कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

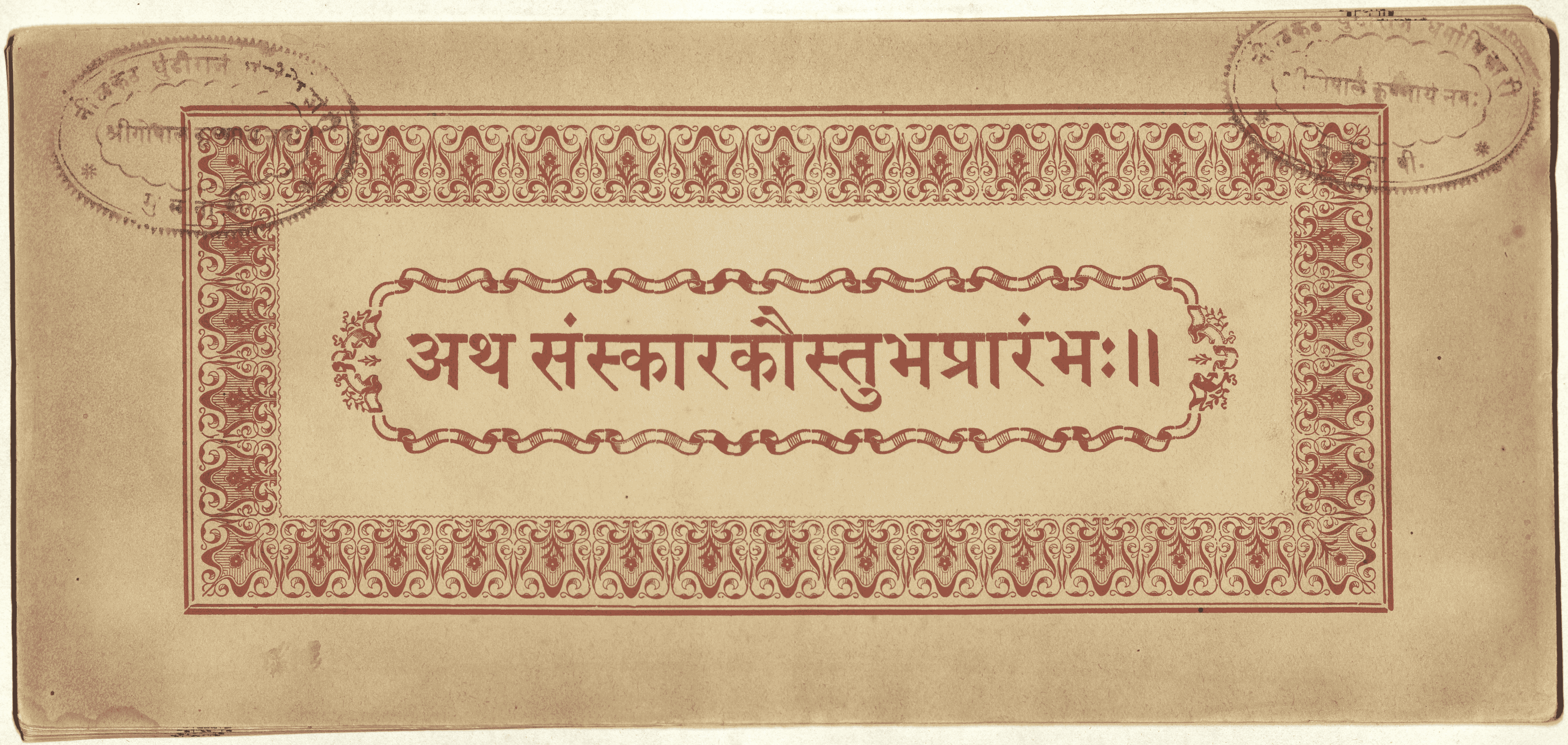

श्रीगोपाल कृष्णाय नमः

अथ संस्कारकौस्तुभप्रारंभः॥

संस्कारकौस्तुभप्रस्तावना—

नत्वाश्रीकुलदेवतामिहमहालक्ष्मींगणेशंगिरंदत्तात्रेयमहस्करंरवळनाथंजन्मदौचासकृत् ॥ येषांसंस्मरणंहृदाप्रणतयोमूर्ध्नाखिलार्थप्रदावक्ष्येहंकिमपिप्रशस्तिसदृशंप्रास्ताविकंकौस्तुभे ॥ १ ॥ सर्गस्थित्यंतहेतुर्निरुपमविभवोधर्मधामप्रदीपःश्रीशःश्रीवत्सदेशेवहतियदनिशंकौस्तुभंवैजयंत्या ॥ तन्नाम्नाचेन्निबंधानहमपिकरवाण्यादरेणध्रियासुर्विद्वांसःकंठदेशेष्वितिननुकृतवान्कौस्तुभान्ग्रंथकारः ॥ २ ॥ क्लिष्टैर्यैर्वरिवस्ययागुरुकुलेविद्यानवद्यार्जिताग्रंथाःसंग्रथिताअतर्क्यविषयालोकैकभव्यैषिभिः ॥ तत्ताद्विप्रतिषिद्धभूरिवचसामार्षागमानांकृतंयुक्त्यैकाधिकरण्यमस्त्वविरतंतत्पादयोर्मच्छिरः ॥ ३ ॥ भव्यैःशबरकुमारिलमंडनभवदेवपार्थसारथिभिः ॥ जैमिन्यब्ध्युत्तरणेऽनातरपोताःकृतानमस्तेभ्यः ॥ ४ ॥ धर्मेप्रमाणंविधिभेदशेषप्रयुक्तिपूर्वापरताधिकारान् ॥ ऊहातिदेशावथबाधतंत्राण्यालोडयद्भ्यःसततंनमोस्तु ॥ ५ ॥ शाब्देनिष्ठाःसंतुवान्यायशास्त्रेयैर्मीमांसाल्पापिनोशीलिताचेत् ॥ सिद्धंतेषांजैमिनीयोपरोधेवादास्फूर्तेरस्तिवाचंयमत्वम् ॥ ६ ॥ नास्थानेकरवाणिचापलमिदंनाप्रस्तुताशंसनंग्रंथेऽस्मिन्विलसंत्यहोप्रतिपदंमीमांसकीयागिरः ॥ यत्कर्तुर्जनुषाव्यराजतमहामीमांसकानांकुलंतन्माहात्म्यविलेखनंबुधमनस्तोषायभूयान्नकिम् ॥ ७ ॥ संस्कारकौस्तुभनिबंधमनंतदेवोऽकार्षीदनल्पधिषणोललितप्रयोगम् ॥ पृथ्वीसुराःसमवलोक्यमतिप्रकर्षंलोकातिगांकृतिमिमांप्रशशंसुरुच्चैः ॥ ८ ॥ प्रायोवैदिकयाज्ञिकेष्वविदितोनैवास्त्ययंकौ

स्तुभोयंपीठेपुरतोनिधायबहवःकर्माणिकुर्वंत्यपि ॥ मीमांसापरिक्लृप्तनिर्णयमिमंतज्ज्ञैकवेद्यंपुनश्चित्रंतत्परिशीलनादिकमृते
धन्याःप्रयोगोद्धुराः ॥ ९ ॥ आस्तांतन्निगदेनयेत्रविषयेनित्यंसमीहायुतास्तेप्यत्यंतदुरूहताद्यभिहताःकृच्छ्रेणचोदासते ॥
संत्येवात्रतथांकितेषुबहवोवर्णाधिकन्यूनताव्यत्यासत्रुटयोह्यनर्थघटकादुर्वेद्यताहेतवः ॥ १० ॥ ग्रंथाद्ग्रंथपरंपराविलिखना
दास्तेक्वचिल्लेखकाःसंत्यज्ञाःप्रतिपूरुषंसहभवौस्तोयत्प्रमादभ्रमौ ॥ एवंदुःस्थनिबंधमुद्रणकलेयंसार्थवाहोद्धृतामुद्र्यंतेसततंकथं
चिदपितेशुद्धाभवेयुःकथम् ॥ ११ ॥ क्वमीमांसाशास्त्रस्मृतिनिगमपारीणविषयःकथंकारंतत्संस्करणविषयेमत्परिकरः ॥
किमायातंह्येवंसतिनकरणीयंकिमपिचेच्छुतंब्रूतेश्रेयःपुनरकरणान्मंदकरणम् ॥ १२ ॥ पूर्णंवेद्म्यधिकारितामयिमनाङ्नैवा
स्तितत्रापिमांनिर्दिष्टो‘ऽकरणात्सुमंदकरण’न्यायोयुयोजादरात् ॥ तस्माद्यद्यदकार्षमग्र्यविदुषांसाहाय्यमालंब्यतद्यत्नेनप्रतनां
श्चकोशनिवहानालोच्ययावन्मति ॥ १३ ॥ सातारास्थितवेदशास्त्रनृपमानाद्युन्नतावेंकटाचार्याःसंत्यधुनावटोदरपुरेयेसंस्कृता
ध्यापकाः ॥ तैःसाहाय्यमकारिभूरिगहनस्थानेषुसंशोधनैःपाठैःसंस्करणोपयोग्यनुपमंतेनास्मितेषामृणी ॥ १४ ॥ बाक्रेशास्त्री
तिविख्यातैर्यन्महादेवशर्मभिः ॥ तथैवोपकृतंशुद्धौतन्नप्रत्यर्पणक्षमम् ॥ १५ ॥ इत्येवंपरिशोधितेपिकुहचिद्भ्रांतिप्रमादो
द्भवादोषामानुषशेमुषीपरिणताःपंथानमीयुर्दृशोः ॥ विद्वांसःपरिमार्जयंत्ववसरेणावेदयेयुश्चमामित्यभ्यर्थयतेप्रसाद्यविदुषः
सभ्यान्मुहुःशोधकः ॥ १६ ॥ क्षमाभृतःक्षमादेवाःशुद्धिक्षामेक्षमाक्षमे ॥ क्षमांतनुयुरक्षामांक्षांत्वागांसिनतस्यमे ॥ १७ ॥

विद्वदेकांतवशवंदः **पणशीकरोपाह्वो वासुदेवशर्मा ।**

संस्कारकौस्तुभस्थविषयानुक्रमणिका ।

पत्रं. विषयाः
१ मंगलाचरणम्
१ षोडशसंस्काराः
१ ऋतुलक्षणम्
१ प्रथमरजोदर्शनेशुभाशुभानि
१ मासफलम्
१ तिथिफलम्
१ पूर्वाह्णादीनांफलम्
१ वारफलम्
१ नक्षत्रफलम्

पत्रं. विषयाः
१ लग्नफलम्
२ योगफलम्
२ लग्नसंस्थग्रहफलम्
२ वस्त्रफलंवर्णभेदेन
२ स्थानफलम्
२ रजोदर्शनेशिष्टाचारः
२ सर्वर्तुसाधारणनियमाः
३ टी० रजस्वलायाबौधा० नियमाः
३ रजस्वलाप्रथमदिननिर्णयः

पत्रं. विषयाः
३ रजस्वलाशुद्धिप्रकारः
३ स्नानोत्तरंविशेषः
३ ज्वरादौरजस्वलाशुद्धिप्रकारः
३ रजस्वलयोःपरस्परंसंसर्गेशुद्धु०
४ ज्ञानतःस्पर्शेशुद्धिविचारः
४ मोहादज्ञानतःस्पर्शेशु०
४ दुष्टरजोदर्शनेशौनकः
४ रजोदर्शनशांतिः
६ रजोदर्शनशांतिप्रयोगः

पत्रं. विषयाः
६ टी.नूतनप्रतिमानामग्न्युत्तारणादि
७ ग्रहाणांमात्स्यक्रमेणावाहनादि
१० ग्रहान्वाधानम्
११ ग्रहबल्यादिप्रकारः
१३ सुरास्त्वेत्यादिपौराणमंत्राः
१४ अन्येषांप्रकारांतरंमदनरत्नोक्तम्
१५ बौधायनोक्तशांतिः
१५ घृतसूक्तम्
१५ गर्भाधानम्
१६ निषिद्धपर्वाणि
१६ स्त्रीपुंसोस्तदह्निआहारेविशेषः
१७ टी० अपवादोबौधायनीयः

पत्रं. विषयाः
१७ चतुर्थदिनेपिकर्माहता
१८ पुनःसंधानम्
१९ गर्भाधानप्रयोगः
१९ स्वस्तिवाचनप्रयोगः
२२ शौनकाद्युक्तंस्वस्तिवाचनम्
२३ कर्मदेवताआहबौधायनः
२४ वृद्धिश्राद्धम्
२६ जीवत्पितृकनांदीश्राद्धम्
२९ कर्त्रंतरनांदीश्राद्धदेवतानिर्णयः
३० नांदीश्राद्धेपिंडनिर्णयः
३१ मातृकापूजनादि
३१ नांदीश्राद्धप्रयोगः

पत्रं. विषयाः
३२ अग्निध्यानादिगर्भाधानप्रयोगः
३३ जातगर्भायाधर्माः
३४ गर्भिणीपतिधर्माः
३४ नारायणबलिः
३५ नागबलिः
३६ नागबलिसंस्कारप्रयोगः
३८ महार्णवोक्तःसंतानविधिः
३९ सूर्यारुणसंवादोक्तंसंतत्यै
३९ कृच्छ्रादिलक्षणानि
४० प्रत्याम्नायाः
४१ प्रायश्चित्तस्वीकारप्रकारः
४२ पुत्रदमभिलाषाष्टकम्

पत्रं. विषयाः
४३ दत्तकेग्राह्याग्राह्यविचारः
४९ दत्तकःकथंग्राह्यः
४९ यजुर्वेदिनांदत्तकप्रयोगः
५० बह्वृचाधिकारिकःप्रयोगः
५१ दत्तकस्यविवाहाद्युपयोगिगोत्रादिनिर्णयः
५१ दत्तकाशौचनिर्णयः
५२ दत्तकस्यदायनिर्णयः
५२ गर्भिण्याःगर्भस्रावहरम्
५३ सूर्यारुणसंवादस्तोत्रम्
५३ अनपत्यत्वहरम्
५३ मृतपुत्रत्वहरम्

पत्रं. विषयाः
५३ पुत्रकामेष्टिप्रयोगः
५४ पुंसवनकालः
५५ सीमंतोन्नयनकालः
५६ अथप्रयोगः (त्रयाणांसह)
५७ जीवपुत्रसूक्तम्
५८ अत्रभुक्तवतःप्रायश्चित्तम्
५८ सूतिकागृहम्
५९ सुखप्रसवोपायः
५९ पुत्रजन्मनिकर्तव्यम्
६० जातकर्मप्रयोगः
६१ जन्मदानांपूजनादि
६२ आशौचेकर्तव्यनिर्णयः

पत्रं. विषयाः
६३ गोप्रसवशांतिः
६५ कृष्णचतुर्दशीजननशांतिः
६६ कृष्णचतुर्दशीशांतिप्रयोगः
६७ सिनीवालीकुहूशांतिः
६८ अथप्रयोगः
६९ दर्शशांतिः
७० अथप्रयोगः
७१ मूलशांतिविधिः
७३ अथैतदनुसारीप्रयोगः
७९ आश्लेषाशांतिविधिः
८० अथप्रयोगः
८२ टी.शौनकोक्तआश्लेषाशांतिप्र०

पत्रं. विषयाः
८३ टी. अन्योपिबह्वृचांविशेषः
८३ ज्येष्ठाशांतिविधिः
८४ अथप्रयोगः
८६ व्यतीपातवैधृतिसंक्रमणशांतिः
८७ अथप्रयोगः
८९ अथैकनक्षत्रजननशांतिः
८९ अथप्रयोगः
९० ग्रहणजननशांतिः
९० अथप्रयोगः
९० नक्षत्रगंडांतशांतिविधिः
९२ अथप्रयोगः
९२ तिथिगंडांतशांतिः

पत्रं. विषयाः
९३ तिथिगंडांतलक्षणम्
९३ अथप्रयोगः
९४ दिनक्षयादिशांतयः
९५ विषनाडीजननशांतिः
९६ अथप्रयोगः
९६ यमलजननशांतिः
९७ अथप्रयोगः
९८ त्रिकप्रसवशांतिः
९८ अथप्रयोगः
९९ सदंतजननशांतिः
९९ अथप्रयोगः
९९ षष्ठाष्टममासयोर्दंतजननशांतिः

पत्रं. विषयाः
९९ प्रसववैकृतशांतयः
१०० सिंहगेसूर्येगोःप्रसवेशांतिः
१०० सुखप्रसवकरम्
१०० अथनामकरणम्
१०१ पक्षच्छिद्रादिवर्जनम्
१०२ मासादिनाम्नांप्रकाराः
१०४ नामकरणप्रयोगः
१०५ स्त्रीणांनामकर्म
१०५ दोलारोहणम्
१०६ दुग्धपानंश्रीधरीये
१०६ आचारप्राप्तंजलपूजनम्
१०६ शिशोस्तांबूलभक्षणम्

पत्रं. विषयाः
१०६ सूर्यावलोकनम्
१०६ निष्क्रमणम्
१०७ भूम्युपवेशनम्
१०७ अन्नप्राशनकालः
१०८ सूर्यावलोकनाद्यन्नप्राशनांतप्रयो०
११० कर्णवेधः
१११ बालस्यदुष्टदृष्टिदोषादौरक्षाविधिः
१११ बालस्यस्खलनादौरक्षाविधिः
१११ अब्दांतेजन्मतिथौवर्धापनम्
१११ अथप्रयोगः
११२ तद्दिनेनियमाः
११२ अथचौलम्

पत्रं. विषयाः
११३ मातरिरजस्वलायांनिर्णयः
११३ कूष्मांडीहोमः
११३ संक्षेपतःश्रीशांतिः
११३ मंडनमुंडनविचारः
११४ एकमातृजयोःसंस्कारनिर्णयः
११४ आरंभोत्तरंसूतकप्राप्तौ
११४ अथचूडाकर्मप्रयोगः
११५ शिखास्थापननिर्णयः
११५ अत्रभुक्तवतःप्रायश्चित्तम्
११५ चौलोत्तरमब्दपर्यंतंनियमाः
११५ स्त्रीणांचूडाप्रकारः
११६ शूद्रस्याप्यमंत्रकंचूडाकर्माह

पत्रं. विषयाः
११६ अथाक्षरस्वीकारः
११६ गलग्रहस्वरूपम्
११६ सरस्वतीपूजनादिप्रकारः
११७ अनुपनीतधर्माः
११७ रजस्वलादिस्पर्शे
११७ कृतचूडस्यसमंत्रकपैतृमेधिकाधिकारः
११७ अथबालकपितृधर्माः
११७ अथोपनयनम्
११७ उपनयनशब्दव्युत्पत्तिः
११८ उपनयनाधिकारिणः
११८ आचार्यश्रोत्रियलक्षणम्

पत्रं. विषयाः

११८ अविद्वत्कृतोपनयने
११८ बटूपनेत्रोरधिकारप्रायश्चित्तम्
११८ गायत्रीप्रदानाधिकारार्थंविधेयम्
११८ अथोपनयनकालः
११८ गर्भादित्यस्यविवरणम्
११९ अथकाम्यःकालः
११९ गौणकालावधिमाह
११९ अवध्यतिक्रमेप्रायश्चित्तम्
११९ उपनयनेअयनादिनिर्णयः
११९ वर्णविशेषेणऋतुविशेषनि०
११९ मासनिर्णयः
१२० मुख्यकालेऽस्तादावप्यनुज्ञा

पत्रं. विषयाः

१२० जन्ममासनक्षत्रादिविचारः
१२० अथतिथयः
१२१ निरंशस्वरूपम्
१२१ अनध्यायप्रतिप्रसवः
१२१ गलग्रहाः
१२१ अत्रापवादः
१२१ वासरनियमः
१२१ शाखाधिपतिवारानाह
१२१ वर्णाधिपबलम्
१२१ संकटेपूजाहोमादिद्वैगुण्येनबललाभः
१२२ वेदविशेषेणनक्षत्राणि

पत्रं. विषयाः

१२२ योगेषुव्यवस्थामाह
१२२ करणव्यवस्थामाह
१२३ निमित्तविशेषेणनिषेधः
१२३ व्रतेह्निगर्जितविचारः
१२३ अथोपकल्पनम्
१२३ अहतवस्त्रस्वरूपम्
१२३ ऐणेयमजिनम्
१२३ उपवीतम्
१२३ उपवीतनिर्माणप्रकारः
१२३ धारणेविशेषः
१२४ मेखलामाह
१२४ दंडमाह

पत्रं. विषयाः

१२४ त्रिवृत्कटिसूत्रकौपीनभिक्षापात्रकमंडल्वादि
१२४ पूर्वसंस्कारातिपत्तौव्याहृतिहोमादि
१२४ जयंतोक्तआचमनप्रकारः
१२४ पारिजातेव्याघ्राद्युक्ताचमनम्
१२५ तीर्थप्रवेशविचारः
१२५ अवक्षारणेविशेषः
१२५ आचारप्राप्तंगायत्रीपूजनम्
१२५ अथास्मैसावित्रीमन्वाह
१२६ अथोपसंग्रहणम्
१२६ प्रत्यभिवादनम्

पत्रं. विषयाः

१२७ भिक्षायांभवच्छब्दविधिः
१२८ विनायकशांतिः
१२८ अथप्रयोगः
१३१ अत्रोपकल्पनश्लोकामहार्णवे
१३१ परिशिष्टोक्तविधिनाग्रहमखः
१३२ अथप्रयोगः
१४३ बृहस्पतिशांतिः
१४३ गुरुपूजा
१४४ बृहस्पतिशांतिप्रयोगः
१४५ उपनयनप्रयोगः
१४५ प्रायश्चित्तानि
१४५ अतीतजातकर्मादिसंस्कारसंक०

पत्रं. विषयाः

१४६ ऋध्यतामित्यादिद्विबहुवचनवि०
१४६ नंदिन्यादिमंडपदेवतापूजा
१४७ वेदिकरणप्रकारः
१४७ मात्रासहभोजनम्
१४७ प्राच्यांगभूतंवापनादि
१४७ मौहूर्तिकपूजनम्
१४७ उपनयनप्रयोगः
१४९ गर्जितादिनिमित्तेशांतिः
१५० उपनयनाग्निनाशेविधिः
१५० अनुप्रवचनीयहोमः
१५१ अत्रव्रतंकारिकायाम्
१५१ मेधाजननम्

पत्रं.	विषयाः
१५१	अथप्रयोगः
१५२	मंडपदेवतोद्वासनम्
१५२	ततःपुण्याहवाचनम्
१५२	मंडपदेवतानांकालावधिः
१५२	देवतोद्वासनपर्यंतंनिषेधाः
१५२	विकलांगोपनयनम्
१५३	पुनरुपनयनम्
१५३	तत्रनिमित्तानि
१५४	द्वितीयउपनयनप्रकारः
१५६	तृतीयउपनयनप्रकारः
१५६	पुनरुपनयनेविशेषः
१५८	अथयजुःशाखिनाम्

पत्रं.	विषयाः
१५९	ब्रह्मचारिधर्माः
१५९	तदतिक्रमेप्रायश्चित्तम्
१६०	अथानध्यायाः
१६०	प्रदोषनिर्णयः
१६१	त्र्यहानध्यायाः
१६१	पार्वणभोजने
१६१	एकोद्दिष्टभोजने
१६१	तात्कालिकानध्यायाःसप्तविंशतिः
१६१	विद्युतिविशेषःगर्जितेच
१६१	पंचनखाद्यंतरागमने
१६१	पक्षिण्याद्यनध्यायाः
१६१	सोपपदास्तिथयः

पत्रं.	विषयाः
१६१	अध्ययनधर्माः
१६२	अथव्रतानि
१६२	महानाम्नीव्रतम्
१६४	महाव्रतम्
१६४	उपनिषद्व्रतम्
१६४	गोदानव्रतम्
१६५	अथसमावर्तनम्
१६६	ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तानि
१६६	समावर्तनकालनिर्णयः
१६७	प्रायश्चित्तप्रयोगः
१६८	सद्यस्कालेब्रह्मचर्येविच्छिन्ने
१६८	समावर्तनप्रयोगः

पत्रं.	विषयाः
१७०	स्नातकव्रतानि
१७२	ब्रह्मचारिणआतुरदशाया
१७२	समावर्तनानुकल्पः
१७२	त्रिदिनमतिक्रांताशौचम्
१७२	अथविवाहः
१७२	कन्यायाबाह्यलक्षणानि
१७२	आभ्यंतरलक्षणानि
१७२	अन्यपूर्विकाःसप्तपुनर्भ्वः
१७२	सापिंड्यविचारः
१७३	तच्चद्विविधम्
१७४	मातुलकन्याविधानम्
१७८	सापिंड्यश्लोकाः ५

पत्रं.	विषयाः
१७८	एषांव्याख्या
१७९	गोत्रप्रवरनिर्णयः
१७९	गोत्रलक्षणम्
१८२	प्रवरलक्षणम्
१८३	भृगवोद्विविधाः
१८३	कात्यायनलौगाक्षिभ्यामन्येप्यु०
१८४	अथजामदग्न्याः
१८५	अंगिरसस्त्रिविधाः
१८६	अथभरद्वाजाः
१८८	अथात्रेयाः
१९०	अथकश्यपाः
१९१	अथवसिष्ठाः

पत्रं.	विषयाः
१९२	अथागस्त्याः
१९३	अथद्विगोत्राः
१९४	अथक्षत्रियविशांगोत्रप्रवराः
१९५	तेषांपुरोहितगोत्रंवा
१९५	गोत्राज्ञानेविचारः
१९५	आचार्यस्यापिगोत्राज्ञाने
१९५	मातृगोत्रनिर्णयः
१९५	मातुश्चगोत्रद्वयम्
१९६	प्रत्युद्वाहनिषेधः
१९६	एकोदरयोरब्दमध्येमंगलनिषेधः
१९६	संकटेभिन्नमंडपलग्नभेदादनुज्ञा
१९६	अतिसंकटेत्वेकस्मिन्नपिमंडपे

पत्रं. विषयाः
१९७ भिन्नोदराणांकार्यत्रयेभ्यनुज्ञा
१९७ अथविवाहकालः
१९७ विवाहेमासाः
१९८ विवाहेतिथयः
१९८ विवाहचतुर्दिनमध्येश्राद्धनिषेधः
१९८ प्रेतश्राद्धविचारः
१९८ नांदीमुखप्राप्तौमासिकाद्यपकर्षः
१९८ नक्षत्राणि
१९९ वासरादिविचारः
१९९ क्षयपक्षविचारः
२०० क्षयमासविचारः
२०० क्षयसंवत्सरविचारः

पत्रं. विषयाः
२०० नांदीश्राद्धात्प्राक्परतश्चमातररिजस्वलायां
२०० नांदीश्राद्धापकर्षेदिनसंख्या
२०० नांद्युत्तरंसूतकप्राप्तौ
२०० मुहूर्तांतरालाभेसूतकिनोप्यधिकारः
२०१ कर्तुःसूतकेभोजननिर्णयः
२०१ कन्यायारजोदर्शनेगोदानम्
२०१ होमकालेरजोदर्शने
२०१ कालातिपत्तौकन्ययास्वयंविवाहः
२०१ प्रतिकूलेविधिः
२०२ पितुर्मरणेअब्दादिप्रतीक्षा

पत्रं. विषयाः
२०३ सगोत्रसपिंडेषुपुरुषत्रयंप्रतिकूलं
२०४ सपिंडीमासिकादिविचारः
२०५ विवाहभेदाअष्टौ
२०५ ब्राह्मविवाहलक्षणं
२०५ दैवविवाहस्य
२०५ आर्षविवाहस्य
२०६ प्राजापत्यस्य
२०६ आसुरविवाहस्य
२०६ गांधर्वविवाहस्य
२०६ राक्षसविवाहस्य
२०६ पैशाचविवाहस्य
२०६ एषांवर्णपरत्वेनव्यवस्थामाह

पत्रं. विषयाः
२०६ चौर्येणहृतायाःपुनर्विवाहः
२०६ धर्म्यविवाहफलम्
२०७ वाग्दानोत्तरंवरमरणे
२०७ अनेकेभ्योवाग्दानेव्यवस्था
२०७ आद्यस्यदोषवत्त्वेपरस्मैदेया
२०७ अधर्म्येषुविवाहेषुभोजनादिनिषे०
२०७ अथपरिवेत्रादिनिर्णयः
२०८ अग्रेदिधिषुपत्यादेर्विशेषः
२०८ देशांतरगतज्येष्ठसोदरप्रतीक्षावधि
२०८ मंडपनिर्माणम्
२०८ विवाहवेदिकाप्रकारः
२०९ कन्यायावैधव्यहरोपायः

पत्रं. विषयाः
२०९ वैधव्यहरःकुंभविवाहः
२०९ मृतभार्यात्वपरिहारोपायः
२१० मृतपुत्रत्वहरोपायः
२१० हरिवंशश्रवणविधिः
२१० कन्यादानप्रशंसा
२११ कन्यादानविधिः
२११ वाग्दानपूर्वांगप्रयोगः
२१२ वधूवरयोस्तैलहरिद्रारोपणं
२१२ विवाहपूर्वदिनेस्वस्तिवाचनादितदनुसारीप्रयोगः
२१३ भ्रातृपितृव्यादिकर्तृत्वेऊहः
२१३ नांदीश्राद्धविचारः

पत्रं. विषयाः
२१३ जीवदजीवत्पितृकादेर्नांदीश्राद्धं
२१३ जीवत्पितृकोजीवन्मातामहश्चेत्
२१४ दत्तकेदत्तकन्यायांवाविशेषः
२१४ विष्टरलक्षणम्
२१४ गौरीहरपूजा
२१५ गौरीहरप्रकारः
२१५ सीमांतपूजनम्
२१५ अथमधुपर्कः
२१७ आपस्तंबोक्तोमधुपर्कः
२१८ कन्यादानम्
२१९ गृह्यानुसारीपारिजातप्रयोगः
२२० यथाचारप्रयोगः

पत्रं.	विषयाः	पत्रं.	विषयाः	पत्रं.	विषयाः
२२२	कन्यादानांगत्वेनगवादिदानमंत्राः	२२७	अग्नेरायतनाद्बहिःपातेप्रा०	२३०	आशौचेहोमविधिः
२२४	टी. कन्यादानानुक्रमकारिकाः	२२७	इध्माधानोत्तरंहविर्दोषनिमित्ते	२३१	पुरुषस्यैवप्रवासकालेकर्तव्यं
२२४	विवाहहोमः	२२८	पवित्रनाशेप्रा०	२३२	प्रवासादिषुनिर्णयः
२२५	अथौपासनम्	२२८	हूयमानाहुतिस्कंदनेप्रा०	२३२	द्विभार्याग्निसंसर्गप्रयोगः
२२६	गृहप्रवेशनीयहोमः	२२८	देवताहविर्मंत्रादिविपर्यासेप्रा०	२३३	अर्कविवाहप्रयोगः
२२७	औपासनप्रायश्चित्तानि	२२८	पिंडपितृयज्ञाकरणेप्रा०	२३४	नास्तिक्यादग्नित्यागे
२२७	अन्वाहिताग्नावनुगमनप्रायश्चि०	२२८	ऐरिणीदानम्	२३४	अग्निसंसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः
२२७	अन्वाधानोत्तरंप्रयाणोपपत्तौप्रा०	२२९	अथचतुर्थीकर्म	२३५	स्थालीपाकप्रयोगः
२२७	औपासनहोमलोपेप्रा०	२३०	द्विरागमनम्	२३९	दर्शस्थालीपाकप्रयोगः
२२७	स्वाग्नावन्येनयजनेप्रा०	२३०	विवाहमध्येआशौचे	२४१	व्यतिषंगप्रयोगः

इति संस्कारकौस्तुभस्थविषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ॐनमःश्रीयज्ञपुरुषाय ॥ गर्भाधानप्रभृतिविहितानेकसंस्कारशुद्धेचित्तादर्शेसकलमुनयोयंप्रपश्यंति देवम् । चंद्रादित्यानलभतडितांभाप्रवाहेनिदानंवंदेवेदैःशिरसिनिहितंपालकंपांडवानाम् ॥ १ ॥ नत्वाहरिगुरुचरणौ वादि[1]रणौघेजयप्रदंविदुषाम् । मधुनाशनमोदावहमधुनासंस्कारकौस्तुभंतनुमः ॥ २ ॥ ॥ अथषोडशसंस्काराः । तत्रगर्भाधानंप्रथममुच्यते । इतरसंस्कारान्प्रतिउपजीव्यत्वेनतस्यैवस्मृतिकर्तृभिःगृह्यसूत्रकारैश्च गर्भाधानमृताविति उपनिषदि गर्भंलंभनमितिचप्रथमनिर्देशात् । तदुपयोगितयादुष्टरजोदर्शनशांतिंवक्तुंप्रथमरजो[2]दर्शनेशुभाशुभसूचकानिकथ्यंते । [3]तंत्रप्रथमरजोदर्शनेमासफलंभृगुः—चैत्रेस्यात्प्रथमर्तौतुनारीवैधव्यभागिनी । वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठेरोगान्वितातथा । शुचौमृतप्रजाप्रोक्ताश्रावणेधनधान्यभाक् । नभस्येदुर्भगाक्लिष्टाप्याश्विनेच[4]यशस्विनी । ऊर्जेप्यायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा । पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता । फाल्गुनेश्रीमतीनारीरजोमासफलंक्रमात् । इति ॥ अथतिथिफलम् । श्रीधरीयेगुरुः—प्रथमायांपतिंहंतिद्वितीयायांसुखंभवेत् । तृतीयायांश्रियैस्याच्चचतुर्थ्यांवृषलीभवेत् । पंचम्यांपुत्रलाभश्चषष्ठ्यांचारित्रविक्रया । सप्तम्यांपुत्रवृद्धिःस्यादष्टम्यांपुत्रनाशनम् । नवम्यांरुदतीनित्यंदशम्यांधर्मशालिनी । एकादश्यांप

---

१ पाठः—रथौघे । २ तत्स्वरूपमुक्तंविधानपारिजाते—नाभिमूलेस्थितंपुष्पंचतुर्दलसमन्वितम् । तस्मिन्सर्वाश्चदधतेगर्भसंभवकारणम् । अधोमुखस्थितंस्त्रीणांबाल्येतुमुकुलीकृतम् । बाल्यात्परवयःप्राप्तौमुकुलंविकसद्भवेत् । उत्फुल्लेकुसुमेस्त्रीणांस्वभावेनस्रवेद्रजः । तदाप्रभृतिसर्वासांमासिमासिकृतुर्भवेत् । इति । ३ अथप्रथम । ४ पयस्विनी ।

तिस्निग्धाद्वादश्यांक्रंदिनीभवेत् । त्रयोदश्यांमानधनात्वपराबहुदोषकृत् । पर्वण्यन्यगृहीतास्याद्विद्यादेवंतिथेःफलम् । इति । कश्यपोपि–अष्टमीषष्ठ्यमारिक्ताद्वादशीसंक्रमेपिच । वैधृतौचव्यतीपातेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः । विष्ट्यांसंध्यासुनिद्रायांदुर्भगाप्रथमार्तवइति ॥ अथपूर्वाह्णादीनांफलं स्मृतिरत्ने–शुभंचैवतुपूर्वाह्णेमध्याह्नेमध्यमंफलम् । अपराह्णेतुवैधव्यंपूर्वरात्रेशुभंभवेत् । मध्यरात्रेमध्यमंस्यात्पररात्रेशुभान्वितेति । स्मृतौ–प्रातःकालेसुतधनासायाह्नेसर्वभोगिनी[1] । मध्याह्नेतुभवेद्वेश्यानिशीथेविधवाभवेदिति ॥ अथवारफलम्–रुग्णापतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोग[2]भागिनी । पतिप्रियाक्लेशभागासूर्यवारादिषुक्रमात् । भानुवारेभवेद्व्याधिःसोमवारेपतिव्रता । दुःखिताभौमवारेतुबुधेसौभाग्यसंयुता । श्रीसंयुतागुरोर्वारेपतिभक्ताभृगोर्दिने । मंदवारेनिराशास्यात्प्रथमर्तौरजस्वलेति ॥ अथनक्षत्रफलम् । गर्गः–सुभगाचैवदुःशीलावंध्यापुत्रसमन्विता । धर्मयुक्ताव्रतघ्नीचपरसंतानमोदिनी । सुपुत्राचैवदुष्पुत्रा[3]पितृवेश्मरतासदा । दीनाप्रजावतीचैवपुत्राढ्याचित्रकारिणी । साध्वीपतिव्रतानित्यंसुपुत्राकष्टचारिणी । स्वकर्मनिरताहिंस्रापुण्यापुत्रादिसंयुता । नित्यंधनव्ययासक्तापुत्रीधान्य[4]समन्विता । मूर्खाचारापुण्यवतीदस्रर्क्षादेःक्रमात्फलम्[5] ॥ अथलग्नफलम्–मेषेसव्यभिचारास्याद्वृषभेपरभोगिनी । मिथुनेधनभोगाढ्याकर्कटेव्यभिचारिणी । पुत्राढ्यासिंहराशौतुकन्यायाश्रीमती[1]भवेत् । विचक्षणा[2]तुलायातुवृश्चिकेतुपतिव्रता । दुश्चारिणीधनुःपूर्वेअपरेचपतिव्रता । मकरेत्वन्नहीनातुकुंभेनिर्धन[3]युक्तता । मीनेविचक्षणालग्नेग्रहसंस्थाविवाहवदिति ॥ अथयोगफलानि दैवज्ञमनोहरे–आद्यर्तौदुर्भगानारीविष्कंभेचेद्रजस्वला । वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् । गंडेतुपुंश्चलीनारीव्याघातेचात्मघातिनी । वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी । परिघेमृतवंध्याचवैधृतौपतिमारिणी । शेषाःशुभावहायोगायथानामफलप्रदाः । अन्यत्रापिनृसिंहः–परिघस्यतुपूर्वार्धेव्यतीपातेचवैधृतौ । संध्यासूपप्लवेविष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवम् । व्याघातेनवशूलेतुनाड्यःपंचचतुर्दशेति । अत्रसंख्ययोर्विकल्पः ॥ अथलग्नसंस्थग्रहफलानि । वसिष्ठः–वैधव्यमष्टमस्थेऽर्केचंद्रेक्षीणरुचिर्भवेत् । अंगारकेभर्तृहीनाबुधेचेदनपत्यता । दौर्भाग्यमिंद्रसचिवेसापत्न्यं[4]भार्गवेभवेत् । प्रव्रज्यासूर्यपुत्रेतुराहौतुकलहः[5]सदा । अशुभंचैवकेतौस्याज्जामित्रेशुभदाःशुभाः । अष्टमस्थइत्यस्यसप्तम्यंतेषुप्रत्येकमनुषंगः । जामित्रेसप्तमस्थाने । नरसिंहोपि–लग्नस्यसप्तमस्थानेसूर्योवैधव्यकारकः । पुत्रहानिंकर[6]स्त्वारोबुधःसत्पुत्रदोभवेत् । बृहस्पतिर्धनायुष्यंशुक्रःसाफल्यमेवच । शनैश्चरेतुवंध्यास्याद्राहौतुमरणंध्रुवम् । चंद्रेसद्गुणसंयुक्ता[7]देवरातमताच्छुभमिति ॥ अथवस्त्रफलम् । गर्गः–सुभगाश्वेतवस्त्रास्याद्दृढवस्त्रापतिव्रता । क्षौमवस्त्राक्षितीशास्यान्नववस्त्रासुखान्विता । दुर्भगाजीर्णवस्त्रास्याद्रोगिणीरक्तवाससा । नीलांबरधरानारीविधवापुष्पितातत: । मलिनांबरधरानारीद

---

[1] भागिनी । [2] भगभागिनी । [3] दुःपुत्रा । [4] पुत्रधान्य । [5] पतिवत्याश्चदुष्टेषुप्रथमंस्याद्रजोयदि । पत्युस्तस्याभवेन्मृत्युस्त्रिपूर्वादिषुभेषुच । मघाशक्रादित्यदित्यवह्निभेषुचवाभवेत् । तत्रापिस्यान्महाशोकोदारिद्र्यंचानपत्यता । तद्दोषपरिहारार्थंकुर्याच्छांतिंयथाविधि । तोषयेज्जपहोमाभ्यां तत्तन्नक्षत्रदेवताः । आचार्यादीन्समभ्यर्च्यभोजयेच्छक्तितोद्विजान् । तद्दुष्टेषुकृतेनाशुसर्वारिष्टंप्रणश्यतीत्याश्वलायनस्मृतौ ।

---

[1] श्रीमतीतथा । [2] विलक्षणा । [3] निधन । [4] साफल्यं, साकल्यं, सायुज्यं । [5] कलहप्रदा । [6] करोभौमः । [7] संयुक्ते ।

रिद्रास्याद्रजस्वला । वस्त्रेस्युर्विषमारक्तबिंदवःपुत्रमाप्नुयात् । समाश्वेत्कन्यकाचेतिफलंस्यात्प्रथमार्तवइति ॥ अथस्थानफलम्–ग्रामाद्बहिःपरग्रामेनारीस्याद्व्यभिचारिणी । पतिव्रतापतिं[1]स्थानेसुभगागृहमध्यतः । ग्राममध्येतुवृद्धिश्चविधवाचदिगंबरा । उपरागेचदुःशीलाआयुष्यंजलसंनिधौ । धनमध्येतुकन्यायाधनधान्यसमृद्धिदेति ॥ देवरातः–संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान्हस्तेदधानाकुलटातदास्यात् । तल्पोपभोगेतपसिस्थिताचेद्दृष्टंरजोभाग्यवतीतदास्यादिति ॥ अथप्रथमरजोदर्शनेशिष्टाचारः । कश्यपः–प्रथमर्तौतुपुष्पिण्याःपतिपुत्रवतीस्त्रियः । अक्षतैरासनंकुर्युस्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् । हरिद्रापुष्पगंधादीन्दद्यात्तांबूलकंस्रजम् । आशिषोवाचयेयुस्ताःपतिपुत्रवतीभव । दीपैर्नीराजनं[2]कुर्यात्स[3]दीपेवासयेद्गृहे । ताःसर्वाःपूजयेत्पश्चाद्गंधपुष्पाक्षतादिभिः । लवणापूपमुद्गादिदद्यात्ताभ्यःस्वशक्तितइति[4] ॥ अथसर्वर्तुसाधारणनियमानाहवसिष्ठः–त्रिरात्रंरजस्वलाऽशुचिर्भवति सानांज्यान्नाभ्यंज्यान्नाप्सुस्नायादधःशयीतनदिवास्वप्यान्नाग्निंस्पृशेन्नरज्जुंसृजेन्नदंतान्धावयेन्नमांसमश्नीयान्नग्रहान्निरीक्षेतनाश्लीलंकिं[5]चिदीरयेत् नख[6]र्वेणपिबेदंजलिनावापिबेल्लोहेनायसेनवाविज्ञायतइति । लोहेनताम्रेण । तथा यानखानिनिकृंततेतस्यैकुनखीयाप्रलिं[7]खेत्तस्यैखलतिर्यापर्णेनपिबतितस्याउन्मादकइति । तैत्ति

---

[1] शुभस्थाने । [2] कुर्युः । [3] दीपैः । [4] इदंचसर्वंशुभाशुभनिरीक्षणं–प्रथमर्तौद्वितीयेवाशुभाशुभनिरीक्षणं । कर्तव्यंज्ञातिभिःसम्यग्धर्मशास्त्रविधानतइति । [5] कंचिदाचरेत् । [6] खर्वेणनूतनखर्परेण । [7] तस्यैव ।

रीयश्रुतौ नखनिकृंतनंभूमौरेखाकरणंपर्णेनपानंचनिषिद्धम्[1] । यद्यपिदक्षेण–अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनं । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथेतिस्नानमात्रंनिषिद्धंतथाप्यु[2]परागादिनिमित्तकस्नानेप्रसक्ते वसिष्ठेननाप्सुस्नायादितिमज्जनंनिषिध्यते । अतएवपराशरेणनियमःस्मर्यते–स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् । सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन । नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेदिति ॥ रजस्वलायाःप्रथमदिननिर्णयस्तुपारिजातेचतुर्विंशतिमते–पूर्वार्धशयोस्तुरात्रौचेज्जननंमरणंरजः । दृष्टंपूर्वदिनादित्वंतृतीयेतूत्तरेहनि । [3]केचिदेवोदितेसूर्येजननंमरणंतथा । रजोवादृश्यतेस्त्रीणांयस्याहस्तस्यशर्वरी । अपरेत्वर्धरात्रात्प्राङ्भूतौरजसिसूतके । पूर्वमेवदिनंप्राहुरूर्ध्वंचेदुत्तरेहनीति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्था । स्नातायाःकालांतरेपुनारजोदर्शनेत्रिरात्रव्रताभावेव्यवस्थोक्तातत्रैवसंग्रहे–ऋतुस्नातातुयाप्रौढापुनरेवरजस्वला । स्नानात्सप्तदशाहेचशौचेनैवशुचिर्भवेत् । अष्टादशाहेत्वेकाहंद्व्यहमेकोनविं

---

[1] बौधायनेपि–अथयदामलवद्वासास्यान्नैनयासहसंवदेतनसहासीतनास्यान्नमद्याद्ब्रह्महत्यायैह्येषावर्णं(?)प्रतिमुच्यास्तेथोकाल्पान्याहुरभ्यंजनंवास्त्रियाअभ्यंजनमेवप्रतिग्राह्यकाममन्यादितिनैनामुपनयेन्नारण्येनपराचीनांनस्नातीतिवाभ्यंक्तेनप्रतिलिखतेनाभ्यंक्तेनदंतान्धावतेननखानिनिकृंतते नकृण्वतिनरज्जुंसृजतिनपर्णेनपिबतिनखर्वेणेति । अनयासंभाषणेप्रतिप्रसवोधर्मप्रश्ने–ब्रह्माध्येष्यमाणोमलवद्वासस्थोनसंभाषितुंब्राह्मणेनसंभाष्यतयासंभाषेतसंभाष्यतुब्राह्मणेनैवसंभाष्याधीयीतैवंतस्याःप्रजानिःश्रेयसमितिवचनाद्विधवाभिसंभाषणेनैतत्कार्यमिति । हरदत्तः–शौचगानरोदनहसनपाननारीयुतानुलेपनदिवास्वप्रदंतधावनमौनकायिकवाचिकमानसिकदेवतार्चननमस्काररजस्वलांगनास्पर्शतत्संभाषणरजोवस्त्राणांसंत्यागंनकुर्यादितिविशेषः । [2] तथाप्युपवर्ण्यतेस्नानेनैमित्तिकेप्रसक्ते । [3] केचिद्दिवोदिते ।

शतौ । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषुत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । एतद्यस्याःकिंचिदूनेपूर्णेवामासिरजोनियमस्तद्विषयम् । कश्यपस्तु—एकादशाहेत्वेकाहंद्विरात्रंद्वादशेहनि । ऊर्ध्वंत्रिरात्रंविज्ञेयमितिकुंडलिनोदितमिति । एतत्पक्षादूर्ध्वंयस्यारजोनियमस्तद्विषयम् ॥ अथरजस्वलाशुद्धिप्रकारः स्मृत्यर्थसारे—रजस्वलाषष्टिमृत्तिकाभिःशौचंकृत्वामलंप्रक्षाल्यदंतधावनपूर्वकंसंगवेस्नायादिति[1] । ज्वरितायाःशुद्धिस्तुसंग्रहे—आतुराचेदृतुमतीतस्याःस्नानंकथंभवेत् । स्पृष्ट्वातुतांपरास्नायाद्दशकृत्वोह्यनातुरा । वासोभिर्दशभिश्चैवपरिधाप्ययथाक्रमं । ब्राह्मणान्भोजयित्वाथपुण्याहेनविशुध्यति । आतुराणांतुसर्वे[2]षामेवंशुद्धिर्विधीयतइति ॥ रजस्वलयोःपरस्परंसंसर्गेशुद्ध्युपायः स्मृतिमंजर्यां—उदक्येद्वेतुसंस्पृष्टेसवर्णेचैकभर्तृके । तयोःस्नानंमिथःस्पर्शेपंचगव्यंततःपिबेत् । सवर्णेयोनिसंबंधेसगोत्रेचरजस्वले । मिथःस्पृशेदमत्यातुस्नानमात्रेणशुद्ध्यति । मत्यैकरात्रंनाश्नीयात्पंचगव्यंपिबेत्ततः । उदक्ययोर्यदान्योन्यमसंबंधःसवर्णयोः । स्पृशेदमत्यास्नात्वाचतस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् । मत्यातुनाद्यादाशुद्धेर्भुक्त्वाचेत्प्रतिवासरम् । उपोषणंतदाकेचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया । उपवासेनशक्ताचेत्तत्समंदानमाचरेत् । संभाषेतांस्पृशेतांवाब्राह्मण्यौचरजस्वले । आस्नानकालान्नाश्नीतामुभेमत्यामिथःक्वचित् । स्नात्वोपवासंकुर्यातांपंचगव्येनशुद्ध्यतः । एवमभ्यासतःशुद्ध्यैप्रायश्चित्तंसमाचरेत् । मत्यारजस्वलान्योन्यंवृषलीब्राह्मणीभवेदित्यतःपूर्वस्पृष्टेतिशेषः ।

---

१ स्नानोत्तरंविशेषः—स्नात्वान्यंपुरुषंनारीनस्पृशेत्तुरजस्वला । यदिस्पृशेत्तदाप्रायश्चित्तमाह । ईक्षयेद्भास्करंदेवंब्रह्मकूर्चंततःपिबेत् । केवलंपंचगव्यंचक्षीरंवाचात्मशुद्धयइतिलैंगे । २ सर्वासां ।

ब्राह्मण्याःकृच्छ्रमेकंतुशूद्रीपादेनशुद्ध्यति । कश्यपः—रजस्वलासूतिकावाचांडालंयदिसंस्पृशेत् । आस्नानकालान्नाश्नीयादतिकृच्छ्रंसमाचरेत् । ज्ञानतःस्पर्शेचैतत् । चांडालंसार्तवानारीसंस्पृशेद्भोजनांतरे । वाग्यताबहिरासीतास्नानकालादुपोषिणी । प्राजापत्यंचरेत्पश्चात्पंचगव्यंततःपिबेत् । विप्रान्द्वादशसंख्याकान्भोजयित्वातुशुद्ध्यति । पुष्पिणींसंस्पृशेन्मोहादशुद्धंवानरंस्पृशेत् । स्नानादर्वाङ्नभुंजीतभुक्त्वाकृच्छ्रंसमाचरेत् । मोहादज्ञानतः । स्पृष्ट्वो[1]दकीपंचनखान्द्विशफैकशफान्पशून् । अंडजानिचसर्वाणिनाद्यादास्नानवासरात् । पराशरः—रजस्वलायदो[2]दष्टाशुनाजंबूकरासभैः । पंचरात्रंनिराहारापंचगव्येनशुद्ध्यति । ऊर्ध्वंतुद्विगुणंनाभेर्वक्त्रेतुत्रिगुणंतथा । चतुर्गुणंस्मृतंमूर्ध्निदंशेन्यत्रव्रतीभवेदिति ॥ ॥ अथ[3]दुष्टरजोदर्श[4]नशांतिमाहशौनकः—सार्तवानांतुनारीणांशांतिंवक्ष्यामिशौनकः । अर्थपुत्रादिलाभायदंपत्यो[5]रभिवृद्धये । पंचमेह्निचतुर्थेवाग्रहातिथ्यपुरःसरम् । तस्मिन्नहनिकर्तव्यऋतुहोमोविधानतः । आचार्यंवरयेत्प्राज्ञंभुवनेश्वरितुष्टये । होमार्थंचजपार्थंचवरयेदृत्विजोबहून् । यजमानोद्विजैःसार्धंशांतिहोमंसमाचरेत् । गृहादीशानदिग्भागेदेवतापूजनायच । द्रोणप्रमाणधान्येनव्रीहिराशित्रयंभवेत् । कुंभत्रयंन्यसेद्राशौतंतुवस्त्रादिवेष्टयेत् । पूरयेत्तीर्थसलिलैःप्रतिकुंभंपृथक्पृथक् । सूक्तेनाथनवेनप्रसुवआपइत्यथ । ऋचायाःप्रवतस्तद्वद्गायत्र्याचततःक्रमात् । मध्यकुंभेक्षिपेद्धान्यमौषधानिचहेमच । ततश्चपंचरत्नानिगंधपुष्पाक्षतादिकान् । औषधानिचवक्ष्यंतेमुनिभिःशांति[6]कारणात् । उदुंबरःकुशादूर्वाराजीववटबिल्वकाः । विष्णु

---

१ स्पृष्ट्वोदक्या । २ यदाद्दष्टा । ३ अतिदुष्टे । ४ दर्शनेशांति, दर्शननिर्णये । ५ रतिवृद्धये । ६ शांतिकर्मणि ।

क्राताचतुलसीबर्हिषंशंखपुष्पिका । शतावर्यश्वगंधाचनिर्गुंडीसर्षपद्वयम् । अपामार्गःपलाशश्चपनसोजीवकस्तथा । प्रियंगवश्चगोधूमाव्रीहयोऽश्वत्थएवच । क्षीरंचदधिसर्पिश्चपद्मपत्रंतथोत्पलम् । कुरंटकत्रयंगुंजावचाभद्रकमुस्तकाः । द्वात्रिंशदौषधानीहयथासंभवमाहरेत् । गजाश्वरथवल्मीकसंगमह्रदगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत् । कुंभस्थापनइत्येतत्तत्तन्मंत्रेणकारयेत् । मृत्तिकांचौषधादीनिमंत्रेणप्रक्षिपेत्क्रमात् । कुंभोपरिन्यसेत्पात्रंकांस्यंवाताम्रमेव वा । मृन्मयं[1]नवपात्रंवास्वस्यवित्तानुसारतः । तस्योपरिन्यसेद्वस्त्रंप्रतिमांभुवनेश्वरीम् । तन्मूल्यंवान्यसेत्तत्रइंद्राणींचपुरंदरम् । आचार्यःपूजयेद्देवीमंगाद्यावरणानिच । अन्योवापूजनंकुर्याद्गायत्र्यामंत्रसारया । इंद्राणींपूजयेद्देवीमिंद्राणीमासुनारिषु । क्रमेणपूजयेदिंद्रमिंद्रत्वावृषभंवयं । अनेनविधिनाचार्यःपूजयेद्देवतात्रयम् । आवाहनादिसकलैरुपचारैःपृथक्पृथक् । तन्मध्यमंस्पृशन्कुंभंमंत्रेणभुवनेश्वरीं । जपेदाचार्यआहोमाच्छ्रीसूक्तंचजपेत्ततः । स्पृशन्वैदक्षिणंकुंभमृत्विगेकोजपेदथ । चत्वारिरुद्रसूक्तानिचतुर्मंत्रोत्तराणिच । संस्पृशन्नुत्तरंकुंभंश्री[2]रुद्रंरुद्रसंख्यया । शंनइंद्राग्नीसूक्तंचतत्रैवसंस्पृशन्ज-

---

[1] वेणुपात्रं वा । [2] रुद्रं नमस्तेरुद्रेत्याद्येकादशानुवाकात्मकं । यत्तुचमकसहितस्यजपइत्युक्तंतत्प्रामादिकं । महाग्निचयनस्थविनियोगपर्यालोचनयातस्यरुद्रत्वाभावात् । एकादशिन्यादौतुवाचनिकंचमकस्यरुद्रांगत्वं । अतएवभट्टभास्करीयभाष्ये वायुपुराणे चमकंनमकंचैवेत्यादिनापृथगुपादानेनविनियोगउक्तः । आपस्तंबोपि रुद्रान्जपेत्प्रथमोत्तमौवेति । रुद्रान्नमस्तेरुद्रमन्यवइत्यादीनेकादशानुवाकानितितद्व्याख्यायांहरदत्तः । शां. र. ।

पेत् । कुंभस्यपश्चिमेदेशेशांतिहोमंसमाचरेत् । अन्वाधानंततःकुर्याद्धो[1]मंतंत्रंसमाचरेत् । पूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वाचार्योद्विजैःसह । दूर्वाभिस्तिलगोधूमैःपायसेनघृतेनच । पायसंश्रपयेत्तत्रसावित्रंचहविश्चतत् । कृत्वाज्यभागपर्यंतंहविरुद्वासनादिकम् । तिसृभिश्चैवदूर्वाभिरेकैकाचा[2]हुतिर्भवेत् । [3]आभिर्मंत्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्याजुहुयात्क्रमात् । अष्टोत्तरसहस्रंतुशतमष्टोत्तरंतुवा । ([4]अष्टाविंशतिभिश्चैवअथवाचाष्टसंख्यया) । तिलमिश्रैश्चगोधूमैर्द्रव्येणाज्याहुतीर्हुनेत् । जुहुयात्पायसेनैवआज्येनचहुनेत्क्रमात् । हविश्चतुष्टयेनैवप्रत्येकंसमसंख्यया । गायत्र्यै[5]वंचहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयम् । ततःस्विष्टकृतंहुत्वारज्जुप्रहरणंतथा । अयाश्चेत्यादिभिर्हुत्वासमुद्रादूर्मिसूक्ततः । संततामाज्यधारांतांपूर्णाहुतिमथाचरेत् । परिषेचनपर्यंतंहोमशेषंसमापयेत् । [6]सहौषधिस्थितैस्तत्रप्रतिकुंभस्थितोदकैः । ऋतुमत्याःस्त्रियाःशांत्यैदंपतिभ्यांसुखायच । शांतिरभिषेकः । अथाभिषेकमंत्राश्चप्रोच्यंतेशौनकादिभिः । आपोहिष्ठेतिनवभिःसूक्तेनचततःपरम् । इंद्रोअंगतृचेनैवपावमानीःक्रमेणतु । उभयंशृणवच्चनःस्वस्तिदाविशएकया । त्र्यंबकेणमंत्रेणजातवेदसएकया । समुद्रज्येष्ठाइत्यादिचतुर्भिश्चप्रसिद्धकैः । त्रायंतामितिमंत्रैश्चत्रिभिश्चैभिर्यथाक्रमं । इमाआपस्तृचेनैवदेवस्यत्वेतिमंत्रतः । मंत्रे[7]णाथतमीशानंत्वमग्नेरुद्रइत्यथ । तमुष्टुहीतिमंत्रेणभुवनस्यपितरंतथा । यातेरुद्रेतिमंत्रेणशिवसंकल्पमंत्रतः । इंद्रत्वा

---

[1] द्धोमकर्म । [2] वाहुतिः । [3] अभिमंत्र्य । [4] इदंमर्धं क. झ. योरधिकं शां. र. मध्येपठितमस्ति । [5] एवकारादिंद्राणींद्रयोर्होमोनास्तीतिकेचिदिति शां. र. । [6] सहौषधीतिचरणस्थाने अथाभिषेकंकुर्वीतेतिपाठः । [7] मंत्रेणानेनईशानं ।

वृषभंवयंमंत्रैश्चैवाभिषेचयेत् । साचवस्त्रांतरंधृत्वापुनश्चोपव[1]सेत्सती । उपवासोत्रसमीपावस्थानम् । विप्रान्विधिवदभ्यर्च्यगंधपुष्पाक्षतादिभिः । धेनुंपयस्विनींदद्यादाचार्यायचभूषणैः । सदक्षिणमनड्वाहंप्रदद्याद्रुद्रजापिने । ऋत्विग्भ्यश्चापिसर्वेभ्योदद्याद्वैदक्षिणांततः । महाशांतिंप्रजप्याथविप्राशीर्वचनंततः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्भुंजीतस्वजनैःसह । स्मृतौ–ब्राह्मणान्भोजयित्वातुदैवज्ञंभोजयेत्ततः । एवंयःकुरुतेशांतिंशौनकोक्त[2]प्रकारतः । तदनिष्टंतुसकलंसद्यएवविनश्यतीति । जपेदाचार्यइति अन्वाधानात्मकहोमतंत्रारंभपर्यंतमित्यर्थः । अनेनैवाशयेनान्वाधानंततःकुर्यादितिश्लोकेआचार्यग्रहणम् । ततश्चाग्निस्थापनादिग्रहपूजांतंयजमानेनकर्तुमुचितम् । श्रपयेत्तत्रेतिगृहसिद्धान्नग्रहणंव्यावर्त्यते । सावित्रंचहविश्चतदित्यत्रतच्छब्देनहविश्चतुष्टयत्यागकालेसवित्रइतिचतुर्थ्यंतेनदेवतोद्देशःकार्यइतिज्ञाप्यते । लभ्यतेचात्रमंत्रसंवादः । पार्वणावितितद्धितविसंवादिनोमंत्रात्पूर्णमासायेत्युद्देशोंगीक्रियतेयाज्ञिकैः । संवादेतुकैमुतिकन्यायेनैवतत्सिद्धिः । नचैवंभुवनेश्वरीदैवत्यहोमाभावापत्तिः । वाचनिकत्वेनइष्टत्वात् । वस्तुतस्तुषुञ्प्राणिप्रसवइतिधातोर्व्युत्पन्नःसवितृशब्दःप्रकृतफलदातृत्वेनप्रथमप्रयाजेसमिच्छब्दोग्नेरिवलिंगानादरेणभुवनेश्वरीप्रतिपादकइतिनविरोधः । मुख्यदक्षिणाशक्तौनिष्क्रयोदक्षिणादेया । तमाहकात्यायनः–दशकार्षापणाधेनाविति अष्टावनडुहिस्मृताइतिच ॥ कार्षापणमाहनारदः–कार्षापणोदक्षिणस्यांदिशिरौप्यःप्रवर्तते । पणैर्निबद्धःपूर्वस्यांषोडशैवपणाःसत्विति ॥ ॥

---

[1] वसेदिति । [2] शौनकोक्तां ।

[1]अथरजोदर्शनशातिप्रयोगः ॥ बहुतरदोषदुष्टेप्रथमरजोदर्शनेद्वितीयादिरजोदर्शनोत्तरंस्वल्पदोषदुष्टेतुतदनंतरमेवगर्भाधानप्रत्यासन्नदिनेसाकार्या । कर्तापत्न्यासहकृतस्नानादिनित्यक्रियःपवित्रपाणिराचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यास्याममभार्यायाःप्रथमरजोदर्शनेईदृशदुष्टमासादिसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसग्रहमखांशौनकोक्तांशांतिंकरिष्यइतिसंकल्प्यगणपतिपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणांतंकुर्यात् । आचार्यस्तुयथास्वर्गेशक्रादीनांबृहस्पतिः । तथात्वंममयज्ञेऽस्मिन्नाचार्योभवसुव्रतेत्याचार्यस्य । अस्ययागस्यनिष्पत्तौभवंतोभ्यर्थितामया । सुप्रसन्नैः[2]प्रकर्तव्यंशांतिकंविधिपूवकमित्यृत्विजाम् । ततोगंधवस्त्रादिभिर्यथाशक्तितेषांपूजनं । ततआचार्यःपवित्रपाणिःदेशकालौसंकीर्त्ययजमानानुज्ञयाआचार्यकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्ययदत्रसंस्थितमितिप्राच्यादिदिक्षुप्रादक्षिण्येनसर्षपान्विकीर्यशुचीवइत्यृचापंचगव्येनतथैवप्रोक्ष्य आपोहिष्ठेतितृचेनशुद्धाभिरद्भिस्तथैवप्रोक्ष्यकृतांजलिःस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिमंत्रद्वयेनदेवतांसंप्रार्थ्यभुवनेश्वर्यादिप्रतिमात्रयस्याभ्यु[3]त्तारणंकुर्यात् । अग्निःसप्तिमितिसूक्तस्यवैश्वानरोऽग्निस्त्रिष्टुप् अभ्युत्तारणेविनियोगः अग्निपदरहितेना

---

[1] अथशांतिः । [2] सन्नैश्चकर्तव्यं । [3] नूतनप्रतिमानामभ्युत्तारणंयथा–अद्येत्यादि–आसांअस्यावा स्वर्णप्रतिमानामंगप्रत्यंगसंधिषुविघट्टनोच्छेदनतापनादिजन्यपीडानिरासपूर्वकंदेवताधिष्ठानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थमभ्युत्तारणंकरिष्ये । स्वर्णादिशलाकयाप्रतिमांमधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्य इमंमेगंगइतिपुरुषसूक्तेनचकुशवारिणाभ्युक्ष्यपंचगव्येनप्रोक्ष्य अग्निःसप्तिमितिसूक्तमग्निपदरहितंतत्सहितंचपठन्संततजलधारांकुर्यात् । अथेष्टदेवतामावाह्य अस्यैप्राणाःप्रतिष्ठंतुअस्यैप्राणाःक्षरंतुच । अस्यैदेवत्वमर्चायैमाऽमहेतिचकश्चनेतिप्राणप्रतिष्ठाभ्युत्तारणसंक्षेपः ।

ग्निःसप्तिमितिसूक्तेनाभिषिच्यपुनरग्निपदयुक्ते[1]नतेनैवाभिषिंचेदित्यग्न्युत्तारणम् । ततोगृहादीशान्यांमध्येतद्[2]दक्षिणोत्तरयोश्चमहीद्यौरितिमंत्रावृत्त्याभूमिंस्पृष्ट्वा । ओषधयःसमितिद्रोणप्रमाणव्रीहिभिस्तेषुदेशेषुराशित्रयंकुर्यात् । पलंसुवर्णाश्चत्वारः कुडवंप्रस्थमाढकम् । द्रोणंचखारिकाचेतिपूर्वपूर्वाच्चतुर्गुणम् । इतिषोडशप्रस्थात्मकोद्रोणः । ततःआकलशेष्वितिमध्यदक्षिणोत्तरक्रमेणप्रक्षालितमव्रणमका[3]लंकंकुंभत्रयंसादयेत् । प्रसुवआपइत्यस्यसूक्तस्यसिंधुक्षित्प्रैयमेधोनद्योजगतीकलशेषूदकपूरणेविनियोगः । ॐप्रसुवआपो० । याःप्रवतइत्यस्यवसिष्ठोनद्यःशक्करी कलशेषूदकपूरणेविनियोगः याःप्रवतइतिऋक् । प्रतिकलशंपूरणादिमंत्राणामावृत्तिः । ततोगंधद्वारामितिगंधं । याओषधीरितिसर्वौषधीः । ओषधयःसमितियवांश्च त्रि[4]षुकलशेषूक्तक्रमेणक्षिपेत् । हेमपंचरत्नप्रक्षेपोत्तरंवागंधादिप्रक्षेपइतिवक्ष्यामः । ततो[5]मध्यकुंभेगायत्र्यायवव्रीहितिलमाषकंगुश्यामाकमुद्गान्क्षिप्त्वा । सप्तद्रव्यप्रक्षेपोनगायत्र्येतिवृद्धाः । तथैवउदुंबरकुशदूर्वारक्तोत्पलचंपकबिल्वविष्णुक्रांतातुलसीबर्हिःशंखपुष्पीशतावर्यश्वगंधानिर्गुंडीरक्तपीतसर्षपापामार्गपलाशपनसजीवकप्रियंगुगोधूमव्रीह्यश्वत्थदधिदुग्धघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरंटकगुंजावचाभद्रमुस्तकाख्यानिद्वात्रिंशदौषधा[6]नियथासंभवंवाप्रक्षिप्य त्रिष्वपिकलशेषुहिरण्यरूपइतिहिरण्यं सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि गंधद्वारामितिगंधं याःफलिनीरितिपुष्पफलानि गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमह्रदगोष्ठमृदःस्योनापृथिवीतिप्रक्षिप्य याओषधीरितिसर्वौषधीः ओषधयःसमितियवान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः

---

[1] युतेन, सहितेन । [2] दक्षिणोत्तरतश्च । [3] मकलंकं । [4] त्रिष्वप्युक्त । [5] मध्यमकुंभे । [6] धानिसर्वाणि ।

अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान्निक्षिप्य युवासुवासाइतिसूत्रेणवाससावावेष्टितान्कलशकंठान्कृत्वा पुष्पमालादिभिःकलशान्भूषयेत् । ततःकलशानामुपरिधातुमयंवैणवंमृन्मयंवापूर्णपात्रत्रयंस्वशक्त्यनुसारेणपूर्णादर्वीतिमंत्रावृत्त्यानिधाय तदुपरिश्वेतवस्त्रत्रयंचंदनादिकृताष्टदलयुक्तंन्यसेत् । मध्यमेस्थापितप्रतिमायांभुवनेश्वरीमावाहयेत्[1] । गायत्र्याविश्वामित्रोभुवनेश्वरीगायत्री भुवनेश्वर्यावाहनेविनियोगः । ॐ तत्सवि० भुवनेश्वरीमावाहयामि । एवंदक्षिणकलशेइंद्राणीं इंद्राणींवृषाकपिरिंद्राणीपंक्तिः इंद्राण्यावाहनेविनियोगः । इंद्राणीमास्वितिऋक् १ । एवमुत्तरकलशेइंद्रं इंद्रत्वाविश्वामित्र इंद्रोगायत्रीइंद्रावाहनेविनि० । इंद्रत्वा इतिऋक् १ । ततोमध्यमकलशे अंगाद्यावरणदेवताभ्योनमःअंगाद्यावरणदेताआवाहयामीत्यावाह्य सप्रणवगायत्र्यंते अंगाद्यावरणसहितायैभुवनेश्वर्यैआसनंसमर्पयामीत्येवंषोडशोपचारैर्भुवनेश्वरींसंपूज्य उक्तमंत्राभ्यांकांडानुसमयेनइंद्राणींद्रयोःषोडशोपचारैःपूजांकुर्यात् । अशक्तौभुवनेश्वर्यासहैवपदार्थानुसमयेननाममंत्राभ्यांवातयोःपूजनम् । ततोमध्यमकुंभंस्पृष्ट्वा आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतंवागायत्रींजप्त्वाश्रीसूक्तंजपेत् । हिरण्यवर्णामितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यश्रीआनंदकर्दमचिक्लीतेंदिरासुताऋषयः श्रीर्देवता आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः ततएकाबृहती ततोद्वेत्रिष्टुभौ ततोष्टावनुष्टुभोंत्याप्रस्तारपंक्तिः जपेवि० । ॐ हिरण्यवर्णामितिसूक्तम् । ततएकऋत्विक्दक्षिणकुंभेरुद्रसूक्तानिजपेत् । यथा कद्रुद्रायेतिनवर्चस्यसूक्तस्यघौरःकण्वोरुद्रोगायत्रीअंत्यानुष्टुप्जपेवि० । कद्रुद्रायेतिसूक्तम् । इमारुद्रायतवसइत्येकादशर्चस्यसूक्तस्यकुत्सोरुद्रोजगत्यंत्येद्वेत्रिष्टुभौ जपेवि० । इमारुद्रायेतिसूक्तं । आतेपितरिति

---

[1] अथभुवनेश्वरीध्यानम् 'उद्यदिनद्युतिमिंदुकिरीटांतुंगकुचांनयनत्रययुक्ताम् । स्मेरमुखींवरदांकुशपाशाभीतिकरांप्रभजेभुवनेश्वरीं' इति ।

पंचदशर्चस्यसूक्तस्यगृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० । आतेपितर्मरुतांसुम्नमेत्वितिसूक्तम् । इमारुद्रायस्थिरधन्वनइतिचतुर्ऋचस्यसूक्तस्यवसिष्ठोरुद्रोजगत्यंत्यात्रिष्टुप् जपेविनि० । इमारुद्रायस्थिरधन्वने० ४ । आवोराजानंवामदेवोरुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० । आवोराजानमध्व० । तमुष्टुह्यत्रीरुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० तमुष्टुहियःस्विषु० । भुवनस्यपितरमृजिश्वारुद्रस्त्रिष्टुप् जपेविनि० भुवनस्यपितरंऋक् । त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् जपेविनि० । त्र्यंबकं ऋक् । अन्यऋत्विगुत्तरकलशं स्पृशन्एकादशावृत्तिभी[1]रुद्रंजपेत् । ततःशंनइंद्राग्नीतिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् जपेविनियोगः शंनइंद्राग्नीतिसूक्तम् ३ । मध्यकुंभपश्चिमेस्थंडिलेअग्निस्थापनाग्निध्यानेकृतेस्थापितकुंभैशान्यांवेद्यादौनवग्रहाणांतदंगदेवतानांचतत्तन्मंत्रैरावाहनादिकुर्यात्[2] । तद्यथा–प्रणवस्यपरब्रह्मऋषिःपरमात्मादेवतादैवीगायत्रीछंदः व्याहृतीनांक्रमेणविश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजाऋषयः अग्निवायुसूर्यादेवताः दैवीगायत्रीदैव्युष्णिग्दैवीबृहत्य[3]श्छंदांसि सूर्याद्यावाहने विनियोगः । तत्रग्रहपीठस्यमध्येवर्तुलेद्वादशांगुलेमंडलेप्राङ्मुखंसूर्यंरक्तपुष्पाक्षतैः आकृष्णेनहिरण्यस्तूपःसविता त्रिष्टुप् सूर्यावाहनेविनियोगः । ॐ आकृष्णेन० ॐ भूर्भुवःस्वःकलिंगदेशोद्भवकाश्यपसगोत्रसूर्ये[4]हागच्छेहतिष्ठति

---

[1] नमकानुवाकानामग्नीरुद्रोमहाविराट् । [2] सौकर्यार्थंग्रहपीठसंग्रहश्लोकौलिख्यते । पंचास्रेकविमिंदुमत्रचतुरस्रेंगारकंत्र्यस्रगेराहुंशूर्पनिभेधनुष्यथशनिंकेतुंध्वजाभेतथा । दीर्घेकोष्टचतुष्टयेसुरगुरुंबाणोपमेचंद्रजंप्राचीतःक्रमतोलिखेद्ग्रहगणंमध्येरविंवर्तुलमिति । शुक्रार्कौप्राङ्मुखौज्ञेयौगुरुसौम्यावुदङ्मुखौ । प्रत्यङ्मुखःशनिःसोमःशेषादक्षिणतोमुखाइति । मत्स्यपुराणे । आदित्याभिमुखाःसर्वेसाधिप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीयामुनिश्रेष्ठनांतरेणपराङ्मुखाइतिमहार्णवे । [3] दैव्यनुष्टुप् । [4] हागच्छेत्यावाह्येहतिष्ठेतिस्थापयेत् सूर्यायनमःसूर्यमावाहयामीति ।

स्थापयेत् । ततआग्नेयेचतुरस्रेचतुर्विंशांगुलेमंडलेप्रत्यङ्मुखंसोमंश्वेतपुष्पाक्षतैः आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री सोमावाहनेवि० ॐ आप्यायस्वसमेतुते० ॐ भूर्भुवःस्वःयमुनातीरोद्भवात्रेयसगोत्रसोमेहागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् । ततोदक्षिणे त्रिकोणेत्र्यंगुलेमंडलेदक्षिणामुखंभौमंरक्तपुष्पाक्षतैः अग्निर्मूर्धाविरूपोङ्गारकोगायत्री अंगारकावाहने० । ॐ अग्निर्मूर्धा दिवःककु० ॐ भूर्भुवःस्वः[1]अवंतिदेशोद्भवभारद्वाजसगोत्रअंगारकेहागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् । ततऐशानेबाणाकारेचतुरंगुलेमंडलेउदङ्मुखंबुधंपीतपुष्पाक्षतैः उद्बुध्यध्वंबुधोबुधस्त्रिष्टुप् बुधावाहनेवि० । ॐ उद्बुध्यध्वंसमनसःसखायः० ॐ भूर्भुवःस्वःमगधदेशोद्भवात्रेयसगोत्रबुधेहागच्छेहतिष्ठेति० । ततउत्तरेदीर्घचतुरस्रेमंडलेउदङ्मुखंबृहस्पतिंपीतपुष्पाक्षतैः बृहस्पतेगृत्समदोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पत्यावाहनेवि० । ॐ बृहस्पतेअति० ॐ भूर्भुवःस्वः सिंधुदेशोद्भवांगिरसगोत्रबृहस्पतेइहागच्छेहतिष्ठेति० । ततःपूर्वेपंचकोणेनवांगुलेमंडलेप्राङ्मुखंशुक्रंशुक्लपुष्पाक्षतैः शुक्रःपाराशरःशुक्रोद्विपदाविराट् शुक्रावाहनेवि० । ॐ शुक्रःशुशुक्वाँउषोन० ॐ भूर्भुवःस्वः भोजकटदेशोद्भवभार्गवसगोत्रशुक्रेहागच्छेहतिष्ठेति० । ततःपश्चिमेधनुराकारेद्व्यंगुलेमंडलेप्रत्यङ्मुखंशनिंकृष्णपुष्पाक्षतैः शमग्निरिरिंबिठिःशनिरुष्णिक् शन्यावाहनेवि० । ॐ शमग्निरग्नि० ॐ भूर्भुवःस्वःसौराष्ट्रदेशोद्भवकाश्यपसगोत्रशनेइहागच्छेहतिष्ठेति० ७ । ततोनैर्ऋतेशूर्पाकारेद्वादशांगुलेमंडलेदक्षिणाभिमुखंराहुंकृष्णपुष्पाक्षतैः कयानोवामदेवोराहुर्गायत्री राह्वावाहनेवि० । ॐ कयानश्चित्रआभुव० ॐ भूर्भुवःस्वः रा

---

[1] अवंतीसमुद्भव ।

ठिनापुरोद्भवपैठीनसिसगोत्रराहोइहागच्छेहतिष्ठेति० ८ । ततोवायव्येध्वजाकारेषडंगुलेमंडलेदक्षिणाभिमुखंकेतुंधूम्रपुष्पाक्षतैः केतुंकृण्वन्मधुच्छंदाःकेतुर्गायत्री केत्वावाहने० । ॐ केतुंकृण्वन्नकेतवे० ॐ भूर्भुवःस्वःअंतर्वेदिसमुद्भवजैमिनिसगोत्रकेतोइहागच्छेहतिष्ठेति० ९ । यथोक्तकुसुमतंदुलालाभेयथालाभोपपन्नैःकुसुमतंदुलैःस्थापयेत् । अथाधिदेवताः । त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् रुद्रावाहनेवि० । ॐ त्र्यंबकंयजामहे० ॐ भूर्भुवःस्वःरुद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिसूर्यदक्षिणपार्श्वेरुद्रं० १ । गौरीर्मिमायदीर्घतमाउमाजगती उमावाहनेवि० । ॐ गौरीर्मिमायसलि० ॐ भूर्भुवःस्वःउमेइहागच्छेत्यावाह्येहतिष्ठेति सोमदक्षिणपार्श्वेउमां० २ । यदक्रंदोदीर्घतमास्कंदस्त्रिष्टुप् स्कंदावाहनेविनियोगः । ॐ यदक्रंदःप्रथमं० ॐ भूर्भुवःस्वःस्कंदेहागच्छेहतिष्ठेति० भौमदक्षिणपार्श्वेस्कंदं० ३ । विष्णोर्नुकंदीर्घतमानारायणस्त्रिष्टुप् नारायणावाहनेवि० । ॐ विष्णोर्नुकंवी० ॐ भूर्भुवःस्वःनारायणेहागच्छेहतिष्ठेति० बुधदक्षिणपार्श्वेनारायणं० ४ । ब्रह्मजज्ञानंवामदेवोब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मावाहनेवि० ॐ ब्रह्मजज्ञानंप्रथमं० ॐ भूर्भुवःस्वर्ब्रह्मन्निहागच्छेहतिष्ठेति० बृहस्पतिदक्षिणपार्श्वेब्रह्माणं० ५ । इद्रंवोमधुच्छंदाइंद्रोगायत्री इंद्रावाहनेविनियोगः । ॐ इंद्रंवोविश्वतस्परि० ॐ भूर्भुवःस्वःइंद्रेहागच्छेहतिष्ठेति० शुक्रदक्षिणपार्श्वेइंद्रं० ६ । यमायसोमंयमोयमोनुष्टुप् यमावाहनेवि० । ॐ यमायसोमंसुनुत० ॐ भूर्भुवःस्वःयमेहागच्छेहतिष्ठेति० शनैश्चरदक्षिणपार्श्वेयमं० ७ । मोषुणःकण्वःकालोगायत्री कालावाहनेवि० । ॐ मोषुणःपरापरानि० ॐ भूर्भुवःस्वःकालेहागच्छेहतिष्ठेति० राहुदक्षिणपार्श्वेकालं० ८ । उषोवाजंप्रस्कण्वश्चित्रगुप्तोबृहती चित्रगुप्तावाहनेवि० । ॐ उषोवाजंहिवंस्वय० ॐ भूर्भुवःस्वःचित्रगुप्तेहागच्छेहतिष्ठेति० केतुदक्षिणपार्श्वेचित्रगुप्तं० ९ । ततःशुक्लपुष्पाक्षतैःसर्वाःप्रत्यधिदेवताःस्थापयेत् । अग्निंदूतंमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्न्यावाहनेवि० । ॐ अग्निंदूतंवृणीमहे० ॐ भूर्भुवःस्वःअग्नेइहागच्छेहतिष्ठेति० सूर्यवामपार्श्वेग्निं० १ । अप्सुमेमेधातिथिरापोनुष्टुप् अबावाहनेवि० । ॐ अप्सुमेसोमो० ॐ भूर्भुवःस्वःआपइहागच्छतेहतिष्ठतेति० सोमवामपार्श्वेअपः २ । स्योनामेधातिथिर्भूमिर्गायत्री भूम्यावा० । ॐ स्योनापृथिवि० ॐ भूर्भुवःस्वःभूमेइहागच्छेहतिष्ठेति० भौमवामपार्श्वेभूमिं० ३ । इदंविष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवावाहनेवि० । ॐ इदंविष्णु० ॐ भूर्भुवःस्वःविष्णोइहागच्छेहति० बुधवामपार्श्वेविष्णुं० ४ । इंद्रश्रेष्ठानिगृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् इंद्रावाह० । ॐ इंद्रश्रेष्ठानि० ॐ भूर्भुवःस्वः इंद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिबृहस्पतिवामपार्श्वेइंद्रं० ५ । इंद्राणींवृषाकपिरिंद्राणीपंक्तिः इंद्राण्यावा० । ॐ इंद्राणीमासुनारिषु० ॐ भूर्भुवःस्वः इंद्राणिइहागच्छेहतिष्ठेतिशुक्रवामपार्श्वेइंद्राणीं० ६ । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्यावाहनेवि० । ॐ प्रजापतेन० ॐ भूर्भुवःस्वःप्रजापतेइहागच्छेहतिष्ठेतिशनिवामपार्श्वेप्रजापातिं० ७ । आयंगौःसार्पराज्ञीसर्पागायत्री सर्पावा० । ॐ आयंगौःपृश्नि० ॐ भूर्भुवःस्वःसर्पा इहागच्छतेहतिष्ठतइतिराहुवामपार्श्वेसर्पान्० ८ । ब्रह्मजज्ञानंवामदेवोब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मावा० । ॐ ब्रह्मजज्ञानं० ॐ भूर्भुवःस्वःब्रह्मन्निहागच्छेहतिष्ठेतिकेतुवामपार्श्वेब्रह्माणं० ९ । ततःशुक्लपुष्पाक्षतैर्विनायकादिपंचदेवताःस्थापयेत् । गणानांत्वागृत्समदोगणपतिर्जगती गण

---

[१] ताश्वरविशनिकेतुगुरूणांमध्येगणपतिं प्रागादिषुदुर्गादिचतुष्टयंतदुत्तरेचक्षेत्रपालमितिक्रमः शां. र. ।

पत्यावा० ॐ गणानांत्वागणपतिं० ॐ भूर्भुवस्वः गणपतेइहागच्छेहतिष्ठेति[1]राहोरुत्तरतोगणपतिं १ । जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् दुर्गावाहनेवि० । ॐ जातवेदसे० ॐ भूर्भुवःस्वः दुर्गेइहागच्छेहतिष्ठेतिशनेरुत्तरतोदुर्गां २ । तववायोव्यश्वोवायुर्गायत्री वाय्वावाहनेवि० । ॐ तववायवृतस्पते० ॐ भूर्भुवःस्वःवायोइहागच्छेहतिष्ठेतिशनेरुत्तरतोवायुं ३ । आदिद्वत्सआकाशोगायत्री आकाशावाहनेवि० ।ॐ आदित्प्रत्नस्यरेतसो० ॐ भूर्भुवःस्वःआकाशेहागच्छेहतिष्ठेतिराहोर्दक्षिणेआकाशं ४ । एषोउषाःप्रस्कण्वोश्विनौगायत्री अश्व्यावा० । ॐ एषोउषाअपूर्व्या० ॐ भूर्भुवस्वःअश्विनाविहागच्छतमिहतिष्ठतमितिकेतोर्दक्षिणेऽश्विनौ ५। यद्वा विनायकादीन्पंचोत्तरतएवस्थापयेत् । ततोग्रहपीठाद्यंगतयावक्ष्यमाणदेवताःस्थापयेत् । उत्तरेक्षेत्रपालंवास्तोष्पतिंचावाहयेदित्येके । क्षेत्रस्यवामदेवःक्षेत्रपालोनुष्टुप् क्षेत्रपालावा० ।ॐ क्षेत्रस्यपतिनावयं० ॐ भूर्भुवःस्वःक्षेत्रपालेहागच्छेहतिष्ठेतितदुत्तरे क्षेत्रपालं ६ । वास्तोष्पतेवसिष्ठोवास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् वास्तोष्पत्यावा० । ॐ वास्तोष्पते० ॐ भूर्भुवःस्वःवास्तोष्पतेइहागच्छेहतिष्ठेति[2]तदुत्तरेवास्तोष्पतिं ७ । ततःप्रागादिदलाग्रेषु इंद्रादिलोकपालान्सूर्याभिमुखानावाहयेत् । तत्रमंत्राः इंद्रंविश्वाजेतेंद्रोनुष्टुप् पूर्वेइंद्रावा० । ॐ इंद्रंविश्वाअवीवृधन्० ॐ भूर्भुवःस्वःइंद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिपूर्ववत् १ । एवमुत्तरत्रापि । अग्निंदूतंमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्न्यावाहनेवि० । ॐ अग्निंदूतंवृणीमहे० २ । यमायसोमंयमोयमोनुष्टुप् यमावा० । ॐ यमायसोमं० ३ । मोषुणःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋ

---

[1] रवेरुत्तरतः । [2] तिउत्तरे ।

त्यावा० । ॐ मोषुणःपरापरा० ४ । तत्त्वा[1]यामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणावा० । ॐ तत्त्वायामिब्र० ५ । तववायोव्यश्वोवायुर्गायत्री वाय्वावाह० । ॐ तववायवृतस्पते० ६ । सोमोधेनुंगोतमःसोमस्त्रिष्टुप् सोमावा० ।ॐ सोमोधेनुं० ७। तमीशानंगौतमईशानोजगती ईशानावा० । ॐ तमीशानंज० ८ । एवमीशानांतादेवताआवाह्य तदस्तुमित्रावरुणा० गृहावैप्रतिष्ठा० एवंप्रतिष्ठाप्योक्ततत्तन्मंत्रैरादित्यायनमइत्येवमादिभिर्नाममंत्रैर्वाषोडशोपचारैःसंपूज्य मंत्रहीनंक्रियाहीनमितिक्षमाप्य ग्रहवेदीशानभागे महीद्यौःपृथिवीचनइत्यादिविधिनाकलशस्थापनंकृत्वातदुपरितत्त्वायामीतिमंत्रेण वरुणंसंपूज्यतत्रकलशेसमुद्रनद्याद्यावाहनंकुर्यात् । सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयां[2]तुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः । ततः कलशाभिमंत्रणं। कलशस्यमुखे० मूलेतत्रस्थितोब्रह्मा० कुक्षौतुसाग० ऋग्वेदोथय० अंगैश्चसहिताः० अत्र गायत्रीसावित्री० आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाइत्यंतं । ततःकलशप्रार्थना । देवदानवसंवादेमथ्यमानेमहोदधौ। उत्पन्नोसितदाकुंभविधृतोविष्णुनास्वयं । त्वत्तोयेसर्वेतीर्थानिदेवाःसर्वेत्वयिस्थिताः । त्वयितिष्ठंतिभूतानित्वयिप्राणाःप्रतिष्ठिताः । शिवःस्वयंत्वमेवासिविष्णुस्त्वंचप्रजापतिः । आदित्यावसवोरुद्राविश्वेदेवाःसपैतृकाः । त्वयितिष्ठंतिसर्वेपियतःकामफलप्रदाः । त्वत्प्रसादादिमंयज्ञंकर्तुमीहेजलोद्भव । सान्निध्यंकुरुदेवेशप्रसन्नोभवसर्वदा । ततआचार्योऽन्वाधानंकुर्यात् । तत्रप्रधानकीर्तनेविशेषः। सूर्यंसोमंभौमंबुधंबृहस्पतिंशुक्रंशनिंराहुंकेतुंएताःप्रधानदेवताः एतत्संख्याकाभिः

---

[1] अत्र शां० र० त्वंनोअग्नेवामदेवोवरुणस्त्रिष्टुबित्युक्तः । [2] आयांतुममशांत्यर्थं ।

अर्कादिजातीयसमिदाहुतिभिः तावतीभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च एतदित्येतत्स्थानेष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिंवाकीर्तयेत् । ईश्वरंउमांस्कंदंनारायणंब्रह्माणंइंद्रंयमंकालंचित्रगुप्तं अग्निंअपःभूमिंविष्णुंइंद्रंइंद्राणींप्रजापतिंसर्पान्ब्रह्माणं एता देवताःएतत्संख्याकाभिःसमिदाद्याहुतिभिः । अत्रएतदित्यस्यस्थानेपूर्वसंख्यान्यूनामष्टाविंशतिसंख्यामष्टसंख्यांवाकीर्तयेत् । विनायकंदुर्गांवायुमाकाशमश्विनौक्षेत्रपालंवास्तोष्पतिं इंद्रमग्निंयमंनिर्ऋतिंवरुणंवायुंसोममीशानंएतादेवताःएतत्संख्याकाभिःसमिदाद्याहुतिभिः । एतदित्यस्यस्थानेअष्टसंख्यांचतुःसंख्यांवाकीर्तयेत् । भुवनेश्वरीमष्टोत्तरसहस्रसंख्याकाभिर्दूर्वाहुतिभिःतिलमिश्रगोधूमाहुतिभिःपायसाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च । तावतीनामसंभवेऽष्टोत्तरशतंवा । भुवनेश्वरीमित्येतस्यस्थानेसवितारमितिवा । इंद्राणीमिंद्रंचएतत्संख्याभिर्दूर्वादिचतुर्विधाहुतिभिः । अत्रएतदित्यस्यस्थानेपूर्वसंख्यान्यूनसंख्यांकीर्तयेत् । देवताद्वयमुद्दिश्य[1]नान्वाधानंवा । शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि० । ततःपात्रासादनकालेस्थालीद्वयंप्रोक्षणींदर्वींस्रुवमित्यादि । युगपदनेककर्तृकाज्यहोमप्रसक्तौअनेकस्रुवासादनंकार्यम् । निर्वापकालेभुवनेश्वर्यादिदेवतात्रयमुद्दिश्यतूष्णींनिर्वापप्रोक्षणे ततआज्यसंस्कारः । ग्रहहोमार्थंकर्तव्यामंत्रवंतश्चरवःप्रतिदैवतमितियाज्ञवल्क्यवचनाद्ग्रहार्थंगृहसिद्धान्नचरुर्ग्राह्यइति । केचनगृहपाकौदनमुद्धृत्यग्रहानुद्दिश्यजुह्वति तत्रशिष्टाचारएवप्रमाणमितिमहार्णवे । तत्रायंप्रयोगः सूर्यायत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निरुप्यैवंसोमायत्वामंगलायत्वेत्याद्याकारेणग्रहेभ्यश्चतुरोमुष्टीन्निरुप्य इतरासांदेवतानांकृतेदेवेभ्योजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निर्वपेदित्यपितत्रैवेतिदिक् । आज्येनसहपायसादिहविस्त्रयस्यग्रहहोमार्थंगृहसिद्धान्नस्यचपर्यग्निकरणम् । दर्वीस्रुवसंमार्गांतेगृहसिद्धान्नमासादितस्थाल्यामादायअग्नावधिश्रित्याभिघारणादिबर्हिष्यासादनांतंकुर्यात् । ततःपायसमभिघार्यबर्हिष्यासादनांतंकुर्यात् । अर्कादिसमिधःदूर्वातिलमिश्रगोधूमांश्चतत्रैवासाद्य अग्न्यर्चनाद्याज्यभागांते यजमानोऽन्वाधानानुसारेण एतत्संख्याहुतिपर्याप्तंअर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्यात्मकंहविस्त्रयंसूर्यायसोमायेत्यादिनममेत्येवंत्यागपूर्वकंतदंगदेवताभ्योपित्यक्त्वा एतत्संख्याकाहुतिपर्याप्तंदूर्वादिहविश्चतुष्टयंभुवनेश्वर्यैनममेतित्यजेत् । तथाइंद्राण्यैइंद्रायेतिच । भुवनेश्वर्याइत्यस्यस्थानेसवित्रइतिवा । इंद्राणींद्रयोर्होमाभावपक्षेनतदुद्देश्यकत्यागः । एवंत्यागेकृतेसर्त्विगाचार्योऽर्कादिसमिधोदधिमध्वाक्ताश्चर्वाहुतीराज्याहुतीश्चसंकल्पानुसारिसंख्याकाजुहुयात् । तादृशसंख्याएवदूर्वादिहविश्चतुष्टयाहुतीर्जुहुयात् । तत्रदधिमधुघृताक्ताभिस्तिसृभिस्तिसृभिर्दूर्वाभिरेकैकाहुतिःकार्या । तन्न्यूनसंकल्पानुसारिसंख्याचतुर्विधाहुतीरिद्राणींद्रमंत्राभ्यांतद्धोमपक्षेहुत्वा स्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमांतंकृत्वादिक्पालादिभ्यःसदीपमाषभक्तबलिसंकल्पंयजमानद्वाराकारयेत् । सपत्नीकोयजमानःप्रतिबलिसंकल्पंसाक्षतजलंत्यजेत् । तद्यथा—अग्न्यायतनस्यसमंताद्दिक्षुमाषभक्तबलीन्दिक्पालेभ्योदद्यात् । त्रातारमिंद्रंगर्गइंद्रस्त्रिष्टुप् इंद्रप्रीत्यर्थेबलिदानेविनियोगः । ॐ त्रातारमिंद्र० इंद्रायसांगायसपरिवारायसायुधायसशक्तिकायएषमाषभक्तबलिर्नमम भोइंद्रदिशंरक्षबलिंभक्षममयजमानस्यसहकुटुंबस्यायुःकर्ताक्षेमकर्ताशांतिकर्तापुष्टिकर्तातुष्टिकर्ताभवेति

---

१ पूर्वंगायत्र्यैवचहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयमित्यत्रएवकारादिंद्राणींद्रयोर्होमोनास्तीतिपक्षादरइदं ।

पुष्पाक्षतजलानिपूर्वाभिमुखस्त्यजेत् १ । एवमग्न्यादिसप्तभ्योदिक्पालेभ्यस्तत्तन्मंत्रैर्बलीन्दद्यात् । तद्यथा अग्निंमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्निप्रीत्यर्थेबलिदानेवि० । ॐ अग्निंदूतंवृणी० अग्नयेसांगाय० २ । यमायसोमंयमोयमोनुष्टुप् यमप्रीत्यर्थेबलिदा० । ॐ यमायसोमं० यमायसांगाय० ३। मोषुणःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋतिप्रीत्यर्थेबलि० । ॐ मोषुणःपरापरा० निर्ऋतयेसांगाय० ४ । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणप्रीत्यर्थे० । ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणा० वरुणायसांगाय० ५ । तववयोव्यश्वोवायुर्गायत्री वायुप्रीत्यर्थेबलि० । ॐ तववायवृतस्पते० वायवेसांगाय० ६ । सोमोधेनुंगोतमःसोमस्त्रिष्टुप् सोमप्रीत्यर्थे० ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वंत० सोमायसांगाय० ७ । तमीशानंगोतमईशानोजगती ईशानप्रीत्यर्थे० ॐ तमीशानंजगतः० ईशानायसांगाय० ८ । ततोग्रहबलयोदेयाः तत्रपूर्वे आकृष्णेनहिरण्यस्तूपःसवितात्रिष्टुप् सूर्यप्रीत्यर्थे० । ॐ आकृष्णेनरजसा० आदित्यायसांगायसपरिवारायईश्वराग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमंसदीपंमाषभक्तबलिंसमर्पयामिइतिपुष्पांजलिंक्षिपेत् । भोआदित्येमंबलिंगृहाणममयजमानस्य० १ । आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री सोमप्रीत्यर्थे० । ॐ आप्यायस्वसमेतु० सोमायसांगाय० उमात्र्यूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० २ । अग्निर्मूर्धाविरूपोंगारकोगायत्री भौमप्रीत्यर्थेबलिदा० । ॐ अग्निर्मूर्धादिवः० भौमायसांगाय० स्कंदभूमिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ३ । उद्बुध्यध्वंबुधोबुधस्त्रिष्टुप् बुधप्रीत्यर्थे० । ॐ उद्बुध्यध्वंसमनसः० बुधायसांगाय० नारायणविष्णुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ४ । बृहस्पतेगृत्समदोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पतिप्रीत्यर्थेबलि० । ॐ बृहस्पतेअति० बृहस्पतयेसागाय० ब्रह्मेंद्ररूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ५ । शुक्रःपाराशरःशुक्रोद्विपदाविराट् शुक्रप्रीत्यर्थेबलि० । ॐ शुक्रःशुशुक्काँउषोन० शुक्रायसांगाय० इंद्रेंद्राणीरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ६ । शमग्निरिरिंबिठिःशनिरुष्णिक् शनिप्रीत्यर्थे० ॐ शमग्निरग्निभिः० शनैश्चरायसांगाय० यमप्रजापतिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ७ । कयानोवामदेवोराहुर्गायत्री राहुप्रीत्यर्थेबलि० । ॐ कयानश्चित्र० राहवेसांगाय० कालसर्परूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ८ । केतुंकृण्वन्मधुच्छंदाःकेतुर्गायत्री केतुप्रीत्यर्थे० । ॐ केतुंकृण्वन्न० केतवेसांगाय० चित्रगुप्तब्रह्मरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ९ । ततःगणानांत्वागृत्समदोगणपतिर्जगती गणपतिप्रीत्यर्थेबलिदाने० ॐ गणानांत्वागण० गणपतयेसांगायसपरिवारायऋद्धिबुद्धिसहितायेत्यादि १ । जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् दुर्गाप्रीत्यर्थे० । ॐ जातवेदसेसुनवाम० दुर्गायैसांगायैसपरिवारायैसायुधायैसशक्तिकायैइमंबलिं० भोदुर्गे०ममयजमानस्यायुःकर्त्रीक्षेमकर्त्रीशांतिकर्त्रीपुष्टिकर्त्रीतुष्टिकर्त्रीऋद्धिकर्त्रीभव २ । तववायोव्यश्वोवायुर्गायत्री वायुप्रीत्यर्थे० । ॐ तववायवृत० वायवेसांगायेत्यादि० ३ । आदित्प्रत्नस्यवत्सआकाशोगायत्री आकाशप्रीत्यर्थे० । ॐ आदित्प्रत्नस्यरेत० आकाशायसांगायेत्यादि० ४ । एषोउषाःप्रस्कण्वोश्विनौगायत्री अश्विप्रीत्यर्थेबलि० ॐ एषोउषाअपूर्व्या० अश्विभ्यांसांगाभ्यांसपरिवाराभ्यांसायुधाभ्यांसशक्तिकाभ्यामेषमाषभक्त[1]बलि०

---

[1] बलिर्नमम ।

भोअश्विनौअमुंबलिंगृह्णीतंममयजमानस्यायुःकर्तारौक्षेमकर्तारौभवतं ५ । वास्तोष्पतेवसिष्ठोवास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् वास्तो
ष्पतयेसांगायेत्यादि ६ । ततोगायत्र्याविश्वामित्रोभुवनेश्वरीगायत्री । सवितागायत्रीतिवा । भुवनेश्वरीप्रीत्यर्थे०
ॐ भुवनेश्वर्यैसांगायैइत्यादि सवित्रेइत्यादिवा १ । ततइंद्राणींद्रमंत्राभ्यांपूर्वोक्ताभ्यांक्रमेणतदुभयोद्देशेनबलिंदत्त्वा क्षेत्र
पालायबलिंदद्यात् । क्षेत्रस्यवामदेवःक्षेत्रपालोनुष्टुप् क्षेत्रपालप्रीत्य० । ॐ क्षेत्रस्यपतिना० क्षेत्रपालायसांगायसपरिवारा
यभूतप्रेतपिशाचराक्षसडाकिनीशाकिनीवेतालपरिवारयुतायइममित्यादि० । ततःशूद्रादिनातद्बलिनयनेकृतेशांतापृथिवी
तिभुवंप्रोक्ष्यसयजमानआचार्यः प्रक्षालितपाणिपादआचांतः स्रुचिद्वादशगृहीतंचतुर्गृहीतंवाआज्यमादाय तदुपरिवस्त्र
युतंचंदनादिभूषितंफलंनिधाय यजमानतत्पत्न्यन्वारब्धस्तिष्ठन् पूर्णाहुतिंजुहुयात् । समुद्रादूर्मिरितिसूक्तस्यगौतमोवा
मदेवोग्निस्त्रिष्टुप् अंत्याजगतीपूर्णाहुतिहोमेविनियोगः । ॐ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदा० सूक्तांतेस्वाहा अग्नय० । ततःपूर्ण
पात्रनिनयनंकृत्वासाचार्योयजमानःसंस्थाजपेनोपस्थायपरिस्तरणविमोकादिपर्युक्षणांतंकुर्यात् । ततोधृतनवकंचुकीव
स्त्रयावामभागस्थयापत्न्यासहितंप्राङ्मुखंयजमानंसर्त्विगुदङ्मुखआचार्यःस्थापितकलशचतुष्टयाद्भिःपात्रांतरेगृहीताभिः
तत्रत्यपंचपल्लवैःसकुशदूर्वैरभिषिंचेत् । आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यांबरीषःसिधुद्वीपआपोगायत्रीपंचमीवर्धमानासप्तमीप्रति
ष्ठांत्येद्वेअनुष्टुभौ अभिषेकेत्रि० । ॐ आपोहिष्ठामयोभुव० ९ । इंद्रोअंगेतितृचस्यगृत्समदइंद्रोगायत्री अभिषेके० ॐ

इंद्रोअंगमहद्भय० ३ । त्रिभिष्ट्वंदेवेतिसप्तर्चस्यसूक्तस्यवसिष्ठऋषिः[१]आद्यानांतिसृणामग्निश्चतुर्णांविश्वेदेवाआद्यागायत्रीद्वि
तीयानुष्टुप्तिस्रोगायत्र्योंत्येद्वेअनुष्टुभौ अभिषेके० ॐ त्रिभिष्ट्वंदेवसवित० ७ । उभयंशृणवच्चनइतिभर्गइंद्रोबृहतीअभि०
ॐ उभयंशृणवच्चन० १ । स्वस्तिदाविशइत्यस्यभारद्वाजःशासइंद्रोनुष्टुप् अभिषे० ॐ स्वस्तिदाविशस्पति० १ । त्र्यंबकं
वसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् अभिषेके० ॐ त्र्यंबकंयजा० १ । जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् अभिषेकेवि० ॐ जातवेदसेसुनवाम०
१ । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् अभि० ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिल० ४ । त्रायंतामितितिसृणांसप्तर्षय
आपोनुष्टुप् अभिषेके० ॐ त्रायंतामिह० ४ । इमाआपइतिचतसृणांसप्तर्षयआपोनुष्टुप् अभिषेके० ॐ इमाआपःशिव
तमा० ४ । देवस्यत्वासवितुः० हस्ताभ्यांसरस्वत्यैभैषज्येनवीर्यायान्नाद्यायाभिषिंचामि । देवस्यत्वा० अश्विनौभैषज्येन
तेजसेब्रह्मवर्चसायाभिषिंचामि । देवस्यत्वा० इंद्रस्येंद्रियेणश्रियैयशसेबलायाभिषिं० । तमीशानंगौतमईशानोजगती
अभिषेके० ॐ तमीशानंजगत० १ । त्वमग्नेरुद्रोगृत्समदोरुद्रोजगती अभिषेके० ॐ त्वमग्नेरुद्रोअ० १ । तमुष्टुह्यत्रीरुद्रस्त्रि
ष्टुप् अभिषेके० ॐ तमुष्टुहियःस्विषुः १ । भुवनस्यपितरमृजिश्वारुद्रस्त्रिष्टुप् अभिषेके० ॐ भुवनस्यपितरं० १ । याते
रुद्रेतिकश्यपोरुद्रःस्वराळनुष्टुप् अभिषेके० ॐ यातेरुद्रशिवातनू० १ । यज्जाग्रतइतिषण्णांप्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अभिषेके
विनि० ॐ यज्जाग्रतो० येनकर्मा० यत्प्रज्ञानं० येनेदंभूतं० यस्मिन्नृचः० सुषारथि० ६ । इंद्रत्वावृषभमितिपंचानांवि

---

[१] आद्यद्वयोरग्निर्देवताततस्तिसृणां सोमोदेवताअंत्येद्वेपावमान्यौ आद्यातृतीयाचतुर्थीचगायत्र्यः पंचमीपुरउष्णिक्द्वितीयाषष्ठीसप्तमीचानुष्टुभः

श्वामित्रइंद्रोगायत्री अभिषेके० ॐ इंद्रत्वावृषभंवयं० ५ । सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्यादिपुराणमंत्राः[1] । सुरास्त्वामभिषिंचंतुब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवोजगन्नाथस्तथासंकर्षणोविभुः १ । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चभवंतुविजयायते । आखंडलोग्निर्भगवान्यमोवैनिर्ऋतिस्तथा २ । वरुणःपवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाशिवः । ब्रह्मणासहिताःसर्वेदिक्पालाःपांतुतेसदा ३ । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधापुष्टिःश्रद्धाक्रियामतिः । बुद्धिर्लज्जावपुःशांतिः[2]कांतिस्तुष्टिश्चमातरः ४ । एतास्त्वामभिषिंचंतुदेवपत्न्यःसमागताः । आदित्यश्चंद्रमाभौमोबुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंचंतुराहुःकेतुश्चतर्पिताः ५ । देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयोमुनयोगावोदेवमातरएवच ६ । देवपत्न्योद्रुमानागादैत्याश्चाप्सरसागणाः । अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानोवाहनानिच ७ । औषधानिचरत्नानिकालस्यावयवाश्चये । सरितःसागराःशैलास्तीर्थानिजलदानदाः । एतेत्वामभिषिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये ८ इति । तच्छंयोरावृणीमहे० । ततःकलशोदकेनान्येनचजलेनतैलाभ्यंगसर्वौषध्यनुलेपनपूर्वकंसुस्नातौदंपतीअभिषेककालीनवासांसिपरित्यज्याहतशुक्लवासांसिपरिधायश्वेतचंदनपुष्पधारणंकुर्यातां । त्यक्तवासांस्याचार्यस्य । अग्नेःपश्चादुपविश्यदक्षिणतःपत्नी । ततोविभूतिधारणंकृत्वाचार्यादीनांचरणक्षालनं गंधाक्षतैःपूजनंकृत्वाचार्यायधेनुंदद्यात् तदभावेउक्तनिष्क्रयं रुद्रजापिनेनड्वाहंसदक्षिणंउक्तनिष्क्रयंवा ऋत्विग्भ्योयथाशक्तिहेमतन्निष्क्रयंवादद्यात् । ततोभुवनेश्वर्यादीनांआदित्यादीनावरुणस्यचाचार्येणोत्तरपूजनेकृतेतद्धस्तेनैवउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यादि

---

[1] ग्रहाणामादिरादित्य इत्यादयोनवग्रहाणांपौराणमंत्राः । [2] क्षांतिस्तुष्टिश्च, तुष्टिःक्षांतिश्च. ।

विसर्जनेजातेसोपस्करप्रतिमाःतद्धस्तेप्रतिपाद्याग्निपूजांतेगच्छगच्छेत्यग्निंविसृज्य कर्मांगदेवताप्रीत्यर्थंब्राह्मणभोजनंसंकल्प्यभूयसींदक्षिणांचसंकल्प्यशांतिसूक्तपाठंकारयित्वाकर्मपूर्णमस्त्वितिवाचयित्वापरमेश्वरार्पणंकुर्यात् । इतिश्रीमदनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेदुष्टरजोदर्शनशांतिः ॥ अयंशौनकोक्तप्रकारोबह्वृचानां अन्येषांप्रकारांतरंमदनरत्नेऋषिपुत्रसंहितायाम् । प्रथमार्तवदोषाणांशांतिंकुर्यादनंतरं । तिथिनक्षत्रवारादिदेवानांपूजनंपृथक् । शांतिस्थलंप्रकुर्वीतविधिनादैवनिर्मिते । उद्यानेवानदीतीरेतडागेवाथचत्वरे । मंडलंकारयेत्तत्रगोमयेनद्विहस्तकं । स्थंडिलंकारयेत्तत्रचतुराढकशालिभिः । आढकंतंडुलंचैवआढकौतिलयावकौ । उपर्युपरिसंस्तीर्णंतन्मध्येनलिनंलिखेत् । दर्भैराच्छाद्यतन्मध्येकर्णिकायांन्यसेद्घटं । ससूत्रंसपिधानंचसकूर्चंवस्त्रवेष्टितम् । पुण्योदकेनसंपूर्णमोषध्यादिसमन्वितं । सहदेव्येकपत्राचविष्णुक्रांतासभद्रिका । बिल्वपत्रंसहैतानिचूर्णयित्वान्यसेद्घटे । कुष्ठमांसीहरिद्रेद्वेमुराशैलेयचंदनं । वचाकचोरमुस्ताख्याःसर्वौषध्यःप्रकीर्तिताः । गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत् । पंचगव्यंचकुमुदंतथाशुक्लफलानिच । वज्रवैडूर्यमाणिक्यविद्रुमाणिविनिक्षिपेत् । एवंकुंभंसमासाद्यगंधपुष्पादिभिःशुभैः । अनुष्ठानपरोविप्रःप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः । आसीनःसुप्रसन्नात्माप्राणसंयमनान्वितः । सावित्रींचजपेत्कुंभंस्पृशन्दशशतंद्विजः । एवंप्रदोषकालेतुकारयेदपरेहनि । उदयेसमनुप्राप्तेस्नातांगंधाद्यलंकृतां । स्नापयेच्छांतिमन्विच्छन्पूर्वाह्णेप्राङ्मुखींस्थितां । अधिवासितकुंभस्यतोयैश्चापिसमंत्रकं । पश्चाच्छेषोदकेनैवस्नात्वादेवंप्रणम्यच । स्वगृह्योक्तविधानेनहोमंकुर्यात्प्रयत्नतः । दूर्वाज्येनतिलैर्हुत्वासावित्र्याचैवमंत्रतः । अष्टोत्तर

सहस्रंवाशतमष्टाधिकंतथा । तत्संख्यांत्रिविधंहुत्वादूर्वाज्येनतिलैःसमं । ब्राह्मणान्भोजयित्वातुदैवज्ञं[1]पूजयेत्ततः । अनेन
विधिनानारीसर्वदोषात्प्रमुच्यते । अनंतरंचतुर्थदिवसे यदातिथ्यादीनांप्रशस्ताबहवोदुष्टाश्चाल्पास्तदाचतुर्थदिवसेशांति
कर्मविधायप्रशस्तकालेसंगमंकुर्यादित्युपन्यस्यमदनरत्नेउक्तशांत्युपन्यासात् पृथक्शांतेःपूर्वंदैवनिर्मितेअकृत्रिमेतडागेतत्स
मीपेउक्तपरिमाणैश्चतुर्भिर्द्रव्यैरुपर्युपरिसंस्तीर्णंस्थंडिलंकृत्वामध्येकमलंलिखेत् । शुभैरित्यंतेअर्चयेत्कुंभेवरुणमितिशेषः ।
जपार्थंब्राह्मणवरणंसूचयन्नाह अनुष्ठानेति । स्नापयेत्सएवब्राह्मणः । यजमानंप्रत्याहस्नात्वेति । देवंवरुणं । होमेसवितादे
वता । इतिश्रीमदनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभे मदनरत्नोक्तारजोदर्शनशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथबौधायनोक्तारजोदर्शनशांतिः । ऋतुशांतिंव्याख्यास्यामः तिथिवारनक्षत्रलग्नदोषशांत्यर्थंचतुर्थेह्निपंचमेह्निवाशांति
स्नानंकुर्वीत देवालयेगृहेवाप्रस्थाष्टभिर्धान्यैस्तदर्धैस्तंडुलैस्तदर्धैस्तिलैश्चारत्निमात्रंचतुरस्रंकृत्वा मध्येनलिनमुल्लिख्यकुशैर्दूर्वा
भिःप्रतिच्छाद्य तस्मिंस्तंतुवेष्टितंकुंभंनिधायापोवाइदंसर्वमित्येतेनानुवाकेनाब्लिंगैःशांतिकुंभमुदकैःपूरयित्वा कूर्चमंतर्धा
यपंचपल्लवान्[2]पंचत्वचश्चनिक्षिप्य कपित्थाश्वत्थपालाशबिल्वोदुंबरंचनवरत्नंचनिक्षिप्य नववस्त्रयुग्मेनाच्छाद्य नारिकेलफले
नापिधायबिल्वपल्लवैश्चूतपल्लवैश्चावकीर्य पुरुषंपुंडरीकाक्षंध्यात्वागंधधूपदीपैरुदकुंभमभ्यर्च्याथश्रोत्रियान्बहुश्रुतान्षट्चतु
रोवाब्राह्मणान्वरणपूर्वकमभ्यर्च्याचार्यंचतत्कुंभमन्वारभ्यवैष्णवींगायत्रींसहस्राष्टकंशताष्टकंवा[3]तदंतेगायत्रींचवेदादीना

---

१ देवंसंपूजयेत्ततः । २ सप्तमृदश्च । ३ तदंगंगायत्रीं ।

पोहिष्ठामयोभुवइतितिस्रोहिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइत्येतमनुवाकंपवमानःसुवर्जनइत्येतमनुवाकंपुरुषसूक्तमित्येतमनु
वाकमृचांप्राचीमित्येतमनुवाकमथालंकृतांपत्नीमुरुविष्टरेतृणआसीनामापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयः
पावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनप्रत्यृचमाशीर्वादपुरःसरंस्नापयेयुस्ततोनारींपंचगव्यंप्राशयित्वा य
त्त्वगस्थिगतंपापंदेहेतिष्ठतिमामके । प्राशनं[1]पंचगव्यस्यदहत्वग्निरिवेंधनमिति । शुचौसमेदेशेस्थंडिलंकल्पयित्वालौकि
काग्निंप्रतिष्ठाप्यस्वगृह्योक्तविधानेनाग्निमुखंकृत्वाविष्णुसूक्तेनशताष्टकसंख्याःपलाशसमिधोहुत्वैवंब्रह्मसूक्तेनान्नंरुद्रसूक्तेना
ज्यंतेषामष्टादशकृत्वोथायुष्यहोमोघृतसूक्तेनाज्येनहुत्वाततोनक्षत्रहोमंतत्तन्मंत्रेणतस्यचतुर्दशकृत्वःपूर्ववत्समिदन्नाज्यैस्त्र्यं
बकंयजामहइतितिलहोमंशताष्टकाहुतीरुपजुहुयात्स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानादथदक्षिणांदद्यादाचार्यायविशे
षतः । ततःपुण्याहवाचनंकृत्वाततोनारीदोषात्प्रमुच्यतइत्याहभगवान्बौधायनः । विष्णुसूक्तंविष्णोर्नुकंतदस्यप्रियंप्रत
द्विष्णुःपरोमात्रयाविचक्रमेत्रिर्देवइति । ब्रह्मसूक्तंब्रह्मजज्ञानमितिषडृचं । रुद्रसूक्तंपरिणोरुद्रस्यहेतिःस्तुहिश्रुतमितिमी
ढुष्टम०अर्हन्बिभर्षि० त्वमग्नेरुद्रो० । आवोराजानमितिषडृचंशतमष्टकंचशताष्टकं अष्टोत्तरशतमित्यर्थः । एतत्पूरणार्थ
मेवैकैकस्यषडृचस्याष्टादशावृत्तयोविधीयंते ॥ अथघृतसूक्तम् ॥ योब्रह्माब्रह्मणउज्जभारप्राणेश्वरःकृत्तिवासाःपिनाकी ।
ईशानोदेवःसनआयुर्दधातुतस्मैजुहोमिहविषाघृतेनस्वाहा इदंब्रह्मणे १ । विभ्राजमानःसरिरस्यमध्याद्रोचमानोघर्मरुचिर्य

---

१ प्राशनात्पंचगव्यस्येतिपाठेदहत्यग्निरिवेतिवाच्यं ।

आगात् । समृत्युपाशादपनुद्यघोरादिहायुषेनोघृतमत्तुदेवःस्वाहा इदंदेवाय २ । ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषुगर्भंयमादधात्पुरुरूपंजयंतम् । सुवर्णरंभंग्रहमर्कमर्च्यंतमायुषेवर्धयामोघृतेनस्वाहा इदमर्काय ३ । श्रियं[1]लक्ष्मीमंबिकामौपलांगांषष्ठींजयामिंद्रसेने[2]त्युदाहुः । तांविद्यांब्रह्मयोनिंसरूपामिहायुषेतर्पयामोघृतेनस्वाहा इदंविद्यायै ४ । दाक्षायण्यःसर्वयोन्यःसयोन्यः सहस्रशोबहुरूपा[3]विरूपाः । ससूनवःसपतयःसयूथ्याआयुषेनोघृतमिदंजुषंतांस्वाहा इदंदाक्षायणीभ्यः ५ । दिव्यागणाबहुरूपाःपुराणाआयुश्छिदोनः[4]प्रमथंतुवीरान् । तेभ्योजुहोमिबहुधाघृतेनमानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्स्वाहा इदंदिव्यगणेभ्यः ६ । एकःपुरस्ताद्यइदंबभूवयतोबभूवभुवनस्यगोपाः । यमप्येतिभुवनंसांपरायेसनोहविर्घृतमिहायुषेतुदेवःस्वाहा इदंदेवाय ७ । वसून्रुद्रानादित्यान्मरुतोथसाध्यानृभून्यक्षान्गंधर्वांश्चपितृंश्चविश्वान् । भृगून्सर्पांश्चांगिरसोथसर्वान्घृतंहुत्वास्वायुष्यामहयामशश्वत्स्वाहा इदंवस्वादिभ्यः ८ । इतिघृतसूक्तम् । इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेबौधायनोक्तप्रकारेणरजोदर्शनशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथगर्भाधानम् ॥ कश्यपः । षष्ठ्यष्टमीपंचदशीचतुर्थीश्चतुर्दशीमप्युभयत्रहित्वा । शेषाःशुभाःस्युस्तिथयोनिषेकेवाराःशशांकार्यसितेंदुजानामिति । आर्योगुरुः सितःशुक्रः इंदुजोबुधः । वसिष्ठः—उपप्लवेवैधृतिपातयोश्चविष्ट्यांदिवापारिघपूर्वभागे । संध्यासु[5]पर्वस्वपिमातृपित्रोर्मृतेह्निपत्नीगमनंचवर्ज्यमिति । तस्मिन्नृतौपर्वाण्याद्याश्चतस्रोरात्रीर्वर्जयित्वायुग्मासुसमासु षष्ठीप्रभृतिषुगच्छेत्तापुत्रार्थं । अयुग्मासुस्त्रीजन्मभयादगमनंनतुप्रतिषेधात् । युग्मास्वपिरात्रिष्वेवोपगमनंनाहनि । तथाचाथर्वणीश्रुतिः । प्राणंवाएतेप्रस्कंदंतियेदिवारत्यासंयुज्यंतेब्रह्मचर्यमेवतद्रात्रौसंयुज्यंतइति । शंखलिखितावपि नार्तवेदिवामैथुनंव्रजेदिति । पर्ववर्जंव्रजेच्चैनामितिमनुः । पर्ववर्जमित्यनेननिषिद्धतिथिनक्षत्राण्युपलक्ष्यंते । निषिद्धपर्वचामावास्यापौर्णमासीच । तत्रस्त्रीगमनंश्रुत्यानिषिद्धम् । नामावास्यांपौर्णमास्यांश्रुत्वास्त्रियमुपेयात् यद्युपेयान्निरिंद्रियःस्यादिति । चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूर्णिमा । पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रांतिरेवच । तैलस्त्रीमांसभोगीचसर्वेष्वेतेषुवैपुमान् । विण्मूत्रभोजनंनामप्रयातिनरकंनृपेतिविष्णुपुराणे । एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेदिति । क्षामांलघ्वाहारादिनाकृशामित्यर्थः । अतएवबृहस्पतिः । स्त्रीपुंसयोराहारविशेषंसनिमित्तमाह । स्त्रियाःशुक्राधिकेस्त्रीस्यात्पुमान्पुंसोधिकेभवेत् । तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थंस्निग्धंभक्षंचभक्षयेत् । लघ्वाहारांस्त्रियंकुर्यादेवंसंजनयेत्सुतमिति । यत्तु षोडशर्तुनिशाःस्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवपर्वाण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेदित्येतद्व्याख्यावसरेमिताक्षराकारेणोक्तं ऋतौश्राद्धदिनेपिगच्छतोनब्रह्मचर्यहानिरिति तत्षोडशदिनेषुतदितरकालासंभवविषयम् । पारिजाते—विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानिनिषेककाले । पूज्यानिपुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्यश्चमध्यमफलाविफलाःस्युरन्या इति । विष्णुःश्रवणं प्रजेशोरोहिणी रविर्हस्तः मित्रोऽनुराधा समीरःस्वाती पौष्णंरेवती उत्तरात्रयं वरुणःशतभिषक् एतानिपूज्यानि । वसुर्धनिष्ठा शीतकरोमृगः आदित्यःपुनर्वसुः एतानिमध्यमानि ।

---

[1] लक्ष्मीमौपलामंबिकांगां । [2] त्युदाहः । [3] विश्वरूपाः । [4] प्रवधंत । [5] पर्वण्याद्याः ।

अन्यानिविफलानी[1]त्यर्थः । विष्णुपुराणे—यस्मिन्नृक्षेभवेद्गर्भस्तस्माद्यद्दशमंभवेत् । तत्रापत्यंप्रजायेततस्मादेतत्रयंत्यजेदिति । त्रयंमघारेवतीज्येष्ठाख्यानि । आपस्तंबः—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरांयुग्मांप्रजानिःश्रेयसमुपदिशंति । चतुर्थ्यां रात्रौविधिर्निवृत्तरजस्कायां व्यासः—रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पंचम्यांपुत्रिणीनारीषष्ठ्यांपुत्रस्तुमध्यमः । सप्तम्यामप्रजायोषिदष्टम्यामीश्वरःसुतः । नवम्यांसुभगानारीदशम्यांचतुरःपुमान् । एकादश्यामधर्मास्त्री द्वादश्यांपुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यांसुतातस्स्ववर्णसंकरकारिणी । धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चआत्मवेदीदृढव्रतः । प्रजायतेचतुर्दश्यां गुणौघैर्जगतीपतिः । राजपत्नीमहाभागाराजवंशगतातथा । जायतेपंचदश्यांतुबहुपुत्रापतिव्रता । विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादीजितेंद्रियः । आश्रयःसर्वभूतानांषोडश्यांजायतेपुमानिति । रात्रावितिनकेवलमल्पायुः किंत्वन्यदपि । तदुक्तं लैंगे—कदाचिज्जीवतिचेद्विद्याहीनंव्रताश्रेष्ठंपतितंपारदारिकंदारिद्रार्णवमग्नंचतनयंसाप्रसूयतइति । चतुर्थ्यांरात्रौत्वस्यां गम्यतेसाएवंप्रसूयतइत्यर्थः । आश्वलायनः—दीक्षितस्तुमहायज्ञैःपित्रोःप्राग्वत्सराद्द्विजः । नेयाद्भार्यांप्रयत्नेनऋतावप्यर्थितोबुधः । प्राग्रजोदर्शनात्पत्नींनेयाद्गत्वापतत्यधः । व्यर्थीकारेणशुक्रस्यब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति । महाभारते—ऋतौगच्छतियोभार्यामनृतौनैवगच्छति । यावज्जीवंब्रह्मचारीमुनिभिःपरिकीर्तितः । तथा—ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति । घोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयइति । अस्यवचनस्यजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्योब्रह्मचर्येणऋषिभ्यइतिश्रुतिमूलत्वेनोपपत्तेः श्रुत्यन्तरकल्पनायाअन्याय्यत्वादजातपुत्रंप्रत्येषनियमः । तथाचमनुः——ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः । पितॄणामनृणश्चैवसतस्मात्सर्वमर्हतीति । यस्मिन्नृणंसन्नयति येनै[1]वानंत्यमश्नुते । सएवधर्मजःपुत्रःकामजानितरान्विदुरितिकेचित् । अन्येतुऋतोर्निमित्तत्वात्प्रतिनिमित्तंनैमित्तिका[2]र्वृत्तिरुचिता । स्मरंतिच——एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेदित्याहुः । व्यासः——वृद्धावंध्यामसद्वृत्तांमृतापत्यामपुष्पिणीं । कन्यासूंबहुपुत्रांचवर्जयेन्मुच्यतेभयादिति । वृद्धासरजस्कापिगर्भधारणादावशक्तानतुगतरजस्काअपुष्पिणीमित्यस्यपौनरुक्त्याप[3]त्तेः ॥ (अत्रत्यस्यअस्यापवादइत्यादेर्ग्रंथस्यप्राचीनादर्शेष्वनुपलंभात्यक्षिप्तइतिसटिप्पणेनिवेशितः ।)

---

[1] विष्णुपुराणे—ऋतावुपगमःशस्तःस्वपत्न्यामवनीपते । पुंनामर्क्षेशुभेकालेज्येष्ठंयुग्मासुरात्रिष्विति । ज्येष्ठासुतासुरात्रिषु ज्येष्ठंचउत्तरोत्तरमलं (?) । आश्वलायनः—गर्भाधानंद्विजःकुर्यादृतौप्रथमएवहि । चतुर्थदिवसादूर्ध्वंपुत्रार्थीदिवसेसमे । क्रूरदारुणभंपौष्णंदस्राग्नीचद्विदैवतम् । श्राद्धाहंचैवरिक्तांचहित्वान्यस्मिन्विधीयतइति ।

[1] येनचानंत्य । [2] वृत्तिर्विहिता । [3] अस्यापवादः बौधायनसूत्रानुयायिपद्धतिकर्त्राविश्वकर्त्राभेदेनोक्तः । त्रिरात्रंव्रतंचरेदित्युपक्रम्यव्रतसमाप्तौ अस्तमितआदित्येअन्योन्यमलंकृत्यापआचम्यवाग्यतौशय्यांगच्छतइत्युक्तं । व्रतमध्येपिसहशयनमुक्तंगोभिलेन—एतत्प्रभृतित्रिरात्रमेकरात्रंवाक्षारालवणाशिनौब्रह्मचारिणौभूमौसहशयीयातामिति । अन्यसूत्रेशय्यैक्यमायुर्हरमितिमैथुनंप्रयत्नतोवर्ज्यमिति ब्रह्मचारिणावितिवचनम् । एतत्प्रभृतिविवाहप्रभृतीत्यर्थः । आश्वलायनोपि—अतऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौस्यातांत्रिरात्रंद्वादशरात्रंसंवत्सरंवैकऋषिर्जायतइतिचरितव्रतःसूर्याविदेवधूवस्त्रंदद्यादिति । व्रतानंतरंसूर्याविदेवध्वाउपयमनकालेपरिहितंवस्त्रंदद्यादितिवृत्तिविद्भिः । श्रीम

अथगर्भाधानहोमः ॥ परिशिष्टे—अथर्तुमत्याःप्राजापत्यमृतौप्रथमेनुकूलेहनिसुस्नातयान्वारब्धः प्राजापत्यस्यस्थालीपाकस्यहुत्वैताआज्याहुतीर्जुहुयात् विष्णुर्योनिमितितिस्रोनेजमेषेतितिस्रःप्रजापतेनत्वदित्येकामिति । प्रथमग्रहणाद्द्वितीयादावृतौनैतत्सूर्योपस्थानांतम् । अनुकूलग्रहणादुपगमनंयत्राहोरात्रेचिकीर्षितंतद्दिनएवैतदितिनियम्यते । अतएवदिनांतरापेक्षयाचतुर्थस्यैवानुकूलत्वेतत्रैवैतत् शांतिरपितदुपयोगितयातत्रैव । यद्यपि शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेह्निस्नानेनस्त्रीरजस्वला । दैवेकर्मणिपित्र्येचपंचमेऽहनिशुद्ध्यतीतिमदनपारिजातोदाहृतव[1]चने चतुर्थेह्निदैवकर्मार्हतानेतिप्रतीयते तथापितेनैव-रजस्युपरतेसाध्वीस्नानेनस्त्रीरजस्वलेतिमनुवाक्येसाध्वीगर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येतिव्याख्यानात्प्रधानानुरोधेनतदधिकारसंपत्त्यर्थंशांतावप्यधिकारसिद्धिः । तथाश्रौतेषुदर्शादिष्वपि यदात्रि[2]रात्रेणेतिवचनात् रजस्वलायाःस्नानदिवसेपिश्रौतकर्माणिकर्तव्यान्येव नतुपंचमेहनीतिआपस्तंबभाष्यकारोक्तेः । एवमुदाहृतमदनपारिजातग्रंथे—आदिपदंउपनयनाद्यभिप्रायं तत्रापिवक्ष्यमाणश्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेणचतुर्थेहन्यधिकारसंभवात् । अन्यदिनानुकूलत्वेशांतिपूर्वकमेतत्तत्रैवेतिव्यवस्थाबोध्या । अयंहोमोऽनाहिताग्नेः । अर्धाधानिनश्चाहिताग्नेःसत्यौपासनेतत्रैवकार्यः । तन्नाशेसतिद्वादशरात्रात्पूर्वंस्थंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वाअयाश्चेत्याहुत्योत्पाद्याग्निंतत्र[1]कार्यः । तदूर्ध्वंप्रमादादग्नित्यागेप्रत्यब्दंप्राजापत्यं । एतावत्कालपर्यंतंगृह्याग्निविच्छेदजनितदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंएतावतःकृच्छ्रानेतत्प्रत्याम्नायद्वाराचरिष्यइतिसंकल्प्यतथैवाचरेत् । ततएतावद्दिनेषुगृह्याग्निविच्छेदवशेनलुप्तसायंप्रातरौपासनहोमादिनित्यकर्मपर्यासंहोमद्रव्यंतथागृह्याग्निविच्छेदवशेनलुप्तदर्शपूर्णमासस्थालीपाककर्मपर्यासंद्रव्यंचतन्निष्क्रयंवादातुमहमुत्सृजइतिसंकल्पपूर्वकंदत्वापुनःसंधानंकुर्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्यथा—देशकालकीर्तनांतेश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंविच्छिन्नस्यगृह्याग्नेःपुनःसंधानंकरिष्येइतिसंकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा अग्निध्यानांतेन्वाधानंकुर्यात् । अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्याद्याघारदेवतेआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानंत्रिरग्निंपवमानंअग्निंप्रजापतिंचाज्येनअर्यमणमग्निंवरुणमग्निंपूषणमग्निंप्रजापतिंचलाजद्रव्येण चतुर्वारंसूर्यासावित्रीमाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि । पात्रासादनेप्रोक्षण्यादिषण्णांपत्न्यंजलेन्यग्मुखस्यासादनंशूर्पस्यच । सर्वेषांप्रोक्षणांतेआज्यसंस्कारः तेनसहलाजा

त्प्रयोगरत्नकारैरपि—अथविवाहोत्तरंदंपत्योर्गृहप्रवेशदिनादारभ्योपक्रम्य ततःशुभेह्निस्वस्त्यादिवाचयित्वास्वलंकृतांवधूमुपगच्छेतरात्रावित्युक्तम् । धर्मप्रवृत्तौनारायणः—षडृतुषुभार्यांतेत्रयंगादिषुचरेत् (?) । अनर्तुमतीभार्यास्तुनसंगमितिकेचनेतिऊह्यम् । नगंतव्यमितिनिषेधाभावःसूचितः । कारिकायामपि—स्वस्त्यादिवाचयित्वादौस्त्रियंतामुपगच्छति । मुहूर्तेशोभनेतस्याःक्रीडनंस्याद्यथातथेति । ज्ञाताचेयंकारिकाज्ञातृभिः व्रतसमाप्त्यनंतरमुहूर्तेब्राह्मणैःस्वस्त्यादिवाचयित्वानक्तमेववधूमुपगच्छति स्पर्शादिसंकरीकरोतियथायंनमहारणतस्याःललानचरेत् (?) सुंदरवचनैरपेक्षितालंकारवस्त्रादिदानैःप्रीतिमुत्पाद्यलज्जामप्यपनीयपरस्पराभिमतंविषययोगमनुसरतीति । विवाहप्रकरणेकात्यायनः—त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौस्यातामिति ।

[1] वचनात् ।

[2] त्रिरात्राणीति ।

[1] षोडशरात्रिमध्येचंद्रतारानुकूल्येसर्वथाउक्तदिवसालाभेचतुर्थेऽहनिशुभेसतितत्रैवकार्यम् । शांतिश्चेत्सापितस्मिन्नेवाहनिकार्या ।

नांत्रिःपर्यग्निकरणं । आज्यस्योत्पवनमात्रेकृतेलाजानात्रिःप्रोक्षणं । स्रुवांजलिशूर्पसंमार्गांतेलाजानामाज्यस्यदक्षिणतो बर्हिष्यासादनं। आघारांते । अग्नआयूंषीतितिसृणांशतंवैखानसाऋषयःअग्निःपवमानोदेवतागायत्रीछंदःपुनःसंधानप्रधानाज्यहोमेविनियोगः ॐ अग्नआयूंषि० इतितिसृभिर्हुत्वाअग्नयेपवमानायेदमितित्यागः । त्वमर्यमावसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् पुनःसंधानप्रधानाज्यहोमे० ॐ त्वमर्यमाभवसि० अग्नयइदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् पुनःसंधानप्र० ॐ प्रजापतेनत्व० प्रजापतयइदं० । ततःक्षालितेंजलौस्रुवेणोपस्तीर्यस्वयमेवलाजानांद्विरवदाय जामदग्न्यश्चेत्त्रिरवदाय स्रुवेणशूर्पस्थानवत्तांश्चाभिघार्यस्वयमुपविष्टएवतिष्ठंत्याअंजलिंदक्षिणपाणिनाधृत्वास्वाहाकारांतेंजलयग्रेणजुहुयात् । अर्यमणं वरुणंपूषणमितितिसृणांहिरण्यगर्भोऽर्यमाग्निर्वरुणाग्निःपूषाग्निरनुष्टुप् पुनःसंधानप्रधानलाजहोमेवि० ॐ अर्यमणंनुदेवं० अर्यम्णेग्नयइदं० । ॐ वरुणंनुदेवं० वरुणायाग्नयइदं० । ॐ पूषणंनुदेवं० पूष्णेग्नयइदं० । पत्न्यान्वारब्धःशूर्पकोणेनशेषलाजान्प्रजापतिंमनसाध्यायन्स्वाहाकारेणजुहुयात् । तत आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्री आद्याजगतीद्वितीयात्रिष्टुप् अंत्येद्वेअनुष्टुभौ पुनःसंधानाज्यहोमे० ॐ आनःप्रजांजन० इतिचतसृभिःस्वाहाकारसमकालं

---

[१] प्रजापतिंमनसाध्यायेत्तूष्णींहोमेषुसर्वत्रेतिश्रौतसूत्रं । यत्रतूष्णींशब्दविशिष्टोहोमश्चोद्यतेतत्रप्रजापतिदेवतांध्यायेत् देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य । ध्यानत्वादेवमानसेसिद्धेमनोग्रहणंशब्दध्यानार्थंतेनचतुर्थ्यंतंप्रजापतिशब्दंध्यात्वातदनंतरंस्वाहेत्युपांशूक्त्वाजुहुयात् । होमेष्वितिबहुवचनादेवप्रकरणादुत्कर्षेसिद्धेसर्वत्रग्रहणंगार्ह्येष्वप्यस्यप्रापणार्थमिति ।

स्रुवेणजुहुयात् सूर्यासावित्र्याइदं० । स्रुवगताज्यशेषमनामिकयादाय समंजंत्वित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीअनुष्टुप् हृदयांजनेवि० ॐ समंजंतुविश्वे० स्वस्यपत्न्याश्चहृदयांजनंकृत्वा हस्तंप्रक्षाल्यस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यदशत्रीन्वाब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेविच्छिन्नगृह्याग्निपुनःसंधानं ॥ सर्वाधानिनापिएवमेवपुनःसंधानेनौपासनमुत्पाद्यगर्भाधानपुंसवनादिहोमःकार्यः । तत्रकृच्छ्रसंकल्पोद्रव्यदानसंकल्पश्चनकार्यः । गर्भाधानहोमंकर्तुंगृह्याग्नेः पुनःसंधानंकरिष्यइतिसंकल्पः । गर्भाधानांतेऽग्नित्यागः । अर्धाधानिनोपिऔपासनहोमाद्यकरणपक्षेप्रायश्चित्तमात्रंन द्रव्यदानम् । द्विभार्यस्याग्निद्वयसंसर्गात्पूर्वमेकाग्न्यनुगमेप्रायश्चित्तंऔपासनहौमीयद्रव्यमात्रदानंचकार्यंनतुस्थालीपाकादि द्रव्यदानम् ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ कर्ताप्रातरभ्यंगस्नानंकृत्वाशांत्यभावेसप्तमृत्तिकापंचपल्लवपंचत्वक्सहितैर्नूतनोदककुंभैः पत्नीमपिस्नापयित्वातयासहोपविश्यदेशकालौसंकीर्त्य ममास्यांभार्यायांसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यांजनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भाधानाख्यंकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य तदंगत्वेनगणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतंकुर्यात् ॥ तत्रतावत्सर्वोपयोगित्वेन स्वस्तिवाचनमुच्यते । तद्विधिमाह शौनकः—स्वस्तिवाचनमेतत्तुसर्वेषामृद्धिकारणं । आदावंतेचकर्तव्यमितियज्ञविदांमतमिति ॥ तत्रकलशस्थापनंहारितेनोक्तं । गोमयेनोपलिप्योर्वींरंगवल्लिकयार्चयेत् । प्रस्थधान्योपरिस्थाप्यपूर्णंहिकलशद्वयम् । दक्षिणेचोत्तरेचैवउत्तरेतुनिधापयेत् । पात्रमक्षतपूर्णंतुफलपुष्पसमन्वितमिति । तत्रकलशस्य तत्रनिक्षेप्यपंचरत्नानांचलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरे—हैमराजतताम्रावामृन्मयालक्षणान्वि

ताः । सुवर्णराजतंमुक्ताराजावर्तःप्रवालकं । पंचरत्नमितिख्यातमिति । कलशेनिक्षेप्यपंचत्वचःपंचपल्लवाश्चतत्रैवोक्ताः । न्यग्रोधपिप्पलप्लक्षजंबूचूततरूद्भवाः । रुवतिभीमइत्यृचाघटेपंचत्वचःक्षिपेत् । अश्वत्थोदुंबरःप्लक्षोन्यग्रोधश्चूतएवच । पंचपल्लवमाख्यातंसर्वकर्मसुशोभनमिति ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ सपत्नीकोयजमानःकृताभ्यंगःपवित्रपाणिर्गोमयोपलिप्तरंगवल्लिकायुक्तभूतलस्थप्रस्थपरिमितधान्योपरिकलशद्वयंसुलक्षणंशुद्धजलपूरितंसपल्लवंनिधाय तत्पश्चिमदेशेयुग्मान्ब्राह्मणान्विशुद्धान्प्राङ्मुखान्दक्षिणतोवाउदङ्मुखानुपवेश्यसोत्तरच्छदेशुद्धपीठेस्वयमुपविश्यस्वदक्षिणेसंस्कार्यमुपवेश्याचम्यप्राणानायम्य यथाचारमिष्टदेवतादिनमस्कारपूर्वकंसुमुखश्चेत्यादिपठित्वादेशकालौसंकीर्त्य अमुककर्मकरिष्ये तदंगत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्ये तत्रादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य । गणानांत्वाशौ० ऋद्धिबुद्धिसहितंगणपतिमावाहयामि ।गणपतयेनमःआसनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयमित्यादिदक्षिणादानांतंकृत्वानिषुसीदेतिमंत्रेणपुष्पांजलिंसमर्प्य वक्रतुंडेतिसंप्रार्थ्य । स्वपुरतः[1]महीद्यौःपृथिवीचनइतिमंत्रावृत्त्यादक्षिणतउत्तरतश्चभूमिंस्पृशेत् ॥ एवमुत्तरक्रियाणांतत्तत्कालानुष्ठानेमंत्रावृत्तिःपूर्वस्थापितकलशयोस्तंत्रेणमंत्रप्रयोगः । ॐ ओषधयःसमितितथैवतंडुलपुंजौकृत्वाआकलशेष्वितितंडुलपुंजोपरिकलशौनिधाय इमंमेगंगेइतितीर्थजलेनप्रत्येकंपूरयित्वा गंधद्वारामितिगंधंप्रक्षिप्य ओषधयःसमितिसर्वौषधीः कांडात्कांडात्प्ररोहंतीतिदूर्वाः अश्वत्थेवोनिषदनमितिपंचपल्लवान् । रुवतिभीमइतिपंचत्वचः स्योनापृथिवीतिसप्तमृदः याःफलिनीरितिफलं । सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि हिरण्यरूपइतिहिरण्यं युवासुवासाइतिवाससासंवेष्ट्य पूर्णादर्वीति[1]पूर्णपात्रंस्थाप्य । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् पूजनेवि० ॐ तत्त्वायामीतिउत्तरकलशेवरुणंगंधादिभिःपूजयित्वा । तत्रकलशे । कलशस्यमुखेविष्णुःकंठेरुद्रःसमाश्रितः । मूलेतत्रस्थितोब्रह्मामध्येमातृगणाःस्मृताः । कुक्षौतुसागराःसर्वेसप्तद्वीपावसुंधरा । ऋग्वेदोथयजुर्वेदःसामवेदोह्यथर्वणः । अंगैश्चसहिताःसर्वेकलशंतुसमाश्रिताः । अत्रगायत्रीसावित्रीशांतिपुष्टिकरीतथा । आयांतुममशांत्यर्थंदुरितक्षयकारकाः ।

---

[1] सर्वत्राविदितार्षछंदोदैवतविदित्यादिनाकेवलमंत्रपाठानर्थक्यादृष्याद्युपन्यासआवश्यकः सचेत्थं—महीद्यौःकाण्वोमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । ओषधयइत्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । आकलशेष्वित्यस्यकाश्यपोदेवलःपवमानःसोमोगायत्री । इमंमेगंगइत्यस्यासिंधुक्षित्प्रैयमेधोनद्योजगती । गंधद्वारामित्यस्यानंदकर्दमचिक्लीतेंदिरासुताःश्रीरनुष्टुप् । याओषधीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । अश्वत्थेवइत्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । स्योनापृथिविकाण्वोमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । याःफलिनीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । सहिरत्नानीत्यस्यश्यावाश्वःसवितागायत्री । हिरण्यरूपइत्यस्यशौनकोपांनपात्त्रिष्टुप् । युवासुवासाइत्यस्यविश्वामित्रोयूपस्त्रिष्टुप् । पूर्णादर्वीत्यस्यविश्वेदेवाःशतक्रतुरनुष्टुप् । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् । भद्रंकर्णइत्यस्यगौतमोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । द्रविणोदाइत्यस्यकुत्सोद्रविणोदाअग्निस्त्रिष्टुप् । सवितापश्चातादित्यस्यलुशोधानाकोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । नवोनवइत्यस्याःसूर्यासावित्रीचंद्रमसस्त्रिष्टुप् । उच्चादिवीत्यस्यांगिरसोदिव्यःप्राजापत्योदक्षिणावातद्दातारोवात्रिष्टुप् । उद्गातेवेत्यस्यगृत्समदःशकुंतःशक्करी । स्वस्तयेवायुमित्यस्यस्वस्त्यात्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । ऋद्ध्यामस्तोममित्यस्यकाश्यपोभूतांशोश्विनौत्रिष्टुप् । श्रियेजातइत्यस्यकण्वःपवमानःसोमस्त्रिष्टप् । भूमिप्रार्थनादौवि० । कर्मबाहुल्यादनवकाशाद्वासर्वेषांपठनाशक्तौ यस्यवाक्यंसऋषिर्यातेनोच्यतेसादेवतायदक्षरपरिमाणंतच्छंदइतिपारिभाषिकमृष्याद्युपयुंजीतनकेवलमंत्रोहः ।

[1] पूर्णपात्रंचप्रतिकलशंज्ञेयं ।

सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयातुममशांत्यर्थं० । ततःकलशेविष्णवादीन्संपूज्याक्षतान्क्षिपेत् । मातृदेवोभव पितृदेवोभव आचार्यदेवोभव अतिथिदेवोभव । आशिषःप्रार्थयंते । एताःसत्याआशिषःसंतु । अवनिकृतजानुमंडलःकमलमुकुलसदृशमंजलिंशिरस्याधायदक्षिणेनपाणिनासुवर्णपूर्णकलशंधारयित्वा दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणिविष्णुपदानिच तेनायुःप्रमाणेनपुण्याहंदीर्घमायुरस्तु । शिवाआपःसंतु सौमनस्यमस्तु अक्षतंचारिष्टंचास्तु गंधाःपांतुसुमंगल्यंचास्तु अक्षताःपांतु आयुष्यमस्तु पुष्पाणिपांतु सौश्रियमस्तु तांबूलानिपांतु ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणाःपांतु बहुदेयंचास्तु । अत्रगंधाःपांत्वित्यादिभिर्मंत्रपूर्वार्धैः युग्मान्ब्राह्मणान्गंधादिनापूजयेत् । तेचसुमंगल्यंचास्त्वित्यादिमंत्रोत्तरार्धानिप्रतिब्रूयुः । यंकृत्वासर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाःशुभाःशोभनाःप्रवर्तंते तमहमोंकारमादिंकृत्वाऋग्यजुःसामाशीर्वचनंबह्वृषिसंमतंसंविज्ञातंभवद्भिरनुज्ञातःपुण्यंपुण्याहंवाचयिष्येइत्युक्ते वाच्यतामितिप्रतिब्रूयुः । भद्रंकर्णेभिः० दायुः द्रविणोदाद्रविणस० दीर्घमायुः सवितापश्चातात्० दीर्घमायुः नवोनवोभवति० दीर्घमायुः उच्चादिविदक्षिणावंतो० दीर्घमायुः आपउंदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे यस्त्वाहृदाकीरिणा० जातवेदोयशो० यस्मैत्वंसुकृते० अश्विनंसपुत्रिणं० स्वस्ति । संत्वासिंचामियजुषाप्रजामायुर्धनंच । मनःसमाधीयताम् । समाहितमनसःस्मः । प्रसीदंतुभवंतः । प्रसन्नाःस्मः । शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवंकर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु धर्मसमृद्धि० वेदसमृद्धि० शास्त्रसमृद्धि० पुत्रसमृद्धि० धनधान्यसमृद्धि० इष्टसंपदस्तु० सर्वारिष्टनिरसनमस्तु यत्पापंतत्प्रतिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु उत्तरेकर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु उत्तरोत्तराःक्रियाःशुभाःशोभनाःसंपद्यंतां इष्टाःकामाःसंपद्यंतां तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताःप्रीयंतां तिथिकरणेमुहूर्तनक्षत्रेसग्रहेसदैवतेप्रीयेतां दुर्गापांचाल्यौप्रीयेतां अग्निपुरोगाविश्वेदेवाःप्रीयंतां । इंद्रपुरोगामरुद्गणाःप्री० ब्रह्मपुरोगाःसर्वेवेदाःप्रीयं० विष्णुपुरोगाःसर्वेदेवाःप्रीयं० माहेश्वरीपुरोगाउमामातरःप्रीयं० वसिष्ठपुरोगाऋषिगणाःप्रीयंतां अरुंधतीपुरोगाएकपत्न्यःप्रीयंतां ऋषयश्छंदांस्याचार्यावेदादेवायज्ञाश्चप्रीयंतां ब्रह्मचब्राह्मणाश्चप्रीयंतां श्रीसरस्वत्यौप्रीयेतां श्रद्धामेधेप्रीयेतां भगवतीकात्यायनीप्रीय० भगवतीमाहेश्वरीप्रीयतां भगवतीपुष्टिकरीप्री० भगवतीतुष्टिकरी० भगवतीवृद्धिकरीप्री० भगवतीऋद्धिकरीप्रीय० भगवंतौविघ्नविनायकौप्रीयेतां भगवान्स्वामीमहासेनःसपत्नीकःससुतःसपार्षदःसर्वस्थानगतःप्रीयतां हरिहरहिरण्यगर्भाःप्रीयंतां सर्वाग्रामदेवताःप्रीयंतां सर्वाःकुलदेवताःप्रीयंतां सर्वाइष्टदेवताःप्रीयंतां हताब्रह्मद्विषः हताःपरिपंथिनः हताअस्यकर्मणोविघ्नकर्तारः शत्रवःपराभवंयांतु शाम्यंतुघोराणि शाम्यंतुपापानि शाम्यंत्वीतयः शुभानिवर्धंतां शिवाआपःसंतु शिवाऋतवःसंतु शिवाअग्नयःसंतु शिवाआहुतयःसंतु शिवाओषधयःसंतु शिवावनस्पतयःसंतु शिवाअतिथयःसंतु अहोरात्रेशिवेस्यातां निकामेनिकामेनःपर्जन्योवर्षतु फलवत्योनओषधयःपच्यंतां योगक्षेमोनःकल्पतां शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिताआदित्यपुरोगाःसर्वेग्रहाःप्रीयंतां भगवान्नारायणःप्रीयतां भगवान्पर्जन्यःप्रीयतां भगवान्स्वामीमहासेनःप्रीयतां पुण्याहकालान्वाचयिष्ये । वाच्यतां ।

ॐ उद्गातेवशकुनेसामगायसि० मावद । याज्ययायजतिप्रत्तिर्वैयाज्या० स्कुरुते । यत्पुण्यंनक्षत्रं तद्वद्कुर्वीतोपव्युषं यदावैसूर्यउदेति अथनक्षत्रंनैति यावतितत्रसूर्योगच्छेत् यत्रजघन्यंपश्येत् तावतिकुर्वीतयत्कारीस्यात् पुण्याहएव कुरुते तानिवाएतानियमनक्षत्राणि यान्येवदेवनक्षत्राणि तेषुकुर्वीतयत्कारीस्यात् पुण्याहएवकुरुते । मह्यं[1]सहकुटुंबिने महाजनान्नमस्कुर्वाणायाशीर्वचनमपेक्षमाणायास्यामुककर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंतु ॐ पुण्याहमितित्रिः ३। ॐ स्वस्तयेवायुमुपब्रवामहै० भवंतुनः आदित्यउदयनीयः० स्वस्त्युद्यंति[2]स्वस्त्युद्यंति स्वस्तिनइंद्रोवृद्ध० दधातु अष्टौदेवावसवःसोम्यासः चत० तेयज्ञं० संव० । मह्यंसह० अमुककर्मणेस्वस्ति० अस्मैकर्मणेस्वस्तिइतिप्रतिवचनंत्रिः । ॐ ऋध्यामस्तोमं० यशोनपक्कं० सर्वामृद्धिमृध्नुयामिति० यएवंवेद ऋध्यास्मह्व्यैर्नमसोपसद्य मित्रंदेवंमित्रधेयंनोअस्तु अनूराधान्हविषा वर्धयंतः शतंजीवेमशरदःसवीराः त्रीणित्रीणिवैदेवानामृद्धानि त्रीणिच्छंदाꣳसित्रीणिसवनानि त्रयइमेलोकाः ऋध्यामेवतद्वीर्यएषुलोकेषुप्रतितिष्ठति मह्यंसह० अस्यकर्मणःऋद्धिंभवंतोब्रुवंतुइतित्रिः ऋध्यतामितित्रिर्विप्राः ३ । ॐ श्रिये जातः० यएवंवेद यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत् अमुंचलोकमिदमूचसर्वं तन्नोनक्षत्रमभिजिद्विजित्य श्रियंदधात्वहृणीयमानं । अहेबुध्नियमंत्रंमेगोपाय यमृषयस्त्रयिविदाविदुः ऋचःसामानियजूꣳषि साहिश्रीरमृतासता एतैर्मंत्रैर्नीराजनं

---

[1] अत्रसहशब्दःप्रशस्तवचनः । इन्तुप्रशस्तकुटुंबशब्दात् । अयमेवचसहशब्दस्यप्रशस्तार्थत्वेहेतुःइन्सहयोःसमानार्थकत्वादन्यतरवैयर्थ्यशंकातुसहसानकर्तव्या । [2] आवृत्तिर्मास्तु ।

कारयेत् । मह्यमित्यादिपूर्ववत् अमुककर्मणःश्रीरस्त्वितिभवंतोब्रुवंतुइतित्रिः अस्तुश्रीरितिप्रतिवचनंत्रिः ३ । वर्षशतं पूर्णमस्तुशिवंशिवमस्तु गोत्राभिवृद्धिरस्तु प्रजापतिःप्रीयतां । ॐ शुक्रेभिरंगैः० शोचिर्वसानः० तदप्येष० आविक्षित० । ततःउत्तरकलशंदक्षिणहस्तेदक्षिणकलशंवामहस्तेगृहीत्वाताभ्यांधाराद्वयंसंततंपात्रेनिषिंचेदेभिर्मंत्रैःॐ[1]वास्तोष्पतेप्रति० यत्त्वेमहेप्रति० वास्तोष्पतेप्रतरणो० अजरासस्ते० वास्तोष्पतेशग्मया० पाहिक्षेमउत० अमीवहावास्तोष्पते० सखासु० शिवं ३ । ततःपत्नींवामतउपवेश्य । तदुक्तं(सर्वेषुधर्मकार्येषुपत्नीदक्षिणतःस्थिता । विप्रपादक्षालनेतुअभिषेकेचवामत इति)। ब्राह्मणाअभिषेकंकुर्युः । [2]समुद्रज्येष्ठा० याआपोदिव्या० यासांराजा० यासुराजा० त्रायंतामिह० आपइद्वा० हस्ताभ्यांदशशाखाभ्यां० इमाआपःशिवतमा० याभिरिंद्रमभ्यषिंचत्० महांतंत्वामहीनां० देवस्यत्वासवितुः० भूर्भुवःस्वः तच्छंयोरावृणीमहे० मंत्रांतेअमृताभिषेकोस्तुइतिवदेयुः इतिस्वस्तिवाचनम् ॥ ॥ अथशौनकाद्युक्तम् ॥ शौनकः—अर्चिताब्राह्मणाःसम्यक्गंधमाल्यैःसदक्षिणैः । तिष्ठेयुःप्राङ्मुखायुग्मावक्तारोदर्भपाणयः । तिष्ठेद्वाचयितातेषांदक्षिणस्यामुदङ्मुखः । बिभ्रत्कुंभमपांपूर्णंपिहिताननमर्चितं । अथवाचयितुर्बाहुंदक्षिणंतुसमाश्रिताः । तिष्ठंत्युदङ्मुखाःसम्यक्संस्कार्यास्तत्रतत्रतु । मनइत्यादिकंमंत्रंपूर्ववाचयितावदेत् । समाहितेत्यादीतरेमंत्रंब्रूयुःसमाहिताः । प्रसीदंतुभवंतइत्य

---

[1] वास्तोष्पतइतिचतसृणांमैत्रावरुणिर्वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् । [2] समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांमैत्रावरुणिर्वसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । त्रायंतामितितिसृणां सप्तर्षयआपोनुष्टुप् । इमाआपइतितिसृणामैतरेयआपोनुष्टुब्जगत्यनुष्टुभः । देवस्यत्वेत्यस्यैतरेयःसविताश्विनौपूषाचयजुः ।

थवाचयितावदेत् । प्रसन्नाःस्मइतिब्रूयुरर्चिताब्राह्मणाःपुनः । शातिपुष्ट्यृद्ध्यविघ्नाद्याःशब्दाःपंचदशैवतु । अस्तुशब्दांतमुच्येरन्वाचयित्वातथापरैः । आशीर्वादानथान्यांश्चविविधानपिवाचयेत् । अतोदेवाअवंतुनःसूक्तंवैष्णवमुत्तमं । द्रविणोदाःसवितेतिनवोविद्युन्नयेतिच । आवदंस्त्वमित्युक्त्वाथपुण्याहंवाचयेत्ततः । वाचयित्वायथाशक्तिसर्वाणिद्विजसत्तमैः । प्रस्तुतेदेवतायास्तुहोमंकुर्याद्विचक्षणः । तस्यानामगृहीत्वाथप्रीयतामितिचोच्यतां । पुण्याहंस्वस्तिमृद्धिंचभवत्पूर्वंब्रुवंत्विति । प्रणवाद्यंत्रिराचष्टेभवदादिविनापरे । पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासेमंद्रमध्योत्तमस्वरम् । आश्रयेरन्निमेसर्वेयथागमपरंपरं । प्रयुक्तिविषयेभेदस्तृतीयेत्वृध्यतामिति । वक्तारोब्रूयुरत्युच्चैरतिविस्पष्टमेवच । पुण्याहशब्दमुक्त्वातुस्वस्तिनइत्यृचंजपेत् । स्वस्तिशब्दंतथोक्त्वाचऋध्यामेतिऋचंवदेत्। ऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वित्यृध्यतामित्यथोवदेत् । आपोहिष्ठेतितिसृभिःशंनोदेवीत्यृचैकया । ईशानावार्याणांपंचशुद्धवत्यघमर्षणं । तरत्समंदीसूक्तंतुसर्वपापापनोदनं । पवस्वसोममित्यादिऋग्भिःप्रोक्ष्यसमंततः । पुण्याहंवाचयित्वैवंसर्वकल्याणवान्भवेत् । स्वस्तिवाचनमेवंतुसर्वेषामृद्धिकर्मणां । आदावंतेचकर्तव्यमितियज्ञविदांमतमिति । जयंतेनकारिकाकारेणअर्चिताइत्यारभ्यतथापरैरित्यंतग्रंथमित्थमेवपठित्वाप्रस्तुतदेवतायाइत्यारभ्यतृतीयेत्वृध्यतामितीत्यंतंपठितं । तत आपइत्यादिभिःशांतिंततःकुर्युःसमाहिता इतिपठित्वांत्यःश्लोकःपूर्ववदुक्तः । परिशिष्टे—अथसर्वेसंहत्यशांतिःपुष्टिस्तुष्टिर्वृद्धिरविघ्नमायुष्यंआरोग्यंस्वस्तिशिवंकर्मकर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिःपुत्रसमृद्धिर्वेदसमृद्धिःशास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसंपदित्येतानिपंचदशास्त्वंतानिवाक्यान्युक्त्वातत्तन्नाम्नाकर्मकर्मदेवताप्रीयतामितिब्रूयुः। अथवाचयितापूर्वंतत्तल्लिंगान्मंत्रान्पठित्वात्रिस्त्रिर्मंद्रमध्यमोच्चस्वरैः ॐपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वोंस्वस्तिभवंतोब्रवंत्वोमृद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितिब्रूयात् । तेपितथाप्रत्येकंप्रतिब्रूयुः । ॐ ऋध्यतामित्यृद्धौब्रूयुः । अथप्राङ्मुखमासीनंसामात्यंकर्तारंब्राह्मणाःसपल्लवदर्भपाणयःशांतिपवित्रलिंगाभिर्ऋग्भिःसिंचेयुःपुरंध्र्योनीराजनादिमंगलंकुर्युरिति ।

कर्मदेवताआहबौधायनः—विवाहस्याग्निरौपासनस्याग्निसूर्यप्रजापतयः स्थालीपाकस्याग्निः गर्भाधानस्यब्रह्मा पुंसवनस्यप्रजापतिः सीमंतस्यधाता विष्णुबलेःसविता जातकर्मणोमृत्युर्नामकर्मणःसविता तस्यांतेप्रजापतिरुपनिष्क्रमणस्यसविता तस्यांतेचित्रियाणि अन्नप्राशनस्यसविता चौलस्यकेशिनस्तस्यांतेप्रजापतिः उपनयनस्येंद्रः श्रद्धामेधेअंतेविसर्गेसुश्रवाः पुनरुपनयनस्याग्निः ।अथयदिब्रह्मचर्यव्रतमाचरेत्तस्मिन्नपापहोमेसविता समावर्तनस्यश्रीरिंद्रोवा शूलगवस्येशानः प्रत्यवरोहणस्यसविता उपाकर्मणिव्रतेषुचसविता वास्तुहोमस्यवास्तोष्पतिरंतेप्रजापतिः । अयुतहोमस्येंद्रोंतेप्रजापतिः आयुष्यहोमस्याग्निरायुष्मान् । नक्षत्रहोमस्यनक्षत्रेषूक्तं । अष्टमीप्रदोषस्येशानः आग्रयणस्याग्रयणदेवताः सर्पबलेःसर्पाः एकोद्दिष्टस्यांतेप्रजापतिस्तडागादीनांवरुणोयक्षबलेर्यक्षाः ग्रहशांतिहोमस्यादित्यादिनवग्रहाः । नागारितंत्रहोमेब्रह्मादयःप्रीयंतामिति एवमेवान्येषांहोमानांयाज्यानुवाक्ययोर्देवतासौप्रीयतामिति कूपतडागांतेप्रधानोदकांतेप्रजापतिः कूष्मांडहोमस्याग्न्यादयश्चांद्रायणस्याग्न्यादयोग्न्याधेयस्याग्न्यादयोग्निष्टोमस्येंद्रएवान्येन्येष्टकर्मसुप्रजापतिरिति । पुण्याहवाचनसूत्रेचगंधादिदक्षिणांतानांदानसमयेशिवाआपःसंत्वित्यादीनांबहुदेयंचनोस्त्वित्यंतानांवाचनमुक्तंबौधायनेन ।

पारिजातधृतशौनकीयेपिदानसमयेवाक्यवाचनंविधायोक्तम् । कर्ताथदक्षिणंजानुंपातयित्वामहीतले । उदङ्मुखोजपेत्सूक्तंश्रद्धयेत्येवमादिकमिति । ॐ पुण्याहमितिवाचनांतेचोक्तम् । ततःस्वस्तिनइंद्रेतिऋचंब्रूयुःसहोभये । ततोवाचयिता पूर्वमोंस्वस्तीत्यभिधायतु । पश्चाद्भवंतइतिचब्रुवंत्वितिचभाषते । ॐस्वस्तीतितथैवान्येप्रतिब्रूयुरतःपरं । प्रारिप्सितंचतुर्थ्योक्त्वाकर्मवाचयिताततः। स्वस्तीत्याद्यंब्रुवंत्वंतंपूर्ववत्समुदीरयेत् । वक्तारश्चचतुर्थ्यंतंतत्तत्कर्मोक्तिपूर्वकं । स्वस्तीतिच प्रतिब्रूयुरिति । ऋद्धिवाचनांतेच । ततोवाचयिताकुंभजलंसंस्कार्यमूर्धनि । किंचित्सिंचेत्सहैवान्येब्रूयुश्चविविधाशिषइति । आश्वलायनस्मृतौ—गुरोर्दक्षिणभागेतुकर्तासीततदाज्ञयेतिप्रक्रम्य मनःसमाधीयतामित्यादिवचनंगुरुकर्तृकमेवोक्तं । ततःसावित्र्यादिमंत्रैरभिषेकमुक्त्वांतेउक्तं । पुण्याहांतेर्चयेद्विप्रान्दक्षिणाभिःस्वशक्तितः । यत्किंचिच्छ्राद्धिकंभुक्त्वाप्रतिगृह्यचवाशुचिः । अब्राह्मणश्चपुण्याहेनार्हःस्यादितिमेमतिः । पुण्याहवाचनंशस्तमादौस्यात्सर्वकर्मसु । नाकृत्वैतद्बुधःकुर्यात्सर्वकर्माणिमानवइति । अत्रच । बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तंयस्ययत्कर्मनोदितं । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृते[1]सर्वंकृतंभवेदितिस्वगृह्यानुक्तस्यानावश्यकत्वमभिप्रेत्यकारिकाकृज्जयंताभ्यांपरिशिष्टमनुसृतम् । तत्रचप्रशस्तानितिब्राह्मणविशेषणंकिमाशयमित्याकांक्षासत्वात्स्मृत्युक्तश्राद्धभोजनप्रतिग्रहादिराहित्यंग्राह्यम् । यद्यपिब्राह्मणपूजनमारंभेकार्यमिति प्रतीयतेतथापिकुंभस्यप्रणामांतपूजांविधायब्राह्मणपूजनंकार्यम् अथशब्देनबद्धक्रमतयापदार्थोक्तिसमयेस्वर्चितमितिकुंभविशेषणस्यान्यथानुपपत्तेः ब्राह्मणपूजनंप्रसिद्धमेवेतिवाक्यवचनमपिताभ्यामनादृतं । पुण्याहादिवाचनेमंत्रादित्रैविध्यमपियथागमपरंपरमितिवैकल्पिकत्वेनोक्तम् । परिशिष्टेपंचदशवाक्यानिपठित्वापंचदशैतानीत्युक्तिर्न्यूनाधिकोक्तिव्यावृत्त्यर्थेत्यभिप्रेत्यपंचदशैवेतिकारिकादावुक्तं शांतिपवित्रलिंगाभिर्ऋग्भिरितिपरिशिष्टस्यप्रपंचनंचपारिजातधृतशौनकीयेपवस्वसोममित्यंतानामृचांपाठेनाश्वलायनस्मृतौचसावित्र्यादिमंत्रपाठेनकृतं नत्वृचोविशेषतस्तास्ताविवक्षिताः । पारिजातधृतशौनकीयेविशेषपाठाभावात् उक्तपाठयोःपरस्परविसंवादाच्चेत्याशयेनापइत्यादिभिःशांतिंततःकुर्यादित्येवोक्तं । अतोदेवाइत्यादीनांश्रद्धयेत्यादिसूक्तस्यचशौनकीयपाठएवक्वचिदसत्वात्परिशिष्टादावपिअविधेरनित्यत्वात्तत्तल्लिंगान्मंत्रान्पठित्वेतिपरिशिष्टं स्वधृतशौनकीयेचोद्गातेवेतितिसृणामृचांपाठेन तद्विवरणमालोच्यपारिजातेप्रयोगकालेयाज्यययाजतीत्यादेराचारप्राप्तवाक्यानामनादरःकृतः । अतइत्थंप्रयोगः—यथाचारंगणेशवरुणपूजादौकलशंधारयित्वेत्यंतेवृत्ते शिवाआपःसंत्वित्यादिवाक्यवचनेनब्राह्मणपूजनेविहिते पूजितायुग्माब्राह्मणादर्भपाणयःप्राङ्मुखास्तिष्ठेयुस्तद्दक्षिणतोवाचयितोदङ्मुखोदर्भपाणिःस्वर्चितंकुंभंसपल्लवंदक्षिणहस्तेदधानस्तिष्ठेत् तद्दक्षिणपार्श्वेपत्नीसंस्कार्यश्चतिष्ठेतां । ततोब्राह्मणान्प्रतिमनःसमाधीयतामितिकर्ता समाहितमनसःस्मइतिपरे । प्रसीदंतुभवंतइतिकर्ता प्रसन्नाःस्मइतिपरे । ततःसर्वेसंहत्यपंचदशवाक्यानिवदेयुः शांतिरस्तु १ पुष्टिरस्तु २ तुष्टिरस्तु ३ वृद्धिरस्तु ४ अविघ्नमस्तु ५ आयुष्यमस्तु ६ आरोग्यमस्तु ७ स्वस्तिशिवंकर्मास्तु ८ कर्मसमृद्धिरस्तु ९ धर्मसमृद्धिरस्तु १० पुत्रसमृद्धिरस्तु ११ वेदसमृद्धिरस्तु १२ शास्त्र

---

[1] सर्वःकृतोभवेत् मुद्रि. ।

समृद्धिरस्तु १३ धनधान्यसमृद्धिरस्तु १४ इष्टसंपदस्तु १५ इत्युक्त्वाकर्मदेवतानामग्रहणपूर्वकं ॐ प्रीयतामितिवदेयुः । यत्रनामविशेषोनोक्तस्तत्रप्रजापतिःप्रीयतामिति । अथावदंस्त्वमित्यृचंपठित्वा ॐ पुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वितिवदेत् ॐ पुण्याहमितिपरेब्रूयुः । स्वस्तिनइत्यृचंपठित्वा ॐ स्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितिवदेत् ॐ स्वस्तीतिपरे । ऋद्ध्यामस्तोममित्यृचंपठित्वा ॐ ऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितिवदेत् ॐ ऋद्ध्यतामितिपरे । ततआपोहिष्ठेत्यादित्रिभिःसमुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिर्वाभिषेकःकार्यः । ततःसुवासिन्योनीराजनाशीःप्रयोगनूतनवस्त्रदानादिमंगलंकुर्युरितिसंक्षिप्तःपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥ ॥

अथवृद्धिश्राद्धम् ॥ तच्चपार्वणत्रयात्मकं । मातृभ्यःकल्पयेत्पूर्वंपितृभ्यस्तदनंतरम् । ततोमातामहानांचकुर्याच्छ्राद्धं क्रमेणवेतिवसिष्ठोक्तेः । एतदारंभेमातृपूजनमवश्यंकार्यं । अकृत्वामातृयज्ञंतुयःश्राद्धंपरिवेषयेत् । तास्तस्यक्रोधसंपन्नाहिंसांकुर्वंतिदारुणामितिहेमाद्रौभविष्योक्तेः । कर्मांगश्राद्धेप्येतत्कार्यम् । कर्मादिषुचसर्वेषुमातरःसगणाधिपाः । पूजनीयाःप्रयत्नेनपूजिताःपूजयंतिता इतिषट्त्रिंशन्मते । श्राद्धशेषिकर्मांगत्वस्यापिमातृपूजनप्रतीतेः । अत्रविशेषोहेमाद्रौचतुर्विंशतिमते । तिस्रःपूज्याःपितुःपक्षेतिस्रःपूज्याश्चमातृके । इत्येतामातरःप्रोक्ताःपितृमातृष्वसाष्टमी । ब्रह्माण्याद्याःस्मृताःसप्तदुर्गाक्षेत्रगणाधिपाः । वृद्धौवृद्धौसदापूज्याःपश्चान्नांदीमुखान्पितॄन् । गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः । एतास्त्वभ्युदयेपूज्याआत्मदेवतयासहेति । मातृपितामहीप्रपितामह्यः मातामहीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामह्यः पितृष्वसासप्तमीमातृष्वसाअष्टमीत्यष्टौमनुष्यमातरःप्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेवकुंकुमवस्त्राभरणपुष्पादिभिःपूज्याः । परोक्षास्तुवक्ष्यमाणदेवतामातृवदक्षतपुंजादिष्वावाह्यपूजनीयाइतिहेमाद्रिः । ब्रह्माण्याद्याःसप्तदुर्गाक्षेत्रपालगणाधिपांश्चषोडशोपचारैःपूजयित्वा नांदीमुखान्पितॄन्पूजयेत् । शास्त्रांतरेमहालक्ष्म्यासहअष्टौब्रह्माण्याद्याःपूज्याइत्युक्तम् । तथा । गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेना० । धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतयासह । आभ्योर्घ्यंगंधपुष्पंचधूपंदीपंनिवेदयेदिति । आत्मदेवताकुलदेवता । अर्घ्यग्रहणेनषोडशोपचारपूजावश्यकीतिद्योत्यते । तथा । कुड्यलग्नावसोर्धाराःपंचधाराघृतेनतु । कारयेत्सप्तधारावानातिनीचानचोच्छ्रिताः । आयुष्याणिचशांत्यर्थंजप्त्वातत्रसमाहितइति । आयुष्याणिआनोभद्रादीनिसूक्तानि । तत्रेतियत्रमातृपूजायांवसोर्धाराकृताकात्यायनगृह्याद्यनुसारेणतत्रायमायुष्यसूक्तजपःकार्यः । अनेनैववसोर्धारायाअनित्यत्वंज्ञापितं । ब्रह्मांडे—स्वाहाशब्दंप्रयुंजीतस्वधास्थानेचबुद्धिमान् । वृद्धिश्राद्धेसदासव्यंयज्ञसूत्रंचकारयेत् । कुशस्थानेचदूर्वाःस्युर्मंगलस्याभिवृद्धयइति । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेतु । आभ्युदयिकेयुग्माब्राह्मणाअमूलादर्भाःप्राङ्मुखेभ्यउदङ्मुखोदद्यादुदङ्मुखेभ्योवाप्राङ्मुखोद्वौदर्भौपवित्रइति । मंगलात्मकविवाहाद्यारंभेक्रियमाणनांदीश्राद्धेकुशस्थानेदूर्वाविधिः यज्ञाद्यारंभेतुक्रियमाणेअमूलदर्भविधिरिति व्यवस्थाबोध्या । युग्मत्वेपिनियममाहहेमाद्रौछागलेयः—एकैकस्यतुवर्गस्यद्वौद्वौविप्रौसमर्चयेत् । वैश्वदेवेतथाद्वौचन

---

१ दक्षासावित्रीतिपाठः ।

१ निगद्यते ।

प्रसज्येतविस्तरइति । भविष्ये । सर्वंप्रदक्षिणंकार्यंपूर्वाह्णेउपवीतिनेति । पूर्वाह्णेभोजयेद्विप्रानष्टौसर्वंप्रदक्षिणं । तथाचनवमंविप्रंचतुरस्रेखगोत्तमेतिच । चरणक्षालनकालेसमागतातिथिंक्षालनचतुरस्रदेशेभोजयेदित्येतदर्थमेतदितिहेमाद्रिः । अशक्तंप्रतिपक्षांतरंतत्रैव । नांदीमुखान्समुद्दिश्यपितृन्पंचद्विजोत्तमान् । भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञेति । अष्टानांस्थानेचत्वारः एकोतिथिःपूर्ववदधिकइत्यर्थः । वृद्धिश्राद्धेविश्वेदेवाःसत्यवसुसंज्ञकाः । कर्मांगनांदीश्राद्धेक्रतुदक्षसंज्ञकाः । इष्टिश्राद्धेक्रतुर्दक्षइतिवचनात् । इष्टिश्राद्धंकर्मांगश्राद्धमितिहेमाद्रिणाव्याख्यानात् । नचयोगानुसारेणेष्ट्यंगश्राद्धमित्येवव्याख्योचितेतिशंक्यं । प्रधानस्यर्द्धिनोंगत्वस्यप्रवेशेनैवोद्देश्यबुद्धिपर्यवसानेसतिइष्टिग्रहणस्यपंचावत्तैववपाकार्येत्यत्रवपाग्रहणस्येवाविवक्षितत्वात्। अतएव—निषेककालेसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । ज्ञेयंपुंसवनेश्राद्धंकर्मांगंवृद्धिवत्कृतमितिवाक्येपिनिषेकादिग्रहणमाधानाद्युपलक्षणार्थमितिपारिजातादयः । सोमशब्दस्तेषामुपलक्षणार्थइतिमदनरत्नादयः । अस्मिन्पक्षे पुत्रजन्मनिमित्तकेप्रधानभूतेनांदीश्राद्धेसत्यवसूनांगभूतौ । अन्येतुनिषेकादिशब्दानामुपलक्षणार्थतामन्याय्यांमन्यमानानिषेकादिगणितकर्मान्यकर्मांगनांदीश्राद्धेसत्यवसू गणितेषुक्रतुदक्षावित्याहुः । केषांकर्मणामारंभेकार्यमित्यपेक्षायांबह्वृचकारिकायामुक्तं । स्यादाभ्युदयिकंश्राद्धंवृद्धिपूर्तेषुकर्मसु । गर्भपुंसवसीमंतचौलोपनयनेष्विह । विवाहेचानलाधेयप्रभृतिश्राद्धकर्मसु । इदंश्राद्धंप्रकुर्वंतिद्विजावृद्धिनिमित्तकं । अन्यैःषोडशसंस्कारेश्रावण्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौतुकुर्युःपूर्तिनिमित्तकमिति । अन्यैरित्युक्तसंस्कारेभ्योन्येषुजातकर्मादिषुश्रवणाकर्मादिषुचतदनावश्यकमितिज्ञापनार्थं । कार्ष्णाजिनिः—सीमंतोन्नयनेचैवपुत्रादिमुखदर्शने । नांदीमुखान्पितृगणान्पूजयेत्प्रयतोगृहीति । अत्रपुत्रादीत्यादिशब्दात्पौत्रस्यापिसंग्रहइतिनिर्णयामृते । अत्रविशेषंछंदोगपरिशिष्टेकात्यायनः—असकृद्यानिकर्माणिक्रियंतेकर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगंनैताःस्युर्मातरःश्राद्धमेवच । आधानसोमयोश्चैववैश्वदेवेतथैवच । बलिकर्मणिदर्शेचपूर्णमासेतथैवच।नवयज्ञेचयज्ञज्ञावदंत्येवमनीषिणः । एकमेवभवेच्छ्राद्धमेतेषुनपृथक्पृथगिति । अत्रप्रथमश्लोकोऽपराभ्यांआधानादीनांकेषांचिदेवावृत्तावपिनांदीश्राद्धंनावर्ततइत्येतत्परतयाव्यवस्थाप्यते । अतएवापस्तंबकल्पानुसारियाज्ञिकानांविच्छिन्नाधानेनांदीश्राद्धाचारश्चित्यः । केषांचित्प्रथमप्रयोगेपिनैतत्कार्यमित्यप्याहसः । नाष्टकासुभवेच्छ्राद्धंनश्राद्धेश्राद्धमिष्यते । नसोष्यंतीजातकर्मप्रोषितागतकर्मस्विति । अत्रद्वितीयःपादोहेतुवन्निगदतयाप्रथमशेषः । प्रसवात्पूर्वंविहितंकर्मसोष्यंतीकर्म । जातकर्मांगत्वेननिषेधस्तुछंदोगमात्रविषयस्तत्परिशिष्टगतत्वादितिसमयोद्योतस्तदापिवृद्धिनिमित्तकंपुरुषार्थंततःपूर्वंभवत्येव । वृद्धिश्राद्धजातकर्मादीनांस्वकालातिपत्तौसहैकस्मिन्दिनेचौलादिनासहक्रियमाणेषुतेषुनांदीश्राद्धंतंत्रेणकार्यमित्यपितत्रैवपरिशिष्टे । गणशःक्रियमाणेषुमातृभ्यःपूजनंसकृत् । सकृदेवभवेच्छ्राद्धमादौनपृथगादिष्विति । अत्रादौयज्जन्मनिमित्तंयच्चसंस्कारादिषुविहितंतत्सकृदेवकार्यं नपृथगित्यन्वयः । ततश्चपुत्रजनिनिमित्तंचौलांतसंस्कारांगंचनांदीश्राद्धंतंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः । यद्यपिवृद्धवसिष्ठेन—नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकमित्युक्तम् । स्मृत्यर्थसारेपि वृद्धमुख्याश्चपितरोवृद्धिश्राद्धेषुभुंजतइति । नतदाश्वलायनशा

खिभिरनुसर्तव्यं । मातापितामहीचैवतथैवप्रपितामही । पित्रादयस्त्रयश्चैवमातुःपित्रादयस्त्रयः । एतेनवार्चनीयाःस्युः पितरोभ्युदयेद्विजैरित्याश्वलायनस्मृतिवशेनमात्रादीनामनुलोमक्रमप्रतीतेर्बह्वृचैरनादरणीयंतदितिपारिजातोक्तेः । एवं पित्रर्थविप्रेभ्यःप्रदायार्घ्यंयथाविधि । पितामहार्थविप्रेभ्योदत्वार्घ्यंचयथापुरा । प्रपितामहशब्दादिमिदंतेर्घ्यमितीरयेदितिपारिजातोदाहृतभगवत्स्मृतौचअर्घ्यदानक्रमप्रतीतेः । प्रपितामहसंयुक्तंमंत्रमुक्त्वातमेवतु । तदर्थमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं सकृदेवत्वितिकारिकोक्तेश्च । उक्त्वापितरिदंतेर्घ्यमितिपित्रेर्घ्यमानयेदित्युक्त्वा शौनकेन एवमेवार्घ्यदानंतुकुर्यादुत्तरयोर्द्वयोरित्युक्तेश्च । एवमेवजयंतोक्तेश्च ॥ ॥ अथजीवत्पितृकस्यसंस्कर्तुर्नांदीश्राद्धनिर्णयः ॥ तत्रकात्यायनः—वृद्धौतीर्थेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइति । गृह्यपरिशिष्टेतुनांदीश्राद्धंप्रकृत्योक्तं—महत्सुपूर्वेद्युस्तदहरल्पेषुतदिदमेकेमातृणांपृथक्कुर्वंतिअथपितृणांअथमातामहानामितित्रितयमिच्छंति तस्माज्जीवत्पितासुतसंस्कारेषुमातृमातामहयोःकुर्यात्तस्यांजीवंत्यांमातामहस्यैवकुर्यादिति । महत्सुउपनयनादिषु । अल्पेषुपुंसवनादिषु । पृथग्दिनभेदेनपूर्वाह्णादिकालभेदेनवा त्रितयंश्राद्धत्रयंभिन्नप्रयोगमित्याशयः । तथाचगार्ग्यः—मातृश्राद्धंतुपूर्वेद्युःकर्माहनितुपैतृकम् । मातामहंचोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमिति । तथाचशातातपः—पूर्वाह्णेमातृकंश्राद्धंमध्याह्नेपैतृकंतथा । ततोमातामहानांचवृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमिति । एकेइच्छंतीतिपरिशिष्टोक्त्यासहप्रयोगःस्वाभिमतत्वेनसूचितः । उक्तश्चानुकल्पत्वेनवृद्धमनुना । अलाभेभिन्नकालानांनांदीश्राद्धत्रयंबुधः । पूर्वेद्युर्वैप्रकुर्वीतपूर्वाह्णेमातृपूर्वकमिति । एवंजीवत्पितृकंप्रत्यपितीर्थइवश्राद्धत्रयप्राप्तौविषयविशेषेऽपवादार्थमुच्यतेतस्मादिति । तत्रपार्वणद्वयेनैवनांदीश्राद्धफलसिद्धिरित्याशयः । एवंजीवन्मातृपितृकस्यमातामहश्राद्धेनैवतत्सिद्धिरित्याशयेनोक्तंतस्यामित्यादि । एतच्चोपलक्षणार्थं जीवत्पितृमातामहस्यमातृपार्वणेनैतत्सिद्धिरित्यपिबोध्यम् । यद्वर्गाद्योजीवतितत्पार्वणातिरिक्तपार्वणानुष्ठानेनांदीश्राद्धफलसिद्धिरित्यत्रतात्पर्यस्यवाक्यभेदभयेनतस्मादित्यादिग्रंथेस्वीकर्तुमुचितत्वात् । एवंचसतिमृतपितृकजीवन्मातृमातामहस्यपितृपार्वणमात्रेणनांदीश्राद्धसिद्धेःसाधकतयासकलदाक्षिणात्यस्वीकृतेन—पितृवर्गेमातृवर्गेतथामातामहस्यच । जीवेत्तु यदिवर्गाद्यस्तंवर्गंतुपरित्यजेदितिशास्त्रेणसंवादलाभात् । एवंसति येभ्यएवपितादद्यादितिशास्त्रेणपितुःपितृपार्वणं परिशिष्टबलेनचस्वमात्रादिपार्वणंसमुच्चयेनकार्यमित्यत्यंतानुचितं परिशिष्टस्वरसविरोधात् । तस्यांजीवत्यांमातामहस्यैव कुर्यादितिपारिजाताद्यनेकग्रंथसंमतपाठेएवकारविरोधाच्च । नगिरागिरेतिब्रूयादितिवदर्थप्राप्तेतरनिवृत्त्यनुवादतयातत्स्वीकारेणात्रह्येवावपंतीतिवत्श्रौतपरिसंख्यांगीकारगौरवस्याप्यनापत्तेश्च तंवर्गंतुपरित्यजेदितिशास्त्रविरोधाच्च । येभ्यएवेति शास्त्रस्यपरिशिष्टस्यचपारिजातोक्तव्यवस्थाविरोधापत्तेश्च । तथाहि तत्रोक्तपरिशिष्टमुदाहृत्यतत्संवादितया—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते । नजीवंतमतिक्रम्यार्किंचिद्दद्यादितिश्रुतिरितिकातीयवचनमुदाहृत्य पितृकृत्येषुपितामहादिसंबंधिषुश्राद्धेष्वित्यर्थइतिव्याख्याय केषुचिदेतदपवादत्वेन—उद्वाहेपुत्रजननेपित्रेष्ट्यांसौमिकेमखे । तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतःपितुरितिमैत्रायणीयपरिशिष्टमुदाहृतं तदधिकारेच येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइत्येतत्समा

नार्थाविष्णुस्मृतिरुदाहृता पितरिजीवतियःश्राद्धंकुर्यात्सयेषापिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरिपितामहेचयेषांपितामहइति । ततश्चबह्वृचपरिशिष्टस्यसुतसंस्कारविषयत्वान्नजीवंतमतिक्रम्येत्येतद्विषयं मैत्रपरिशिष्टस्यतुतदतिरिक्तविषयत्वाद्येभ्यएवपितादद्यादित्येतद्विषयमित्येवंव्यवस्थाप्रतीयतइतिवार्त्रघ्नीवृधन्वत्योरिवसमुच्चयासंभवः । नचमैत्रपरिशिष्टस्यसुतसंस्कारविषयत्वमस्तीतिशंक्यम् । उद्वाहशब्दस्यकर्तुर्द्वितीयविवाहपरत्वात् । नांदीश्राद्धंपिताकुर्यादाद्येपाणिग्रहेबुधः । अतऊर्ध्वंप्रकुर्वीतस्वयमेवतुनांदिकमितिवचनात् । नचपुत्रजननिमित्तकमितिसंस्कारांगं । तीर्थइवतत्रापिपुरुषार्थस्यैवविधानात् । नचजीवद्वर्गत्रयाद्यस्यसुतसंस्कारेष्वपियेभ्यएवपितादद्यादित्येतत्स्वीकारआवश्यकइतिशंक्यम् । पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यादितिविष्णूक्तरीत्यालोपस्यौचित्यप्रतीतेः । एतदपवादमप्यनंतरंवक्ष्यामः । यत्तुपारिजातोक्तव्यवस्थादूषणायस्मृतिरत्नावल्यामुक्तं बह्वृचपरिशिष्टस्यबह्वृचविषयत्वान्मैत्रायणीयस्यतच्छाखिविषयत्वान्नव्यवस्थांतरंकल्पनीयमिति तन्न । आश्वलायनपरिशिष्टेसुतसंस्कारेष्वितिश्रवणात् परिशिष्टांतरेचतद्भिन्नकर्मणामेवश्रवणात् कर्मभेदेनव्यवस्थायाअकल्प्यत्वात् शब्दानांरूढशाखाभेदव्यवस्थाकल्पनस्यैवान्याय्यत्वात् होकालाधिकरणन्यायबाधितत्वाच्च । यत्तुपारिजाते—नाजीवतःपितुःकुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः । येभ्यएवपिताकुर्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकः । पितामहेप्प्येवमेवकुर्याज्जीवतिसाग्निकः । साग्निकोपिनकुर्वीतजीवतिप्रपितामहइतिसुमंतुवचनान्मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तविषयेष्वपिजीवत्पितृकस्यसाग्नेरेवाधिकारोननिरग्नेरितिप्रतिपादितं तदुद्वाहपुत्रजननिमित्तकनांदीश्राद्धव्यतिरिक्ततीर्थश्राद्धादिविषयं । अनग्निकोपिकुर्वीतजन्मादौवृद्धिकर्मणि । येभ्यएवपितादद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वणमित्याचारमदनरत्नोदाहृतहारीतवचनेनसुमंतुवाक्यापवादात् । साग्निरत्रश्रौताग्निमान्स्मार्ताग्निमांश्च । तदितरोनिरग्निरित्यपितत्रैवोक्तम् । अतश्चनिरग्नेर्जीवत्पितृकस्यतीर्थश्राद्धादौनाधिकारइतिसिद्धम् । यत्तुतत्रैवोक्तम्—येभ्यएवपितादद्यादित्यत्रयेभ्यइतिपितुःपित्रादयएवपरामृश्यंतेनतुमात्रादयोमातामहादयश्च। नजीवंतमतिक्रम्यकिंचिद्दद्यादित्यादिशास्त्रेणतावत्पितृपार्वणमेवनिषिध्यते तत्रैवजीवतोतिक्रमसंभवात् प्रमीतस्वमात्रादिकेनस्वमात्राद्युद्देशेनश्राद्धकरणेतदभावात् प्रतिप्रसवार्थस्यचयेभ्यइतिशास्त्रस्यनिषेधसमानविषयत्वौचित्यात्।किंचयेभ्यइत्युक्तवाक्येपितुर्मात्रादिग्रहणेतत्समानार्थेविष्णुवाक्येपितदापद्येत। तच्चेत्थंपठ्यते। पितरिजीवतियःश्राद्धंकुर्यात्सयेषांपिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरिपितामहेचजीवतियेषांपितामहः पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्परंद्वाभ्यांदद्यात्[1]। मातामहानामप्येवंश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः। मंत्रोहेनयथान्यायंशेषाणांमंत्रवर्जितमिति। अत्रचप्रमीतमातृमातामहोपिजीवत्पितृकःपितुःपित्रादीनिवतदीयानेवमात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्यश्राद्धंकुर्यादितिचेत्प्रथमवाक्येविवक्षितार्थःस्यात्तदा येषांपितामहःकुर्यात्तेषांकुर्यादितिसानुषंगेद्वितीयवाक्येतथैवविवक्षापद्येत । ततश्चस्वीयानांमात्रादीनांमातामहादीनां

---

[1] यस्यपितापितामहश्चप्रेतौस्यातांसताभ्यांपिंडंदत्त्वापितामहप्रपितामहायदद्यात् । यस्यपितामहःप्रेतःस्यात्सतस्मैपिंडंनिधायप्रपितामहात्परंद्वाभ्यांपिंडंदद्यात् ।

पितुर्मात्रादीनामातामहादीनांचप्रमीतानांपरित्यागेनपितामहस्यमात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्योद्वाहपुत्रजननादौजीवत्पितृपितामहस्यश्राद्धानुष्ठानमापद्येत । तथामातामहानामप्येवमित्यतिदेशात्जीवन्मातामहस्यस्वीयानांपैतृकाणांपैतामहानांचमात्रादिमातामहादीनांचप्रमीतानांपरित्यागेनमातामहस्यमात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्य तदनुष्ठानंस्यादिति प्रथममेववाक्यंपितुःपित्रादिपार्वणस्यैवप्रापकमितिस्वीकृत्य जीवत्पितृकस्तेनसहस्वीयानामेवमात्रादीनांमातामहादीनां चश्राद्धंकुर्यादितिस्वीकर्तुमुचितमिति । तन्न । यतोयेभ्यएवपितादद्यादीदृशार्थकानांविष्णुस्मृत्यादिवाक्यानांप्रतिप्रसवत्वंतदैवघटते यदानजीवंतमतिक्रम्येत्यादीनांजीवत्पितृकंप्रतिपितुःपित्राद्युद्देश्यकपार्वणनिषेधपरत्वंभवति । नचैतत्प्रतिप्रसवत्वाभिमतवाक्यभिन्नस्यतादृशपार्वणप्रापकस्यनिषेधापेक्षितस्याभावात् तत्तच्छ्राद्धविधिषुपित्रादिशब्दानांसंसंबंधिकत्वमहिम्नाकर्तुःपित्रादीनामेवप्रतीत्यास्तैस्तादृशपार्वणप्राप्तेरनाशंक्यत्वात् निषेधस्यचप्रेतेभ्यएवनिपृणीयादिति पितृयज्ञप्रकरणस्याश्वलायनोक्तितुल्यप्रवृत्तिकेन—जीवमानेनदेयंस्याद्यस्माद्भरतसत्तम । तस्माज्जीवत्पिताकुर्याद्द्वाभ्यामेवनसंशयइतिभविष्यपुराणवचनेनप्राप्तस्यमृतपुंद्वयमात्रोद्देश्यकप्रदानस्यनिषेधकतयोपपत्तेः । शक्यतेचहारीतवचनस्यानग्निकंप्रतिमात्रादिपार्वणविषयेपिप्रतिप्रसवत्वंवक्तुमनायासेनतस्यापिवृद्धितीर्थादौमैत्रायणीयप्राप्तस्यसुमंतुवचनेन निषिद्धत्वात् । यत्तु जीवत्पितृपितामहेनपितामहमात्राद्युद्देशेनश्राद्धंस्यादित्युक्तंतन्नानिष्टं । पितुर्मात्राद्युद्देशेनेवतदुद्देशे नापिप्रमाणसिद्धस्यतदनुष्ठानस्यस्वीकर्तुमुचितत्वात् । यत्तु मातामहानामप्येवमित्यतिदेशमूलकर्मनिष्ठापादनंतत्तदर्थाज्ञानविजृंभितं । अत्रहिमातामहानांश्राद्धंपितृपार्वणवत्कर्तव्यमुचितमंत्रोहयुक्तमित्यतिदिश्यते इत्थमतिदेशेनचयथा विसर्जनांतान्यंगान्यतिदिश्यंतेतथाव्यवहितपूर्वग्रंथोक्तक्रमेणैकद्व्यादिजीवननिमित्ताद्युत्क्रममरणनिमित्ताच्चपितृपार्वणगतादेवताव्यवस्थापिअंगत्वाविशेषात् । नचैवंमात्रादिश्राद्धंपितृपार्वणांगंयेनातिदिश्येत । नचविष्णुस्मृतिव्याख्यातारोपिमातामहानामप्येवमितिवचसइतरेतिकर्तव्यतातिदेशपरतामिवोक्तविधदेवताव्यवस्थातिदेशपरतांमन्यमानाअपि मात्रादिपार्वणातिदेशपरतांमन्यंते । मन्यंतेचसयेषांपिताकुर्याद्येषांपितामहइत्यनयोर्मात्रादिमातामहादिपार्वणगोचरतामपि । युक्तंचैतद्येषामितियच्छब्देनपितृकर्तृकश्राद्धोद्देश्यतायाःपुत्रकर्तृकश्राद्धोद्देश्यत्वव्याप्यत्वप्रतीतेः । यद्यत्कृतकं तदनित्यमितिवद्येभ्यएवपितादद्यादितियच्छब्दोपबद्धैवकारेणवीप्साप्रतीतेश्च—यमेवधार्तराष्ट्रंतुभीमसेनोऽभ्यवेक्षते । क्षणमात्रेणतंहंतिव्याघ्रोमृगगणंयथेतिवत् । अतोयेभ्यएवपितादद्यादीदृशशास्त्रानुसारिण्यनुष्ठानेपितृकर्तृकश्राद्धोद्देश्यपितृमातृमातामहाद्युद्देश्यकश्राद्धत्रयस्यकर्तव्यत्वान्नपुत्रेणात्मीयमात्राद्युद्देशेनश्राद्धसंभवः । नचाश्वलायनपरिशिष्टानुसारिण्यनुष्ठानेपितुःपित्राद्युद्देशेनतत्संभवइतिप्रागेवावेदितं । अतस्तदुभयार्थसमुच्चयोक्तिःसाहसमात्रं । सत्यपिविष्णुस्मृतेः सुतसंस्कारसाधारण्येआश्वलायनशाखिभिस्तत्परिशिष्टोक्तएवपक्षःसंभवेकर्तुमुचितः । बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तमितिस्मृतेः कुलपरंपरायातत्वेनयदितच्छाखिनोपिविष्णुस्मृत्युक्तमाचरंतिआचरंतु नतूक्तसमुच्चयःपरंपरायातोस्ति । एवंचजीवत्पितृमातामहेनयदामातृपार्वणमात्रेणनांदीश्राद्धसिद्धिरंगीक्रियतेनतत्रदेवाअपिश्राद्धहेमाद्रिसमुदाहृतेन नित्यश्राद्धमदैवंस्या

देकोद्दिष्टंतथैवच । मातृश्राद्धंतुयुग्मैःस्याददैवंप्राङ्मुखैःपृथगितिवचनेनपूर्वाह्णादिकालभेदेनपार्वणत्रयानुष्ठानपक्षेपार्वणांतरासाहित्येनक्रियमाणेमातृश्राद्धइवोक्तविधमातृश्राद्धेपितादशेअदैवत्वबोधनात् । नांदीश्राद्धमात्रेपिचविश्वेदेवाःकृताकृताः । विश्वेदेवविहीनंतुकेचिदिच्छंतिमानवाः । युग्माश्चात्रद्विजाःकार्यास्तेपूज्याश्चप्रदक्षिणमितितत्रैवमार्कंडेयवचनादित्यलम् ॥ ॥ ॥ ॥

अथसुतसंस्कारेप्रवासादिनापितृकर्तृकत्वासंभवनिमित्तककर्त्रंतरंप्रतिनांदीश्राद्धदेवतानिर्णयः । पारिजातेकात्यायनः— स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिंडानोद्वाहनात्तेषांतस्याभावेतुतत्क्रमादिति । ओद्वाहनात्प्रथमविवाहमभिव्याप्यसुतसंस्कारकर्मसुपितास्वपितृभ्यःपिंडान्दद्यात्तदुपलक्षितंवृद्धिश्राद्धंकुर्यात्तस्यपितुःप्रवासादिनाभावेतेष्वेवकर्मसुतन्निमित्तःपितृसंनिधिनिमित्तोयोधिकारिक्रमःअसंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैरितिशास्त्रावगतः तेनक्रमेणतेषांपूर्वसंस्कृतानांमध्येज्येष्ठभ्रात्रादिःकुर्वन्स्वपितृभ्योदद्यात् । समावर्तनस्यापिविवाहात्प्राचीनसुतसंस्कारत्वाज्जीवत्पितृकसमावर्तनेपितास्वपितृभ्योदद्यात् । अजीवत्पितृकस्तुपूर्वसंस्कृतभ्रात्रसंभवेस्वयमेवस्वपितृभ्योदद्यात् । उपनयनेनकर्माधिकारसत्वाद्विवाहेप्येवमेवद्रष्टव्यमितिपारिजातेव्याख्यातं । अत्रचपितुर्जीवत्पितृकस्याजीवत्पितृकस्यचज्येष्ठभ्रात्रादेश्चतथाद्विविधस्यशास्त्रांतरेश्राद्धीयदेवतात्वेनयेवगताःपित्रादयोमात्रादयोमातामहादयश्चतेषामेवस्वपितृभ्यइतिनिर्देशः स्वेज्यत्वस्यषष्ठ्यर्थत्वात् । जीवत्पितृकेनस्वजनकाद्युद्देश्यकश्राद्धानुष्ठानस्यबाधितत्वात् । अतएवसमावर्तनस्यमाणवककर्तृकत्वेपितदंगभूतनांदीश्राद्धेपितुस्तदभावेज्येष्ठभ्रात्रादेरप्राप्तकर्तृत्वप्रापणादिनावचनस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनतदुपन्यासइतिबोध्यम् । अजीवत्पितृकइतिचजीवदसंनिहितपितृकस्याप्युपलक्षणम् । स्वपितृभ्यइतिचपूर्ववत् । आद्यस्येज्याजनकादयएव परस्यपितुर्जनकादयएव नत्वाश्वलायनपरिशिष्टोक्तरीत्यापितृपार्वणत्यागेनमात्रादयः । समावर्तनस्यात्मसंस्कारत्वेनसुतसंस्कारत्वाभावात् । हेमाद्रिणात्वक्षरारूढ्यप्राप्तविधिंदर्शयितुंव्याख्यांतरमकारि । पित्रभावेअन्योयःकश्चित्संस्कारंकुर्यात् सतंकुमारपितरमारभ्यसंस्कार्यस्यपितृणांयःक्रमस्तेनक्रमेणदद्यात् नतुस्वीयेभ्यःपितृभ्यः । तस्मात्पितृव्याचार्यमातुलादयःसंस्कार्यस्योपनेयादेरेवपितृभ्यःश्राद्धंदद्युः नस्वपितृभ्यइत्यत्रपारमार्थिकःपक्षोविधीयते । अन्यथा स्वपितृभ्यइत्यस्यानुषंगकल्पनायाअन्याय्यत्वात्पितृव्यादीनामपिपितृवत्स्वपितृभ्योदानाविशेषेस्वपितृभ्यःपितादद्यादित्यस्यानर्थक्यापत्तेःपितुःपितृव्यादिषुवैलक्षण्यद्योतकतुशब्दानुपपत्तेः । उपनेयस्यप्रदेयकन्यायाश्चामुख्याधिकारित्वेनतदीयपित्रादीनामिज्यत्वौचित्याच्च । महार्णवोदाहृतेगर्भाष्टमेवर्षेब्राह्मणआत्मानमुपनाययेदित्यादिबुधस्मृत्यादिवाक्येणिजंतमुपनायनशब्दंव्याचक्षाणैरपरार्कादिभिरुपपादितंचोपनेयकन्ययोरेवोपनयनादौमुख्याधिकारित्वमिति । अयमेव प्रकारःपितृव्यकर्तृकविवाहेबोध्यः । नचतत्रमानाभावः । पित्रभावेनामकरणेकर्त्रंतरप्रापकशंखस्मृतौअन्योवाकुलवृद्धइत्यस्यनामकरणप्रभृतिसंस्कारविषयतायाहेमाद्रिणैवोक्तत्वादिति । अत्रापिपित्रभावोद्वेधा मरणेनप्रवासादिनावा । पितरमारभ्येत्यपिइज्यत्वेनइज्योपलक्षणत्वेनवा । संस्कार्यस्येतिषष्ठीक्रमनिरूपितसंबंधार्था । संस्कार्यंप्रतिसमावर्तनादौइज्यदेव

ताक्रमोयोविहितइत्यर्थः । अतएवेज्यत्वमुपनेयादेरितिषष्ठ्यर्थः । ततश्चाजीवत्पितृकस्योपनयनंकुर्वन्मातुलादिस्तदीयजनकादीनुद्दिश्यैवकुर्याज्जीवत्पितृकस्यतुजनकस्यजनकादीन् नतुपरिशिष्टानुसारेणकेवलान्प्रमीतानपिसंस्कार्यमात्रादीन् । संस्कार्यंप्रतिस्वसंस्कारेसमावर्तनादौकर्तव्येतासामुक्तिरीत्येज्यत्वाप्राप्तेः । अतउपनयनेसमावर्तनइवसंस्कार्यस्यैवयद्यधिकारःस्यात्तदासंस्कार्यस्यनांदीश्राद्धदेवतायाऔचित्यायतास्ताएवोद्दिश्यमातुलादिर्नांदीश्राद्धंकुर्यादितितात्पर्यार्थः । इतिपित्रन्यकर्तृकनांदीश्राद्धदेवतानिर्णयः ॥ ॥ श्रौतस्मार्ताधानातिरिक्तविषयंचनांदीश्राद्धंपूर्वाह्णेकार्यम् । पार्वणंचापराह्णेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिशातातपोक्तेः । पूर्वाह्णेवैभवेद्वृद्धिरित्यत्रिवचनाच्च आधानांगंत्वपराह्णे । आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेसिद्धान्नेनतुमध्यतः । पार्वणंचापराह्णेस्याद्वृद्धिश्राद्धंतथाग्निकमितिगालववचनात् । इदंचाधानपूर्वदिने बौधायनोक्तनांदीश्राद्धविषयम् । आपस्तंबसूत्रानुसारिणांतुयत्संभारस्पर्शोत्तरंभाष्यकारादिभिरुक्तंतत्पूर्वोत्तरपदार्थैर्निबद्धक्रमत्वान्नपृथक्कालमपेक्षतइतिनतद्विषयम् । पुत्रजन्मनिमित्तकश्राद्धेपिनप्रातःकालनियमः । नियतेषुनिमित्तेषुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकं । तेषामनियतत्वेतुतदानंतर्यमिष्यतइतिलौगाक्षिवचनात् । अत्रपिंडदानंकुलधर्मानुसारेण वैकल्पिकम् । पिंडनिर्वपणंकुर्यान्नवाकुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धेमहाबाहोकुलधर्मानवेक्ष्यत्वितिभविष्योक्तेः । पिंडदाने विशेषः शाल्यन्नंदधिमध्वक्तंबदराणियवांस्तथेतिप्रकृत्यस्मृत्यंतरेउक्तः—द्राक्षामलकमूलानियवांश्चविनियोजयेत् । तान्येवदक्षिणार्थंतुदद्याद्विप्रेषुसर्वदेति । ब्राह्मणभोजनसमयेजपविशेषोब्रह्मपुराणे—पठेच्छकुनिसूक्तंतुस्वस्तिसूक्तंशुभंतथेति ।

संग्रहे—शुभायप्रथमांतेनवृद्धौसंकल्पमाचरेदिति। कारिकायांसंबंधनामगोत्राणिवर्जयेदत्रकर्मणीति । चंद्रोदये—मालत्याशतपत्र्यावामल्लिकांकुरयाअपि । केतक्याःपाटलायावादेयामालानलोहिताइति । सुवेषभूषणैस्तत्रसालंकारैस्तथा नरैः । कुंकुमाद्यनुलिप्तांगैर्भाव्यंतुब्राह्मणैःसहेतिच । वृद्धिश्राद्धारंभेश्राद्धीयात्पाकात्पाकांतरेणवैश्वदेवःसर्वैःकार्यः । आदौवृद्धौक्षयेचांतेमध्येदर्शेतुपार्वणे । एकोद्दिष्टेनिवृत्तेतुवैश्वदेवोविधीयतइतिसांख्यायनपरिशिष्टात् । अस्यबह्वृचैःपठ्यमानस्यापिहोलाकाधिकरणन्यायेनसर्वसाधारण्यात् । यत्तुश्राद्धहेमाद्रौ—शेषमन्नमनुज्ञाप्यवैश्वदेवक्रियांततः । श्राद्धाह्निश्राद्धशेषेणसकलंतुसमाचरेदितिचतुर्विंशतिमतादंतेवैश्वदेवाचरणमुक्तं तच्छ्राद्धसामान्यविषयत्वाद्विशेषशास्त्रानुरोधेनाशक्तंप्रत्यनुकल्पभूतपक्षांतरविधायकम् । अनेनैवाशयेनश्राद्धसामान्यपुरस्कारेणैवकालहेमाद्रावपीदृशोपन्यासाच्च । तथाचोक्तंदीपिकायाम्—भिन्नान्नेनतुवैश्वदेविकमनुश्राद्धंचरेत्साग्निकःपश्चाद्भूतमखाद्यनग्निकजनस्त्वग्नौकृतेर्वोत्तरम् । स्वस्त्युक्तेर्विकिरस्यचांतरुततत्पाकांतरेणाचरेद्देवाख्यंमखमंततःपितृयजेःस्याद्भूतयज्ञोथवा। श्राद्धान्नेनतदंतएवसकलंस्याद्वैश्वदेवादिकमिति । अत्रसकलंसाग्निककर्तृकंनिरग्निककर्तृकंच । नचपूर्वोक्तेनसहतुल्यविकल्पः । पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः । पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइत्याद्यनेकविशेषशास्त्रविरोधात्। पितृमात्राद्युद्देशेननांदीश्राद्धेपितुर्मातापितामहीचेतिपाठः । लुप्तपार्वणविषयश्लोकैकदेशलोपः । केवलमातृपार्वणकरणेएताभवंतुमेप्रीताइत्यूहः । सूक्तवाकवदिष्टदेवतासंस्कारार्थत्वाच्छ्लोकपाठस्येतिनांदीश्राद्धनिर्णयः ॥ ॥ अथमातृकापूजनादिनांदीश्राद्धप्रयोगः ॥

गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः । धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मनःकुलदेवता । ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा । वाराहीचतथेंद्राणीचामुंडाःसप्तमातरः । गौर्यादिषोडशमातॄर्ब्राह्म्यादिसप्तमातॄश्चएतेष्वक्षतपुंजेष्वावाहयामि । ॐभूर्भुवःस्वःमातृभ्योनमइतिनाममंत्रेणध्यानादिदक्षिणासमर्पणांतांपूजांकृत्वा गौरीर्मिमायसलिला० परमेव्योमन् मंत्रपुष्पंसमर्पयामि । इतिमातृकापूजनम् ॥ ॥ अथनांदीश्राद्धम् । सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यंस्वाहानमइयंचवृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुखाःभू० इदंवःपाद्यं० । पितृपितामहप्रपितामहाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यं० । मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहाःपत्नीसहिताःनांदीमुखाःभूर्भुव० रिदंवःपाद्यंस्वाहा० । ततःपूर्ववत्सत्यवसुसंज्ञकाइत्यादिआसनगंधाद्युपचारकल्पनंस्वाहानमइयंचवृद्धिः । एवंमातृपितामहीप्रपितामह्यः पितृपितामहप्रपितामहाः एवंमातामहइत्यादि । गौर्यादिषोडशमातरःब्राह्म्यादिसप्तमातरश्चवःयुग्मब्राह्मण० पुनःसत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंदास्यमानंवोयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नमामंवायथाशक्तिसोपस्करंहिरण्यंवास्वाहानमइयंचवृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामह्यःनांदीमुखाःभू० दास्यमानमित्यादि० । पितृपितामहप्रपितामहाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वः०दास्यमानमित्यादि० । एवंमातामह० सपत्नीकाइत्यादि । उपास्मैगा० ५ अक्षन्नमीमदंत० १ कृतस्यनांदीश्राद्धस्यपूर्णतासिद्ध्यर्थंद्राक्षामलकंतत्प्रतिनिधित्वेनद्रव्यंवादक्षिणात्वेनस्वाहानम० । इदंचश्राद्धीयान्नादिप्रतिग्रहीतृभ्योदेयम् । प्रजापतेनत्वदेतानीतिमंत्रंजप्त्वा अनेननांदीश्राद्धेननांदीमुखदेवताःप्रीयंतांवृद्धिः । मातापितामहीचैवतथैवप्रपितामही । पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः । मातामहस्तत्पिताचप्रमातामहकादयः । एतेभवंतुमेप्रीताःप्रयच्छंतुचमंगलम्[1] । इळामग्नेपुरुदंसं० १ इतियथाचारंमुद्रापात्रसंघट्टनेनशब्दंकुर्यात् । ततःउत्तिष्ठब्रह्मणस्पते० १ अभ्यारमि० १ यांतुदेवगणाःसर्वे० इत्यादिवैदिकपौराणमंत्रैरावाहितदेवताउत्थापयेत् । विश्वेदेवागर्भाधानेदक्षक्रतुसंज्ञकाः । ततोग्निध्यानादौकृतेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेप्रजापतिंचरुणाविष्णुंषड्वारंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिप्रणीतानिधानांते प्रजापतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामिप्रोक्षामीतिनिर्वापप्रोक्षणाद्यभ्यर्चनांते पत्न्यन्वारब्धइध्माधानाद्याज्यभागांतंकृत्वा चरुमवदानधर्मेणावदायान्वारब्धःसव्यपाणिमूर्ध्वांगुलिंहृदयेनिधायप्रजापतयेस्वाहेत्याहुतिंहुत्वाप्रजापतयइदंनममेतित्यजेत् । ततोविष्णुर्योनिमितितिसृणांत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् गर्भाधानप्रधानाज्यहोमेविनियोगः ॐ विष्णुर्योनिंकल्पयतु० स्वाहा विष्णवइदं० ३ । नेजमेषेतितिसृणांत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् गर्भाधानप्रधानाज्य० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा विष्णवइदं० ऋचः ३ । यद्यप्यनुक्रमण्यनुसारेणविष्णुर्योनिमित्यादिहोमेषुलिंगोक्तत्वष्ट्रा[2]दिदेवताउचिताः तथापिपारिजातादिग्रंथैःसकलशिष्टाचारैश्चानादृताइतिमयापिनादृताः । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् गर्भाधानप्र० ॐ प्रजापतेन० स्वाहा प्रजापतयइदं० । अन्वारब्धएवैवंसप्ताज्याहुतीर्हुत्वापत्न्यामूर्धानंदक्षिणपाणिनाभिमृशेत् ।अपनःशोशुचदघमितिसूक्तस्यकुत्सोग्निर्गायत्रीमूर्धाभिमर्शनेवि० ॐ अपनः

---

[1] सुमंगलंपा.
[2] त्वाष्ट्रादि, विष्णवादि ।

शोशुचदघ० इतिसूक्तांतेमूर्ध्निहस्तंनिधायततस्तमपसार्ययाःफलिनीरितिजपेत्। याःफलिनीरित्य[1]स्याथर्वणोभिषगोषधयो
नुष्टुप् जपेविनि० ॐ याःफलिनीर्या० १। ततोग्नेर्वायव्यदिशितिष्ठन्नुपतिष्ठते। वधेनदस्युमितिषण्णांवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप्
अग्न्युपस्थानेवि० ॐ वधेनदस्युंप्रहिचातयस्व० ६ ऋचः । अग्निस्तुविश्रवस्तममितिद्वयोर्वसूयवोग्निरनुष्टुप् अग्न्युपस्था
नेवि० ॐ अग्निस्तुविश्रवस्तमं० ऋचः २। ततःसूर्योपस्थानंकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् परिशिष्टस्वारसिकप्रतीतेः।
परिशिष्टान्मूर्धालंभात्पूर्ववासूर्योपस्थानं । होमशेषंसमाप्यसूर्योपस्थानमितिवृद्धाः । सूर्योनोदिवस्पात्वितिपंचर्चस्यसूक्त
स्यचक्षुःसूर्योगायत्रीसूर्योपस्थानेवि० ॐ सूर्योनोदिवस्पातु० ऋचः ५ इतिसपत्नीकःसूर्यमुपस्थायब्राह्मणान्शतंदशत्रीन्वा
भोजयित्वातदाशिषोगृहीत्वाभुक्त्वानुकूलनिशायांकृतनित्यक्रियःस्वलंकृतःस्वलंकृतयापत्न्यासहस्वलंकृतंगृहंप्रविशेत् ।
तत्रपर्यंकारूढस्तांशुभेमुहूर्तेपर्यंकमारोप्यसूक्ष्मवस्त्रेणाश्वगंधाकल्कंसंवेष्ट्य । उदीर्ष्वेतिद्वयोःसूर्यासावित्री सूर्यासावित्री
आद्यात्रिष्टुप्अन्त्यानुष्टुप्भार्यायाःनासापुटेऽश्वगंधारससेचनेवि०।पक्षांतरेदूर्वारससेचनेइतिविशेषः। ॐ उदीर्ष्वातःपति
वती०स्वाहेतिस्वाहाकारांताभ्यांमंत्राभ्यांप्राङ्मुख्याःप्राङ्मुखःपृष्ठतस्तिष्ठन्नासापुटयोःसिंचेत् यथारसउदरपर्यंतमायाति ।
उभयोर्नासाबिलयोर्निषिच्येतिपरिशिष्टात्। दक्षिणनासापुटएववासिंचेत् नस्तोदक्षिणतोनिःसिंचेदितिपरिशिष्टांतरात्।
ततस्तामाचमय्य ॐगंधर्वस्यविश्वावसोर्मुखमसीतिमंत्रेणपूर्वोक्तर्ष्यादिभिर्विष्णुर्योनिमितितिसृभिर्नेजमेषइतितिसृभिःति

---

[1] त्यस्यभिष ।

सृभिरंगुलीभिर्योनिमभिमृश्य तांपूषन्नितिमंत्रस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप् जपेविनि० ॐ तापूषन्छिवतमामेर
यस्व० १ योगर्भमित्यस्यवसिष्ठःपर्जन्योगायत्रीजपेवि० ॐ योगर्भमोषधीनां० १ अहंगर्भमित्यस्यप्रजावान्प्राजापत्यो
गर्भइंद्र[1]स्त्रिष्टुप्जपेविनि० ॐ अहंगर्भमदधा० १ इतिजपित्वासकृदुपगच्छेत् । रेतःसेककालेप्राणेतेरेतोदधाम्यसाविति
अनुप्राण्य यथाभूमिरग्निगर्भायथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी । वायुर्यथादिशांगर्भएवंतेगर्भंदधाम्यसावितिस्त्रीहृदयमभिमृश्याचा
मेत्।असावित्यस्यस्थानेप्रथमैकवचनांतंस्वीयंनामवाच्यम् । संप्रदायानुसारेणोक्तमेतत्। परिशिष्टेतु—गंधर्वोसिविश्वाव
सुर्मुखमसीत्युपस्थमभिमृश्य विष्णुर्योनिंकल्पयत्वितिद्वाभ्यांविहृत्य योगर्भमोषधीनामहंगर्भमदधामोषधीष्वितिजपि
त्वोपगच्छेत् प्राणेतेरेतोदधाम्यसावि० अभिमृशेत्। नैकेगमनेमंत्रविधिमिच्छंतिनत्वनेनकिंचित्संस्क्रियतइतितत्रौषधि
निषेकंकृत्वोप[2]गच्छतीत्युक्तम् । परिशिष्टांतरेतु—गंधर्वस्यविश्वावसोर्मुखमसीत्युपस्थंप्रजनयिष्यमाणोभिमृशेत्विष्णुर्यो
निमितिद्वारंविदारयेत्तांपूषन्छिवतमामेरयस्वेत्यनुप्रहरेत् । समासेर्थेजपेत्प्राणेतेरेतोदधाम्यसावितिअनुप्राण्याद्यथाभूमि
रग्निगर्भायथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी। वायुर्यथादिशांगर्भएवंगर्भंदधाम्यसावितिचोक्तम्। उक्तहोमासंभवेपूर्वोत्तरपाकयज्ञतंत्रस
हिताःपंचाज्याहुतयोहोतव्याः अग्नयेस्वाहा इंद्रायस्वाहा प्रजापतयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ब्रह्मणेस्वाहा । तत्रप
रिस्तरणमाज्यभागौब्रह्माचेत्यंगानिकृताकृतानि । सर्वथैवहोमासंभवेअश्वगंधामूलंप्रेषयित्वा उदीर्ष्वातःपतिवतीत्येकयै

---

[1] इंद्रोनुष्टुप् । [2] गच्छंती ।

वक्रचादक्षिणस्यांनासिकायांनिषिच्योपगमनंकार्यम् । यथोक्तंसिद्धांतभाष्ये—तत्रैकेऋतुकालेअनादेशहोममिच्छंतिअपरेतुउदीर्ष्वेत्यनयादक्षिणस्यांनासिकायांनस्तःकरोतीत्येतद्गर्भलंभनमिति । अनुसृतंचहोमरहितस्यएकयर्चानस्तःकरणमात्रस्यसौत्रगर्भलंभनपदार्थत्वंजयंतेन तदनुसारिणाकारिकाकृतापि । उक्तंचेत्थंशौनकेनापि उदीर्ष्वातःपतिवतीत्येतामृचमुदीर्येत्वित्यादिनाग्रंथेन । नचोपगमनमंत्राअप्यावश्यकाः जयंतादिभिरनादरणात्उदाहृतपरिशिष्टाच्च । प्राजापत्यचरुहोमकरणपक्षेपिप्रथमर्तावेवासौकार्यः । अश्वगंधारसेननस्तःकरणंतुप्रत्यृतुआवर्तते । परिशिष्टे—अथर्तुमत्याःप्राजापत्यमृतौप्रथमेइत्युपक्रम्यहोमाम्नानात् अथगर्भलंभनमृताविति ऋतुसामान्यमधिकृत्यनस्तःकरणाम्नानात् तथैवभाष्यकारादिभिःसंकथनाच्च । इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेगर्भाधानम् ॥ ॥ ॥ ॥

एवंजातगर्भायाधर्माउच्यंते । पाद्मेगर्भिण्यधिकारे–नावस्कारेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु । जलंचनावगाहेतशून्यागारंचवर्जयेत् । वल्मीकंनाधितिष्ठेतनचोद्विग्नमनाभवेत् । विलिखेन्ननखैर्भूमिंनांगारेणनभस्मना । नशयालुःसदातिष्ठेद्व्यायामंचविवर्जयेत् । नतुषांगारभस्मास्थिकपालेषुसमाविशेत् । वर्जयेत्कलहंगेहेगात्रभंगंतथैवच । नमुक्तकेशातिष्ठेतनाशुचिःस्यात्कदाचन । नशयीतोत्तरशिरानचैवाधःशिराःक्वचित् । नवस्त्रहीनानोद्विग्नानचार्द्रचरणातथा । नामंगल्यंवदेद्वाक्यंनचहास्याधिकाभवेत् । कुर्याच्छ्वशुरयोर्नित्यंपूजांमांगल्यतत्परा । तिष्ठेत्प्रसन्नवदनाभर्तुःप्रियहितेरतेति । पाद्मे—संध्यायांनैवभोक्तव्यंगर्भिण्यावरवर्णिनि । नस्थातव्यंनगंतव्यंवृक्षमूलेचसर्वदा । सर्वौषधीभिःकोष्णेनवारिणास्नानमाचरेत् । कृतरक्षासुभूषाचवास्तुपूजनतत्परा । दानशीलातृतीयायापार्वत्यानक्तमाचरेत् । गर्भिणीकुंजराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहणंत्यजेत् । शोकंरक्तविमोकंचसाध्वसंकुक्कुटासनम् । व्यवायंचदिवास्वापंरात्रौजागरणंत्यजेत् । अतिक्षारंतुनाश्नीयादत्यम्लमतिभोजनम् । अत्युष्णमतिशीतंचगुर्वाहारंपरित्यजेत् । इतिवृत्ताभवेन्नारीविशेषेणतुगर्भिणी । यश्चतस्यांभवेत्पुत्रःस्थिरायुर्वृद्धिसंयुतः । अन्यथागर्भपतनमवाप्नोतिनसंशयइति । मार्कंडेयपुराणेगर्भंप्रकृत्य—तस्यरक्षांसदाकुर्यान्नित्यंशौचनिषेवणात् । प्रशस्तमंत्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुलेपनात् । विशुद्धगेहवसनादनायासाच्चवैद्विजेति । तत्रैवगर्भिणींप्रकृत्य—अतोनवृक्षंनैवाद्रिंप्राकारंनपयोनिधिं । परिखांवासमाक्रामेदबलागर्भधारिणीति ॥ ॥ अथगर्भिणीपतिधर्माः । संग्रहे—गर्भिणीवांछितंद्रव्यंतस्यैदद्याद्यथोचितम् । सूतेचिरायुषंपुत्रमन्यथादोषमर्हतीति । कालविधाने—क्षौरंशवानुगमनंनखकृंतनंचयुद्धंचवास्तुकरणंत्वतिदूरयानम् । उद्वाहमंबुधिजलस्पृशनोपयोगमायुःक्षयोभवतिगर्भिणिकापतीनामिति । क्षौरंवपनं तच्चात्रकर्तनस्याप्युपलक्षणं । नोदन्वतोंभसिस्नायान्नचश्मश्रवादिकर्तयेत् । अंतर्वत्न्याःपतिःकुर्वन्नप्रजाभवतिध्रुवमितिक्रतुस्मरणात् । यत्तुवपनस्यनिषेधेपिकर्तनंचविधीयत इतिस्मृत्यंतरवचनंतद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानांजीवत्पितृकादीनांयोवपननिषेधस्तत्रकर्तनविधानपरम् । संग्रहे—दहनंवपनंचैवचौलंवैगिरिरोहणम् । नावआरोहणंचैववर्जयेद्गर्भिणीपतिरिरिति[1] । केशान्मासत्रयादूर्ध्वंधारयेद्गर्भिणीपतिः । जाया

---

[1] रितिस्मृत्यंतरे ।

यांतुप्रसूतायांदशमेहनिवापयेत् । इतिशौनकः । स्मृत्यंतरे—सिंधुस्नानंद्रुमच्छेदंवपनंप्रेतवाहनं । विदेशगमनंचैवनकुर्याद्गर्भिणीपतिरिति । एतदपवादस्तत्रैव—क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषेधेसत्यपिध्रुवं । पित्रोःप्रेतविधानंचगर्भिणीपतिराचरेत् । एते[1]चनियमाःसप्तममासादूर्ध्वंभवंति । वपनंमैथुनंतीर्थंवर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धंचसप्तमादूर्ध्वमित्याश्वलायनोक्तेः । श्राद्धंश्राद्धभोजनम् । तीर्थंतीर्थयात्रां । इतिगर्भिणीपतिधर्माः ॥ ॥ ॥

यदिकृतेपिगर्भाधानेगर्भोत्पत्त्यभावस्तदाप्रतिबंधकप्रेतोपद्रवनिवृत्त्यैनारायणबलिनागबलीकार्यौ । परिशिष्टे—अथनारायणबलिर्वाक्संवत्सराच्छुद्धकालेशुक्लैकादश्यांस्नातःशुचौदेशेविष्णुंवैवस्वतंयमंचयथावदभ्यर्च्य तदग्रेतिलमिश्रान्मधुघृतप्लुतान्दशपिंडान्विष्णुरूपंप्रेतंध्यायन् काश्यपगोत्रे[2]देवदत्तायंतेपिंडइतिदक्षिणाग्रेषुदर्भेषुदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीपराचीनेनपाणिनादत्वापिंडान्गंधादिभि[3]रभ्यर्च्यप्रवाहणांतंकृत्वानद्यांक्षिपेदथरात्रावयुग्मब्राह्मणान्निमंत्र्योपोषितःश्वोमध्यंदिनेविष्णुमभ्यर्च्यप्रेतमुद्दिश्यब्राह्मणानेकोद्दिष्टविधिनाभोजयित्वातृप्तेषुब्राह्मणसमीपेपिंडं[4]विधिनानिनयनांतंतूष्णींकृत्वाविष्णवेब्रह्मणेशिवायसपरिवारायसयमायविष्णोअयंतेपिंडइत्येवंचतुरःपिंडान्भुक्तशेषेणदक्षिणसंस्थान्दत्वाथपंचमं काश्यपगोत्रदेवदत्तेतिप्रेतंध्यात्वातद्रूपायविष्णवेविष्णोऽयंतेइतिदद्यादथाचांतान्दक्षिणयासंतोष्यैकंतेषुगुणवंतंविशेषतोवस्त्राभरणगोहिरण्यैःप्रेतबुद्ध्यातोषयेदथतैःपवित्रपाणिभिःप्रेतायकाश्यपगोत्रायायंतेतिलोदकांजलिरितितिलोदकंदापयित्वाने

---

[1] तेचत्वारोनियमाः । [2] गोत्रासौविदैवतअयं । [3] दीनर्घ्यादिभिः । [4] पिंडयज्ञविधिना ।

ननारायणबलिकर्मणाभगवान्विष्णुरिमंदेवदत्तंशुद्ध[1]मपापंकर्माहंकरोत्वितिवाचयित्वाविसृजेदेषनारायणबलिकल्पएवमन्यामपिस्वाभिमतदेवतांयमद्वितीयायामभ्यर्च्यविधिमिमंकुर्यात्सोप्येनमपापंकरोतिनतुपुण्यकृतोपिबलिमेनमकृत्वापारलौकिकंकुर्यात्कृतंनोपतिष्ठतेंतरिक्षेविनश्यतितस्माद्यथासंभवमपिकुर्यादिति ॥ ॥ अथप्रयोगः । कर्ताशुक्लैकादश्यांनदीतीरादिशुचिदेशेस्नानादिनित्यक्रियांतेप्राणायामादितिथ्यादिसंकीर्तनांतेमदीयकुलाभिवृद्धिप्रतिबंधकप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्तिद्वाराश्री० नारायणबलिंकरिष्यइतिसंकल्प्यकलशस्थापनविधिनास्थापितकलशद्वयेसुवर्णादिजातीयप्रतिमयोर्विष्णुमावाहयामि वैवस्वतंयममावाहयामीत्यावाह्य[2] पुरुषसूक्तेनयमायसोमंसुनुतेतिचषोडशोपचारैःसंपूज्यतत्पूर्वभागेरेखायांदक्षिणाग्रकुशास्तरणांते शुंधंतांविष्णुरूपीप्रेतइतिदशस्थानेषुदक्षिणसंस्थमपोनिनीयमधुघृतप्लुतान्दशपिंडान्सतिलान् काश्यपगोत्रचैत्रप्रेतविष्णुदेवतायंतेपिंडइतिदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीदक्षिणाग्रेषुकुशेषुपराचीनपाणिनासव्यंजान्वाच्यविष्णुरूपंप्रेतंध्यायन्दत्वागंधादिभिरभ्यर्च्यप्रवाहणांतंकृत्वानद्यादौक्षिपेत् । तस्यामेवरात्रौश्वःकरिष्यमाणश्राद्धेक्षणःक्रियतामित्येवमेकंत्रीन्पंचवेत्येवमयुग्मान्ब्राह्मणान्श्राद्धोद्देशेननिमंत्र्योपोषणं[3]कुर्यात् । श्वोभूतेमध्याह्ने[4]विष्णुमभ्यर्च्यप्रेतंविष्णुरूपिणमुद्दिश्यैकोद्दिष्टविधिनापादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नांतंकृत्वा ब्राह्मणसमीपेपिंडपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवनेजनांतंतू

---

[1] मपापमर्हंकरोतु । [2] अत्र क्वचित्परिशिष्टेविष्णुं ब्रह्माणं शिवं वैवस्वतंयमं प्रेतंचेतिपाठोपलंभात्कुंभपंचकेपंचाप्येतेपूज्याइतिकेचिदाहुः ।
[3] उपोषितोजागरणंकुर्यात् । [4] विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्वा ।

ष्णींकृत्वा विष्णवेब्रह्मणेशिवायसपरिवाराययमायचनाममंत्रैश्चतुरःपिंडान्दत्वा विष्णोयंतेपिंडइति विष्णुरूपंप्रेतं[1]ध्याय
नूपंचमंपिंडंचदत्वार्चनादिप्रवाहणांतंकृत्वाआचांतान्दक्षिणयासंतोष्यतेष्वेकस्मैगुणवतेप्रेतबुद्ध्यावस्त्राभरणगोहिरण्यानि
दत्वाब्राह्मणान्वदेत् भवंतःप्रेतायतिलोदकांजलिदानंकुर्वंत्विति । तेचपवित्रपाणयःसकुशतिलतुलसीपत्रतोयांजलिंप्रेता
यकाश्यपगोत्रायविष्णुरूपिणेयंतिलोदकांजलिरितिदद्युः । ततोब्राह्मणान्वाचयेत् अनेननारायणबलिकर्मणाभगवान्वि
ष्णुरिमंदेवदत्तंशुद्धमपापंकर्मार्हंकरोत्विति । ततःस्नात्वाभुंजीतेतिपरिशिष्टोक्तनारायणबलेःस्मृत्यर्थसारानुसारीप्रयोगः॥
अथनागबलिः ॥ तत्रशौनकः—अथवक्ष्यामिसर्पस्यसंस्कारविधिमुत्तमं । सिनीवाल्यांपौर्ण[2]मास्यांकारयेद्विधिवत्ततः ।
कृतसर्पवधोविप्रःपूर्वजन्मनिवायदि । स्नात्वागत्यततोब्रह्मदंडंदद्याद्द्विजातये । वधंप्रख्यापयेच्चापिचरेत्कृच्छ्रांश्चतुर्दश ।
वधेत्रजन्मनिकृतेलोहदंडंद्विजातये । दद्यात्पापविशुद्ध्यर्थंश्रोत्रियायकुटुंबिने । विप्रायदंडमूल्यंवाह्यभावेसतिदापयेत् ।
सा[3]र्पवधात्कर्मकर्तुरेतदेवप्रदापयेत् । निष्कत्रयंद्विनिष्कंवानिष्कमेकंकनीयसं । अ[4]नुमत्यादिकर्तृणांनिष्कमर्धंतदर्धकं ।
वित्तशाठ्यंनकुर्वीतदद्याद्वित्तानुसारतः । अनुज्ञांचगुरोर्लब्ध्वासंस्कुर्यात्तदनंतरम् । प्रियंगुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेनवापुनः ।
कृत्वासर्पाकृतिंतेन[5]नवशूर्पेनिधायच । अनेनवक्ष्यमाणेनमंत्रेणप्रार्थयेदहिम् । एहिपूर्वमृतसर्पअस्मिन्पिष्टेसमाविश ।
संस्कारार्थमहंभक्त्याप्रार्थयामिसमाहितः । वस्त्रोपवीतगंधाद्यैरक्षतैःकुसुमादिभिः । कर्तापुष्पांजलिंदत्वाप्रणिपत्यहरे

---

१ ध्यायन् काश्यपगोत्रदेवदत्तविष्णुरूपप्रेतायंतेपिंड इति। २ पंचम्यांवापिकारयेत् । ३ साक्षाद्वधात् । ४ अनुज्ञानादि। ५ सर्पभोगसमन्वितं।

द्वहिः । प्रक्षालितांघ्रिपाणिस्तुआचम्योपविशेद्भुवि । कुर्यात्संस्कारसंकल्पंप्राणायामपुरःसरम् । यज्ञोपवीतिनाकार्यंस
र्पसंस्कारकर्मतु । लौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यसमिदाधानमाचरेत् । ततोग्नेरग्निदिग्भागेभूमिंसंप्रोक्ष्यवारिभिः । चितिंकृत्वा
थसंस्तीर्यकुशैराग्नेयकाग्रकैः । पर्युक्ष्याग्निंपरिस्तीर्यपरिषिच्यसमर्चयेत् । कृत्वेध्माधानपर्यंतंषट्[1]पात्रासादनादिकम् ।
आघारचक्षुषीहुत्वासर्पिषाचयथाविधि । सर्पंगृहीत्वायत्नेनचितिमारोपयेत्सुधीः । अपःस्पृष्ट्वास्पृशेच्छ्रोत्रंगत्वाचाग्निस
मीपतः । स्रुवेणजुहुयादाज्यमग्नौव्याहृतिभिस्त्रिभिः । सर्पास्येजुहुयादाज्यंव्याहृत्याचसमस्तया । आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्प
देहेनिषेचयेत् । स्रुवंतत्रनिधायाथयज्ञपात्राणिबर्हिषि । चितिं[2]प्रदक्षिणीकृत्यप्रणिपत्यक्षमापयेत् । चमसस्थैर्जलैःसर्पंव्या
हृत्याभ्युक्ष्यपाणिना । अग्नेरक्षाणइत्यनयासर्पायाग्निंप्रदापयेत् । उपतिष्ठेद्दह्यमानंनमोस्तुसर्पमंत्रतः । ज्ञानतोऽज्ञानतो
वापिकृतःसर्पवधोमया । पूर्वजन्मनिवासर्पतत्सर्वंक्षं[3]तुमर्हसि । इतिसंप्रार्थ्यनागेंद्रंस्नात्वागत्यततःपुनः । क्षीराज्येनतत
श्चाग्निंप्रोक्ष्यव्याहृतिभिस्त्रिभिः । हुतेसर्पेजलेनाग्निमभिषिंचेत्ततःपरम् । नास्थिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचम्यगृहंव्रजेत् ।
ब्रह्मचर्यादिकंकार्यंत्रिरात्रां[4]शौचमिष्यते । चतुर्थेऽहनिसंप्राप्तेसचैलंस्नानमाचरेत् । घृतपायसभक्षैश्चद्विजानष्टौतुभोजयेत् ।
कर्तानामपदैर्विप्रानर्चयेद्वक्ष्यमाणकैः । सर्पोनंतस्तथाशेषःकपिलोनागएवच । कालिकःशंखपालश्चभूधरश्च[5]प्रकीर्तितः ।
पादप्रक्षालनंकुर्यादेभिर्नामपदैःपृथक् । गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्द्विजान् । एवंकृतेविधानेवैसर्पसंस्कारकर्मणि ।

---

१ तत्पात्रासादना । २ प्रदक्षिणंकृत्वा । ३ चक्षमस्वमे । ४ रात्राच्छुद्धिरिष्यते । ५ श्चेतिवैक्रमात् ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यतेनात्रसंशयः । कुष्ठव्याध्यादिभिर्मुक्तःसर्वथाभेषजंत्विदम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यंप्राप्यकामान वाप्नुयादिति ॥ ॥ अथनागबलिसंस्कारप्रयोगः ॥ सतुसिनीवाल्यांपौर्णमास्यांपंचम्यामाश्लेषायुक्तनवम्यांवाकार्यः । कर्तापर्षदंप्रदक्षिणीकृत्यनत्वातदग्रेनिष्कं[1]तदर्धंवानिधाय ममेहजन्मनिजन्मांतरेवाज्ञानादज्ञानाद्वाजातसर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्तमुपदिशंतुभवंतः । तद्यथा——सर्वेधर्मविवेक्तारइतिश्लोकान्पठित्वामामनुगृह्णंतुभवंतइतिप्रणमेत् । तैरु[2]पदिष्टःचतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तं यथोक्तप्रत्याम्नायेनकरिष्येइतिसंकल्पपूर्वकंवपनादिविधिनातदाचरेत् । ततोब्राह्मणंसंपूज्य । पूर्वोच्चरितएवंगुणविशेषणविशिष्टायांपुण्यतिथौममसर्पवधदोषपरिहारार्थं[3]इमंलोहदंडअमुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायइमांदक्षिणांचतुभ्यमहंसंप्रददेप्रतिगृह्यतां देवस्यत्वासवितुः० प्रतिगृह्णामीतिविप्रः । ततोगुर्वाज्ञांलब्ध्वा प्रियंगुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेष्वेकतमपिष्टेनसर्पाकृतिंकृत्वाशूर्पेनिधायसर्पंप्रार्थयेत् । एहिपूर्वमृतसर्पत्वमस्मिन्पिष्टेसमाविश । संस्कारार्थमहंभक्त्याप्रार्थयामिसमाहितः । ततः । भुजंगेशायविद्महे[4]सर्पराजायधीमहि । तन्नोनागःप्रचोदयादिति आवाहनादिषोडशोपचारपूजांकृत्वा पुष्पांजलिंदत्वाप्रणिपत्य भोःसर्पेमंबलिंगृहाणममाभ्युदयंकुरु[5]इतिबलिंसमर्प्यहस्तौ पादौप्रक्षाल्याचामेत् । ततःशुद्धभूमौस्थित्वाप्राणानायम्यसंकल्पंकुर्यात् । ममेहजन्मनिजन्मांतरेवाज्ञानादज्ञानाद्वाजात

---

१ गोवृषनिष्क्रयं । २ उपदिष्टआचमनादिदेशकालस्मरणांतेपर्षदुपदिष्टंप्रायश्चित्तंअमुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्यामीति । ३ रार्थंलोहदंडदानंतन्मूल्यदानंवाकरिष्ये इतिसंकल्प्यविप्रंसंपूज्य । ४ सर्पजातायेतिप्रचुरःपाठः । ५ इतिपायसादिनाबलिं ।

सर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थंसर्पसंस्कारकर्मकरिष्ये । ततोलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यां[1]न्वादध्यात् । अस्मिन्सर्पसंस्कारहोमकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये। अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्याद्याघारचक्षुष्यंतमुक्त्वात्रप्रधानंअग्नौअग्निंवायुंसूर्यंएताःप्रधानदेवताआज्येनभूर्भुवः[2]स्वरितिसर्पमुखेप्रजापतिमाज्येनआज्यशेषेणसर्पंसद्योयक्ष्ये समिधमादायततोग्नेरग्निदिशिभूमौ जलेनप्रोक्ष्यचितिंकृत्वाग्निंचितिंचपरिसमुह्यआग्नेय्यग्रकैर्दर्भैःपिंडपितृयज्ञवत्परिस्तीर्यपरिषिच्यषट्पात्राण्यासाद्येध्माधानाद्याघारचक्षुष्यंतंकुर्यात् । ततःसर्पंगृहीत्वाचित्यामारोप्यापःस्पृष्ट्वाअग्निसमीपमेत्यततःप्रधानहोमः । समस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयोदेवताःगायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छंदांसिआज्यहोमेवि० ॐ भूःस्वाहाअग्नयइदंनममेत्यादिव्याहृतित्रयमग्नौजुहुयात् चतुर्थींसर्पमुखेजुहुयात् आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्पदेहेनिषेचयेत् । ततोहस्तगृहीतैश्चमसजलैःसमस्तव्याहृत्यापाणिनाभ्युक्ष्य । अग्नेरक्षाणोवसिष्ठोग्निर्गायत्री सर्पायाग्निप्रदानेविनि० ॐ अग्नेरक्षाणोअंहसः० १ ततउपस्थानं । ॐ नमोअस्तुसर्पेभ्योयेकेचपृथिवीमनु । येअंतरिक्षेयेदिवितेभ्यःसर्पेभ्योनमः । येदोरोचनेदिवोयेवासूर्यस्यरश्मिषु । येषामप्सुसदःकृतंतेभ्यःसर्पे० । याइषवोयातुधानानांयेवावनस्पतीँरनु । येवावटेषुशेरतेतेभ्यःसर्पेभ्यो० ॥ अथपौराणमंत्राः । कर्कोटकनमस्तेस्तुशंखपालनमोस्तुते । नागराजमहादेवदिव्यरूपायतेनमः । अफणाःफणिनोयेचसविषानिर्विषाश्चये । सर्वेवटेशयाःसर्पाःपुण्यमूर्तेनमोस्तुते । त्वयेयंजगतीस्वामिन्स्वफणा

---

१ ष्ठाप्यध्यात्वान्वा. । २ अग्निं वायुं सूर्यं चाज्येन सर्पमुखेप्रजापतिमाज्येन ।

मंडलोपरि । धृतैकदेशेह्यणुवत्तस्मैतुभ्यंनमोनमः । त्वयाभगवतेश्रीमद्वासुदेवायनिर्मितं । स्वभोगेनैवपर्यंकमायतंभोगिनांवर । त्राहित्राहिमहाभोगिन्सर्पोपद्रवदुःखतः । संततिंदेहिमेपुण्यांनिर्दुष्टांदीर्घदेहिनीम् । प्रपन्नंपाहिमांभक्त्याकृपालोदीनवत्सल । ज्ञानतोऽज्ञानतोवापिकृतःसर्पवधोमया । जन्मांतरेतथैतस्मिन्मत्पूर्वैरथवाविभो। तत्पापंनाशयक्षिप्रमपराधंक्षमस्वमे । इतिसंप्रार्थ्यनागेंद्रंस्नात्वागत्यततःपुनः ।क्षीराज्येनाग्निंसंप्रोक्ष्यततोव्याहृतिभिस्त्रिभिः । हुतेसर्पजलेनाग्निमभिषिंचेत्ततःपरं । नां[1]स्थिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचम्यगृहंव्रजेत् । ब्रह्मचर्यादिकंकार्यंत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शौनकाद्बौधायनमतेतुएकरात्राशौचं । अत्रकर्तुरेवाशौचं । आशौचंपिंडदःकुर्यान्नतुतद्बंधुगोत्रजाइतिवचनात् । चतुर्थेहनिसंप्राप्तेसचैलंस्नानमाचरेत् । घृतपायसभक्ष्यैस्तुद्विजानष्टौतुभोजयेत् । कर्तानामपदैर्विप्रानर्चयेद्वक्ष्यमाणकैः । [2]सर्पस्वरूपिणेब्राह्मणायइदंतेपाद्यं अनंतस्वरूपिणे० शेषस्वरूपिणे० कपिलस्वरू० नागस्वरू० कालिकस्वरू० शंखपालस्वरू० भूधरस्वरू० इतिपादौप्रक्षाल्या[3]चम्य । ततोभूर्भुवःस्वरिदमासनंआस्यतां । सर्पस्थानेक्षणःक्रीयतां ॐतथा । प्राप्नोतुभवान् प्राप्नवानि । एवंशेषादिभ्यः । भोसर्पस्वरूपइदंगंधंएवंपुष्पधूपदीपवस्त्रादिदानं एवंशेषादीनामपिगंधादिदानं । सर्पायइद

---

[1] इदंसर्वसव्येनैवकार्यम्. । [2] कर्ताआचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यनागबल्यंगविहितंब्राह्मणभोजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य । [3] विप्रांश्चाचमय्यविप्रान्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वोपवेश्य ।

मन्नं[1]मसृतरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचा[2]तृप्तेःस्वाहासंपद्यतांइदंनमम । एवंशेषादिभ्योप्यन्नदानं । आचांतेषुविप्रे[3]षुसर्पादिनाममंत्रैर्बलिदानंवस्त्रादिपूजाकार्या । ततोब्राह्मणानांतांबूलसुवर्णादिदक्षिणादानंच । ततआचार्यादींश्चपूजयित्वासुवर्णनागदानंकार्यं । इतिसर्पस्यसंस्कारंकृत्वानागबलिंततः । दत्वास्वर्णमयंनागमपराधात्प्रमुच्यतइतिवचनात् । ततः[4]कलशेस्वर्णनागमावाहनादिषोडशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् । ब्रह्मलोकेचयेसर्पाःशेषनागपुरोगमाः । नमोस्तुतेभ्यःसुप्रीताःप्रसन्नाःसंतुमेसदा । विष्णुलोकेचयेसर्पावासुकिप्रमुखाश्चये । नमोस्तुतेभ्यः० । रुद्रलोकेचयेसर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा । नमोस्तुतेभ्यः० । खांडवस्यतथादाहेस्वर्गंयेचसमाश्रिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । सर्पसत्रेचयेसर्पाआस्तिकेनाभिरक्षिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । मलयाद्रौचयेसर्पाःकर्कोटकमुखाश्चये । नमोस्तुतेभ्यः० । धर्मलोकेचयेसर्पावैतरण्यांसमाश्रिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । येसर्पाःपर्वतीयेषुदरीसंधिषुसंस्थिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । ग्रामेवायदिवारण्येयेसर्पाःप्रचरंतिहि । नमोस्तु० । पृथिव्यांचैवयेसर्पायेसर्पाबिलसंस्थिताः। नमोस्तुतेभ्यः०। रसालयेचयेसर्पाअनंताद्यामहाबलाः। नमोस्तु० एवंस्तुत्वातुनागेंद्रमाचार्यायनिवेदयेत् । देशकालौसंकीर्त्यकृतस्यसर्पसंस्कारकर्मणःसांगतासिद्ध्यर्थंइमंहेममयंनागंसकलशंसवस्त्रंसदक्षिणंतुभ्यमहंसंप्रददेनमम।अनेनस्वर्णनागदानेनअनंतादयोनागदेवताःप्रीयंतां । ततआचार्यायगोदानंदेयं।

---

[1] सर्वेषांपूजनांतेचतुरस्रमंडलेषुपात्राणिनिधायपायसभक्ष्यादीन्परिविष्य । [2] आतृप्तेर्दास्यमानमितिप्रचुरःपाठः । [3] प्रागग्रास्तीर्णदर्भेषुभोःसर्पअयंतेबलिर्नममेत्यादिपायसबलिदानं सावित्र्याप्रोक्ष्यपरिषिच्य । [4] महीद्यौरित्यादिस्थापितकलशे ।

इमांगांसवत्सांस्वर्णशृंगींरौप्यखुरांताम्रपृष्ठींकांस्यदोहासवस्त्रासदक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददे । अनेनानंतादयःप्रीयंतां । आचार्यायततोदद्यात्कृष्णांगांवृषभेणहि । वस्त्रालंकरणैःपूज्यब्राह्मणंब्राह्मणींतथा । यस्यस्मृत्याचनामोक्त्येति० । मयायत्कृतंसर्पसंस्काराख्यंकर्मतद्भवतांब्राह्मणानांवचनाच्छ्रीपरमेश्वरप्रसादात्सर्वंपरिपूर्णमस्तु । तथास्त्वितितेब्रूयुः । पूजयेद्विधिवद्भक्त्याब्राह्मणांश्चैवतोषयेत् ।कृत्वासर्पस्यसंस्कारमनेनविधिनानरः । विरोगोजायतेक्षिप्रंसंततिंलभतेशुभां । सर्पोपद्रवनिर्मुक्तोभवेत्सर्पप्रसादतः । ततःपूर्वकृतंकर्मयातिनाशंमहामते । क्षीणपापोविशुद्धात्माविष्णुलोकेमहीयते । ततःसांगतासिद्ध्यर्थंब्राह्मणभोजनंकार्यम् ॥ इतिनागबलिविधानंसमाप्तम् ॥ एवंनागबलिंकृत्वाऽजातौर्ध्वदेहिकतयानिर्णीतस्यतत्कार्यं गयाश्राद्धंच । अतादृशस्यगयाश्राद्धमेवकार्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

एवमपिफलासिद्धौमहार्णवोक्तोविधिःकार्यः । सयथावायुपुराणे—चतुर्विधाचयावंध्याभवेद्वत्सवियोजनात् । वक्ष्येतस्याःप्रतीकारंतत्स्वरूपंनिबोधय । हिरण्येनयथाशक्त्यासवत्सांकारयेद्दृढां । धेनुंपलेनवत्संचपादेनगुरुरब्रवीत् । हिरण्येनयथाशक्त्येति पलेनवातदर्धेनतदर्धेनापिवापुनरितिपरिभाषोक्तप्रकारेणकुर्यादित्यर्थः । धेनुंरूप्यखुरांरत्नंतस्याःपुच्छेनियोजयेत् । घंटांगलेनिबध्नीयात्सवत्सांप्राङ्मुखःसुधीः । चंदनागरुकर्पूरगंधमाल्यैःसुशोभनैः । उपचारैःषोडशभिर्नैवेद्यंपायसंभवेत् । मोदकंचतथापूपंगुडंलवणमेवच । जीरकंचसुविस्तीर्णेशूर्पेवेणुमयेदृढे । धेनोरेकंप्रदातव्यंब्राह्मणस्त्रीषुचैवहि । षडष्टौदशवादद्यात्तदनंतरमेवच । उपचारैःषोडशभिःपूजयेदितिशेषः । मोदकादिभिःपरिपूरितमेकंशूर्पंधेनोः

स्थापयित्वोक्तद्रव्यपूरितान्येवशूर्पाणिषडष्टौदशवासभर्तृकाभ्योब्राह्मणीभ्योदद्यादित्यर्थः । ब्राह्मणंसर्वशास्त्रार्थकुशलंधर्मवेदिनम् । विद्याविनयसंपन्नंशांतंचैवजितेंद्रियं । अलोलुपंसर्वजनप्रियंकल्मषवर्जितम् । आहूयभक्त्यासंपूज्यवस्त्राद्यैर्गंधपुष्पकैः । तेनैवकारयेत्पूजामादितोधेनुवत्सयोः ।होमंचकारयेत्तत्रसमिदाज्यचरूत्कटम् । पूजायांचहोमेचमंत्रमाह—सोमोधेनुमितिमंत्रंसमुच्चार्यततःपुनः । अस्यगौतमऋषिःसोमस्त्रिष्टुप्विहितार्थेवि० ।ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वंत० १ सोमेविनियुक्तायाअप्यस्याःसंयोगपृथक्त्वन्यायेनधेनुरपि । देवताहोममुत्कटंकारयेदित्यभिधानात्समिदादिभिःप्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रंकुर्यात् । धेनुदानमाह—प्राङ्मुखायोपविष्टायप्रदद्यात्तामुदङ्मुखः । मंत्रेणतस्यविधिवत्पुच्छंहस्तेनिधायच । दानमंत्रमाहसार्धश्लोकद्वयेन—धेनुर्यांगिरसांसत्रेप्रविष्टासुरभेश्वया । दुहितायातथाभानोरग्नेश्ववरुणस्यच । यावैगावःप्रवर्तंतेवनेषूपवनेषुच । प्रीणंतुताममगृहंपुत्रपौत्रप्रदाःसुखम् । प्रयच्छंतुदिवारात्रमविच्छेदंतथान्वये । एवंदत्वातुतद्दानंप्रणिपत्यविसर्जयेदिति । इतिवंध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानं ॥ ॥ यद्वासूर्यारुणसंवादोक्तंकार्यं । तद्यथा—निक्षेपाहरणाच्चैवह्यनपत्यःप्रजायतइत्युपक्रम्य । अरुणउवाच । वृथाधनंगृहंधान्यमपुत्रंजन्मनिष्फलम् । ममोपरिदयांकृत्वाप्रायश्चित्तंवदस्वमे । श्रीसूर्यउवाच । तीर्थयात्राप्रकर्तव्यारेवातापीसमुद्भवा । एकेनापिहिवस्त्रेणदंपतीस्नानमुत्तमम् । श्रवणंहरिवंशस्यब्राह्मणोद्वाहनंखग । अष्टोत्तरशतान्विप्रान्मिष्टान्नेनतुतर्पयेत् । ईशानइतिमंत्रेणजपंकुर्यात्सहस्रकं । दशांशहोम

संयुक्तंकुर्याच्चविधिवत्ततः । पद्मैस्तुलक्षसंख्याकैःशिवंसंपूज्ययत्नतः । स्वर्णधेनुःप्रदातव्यासवत्सासुरभिस्तथा । घृतकुंभं वैनतेयब्राह्मणायनिवेदयेत् । एवंकृतेवैनतेयह्यपत्यंजायतेकलाविति ॥ ॥ ॥ ॥

द्विविधस्याप्यस्यकर्मविपाककर्मणःकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तपूर्वकमेवानुष्ठेयतायामहार्णवादिसंमतत्वात्संक्षेपेणकृच्छ्रादिलक्षणान्युच्यंते । तत्रयाज्ञवल्क्यः—एकभुक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच । उपवासेनचैवायंपादकृच्छ्रःप्रकीर्तितः । यथाकथंचित्त्रिगुणःप्राजापत्योयमुच्यते । अत्रापस्तंबः—सायंद्वाविंशतिर्ग्रासाःप्रातःषड्विंशतिःस्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परेनिरशनास्त्रयः । प्रातःपादंचरेच्छूद्रःसायंवैश्यस्यदापयेत् । अयाचितंचराजन्येत्रिरात्रंब्राह्मणेस्मृतमिति । पादकृच्छ्रविधावितथंव्यवस्थामुक्त्वार्धस्यपादोनस्यचविनियोगेविशेषमाह—सायंप्रातर्विनार्धंस्यात्पादोनंनक्तवर्जितमिति । याज्ञवल्क्यः——अयमेवातिकृच्छ्रःस्यात्पाणिपूरान्नभोजनः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रःपयसादिवसानेकविंशतिम् । द्वादशाहोपवासेनपराकःपरिकीर्तितः । येषुनवदिनेषुभोजनंप्राप्तंतत्रपाणिपूरान्नंनियम्यते । यत्रपुटिकादिनाग्रासपरिमाणंकृत्वा एकग्रासपर्याप्तंदुग्धमेकविंशतिदिनेष्वश्नीयात् प्राजापत्योक्तद्वाविंशत्यादिसंख्ययावा यावताप्राणधारणंभवतितावद्वेतिमदनपारिजातः । पयोत्रपानीयम् । अब्भक्षःकृच्छ्रातिकृच्छ्रइतिगौतमोक्तेरितिभवदेवः । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकम् । जग्ध्वापरेह्न्युपवसेत्कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् । पृथक्सांतपनद्रव्यैःषडहःसोपवासकः । सप्ताहेनतुकृच्छ्रोयंमहासांतपनःस्मृतः । तप्तक्षीरघृतांबूनामेकैकंप्रत्यहंपिबेत् । एकरात्रोपवासश्चतप्तकृच्छ्रउदाहृतः । अंगिराः—कपिलायांतुदुग्धायांधारोष्णंतुपयःपिबेत् । एषव्यासकृतःकृच्छ्रःश्वपाकमपिशोधयेत् । इति । तिथिवृद्ध्याचरेत्पिंडान्शुक्लेशिख्यंडसंमितान् । एकैकंह्रासयेत्पिंडंकृष्णेचांद्रायणंचरन् । एतद्यवमध्यचांद्रायणं । कृष्णादिशुक्लांतंतुपिपीलिकामध्यमित्युच्यते । बौधायनस्तुचतुर्दश्यामुपोष्यकेशादिवापयित्वापर्वणिपंचदशग्रासनियमंकृत्वाचांद्रायणमारभेतेत्याह ॥ ॥ ॥

अथप्रत्याम्नायाः । अपरार्के—समिद्धृतहविर्धान्यंतिलान्वामारुताशनः । हुत्वाद्वादशसाहस्रंगायत्र्याकृच्छ्रमाप्नुयात् । द्वादशैवसहस्राणिजपेद्देवीमुपोषितः । जलांतेविधिवन्मौनीप्राजापत्योयमुच्यते । अन्नदानंहिरण्येनद्वादशब्राह्मणान्शुचीन् । तर्पयेन्मारुताशीचश्रोत्रियान्कृच्छ्रउच्यते । उपोष्यश्रद्धयायुक्तस्तिलपात्राणिधर्मतः । द्वादशब्रह्मवादिभ्यःप्राजापत्येनतत्समम् । स्वयमाहृत्ययोमूर्ध्नातृणभारानुपोषितः । दद्याद्गोमंडलेकृच्छ्रोद्वादशैवनसंशयः । भारोद्विसहस्रपलपरिमितः । प्राणायामशतंकृत्वाद्वात्रिंशोत्तरमार्तिषु । अहोरात्रोषितस्तिष्ठेत्प्राङ्मुखःकृच्छ्रउच्यते । नमस्कारसहस्राणिद्वादशैवदृढव्रतः । गोविप्रपितृदेवेषुकुर्यात्कृच्छ्रत्रयंभवेत् । कौर्मे—तिलपात्रंत्रिधाप्रोक्तंकनिष्ठोत्तममध्यमं । ताम्रपात्रंदशपलंजघन्यंपरिकीर्तितम् । द्विगुणंमध्यमंप्रोक्तंत्रिगुणंचोत्तमंस्मृतं । सर्वत्रयात्रायांकृच्छ्रसंख्ययायोजनसंख्यास्यादितिउत्सर्गोक्तिः । स्मृत्यर्थसारेवसिष्ठः—गोमूत्रेणसमायुक्तंयावकंचोपयोजयेत् । कृच्छ्रमेकाहिकंप्रोक्तंदृष्टमंगिरसास्वयम् । निश्यासीनोदिवातिष्ठेत्त्रिरात्रंमारुताशनः । प्राजापत्यंविजानीयात्कूष्मांडैर्जुहुयाद्धृतमिति । पराशरः——कृच्छ्रोदेव्ययुतंचैवप्राणायामशतद्वयं । पुण्यतीर्थेनार्द्रशिराःस्नानंद्वादशसंख्ययेति । माधवीये——प्राजापत्यंचरन्विप्रोयद्यशक्तःकथंचन । अहा

निपंचविप्राग्र्यान्भोजयेत्सम्यगीप्सितान् । एकमध्ययनंकुर्यात्प्राजापत्यमथापिवा । दद्याद्द्वादशसाहस्रंगवामुष्टिंविच
क्षणः । चतुर्विंशतिमते—कृच्छ्रोदेव्ययुतंचैवप्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रंतुवेदपारायणंतथा । विप्राद्द्वादशवा
भोज्याःपावकेष्टिस्तथैवच । अन्यावापावमानेष्टिःसमान्याहुर्मनीषिणः । स्मृत्यर्थसारे—रुद्रैकादशिनीकृच्छ्रोद्वादशांशो
निवर्तनात् । तत्र दशहस्तेनदंडेनात्रिंशद्दंडानिवर्तनमित्यस्यद्वादशांशभूमिदानेनकृच्छ्रइत्यर्थः । माधवीये—प्राजापत्यक्रि
याशक्तौधेनुंदद्यात्पयस्विनीं । धेनोरभावेदातव्यंतुल्यंमूल्यंनसंशयः । मदनरत्नेब्राह्मे—गवामभावेनिष्कंस्यात्तदर्धंपाद
एववा । याज्ञवल्क्यः—निष्कंसुवर्णाश्चत्वारइति । एतत्परिमितंहेमरूप्यंवा अत्यशक्तौपादार्धंतत्समंधान्यादिवादद्यात्
इतिस्मृत्यर्थसारः । षडुपवासाःप्राजापत्यःप्रत्याम्नायः । एकविप्रभोजनमुपवासस्येतिच । पक्षिवधेनक्तंरूप्यमाषकंवाद
द्यादितिहारीतोक्तेरूप्यमाषकदानंनक्तस्येतिशूलपाणिः । षट्त्रिंशन्मते—धेनुःपंचभिराद्यानांमध्यानांत्रिपुराणिका ।
कार्षापणैकमूल्यादिकनिष्ठानांप्रकीर्तिता । द्वात्रिंशत्कृष्णलपरिमितंरजतपुराणः । द्वात्रिंशत्पणिकागावोवत्सःपौराणि
कोभवेदितिचयज्ञविषयमेतदितिशूलपाणिः । कात्यायनः—द्वात्रिंशत्पणिकागावः दशकार्षापणाधेनाविति । षट्त्रिं
शन्मते—प्राजापत्येतुगामेकामतिकृच्छ्रेद्वयंस्मृतं । चतुर्विंशतिमते—प्राजापत्येतुगामेकांदद्यात्सांतपनेद्वयं । पराकेत
सातिकृच्छ्रेतिस्रस्तिस्रस्तुताःस्मृताः । अष्टौचांद्रायणेज्ञेयास्तिस्रोवाशक्त्यपेक्षया । शूलपाणिः—चांद्रायणंतुकुर्वाणाः
कुर्युःकृच्छ्रचतुष्टयम् । तथा—चांद्रायणपराकाभ्यांनिष्कृतिंयोनशक्नुयात् । सकरोत्यात्मशुद्ध्यर्थंप्राजापत्यस्यपंचकम् ।

अत्रगुरुलघुपक्षाणागुरुलघुकृच्छ्रादिभेदेनशक्ताशक्तभेदेनवाव्यवस्था । कृच्छ्रातिकृच्छ्रेधेनुचतुष्टयमितिभवदेवः ॥ ॥
अथप्रायश्चित्तस्वीकारप्रकारः । पर्षदमुपविश्यतस्यैधेनुवृषौदत्वास्वपापंनिवेदयेत् । पापंविख्यापयेत्पापीदत्वाधेनुंवृषंत
थेतिपराशरोक्तेः । महापातकादिष्वधिकंकल्प्यमितिमिताक्षरायां । विष्णुः—पादकृच्छ्रेवस्त्रदानंकृच्छ्रार्धेचैलकांचनं ।
पादहीनेतुगामेकांकृच्छ्रेगोमिथुनंस्मृतं । अंगिराः—सचैलंवाग्यतःस्नात्वाक्लिन्नवासाःसमाहितः । उपस्थायततःशीघ्र
मार्तिमान्धरणींगतः । गात्रैश्चशिरसाचैवनचार्किंचिदुदाहरेत् । प्रदक्षिणीकुर्यादितिमहार्णवे । सर्वेधर्मविवेक्तारोगोप्तारः
सकलाद्विजाः । ममदेहस्यसंशुद्धिंकुर्वंतुद्विजसत्तमाः । मयाकृतंमहाघोरंज्ञातमज्ञातकिल्बिषं । प्रसादःक्रियतांमह्यंशुभा
नुज्ञांप्रयच्छत । पूज्यैःकृतःपवित्रोहंभवेयंद्विजसत्तमाः । मामनुगृह्णंतुभवंतइतिवदेदित्याचारः । अंगिराः—वृद्धाःपृच्छं
तिकिंकार्यमुपविश्याग्रतःस्थितं । यदिचेद्रक्षसेसत्यंनियतंप्राप्स्यसेशुभं । यद्यागतोस्यसत्येननत्वंशुद्ध्यसिकर्हिचित् ।
एवंतैःसमनुज्ञातःसर्वंब्रूयादशेषतः । ततःपर्षदनुज्ञया ब्राह्मणोब्राह्मणानांतुक्षत्रियाणांपुरोहितः । वैश्यानांयाजकश्चैवप्रा
यश्चित्तंसमादिशेत् । शृणुष्वभोइदंविप्रायतआदिशतेव्रतं । तत्तेयत्नेनकर्तव्यमन्यथातेवृथाभवेदिति । अनेनप्रायश्चित्तेन
तेशुद्धिर्भविष्यतीति । ततःपर्षदंविसृज्यदेशकालौसंकीर्त्यामुकपापनिवृत्त्यर्थंपर्षदुपदिष्टमिदंप्रायश्चित्तंपूर्वोत्तरांगसहित
माचरिष्येइतिसंकल्प्य कर्तव्यमाहविष्णुः—दिनांतेनखरोमादीन्प्रवाप्यस्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृद्वारिपंचगव्यादि
कल्पितैः । मलापकर्षणंकार्यंब्रह्मशौचोपसिद्धये । दंतधावनपूर्वेणपंचगव्येनसंयुतम् । व्रतंनिशामुखेग्राह्यंबहिस्तारक

दर्शने ॥ ॥ वपनेविशेषोपरार्के—पापसंचयःशिखायामिति। ततः—आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांच मेधांचत्वंनोदेहिवनस्पतेइतिदंतधावनं । अनेनशाखाभिमंत्रणमितिकेचित् । जिह्वोल्लेखनमप्याचारतः । भस्मस्नानविधिर्लैंगे—ईशानेनशिरोदेशेमुखेतत्पुरुषेणतु । हृदोदेशमघोरेणगुह्यंवामेनसुव्रत । सद्येनपादौसर्वांगंप्रणवेनतुशोधयेत् । ईशानादिपदोपेतैर्मंत्रैश्चतुर्थ्यंतैरीशानादिनामभिर्वालेपयेदित्यर्थः ॥ ॥ गोमयस्नानंगृह्यपरिशिष्टे—प्रातउत्सृष्टंगोमयं त्वंतरिक्षस्थंसंगृह्यभूमिस्थंचोपर्यधश्चसंत्यक्त्वातीर्थमेत्यधौतपाणिपादोदक्षिणभागंप्रणवेनदिक्षुनिक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वामध्यमंमानस्तोकेइत्यभिमंत्र्यगंधद्वारामित्यृचामूर्धादिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्हिरण्यशृंगेतिद्वाभ्यामवतेहेळइतिद्वाभ्यांप्रसम्राजइतिसूक्तेनप्रार्थ्य याःप्रवतइत्येतयातीर्थमभिमृश्यावगाह्यद्विराचम्यमार्जयेदिति ॥ ॥ मृत्स्नानविधिःशैवे—अश्वक्रांतइतिस्मृत्वामंत्रेणामंत्र्यमृत्तिकां । उद्धरेदुद्धृतासीतिमंत्रेणसुसमाहितः । नमोमित्रस्येतिऋचादर्शयित्वाचभानवे । आरुह्येतिचगात्राणिसमालंभ्यद्विराचमेत् ॥ ॥वारिस्नानविधिर्ब्रह्मांडे—आपोअस्मानित्युक्त्वातुभास्कराभिमुखःस्थितः। इदंविष्णुर्जपित्वाचप्रतिस्रोतोनिमज्जति ॥ ॥ पंचगव्यविधिर्मात्स्ये—[1]गायत्र्यादायगोमूत्रंगंधद्वारेतिवैशकृत् । आप्यायस्वेतिचक्षीरंदधिक्राव्णेतिवैदधि । तेजोसीतिघृतंतद्वद्देवस्यत्वेतिचोदकम् । कुशमिश्रंजपेद्विद्वान्पंचगव्यंभवेत्ततइति । स्नानांगतर्पणादिविधायकर्तव्यं जाबालिः—आरंभेसर्वकृच्छ्राणांसमाप्तौचविशेषतः । आज्येनैवहिशालाग्नौजुहुयाद्याहुतीःपृथक् । श्राद्धंकुर्याद्व्रतांतेचगोहिरण्यादिदक्षिणेति । होमोष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वेतिमहार्णवः । दक्षिणमितिपाठे त्वंतएवश्राद्धं । शातातपः—विधायवैष्णवंश्राद्धंसांकल्पंनिजकाम्यया । धेनुंद्विजेभ्योदद्याच्चदक्षिणांचस्वशक्तितइति । आज्यहोमेपंचगव्यहोमेचेध्महवनादिस्थालीपाकेतिकर्तव्यतांकेचिन्नेच्छंति । आज्यहोमेपापापहामहाविष्णुर्देवतेतिच वदंति । ततोब्रह्मकूर्चविधिनापंचगव्यप्राशनं । व्रतंनिशामुखमित्युक्तवचनेव्रतशब्दार्थत्वेनमहार्णवादिभिस्तस्यैवोक्तेः । प्रायश्चित्तसंकल्पोव्रतमितिमाधवः । पालाशादिपत्रेताम्रायाःगोमूत्रंअष्टमाषप्रमाणंगायत्र्यादाय श्वेतगोशकृत्षोडशमाषमितंगंधद्वारामित्यादाय पीतगोक्षीरंद्वादशमाषपरिमितमाप्यायस्वेत्यादाय नीलगोदधिदशमाषमितंदधिक्राव्णइत्यादाय कृष्णगोघृतमष्टमाषमितंतेजोसिशुक्रमसीत्यादाय कुशोदकंचतुर्माषमितंदेवस्यत्वेत्यादाय सप्तपत्रैरच्छिन्नाग्रैःकुशैरिरावतीदंविष्णुर्मानस्तोकेशंवतीभिर्हुत्वाप्रणवेनालोड्यतेनाभिमंत्र्यतेनोद्धृत्यतेनवपिबेदितिस्मृत्यर्थसारः । मरीचिस्तु—अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेदंविष्णुर्मानस्तोकेगायत्र्याप्रजापतेनत्वदेतानीत्याहुतीर्जुहुयादित्याह । माधवीयेप्रजापतिः—अग्नयेचैवसोमायसावित्र्याचतथैवच । प्रणवेनतथाहुत्वास्विष्टकृच्चतथैवचेति । ब्राह्मे—उदङ्मुखस्त्रिराचामेदिति । जाबालिः—स्त्रीणांहोमोनदातव्यःपंचगव्यंतथैवच । पराशरः—स्त्रीशूद्रस्यतुशुद्ध्यर्थंप्राजापत्यंसमाचरेत् । पंचगव्यंचकुर्वीतस्नात्वाचैवशुचिर्भवेत् । स्त्रीशूद्राणांपंचगव्येविकल्पइतिमहार्णवे । प्राशनपक्षेपिकापिलपंचगव्यंस्त्रीशूद्राभ्यांपेयं । स्त्रीशूद्रौतु विप्रैःकारयित्वातूष्णींपिबतइतिस्मृत्यर्थसारः । भवदेवीयेयमः—आहत्यप्रणवेनैवतथोप्यप्रणवेनतु । प्रणवेनसमालो

---

[1] सावित्र्यादाय ।

ड्यप्रणवेनैवतत्पिबेदिति । प्राशनारंभेव्रतंग्रहीष्यइतिविप्रान्प्रार्थयेदितिवृद्धाः । ततःप्रायश्चित्तंमुख्यविधिनोक्तप्रत्याम्ना
येनवाकृत्वाव्याहृतिहोमविष्णुश्राद्धगोदानानिपूर्ववद्विधायकृतंप्रायश्चित्तंपूर्णमस्त्वितिब्राह्मणान्वाचयित्वापापापहमहा
विष्णवर्पणंकुर्यादिति । अवादीत्थमनंतेनकृच्छ्रादेर्लक्षणादिकं । देवेशःप्रीयतांतेनयस्यज्ञानमयंतपः ॥ १ ॥ इत्यनंतदे
वीयेसंस्कारकौस्तुभेकृच्छ्रादिविधिः ॥ ॥ एवंकृच्छ्राद्यनुष्ठानपूर्वकंमहार्णवोक्तमरुणसंवादोक्तंवाकर्मकृत्वाकारयितारं
संपूज्यपूर्णतांवाचयेत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माघकृत्योक्तांपार्थिवपूजांप्रत्यहंकृत्वाऽभिलाषाष्टकजपंवासंवत्सरंकुर्यात् । तद्यथा । विश्वानरउवाच । एकंब्रह्मैवाद्विती
यंसमस्तंसत्यंसत्यंनेहनानास्तिकिंचित् । एकोरुद्रोनद्वितीयोऽवतस्थेतस्मादेकंत्वांप्रपद्येमहेशं ॥ १ ॥ एकःकर्तात्वंहिवि
श्वस्यशंभोनानारूपेष्वेकरूपोस्यरूपः । यद्वत्[1]प्रत्यंग्वर्कएकोप्यनेकस्तस्मान्नान्यंत्वांविनेशंप्रपद्ये ॥ २ ॥ रज्जौसर्पःशुक्तिका
यांचरौप्यंनैरःपूरस्तन्मृगाख्येमरीचौ । यद्वत्तद्वद्विष्वगेषप्रपंचोयस्मिं[2]न्ज्ञातेतं[3]प्रपद्येमहेशं ॥ ३ ॥ तोयेशैत्यंदाहकत्वंचवह्नौ
तापोभानौशीतभानौप्रसादः । पुष्पेगंधोदुग्धमध्येचसर्पिर्यत्तच्छंभोत्वंततस्त्वांप्रपद्ये ॥ ४ ॥ शब्दंगृह्णास्यश्रवास्त्वंहि
जिघ्रेरघ्राणस्त्वंव्यंघ्रिरायासिदूरात् । व्यक्षःपश्येस्त्वंरसज्ञोऽप्यजिह्वःकस्त्वांसम्यग्वेत्त्यतस्त्वांप्रपद्ये ॥ ५ ॥ नोवेदस्त्वा
मीशसाक्षाद्धिवेदनोवाविष्णुर्नोविधाताखिलस्य । नोयोगींद्रानेंद्रमुख्याश्चदेवाभक्तोवेदत्वामतस्त्वांप्रपद्ये ॥ ६ ॥ नोते

---

[1] प्रत्यप्स्वर्क । [2] यस्मिन्जाते । [3] तंप्रपन्नो ।

गोत्रंनाऽपिजन्मापिनाख्यानोवारूपंनैवशीलंनदेशः । इत्थंभूतोऽपीश्वरस्त्वंत्रिलोक्याःसर्वान्कामान्पूरयेस्तद्भजेत्वाम्
॥ ७ ॥ त्वत्तःसर्वंत्वंहिसर्वंस्मरारेत्वंगौरीशस्त्वंचनग्नोऽतिशांतः । त्वंवैवृद्धस्त्वंयुवात्वंचबालस्तात्किंयत्त्वंनास्यतस्त्वांन
तोस्मि ॥ ८ ॥ स्तुत्वेतिभूमौनिपपातविप्रःसदंडवद्यात्रदतीवहृष्टः । तावत्सबालोऽखिलवृद्धवृद्धःप्रोवाचभूदेववरंवृणीहि
॥ ९ ॥ ततउत्थायहृष्टात्मामुनिर्विश्वानरःकृती । प्रत्यब्रवीत्किमज्ञातंसर्वज्ञस्यतवप्रभो ॥ १० ॥ सर्वांतरात्माभगवान्
शर्वःसर्वप्रदोभवान् । याञ्चांप्रतिनियुंक्तेमांकिमीशोदैन्यकारिणीं ॥ ११ ॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यदेवोविश्वानरस्यह । शुचेः
शुचिव्रतस्याथशुचिस्मित्वाब्रवीच्छिशुः ॥ १२ ॥ बालउवाच । त्वयाशुचेशुचिष्मत्यांयोऽभिलाषःकृतोहृदि । अचिरेणै
वकालेनसभविष्यत्यसंशयः ॥ १३ ॥ तवपुत्रत्वमेष्यामिशुचिष्मत्यांमहामते । ख्यातोगृहपतिर्नाम्नाशुचिःसर्वामरप्रियः
॥ १४ ॥ अभिलाषाष्टकंपुण्यंस्तोत्रमेतत्त्वयेरितं । अब्दंत्रिकालपठनात्कामदंशिवसंनिधौ ॥ १५ ॥ एतत्स्तोत्रस्यपठ
नंपुत्रपौत्रधनप्रदम् । सर्वशांतिकरं[1]वांपिसर्वापत्परिनाशनं । स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारकंनात्रसंशयः ॥ १६ ॥ प्रातरुत्थायसु
स्नातोलिंगमभ्यर्च्यशंभवम् । वर्षंजपन्निदंस्तोत्रमपुत्रःपुत्रवान्भवेत् ॥ १७ ॥ वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमैर्युतः । यः
पठेत्स्नानसमयेलभतेसकलंफलम् ॥ १८ ॥ कार्तिकस्यतुमासस्यप्रसादादहमव्ययः । तवपुत्रत्वमेष्यामियस्त्वन्यस्तत्पठि
ष्यति ॥ १९ ॥ अभिलाषाष्टकमिदंनदेयंयस्यकस्यचित् । गोपनीयंप्रयत्नेनमहावंध्याप्रसूतिकृत् ॥ २० ॥ स्त्रियावापुरुषे

---

[1] चापिसर्वा ।

णापिनियमाल्लिंगसंनिधौ । अब्दंजप्तमिदंस्तोत्रंपुत्रदंनात्रसंशयः । इत्युक्त्वातर्दधेबालःसोपिविप्रोगृहंगतः ॥ २१ ॥

इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेविश्वेश्वरस्तोत्रंसंपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥

एवमपिफलाप्राप्तौदत्तकपुत्रस्वीकारंकुर्यात् ॥ अथदत्तकेग्राह्याग्राह्यविवेकः । तत्रशौनकः—ब्राह्मणानांसपिंडेषुकर्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावे[1]ऽसपिंडेषुअन्यत्रतुनकारयेदिति । अत्रचसपिंडेष्वपिभ्रातृसुतोमुख्यः तदभावेसगोत्रःसपिंडोयःकश्चित् तदभावेत्वसगोत्रःसपिंडः तदभावेत्वसपिंडःसगोत्रः तदभावेऽसपिंडोऽसगोत्रोपि । तत्रापिभागिनेयदौहित्रवर्जं विरुद्धसंबंधापत्त्यापुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रातृपितृव्यमातुलवर्जंत्रयाणांवर्णानांस्वसमानवर्णएव । तत्रापिदेशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वादिजात्यासमानजातीयएव । सर्वोपिसभ्रातृकएवज्येष्ठभिन्नश्च । शूद्रस्यतुभागिनेयदौहित्रावपिग्राह्यौ । अत्रप्रमाणंमनुः—भ्रातृणामेकजातानांयद्येकःपुत्रवान्भवेत् । सर्वेतेनैवपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीदिति । एकजातानामित्येवसिद्धे भ्रातृपदंसोदरत्वेपिभ्रातृभगिनीनांपरस्परपुत्रनियमोनभवतीतिज्ञापनार्थम् । एकजातग्रहणंभिन्नोदराणामेकपितृकाणामपिसपिंडांतरलाभदशायाभ्रातृपुत्रनियमोनभवतीतिज्ञापनार्थम् । नतुभिन्नोदरभ्रातृसुतस्याग्राह्यत्वज्ञापनार्थम् । ब्राह्मणादित्रयेनास्तिभागिनेयःसुतःक्वचिदितिवृद्धगौतमस्मृतिवत्तन्निषेधस्मृतेःक्वाप्यनुपलंभात् । एकइत्येकोपीत्यर्थः । तेनद्वयोरपिपुत्रवत्त्वेअन्येषामपुत्राणांनभ्रातृपुत्रग्रहणासंभवः । पुत्रवानित्यत्रपुत्रःपुत्रौपुत्रावाविद्यंतेयस्येतिमतुपंस्वीकृत्य नत्वेकंपुत्रंदद्यादितिनिषेधस्यात्रानवकाशइतिकेचित् । तन्न । निषेधबाधशास्त्रस्यस्मृत्यंतरेक्वाप्यनुपलंभेसतिशास्त्रविरुद्धेदृशतात्पर्यवर्णनासंभवात् पुत्रवानितिमतुपाएकहायनीपदेभट्टपादोक्तन्यायेनसंख्याविशेषोदासीनपुत्रविशिष्टतामात्रप्रत्यायनाच्च । नचात्रददातेरमुख्यत्वान्नोक्तनिषेधप्रवृत्तिरितिशंक्यम् । प्रकृतेददातेरमुख्यतायाअनुपदमेवनिराकरिष्यमाणत्वात् । पुत्रपदंचौरसपरम् । जन्यपुंस्त्ववाचिनःपुत्रपदस्यतत्रैवमुख्यत्वात् । तेनभ्रातृपुत्रस्यापिदत्तकादेर्भ्रातृमतोपिनग्रहणम् । उत्तरार्धेतेनेत्येकवचनात् पुत्रिणइतिबहुवचनाच्च बहवोप्येकंयुगपत्प्रतिगृह्णीयुरितियुगपत्प्रतिग्रहेणद्रौपदीभार्यात्ववत् द्व्यामुष्यायणत्ववच्चविलक्षणानेकनिरूपितपुत्रत्वफलकस्यसत्रवत् परस्परसहितसर्वभ्रात्रधिकारिकस्यप्रतिग्रहविधेरिहाक्षेपइतिकेचित् । तन्न । भ्रातुःपुत्रोत्पत्तेःप्रागेवपुत्रप्रतिग्रहादिनाभ्रातृपुत्रग्रहमनिच्छतिकस्मिंश्चिद्भ्रातरिइच्छतोप्येकस्यभ्रातृपुत्रप्रतिग्रहानापत्तेः । अन्येतुनैधात्रप्रतिग्रहविधिरनुमीयतेकिंत्वकृतस्यैवभ्रातृपुत्रस्यअपुत्रपितृव्यपुत्रत्वंविधीयते । तेनपुत्रवच्छ्राद्धाधिकारादिलाभः । तथाचबृहत्पाराशरः—अपुत्रस्यपितृव्यस्यतत्पुत्रोभ्रातृजोभवेत् । सएवतस्यकुर्वीतश्राद्धपिंडोदकक्रियाइति । बृहस्पतिरपि—यद्येकजाताबहवोभ्रातरस्तुसहोदराः । एकस्यापिसुतेजातेसर्वेतेपुत्रिणःस्मृताः । बह्वीनामेकपत्नीनामेषएवविधिःस्मृतः । एकाचेत्पुत्रिणीतासांसर्वासांपिंडदस्तुसइति । अत्रसापत्नपुत्रस्याग्रहीतस्यापिपिंडदानाधिकारित्वात् पितृपत्न्यःसर्वामातर इत्यादिशास्त्राल्लोकव्यवहाराच्चपुत्रत्वंनिर्विवादं । तत्सहपाठाच्चभ्रातृपुत्रस्याप्यगृहीतस्यैवपुत्रत्वंविधीयतइत्युचितं । अस्तिचोक्तमनुवाक्येनापिसहपठितसापत्नपुत्रस्याग्र

---

[1] तदलाभे ।

हीतस्यापिपुत्रत्वविधायकंवाक्यांतरं—सर्वासामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेनपुत्रेणपुत्रिण्योमनुरब्रवीदिति । तदपिन । अपुत्रस्यैवभ्रातृपुत्रस्यपुत्रत्वेत्रयोदशपुत्रापत्तेः । तत्रच—पुत्रान्द्वादशयानाहनृणांस्वायंभुवोमनुः । तेषांषड्बंधुदायादाःषडदायादबांधवाइतिद्वादशसंख्याविरोधात् । पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजाबंधुशिष्यसब्रह्मचारिणइतियाज्ञवल्कीयेवचसिभ्रातृपुत्राणांभ्रात्रनंतरस्थाननिवेशानुपपत्तेश्च तेषांपुत्रत्वेइतरपुत्रवत्पत्न्याःपूर्वमेवनिवेशौचित्यात् । व्याख्यातंच भ्रातृणामेकजातानामितिवचोविज्ञानेश्वरेण—भ्रातृपुत्रस्यपुत्रीकरणसंभवेअन्येषांपुत्रीकरणनिषेधार्थंनपुनःपुत्रत्वप्रतिपादनाय तत्सुताइत्यनेनविरोधादिति । कातर्ह्येतस्यवचसोगतिरितिचेत् नापुत्रस्यलोकोस्ति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायते यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यो ब्रह्मचर्येणऋषिभ्यइत्यादिशास्त्रबोधितस्याप्रजस्त्वप्रयुक्तदोषस्यनिवृत्तिःपुत्रकार्यभूता द्वादशपुत्रभिन्नेनापिभ्रातृसुतेनाऽपुत्रपितृव्यस्यभवतीतिज्ञापनार्थं । संगच्छतेचैकस्यापिसुतेजातइतियद्येकःपुत्रवान्भवेदिति[1]चजननमात्रेणसत्तामात्रेणचेतरेषां[2]पुत्रवत्त्वसंकीर्तनं । उचितं चैतत् स्वपुत्रेणेवभ्रातृसुतेनापिसमस्तपितृणांपिंडोदकक्रियानिर्वाहस्यवंशविच्छेदपरिहारस्यचसंभवात् । इत्थंचभ्रातृणामितिसर्वेपुत्रिणइतिबहुवचनंतावतोवारुणानितिवत् पृष्ठशमनीयेनयजेरन्नितिवच्चयथासंभवप्राप्तबहुत्वानुवादः । उक्तज्ञापनस्यफलंकेवलंपरलोकार्थितयाभ्रातृपुत्रवतोऽपुत्रस्यदत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनिरासः । पत्न्यादिभ्यःपूर्वंमदीयपिंडदानरिक्थाधिकारीकश्चिद्भवेदितिकामनायांभ्रातृपुत्रस्यैवदत्तकविधिनास्वीकारसिद्धिरप्यर्थाज्जायमानाभवतिवाक्यस्यप्रयोजनं । अप्रजस्त्वदोषनिवर्तकतयापुत्रसदृशस्यैवपुत्रप्रतिनिधित्वेनस्वीकरणमुचितमितिषाष्ठप्रतिनिधिन्यायादेवसिद्धेः । एवं[1]चसतिनमन्वादिवाक्येषुअश्रुतप्रतिग्रहादिक्रियां[2]कल्पनाक्लेशः । नापिमिताक्षरादिग्रंथविरोधः । नापियाज्ञवल्क्यादिवाक्येभ्रातृसुतानांपंचमस्थाननिवेशानुपपत्तिः । पुत्रत्वेनाकृतानांभ्रातृसुतानांपत्न्यादिषुसत्सुपुत्रकार्यभूतपैतृकर्णापाकरणकारिणामपिवचनाद्रिक्थग्रहणाद्यनधिकारसंभवात् पुत्रत्वेनकृतानांतुसंभवतितदधिकारः । संगच्छतेचैवंसति कालिकापुराणेशंकरसुतयोर्वेतालभैरवयोर्नंदिवाक्येनपुत्रार्जनेप्रवृत्तयोर्मध्येभैरवेणोर्वश्यामुत्पादितपुत्रस्यतद्भ्रात्रावेतालेनापिपुत्रत्वेनस्वीकरणं ।—ततःकदाचिदुर्वश्यांभैरवोमैथुनंगतः । तस्यांसजनयामाससुवेशंनामपुत्रकम् । तमेवचक्रेतनयं वेतालोपिस्वकंसुतमिति । अत्रच[3]स्वकसुतकार्यकारित्वेनतमेवाभ्यमन्यतेतियद्यर्थःक्रियते यदिवाप्रतिग्रहेणस्वसुतत्वंसंपादितवानिति । उभयथापिएतस्मिन्मतेनक्षतिः । भ्रातृसुताभावेपूर्वोदाहृतशौनकवाक्यादेवग्राह्यसपिंडासंभवेसगोत्रएवेतिनियममाहवृद्धगौतमः—सगोत्रेषुकृतायेस्युर्दत्तक्रीतादयःसुताः । विधिनागोत्रतांयांतिनसापिंड्यंविधीयत इति । गोत्रतांसंततित्वं । संततिर्गोत्रजननकुलानीतित्रिकांडीस्मरणात् । सपिंडसगोत्रासंभवेऽसगोत्रःसपिंडएव ग्राह्यः । शौनकोक्तवचनोत्तरार्धेसापिंडाभावएवासपिंडनियमात् गोत्रापेक्षयासापिंड्यस्यप्रत्यासन्नतयातत्कृतसादृश्य

---

[1] दितिवचनजनन । [2] पुत्रत्व ।

[1] एवंसति । [2] कल्पनेक्लेशः । [3] स्वसुत ।

स्यबलवत्त्वाच्चसर्वथासपिंडालाभेसमानगोत्रस्यैवग्रहणमनंतरोदाहृतवृद्धगौतमवचसैवसिद्ध्यति । नसापिंड्यंविधीयतइतिचतुर्थपादोक्तनिषेधस्यासपिंडसगोत्रएवसंभवात् । सगोत्रालाभेऽसगोत्रोपि । दत्ताद्याअपितनयानिजगोत्रेणसंस्कृताः । आयांतिपुत्रतांसम्यगन्यबीजसमुद्भवाइतिकालिकापुराणात् । गोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्रिमःसुतइतिमानवलिंगाच्च । दत्तक्रीतादिपुत्राणांबीजवप्तुःसपिंडता । पंचमीसप्तमीतद्वद्गोत्रंतत्पालकस्यचेतिबृहन्मनुवाक्येसापिंड्यगोत्रयोर्व्यवस्थाविधानाच्च । असगोत्रेष्वपिभागिनेयादिनिषेधमाहशौनकः—दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्राणांविहितःसुतः । ब्राह्मणादित्रयेनास्तिभागिनेयःसुतःक्वचिदितिपूर्वार्धेभागिनेयस्यदौहित्रसाहचर्यात्उत्तरार्धेभागिनेयपदंदौहित्रोपलक्षणार्थं पुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रात्राद्युपलक्षणार्थंच । समानवर्णएवग्राह्यइतिनियमस्तुपूर्वोदाहृतशौनकवाक्येअन्यत्रतुनकारयेदितिचरणेनब्राह्मणैर्ब्राह्मणान्येषुनकर्तव्यइत्यर्थकेनलभ्यते । तथा—क्षत्रियाणांस्वजातौवागुरुगोत्रसमेपिवा । वैश्यानांवैश्यजातेषुशूद्राणांशूद्रजातिषु । सर्वेषांचैववर्णानांज्ञातिष्वेवनचान्यतइतिशौनकवचनाच्चविशेषवचनैरेवसमानवर्णत्वनियमेसिद्धेपुनर्ज्ञातिष्वेवनचान्यतइत्युक्तिः गुर्जरत्वादिनापिसमानजातीयत्वनियमार्थं । क्षत्रियेणस्वीकर्तव्यस्यदत्तकस्यसमानगोत्रस्यैवचिकीर्षायांपुरोहितगोत्रेणैवसमानगोत्रत्वमितिज्ञापनार्थं । गुरुगोत्रेतिपौरोहित्यान्राजविशामित्याश्वलायनोक्तेः । सभ्रातृकएवग्राह्य[1]इतिसूचितंशौनकेन—नैकपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंकदाचन । बहुपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंप्रयत्नत

---

१ ग्राह्यत्वमिति ।

इति । वसिष्ठोपि—नत्वेवैकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वासहिसंतानायपूर्वेषामिति । ज्येष्ठभिन्नोग्राह्यइत्यपिस्मृत्यंतरेसूचितं नज्येष्ठंपुत्रंदद्यादिति । दौहित्रभागिनेयौशूद्रेणग्राह्यावित्याहशौनकः—दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्राणांवापिदाप्यतइति । उक्तविधदत्तकस्वीकारःपुंभिरिवस्त्रीभिरपिसधवाभिर्विधवाभिश्चकार्यः । वंध्यावामृतपुत्रावापुत्रार्थंसमुपोष्यचेतिशौनकीयवचनस्यविशेषश्रवणात् । केचित्तु अपुत्रेणैवकर्तव्यःपुत्रप्रतिनिधिःसदेति अस्मिन्वाक्येएवकारश्रवणात्पुंस्त्वश्रवणाच्च नस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रभर्तुरनुज्ञानादितिवसिष्ठवाक्येभर्तुरनुज्ञानाभावे[1]स्त्रीणांप्रतिग्रहनिषेधाच्चनापुत्राणांस्त्रीणांभर्तुरनुज्ञाभावेपुत्रप्रतिग्रहेधिकारइत्याहुःतदयुक्तम् । अपुत्रपदार्थस्यविधेयत्वेहितद्विशेषणपुंस्त्वविवक्षामाश्रित्यपुंस्त्वश्रवणादितिहेतूपन्यासउचितःस्यात् नतुतस्यविधेयत्वं ।मुख्याभावेतत्कार्यकारीहिप्रतिनिधिपदार्थः । एवंचऐरंकृत्वोद्गायेदितिवाक्यबलादेवगिरापदकार्येइरापदविधिबलात्नगिरागिरेतिब्रूयादितिगिरापदनिषेधस्ययदानुवादत्वमाश्रितंतदाकाक्षायोग्यतासहकृतात्पुत्रप्रतिनिधिःकार्यइत्येतावतोवाक्यादेवापुत्राधिकारिकत्वलाभात् अपुत्रपदंकथंनानुवादःतदर्थस्यविधेयत्वाभावेचनतरांपुंस्त्वविवक्षेति । किंचविरुद्धौभवदुपन्यस्तौहेतू । एवकारश्रवणादेवपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् । अश्वमेधेहि अतिदेशप्राप्ताध्रिगुवचनेअप्राप्तस्यापिषड्विंशतिपदस्यषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यत्रनविधिः एवकारार्थविशेषणत्वादित्युक्तंपूर्वमीमांसायां । तथाअत्रह्येवावपंतीत्यत्रानंत्यतृचेष्वप्राप्तस्याप्यावापस्यततएवनविधानमाश्रितं तथो

---

१ नुज्ञाभावे. ।

त्तरमीमांसायामप्यात्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादौ ततएवनोपास्यत्वेनात्मविधानमित्याश्रितंविवरणादौ । एवंचैवकारार्थविशेषणस्यसंभवत्प्राप्तिकस्याविधेयत्वेकथंतद्विशेषणपुंस्त्वविवक्षेतिकृतबुद्धयएवविदांकुर्वंतु । यदिपरमेवकारमथैतैरेवरश्मिभिरूर्ध्वआक्रमतइतिवत्कथंचिदयोगव्यावृत्त्यर्थंतयानुवादमाश्रित्यापुत्रपदार्थोविवक्ष्यतेतथापिमलिनःस्नायादित्यत्रमलिनपदमिवफलकामनाक्षेपकत्वेनाधिकारिसमर्पकमेवापुत्रपदंस्वीकार्यं । ततश्चस्वर्गकामादिपदगतपुंस्त्वाविवक्षासाधकषाष्ठन्यायेनैवपुंस्त्वाविवक्षासिद्धिरितिप्रथमहेतुद्वयालीकत्वसिद्धिः । नचापुत्रपदंविवक्षितंस्वीकृत्यशास्त्रांतरप्राप्तपुत्रप्रतिग्रहानुवादेनपुंसैवकर्तव्योनस्त्रियेतिपरिसंख्यास्त्वितिशंक्यम् । तथासतिस्त्रियाकर्तव्यंपुत्रप्रतिग्रहंप्रतिभर्त्रनुज्ञांगविधेरलीकत्वापत्तेः । नापितृतीयोहेतुः । निषेधवाक्यपर्यालोचनयाभर्त्रनुज्ञानस्यप्रतिग्रहांगत्वंवदद्भिर्हितदंगत्वेनतद्विधिपरत्व[1]मस्यवाक्यस्या[2]श्रयणीयम् । [3]नचाविहितमंगंभवतीतिन्यायात् । ततश्चपुत्रप्रतिग्रहायभर्त्रनुज्ञांस्वीकुर्यादितिविधिर्यमधिकारिणंप्रवर्तयन्नियमविधितामापद्यतेयश्चविधिविषयेसमर्थस्तमेवावगाहतइतिसधवांप्रत्येवतस्यप्रवृत्तिः । तस्यामेवनियमोपजीव्यपाक्षिकप्राप्तेःसंभवात् तयैवानुज्ञास्वीकारस्यशक्यत्वाच्च । स्वीकृतंविनैवविशेषणंनियमविधित्वलाघवानुरोधेनैवविशेषविषयत्वमुपांशुयजुषेत्यत्रद्वितीये । एवंचयथा—पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः । पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइतिवचसा वैश्वदेवाधिकृतसाग्निकंप्रतिपिंडयज्ञांगत्वेनवैश्वदेवोत्तरकालतारूपमनुपादेयगुणं

---

[1] परत्वंवाक्य । [2] श्रवणीयं । [3] नवाविहित ।

नियमयतापिज्येष्ठाद्यविभक्ततयातदनधिकृतसाग्निकस्यपिंडयज्ञाधिकारोनव्यावर्त्यते तथासधवाप्रत्युक्तनियमंकुर्वतापिशास्त्रेणविधवायाःपुत्रप्रतिग्रहेऽधिकारोनव्यावर्त्यते । नचानुज्ञारूपोगुणोनुपादेयोयेननापुत्रस्यलोकोस्तीत्यादिवचनेनावश्यकर्तव्येपिसायंकालादिवदधिकारमवच्छिंद्यादितिसुधीभिरेवालोचनीयम् । अथांगत्वप्रतिज्ञापरित्यज्यापिभर्त्रनुज्ञारहिताप्रतिप्रतिग्रहनिषेधःक्रियतइत्युच्यते तथापिनविधवायाअधिकारोव्यावर्तयितुंशक्यते । अनुज्ञाशब्दोहिपुमभिप्रायवचनोधीष्टादिशब्दवत् । एवंचजीवतोभर्तुस्तादृशाभिप्रायंतज्जीवनदशायांतन्मरणोत्तरंवाज्ञातवत्याःकथंनाधिकारः । त्वयापुत्रःस्वीकर्तव्यइतिशब्दंप्रयुज्यभर्तरिमृतेतुविधवयाक्रियमाणंपुत्रस्वीकरणंभर्त्रनुज्ञयैवकृतंभवतीतिस्फुटम् । ब्राह्मणाःसंस्थापयतमेयज्ञमित्युक्त्वाहवनीयंप्रविष्टेयजमानेऋत्विग्भिःक्रियमाणस्यसर्वस्यारसमापनस्ययजमानानुज्ञातत्ववत् । वस्तुतस्तुनापुत्रस्यलोकोस्तीत्यादिशास्त्रेणपुत्रीकरणस्यदोषाहेतुत्वेभर्त्रनुज्ञारहितांप्रतिपुत्रीकरणाभ्यनुज्ञापरमदःशास्त्रंनतुनिषेधपरं शास्त्रप्राप्तनिषेधस्यान्याय्यत्वात् पर्युदासलक्षणाप्रसंगादितिसुधीभिरूह्यम् । नचनस्वातंत्र्यंक्वचित्स्त्रियाइत्यभावेज्ञातयइतिच भर्त्रभावेज्ञातिपरतंत्रत्वान्नापुत्रायाविधवायाअधिकारःपुत्रप्रतिग्रहेसिद्ध्यतीतिशंकितुमप्यर्हम् । रक्षेत्कन्यांपिताविन्नांपतिःपुत्रास्तुवार्धके । अभावेज्ञातयस्तेषांनस्वातंत्र्यंक्वचित्स्त्रियाइतियाज्ञवल्क्यवचस्तद्व्याख्यानोपक्रमेचमिताक्षराकारेणोक्तंपाणिग्रहणात्प्राक्पिताकन्यामकार्यकरणाद्रक्षेदिति । एवंचनिषिद्धाचरणात्स्त्रीनिवर्तनेतत्तदवस्थायांतत्तदधिकारइतिवचनस्वरसाद्व्याख्यानाच्चप्रतीयते नतुविहिताचरणप्रतिबंधेपि । नचनित्यकाम्यव्रताद्याचरणेज्ञातिपारतं

त्र्यक्ततोविधवानामधिकारप्रतिबंधःक्वचिद्देशेकैरपिशिष्टैर्व्यवह्रियते । पक्षद्वयावसानेतुराजाभर्ताप्रभुःस्त्रियाइतिमिताक्षरोदाहृतवचनेनच त्वदुक्तरीत्याज्ञातिरहितानांविधवानांराजाज्ञांविनाव्रतादावधिकाराभावःस्यात् । नचव्रतादेःपुत्रप्रतिग्रहेकश्चिद्विशेषइतिमहत्पांडित्यमाविष्कृतंधर्मशास्त्राभिज्ञानशून्यैः । नचप्रतिग्रहमंत्राभावेनाधिकाराभावोक्तिरपिघटते । अनुज्ञायांसत्यामिवासत्यामपितस्यामुक्तरीत्याधिकारनिर्णये रथकारवन्मंत्राध्ययनकल्पनासंभवात् । एतेनानुज्ञायांसत्याममंत्रकःप्रतिग्रहइतिनिरस्तम् । तस्माद्विधवायाअपिस्वीकृतःपुत्रोवृत्तिधनभाक्भवत्येवेतिताद्दशब्राह्मणस्यवृत्तिप्रतिबंधंकुर्वतःस्वस्यैवानर्थाययतंते । योब्राह्मणस्यवृत्तौतुप्रतिकूलंसमाचरेत् । विड्भुजांतुकृमीणांस्यादेकःसंवत्सरान्बहूनितिशास्त्रादित्यलंपल्लवितेन । चूडादिसंस्कारेषुकृतेषुअकृतेषुवा पंचमवर्षात्प्रागूर्ध्वंचदत्तकोग्राह्यः । यत्तु अकृतसंस्कारएवापूर्णपंचवर्षएवदत्तकःस्वीकार्यः ।—दत्ताद्याअपितनयानिजगोत्रेणसंस्कृताः । आयांतिपुत्रतांसम्यगन्यबीजसमुद्भवाः । पितुर्गोत्रेणयःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते । आचूडांतंनपुत्रःसपुत्रतांयातिचान्यतः । चूडाद्यायदिसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः । दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासतोच्यते । ऊर्ध्वंतुपंचमाद्वर्षान्नदत्ताद्याःसुतानृप । गृहीत्वापंचवर्षीयंपुत्रेष्टिंप्रथमंचरेत् । पौनर्भवंतुतनयंजातमात्रंसमानयेत् । कृत्वापौनर्भवष्टोमंजातमात्रस्यतस्यवै । सर्वांस्तुकुर्यात्संस्कारान्जातकर्मादिकान्नरः । कृतेपौनर्भवष्टोमेसुतःपौनर्भवःस्मृतइतिकालिकापुराणादिति । तन्न । एषांवचसांबहुषुकालिकापुराणपुस्तकेष्वदर्शनान्निर्मूलत्वादितिकेचित् । अन्येतुसमूलत्वेपिआद्यश्लोकत्रयस्यासगोत्रदत्तकविषयत्वात्तत्प्रायपठितत्वेनांत्यश्लोकस्यापितद्विषयत्वमेवोचितं । अतःसगोत्रस्यदत्तकस्यनायंनियमइतिपरिणीतोपिदत्तकोभवेदित्याहुः । वस्तुतस्तु नासगोत्रेष्वप्युपनयनांतसंस्कारोत्तरंदत्तकत्वसामान्यनिषेधःकर्तुंशक्यःपुराणवचोभिर्वैदिकलिंगविरुद्धस्मृतिवचसांप्रामाण्यासंभवस्यबलाबलाधिकरणवार्तिकराणकसिद्धत्वात् उक्तपौराणिकवाक्यानांचबह्वृचब्राह्मणविरोधात् । तथाहि दत्ताद्याइतितावत्कृत्रिमादीनामपिग्रहणमितिनिर्विवादं । ततश्चस्वगोत्रेणसंस्कृतःस्वयंदत्तोपिपुत्रोनभवतीतिप्रतीयते । ब्राह्मणेचशुनःशेपोविश्वामित्रपुत्रःस्वयमभवदितिस्फुटमुक्तम्—अथहशुनःशेपोविश्वामित्रस्यांकमाससादसहोवाचाजीगर्तःसौयवसिर्ऋषेपुनर्मेपुत्रंदेहीति नेतिहोवाचविश्वामित्रो देवावाइमंमह्यमरासतेतिसहदेवरातोवैश्वामित्रआसेति । अथभाष्यं—शुनःशेपइत्यूर्ध्वंकस्यपुत्रोस्त्वितिविचारेसति तदीयेच्छैवनियामिकेतिमहर्षीणांवचःश्रुत्वा शुनःशेपःस्वेच्छयाविश्वामित्रपुत्रत्वमंगीकृत्य सहसातदीयमंकमाससादेति । नचासावनुपनीतः । ताद्दशस्यवेदाध्ययनासंभवात् । अनधीतवेदस्यचवैदिकमंत्रकरणकप्रजापत्यादिस्तुतौप्रवृत्त्ययोगात् इंद्रदत्तसुवर्णरथप्रतिग्रहेसमंत्रकेप्रवृत्त्ययोगाच्च । श्रूयतेचैषातस्माइंद्रःस्तूयमानःप्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिंद्रइतीति । प्रतीयायप्रतिजग्राहेतिव्याख्यातंभाष्ये । अतःपौराणवचसांसमूलत्वेपीत्थंयोजना । अन्यबीजसमुद्भवाइतिदत्ताद्यास्तनयाजातकर्मप्रभृतिभिःसंस्कारैर्निजगोत्रेणचेत्संस्कृताभवेयुस्तदैवप्रतिग्रहीतुःसम्यक्पुत्रतांयांति । सम्यक्त्वंचसमानगोत्रत्वविशिष्टमसाधारण्यं । तत्रयद्यपिजातकर्मादिषुसाक्षाद्गोत्रविनियोगोनश्रूयते तथापितदंगभूतवृद्धिश्राद्धद्वारकोगोत्रसंबंधोबोध्यते । चूडायांतुसाक्षा

देवतत्संबंधः तत्तद्गोत्रिणंप्रतिआर्षेयसंख्ययाशिखाकरणविधानात् । शिखाअपिचकर्तव्याःकुमारस्यार्षसंख्ययेति । अतएवद्वितीयवचोप्यन्यतइतितसिल्प्रत्ययंषष्ठ्यर्थेस्वीकृत्यचकारंचावधारणार्थमंगीकृत्येत्थंयोज्यम् । आचूडांतंजनकगोत्रेणयःसंस्कृतःसप्रतिग्रहीतुःपुत्रोभवन्नपिनान्यस्यैवपुत्रतांयातिकिंतुद्व्यामुष्यायणोद्विगोत्रोभवतीति । तथाचूडाद्याःप्राक्संस्कारेषुपितृगोत्रेणकृतेष्वपिचूडाप्रभृतिसंस्काराःप्रतिग्रहीत्रानिजगोत्रेणचेत्कृतास्तदैवदत्ताद्यास्तेतनयानिजगोत्रेणकृताःस्युः । अन्यथातुअदासतादासवैलक्षण्यंरिक्थग्राहित्वादिनाभवति नतुस्वासाधारणगोत्रत्वमित्यर्थकेनतृतीयवचनेनापिचूडादिसंस्काराणांनिजगोत्रानुष्ठानस्यैकगोत्रताप्रापकत्वेनतात्पर्याच्चूडाद्यग्रहणाच्चतत्पूर्वसंस्कारेषुजनकगोत्रेणकृतेष्वपिचूडाद्याःसंस्काराःप्रतिग्रहीतृगोत्रेणचेज्जातास्तदाद्व्यामुष्यायणत्वेपिनद्विगोत्रत्वंकिंतुप्रतिग्रहीतृगोत्रत्वमेवेत्युक्तंभवति । यथाचप्रतिग्रहीतृगोत्रेणचूडा[1]कर्मतत्समानगोत्रत्वप्रापकंतथातद्गोत्रेणतच्छाखोक्तविधिनोपनयनंतत्समानशाखीयत्वस्यापिप्रापकंभवति । यथाहवसिष्ठः—अन्यशाखोद्भवोदत्तःपुत्रश्चैवोपनायिनः । स्वगोत्रेणस्वगृह्योक्तविधिनास्वस्वशाखभागिति । यत्तूर्ध्वंत्वित्यादिश्लोकार्धंतन्नस्वतंत्रनिषेधपरं । उत्तरार्धगतपुत्रेष्टिविधिनावाक्यभेदापत्तेः किंतुअनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवेधुकाश्चेत्यस्यपयोहोमविधिशेषत्ववत्पुत्रेष्टिविधिशेषत्वमस्यबोध्यम् । पुत्रेष्टिस्तुअग्नयेपुत्रवतेपुरोडाशमष्टाकपालंइंद्रायपुत्रिणेपुरोडाशमेकादशकपालंप्रजाकामोग्निरेवास्मैप्रजांप्रजनयतिवृद्धामिंद्रःप्रयच्छतीतिप्रसिद्धा । प्रथमंचरेदितिसंस्कारेभ्यःप्रथममित्यर्थः । तथाचान्वारंभणीयायाआरंभयोग्यतार्थत्ववत्पुत्रेष्टेःसंस्कारयोग्यतार्थत्वप्रतीतेस्तादृशसंततावेवपुत्रेष्ट्यपेक्षा नतुद्व्यामुष्यायणेइतिसिद्धम् । एवंपौनर्भवेपौनर्भवष्टोमाख्यसोमयागस्यापिसंस्कारयोग्यतासिद्धिद्वारातादृशसंततावेवोपयोगोबोध्यः । अनाहिताग्नीनांतुपुत्रेष्ट्यसंभवात्पुरोडाशस्थानेचरूकार्यौ । यआहिताग्नेःपुरोडाशास्तेऽनाहिताग्नेश्चरवइतिशास्त्रात् । अतःकृतसंस्कारोपिपंचवर्षाधिकबालोपिदत्तकोभवतीतिसिद्धम् । इतिग्राह्याग्राह्यविवेकः ॥ ॥ कथंग्राह्यइत्यपेक्षायामाहशौनकः—शौनकोहंप्रवक्ष्यामिपुत्रसंग्रहमुत्तमम् । वंध्यावामृतपुत्रावापुत्रार्थंसमुपोष्यच । वाससीकुंडलेछत्रमुष्णीषंचांगुलीयकम् । आचार्यंधर्मसंयुक्तंवैष्णवंवेदपारगम् । बर्हिःकुशमयंचैवपालाशंचेध्ममेवच । एतान्याहृत्यबंधूंश्चज्ञातीनाहूययत्नतः । बंधूंश्चान्नेनसंपूज्यब्राह्मणांश्चविशेषतः । अग्न्याधानादियत्तंत्रंकृत्वाज्योत्पवनांतकम् । दातुःसमक्षंगत्वातुपुत्रंदेहीतियाचयेत् । दानेसमर्थोदातास्मैयेयज्ञेनेतिपंचभिः । देवस्यत्वेतिमंत्रेणहस्ताभ्यांप्रतिगृह्यच । अंगादंगेत्यृचंजप्त्वाचाघ्रायशिशुमूर्धनि । वस्त्रादिभिरलंकृत्यछत्रच्छायागतं[1]शिशुम् । नृत्यगीतैश्चवाद्यैश्चस्वस्तिशब्दैश्चसंयुतः । गृहमेत्येध्ममाधायचरुंहुत्वाविधानतः । यस्त्वाहृदेतिद्वाभ्यांचतुभ्यमग्रेऋचैकया । सोमोददादित्येताभिःप्रत्यृचंपंचभिस्तथा । स्विष्टकृदादिशेषंचकृत्वाहोमंसमापयेत् । ब्राह्मणानांसपिंडेषुकर्तव्यःपुत्रसंग्रहः । तदलाभेऽसपिंडेषुअन्यत्रतुनकारयेत् । क्षत्रियाणांस्वजातौवैगुरुगोत्रसमेपिवा । वैश्यानांवैश्यजातेषुशूद्राणां

---

[1] कर्मतःसमान ।

[1] गतंसुतम् ।

शूद्रजातिषु । सर्वेषांचैववर्णानांजातिष्वेवनचान्यतः । दौहित्रंभागिनेयंवाशूद्राणांचापि[1]दापयेत् । नैकपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंकदाचन । बहुपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंप्रयत्नतः । दक्षिणांगुरवेदद्याद्यथाशक्तिद्विजोत्तमः । नृपोराष्ट्रार्धमेवापिवैश्योरत्नशतत्रयम् । शूद्रःसर्वस्वमेवापिअशक्तश्चेद्यथाबलमिति । पंचभिरित्यनंतरंदद्यादितिशेषः । द्वाभ्यामिति द्वाभ्यामृग्भ्यांद्वेआहुतीइतिकेचित् । तन्न । वक्ष्यमाणबौधायनसूत्रैकमूलत्वप्रयुक्तलाघवलिप्सयाएकस्याएवाहुतेःस्वीकर्तुमुचितत्वात् । अयंचपुत्रप्रतिग्रहविधिर्बह्वृचविषयोबह्वृचगृह्यप्रतिपादकत्वाच्छौनकस्य ॥ यजुर्वेदिनांतुपुत्रप्रति[2]ग्रहविधिमाहबौधायनः—पुत्रप्रति[3]ग्रहविधिंव्याख्यास्यामःशोणितशुक्रसंभवोमातृपितृनिमित्तकस्तस्यप्रदानपरित्यागविक्रयेषुमातापितरौप्रभवतोनत्वेकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वासहिसंतानायपूर्वेषांनस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयतेद्वेवाससीद्वेकुंडलेअंगुलीयकंचाचार्यंचवेदपारगंकुशमयंबर्हिःपर्णमयमिध्ममित्यथबंधूनाहूयमध्येराजनिचावेद्यपरिषदिचागारमध्येब्राह्मणानन्नेनपरिविष्यपुण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाथदेवयजनोल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यःकृत्वादातुःसमक्षंगत्वापुत्रंमेदेहीतिभिक्षेतददामीतीतरआहतंपरिगृह्णातिधर्मायत्वागृह्णामिसंतत्यैत्वागृह्णामीत्यथैनंवस्त्रकुंडलाभ्यामंगुलीयकेनचालंकृत्यपरिधानप्रभृत्यग्निमुखांतंकृत्वापक्त्वाजुहोतियस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानइतिपुरोनुवाक्यामनूच्ययस्मैत्वंसुकृतेजातवेदइतियाज्ययाजुहोत्यथव्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानाद्दक्षिणांददात्येतेचवाससीपरिधाय

---

१ दीयते । २ ग्रहमाह । ३ ग्रहंव्याख्या ।

एतेकुंडलेएतच्चांगुलीयकम् । यद्येवंकृत्वौरसःपुत्रउत्पद्यतेतुरीयभागेप्रभवतीतिहस्माहबौधायनइति । अंगुलीयकमित्यनंतरमनुषक्तेनददातीत्यनेनकुंडलांगुलीयदानंग्रहीतारंप्रतिविधीयते । प्रभवतइतिमातापित्रोरेवदानाधिकारइत्याशयः । मध्यइतिबंधुसमक्षंराजन्यावे[1]दंनमित्याशयः । प्रभवतीतितुरीयभागमेवलभतइत्याशयः ॥ ॥ अथबह्वृचाधिकारिकःशौनकोक्तरीत्यापुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः । पूर्वेद्युःकृतोपवासः—वाससीकुंडलेछत्रमुष्णीषंचांगुलीयकम् । आचार्यंधर्मसंयुक्तंवैष्णवंवेदपारगम् । बर्हिःकुशमयंचैव[2]इध्मंपालाशमेवच । एतान्याहृत्यबंधूंश्चज्ञाती[3]नाहृत्ययत्नतः । पवित्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममाप्रजस्त्वप्रयुक्तपैतृकऋणापाकरणपुंनामनरकत्राणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशौनकोक्तविधिनापुत्रप्रतिग्रहंकरिष्ये । तदंगत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनमाचार्यस्यमधुपर्केणार्हणंविष्णुपूजनंबंधुवर्गब्राह्मणेभ्योन्नदानंचकरिष्ये । त[4]दादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्यवरणांतंकृत्वा मधुपर्कांतेपितृणांकुलदेवतानांगुरूणांच[5]प्रीत्यर्थंब्राह्मणान्बंधूंश्चभोजयेत् । ततआचार्यःदेशकालौसंकीर्त्ययजमानानुज्ञयापुत्रप्रतिग्रहांगत्वेनविहितहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य अग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेअत्रप्रधानं सकृदग्निंषड्वारंसूर्यांसावित्रींचचरुणाग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिअष्टाविंशतिमुष्टीन्तूष्णींनिरुप्यतावत्कृत्वःप्रोक्ष्यआज्योत्पवनांतंकृत्वाब्राह्मणैःसहदातुःसमक्षंगच्छेत् । दातारंप्रत्यस्मैपुत्रंदेहीतिब्राह्मणद्वारायाच्ञांकारयेत् । ततोदाताआचम्यप्राणाना

---

१ वेदनंकार्यमित्या । २ चैवमिध्मं । ३ नाहूय । ४ तत्रादौ । ५ गुरूणांप्रीत्यर्थं ।

यम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुत्रदानंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणपतिंसंपूज्ययथाशक्तिचंदनादिनाप्रतिग्रहीतारं संपूज्य । येयज्ञेतिपंचानांनाभानेदिष्ठोमानवऋषिःविश्वेदेवादेवताआद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः पंचम्यनुष्टुप् पुत्रदानेविनियोगः ॐ येयज्ञेनदक्षिणयासमक्ता० ऋचः ५ इत्यंतेइमंपुत्रंतवपैतृकऋणापाकरणपुंनामनरकत्राणसिद्ध्यर्थंआत्मनश्चश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंतुभ्यमहंसंप्रददेनममप्रतिगृह्णातुपुत्रंभवानित्यंतेप्रतिग्रहीतृहस्तेसाक्षतंजलंक्षिपेत् । ततःप्रतिग्रहीतादेवस्यत्वेतिमंत्रेणहस्तद्वयेनप्रतिगृह्यस्वांकेउपवेश्यअंगादंगादिति शिशुमूर्धनिआजिघ्रेत् । ततोयुवंवस्त्राणीतिवस्त्रंपरि[1]धाप्यतूष्णीमुष्णीषंबध्वाकुंकुमादिनातिलकंकृत्वा हिरण्यरूपइत्यादिनाकुंडला[2]भ्यामलंकृत्य छत्रेणाच्छादितंबालंनृत्यगीतवाद्यैःस्वस्तिनोमिमीतामित्यादिमंत्रैश्चगृहमानीय हस्तौपादौप्रक्षाल्याचम्यअग्नेःपश्चिमतोमातुरुत्संगेस्वदक्षिणतोबालमुपवेश्य आचार्यदक्षिणतःस्वयमुपविशेत्। ततआचार्योबर्हिरास्तरणाद्याज्यभागांतंकुर्यात्। ततश्चरुमवदानविधिनाऽवदाययस्त्वाहृदाकीरिणेतिद्वयोरात्रेयोवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् । पुत्रप्रतिग्रहांगहोमेवि० ॐ यस्त्वाहृदाकीरिणा० २ ऋक्द्वयंक्रमेणपठित्वास्वाहेतिजुहुयात् । यजमानःअग्नयइदं० । पुनरवदाय० तुभ्यमग्रइतिमंत्रस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहांगहोमे० ॐ तुभ्यमग्रेपर्यवहन्० स्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० १ । पुनरवदाय सोमोददददितिपंचानांसूर्यासावित्री सूर्यासावित्रीआद्येद्वेअनुष्टुभौ तृतीयाजगतीचतुर्थीत्रिष्टुप्पंचम्यनुष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहांगहोमे० ॐ सोमोददद्गंधर्वाय० ऋचः ५

---

१ परिधाप्य । २ कुंडलादिभिरलंकृत्य ।

पुनःपुनरवदायपंचभिर्जुहुयात् सर्वत्रसूर्यासावित्र्याइतित्यागः । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यंहुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यआचार्यायधेनुंदद्यात् । दशत्रीन्वाब्राह्मणान्भोजयेत् । कर्मणःसंपूर्णतांवाचयित्वाईश्वरार्पणंकुर्वीतेतिशौनकोक्तपुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः । एवंयजुर्वेदिकर्तृकोबौधायनोक्तरीत्याप्रयोगोबोद्धव्यः । ततःप्रागसंस्कृतस्यस्वस्तिवाचनंनांदीश्राद्धादिपूर्वकंजातकर्मादिसंस्कारान्करिष्येइतिविशेषः ॥ ॥ ॥ ॥

अथदत्तकस्यविवाहाद्युपयोगिगोत्रादिनिर्णयः । तत्रयश्चप्रतिग्रहीत्राजातकर्मादिभि[1]श्चूडादिभिर्वासंस्कृतस्तदेकगोत्रः । एतमभिप्रेत्यैवगोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजे[2]द्दत्रिमःसुतइतिशा[3]स्त्रमपिप्रवृत्तम् । एतदन्यस्तुप्रतिग्रहीत्रोपनयनमात्रसंस्कृतस्तदुत्तरंप्रतिगृहीतोवादेवरातवद्विगोत्रएवेतिव्यवस्थाप्रागवादि। तथाप्येषाव्यवस्थाअभिवादनश्राद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्था। विवाहेतुदत्तकमात्रेणबीजिप्रतिग्रहीत्रोःपित्रोर्गोत्रप्रवरवर्जनंकार्यम् प्रवरमंजर्यादिनिबंधेषुतन्निषेधोक्तेः । इतिगोत्रनिर्णयः । गौतमः—ऊर्ध्वंसप्तमात्पितृबंधुभ्योबीजिनश्च मातृबंधुभ्यःपंचमादिति । उक्तंच—वसुदेवांगजाताचकौंतेयस्यविरुद्ध्यतइतिवार्तिकव्याख्यावसरेन्यायसुधाकृतादत्तकविषयमेतदित्यंगीकृत्य कुंत्याजनककुलेसाप्तपुरुषं[4]सापिंड्यमितिव्याख्यातंतद्विषयत्वेनैवसापिंड्यमीमांसायाम् । अतःकुलद्वयेपिसाप्तपुरुषंसापिंड्यंप्रतीयते। पैठीनसिस्तु त्रीन्मातृतः पंचपितृतःपुरुषानतीत्यउद्वहेदित्याह । व्याख्यातमेतदपरार्केदत्तकादिपुत्रान्पितृपक्षतोनिवृत्तपिंडगोत्रार्षेयान्प्रत्येतदु

---

१ चूडाकर्मादि । २ भजेदंतिमः । ३ शास्त्रमेव । ४ सापिंड्यंप्रतीयते ।

च्यतेपंचपितृतइतीति । अतश्चप्रतिग्रहीतृपितृकुलेसाप्तपुरुषंसापिंड्यंप्रतीयते । प्रतिग्रहीतृमातृपितृकुलयोस्त्रिपुरुषंसापिंड्यमितिप्राञ्चः । अथात्रव्यवस्थोक्तासापिंड्यदीपिकायां । दत्तक्रीतादीनांजनकगोत्रेणोपनयनेकृतेजनककुलेसाप्तपुरुषंसापिंड्यं प्रतिग्रहीतृमातृपितृकुलेनिर्वाप्यपिंडलक्षणंत्रिपुरुषंसापिंड्यं प्रतिग्रहीतृमात्रेणोपनयनेतत्कुलेसाप्तपुरुषमिति। उपनयनमात्रेकृतेपंचपुरुषं जातकर्माद्युपनयनांतेकृतेसाप्तपुरुषमितिपैठीनसीवचःसाफल्यायव्याख्येयम् । नकेवलंदत्तकस्यपरिणयनार्थमेवैषसापिंड्योपन्यासः किंतुतत्संततेस्तत्पित्रादिकुलोत्पन्नैःसहसंबंधसंभवनिर्णयार्थमपि । अन्यथापार्थसुभद्रयोरदत्तयोःसंबंधासंभवशंकाया आचार्यकर्तृकोपन्यासस्यतदुपपत्त्यैसुधायांगौतमीयउपन्यासस्यालग्नकतापत्तेः । यादृशदत्तकस्ययथासापिंड्यमुक्तंतत्संततेरपितथैवतद्बोध्यम् । अत[1]एवयन्मदनपारिजातउक्तम्—दत्तपुत्र्याःसुतस्यमातुःप्रतिग्रहीतृमातुःकुलेत्रिपुरुषंसापिंड्यं दत्तपुत्रसुतस्यस्वजनककुलेपंचपुरुषमिति तदपिपूर्वोक्तरीत्यादत्तकविशेषसंततिविषयत्वेनव्याख्येयम् । इतिसापिंड्यनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दत्तकाशौचनिर्णयः । दत्तकपुत्रस्यजन्ममरणयोःपूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिंडानामेकाहम् । यद्यसपिंडःपुत्रीकृतः—परपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुकृतकेषुच । भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रंस्यादेकाहस्तुसपिंडगइतिमाधवीयेहारीतवचनात् । बैजिकादभिसंबंधादनुरुंध्यादघं[2]त्र्यहमिति तादृशदत्तकेनपित्रादिमरणेत्रिरात्रंकार्यम् । दत्तकश्चस्वयंदत्तःकृत्रिमःक्रीतएवच । सूतकेमृतकेचैवत्र्यहाशौचस्यभागिनइतिशुद्धितत्वेब्राह्मवचनात् । सपिंडस्यपुत्रीकरणेतुसपिंडमरणादिनिमित्तंदत्तकस्यतन्मरणादिनिमित्तंसपिंडानांदशरात्रमेवनिर्विवादं सापिड्यंचपूर्वोक्तरीत्याव्यवस्थितमाशौचहेतुः । इत्याशौचनिर्णयः ॥ ॥

दत्तकस्यदायनिर्णयः । धनस्वामिनिमृतेतदीयपत्नीदुहित्रादिषुसत्स्वपिदत्तकपुत्रएवरिक्थंलभते । द्वादशविधपुत्राभावेपत्नीदुहितरश्चेत्यादिनापत्न्यादीनांरिक्थग्रहणाधिकारप्रतिपादनात् । पश्चादुत्पन्नौरसेसतितुतदीयंचतुर्थांशंलभते पूर्वोदाहृतबौधायनसूत्रात् । विधानमालायांतु—दत्तपुत्रेयदाजातेकदाचित्स्वौरसोभवेत् । पितुर्वित्तस्यसर्वस्यभवेतांसमभागिनौ । अविधानंविधानंवापरिप्राप्नोतिनंदनः । विवाहविधिभाजंतंकुर्यान्नधनभाजनं । तस्मिन्जातेसुतेदत्तेनकृतेचविधानके । तत्सर्वस्यैववित्तस्यसस्वामीपितुरंजसा । जातेष्वन्येषुपुत्रेषुदत्तपुत्रपरिग्रहात् । पिताचेद्विभजेद्वित्तंनैवासौज्येष्ठभाग्भवेदिति । जातेउपनयनांतजातकर्मादिसंस्कारविशिष्टतयानिष्पा[1]दितइत्यर्थः । तादृशसंस्कारालाभेत्वाहअविधानमिति । अविधानंसंस्कारविध्यलाभः । नंदनःप्रकरणाद्दत्तपुत्रः । विधानेसतिपूर्वश्लोकरीत्याधनलाभमभिप्रेत्याविधानपक्षेआहविधानेति । तस्मिन्नौरसेदत्तविषयेसंस्कारविधानेनकृते।सऔरसः।परिग्रहात् अनंतरमितिशेषः । ततश्चप्रतिग्रहीत्रोपनयनांतसंस्कारसंस्कृतस्यौरससमानांशभागित्वंदत्तकस्य । तत्कर्तृकसकलतदंतसंस्काररहितस्यतुविवाहमात्रलाभोनान्यधनलाभः । सत्यौरसेकतिपयसंस्कारलाभेतुचतुर्थांशलाभइतिव्यवस्थेतिदायनिर्णयः । दत्तकपुत्र्याअपि

---

१ एवमदन । २ दघंत्रयमिति ।

---

१ निष्पद्यत, निष्पन्नइ. ।

स्वीकारउक्तविधिनाकार्यः । वक्ष्यामिपुत्रसंग्रहमित्यादिगतपुत्रपदस्यपुमान्पुत्रइत्यादिवैदिकप्रयोगमूलकेनवृत्तिकृदुक्तन्यायेनपुत्रीसाधारण्यात् । दानप्रतिग्रहविधिषुउद्देश्यविशेषपुंस्त्वाविवक्षायाश्च इतिहासपुराणेषुकुंत्यादत्तकत्वोक्तेश्च पत्यभावेसारिक्थंलभतेदुहितृत्वात् ॥ सतांसंतोषसिद्ध्यर्थमितिदत्तकदीधितिः । अकार्यनंतदेवेनतेन[1]तेषांमुदेस्तुसा । इतिश्रीमदापदेवसूनुनाअनंतदेवेनकृतेसंस्कारकौस्तुभेदत्तकविधिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथगर्भिण्यागर्भस्रावहरणंमहार्णवे वायुपुराणे—यज्ञोपवीतंकुर्वीतकांचनंतुस्वशक्तितः । अत्यंतवर्णयुक्तंचराजतंचोत्तरीयकम् । पलार्धेनतदर्धेनतदर्धेनाथवापुनः । ग्रंथिप्रदेशेदेयंतुमौक्तिकंवज्रमेवच । प्रक्षाल्यपंचगव्येनगायत्र्याताम्रभाजने । द्रोणप्रमाणंतस्मिंस्तुनिक्षिपेद्दधिमध्यतः । आज्यस्योपरिसंस्थाप्यसूपवीतंसुपूजितम् । गंधपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपिभक्तितः । ततोब्राह्मणमाहूय[2]होमंतत्रचकारयेत् । तिलैराज्येनमधुनामिश्रैरष्टोत्तरंशतम् । तस्मैहुतवतेदेयंवस्त्राद्यैःपूजितायतु । मंत्रेणानेनविधिवत्प्राङ्मुखायोपवीतकम् । मंत्रः—उपवीतंपरिमितंब्रह्मणाविधृतंपुरा । भवनौकास्यदानेनगर्भसंधारयेह्यहम् । धनान्यपिब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन्कालेप्रदापयेत् । अनुव्रज्यातथाकार्याप्रणिपत्यक्षमापयेत् । गर्भस्रावकराद्दोषादेवंकृत्वाविमुच्यतइति । अत्यंतवर्णयुक्तमुत्कृष्टम् । एतच्चकांचनराजताभ्यांसंबध्यते । यज्ञोपवीतग्रंथौमौक्तिकं उत्तरीयग्रंथौवज्रम् । गायत्र्येत्यस्यप्रक्षाल्येत्यनेनान्वयः । तस्मिन्मध्यभागेद्रोणप्रमाणंदधिनिक्षिप्यतस्यमध्येद्रोणमाज्यंनिक्षिपेत् ।

---

[1] तेनतस्य । [2] होमतंत्रंच ।

प्रस्थमाढकंद्रोणंचखारिकाचेतिद्रोणप[1]रिमाणम् । तस्मिन्नाज्येशोभनमुपवीतंसोत्तरीयंविन्यस्यगंधाद्युपचारैःसुपूजितंकुर्यादितिशेषः । आज्यस्यद्रोणपरिमाणासंभवेशक्त्यनुसारिप्रमाणं । मंत्रपूजायांगायत्र्येव । होमेतुव्याहृतयोगायत्रीवा । स्त्र्यधिकारंचेदंकर्मेतिमहार्णवः । अतःपूजांभर्ताकुर्यात् । तदभावेब्राह्मणःकुर्यात् । होमंतुब्राह्मणएव त्यागंभर्ता तदभावेस्त्र्येवकुर्यात् । आज्यमधुमिश्रैस्तिलैरष्टोत्तरशतमाहुतयः । प्रधानंपूर्वोत्तरंतंत्रंस्वगृह्योक्तंकार्यम् । होमांतेब्राह्मणपूजावस्त्रादिभिःकार्या । ततोब्राह्मणायप्राङ्मुखायोदङ्मुखाधिकारिणीमंत्रेणदानंकुर्यात् । विधिवदिति पात्रस्यनामगोत्रोच्चारणादिगर्भस्रावनिदानदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं इतिफलसंकीर्तनं[2]पात्रेणसावित्र्यादिपाठोयथाशक्तिदक्षिणादानंचेतिप्राप्यते । मंत्रे नौकादुःखतरणोपायभूताभवेत्यर्थः । ततोब्राह्मणेभ्योयथाशक्तिदक्षिणांदत्वोपवीतप्रतिग्रहीतुरनुव्रज्यप्रणिपातक्षमापनानिकृत्वायथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयित्वेश्वरार्पणंकुर्यादिति ॥ ॥ अत्रचस्त्रवद्गर्भाभवेत्सातुबालकंहंतियाविषैरितिमहार्णवोदाहृतवृद्धगौतमवचनोक्तनिदानभूतबालहत्यांकृत्वैतत्कार्यं सूर्यारुणसंवादेस्त्रवद्गर्भंप्रकृत्य श्रीअरुणउवाच । प्रायश्चित्तंकथंस्वामिन्सत्यंवदममाग्रतः । श्रीसूर्यउवाच । एकवासोविधिंचैवकुर्याच्चविधिवत्ततः । चंद्रसूर्योपरागेतुस्वर्णधेनुंप्रदापयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्प्राजापत्यचतुष्टयम् । सारस्वतजपंलक्षंदशांशहोमसंयुतम् । श्रवणंहरिवंशस्यएकचित्तेनमानद । शतपत्रैःशिवंपूज्यषण्मासाद्रविवासरे । कलशंताम्रमयंचैवघृतेनपरिपूरितम् । दातव्यंब्राह्मणे

---

[1] प्रमाणं । [2] मंत्रेण ।

चैवसर्व[1]कार्यार्थसिद्धये। एवंकृतेवैनतेयगर्भोनिश्चलताव्रजेत्इति ॥ ॥ अथानपत्यत्वहरम्। शातातपः—विप्ररत्नापहारीयःसोनपत्यःप्रजायते। तेनकार्यंविशुद्ध्यर्थंमहारुद्रजपादिकम् । आदिपदाद्ब्राह्मणोद्वाहनहरिवंशश्रवणे। मृतवत्सादिकःसर्वोविधिरत्रविधीयते। दशांशहोमःकर्तव्यःपालाशेनयथाविधि। दशांशोमहारुद्रस्य ॥ ॥ अथमृतपुत्रत्वहरम्। हंतिवैबालकंसुसंत्वसंजातंचमूलजम्। तेनसाजायतेवंध्यामृतवत्साचनारकी। तत्पातकविनाशायतथाकार्यंप्रयत्नतः। सौवर्णंबालकंकृत्वादद्याद्दोलासमन्वितम्।अनड्वाहंततोदद्याद्वस्त्रद्वयसमन्वितम्। तत्पातकविनिर्मुक्तापश्चाद्भवतिपुत्रिणीति॥ एवंगर्भस्थैर्येपिकन्यानामेवोत्पत्तौपुत्रार्थंपुत्रकामेष्टिप्रयोगः । ऋतुकालात्षष्ठेदिनेभार्ययासहकृताभ्यंगोयजमानःअलंकृतःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यपुत्रकामःपुत्रकामेष्टिंकरिष्येइतिसंकल्प्यतदंगस्वस्तिवाचनमातृकापूजननांदीश्राद्धानि कृत्वा स्थंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठांतंकृत्वासमिद्द्वयमादायान्वाधानंकरिष्येऽस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वाऽत्रप्रधानं अग्निंपंचवारंवरुणंपंचवारंविष्णुंपृथिवींविष्णुंसोमंसूर्या[2]सावित्रींएताःप्रधानदेवताःपायसद्रव्येणशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा श्वेतवत्सश्वेतगोक्षीरेणचरुंपक्त्वाआज्यभागांतंकृत्वा भार्ययान्वारब्धःप्रधानाहुतीर्जुहुयात्। तत्रायंक्रमः आतेगर्भइतिअग्निरैतुप्रथमइतिसूक्तद्वयस्यहिरण्यगर्भऋषिःक्रमेणाग्नीवरुणौदेवतेअनुष्टुप्जगत्यौछंदसीचरु[3]होमेविनियोगः ॐ आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्बाणइवेषुधिम् । आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यःस्वाहा अग्नयइदं०

---

१ कामार्थ। २ सूर्या, सूर्यं। ३ पायसहोमे।

१। करोमितेप्राजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते। अनूनःपूर्णोजायतामश्लोणोपिशाचधीतःस्वाहा अग्नय० २। पुमांस्तेपुत्रोनारितंपुमाननुजायताम्। यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतुनौस्वाहा अग्नय० ३। यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतिनः। तैस्त्वंपुत्रान्विंदस्वसाप्रसूर्धेनुकाभवस्वाहा अग्नय० ४। कामःसमृद्ध्यतांमह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतंमेवायोसमर्धयस्वाहा अग्नयइदं० ५। अग्निरैतुप्रथमोदेवतानांसोस्यैप्रजांमुंचतुमृत्युपाशात्। तदयंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्रीपौत्रमघंनरोदात्स्वाहा वरुणायेदं० १। इमामग्निस्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः। अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानंदमभिप्रबुध्यतामियंस्वाहा वरुणायेदं० २। मातेगृहेनिशिघोषउत्थादन्यत्रत्वद्रुदत्यःसंविशंतु । मात्वंबिकेश्युरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोकेविराजपश्यंतीप्रजांसुमनस्यमानास्वाहा वरुणाये० ३। अप्रजस्तांपौत्रमृत्युंपाप्मानमुतवाघम्। शीर्ष्णःस्रजमिवोन्मुच्यद्विषद्भ्यःप्रतिमुंचामिपाशंस्वाहा वरुणा० ४। देवकृतंब्राह्मणंकल्पमानंतेनहन्मियोनिषदःपिशाचान् । क्रव्यादोमृत्यूनधरान्पातयामिदीर्घमायुस्तवजीवंतुपुत्राःस्वाहा वरुणाये० ५। नेजमेषइतितिसृणांविष्णुस्त्वष्टागर्भकर्ताऋषिःक्रमेणविष्णुपृथिवीविष्णवोदेवताःअनुष्टुप्छंदः चरु[1]होमेवि० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा विष्णवइदं० १। यथेयंपृथिवीमह्यु० पृथिव्याइदं० २। विष्णोःश्रेष्ठेन० विष्णवइदं० ३। सोमोधेनुमित्यस्यराहूगणोगोतमऋषिःसोमोदेवतात्रिष्टुप्छंदःचरुहोमे० ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वंत० सोमायेदं० १। इमांत्वमित्यस्यसूर्यासा

---

१ पायसहोमे।

वित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् चरुहोमेवि० ॐ इमांत्वमिंद्रमीढः० स्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० १ । इतिपंचदशाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृद्धोमंकृत्वाउभौ अपश्यंत्वेतिमंत्रयोःप्रजापतिर्ऋषिःप्रजापतिर्देवतात्रिष्टुप्छंदःचरुप्राशनेविनियो० ॐ अपश्यंत्वा मनसाचेकि० १ । अपश्यंत्वामनसादीध्याना० २ । इतिमंत्राभ्यांप्राश्याचम्य । पिशंगेत्यस्यदैवोदासिःपरुच्छेपऋषिः इंद्रोदेवतागायत्रीच्छंदः नाभ्यालंभनेवि० ॐ पिशंगभृष्टि० १ । इतिमंत्रेणोभौनाभ्यालंभनंकुर्याताम् । ततोयजमानः प्रायश्चित्तहोमंसमाप्यसवत्सांगांदत्वाब्राह्मणेभ्यःसुवर्णादिदक्षिणांदत्वारात्रौदर्भसंस्तरणेशयीयाताम् । ततःमनसायजमानःपंचहोत्रा[2]स्त्रियमुपेयादित्यादि । वीरंविभ० (?) इतिपुत्रकामेष्टिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथपुंसवनकालः । याज्ञवल्क्यः—पुंसःसवनंस्पंदनात्पुरेति । शौनकः—व्यक्तेगर्भेतृतीयेतुमासेपुंसवनंभवेत् । गर्भोऽव्यक्तस्तृतीयेचेच्चतुर्थेमासिवाभवेदिति । बृहस्पतिः—तृतीयेमासिकर्तव्यंगृष्टेरन्यत्रशोभनम् । गृष्टेश्चतुर्थेमासेतुषष्ठेमास्यथवाष्टमइति । सकृत्प्रसूतागृष्टिःस्यादितित्रिकांडी । जातूकर्ण्यः सीमंतेनसहाथवेति । मदनरत्नेकालविधाने—कुर्यात्पुंसवनंप्रसिद्धविषयेगर्भेतृतीयेथवामासिस्फीततनौतुषारकिरणेपुष्येथवावैष्णवे । हित्वाकर्कटकंनृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्तेतिथौशुद्धेनैधनधाम्निशुक्रशशभृद्धिन्मंत्रिणांवासरइति । प्रसिद्धविषयेव्यक्ते । तुषारकिरणश्चंद्रः । स्फीततनुःपूर्णबलः । तत्समयंलल्लः—प्रतिपत्पूर्वदशाहंमध्यबलःशीतगुःसितेपक्षे । संपूर्णबलःपूर्णःकृष्णेपक्षेतुपंचमींयावदिति । प्रतिपत्पूर्वा

---

१ प्रजावान् । २ होतास्त्रिय ।

यस्मिन्तेनशुक्लैकादशीप्रभृतिकृष्णपंचमीपर्यंतःकालःप्रशस्तइतिज्ञायते । वैष्णवःश्रवणः । पुष्यासंभवेचैषः । तृतीयेगर्भमासेतिष्येणोपोषितायाइतिगृह्यात् । तिष्येणेतिप्राशनेनसंबध्यतइतिव्याख्यानात् । श्रवणासंभवेनक्षत्राण्यप्याह गर्गः—कुर्यात्पुंसवनाख्यंतुपुंनामर्क्षेशुभेदिने । पुंनामश्रवणंतिष्यःस्वातीहस्तपुनर्वसू । मूलंप्रोष्ठपदंचानूराधामृगशिरोश्विनी । नृयुग्मंमिथुनम् । अबलांकन्याम् । अन्येषुएतत्रितयभिन्नलग्नेषु । अत्रविशेषंबृहस्पतिः—कन्यायांनप्रशंसंति शुभदृष्टेयुतेपिचेतिविशेषनिषेधेनान्ययोःप्रतिप्रसवोगम्यते । सीमंतेनसहानुष्ठानेकन्यायाएवनिषेधइत्यपिकालविधाने । अरिक्तेतिथावितिसामान्येननिषेधेपिनवमीसर्वथैववर्ज्या । रिक्ताश्चपर्वनवमींत्यक्त्वापुंसवनेशुभाइतिस्मृत्यंतरेनवम्याःपुनरुपादानात् । नैधनधामाऽष्टमस्थानं तस्मिन्शुद्धेग्रहहीने । वित्बुधः । पारिजातेबृहस्पतिः—गुरुशुक्रबुधेंदूनांद्रेक्का[1]णादिवसांशकाः । तेषामुदयहोराचपुंसवेतिशुभावहाः । तथा—मासप्रयुक्तकार्येषुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषकृदिति । तथा—वृद्धिर्दास्यंपुंसवाद्यंप्रेतकर्मानुमासिकम् । नित्यंमास्यधिकइति । द्रेक्काणोराशेस्तृतीयांशः । तद्यथा—मेषलग्नेतृतीयांशरूपद्रेक्काणाधीशोगुरुः तेनतस्मिन्कार्यम् एवमूह्यम् । पुंसवनेनसहानवलोभनस्यकार्यत्वात्तुल्यस्तिथ्यादिनिर्णयः ।

अथसीमंतोन्नयनकालः । याज्ञवल्क्यः—षष्ठेष्टमेवासीमंतइति । आश्वलायनः—चतुर्थेगर्भमासेसीमंतोन्नयनमिति । बैजवापः—सीमंतोन्नयपंचतुर्थेपंचमेषष्ठेवापीति । अत्रिः—आधानादष्टमेमासिसीमंतोन्नयनंभवेत् । नवमेमासिवाकु

---

१ द्रेष्काणादि ।

र्यद्यावद्गर्भविमोचनमिति । बृहस्पतिः—सौरेणैवचतुर्थेस्यान्मासेषष्ठेऽष्टमेपिवेति । वसिष्ठः—चतुर्थेसावनेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्टमइति । अथसौरसावनमानयोर्विकल्पः । मदनरत्नेगार्ग्यः––यदिसीमंततःपूर्वंप्रसूतास्यात्तुभामिनी । तदानींपेटकेगर्भंस्थाप्यसंस्कारमाचरेदिति । तत्रैवसत्यव्रतः—स्त्रीयदाऽकृतसीमंताप्रसूयेतकदाचन । गृहीतपुत्राविधिवत्पुनःसंस्कारमर्हतीति । बृहस्पतिः—पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविनेति । कृष्णपक्षेत्रयोदश्यादित्रयमतिदुष्टमित्यर्थः । पक्षच्छिद्रांचरिक्तांचविनापंचदशींशुभाः । चतुर्थींचकदाचित्स्युस्तिथयश्चशुभप्रदाइति । षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यःपक्षच्छिद्राः । पंचदशीअमावास्या । कदाचिदितिचतुर्थ्यावर्ज्यत्वंपाक्षिकमितिज्ञायते । शुभसंस्थेनिशानाथेचतुर्थींचचतुर्दशीम् । पौर्णमासींप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणीतिशास्त्रांतरात् । व्यासः—पुरुषग्रहवाराःस्युःशुभाःसीमंतकर्मणि । मध्यौस्त्रीग्रहवारौतुवर्जयेत्तुनपुंसकाविति । पुंग्रहाःरविभौमगुरवः । स्त्रीग्रहौसोमभृगू । नपुंसकौशनिबुधौ । नक्षत्राण्याहबृहस्पतिः—रोहिण्यैन्दवमादित्यंपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् । पौष्णंवैष्णवभंचैवसीमंतेदशमंस्मृतमिति । ऐंदवंमृगशिरः । आदित्यःपुनर्वसुः । पौष्णंरेवती । वैष्णवंश्रवणः । जयंतस्तु—पुंनामाश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाच्चैवअनुराधातथाश्वयुक् । इत्येतेषुनक्षत्रेषुकालविद्भिरस्यप्राशस्त्यमित्युक्तं । यन्नक्षत्रंतस्यनक्षत्रस्यमध्यमारूढेचंद्रमसिकर्मकुर्यात् । तत्रादावंतेचपंचदशनाडिकाअग्राह्याअपनीयमध्यमास्त्रिंशन्नाडिकागृहीतव्याः । अत्रापिशोभनेमुहूर्तेकुर्यादित्याह कारिकायामपि—ऋक्षस्यमध्यमेपादद्वयेकर्मेदमिष्यतइति । कालविधाने—सिंहालीवर्जयित्वाशुभबहुलफलाराशयोप्यंशकानिश्रेष्ठानीति । अलिर्वृश्चिकः । इदंचकर्मसकृदेवकार्यं स्त्रीसंस्कारत्वान्नप्रतिगर्भमावर्ततइतिवृत्तिकाराद्युक्तेः । यत्तुविष्णुः—सीमंतोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारइष्यते । केचिद्गर्भस्यसंस्कारात्प्रतिगर्भंप्रयुंजतइति । तत्कात्यायनविषयम् । सीमंतोन्नयनंकार्यंषष्ठेमास्यथवाष्टमे। गर्भसंस्कारएवायंकर्कोपाध्यायसंमतादितितदीयरेणुकाकारिकोक्तेः ॥ पुंसवनानवलोभनयोःपतिःकर्ता तदभावेदेवरादिः । सीमंतोन्नयनेतुस्वयमेवकर्ता तथैववृत्तिकाराद्युक्तेः ॥ अथप्रयोगः ।

तत्राकृतगर्भाधानोद्विजायगांदत्वापुंसवनादिकुर्यात् ।—गर्भाधानस्याकरणात्तस्यांजातस्तुदुष्यति । अकृत्वागांद्विजेदत्वाकुर्यात्पुंसवनंपतिरितिपारिजातेआश्वलायनवचनात् । तत्रपूर्वेद्युःसमानरूपवत्सायागोरन्यस्यावाक्षीरेणदधिसंपाद्यमाषषट्कंयवत्रयंमंडलागारच्छायमगारमानडुहंचर्मअजीर्णदूर्वापुंजंकुमार्यादृषदुपलाभ्यांपिष्टीकृतंशुद्धवसनांचलेबद्धंचसंपाद्यसीमंतेपिकर्तव्येऔदुंबरापक्वयुग्मफलवत्स्तबकौतदभावेजयंतोक्त्यातादृशपत्रतादृशप्रसूनान्यस्तबकौवा त्रिश्वेतशललीं त्रीणिकुशपिंजूलानिचसंपाद्य हविष्येणकृतैकलघुभोजनयाभार्ययापरेद्युःकृतमंगलस्नानयापरिहिताहतवस्त्रयालंकृतयादक्षिणतउपविष्टयायुक्तोदेशकालकीर्तनांते ममास्यांभार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्यबैजिकगार्भिकदोषपरिहारपुंरूपताज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारद्वारापुंसवनमनवलोभनंचतंत्रेणकरिष्येइतिपृथक्प्रयोगेसंकल्पः । सीमंतोन्नयनस्यचेत्थम् । ममास्यांभार्यायांगर्भाभिवृद्धिपरिपंथिपिशितरुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षेमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वाराप्रतिगर्भंबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराचस्त्रीसंस्काररूपंसीमंतोन्नयनाख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्पः ।

त्रयाणांसहकरणेतुअनवलोभनमित्यंतंपूर्वसंकल्पवाक्यमुक्त्वाममास्यामित्याद्युत्तरवाक्यांतेकर्मचकरिष्येइतिब्रूयात्। तदंगत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्येतदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्यक्रमेणकुर्यात् । अनयोःपुंसवनानवलोभनकर्मणोःपुण्याहं एतेषांपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनकर्मणांपुण्याहमितियथायथंवक्तुःप्रयोगः । उक्तकर्मभ्यांस्वस्ति उक्तकर्मभ्यःस्वस्ति। ऋद्ध्येतामृद्ध्यंतामित्येवंप्रत्युक्तिवाक्यम् । नांदीश्राद्धेक्रतुदक्षसंज्ञकाविश्वेदेवाः । पृथक्त्वेपुंसवनाद्यर्थमौपासनंपवमानसंज्ञं[१]मग्निंप्रतिष्ठापयेत् । केवलसीमंतेत्रयाणांसहत्वेवामंगलनामानंप्रतिष्ठापयेत् । अविद्यमानाग्नेःसर्वाधानिप्रभृतेरग्न्युत्पत्तिःपूर्ववत् । अस्मिन्पुंसवनानवलोभनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्येइतिद्वयोःपृथक्त्वे । एषुपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनहोमेषुदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्यइतित्रयाणांसहत्वे । सीमंतस्यस्वातंत्र्येतुअस्मिन्सीमंतोन्नयनइति । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेप्रजापतिंचरुणाशेषेणेतिपृथक्त्वे । सहत्वेतुचरुणेत्यंतेस्वतंत्रसीमंतेचक्षुषीआज्येनेत्यंते धातारंधातारंराकांराकांविष्णुंविष्णुंविष्णुंप्रजापतिंचाज्येन शेषेणेत्यादि । पात्रासादनात्पूर्वंस्वस्यदक्षिणतःप्राग्ग्रीवास्तरणं । प्रणयनांतेप्रजापतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निरुप्यहविरासादनांतेस्वस्यदक्षिणदेशेप्राग्ग्रीवआनडुहेचर्मणिउत्तरलोमास्तीर्णेबहिराचांतसलिलांपत्नींतीर्थेनप्रविष्टामात्मानमग्निंचांतरेणानीयोपवेश्यतयान्वारब्धआज्यभागांतंकृत्वा प्रत्यग्ग्रीवेउपविष्टायास्तस्याःक्षालितप्रसृतीकृतदक्षिणपाणावंतर्जानुस्थितेप्रसृतिमितंतद्दधिनिक्षिप्यतत्रप्रागग्रंयवंतत्पार्श्वद्वयेमाषद्वयंनिधाय पत्नींकिंपिबसीतित्रिःपृच्छेत् । साचपुंसवनमितित्रिरुक्त्वासयवमाषंतन्निःशेषंपीत्वाबहिराचामेत् । पुनरेवंद्विःकार्यंआचमनांतं एतत्पुंसवनम् । अथपूर्वसंकल्पितंसवस्त्रंदूर्वापिंडमादायमंडलागारच्छायायामुपविष्टायाःप्राङ्मुख्याःपत्न्याःपश्चिमतस्तिष्ठन्वदेत् । आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्बाणइवेषुधिम् । आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यः । करोमितेप्राजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते । अनूनःपूर्णोजायतामश्लोणोपिशाचधीतः । पुमांस्तेपुत्रोनारितंपुमाननुजायताम् । यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतुनौ । यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतिनः । तैस्त्वंपुत्रान्विंदस्वसाप्रसूर्धेनुकाभव । कामःसमृद्ध्यतांमह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतंमेवायोसमर्धय । इतिप्रजावत्सूक्तम् । अग्निरैतुप्रथमोदेवतानासोस्यैप्रजांमुंचतुमृत्युपाशात् । तदयंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्रीपौत्रमघंनरोदात् । इमामग्निस्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानंदमभिप्रबुध्यतामियम् । मातेगृहेनिशिघोषउत्थादन्यत्रत्वद्रुदत्यःसंविशंतु । मात्वंबिकेश्युरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोकेविराजपश्यंतीप्रजांसुमनस्यमाना । अप्रजस्तांपौत्रमृत्युंपाप्मानमुतवाघम् । शीर्ष्णःस्रजमिवोन्मुच्यद्विषद्भ्यःप्रतिमुंचामिपाशम् । देवकृतंब्राह्मणंकल्पमानंतेनहन्मियोनिषदःपिशाचान् । क्रव्यादोमृत्यूनधरान्पातयामिदीर्घमायुस्तवजीवंतुपुत्राः । इदंजीवपुत्रसूक्तम् । वामहस्तेनतदाननमुन्नमय्यपत्न्यादक्षिणेनासापुटेस्वांगुष्ठाग्रेणमंत्रांतेदूर्वारसंतथासिंचेत् यथोदरपर्यंतंगच्छति। ततोदेशांतरेआचांतयातयास्पृष्टश्चरुमवदानविधिनावदाय वामहस्तंहृदिधारयन् ॐप्रजापतयेस्वा

---

[१] संज्ञंप्रतिष्ठाप्य।

हेतिजुहुयात् प्रजापतयइदं० १ । यत्तेसुशीमइतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भः प्रजापतिरनुष्टुप् भार्याहृदयालंभनेवि० । ॐ यत्तेसु
शीमेहृदयेहितमंतःप्रजापतौ । मन्येहंमांतद्विद्वांसंमाहंपौत्रमघंनियामितिभार्याहृदयंपाणितलेनस्पृशेत् । ततःपाणितले
नास्याहृदयंसंस्पृशेत्पतिरितिशौनकोक्तेः । अथप्राग्ग्रीवेउपविष्टयान्वारब्धोजुहुयात्स्रुवेण । धाताददात्वितिमंत्रद्वयस्य
हिरण्यगर्भऋषिः धातादेवता आद्यानुष्टुप् द्वितीयात्रिष्टुप् सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमे० । ॐ धाताददातुदाशुषेप्राचीं
जीवातुमक्षिताम् । वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंवाजिनीवतःस्वाहा धात्रइदं० १ । धाताप्रजानामुतरायईशेधातेदंविश्वंभुवनं
जजान । धाताकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेधात्रइद्धव्यंघृतवज्जुहोतस्वाहा धात्रइदं० २ । राकामहमितिमंत्रद्वयस्यगृत्समदो
राकाजगती सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ राकामहंसुहवांसुष्टुतीहुवे० ऋक् स्वाहा राकायाइदं० १ । ॐ यास्ते
राकेसुमतयःसुपेशसो० ऋक् स्वाहा राकायाइदं० २ । नेजमेषइत्यादिमंत्रत्रयस्यहिरण्यगर्भोविष्णुरनुष्टुप् सीमंतोन्नयन
प्रधानाज्यहोमेवि० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा विष्णवइदं० १ । ॐ यथेयंपृथिवी० विष्णवइदं० २ । ॐ विष्णोः
श्रेष्ठेन० विष्णवइदं० ३ । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमेवि० ॐ प्रजापतेनत्व०
स्वाहा प्रजापतयइदं० १ । शौनकजयंतमतेराकादैवत्याहुतिद्वयांतेउक्थ्यंस्वाहेत्याहुतिरेकातदनुसार्यन्वाधानंचकार्यम् ।
एवंस्रुवाहुतीर्हुत्वापत्न्याःपश्चिमतःप्राङ्मुखस्तिष्ठन्पूर्वकल्पितस्तबकद्वयंशलली‌पिंजूलत्रयसहितंपाणिनादायपत्न्याःकेशल
लाटसंधिमारभ्यमूर्धमध्यमपर्यंतं ॐ भूर्भुवःस्वरोमितिमंत्रंप्रत्युन्नयनमावर्तयंस्त्रिश्चतुर्वासीमंतमुन्नयेत् । अस्यमंत्रस्यपरमेष्ठी

प्रजापतिःप्रजापतिर्बृहती सीमंतव्यूहनेवि० । सगोधूमामौदुंबरफलमालांतत्कंठेनिधायसामगानकुशलौवीणागाथिनौ
अन्यौवासंशास्तिसोमंराजानंसंगायेतामिति । कुशलौ सोमोनोराजावतुमानुषीःप्रजानिविष्टचक्रागंगेइतिसंनिहितनदी
नामसंबुद्ध्यंतंवदंतौवीणयासामगायेताम् । तदभावेअन्यौसंबुद्ध्यंतनामयुक्तंवाक्यमेवपठेतांत्रिः । ततउपस्तीर्यचरोराज्य
स्यचावदायद्विरभिघार्यस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । ब्रह्मणेऋषभंदद्यात्तदभावेसंनिहितेभ्योब्राह्मणेभ्योदद्यादिति
यद्यपिवृत्तिकारादिभिरुक्तं तथापिदद्यात्तथावृषंविदुषेब्राह्मणायेतिशौनकोक्तेरनियमाभिप्रायंबहुवचनम् । अतःसंनिहि
तानांमध्येविदुषेब्राह्मणायदद्यात् । ऋषभासंभवेतन्मूल्यंवृषेषट्कार्षापणकाइतिप्रसिद्धंदद्यात् । शौनकप्रयोगादृषभोवृषभो
वृषइतिकोशाच्चवृषर्षभयोरभेदात् । पुंसवनसीमंतान्नयनयोःशतंशतंअनवलोभनस्यदशप्रत्येकंदशदशत्रींस्त्रीन्वाब्राह्मणान्भो
जयेत् । इतिश्रीमदापदेवसूनुनाअनंतदेवेनकृतेसंस्कारकौस्तुभेत्रयाणांसहप्रयोगः ॥ पृथक्प्रयोगेहृदयालंभनांतेप्रत्यग्ग्री
वाजिनएवासीनयान्वारब्धश्चरोरेवस्विष्टकृतंहुत्वातंत्रंसमाप्यब्राह्मणान्[1]भोजयेत् । स्वतंत्रसीमंतेतुप्राग्ग्रीवएवासीनयान्वा
रब्धआज्येनैवस्विष्टकृतंहुत्वावृषभदानंब्राह्मणभोजनांतंकुर्यात् ॥ अत्रभुक्तवतःप्रायश्चित्तंपारिजातेधौम्यः—ब्रह्मौदनेच
सोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातश्राद्धेतथाभुक्त्वाभोक्ताचांद्रायणंचरेदिति । तत्रैवऋग्विधाने—अराइवेजपेन्मंत्रंशत
वारंनसंशयः । सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकिल्बिषात्तदेति । अत्राधानांगब्रह्मौदनांगभोजनमिवसीमंतांगभोजनमेवनि

---

[1] ब्राह्मणभोजनांतंकुर्यात् ।

मित्तत्वेनविवक्षितम् । अतस्तद्दिनेतद्गृहेभोक्तुःप्रायश्चित्तमितिपारिजातोक्तिःपरास्ता । परिशिष्टेतुपुंसवनानवलोभने अन्यथोक्ते—उक्तंतृतीयेपुंसवनंचतुर्थेऽनवलोभनंब्रह्मणाग्निःसंविदानइतिषट्प्राजापत्यःस्थालीपाकस्यहुत्वाऽक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यामितिप्रत्यृचमाज्यलेपेनांगान्यभिमृशेत् । व्याख्यातंसीमंतोन्नयनंप्रथमेगर्भेअनवलोभनंव्याख्यास्यामश्चरुद्वयं कुर्वीतेतिप्राजापत्यंपौरुषंचहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइतिषट्प्राजापत्येसहस्रशीर्षेतिद्वितीयेगुर्विण्याःकुक्षिमभिमंत्रयेतायुष्यमितिसूक्तेनब्राह्मणान्भोजयित्वास्वस्त्ययनंवाचयीतेति । द्वितीयेचरौसूक्तस्यविनि० सूक्तंसूक्तादौहीनेपादइतिपरिभाषायागृह्यइवतत्परिशिष्टप्रवृत्तेः । अयंप्रकारश्चनभाष्यवृत्तिकारादिभिरादृतः । उक्तंहिभाष्येप्राजापत्यंप्रकृत्य उभयोःकर्मणोरयंसाधारणःस्थालीपाकइति । जयंतकारिकादौचनाम्नैवहोमउक्तः अतःशिष्टैरप्यनादृतइतिचनतत्प्रयोगोलिख्यते । इतिपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनानि ॥ ॥ ॥ ॥

अथसूतिकागृहंपारिजातेवसिष्ठः । ऐंद्रेतुविक्रमस्थानमाग्नेय्यांपचनालयः । वारुण्यांभोजनगृहंनैर्ऋत्यांसूतिकागृहमिति । तत्प्रवेशकालंगर्गः—रोहिण्यैंदवपौष्णेषुस्वातीवारुणयोरपि । पुनर्वसौपुष्यहस्तधनिष्ठात्र्युत्तरासुच । मैत्रेत्वाष्ट्रेतथाश्विन्यांसूतिकागारवेशनम् । ग्रहेनुकूलेराशौतुरिक्ताषष्ठ्यष्टवर्जिते । सर्वेचाथशुभाःकेंद्रेपापाश्चत्रिषडायगाः । शुभांशेशुभदृष्टौतुसूतिकावेशनंशुभमिति । तद्विधिःपाद्मे—प्रविशेत्सूतिकासंज्ञंकृतरक्षंसमंततः । सुभूमौनिर्मितंरम्यंवास्तुविद्याविशारदैः । प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवासुदृढंशुभम् । देवानांब्राह्मणानांचगवांकृत्वाचपूजनम् । विप्रपुण्याहशब्देनशंखवाद्यरवेणच । प्रसूताबहवस्तत्रतथाक्लेशक्षमादयः । हृद्याविश्वसनीयाश्चप्रविशेयुस्त्रियश्चतत् । एरंडमूलचूर्णेनसघृतेनतथैवताम् । सुखप्रसवनार्थायपश्चात्कार्येतुतत्क्षिपेदिति । [१]प्रसवनिबंधेतन्निवर्तकमृग्विधाने—प्रमंदिनेऋचंत्वेतांजपेद्गर्भप्रमोचनीम् । इंद्रंचमनसाध्यायेन्नारीगर्भंप्रमुंचतीति । तथाविजिहीर्ष्वंवनस्पतेतदिदंच्यावनंस्मृतम् । प्रच्यावयतुकामःस्याच्च्यावयेत्तमिदंजपन् । स्त्रियंगर्भप्रमूढांवापाययेदनुमंत्रितम् । उदकच्यावनेनैवगर्भोऽधश्च्यवतेसुखम् । इति ॥

अथपुत्रजन्मनिकर्तव्यंवसिष्ठः । जातमात्रकुमारस्यमुखमस्यावलोकयेत् । पिताऋणाद्विमुच्येतपुत्रस्यमुखदर्शनादिति । ज्योतिर्वसिष्ठः—श्रुत्वाजातंपितापुत्रंसचैलंस्नानमाचरेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वानद्यांवादेवखातकइति । अत्रासंनिधौश्रवणानंतरंस्नानं । संनिधौमूलाद्यजातस्यमुखदर्शनानंतरंस्नानमितिबोध्यम् । पूर्ववाक्येमात्रपदेनजन्मानंतरंमुखावलोकनेव्यवधाननिषेधात् । एतच्चरात्रावपिकार्यम् । नैमित्तिकंतुकुर्वीतस्नानंदानंचरात्रिषु । पुत्रजन्मनियात्रायांशर्वर्यांदत्तमक्षयमितिव्यासोक्तेः । रात्रौनद्यादिगमनाशक्तंप्रत्याहसांख्यायनः—दिवायदाहृतंतोयंकृत्वास्वर्णयुतंतुतत् । रात्रिस्नानेतुसंप्राप्तेकुर्यादनलसंनिधाविति । आशौचांतरमध्येपुत्रजन्मनिनैमित्तिकेस्नानादावस्त्येवाधिकारः । सूतकेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् । कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरितिप्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मनिमित्तशुद्धेरप्यवधिंजैमिनिः । यावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् । छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइति । नैमित्तिकाधिकारसंपादकसंध्या

---

[१] शीघ्रप्रसवमन्त्रस्तु—हिमवत्युत्तरेपार्श्वेसुरथानामयक्षिणी । तस्याःस्मरणमात्रेणविशल्याभवगर्भिणि । इति ।

वंदनादेःपूर्णतार्थमुत्तरार्धम् । जाबालिः—जन्मनोनंतरंकार्यंजातकर्मयथाविधि । दैवादतीतकालंचेदतीतेसूतकेभवेत् । अच्छिन्ननाभिकर्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धंप्रकुर्वीतेतिनैमित्तिकक्रममाहाचार्यः । जातंकुमारंतंदृष्ट्वास्नात्वानीयगुरून्पिता । नांदीश्राद्धावसानेतुजातकर्मसमाचरेदिति । जातकर्मोत्तरमपितदहःकर्तव्यमाहहारीतः—जातेकुमारेपितृणामामोदात्पुण्यंतदहस्तस्मात्तिलपूर्णानिपात्राणिसहिरण्यानिब्राह्मणानाहूयपितृभ्यःस्वधांकुर्यात्प्रजापतयेचेति । ब्राह्मे——देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् । आयांतितस्मात्तदहःपुण्यंपूज्यंचसर्वदा । तत्रदद्यात्सुवर्णंचभूमिंगांतुरगंरथं । छत्रंछागंचमाल्यंचशयनंचासनंगृहमिति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः——कुमारजन्मदिवसेविप्रैःकार्यःप्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वादिधान्यशय्यासनादिषु । तत्रसर्वंप्रतिग्राह्यंपक्वान्नंतुविवर्जयेत् । भक्षयित्वातुतन्मोहाद्द्विजश्चांद्रायणंचरेत् । सूतकेतुसकुल्यानामदोषोमनुरब्रवीदिति । पितुःपातित्यादौविशेषमाहाश्वलायनः——पत्यौमृतेवापतितेसंन्यस्तेवाविदेशगे । तद्गोत्रजेनश्रेष्ठेनकार्याःपुंसवनादयः । दीक्षांतेदीक्षितोभर्ताजातकृत्यादिकंचरेत् । पुंसवनादीनिकर्माणित्रीणिश्रेष्ठोनकारयेत् । अकृतेऽन्यकृतेकर्मण्यापत्सुस्वास्थ्यमागतः । दानैर्ब्राह्मणवाक्यैश्चपुत्रकर्मोत्तरंचरेदिति । श्रेष्ठेनेतितादृशएवप्रतिनिधिरित्येवमर्थम् । दीक्षितेनतुदीक्षाकालेस्वयमपिजातकर्मनकार्यं । नापितत्प्रतिनिधिनान्येन । किंत्ववभृथांतेविसृष्टदीक्षःस्वयमेवकुर्यादित्यर्थः । श्रेष्ठःकनिष्ठहस्तेनपुंसवनादीनिनकारयेदित्युक्त्याजातकर्मतुकारयेदितिसूच्यते । अकृतइतिनिषिद्धप्रतिनिधिनाकृतमित्यकृततामापन्नंकर्मातिक्रांतंकेनापिनिमित्तेनकंचित्कालंस्वयंकर्तुमसमर्थोपिनान्येनकारयेत् । स्वास्थ्योत्तरंदानसहितब्राह्मणाशीर्भिःसोत्कर्षंपुत्रसंस्कारंकुर्यादित्यर्थः । महारोगार्तस्तुसत्यपिसामर्थ्येस्वयंजातकर्मनकुर्यात् । रोगार्दितस्तुतत्कालंस्पृशन्नन्येनकारयेत् । यावत्स्वास्थ्यंभवेत्तावन्नाचरेज्जातकक्रियामित्याश्वलायनवचनात् । जातकर्मानंतरंकर्तव्यमाहवसिष्ठः—दत्वागोभूहिरण्यादिततोलग्नंनिरीक्षयेत् । लग्नमेवप्रशंसंतिज्योतिःशास्त्रविदोजनाः । अरिक्तपाणिर्दैवज्ञाच्छृणुयात्पुत्रजन्मनीति । ततश्चदैवज्ञोक्तदुःस्थानस्थितग्रहप्रीत्यर्थंशक्त्युचितदानानिकुर्यात् । अशक्तःसंकल्पपूर्वकंजपपूजादौब्राह्मणान्नियुंजीतेति ॥ ॥ अथजातकर्मप्रयोगः । पुत्रेजातमात्रेमूलज्येष्ठादौअनुत्पन्नस्यतस्यमुखंकुलदेवताकुलवृद्धप्रणामपूर्वकमालोक्यनद्यादावुदङ्मुखःस्नायात् । तदसंभवेगृहेवाहृताभिःशीताभिःस्वर्णपूताभिरद्भिःस्नायात् । रात्रावनलसंनिधौ । ततोद्विराचम्यप्रागकृतसंध्यावंदनश्चेत्पूर्णसंध्योपासनंकुर्यात् । अथश्वेतवस्त्रमाल्यादिभिरलंकृतःपवित्रपाणिःअकृतनालच्छेदमपीतस्तन्यमन्यैरस्पृष्टंक्षालितमलंकुमारंमातुरुत्संगेप्राङ्मुखंकारयित्वास्वयंप्राङ्मुखोदेशादिकीर्तनांते अस्यकुमारस्यगर्भांबुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्ये । तदादौस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्ये । हिरण्येनजातकर्मांगभूतंपुत्रजन्मनिमित्तकंचाभ्युदयिकंतंत्रेणकरिष्ये । तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्ये इतिसंकल्प्यगणपतिपूजनंकुर्यात् । अस्यजातकर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वित्यादिप्रयोगः । श्राद्धेचयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तंहिरण्यंस्वाहानममेतिप्रयोगः । ततोमधुसर्पिषीविषममानेमिश्रितेशिलायांनिक्षिप्ययथातयोःसुवर्णरजःसंसर्गोभवति तथा

सुवर्णंसंघृष्यसौवर्णादि[1]पात्रेतत्संभृत्य । प्रतेददामीतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भःसवितात्रिष्टुप् कुमारेणमधुसर्पिःप्राशनेवि० ।
ॐ प्रतेददामिमधुनोघृतस्यवेदंसवित्राप्रसूतंमघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तोदेवताभिःशतंजीवशरदोलोकेअस्मिन् इतिमंत्रांते
तेनैवहिरण्येनकुमारंपाययित्वातद्धिरण्यंप्रक्षाल्यस्वयमाचम्यतद्धिरण्यंकुमारदक्षिणकर्णेनिधाय मेधांतइतिमंत्रस्यहिरण्य
गर्भःसवितासरस्वत्यश्विनावनुष्टुप् कुमारदक्षिणकर्णेजपेवि० । कर्णसमीपेमुखंनीत्वाजपेत् । मेधांतेदेवःसवितामेधांदे
वीसरस्वती । मेधांतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजाविति । हिरण्यंसव्यकर्णेनिधायतथैवतामृचंजपित्वा शिशोरंसौद
क्षिणेनपाणिनायुगपदभिमृशेत् । अश्माभवेत्यस्यहिरण्यगर्भइंद्रोनुष्टुप् कुमारांसाभिमर्शनेविनियोगः । ॐ अश्माभवपर
शुर्भवहिरण्यमस्तृतंभव । वेदोवैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतं । इंद्रश्रेष्ठानिगृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् कुमारांसाभिमर्शनेवि० ।
ॐ इंद्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहिचित्तिंदक्षस्यसुभगत्वमस्मे । पोषंरयीणामरिष्टिंतनूनांस्वाद्मानंवाचःसुदिनत्वमह्नाम् । अस्मे
प्रयंधीत्यांगिरसोघौरइंद्रस्त्रिष्टुप् कुमारांसाभिमर्शनेवि० । ॐ अस्मेप्रयंधिमघवन्नृजीषिन्निंद्ररायोविश्ववारस्यभूरेः । अस्मे
शतंशरदोजीवसेधाअस्मेवीरांच्छश्वतइंद्रशिप्रिन् । ततोरक्षायुरभिवृद्ध्यर्थं । अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मा
वैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतम् । इतिमूर्धानंत्रिराजिघ्रेदितिबहवः । पारिजातोदाहृतं—रक्षायुषोभिवृद्ध्यर्थमाजिघ्रेतिपि

---

[1] सौवर्णेराजतेवापिपात्रेकांस्यमयेथवा । मधुसर्पिर्निषिच्याथहिरण्येनावघर्षयेत् । प्राशयेत्तंहिरण्येनकुमारंमधुसार्पिषी इति । आश्वलायनस्मृतौ अत्रक्रमोऽविवक्षितइतिबहवः ।

तासुतम् । तावन्नामस्मरेत्तस्यतंमाताप्यथपाययेदिति । आचार्यवचोनुसरंतःवृत्तिकृज्जयंतादयस्तु प्रवासादागतस्यैवसूत्रानु
सारेणतत्रिराघ्राणमित्याहुः । तच्चेत्थं । प्रवासादेत्यगृहद्वारिस्थित्वागृहमवेक्षेतगृहान्माबिभीतेति । अथप्रविशेद्गृहानहं
सुमनसःप्रपद्यइति । अथशिवंशग्ममितिमंत्रंसकृदुक्त्वात्रिरनुवीक्षमाणःप्रपद्यकृताचमनोनेकपुत्रश्चेज्ज्येष्ठानुपूर्व्येणशिरःस
र्वतोगृहीत्वात्रिराघ्रायजपेदंगादंगादितिमंत्रं । प्रतिपुत्रंशिरोग्रहणादिजपांता[1]वृत्तिः । एकपुत्रःसकृदेवजपांतंकुर्यात् ।
पूर्वमतानुसारेणजातकर्मांतेपिक्रियमाणमाघ्राणमित्थमेवशिरोग्रहणादिजपांतंकर्तुमुचितं । ततोनानानामभ्योभूयसींद
क्षिणांशक्तौपूर्वोक्तदेयांतराणिचदत्वाऽरिक्तपाणिर्दैवज्ञपूजनपूर्वकंजन्मलग्नगतग्रहावधारणंकृत्वा प्रतिकूलग्रहानुकूल्यसि
द्ध्यर्थंविशिष्टदानानिकुर्यात् । जपादिकर्मणिवावृतब्राह्मणान्नियुज्य नालच्छेदंकारयित्वाहिरण्योदकेनमातुर्दक्षिणस्तनंप्रक्षा
ल्यमात्राकुमारंपाययेत्—इमांकुमारोजरांधयतुदीर्घमायुःप्रजीवसे । अस्यैस्तनौप्रयुंजानाआयुर्वर्चोयशोबलमिति केनापि
ब्राह्मणेनपठितमंत्रेण । तमवंतमितिब्राह्मणाआशीर्वादमंत्रंवदेयुः । गृह्यपरिशिष्टेतु—अथजातकर्मपुत्रेजातेपुरान्यैरालं
भादग्निरिंद्रःप्रजापतिर्विश्वेदेवाब्रह्मेत्यनादेशदेवताहुत्वाप्राक्स्विष्टकृतःसर्पिर्मधुप्राशनादिकुर्यादिति । परिशिष्टांतरेतु—
कुमारस्यतुजातस्यअरणींषोडशांगुलाम् । आहृत्यचोत्तरामर्णींताभ्यामग्निंतुमंथयेत् । जुहुयाज्जातकर्मादिपित्र्येऔपास
नेपिवा । तस्मिन्कुमारकर्माणिविवाहांतानिकारयेत् । सगृह्यश्चातऊर्ध्वंस्याद्विधिनानेनसंस्कृतइत्युक्तम् । तस्मिन्मंथनो

---

[1] जपांतामंत्राः ।

त्पन्ने । अपिवेत्यस्योत्तरार्धेनान्वयः । होमपक्षेनादीश्राद्धांतेजातकर्मांगभूतंहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यारणिपरिग्रहपूर्वकंमथितमग्निंलौकिकमग्निंवाव्याहृतिभिःप्रतिष्ठाप्यास्यान्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽग्निमिंद्रंप्रजापतिंविश्वान्देवान्ब्रह्माणमितिप्रधानदेवताआज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिआज्यभागांतंकृत्वा स्रुवेणाग्नयेस्वाहेत्येवंपंचाहुतीर्हुत्वा मधुसर्पिःप्राशनाद्यंसाभिमर्शनांतंमूर्धाघ्राणांतंवाकृत्वास्विष्टकृदादिकुर्यादितिक्रमः । कुमार्याअपिएतज्जातकर्मामंत्रकंकार्यम् । आवृतैवकुमार्याइतिसूत्रात् । तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्रीणांविवाहस्तुसमंत्रकइतिस्मृतेश्च । इतिकौस्तुभेजातकर्मप्रयोगः ॥ ॥

अथजन्मदेवतानांपूजनादि । व्यासः—सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः । तासांयागनिमित्तात्तुशुद्धिर्जन्मनिकीर्तितेति । जन्मनिमित्ताशौचेसत्यपीत्यर्थः । प्रथमेहनिषष्ठेवादशमेचैवसर्वदा । त्रिष्वाशौचंनकुर्वीतसूतकेपुत्रजन्मनीति । चकारात्पंचमाष्टमयोरपि । तच्चप्रथमेनैमित्तिकश्राद्धादौ । दशमेबलिदानान्नदानयोः । इतरत्रतुजन्मदेवतापूजादौ । बलिदानंतुदशमेह्यन्नदानंप्रशस्यतइति । अन्नदानंचसगोत्रेभ्यः ॥ ॥ अथपूजाप्रयोगः । पंचमादिदिनेरात्रेःप्रथमयामेकुमारस्यपित्रादिराचमनादिदेशकालसंकीर्तनांतेऽस्यबालस्यसमातृकस्यायुरारोग्यसकलारिष्टशांतिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंस्कंदस्यराकादीनांजन्मदानांजीवंतिकायाश्चपूजनंकरिष्येतदादौविघ्नेशपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजांषोडशोपचारैःकृत्वाप्रार्थयेत् । लंबोदरमहाभागसर्वोपद्रवनाशन । त्वत्प्रसादादविघ्नेशचिरंजीवतुबालकइति । ततःकुड्यादिलिखितप्रतिमासुतंदुलपुंजेषुवाजन्मदाः जीवंत्यपरनाम्नींषष्ठीं स्कंदं राकामनुमतिंसिनीवालींकुहूंखड्गादिषुभगवतींचषोडशोपचारैःपूजयेत् । जन्मदाभ्योनमइतिनाममंत्रेणजन्मदानामावाहनादि । आयाहिवरदेदेविमहाषष्ठीतिविश्रुते । शक्तिभिःसहबालंमेरक्षजागरवासरे । इतिषष्ठ्यावाहनम् । शक्तिस्त्वंसर्वदेवानांलोकानांहितकारिणी । मातर्बालमिमंरक्षमहाषष्ठिनमोस्तुते । इतीतरोपचाराणांतस्यैसमर्पणम् । क्षेत्रपालनमस्तुभ्यंसर्वशांतिफलप्रद । बालस्यविघ्ननाशार्थंगृहाणेमंबलिंशुभम् । इतिक्षेत्रपालबलिंदद्यात् । जीवंतिकाप्रीत्यर्थंबलिंदत्वा । भूतप्रेतपिशाचाद्यागंधर्वारक्षसांगणाः । शुभंकुर्वंतुतेसर्वेममगृह्णंत्विमंबलिम् । नवग्रहबलीन्दत्वाअष्टलोकपालेभ्योमाषभक्तबलीन्दद्यात् । ततस्तस्याःप्रार्थनम् । जननीसर्वभूतानांबालानांचविशेषतः । नारायणीस्वरूपेणबालंमेरक्षसर्वदा । भूतप्रेतपिशाचेभ्योडाकिनीयोगिनीषुच । मातेवरक्षबालंमेश्वापदेपन्नगेषुच । गौरीपुत्रोयथास्कंदःशिशुत्वेरक्षितःपुरा । तथाममाप्ययंबालःषष्ठिकेरक्ष्यतांनमइति । उक्तदिनेषुपूजितदेवताप्रीत्यर्थंब्राह्मणेभ्योयथाचारंतांबूलदक्षिणादिदद्यात् । पक्वान्नभिन्नदानप्रतिग्रहयोर्नदोषः । इतिजन्मदादिपूजनं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाशौचकर्तव्यनिर्णयः । भारद्वाजः—सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायामममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मार्जनंतुनवाकार्यमुपस्थानंनचैवहीति । पैठीनसिः—सूतकेसावित्र्याजलंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यादितिप्राप्तायाःसावित्र्याःपुनर्वचनंस्पष्टोच्चारणार्थम् । विष्णुः—आशौचेहोमदानप्रतिग्रहस्वाध्यायानिवर्तंते नाशौचेकस्यचिदन्नमश्नीयादिति । अत्रहोमोवैश्वदेवाख्यः । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृति

जन्मनोरितिस्मृत्यंतरात् । नतुअग्निहोत्रोपासनाख्यः । वैतानोपासनाःकार्याःक्रियाश्चश्रुतिचोदिताइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । कर्मवैतानिकंकार्यंस्नानोपस्पर्शनात्स्वयमितिहारीतोक्तेश्च । वैतानिकग्रहणमौपासनहोमोपलक्षणार्थम् । तस्यापिश्रौतत्वेनमिताक्षरोक्तेः । स्नानाचमनेचतात्कालिके । अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदितिगोभिलोक्तेः । स्थालीपाकपिंडपितृयज्ञादिस्मार्तंतु आशौचेप्यन्यद्वाराकारयेत् नत्यजेन्नापिस्वयंकुर्यात् । सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तंकर्मकथंभवेत् । पिंडयज्ञंचरुंहोममसगोत्रेणकारयेदिति । एतच्चप्रथमारंभोत्तरं । होमऔपासनहोमः सोऽसगोत्रेणापिकारणीयइत्याशयेनतदुक्तिः । नतुतत्रापिनियमः अग्निहोत्रतुल्यत्वात् । अन्येतुस्थालीपाकादिवदौपासनहोमेऽप्यन्यकर्तृत्वनियमंमन्यंते । काम्यस्यापिप्रतिसवंपुलस्त्यः—सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ सांनिहित्यमुपस्पृश्यराहुग्रस्तेदिवाकरे । सत्त्रधर्मप्रवृत्तस्यदानकर्मफलैषिणइतिसंनिहिततीर्थेस्नात्वाराहूपरागेकाम्यदानंकुर्यात् । तथासन्नप्रवृत्तोपिइतिव्याख्यातंपारिजाते । तथाबृहस्पतिः—कन्याविवाहेसंक्रांतौसूतकंनकदाचनेति । जमदग्निः—सूतकेमृतकेवापिजाह्नव्याःसलिलेस्थितः । नाभिमात्रेजलेस्थित्वाकुर्याद्दानजपादिकमिति । एतदुभयंकाम्यविषयमपीत्यपितत्रैवोक्तम् ॥ ॥ अथसूतिकाशुद्धिः । द्विजातेःसूतिकायास्याद्दशाहेनतुशुद्ध्यति । त्रयोदशेह्निसंप्राप्तेऽशुद्धाशुद्ध्यत्यसंशयमिति । अशुद्धाशूद्रा । अस्पृश्यत्वनिवृत्तिरत्रोच्यते । कर्मानधिकारस्तुतत्तद्वर्णोचिताशौचांतेसर्वेषांनिवर्तते । द्विजातिस्त्रीणांतुपुत्रप्रसूनांविंशतिरात्रांतेकन्याप्रसूनांतुमासांतइतिसंक्षेपः । इत्याशौचकर्तव्यादिनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥

अथजननशांतयः ॥ तत्रादौगोप्रसवउच्यते । गर्गः—पित्ररिष्टेसुतारिष्टेमात्ररिष्टेतथैवच । प्रायश्चित्तंततःकुर्यात्तत्तद्दोषस्यशांतये । तादृशनक्षत्रोत्पत्त्यासूचितेपित्राद्यरिष्टेतत्तद्दोषशांत्यैतत्तत्प्रायश्चित्तंकुर्यादित्यर्थः । पौष्णाश्विन्योर्गुरौसार्पमघाचित्रेंद्रमूलभे । एषुऋक्षेषुजातस्यकुर्याद्गोजननंतथा । जन्मर्क्षेवात्रिजन्मर्क्षेशुभवारेशुभेदिने । कृत्वाभ्यंगादिकंसर्वंगृहालंकारपूर्वकम् । गोमयेनोपलिप्याथगृहस्यैशानभागके । पंकजंकर्णिकायुक्तंरजोभिःश्वेतवर्णकैः । व्रीहिंस्तत्रविनिक्षिप्ययथावित्तानुसारतः । नवशूर्पेतुतन्मध्येरक्तवस्त्रंप्रसारयेत् । स्थापयित्वाशिशुंतत्रपुनःसूत्रेणवेष्टयेत् । प्राङ्मुखंतमवाक्पादंतिलगर्भगतंशिशुम् । गोमुखंदर्शयित्वातुपुनर्जातंतुगोर्मुखात् । विष्णुर्योनिमितिसूक्तेनगव्येनस्नापयेच्छिशुम् । गवामंगेषुमंत्रेणगवा[1]मंगेषुसंस्पृशेत् । विष्णोःश्रेष्ठेनमंत्रेणगोप्रसूतंतुबालकम् । [2]आचार्यस्तुसमादायपश्चान्मात्रेददेत्तदा । माताजघन्यभागस्थाशिशुमानीयतन्मुखात् । ततःपित्रेतदादद्यात्ततोमात्रेप्रदापयेत् । [3]वस्त्रेनवेचसंस्थाप्यपुत्रस्यमुखमीक्षयेत् । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधि[4]सर्पिश्चसंयुतम् । आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैरभिषिंचेत्ततःशिशुम् । मूर्ध्निचाघ्रायतंपुत्रंतन्मंत्रेणतदापिता । अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमिति । मूर्धनित्रिरवघ्रायतंशिशुंस्थापयेत्ततः । पुण्याहंवाचयेत्पश्चाद्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । दारिद्रायाथविप्रायतांगामभ्यर्च्यदापयेत् । गोवस्त्रस्वर्णधान्यानिदद्यादर्कादितःक्रमात् । यथाशक्तिधनंदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तदापिता । ततोहोमंप्रकु

---

१ गोवामांगेषु. । २ साचार्यस्तुसमादायपश्चान्मात्रेददेत्पिता. । ३ वस्त्रंस्थाप्यपितास्याथ. । ४ सर्पिःकुशोदकम् ।

वींतस्वस्वशाखोक्तमार्गतः । उल्ले[1]खनंततःकुर्यादाज्यभागांतमेवच । होमस्यैशानदिग्भागेधान्योपरिशुभंघटम् । पंचगव्यंघटेस्थाप्यतिलांस्तत्रविनिक्षिपेत् । क्षीरद्रुमकषायांश्चपंचरत्नानिनिक्षिपेत् । वस्त्रयुग्मेनसंछाद्यगंधादिभिरथार्चयेत् । विष्णुंवरुणमभ्यर्च्य[2]प्रतिमांचविधानतः । प्रतिमांयक्ष्मघ्नः अग्रेतद्देवत्यहोमविधानात् । चकाराच्चेतिकेचित् । तन्न । विष्णवादिपूजायांप्रतिमानियमसंभवे अपूर्वपूजांतरविधिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् चकारस्यविधानशब्दोक्ततत्तदुचितेतिकर्तव्यतानिरूपितसमुच्चयार्थत्वात् । यतइंद्रादिभिर्मंत्रैःकुंभंस्पृष्ट्वाभिमंत्रयेत् । दधिमध्वाज्ययुक्तेनहोमंकुर्याद्विधानतः । आपोहिष्ठेतितिसृभिरप्सुमेसोमइत्यथ । तद्विष्णोःपरमंपदमक्षीभ्यामितिसूक्ततः । ऋग्भिराभिःप्रत्यृचमष्टाविंशतिसंख्यया । अशक्तावष्टसंख्यंवादधिमध्वाज्यसंयुतम् । आदित्यादिग्रहाणांचहोमंकुर्यात्समंत्रकम् । इतिगोप्रसवविधिः ॥

अथप्रयोगः ॥ बालस्यजन्मर्क्षेतदारभ्यगणनेनदशमैकोनविंशयोर्वारनक्षत्रयोस्तदसंभवेदेवनक्षत्रादियुक्तेशुभदिनेवाकृताभ्यंगस्नानोगृहमुपलेपनादिनालंकृत्यसभार्योऽस्यबालकस्याऽमुकदुष्टकालोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्गोक्तांगोमुखप्रसवाख्यांशांतिंकरिष्ये तदंगत्वेनगणेशपूजांकरिष्येइतिसंकल्प्यतंसंपूज्याचार्यवरणंतत्पूजनंचकुर्यात् । आचार्योयदत्रसंस्थितमितिसर्षपविकिरणंशुचीवइतिपंचगव्येनापोहिष्ठेत्यद्भिश्चदेशप्रोक्षणंस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिप्रार्थनंच विधाय गृहस्यैशानभागेगोमयेनोपलिप्यश्वेतरजोभिःकर्णिकायुक्तंपंकजंकृत्वातत्रव्रीहीन्निक्षिप्यतेषुशूर्पं[3]तस्मिन्रक्तवस्त्रंप्र

---

[1] उल्लेखनादिकंकृत्वाथाज्यभागांतमाचरेत् ।
[2] प्रतिमायां ।
[3] शूर्पेप्रागग्रे ।

सार्यतत्रतिलविकिरणंचकृत्वातत्रप्राङ्मुखं[1]मवाक्पादंशिशुंनिधायसशिशुशूर्पंसूत्रेणवेष्टयित्वातस्मिन्गोमुखसांनिध्यंकृत्वा। विष्णुर्योनिमितिसूक्तं[2]स्यत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप्[3] सूक्तेनजन्मचिंतनंकृत्वा तेनैवावृत्त्यापंचगव्येनशिशुंस्नापयित्वा । गवामंगेषुतिष्ठंतिभुवनानिचतुर्दश । यस्मात्तस्माच्छिवंमेस्यादिहलोकेपरत्रचेतिगोःसर्वांगेषुवामागेष्वेववास्पृशेत् । ततआचार्यो (विष्णोःश्रेष्ठेनेत्यस्यत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् बालादानेवि०) विष्णोःश्रेष्ठेनेतिशिशुंगृहीत्वामात्रेदद्यात् । मातातुबालमादायगोमुखसमीपादानीयतत्पश्चिमभागस्थासती पित्रेदद्यात् । ततःपितामात्रेदत्त्वापुनरादाय । नववस्त्रेशिशुंस्थाप्याच्छादनमपसार्यपुत्रमुखेक्षणंकुर्यात् । ततःपंचगव्येनाचार्यःशिशुंप्रोक्षेत् आपोहिष्ठेतितिसृभिः । आसामांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्रीअभिषेकेवि० ॐ आपोहिष्ठामयोभुवः० ऋचः ३ । ततःपिताहस्तद्वयेनपरिग्रहणपूर्वकं (अंगादंगाद्धिरण्यगर्भोधातानुष्टुप्अवघ्राणेवि०) अंगादंगादितिमंत्रेणशिशोर्मूर्धनित्रिरवघ्रायस्थानेशिशुस्थापनंकृत्वा शाखाध्यायिभिःस्वशाखोक्तविधिनापुण्याहवाचनं[4]कुर्यात् । ततआचार्योगोर्दरिद्रब्राह्मणस्यचपूजनपूर्वकंतस्मैतद्दानंविधिनाकारयेत् । ततोयजमानोवस्त्रस्वर्णधान्यानियथाशक्त्यार्कादिप्रीत्यर्थंआचार्यायदत्त्वान्येभ्योब्राह्मणेभ्योभूयसींदक्षिणांदद्यात्।ततआचार्यःगोमुखप्र

---

[1] दक्षिणदिक्पादं ।
[2] सूक्तस्येत्यत्रतिसृणामितिशां. र. ।
[3] जन्मचिंतनेस्नापनेचवि० ।
[4] तत्र विष्णुवरुणयक्ष्माणःप्रीयंतां । कृतगोजननकर्मणेस्वस्तीतिविशेषः । एतदसंभवेतुकृतस्यास्यगोमुखप्रसवस्य पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु एवंस्वस्ति ऋद्धिं श्रीः कल्याणमितित्रिस्त्रिर्वाचयित्वेतिशां. र. ।

सर्वशांतिहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यस्थंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतेऽर्कादिग्रहाणा[1]मावाहनंकृत्वान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेत्रप्रधानंअपः द्वादशोत्तरशतसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिर्द्वात्रिंशत्संख्याभिर्वा । विष्णुंअष्टाविंशतिसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिःअष्टाभिर्वा । यक्ष्माणंअष्टषष्ट्यधिकशतसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिःअष्टचत्वारिंशत्संख्याभिर्वा । अर्कादीन्प्रत्येकंअष्टाविंशतिसंख्याभिर्दधि[2]मध्वाज्याहुतिभिःप्रत्येकमष्टाभिर्वा । शेषेणेत्याद्याज्यभागांतेस्थंडिलस्यैशानदिशिग्रहपीठोत्तरतोमहीद्यौरित्यादिविधिनाधान्योपरिघटस्थापनंकृत्वातस्मिन्पंचगव्यंतिलान्क्षीरद्रुमकषायान्पंचरत्नानिक्रमेणनिक्षिप्यवस्त्रयुग्मेनसंछाद्यगंधपुष्पादिभिःकलशमभ्यर्च्यंकृताग्न्युत्तारणप्रतिमयोर्विष्णुवरुणौपूजयेत् । तद्विष्णोरितिमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् गोप्रसवप्रधानपूजनेवि० ॐ तद्विष्णोःप० ऋक् ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणा० ऋक्[3] । पूजांतेकुंभंस्पृष्ट्वाभिमंत्रयेत् । यतइंद्रेतिषण्णांभर्गइंद्रोबृहतीसमानांसतोबृहतीपंक्तिःकुंभाभिमंत्रणेवि० ॐ यतइंद्रभयामहे० ऋचः ६ । ततआचार्यःस्रुवेणदधिमध्वाज्यहोमंकुर्यात् । आपोहिष्ठेतितिसृणांसिंधुद्वीपआपोगायत्रीगोप्रसवप्रधानहोमे० । सत्यपिहोमस्यवारुणत्वेऽद्भ्यइत्येवत्यागः पार्वणहोमेपूर्णमासायेदमितिवत् । अप्सुमे० ऋष्यादिपूर्ववत् । (अप्सुमेसिंधुद्वीपआपोगायत्री । गायत्रीकुतः । अप्स्वग्नेसधिष्ठवाप्सुमेसोमोअब्रवीदित्यस्मिन्सूत्रेपूर्वस्यागायत्रीत्वात्तत्साहचर्यादुत्तरापिगायत्र्येवगृहीतव्येतिवृत्तिकृल्लेखनाद्यथोत्तरागायत्रीगृह्यते । अत्रतुविधिवाक्येसंघट्टसपाठाद्गायत्रीग्राह्येतिकिंवक्तव्यं । अतएवनानुष्टुभोग्रहणं । तद्विष्णोरितिमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री गोप्रसवप्रधानहोमेवि० ॐ तद्विष्णोः० विष्णवइदं० । अक्षीभ्यांतइतिषण्णांविवृहायक्ष्मानुष्टुप्गोप्रसवप्र० । ॐ अक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यां० १ । ग्रीवाभ्यस्त० २ । आंत्रेभ्यस्ते० ३ । ऊरुभ्यांते० ४ । मेहनाद्वनं० ५ । अंगादंगाल्लो० ६ । यक्ष्मणइदं० । ततआकृष्णेनेत्यादिभिर्दध्यादिहोमः । सवित्रेसोमायेदमितित्यागःसर्वत्र । प्रत्यृचंअष्टाविंशतिरष्टौवाहुतयः । प्रणीताप्रणयनसंस्थाजपांतेपरिस्तरणविसर्जनादि । आचार्याययथाशक्तिदक्षिणांदत्त्वास्थापितदेवतानामुत्तरपूजाविसर्जनांतेतत्प्रतिमामाचार्यहस्तेप्रतिपाद्याग्निंसंपूज्यविभूतिधारणांतेगच्छगच्छेतितंविसृज्यदशत्रीन्वाब्राह्मणान्भोजयेत् कर्मणःसंपूर्णतांवाचयित्वेश्वरार्पणंकुर्यात् ॥ इतिगोप्रसवप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥

अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिः । गर्गः—कृष्णपक्षेचतुर्दश्यांप्रसूतेःषड्विधंफलम् । चतुर्दशींचषड्भागांकुर्यादादौशुभंस्मृतम् । द्वितीयेपितरंहंतितृतीयेमातरंतथा । चतुर्थेमातुलंहंतिपंचमेवंशनाशनम् । षष्ठेतुधनहानिःस्यादात्मनोवंशनाशनम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनशांतिंकुर्याद्विधानतः । आचार्यंवरयेद्धीमान्पुत्रदारसमान्वितम् । ब्राह्मणानृत्विजश्चैवस्वस्तिवाचनपूर्वकम् । रुद्रादिदेवतातं[2]स्याःकर्षमात्रसुवर्णतः । तदर्धार्धेनवाकुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः । प्रतिमांकारयेच्छं

---

[1] अग्नेःपूर्वेऽधिप्रत्यधिदेवतारहितकेवलग्रहाणमेवात्रावाहनपूजनहोमाःसिंधावुक्ताः । [2] अत्रषट्पात्रासादनंदधिमध्वाज्येनसहाज्यस्यपर्यग्निकरणंच । [3] अत्र शां. र. अक्षीभ्यामित्यस्यविवृहायक्ष्मानुष्टुप्यक्ष्मावाहनेवि० अक्षीभ्यांते० इतियक्ष्माणंचावाह्यसंपूज्य यक्ष्मपूजनंनेत्येकेइति ।

[1] मूलेसूक्तइतिदर्शनादत्रयक्ष्महोमेसूक्तावृत्तिरेवेष्टा । तंत्रावृत्तिस्तुनदुष्यति शां. र. । [2] तस्याश्चतुर्दश्याः ।

भोःसर्वलक्षणसंयुताम् । वृषभेचसमासीनंवरदंशूलपाणिनम् । शुद्धस्फटिकसंकाशंश्वेतमाल्यांबरान्वितम् । त्रैयंबकेणमंत्रेणपूजांकुर्याद्विधानतः । स्थापयेच्चतुरःकुंभांश्चतुर्दिक्षुयथाक्रमम्[1] । पुण्यतीर्थजलोपेतान्धान्यस्योपरिविन्यसेत् । तन्मध्येस्थापयेत्कुंभंशतच्छिद्रसमन्वितम् । पंचमृत्पंचरत्नानिपंचत्वक्पंचपल्लवान् । पंचधान्यंसुवर्णंचतत्तन्मंत्रैर्विनिक्षिपेत् । शतौषधानिनिक्षिप्यश्वेतवस्त्रैश्चवेष्टयेत्[2] । सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः । आवाह्यवारुणैर्मंत्रैरनेनचविधानतः । इमंमेवरुणेत्यनयातत्त्वायामीत्यृचातथा । त्वंनोअग्नइत्यनयासत्वंनइतिमंत्रतः । आग्नेयकुंभमारभ्यपूजांकुर्याद्यथाक्रमात् । आनोभद्राख्यसूक्तंचभद्राअग्नेश्चसूक्तकम् । जप्त्वापुरुषसूक्तंचकद्रुद्रंतुक्रमाज्जपेत् । ईश्वरस्य[3]ाभिषेकंचग्रहपूजांचकारयेत् । ईश्वरस्यरुद्रस्य । पूजाकर्मसुनिर्वर्त्यहोमंकुर्याद्विधानतः । ग्रहस्येशानदिग्भागेकुंडंकुर्याद्विधानतः । विस्तारायामखातंचअरत्निद्वयसंमितम् । कुंडकंठंपरित्यज्यसमंतादंगुलंक्रमात् । मेखलोच्छ्रायविस्तारौचतुस्त्रिद्व्यंगुलैःक्रमात् । पश्चिमेमध्यभागेतुयोनिं[4]कुर्याद्विधानतः । समिदाज्यचरूंश्चैवतिलमाषांश्च[5]सर्षपैः । अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिःखादिरैःशुभैः । अष्टोत्तरसहस्रंवाअष्टोत्तरशतंतुवा । अष्टाविंशतिमेतैश्चहोमंकुर्यात्पृथक्पृथक् ।

---

१ आग्नेयीमारभ्यविदिक्ष्वित्यर्थः । २ सुरभीणिचपुष्पाणिश्वेतानिपरिवेष्टयेदित्यन्यत्राधिकं । ३ ईश्वरस्यपूर्वस्थापितेश्वरप्रतिमायाः । ४ योनिंषडंगुलांतिर्यग्द्वादशांगुलदैर्घ्यकाम् । अश्वत्थदलसंकाशांकिंचिन्निम्नायतांशुभाम् । कुर्यादाघारपर्यन्तंस्वगृह्योक्तविधानतः । ५ सर्षपैःसहितास्तिलमाषाग्राह्याइत्यर्थः ।

त्रैयंबकेणमंत्रेणतिलान्व्याहृतिभिःक्रमात् । ग्रहा[1]एवंचहोतव्याअस्मदुक्तविधानतः । एवंक्रमेणहोतव्यंहोमशेषंसमापयेत् । सर्वालंकारयुक्तानांत्रयाणामभिषेचनम् । त्रयाणांमातृपितृबालकानाम् । चतुर्भिःकलशैरद्भिर्बृहत्[2]कुंभसमन्वितम् । धौतांबराणिधृत्वाथकुर्यादाज्यावलोकनम् । पूर्णाहुतिंचजुहुयाद्यजमानःसमाहितः । तत्सर्वंपरयाभक्त्याईश्वरायनिवेदयेत् । सर्वालंकारसंयुक्तांसवत्सांगांपयस्विनीम् । प्रतिमांवस्त्रयुग्मंचआचार्यायनिवेदयेत् । ईश्वरप्रीतयेशक्त्याकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अन्येषांचैवसर्वेषांकुर्याद्ब्राह्मणभोजनं । तस्मादनेनविधिनावित्तशाठ्यविवर्जितः । एवंयःकुरुतेशांतिंसर्वपापैःप्रमुच्यते । सर्वान्कामानवाप्नोतिस्थिरजीवीसुखीभवेदिति ॥ ॥ अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिप्रयोगः । देश[3]कालौसंकीर्त्यअस्यशिशोःकृष्णचतुर्दश्यांअमुकांशजननसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसग्रहमखांकृष्णचतुर्दशीजननशांतिंकरिष्ये । तदंगत्वेनगणपतिपूजनंस्वस्तिपुण्याहवा[4]चनंआचार्यर्त्विग्वरणंचकरिष्ये । वृतानांपूजनं । अग्न्युत्तारणं । आचार्यःकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य यदत्रसंस्थितमित्यादिस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमित्यंतेस्थंडिलपूर्वभागेमहीद्यौरित्यादिमंत्रावृत्त्यापदार्थानुसमयेनमध्येशतच्छिद्रं तस्यआग्नेय्यादिविदिक्षुचतुरःकलशांश्चसंस्थाप्य शतच्छिद्रेस्योनापृथिवीतिपंचमृदः अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान् सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि रुवतिभीमोवृषभस्तविष्ययेतिपंचत्वचः ओषधयःसमि

---

२ ग्रहाणांचैवहोतव्या । २ शतच्छिद्रोबृहत्कुंभः । ३ चतुर्दश्याद्वितीयतृतीयांशयोरुत्पत्तौगोमुखप्रसवंकृत्वा । ४ अत्रनांदीश्राद्धमप्यावश्यकम् ।

तिपंच[1]धान्यानि हिरण्यरूपइतिसुवर्णं याओषधीरितिसर्वौषधीः शतावरीं निक्षिप्ययुवासुवासाइतिश्वेतवस्त्रैः संवेष्ट्य पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रनिधानांतेरुद्रप्रतिमांकर्षतदर्धतदर्धान्यतरपरिमितहेमनिर्मितांवराभयांकितहस्तद्वयांवृषभारूढांस्था[2]पयित्वा त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् रुद्रपूजनेविनि० ॐ त्र्यंबकंयजामहे० ऋक् १ । शुद्धस्फटिकसंकाशंश्वेतमाल्यांबरावृतं ध्यात्वा एकादशिन्यभिषेकघटितोपचारैरुद्रंसंपूज्य आग्नेय्यादिचतुर्षुकलशेषुगंधद्वारामितिगंधंओषधयइतियवान्अश्वत्थवइतिपंचपल्लवान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि हिरण्यरूपइतिहिरण्यं याःफलिनीरितिफलम् युवासुवासाइतिवस्त्रवेष्टनं पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रनिधानं एतावत्कांडानुसमयेनकृत्वा इमंमेवरुणइतिसर्वेसमुद्राइतिचसमुद्रादिसहितंवरुणमावाहयेत् । इमंमेवरुणशुनःशेपोवरुणोगायत्री वरुणावाहनेवि० ॐ इमंमेवरुण० समुद्रादिसहितं वरुणंसंपूज्य । उत्तरकलशेष्वपिसमुद्रादिसहितवरुणपूजनेक्रमेण तत्त्वायामि० त्वंनोअग्ने० सत्वंनोअग्ने० इत्यादयो मंत्राः । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् ॐ तत्त्वायामि० ऋक् १ । त्वंनोअग्नेइत्यस्यगौतमोवामदेवोऽग्नीवरुणौ त्रिष्टुप्पूजनेवि० ॐ त्वंनोअग्ने० ऋक् १ । सत्वंनोअग्नइत्यस्यवामदेवोग्नीवरुणौत्रिष्टुप्पूजने० ॐ सत्वंनोअग्नेवमोभवो० ऋक् १ । सर्वपूजांतेदेवदानवइतिप्रतिकलशंप्रार्थना । तत्रक्रमेणचतुर्षुकलशेषुसूक्तजपः । आनोभद्राइतिदशर्चस्यसूक्त

---

[1] व्रीहियवगोधूममाषतिलान् । [2] स्थंडिलात्पूर्वतःपीठादौरुद्रमावाह्य तत्प्राच्यामैशान्यामुदीच्यांवाविधिवत्कुंभपंचकस्थापनमुक्तंमयूखेतत्र शतच्छिद्रे नपूर्णपात्रंकिंतुकेवलंद्रव्यप्रक्षेपः । मूलानुगुण्याद्युक्तंचैतत् ।

स्यराहूगणोगोतमोविश्वेदेवादेवता आद्यापंचसप्तमीचजगत्यःषष्ठीविराट्स्थानाशेषास्त्रिष्टुभःजपेविनियो० ॐ आनोभद्राःक्रतवोयंतु० ऋचः १० । भद्राअग्नेरितिद्वादशर्चस्यवाध्र्यश्वःसुमित्रोग्निर्देवताआद्येद्वेजगत्यावंत्यास्त्रिष्टुभः जपेविनि० ॐ भद्राअग्नेर्वध्र्यश्वस्य० ऋचः १२ । सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चस्यसूक्तस्यनारायणःपुरुषोनुष्टुबंत्यात्रिष्टुप् जपेवि० ॐ सहस्रशीर्षा० ऋचः १६ । कद्रुद्रायेतिनवर्चस्यसूक्तस्यघौरःकण्वोरुद्रोगायत्र्यंत्यानुष्टुप् जपेवि० ॐ कद्रुद्रायप्रचेतसे० इतिसूक्तम् । ततोग्निंवेद्यांग्रहांश्चप्रतिष्ठाप्यान्वाधानंकुर्यात् । समिद्वयमादायात्रप्रधानम् आदित्यादिग्रहान्अष्टाष्टसंख्याभिःअर्कादिजातीयसमिदाहुतिभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च । अधिदेवताप्रत्यधिदेवताद्याग्रहपीठदेवताएकैकसंख्याकाभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः । रुद्रंप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याकाभिरश्वत्थप्लक्षपलाशखदिरजातीयसमिदाहुतिभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिःसंमिश्रतिलमाषसर्षपाहुतिभिश्च । अग्निवायुसूर्यप्रजापतींस्तिलाहुतिभिः शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्याज्यभागांतेकृतेयजमानोयथादैवतंत्यागंकुर्यात् । तदनंतरंहोमांतेस्विष्टकृदादिनवाहुत्यंतेबलिदानंपूर्णाहुतिःप्रणीतानिनयनांतंसंस्थाजपः दंपत्योर्बालकस्यचाभिषेकः । धौतवस्त्रचंदनादिधारणं । आज्यंरूपंरूपमित्यवलोक्यसदक्षिणंदत्वापूर्णाहुतिंहुत्वाकृतं कर्मरुद्रार्पणंकृत्वाआचार्यायवस्त्रयुग्मसहितसोपस्करगोनिष्क्रयदानं ऋत्विग्भ्यःहिरण्यनिष्क्रयदानं स्थापितदेवतानांपू

---

१ प्रजापतिंतिलैःपूर्वोक्तसंख्याभिरितिशां. र. अत्रनिर्वापादिनाचरुरुक्तः । २ अयंचशतच्छिद्रगतैश्चतुःकुंभोदकैर्ग्रहकलशोदकेनचकार्यः ।

जनं विसर्जनंआचार्यहस्तेप्रतिपादनंचअग्नेःपूजनविसर्जने यथाशक्तिब्राह्मणभोजनस्यसंकल्पःभूयसीदानस्यच विष्णुस्मरणं तदर्पणंचकुर्यात् । इतिकृष्णचतुर्दशीजननशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथसिनीवालीकुहूशांतिविधिः । प्रयोगपारिजातेगार्ग्यः—सिनीवाल्यांप्रसूता[1]स्याद्यस्यभार्यापशुस्तथा । गजाश्वामहिषीचैवशक्रस्यापिश्रियंहरेत् । येसंतिसकलाश्चान्येस्वप्रसादोपजीविनः । वर्जयेत्तानशेषांस्तुपशुपक्षिमृगादिकान् । कुहूप्रसूतिरत्यर्थंसर्वदोषकरास्मृता । यस्यप्रसूतिरेतेषांतस्यायुर्धननाशनम् । सर्वेगंडसमस्तत्रदोषस्तुप्रबलोभवेत् । शांतिंविनाविशेषेणपरि[2]त्यागोविधीयते । परित्यागात्त्रशांतिंकुर्यादि[3]मांविचक्षणः । तत्फलंतत्क्षणार्धेनपुनरेवानुपालनम् । नत्यजेत्पंडितोमोहादर्थादज्ञानतोपिवा । तद्योगान्नाशयेत्किंचित्स्वयंवानाशमश्नुते । कल्पोक्तशांतिःकर्तव्याशीघ्रंदोषापनुत्तये । रुद्रःशक्रश्चपितरःपूज्याःस्युर्देवताःक्रमात् । कर्षमात्रसुवर्णेनतदर्धार्धेनवापुनः । अथवाशक्तितःकुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः । प्रतिमांकारयेच्छंभोश्चतुर्भुजसमन्विताम् । त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तांयथाक्रमात् । श्वेतवर्णांश्वेतपुष्पांश्वेतांबरवृषस्थिताम् । त्र्यंबकेनमंत्रेणपूजांकुर्याद्यथाविधि । इंद्रश्चतुर्भुजोवज्रांकुशचापैःससायकः । रक्तवर्णोगजारूढोयतइंद्रेतिमंत्रतः । पितरःकृष्णवर्णाश्चचतुर्हस्ताविमानगाः । [4]यष्ट्यक्षसूत्रकमंडल्वभयस्यैवधारिणः । येचेहेति[5]चमंत्रेणपूजाकुर्यादनंतरम् ।

---

[1] स्याद्दासीभार्या । [2] त्यागादितिल्यब्लोपेपंचमी परित्यागंकृत्वेत्यर्थः । [3] कुर्याद्धीमान्विचक्षणः । [4] गदाक्षसूत्र । [5] येसत्याइतिमदनरत्नपाठे येसत्यासोहविरदइतिमंत्रः ।

आग्नेयींदिशमारभ्यकुंभान्कोणेषुविन्यसेत् । तन्मध्येस्थापयेत्कुंभंशतच्छिद्रसमन्वितम् । तेष्वेवपंचगव्यादींस्तत्तन्मंत्रैश्चनिक्षिपेत् । कल्पोक्तशांतिःकर्तव्याकुर्याच्छीघ्रंस्वशक्तितः । गोदानंवस्त्रदानंचसुवर्णंचोर्वरांशुभाम् । दशदानानिचोक्तानिक्षीरमाज्यंगुडस्तथा । आज्यावेक्षणमेतानितत्तन्मंत्रैश्चकारयेत् । समिदाज्यचरोर्होमस्ति[1]लमाषैश्चसर्षपैः । अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिःखादिरैःशुभैः । अष्टोत्तरशतंमुख्यंप्रत्येकंजुहुयाद्द्विजः । त्र्यंबकेनमंत्रेणतिलान्व्याहृतिभिःपुनः । चतुर्भिःकलशैर्युक्तंबृहत्कुंभसमन्वितम् । शांतिवत्सकलंकार्यमभिषेकंचकारयेत् । पितृमातृशिशूनांचअभिषिंचेत्तुवारुणैः । शंकरस्याभिषेकंचकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अन्येषांचैवसर्वेषांब्राह्मणानांचतर्पणम् । यथाशक्त्यनुसारेणद्वि[2]जवाचनपूर्वकमिति ॥

अथप्रयोगः । कर्ताऽस्यबालकस्यसिनीवालीजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसिनीवालीजननशांतिं करिष्ये इतिसंकल्प्यगणेशपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणांतंकुर्यात् । कुहूजननेकुहूजननसूचितेत्यूहः । कुहूजननेगोमुखप्रसवः । चतुर्दशीविद्धामावास्यासिनीवाली । प्रतिपद्विद्धाकुहूः । वेधद्वयरहितोदर्शः । ततआचार्यःसर्षपविकिरणादिप्रार्थनांतंकृत्वोक्तप्रतिमाग्न्युत्तारणंकृत्वा स्थंडिलपूर्वभागेविदिक्षुआग्नेयीमारभ्यमहीद्यौरित्यादिमंत्रैःपदार्थानुसमयेनचतुरःकुंभानासाद्य मध्येशतच्छिद्रंसंस्थाप्यचतुर्षुजलपूरणगंधक्षेपांते तत्सवितुरित्यादिभिःपंचगव्यानि स्योनापृथिवीतिपंचमृदः सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि रुवतीतिपंचत्वचः ओषधयःसंवदंतइतिपंचधान्यानि हिरण्यरूपइतिहिरण्यंप्रक्षिप्य पंचस्वपि

---

[1] तिलमाषम्मिलितसर्षपाद्रव्यं । [2] द्विजवाचनं पुण्याहवाचनं । कर्मसंपूर्णतावाचनमित्येके ।

पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रनिधानांतेमध्यमेशतच्छिद्रेयथाशक्तिनिर्मितामुक्तलक्षणांरुद्रप्रतिमानिधाय त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप्रुद्रावाहनेवि० ॐ त्र्यंबकंयजा० इतिमंत्रेणरुद्रंश्वेतगंधपुष्पादिभिःसंपूज्य तद्दक्षिणतोयतइंद्रेतिभर्गइंद्रोबृहती इंद्रावा० ॐ यतइंद्र० इतिइंद्रंसंपूज्य येचेहेतिशंखःपितरस्त्रिष्टुप् पित्रावा० ॐ येचेहपितरो० इत्युत्तरतःपितॄन्संपूज्य[1]चतुर्षुकुंभेषुवरुणंसंपूज्य आनोभद्रा[2]इतिपठेदृग्वेदी यजुर्वेदीनमोवाचइति । गवामंगेष्वितिगांदद्यात् । शरण्यंसर्वलोकानांलज्जायारक्षणंपरम् । सुवेषधारिवस्त्रत्वमतःशांतिंप्रयच्छमेइतिवस्त्रम् । हिरण्यगर्भगर्भस्थमितिसुवर्णम् । सर्वभूताश्रयाभूमिर्वराहेणसमुद्धृता । अनंतसस्यफलदाअतःशांतिंप्रयच्छमेइतिउर्वरां । ततोदशदानानि गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच । रौप्यंलवणमित्याहुर्दशदानानिपंडिताः । गांभुवंचोक्तमंत्राभ्यांपुनर्दत्त्वातिलान्दद्यात् । महर्षेर्गोत्रसंभूताःकश्यपस्यतिलाःस्मृताः । तस्मादेषांप्रदानेनममपापंव्यपोहत्विति । उक्तमंत्रेणपुनर्हिरण्यंदत्वाज्यंदद्यात् । कामधेनुषुसंभूतंसर्वक्रतुषुसंस्थितम् । देवानामाज्यमाहारमतःशांतिंप्रयच्छमे । उक्तमंत्रेणवासःपुनर्दत्वाधान्यंदद्यात् । सर्वदेवमयंधान्यंसर्वोत्पत्तिकरंमहत् । प्राणिनांजीवनोपायमतःशांतिंप्रयच्छमेइति । यथादेवेषुविश्वात्माप्रवरश्चजनार्दनः । सामवेदस्तुवेदानांमहादेवस्तुयोगिनाम् । प्रणवःसर्वमंत्राणांनारीणांपार्वतीयथा । तथारसानांप्रवरः[3]सदैवेक्षुरसोमतः । ममतस्मात्परांशांतिंददस्वगुडसर्वदेतिगुडम् । प्रीतिर्यतःपितॄणांचविष्णुशंकरयोःसदा । शिवनेत्रोद्भवंरूप्यमतःशांतिंप्रयच्छमेइतिरौप्यम् । यस्मादन्नरसाःसर्वेनोत्कृष्टालवणंविना । शंभोःप्रीतिकरंनित्यमतःशांतिंप्रयच्छमेइतिलवणम् । इतिदशदानानि । ततःक्षीरंदद्यात् । क्षीरजातास्तथाशंखाःक्षीरादमृतसंभवः । क्षीरात्क्षीरोदवत्कीर्तिःक्षीरेप्राणस्यसंभवः । तस्मात्क्षीरप्रदानेनअतःशांतिंप्रयच्छमेइति । आज्यगुडावुक्तमंत्राभ्यांपुनर्दत्वा[4]ज्यपूर्णेकांस्यपात्रेरूपंरूपमितिसहकुटुंबःप्रतिरूपंवीक्ष्यदद्यात् । आज्यंतेजःसमुद्दिष्टमाज्यंपापहरंस्मृतम् । आज्यंसुराणामाहारआज्येदेवाःप्रतिष्ठिताइति । भुवोमानंगोचर्म तिलानांद्रोणः सुवर्णरजतयोःसुवर्णतदर्धतदर्धान्यतरत् आज्यस्यपलानिचत्वारिंशत् वाससस्त्रित्वम् धान्यस्यपंचद्रोणाः एवंगुडलवणयोः सप्तहस्तेनदंडेनत्रिंशद्दंडानिवर्तनम् दशतान्येवगोचर्म । अत्रगवादीनांदक्षिणात्वात्सदक्षिणमनड्वाहमितिवद्वचनाभावाद्यज्ञियदक्षिणात्मकगोधान्यादेरिवनदक्षिणांतरापेक्षा । नचैवंदक्षिणादानकालेदानापत्तिः । अग्निगतदीक्षणीयादिगोचरन्यायेनप्रत्यक्षपाठबलीयस्त्वात् । अस्मिन्नप्यवसरेक्रियमाणदानेनर्त्विगानतिरूपप्रयोजनसंभवाच्च । आकरेदशदानोत्तरमुक्तक्षीरादिदानस्यहोमोत्तरकर्तव्यतोक्तिस्तुकिंमूलेतिनविद्मः ॥ अथाचार्योग्निंप्रतिष्ठाप्यग्रहानावाह्यसंपूज्यान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानम् ग्रहानर्कादिसमिच्चर्वाज्याहुतिभिर्विवक्षितसंख्याभिः । त्र्यंबकं अश्वत्थप्लक्षपालाशखदिरसमिदाहुतिभिःप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याभिराज्याहुतिभिश्चर्वाहुतिभिःसंमिश्रसर्षपतिल

---

[1] मयूखमतेस्थंडिलात्पूर्वतः पीठादौरुद्रेंद्रपितॄन्संपूज्यतत्प्राच्यामुदीच्यामैशान्यांवाकुंभपंचकस्थापनंशतच्छिद्रेचनपूर्णपात्रनिधानादि युक्तंचैतत् ।

[2] शांतिरत्नेआनोभद्रा० भद्राअग्नेः० सहस्रशीर्षा० कद्रुद्रायेत्यादिस्वस्वशाखोक्तशांतीःपठेदित्युक्तम् ।

[3] प्रचुरःसदैव ।

[4] एतानिदक्षिणात्वेनात्रदेयानि अथक्रमेणपाठक्रमस्यबाधात् अतएवांतेदक्षिणानुक्तिः । शां. र. ।

माषाहुतिभिश्चप्रत्येकंतावतीभिः । इंद्रंपितृंश्चप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याभिरष्टसंख्याभिर्वोक्तद्रव्याहुतिभिः २ त्र्यंबकमितिमंत्रेणतिलाहुतिभिः । प्रजापतिंतिलैः २८ वा ८ शषेणेत्यादियथान्वाधानं त्यागेकृतेप्रायश्चित्तहोमांतेबलिदानं धामं[1]तइतिपूर्णाहुतिश्च । ततोग्रहकुंभसहितचतुःकुंभजलयुतशतच्छिद्रेणमातृपितृशिशूनामभिषेकस्तत्त्वायामीतित्रिभिः । एषां शुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् अभिषेके० ॐ तत्त्वायामि० ऋचः ३ । ततोविभू[2]तिधारणांतेषोडशोपचारैरुद्रस्येतरेषांपंचोपचारैः पूजनम् विसृज्यताःप्रतिमाआचार्यहस्तेप्रतिपाद्याऽग्निंसंपूज्यविसृज्ययथाशक्तिद्विजानुज्ञयाब्राह्मणानन्यांश्चांधपंग्वादीन्भोजयेदिति इतिसिनीवालीकुहूशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथदर्शशांतिः । नारदः—अथातोदर्शजातानांमातापित्रोर्दरिद्रता । तद्दोषपरिहारार्थंशांतिं[3]वक्ष्यामितेसदा । पुण्याहंवाचयित्वादौक्रतुसंकल्पपूर्वकम् । कुंडंवामंडलंकुर्या[4]त्तद्देशेस्थापयेद्घटं । मंडलं[5]सर्वतोभद्रं । तत्कुंभेनिक्षिपेद्द्रव्यंदधिक्षीरघृतादिकम् । आदिशब्दाद्गोमूत्रगोमये । न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थाःसचूतानिंबकास्तथा । एतेषांवृक्षमूलानित्वगादीन्पल्लवांस्तथा । पंच[6]रत्नानिनिक्षिप्यवस्त्रयुग्मेनवेष्टयेत् । सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः । आपोहिष्ठातृचेनाथकयानश्चित्रइत्यृचा । यत्किंचेदमृचाचैवसमुद्रज्येष्ठाइत्यृचा । अभिमंत्र्योदकंपश्चादग्नेः

---

[1] मूर्धानमिति । [2] शां. र. तु गवादिदानान्यत्रैवकर्तव्यानीत्युक्तम् । [3] वक्ष्यामिनारदः । [4] तद्देशेतत्समीपे । [5] मंडलंस्थंडिलंइति शांतिम० । [6] एवंरत्नानि ।

पूर्वप्रदेशके । उदकमभिमंत्र्यपश्चाद्दर्शदेवतांस्थापयेदित्याशयः । मंडलंकुर्यादितियदुक्तंतदाह—हारिद्रंरक्तकंचैवकृष्णंश्वेतंचनीलकम् । एतेषांतंडुलैश्चैवसर्वतोभद्रमुद्धरेत् । दर्शस्यदेवतायाश्चसोमसूर्यस्वरूपकाम् । प्रतिमां[1]स्वर्णजांनित्यंराजतींताम्रजांतथा । दर्शदेवतापितरस्तद्रूपांप्रतिमांस्थापयेदित्यभेदेनान्वयः । कुह्वाअपितत्त्वात्तत्रापीदम् । सर्वतोभद्रमध्येचस्थापयेद्दर्शदेवताम् । ग्रहवर्णंवस्त्रयुग्मंतद्वर्णंगंधपुष्पकम् । आप्यायस्वेतिमंत्रेणसवितापश्चातात्तथैवच । उपचारैः समाराध्यततोहोमंसमाचरेत् । कृत्वावह्निंप्रतिष्ठाप्यक्रतुसंकल्पमीदृशं । आयुरारोग्यसिध्यर्थंसर्वानिष्टप्रशांतये । पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणायच । मातापित्रोःकुमारस्यसर्वा[2]रिष्टप्रशांतये । तेषामायुःश्रियेचैवशांतिहोमंकरोम्यहम् । समिधश्चचरुद्रव्यंक्रमेणजुहुयाद्गृही । हुनेत्सवितृमंत्रेणसोमोधेनुंचमंत्रतः । एतैर्मंत्रैश्चप्रत्येकंहुनेदष्टोत्तरंशतम् । एतैरितिबहुवचनंप्रणवस्वाहाकारसाहित्याभिप्रायेणानुवादः अतएवाह—दर्शस्यदेव[3]ताहोमस्त्वष्टाविंशतिसंख्यया । होममेवंतुकृत्वाथविदध्याचाभिषेचनं । श्रीसूक्तमायुष्यसूक्तंसमुद्रज्येष्ठाइत्यृचा । एतैर्मंत्रैरभिषेकंमातापित्रोःशिशोस्तथा । ततःस्विष्टकृदादिस्याद्धोमशेषंसमापयेत् । हिरण्यंरजतंचैवकृष्णाधेनुःसदक्षिणा । अन्येभ्योपियथाशक्तिदातव्यादक्षिणातथा । ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्रकारयेत्स्वस्तिवाचनम् । इतिनारदोक्तादर्शशांतिः ॥ ॥ अथप्रयोगः । कर्ताकृतनित्यक्रियःपवित्रपाणिःसपत्नीकःस्वासनेउपविश्यदेशकालसंकीर्तनांते अस्यबालस्यदर्शजननसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्य

---

[1] दर्शसोमसूर्यक्रमापेक्षयायंधातुक्रमः । [2] सर्वानिष्ट । [3] दर्शदेवतामंत्रस्तल्लिंगकोग्राह्यःवेदमंत्रानुपदेशान्नाममंत्रोवा ।

थं[1]दर्शजननशांतिंकरिष्ये । अखंडाऽमाजननेइत्थंसंकल्पः । अमायाःखंडतिथित्वेउत्तरविद्धामाजननेकुहूजननशांतिंकरिष्येइतिसंकल्पेविशेषः । ततोगणेशपूजनपुण्याहवाचनाचार्यर्त्विग्वरणाचार्यादिपूजनानिकुर्यात् । ततआचार्योयदत्रसंस्थितमित्यादिस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिप्रार्थनांतंकृत्वा कुंडात्स्थंडिलाद्वापूर्वेसर्वतोभद्रपर्यासंस्थलमतिक्रम्य महीद्यौरित्यादिनाकुंभस्थापनादिजलसेचनां[2]तंकृत्वा तत्रआप्यायस्वेत्यादिमंत्रैःक्षीरदधिघृतानिप्रक्षिप्य गायत्र्यागंधद्वारामितिचगोमूत्रगोमयेप्रक्षिप्य न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थचूतनिंबमूलानांत्वचोरुवतिर्भीमइतितत्पल्लवानश्वेत्थेवइति पंचरत्नानिसहिरत्नानीतिनिक्षिप्य युवासुवासाइतिवस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः।आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः इतिसमुद्रादिदेवतासहितंवरुणमावाह्यसंपूज्य कलशोदकंआपोहिष्ठेतितृचेनकयानश्चित्रइत्यृचायत्किंचेदमितिसमुद्रज्येष्ठा इतिचऋग्भ्यांचाभिमंत्र्यतत्पश्चिमेअग्नेःपूर्वभागेकृष्णनीलरक्तादिवर्णतंडुलैर्यथोचितंपूरितंश्रृंखलावल्लीभद्रादिगर्भंसर्वतोभद्रंसंवत्सरकृत्यांतर्गतानंतव्रतोद्यापनोक्तरीत्याकृत्वा तत्रब्रह्मादिप्रसिद्धदेवतापूजांते मध्येसुवर्णप्रतिमायांपितॄनावाहयेत् । येचेहेतिशंखःपितरस्त्रिष्टुप् पित्रावाहने० ॐयेचेहपितरो० १ । दक्षिणतःरजतप्रतिमायांसोमम् उत्तरतःताम्रप्रतिमायांसूर्यंचावाहयेत् । आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री सोमावा० ॐआप्यायस्व० १ । सवितापश्चातादितिधानाकोलुशःसवितात्रिष्टुप् सूर्यावाह० ॐ सवितापश्चातात्० ऋक् १ । ततोदेवतात्रयंसंपूज्याऽग्निंप्रतिष्ठाप्य सर्वतोभद्रस्यैशा

---

१ सग्रहमखांनारदोक्तांदर्श. । २ जलपूरणांतं ।

न्यांग्रहप्रतिष्ठापनादिवरुणपूजांतंकृत्वान्वादध्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंते आदित्यादिग्रहान्चिकीर्षितसंख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः पितॄनष्टाविंशतिसंख्याकाभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः सोमंसूर्यंचप्रत्येकंअष्टोत्तरशतसंख्याकाभिःतदाहुतिभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि ततःआज्येनसहचरोःपर्यग्निकरणादिकालेकुर्यात् । आज्यभागांतेआयुरारोग्यमितिमंत्राभ्यां यजमानेनहोमसंकल्पपूर्वकंत्यागेकृतेसर्त्विगाचार्यःप्रधानहोमंकुर्यात् । तदंतेस्विष्टकृतःपूर्वं [1]हिरण्यवर्णामितिआ[2]युष्यंवर्चस्यमितिसूक्ताभ्यांसमुद्र[3]ज्येष्ठाइत्यृचाचसबालौपितरावभिषिच्यस्विष्टकृदादिकुर्यात् । ततोबलिदानपूर्णाहुतीकृत्वाहोमशेषंसमापयेत् । ततोयजमानःहिरण्यरजतेसदक्षिणांकृष्णांधेनुंचआचार्यायदत्वाऋत्विग्भ्यश्चयथाशक्तिदक्षिणांदत्वास्थापितदेवतोपस्थापनक्रमेणउत्तरपूजाविसर्जनेकृत्वाप्रतिमाआचार्यायप्रतिपाद्यअग्निंसंपूज्यगच्छगच्छेतिविसृज्यशांतीःपाठयित्वाब्राह्मणान्भोजयित्वातेभ्योदक्षिणादानांतेस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितिवाचयेत् । तेचस्वस्तीत्तिवदेयुः ॥ ॥ इतिदर्शशांतिः । इतिसंस्कारकौस्तुभेदर्शतिथिशांतिप्रयोगः ॥ इतितिथिशांतयः ॥ ॥ ॥

अथनक्षत्रशांतयः ॥ अथमूलशांतिविधिः । अथातःसंप्रवक्ष्यामिमूलजातहितायच । मातापित्रोर्धनस्यापिकुलशांतिहितायच । त्यागोवामूलजातस्यस्यादष्टाब्दात्प्रदर्शनम् । अभुक्तमूलजातानांपरित्यागोविधीयते । (ज्येष्ठांत्यघटिकाचैका

---

१ हिरण्यवर्णामितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यकर्दमानंदचिक्लीतेंदिरासताःश्रीरनुष्टुप् चतुर्थीबृहतीपंचमीषष्ठयौत्रिष्टुभौअंत्याप्रस्तारपंक्तिः । २आयुष्यमित्येकादशर्चस्यसूक्तस्यसनकादयोहिरण्यमनुष्टुप्पंचम्यष्टमीनवमीचत्रिष्टुभःसदामीशकर्यत्याजगती । समुद्रज्येष्ठाइत्यस्य० ।

मूलादौघटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्जातंपुत्रंविसर्जयेत्) । अदर्शनाद्वापिपितुःसतुतिष्ठेत्समाष्टकम् । एवंचदुहितुर्ज्ञेयंमूलजातफलंबुधैः । अन्यत्रतु—नबालाहंतिमूलर्क्षेपितरंमातरंतथा । मूलजाश्वशुरंहंतिव्यालजाचतदंगनाम् । माहेंद्रजाग्रजंहंतिदेवरंतुद्विदैवजा । शांतिर्वापुष्कलास्याच्चेत्तर्हिदोषोनविद्यतेइति । व्यालआश्लेषा । माहेंद्रंज्येष्ठा । द्विदैवंविशाखा । मुख्यकालंप्रवक्ष्यामिशांतिहोमस्ययत्नतः । जातस्यद्वादशाहेतुजन्मर्क्षेवाशुभेदिने । [1]समाष्टकेद्वादशाहेकुर्याद्वाशांतिमादरात् । उत्तरार्धेसमाष्टकेद्वादशाब्देइतिमदनरत्नपाठः । सुसमेपुण्यदेशेतुमंडपंकारयेद्बुधः । [2]पुण्यैर्भिर्मंत्रितैस्तोयैःप्रोक्षितायांक्षितौततः । तत्रोदकुंभंसुश्लक्ष्णंरक्तंव्रणविवर्जितम् । [3]अकृष्णमूलंनिर्णिक्तंपूरयेन्निर्मलांभसा । वस्त्रावगुंठितंकुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा । [4]कूर्चंहेमसमायुक्तंचूतपल्लवशोभितम् । स्वस्तिकोपरिविन्यस्यसक्षीरिद्रुमपल्लवैः । द्रोणव्रीहींश्चनिक्षिप्यईशान्यांतंनिधापयेत् । पंचरत्नानिनिक्षिप्यसर्वौषधिसमन्वितम् । अर्चितंगंधपुष्पाद्यैःश्रीरुद्रंचस्पृशन्जपेत् । षडंगसहितंसम्यक्तंजपेद्रुद्रसंख्यया । बह्वृचोरुद्रसूक्तैर्वाछंदोगोरुद्रसामभिः । एकादशाष्टत्रिद्व्येकसंख्ययाशक्तितोजपेत् । तत्रा[5]प्रतिरथंसूक्तंशतरुद्रानुवाककम् । [6]रक्षामंत्रंतथापुण्यंराक्षोघ्नंचस्पृशन्जपेत् । त्रैयंबकंजपेत्सम्यगष्टोत्त

---

[1] समाष्टकेतिअभुक्तमूलोत्पत्तौसमाष्टकादर्शनपक्षेसमाष्टकानंतरं तद्भिन्नमूलोत्पत्तौद्वादशाहेइत्यर्थः । [2] पुण्यर्चआपोहिष्ठादयः । [3] सुवर्तुलंचनिर्णिक्तमितिपाठः । निर्णिक्तंधौतं । [4] कूर्चपंचगव्यंदर्भमुष्टिर्वा । [5] अप्रतिरथमाशुःशिशानइति । शतरुद्रानुवाकस्त्वमग्नेरुद्रइति । [6] रक्षामंत्रोरक्षाणोअग्नइति । राक्षोघ्नंचरक्षोहणमितिपंचविंशर्चं ।

रसहस्रकम् । एकवारंतथाजापीपावमानीःस्पृशन्जपेत् । संस्थाप्यपंचकुंभांश्चद्वयंवातदलाभतः । श्रीरुद्रस्यैककुंभश्चसर्वसूक्तानितत्रतु । तथान्यंचशुभंकुंभंपूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् । चतुःप्रस्रवणंकुर्यात्पंच[1]वक्रंतथैवच । वस्त्रावगुंठितंकुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा । पंचरत्नसमायुक्तमाम्रपल्लवसंयुतम् । गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमह्रदगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत् । कुंभस्यनैर्ऋतेदेशेहोमस्थानंप्रकल्पयेत् । गोमयालेपितेदेशेकुर्यात्स्थंडिलमुत्तमम् । कृत्वा[2]ग्निमुखपर्यंतमुल्लेखादिस्वशाखया । पूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा[3]पूजांसमारभेत् । नक्षत्रदेवतारूपंसुवर्णेनप्रयत्नतः । निष्कमानेनचार्धेनपादेनाथस्वशक्तितः । प्रतिमां[4]लक्षणोपेतांकारयित्वाविचक्षणः । यद्वामूल्यंसुवर्णस्यस्थापयित्वाप्रपूजयेत् । सुवर्णंसर्वदैवत्यंसर्वदेवात्मकोऽनलः । सर्वदेवात्मकोविप्रःसर्वदेवमयोहरिः । संस्मरेन्निर्ऋतिंश्यामंसुमुखंनरवाहनं । रक्षोधिपंखड्गहस्तंदिव्याभरणै[5]भूषितम् । प्रतिमापूजनार्थायवस्त्रयुग्मंप्रकल्पयेत् । पंकजंकारयेद्धूम्रैरक्ताभैर्व्रीहितंडुलैः । चतुर्विंशद्दलोपेतंशुक्लैर्वाकर्णिकान्वितम् । तस्योपरिन्यसे[6]त्पात्रंस्वर्णंवारौप्यमृन्मयम् । शुद्धवस्त्रेणसंछाद्यतत्रमूलानिनिक्षिपेत् । मूलानिशतमूलानितदलाभे—विष्णुक्रांतासहदेवीतुलसीतुशतावरी । मूलानीमानिगृह्णीयाच्छतालाभेविशेषतः । स्थापयेत्कर्णिकामध्येवस्त्रगंधाद्यलंकृतम् । [7]कूर्चंहेमजलोपेतंकुंकुमौषधिसंयुतम् । कुंभोपरिन्यसेद्विद्वान्मूलनक्षत्रदेवताम् । अधिप्र

---

[1] वक्रंतुतद्भवेत् । [2] अग्निमुखमग्निस्थापनं । [3] पूजांपूजासंभारंकुर्यात्नत्वत्रपूजा अग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । [4] लक्षणेनैकां । [5] ज्योतिर्निबंधेतु—मूलरूपंविधातव्यंश्वेतंकुणपवाहनं । खड्गखेटधरंचोग्रंद्विभुजंचवृकाननमित्युक्तम् । [6] पात्रंकलशं । [7] कूर्चोदर्भस्तंभः ।

त्यधिदेवौच[1]दक्षिणोत्तरदेशयोः । अधिदेवंयजेदादौज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् । तथाप्रत्यधिदेवंचपूर्वाषाढाधिपंयजेत् । उत्तराषाढऋक्षाद्याअनुराधांतमर्चयेत् । ऐंद्रादीशानपर्यंतंपूजयेत्स्वस्वनामतः । स्वलिंगोक्तैश्चतन्मंत्रैःप्रधानादीन्प्रपूजयेत् । पंचामृतेनसंस्नाप्यआवाह्याथसमर्चयेत् । (आवाह्येतिल्यब[2]लोपेपंचमी) । अथेतिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वेत्युक्तानंतर्यानुवादः । अतएवाह उपचारैःषोडशभिरिति । आवाहनमारभ्यार्चनविवरणम् । उपचारैःषोडशभिर्यद्वापंचोपचारकैः । रक्तचंदनगंधाद्यैःपुष्पैःकृष्णसितादिभिः । मेषशृंगादिधूपैश्चघृतदीपैस्तथैवच । सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैरोदनादिभिः । मत्स्यमांससुरादीनिब्राह्मणानांविवर्जयेत् । सुरास्थानेप्रदातव्यंक्षीरंसैंधवमिश्रितम् । पायसंलवणोपेतंमांसस्थानेप्रकल्पयेत् । उक्तगंधाद्यलाभेतुयथालाभंसमर्पयेत् । [3]पुष्पांतंतुसमभ्यर्च्यहोमंकुर्याद्यथोदितम् । निर्वापप्रोक्षणादीनिचरोःकुर्याद्यथाविधि । हविर्गृहीत्वाविधिवन्नैर्ऋत्यैवऋचाहुनेत् । मोषुणःपरापरेतियत्तेदेवीतिवापुनः । पायसंघृतसंमिश्रंहुनेदष्टोत्तरंशतम् । विधिवदितिपायसचर्वोरवदानधर्मविधेःप्रतिप्रसवः । अन्यथानर्थक्यात् । समिदाज्यचरून्पश्चाच्छक्तितःसंख्ययाहुनेत् । पश्चात्पायसहोमोत्तरम् । अधिदैवतयोश्चैवंजुहुयात्स्वस्वमंत्रतः । चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैश्चस्वाहांतैः[4]स्वस्वमंत्रकैः । नक्षत्रदेवताभ्यश्चपायसेनतुहोमयेत् । कृणुष्वेतिपंचदशर्ग्भिर्जुहुयात्कृसरंततः । गायत्र्याजातवेदसेत्र्यंबकमितिचक्रमात् । सीरायुंजंतितामग्निंवास्तोष्पत्यग्निमेवच । क्षेत्रस्यपतिनाग्रणानाग्निंदूतंपुरोदधे । श्रीसूक्तेनतथाविद्वान्स

---

[1] दक्षिणोत्तरयोःक्रमात् । [2] ल्यब्लोपेइत्यादिविचारणीयमिदं । [3] पुष्पांजल्यंतमित्यर्थः । [4] स्वस्वमंत्रोनाममंत्रः ।

मिदाज्यचरून्क्रमात् । अष्टोत्तरशतैर्वाथअष्टाविंशतिभिःक्रमात् । अष्टाष्टसंख्ययावापिजुहुयाच्छक्तितोबुधः । त्वंनःसोमेनपायसंजुहुयात्तुत्रयोदश । चतुर्गृहीतमाज्यंचयातेरुद्रेतिमंत्रतः । स्रुवेणजुहुयादाज्यंमहाव्याहृतिभिःक्रमात् । हुत्वास्विष्टकृतंपश्चात्प्रायश्चित्ताहुतीर्हुनेत् । आचार्योयजमानोवाअग्नौपूर्णाहुतिंहुनेत् । समुद्रादूर्मिसूक्तेनप्राजापत्यऋचाथवा । पूर्णादर्विसप्ततेतिमंत्रैःपूर्णाहुतिंहुनेत् । होमशेषंसमाप्याथ[1]वह्निमारोपयेद्बुधः । कुंभाभिमंत्रणंकुर्याद्दक्षिणेनाभिमर्शयेत् । मृत्युप्रशमनार्थायजपेत्र्यंबकंशतम् । रुद्रकुंभोक्तमार्गेणरुद्रमंत्रं(कुंभं)स्पृशन्जपेत् । धूपंदीपंचनैवेद्यंकुंभयुग्मंनिवेदयेत् । प्रसादयेत्ततोदेवमभिषेकार्थमादरात् । तस्मिन्कालेग्रहातिथ्यंकर्तव्यंभूतिमिच्छता । पृथक्प्रशस्तंतेनैवनक्षत्रेष्टयासहैववा । अभिषेकविधिंवक्ष्येसर्वाचार्यैरुदीरितम् । भद्रासनोपविष्टस्ययजमानस्यऋत्विजः । दारपुत्रसमेतस्यकुर्युःसर्वेभिषेचनम् । अक्षीभ्यामितिसूक्तेनपावमानीभिरेवच । आपोहिष्ठेतिनवभि[2]रापइद्वाद्वयेनच । सहस्राक्षतृचेनापिदेवस्यत्वेतिमंत्रकैः । शिवसंकल्पमंत्रेणवक्ष्यमाणैश्चमंत्रकैः । योसौवज्रधरोदेवोमहेंद्रोगजवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषंमातापित्रोर्व्यपोहतु । योसौशक्तिधरोदेवोहुतभुङ्मेषवाहनः । सप्तजिह्वश्चदेवोऽग्निर्मूलदोषंव्यपोहतु । योसौदंडधरोदेवोधर्मोमहिषवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषंव्यपोहतुयमोमम । योसौखङ्गधरोदेवोनिर्ऋतीराक्षसाधिपः । प्रशामयतुमूलोत्थंदोषंगंडांतसंभवम् । योसौपाशधरोदेवोवरुणश्चजलेश्वरः । नक्रवाहःप्रचेतानोमूलोत्थाघंव्यपोहतु । योसौदेवोजगत्प्राणोमारुतोमृगवाहनः ।

---

[1] वह्निसमारोपोऽयंग्रहमखविकृतित्वात्स्मार्ताग्निपक्षेज्ञेयः । [2] यतइंद्रद्वयेनच ।

प्रशामयतुमूलोत्थंदोषंबालस्यशातिदः । योसौनिधिपतिर्देवःखड्गभृद्वाजिवाहनः । मातापित्रोःशिशोश्चैवमूलदोषंव्यपोहतु । योसौपशुपतिर्देवःपिनाकीवृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशुव्यपोहतु । विघ्नेशःक्षेत्रपोदुर्गालोकपालानवग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनंसर्वेकुर्वंतुशांतिदाः । तच्छंयोरभिषेकंतुसर्वदोषोपशांतिदम् । सर्वकामप्रदंदिव्यंमंगलानांचमंगलम् । वस्त्रांतरितकुंभाभ्यांपश्चात्तुस्नापयेद्बुधः । ततःशुक्लांबरधरःशुक्लमाल्यानुलेपनः । यजमानोदक्षिणाभिस्तोषयेदृत्विगादिकान् । धेनुंपयस्विनींदद्यादाचार्यायसवत्सकाम् । निर्ऋतिप्रतिमांवस्त्रंकुंभंहेमचदापयेत् । ग्रहार्थवस्त्रप्रतिमास्तत्तदुक्ताश्चदक्षिणाः । श्रीरुद्रजापिनेदेयःकृष्णोनड्वान्प्रयत्नतः । तत्कुंभवस्त्रप्रतिमास्तस्मैदद्यात्प्रयत्नतः । इतरेभ्योपिविप्रेभ्यः शक्त्यादद्याच्चदक्षिणाम् । उक्तालाभेततोदद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् । तत्तन्मूल्यंप्रदातव्यंशक्त्यावाथप्रदापयेत् । आचार्यायचयद्दत्तंतदर्धंब्रह्मणेभवेत् । सदस्यायब्रह्मणोर्धंमृत्विग्भ्यश्चतदर्धकम् । गृह्णीयादाशिषस्तेभ्यःप्रणम्याथसमापयेत् । दद्यादन्नंपायसादिब्राह्मणान्भोजयेच्छतम् । अलाभेसतिपंचाशद्दशकंतदलाभतः । सर्वशांतिश्चपठनंब्राह्मणैराशिषस्तथा । गृहीक्षमापयेद्विद्वान्निर्ऋतिःप्रीयतामिति । विधानेचरितेऽस्मिंस्तुततःशांतिर्भवेद्ध्रुवम् । गंडांतेप्येवमेवस्यात्पुष्यार्धेतद्वदेवतु[1] । इत्युक्तंमनुनासम्यङ्मूलजातहितायच । मातापित्रोर्धनस्यापिबंधुदोषापनुत्तये[2] ॥ ॥ अथैतदनुसारीप्रयोगः । अभुक्तमूलोत्पत्तौवर्षाष्टकसहितद्वादशाहांतेवर्षाष्टकांतेद्वादशाब्दांतेवातदन्यमूलोत्पत्तौतुद्वादशाहे अव्यवहितागामिमूल

---

१ समाष्टकेद्वादशाहेकुर्याद्वाशांतिमादरात्इत्यधिकंक्वचित् । २ शोकापनुत्तये ।

नक्षत्रयुतेशुभदिनेवागोप्रसवशांतिमुक्तविधिनाकृत्वा देशकालकीर्तनांतेस्यकुमार[1]स्यमूलप्रथमचरणजन्मसूचितसकलारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशौनकोक्तप्रकारांसग्रहमखांमूलजननशांतिंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणपतिपूजादिऋत्विग्वरणांतंकुर्यात् । द्वितीयादिचरणोत्पत्तौसंकल्पेऊहोबोद्धव्यः । ब्रह्मसदस्यौकृताकृतौ । ऋत्विजश्चाष्टौद्वादशषोडशवा । ब्राह्मणाःश्रोत्रियाश्चाष्टौद्वादशत्वथषोडशेतिकश्यपोक्तेः । अत्यंताशक्तौचत्वारोपि यथाशक्तिसवस्त्रालंकारमधुपर्केणान्यथावातेषांपूजनम् । ततआचार्यःपवित्रपाणिःप्राणानायम्ययथाचारंसंकल्प्य सुसमीकृतपुण्यदेशेयदत्रसंस्थितमितिसर्षपान्विकीर्य एतोन्विंद्रंस्तवामेतितिसृभिर्ऋग्भिर्जलमभिमंत्र्यतेनापोहिष्ठेतितृचेनतांभूमिंप्रोक्ष्य मंडपपक्षेमंडपदेवतापूजनं माघकृत्योक्तविधिनाकुर्यात् । ततःप्रतिमाभ्युत्तारणंकृत्वामंडपस्यतदभावेप्रोक्षितभूमेर्वा ऐशान्यांस्वस्तिकंविरच्य मही द्यौरितिभुवंस्पृष्ट्वाओषधयःसमितिद्रोणपरिमितव्रीहीन्प्रक्षिपेत् यथोक्तलक्षणंकलशंप्रक्षालितं (आकलशेष्वितिसंस्थाप्यं) युवासुवासाइतिवस्त्रावगुंठितंकृत्वा तीर्थवारिणेमंमेगंगेइत्यापूर्य शरासःकुशरासइतिदर्भकूर्चंहिरण्यरूपइतिहेमसमायुक्तं विधाय चूतपल्लवैःसंयुक्तंस्वस्तिकेव्रीहिषुविन्यस्यसपल्लवाःक्षीरद्रुमशाखाअश्वत्थेवइतिनिक्षिप्य सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि याओषधीरितिसर्वौषधीः गंधद्वारामितिगंधं याःफलिनीरितिपुष्पफले ओषधयइतियवान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः स्योनेतिमृदः आपोहिष्ठेतितृचेनपंचगव्यंचनिःक्षिप्य पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंनिधाय तस्मात्कलशाच्चतुर्दिक्षुमहीद्यौरित्या

---

१ कुमार्याकुमार्यावाद्वादशाहकरणपक्षे शिशोःबालस्येतिवोहः ।

दिमंत्रावृत्त्याचतुर्णांकलशानांपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा मध्यकलशस्थितसाष्टदलवाससिहेमप्रतिमायां [1]यातेरुद्रेतिमंत्रस्य कश्यपोरुद्रःस्वराडनुष्टुप्याते० इतिरुद्रमावाह्यमंत्रेणतेनैवसंपूज्यचतुर्षुवरुणमावाह्यपंचोपचारैःसंपूज्य यजुर्वेदीयजमानश्चेत्कंचिदृत्विजंमध्यकुंभेषडंगैकादशिनीजपेयोजयेत् सचरुद्रकलशंस्पृशन्जपेत् । बह्वृचोयजमानश्चेद्रुद्रसूक्तजपेकंचिद्योजयेत् । छंदोगश्चेद्रुद्रसामजपेसामगांस्त्रीन्योजयेत् । तेपिकलशंस्पृशंतोजपेयुः । सूक्तसामजपयोरेकादशाष्टत्रिद्व्येकसंख्या[2]नांविकल्पः । कद्रुद्रायेतिनवर्चस्यघौरःकण्वोरुद्रोगायत्र्यंत्यानुष्टुप् । इमारुद्रायेत्येकादशर्चस्यसूक्तस्यकुत्सोरुद्रोनवजगत्योंत्येत्रिष्टुभौ । आतेपितरितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यगृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् । सर्वेषांजपेविनियोगः । ॐ कद्रुद्रायप्रचेतसे० ऋचः ९ । ॐ इमारुद्रायतवसेकपर्दिने० ऋचः ११ ॐ आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतु० ऋचः १५ । सूक्तांतरसत्वेपिनतज्जपःबहुवचनस्यत्रिषूपपत्तेः । आवोराजानमित्यादित्रयाणांसाम्नांवामदेवोरुद्रआद्यस्यत्रिष्टुप्द्वयोर्गायत्रीजपेवि० । ॐ आवोराजानमध्वरस्यरुद्रं० ऋचः ३ चतुर्णामन्येषामपितत्रैवजपस्तत्रत्यजपसंदंशपाठात् । आशुःशिशानइतित्रयोदशर्चस्यसूक्तस्यैंद्रोप्रतिरथइंद्रःचतुर्थ्याबृहस्पतिर्द्वादश्याअप्वांत्यायामरुतस्त्रिष्टुबंत्यानुष्टुप् । त्वमग्नेरुद्रइत्यनुवाकस्यहव्यवाड

---

१ त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् अनेनावाहनं शां० र० । २ संख्यातारतम्यंशक्तितोज्ञेयं । केचित्तुरुद्रःसर्वसाधारणोबह्वृचछंदोगयोस्तुसूक्तसाम्नोरुद्रेणसहविकल्पमाहुः । रुद्रस्यषण्न्यासारुद्रपद्धतावालोचनीयाः । ऋष्यादितु—नमकानुवाकानामग्नीरुद्रोमहाविराट् । चमकानुवाकानामग्निःकांडऋषिःआद्याग्नावैष्णवीगायत्री शिष्टानांवाजादयोन्नादिविशेषादेवताः यजुश्छंदःजपेवि० ।

ढ्यात्मारुद्रआद्याजगतीशिष्टानियजूंषि । रक्षाणोअग्नइत्यस्यवामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् । रक्षोहणमितिपंचविंशर्चस्यसूक्तस्यआगिरसःपायुरग्निस्त्रिष्टुप् चतस्रोंत्याअनुष्टुभः सर्वेषांजपेविनियोगः । अत्राऽपिशक्त्यापूर्वोक्तसंख्यास्वीकारः । ततस्त्र्यंबकमंत्रस्याष्टोत्तरसहस्रंजपंतत्रैवकश्चित्कुर्यात् पावमानीनांतिसृणामृचांच । [1]आसांमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्रीजपे० ॐ स्वादिष्ठया० ऋ० ३ अन्येषुकलशेषुशांति[2]जपमृत्विजःकुर्युः । यद्वाकुंभपंचकस्थानेकुंभद्वयंसंस्थाप्यतत्रैकादिमरुद्रकुंभेरुद्रादिसर्वजपः । अन्यकुंभेतदुत्तरस्थेवरुणमावाह्यशांतिजपः । यद्वाचतुःप्रस्रवणएकवक्रकुंभःपंचकुंभस्थानेस्थापनीयः तत्रमुखेमध्यमकुंभकार्यंचतुर्षुप्रस्रवणेषुकुंभचतुष्टयकार्यंकर्तव्यमितिव्यवस्था । ततःस्थापितकुंभोत्तरतोरक्तवर्णैःशुक्लैर्वाव्रीहितंडुलैश्चतुर्विंशद्दलोपेतंसकर्णिकंपंकजंविधाय तत्कर्णिकायांमहीद्यौरितिभूमिंस्पृष्ट्वा ओषधयःसमितिव्रीहीन्निःक्षिप्य सौवर्णंराजतंमृन्मयंवाकुंभंपूर्वोक्तमंत्रेणशुद्धवस्त्रवेष्टितंकृत्वातत्रेमंमेगंगेइतितीर्थजलमानीयबर्हिःशिखादीनिशतमूलानितदभावेविष्णुक्रांतासहदेवीतुलसीशतावरीर्निक्षिप्योक्तमंत्रैर्यवादिप्रक्षेपंकृत्वागंधाद्यलंकृतंकूर्चहेमोपेतंकुंकुमसर्वौषधिसंयुतंविधाय आकलशेष्वितिकर्णिकायांस्थापयेत् । ततःपूर्ववत् याओषधीरित्यादिमंत्रैर्यवादिप्रक्षेपंकृत्वापूर्णादर्वीतिनिहितपूर्णपात्रेसाष्टदलवस्त्रंनिधाय निष्कतदर्धतदर्धान्यतरमानहेमनिर्मितांनिर्ऋतिप्रतिमांप्रतिमांतराणिचपंचामृतेनप्रक्षाल्यतत्रवस्त्रेनिर्ऋतिप्रतिमांतद्दक्षिणतउत्तरतश्चेंद्रप्रतिमामपांप्रतिमांपूर्वादिदलेषुविश्वेदेवप्रतिमास्तदभावेफलानितं

---

१ स्वादिष्ठयेतितिसृणां । २ पूर्वादिक्रमेण आनोभद्राः. स्वस्तिनोमिमीतां. शंनइंद्राग्नी. यतइंद्रेतिचत्वारिशांतिसूक्तानि ।

डुलपुंजान्वानिधाय प्राच्यादिस्थानेषुलोकपालप्रतिमाःफलादिवानिधायप्रतिमासुदेवताआवाहयेत् । तद्यथा । मोषुणोघौरःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋत्यावा० ॐमोषुणःइतिनिर्ऋतिमावाह्य इंद्रंवोमधुच्छंदाइंद्रोगायत्री इंद्रावा० । ॐइंद्रंवो० । अप्सुमेमेधातिथिरापोनुष्टुप् अबावा[1]ह० ॐ अप्सुमेसो० विश्वान्देवानावाहयामि विष्णुं० वसून्० वरुणं० अजैकपदं० अहिर्बुध्न्यं० पूषणं० अश्विनौ० यमं० अग्निं० प्रजापतिं० सोमं० रुद्रं० अदितिं० बृहस्पतिं० सर्पान्०पितृन्० भगं० अर्यमणं० सवितारं० त्वष्टारं० वायुं० इंद्राग्नी० मित्रं० इत्यावाहनांतेग्रहमखरीत्यालोकपालानावाह्य नैर्ऋतप्रदेशेस्थंडिलाद्यग्निस्थापनांतंकृत्वा स्थापितकुंभैशान[2]देशेग्रहानावाह्यसंपूज्य तदैशान्यांकलशप्रार्थनांतंकृत्वाऽन्वाधानम् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेआदित्यादिनवग्रहान् प्रत्येकंअर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्याहुतिभिरेतत्संख्याभिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिक्षेत्रपालांताःलोकपालांश्चपूर्वोक्ताहुतिभिरेतत्संख्याभिः निर्ऋतिंप्रत्येकंअष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतसंमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः । समिदाद्याहुतीनांशक्तितोन्यूनसंख्याकरणपक्षेतथैवनिर्देशः । इंद्रमपश्चप्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्याभिरुक्ताहुतिभिः विश्वेदेवाद्याश्चतुर्विंशतिदेवताअष्टाष्टसंख्याभिःपायसाहुतिभिः रक्षोहणमग्निंविंशत्यधिकशतसंख्याभिःकृसराहु० । सवितारंदुर्गांत्र्यंबकंकवीन्दुर्गांवास्तोष्पतिमग्निंक्षेत्राधिपतिंमित्रावरुणावग्निंचएतादेवताःप्रत्येकमष्टाष्टसंख्याभिःकृसराहुतिभिः । श्रियंप्रतिद्रव्यंविंशत्यधिकशतसंख्याभिःसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः । सोमंत्रयोदशवारंपायसाहुतिभिः । रुद्रंस्वराजंचतुर्गृहीताज्येन अग्निंपृथिवींमहांतंवायुमंतरिक्षंमहांतंआदित्यंदिवंमहांतं चंद्रमसंनक्षत्राणिदिशोमहांतंचाज्येन शेषेणेत्यादि । पात्रासादनेपायसचरुकृसरार्थस्थालीनांस्रुवाणामाज्यस्थालीनांशूर्पाणांचासादनादिप्रणीतास्थापनांतंकृत्वा निर्ऋत्यादीनांवक्ष्यमाणतत्तन्मंत्रैःपूजांकुर्यात् । निर्ऋतयेवस्त्रयुग्मंरक्तचंदनंकृष्णसितादिपुष्पाणिमेषशृंगधूपआज्यदीपःपोलिकौदनसुरामांसात्मकंपुरुषाहारपर्याप्तंनैवेद्यं । तत्रब्राह्मणेनसुरास्थानेसैंधवमिश्रंक्षीरंमांसस्थानेलवणमिश्रंपायसंदेयम् । अन्यैःसंभवेमुख्यमेवोभयम् । पुष्पांजल्यंतेपूजनेकृतेनिर्ऋतिमिंद्रमपश्चोद्दिश्यशूर्पयोःपायसार्थंचर्वर्थंचद्वादशमुष्टीन्तूष्णींनिरुप्य पायसार्थेनिरुप्तेषण्णवतिमुष्टीन्तूष्णींनिरुप्य पुनःशूर्पांतरेकृसरार्थंचतुश्चत्वारिंशत्संख्यान्मुष्टीनिरुप्य चर्वर्थेपुनश्चतुरः पायसार्थेद्विपंचाशन्मुष्टीन्निरुप्य तत्तत्संख्ययाप्रोक्ष्य क्रमेणावहत्यपात्रत्रयेहविस्त्रयंश्रपयेत् । ततोयथान्वाधानंत्यागः । तद्यथा । एतत्संख्याहुतिपर्याप्तंसमिद्द्रव्यंचरुराज्यंच आदित्यायसोमायेत्यादिएवमधिदेवतादिभ्यस्त्यागः । ततोष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तंघृतसंमिश्रपायसंनिर्ऋतये । समिदादिषुसैवसंख्यान्यूनसंख्यावायापूर्वसंकल्पितातदनुसारीत्यागः । इयदाहुतिपर्याप्तंपायससमिदाज्यचर्वात्मकंद्रव्यचतुष्टयंनिर्ऋतये० । अष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तमुक्तद्रव्यचतुष्टयंइंद्राय० एवमद्भ्यः० । अष्टाष्टसंख्याहुतिपर्याप्तंपायसंविश्वेभ्योदेवेभ्यः० विष्णवे० वसुभ्यो० वरुणाय० अजैकपदे० अहयेबुध्नियाय० पूष्णे० अश्विभ्यां० यमाय० अग्नये० प्रजापतये० सोमाय० रुद्राय० अदितये० बृहस्पतये० सर्पेभ्यः० पितृभ्यः० भगाय० अर्यम्णे० सवित्रे० त्वष्ट्रे० वायवे० इंद्राग्निभ्यां० मित्राय० ।

---

[1] इत्यपश्चावाह्यपूर्वादिचतुर्विंशतिदलेषुनाममंत्रैरुत्तराषाढाद्यनूराधांतानिनक्षत्राणितद्देवतावाआवाहयेत् ।

[2] उत्तरतोवा ।

विंशत्यधिकशताहुतिपर्याप्तंकृसरंहविः रक्षोघ्नेग्नये । अष्टाष्टसंख्याहुतिपर्याप्तं कृसरद्रव्यं सवित्रे० दुर्गायै० त्र्यंबकाय० कविभ्यो० दुर्गायै० वास्तोष्पतये० अग्नये० क्षेत्राधिपतये० मित्रावरुणाभ्यां० अग्नयेच० । विंशत्यधिकशतसंख्याहुतिपर्याप्ताःसमिधःतावदाज्यंतावांश्चरुःश्रियै । त्रयोदशाहुतिपर्याप्तंपायसं सोमायच । तुर्गृहीताज्यं रुद्रायस्वराजे । एकैकाहुतिपर्याप्तमाज्यं अग्नयेपृथिव्यैमहते० वायवेंतरिक्षायमहते० आदित्यायदिवेमहते० चंद्रमसेनक्षत्रेभ्योदिग्भ्योमहतेच० एवंत्यागेकृतेसाचार्याऋत्विजस्तथैवजुहुयुः। तत्रादित्यादिभ्योरजोदर्शनशांत्युक्तरीत्याहोमः । मोषुणोघौरःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्रीहोमेविनि० ॐमोषुणःपरापरा० । इंद्रंवोमधुच्छंदाइंद्रोगायत्री होमे० ॐ इंद्रंवो० । अप्सुमेमेधातिथिरापोनुष्टुप् होमेवि० ॐअप्सुमे० एतैर्मंत्रैःप्रणवादिस्वाहांतैर्यज्ञियतरुसमिधःसंकल्पानुसारिसंख्यादधिमधुघृताक्ताहोतव्याः। पायसचरून्चतुरवत्ताद्यवदानविधिनाहविर्गृहीत्वाजुहुयात् । विधिवदित्याकारोक्तेः। पायसहोमेसमाप्तेसमिदादिहोमारंभः । ततः ॐविश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेत्येवंउक्तचतुर्विंशतिनाममंत्रैःप्रत्येकमष्टाष्टसंख्ययापायसहोमः। कृणुष्वेतिपंचदशर्चस्यगौतमोवामदेवोरक्षोहाग्निस्त्रिष्टुप् कृसरहोमेवि० ॐकृणुष्वपाजःप्रसितिं० ऋचः १५ प्रत्यृचमष्टाष्टसंख्ययाहोमः । गायत्र्याप्यष्टौतदाहुतयः । जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् कृसरहोमे० ॐ जातवेदसे० १ । त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् कृसरहोमे० ॐ त्र्यंबकं० । ततःसीरायुंजंतीत्यस्यबुधःसौम्यःकवयोगायत्री कृसरहोमे० ॐ सीरायुंजंति० ८ । तामग्निवर्णांसोभरिर्दुर्गात्रिष्टुप् कृसरहो० ॐ तामग्निवर्णांतपसाज्वलंतीं० ८ । वास्तोष्पतेवसिष्ठोवास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् कृसरहो० ॐ वास्तोष्पतेप्रति० ८ । ततः अग्निंदूतंमेधातिथिरग्निर्गायत्री कृसरहोमे० ॐ अग्निंदूतं० ८ । क्षेत्रस्यपतिनावामदेवःक्षेत्राधिपतिरनुष्टुप् कृसरहो० ॐ क्षेत्रस्यपतिनावयं० ८ । गृणानाजमदग्निर्मित्रावरुणौगायत्री कृसरहो० ॐ गृणानाजमदग्निना० ८ । ततःअग्निंदूतंपुरोदधइत्यांगिरसोविरूपोग्निर्गायत्री कृसरहोमे० ॐ अग्निंदूतंपुरोदधे० ८ । ततःहिरण्यवर्णामितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यआनंदकर्दमचिक्लीतेंदिरासुताऋषयः श्रीर्देवताआद्यास्तिस्रोनुष्टुभः चतुर्थीबृहती पंचमीषष्ठ्यौ त्रिष्टुभौ ततोष्टावनुष्टुभःअंत्याप्रस्तारपंक्तिःहोमेविनियो० ॐ हिरण्यवर्णांहरिणीं० ऋचः १५ प्रत्यृचंसमिदाज्यचरून् अष्टाष्टसंख्ययाजुहुयात् । त्वं[1]नःसोमविश्वतइत्यस्यप्रगाथःसोमस्त्रिष्टुप् पायसहोमे० ॐत्वंनःसोमविश्वतोवयोधाः० । १३ यातेरुद्रेत्यस्यकश्यपोरुद्रःस्वराडनुष्टुप् आज्यहोमे० ॐ यातेरुद्रशिवा० । अनेनचतुर्गृहीतंहुत्वास्रुवेणचतस्रआज्याहुतीर्जुहुयात्।भूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहा। भुवोवायवेचांतरिक्षायचमहतेचस्वाहा। सुवरादित्यायचदिवेचमहतेच०। भूर्भुवःसुवश्चंद्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहतेचस्वाहेति । ततःस्विष्टकृत्पायसाज्यचरुकृसराणांसकृत्सकृदवदायाज्यंद्विर्गृहीत्वा यदस्येति० । ततःप्रायश्चित्तहोमांतेकृतेदिक्पालग्रहविनायकादिभ्योरुद्रायनिर्ऋतयेइंद्रायाज्ञ्यश्चसदीपमाषभक्तबलिदानं कार्यं । अथाचार्योयजमानोवापूर्णाहुतिंजुहुयात् । समुद्रादूर्मिरित्येकादशर्चस्यसूक्तस्यगौतमोवामदेवोग्निस्त्रिष्टुबंत्याजगती पूर्णाहुतिहोमेवि० ॐ समुद्रादूर्मिर्मधुमांउदार० ऋचः ११ । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे० ।

---

[1] अत्रक्वचित् त्वंनःसोमविश्वतोगोपाइतिमंत्रोगृहीतस्तत्रतुवसुक्रःसोमआस्तारपंक्तिरितिनिर्देशः । क्वचित्तु त्वंनःसोमसुक्रतुरित्यूरीकृतोस्ति ।

ॐ प्रजापतेन० ऋक् १ । पूर्णादर्वीतिविश्वेदेवाःशतक्रतुरनुष्टुप् पूर्णाहुति० ॐ पूर्णादर्विपरापत० ऋक् १ । सप्ततेअग्नेसप्तवानग्निर्जगती पूर्णाहुतिहोमे० ॐ सप्ततेअग्ने० १ । अग्नयेप्रजापतयेशतक्रतवेसप्तवतेऽग्नये० । ततःप्रणीतानिनयनसंस्थाजपपरिस्तरणविसर्जनपरिसमूहनपर्युक्षणानिकृत्वा । गृह्याग्नावेतच्छांतिकरणपक्षेतत्समारोपः[1] । ततोरुद्रकलशंदक्षिणतःस्पृशन्त्र्यंबकमितिमंत्रंशतकृत्वोजप्त्वा यजमानस्ययाजुषत्वादिनिमित्तकंचपूर्ववद्रुद्रैकादशिन्यादिजपमपि । अत्राप्येकादशादिसंख्याविकल्पःपूर्ववत् । अथरुद्रकुंभनिर्ऋतिकुंभगतदेवताःपंचोपचारैःसंपूज्य[2] भवत्प्रसादेनयजमानाभिषेकंकरिष्यइतिताःप्रार्थयेत् । अस्मिन्समयेभूतिमिच्छताग्रहपूजनंकार्यम् । सर्वकलशोदकंक्वचित्पात्रेआदायविनायकशांतिवत्स्वस्तिकचर्मपीठेनिर्मितेभद्रासनेउपविष्टंधृतनववस्त्रंसर्वौषध्यनुलिप्तांगंयजमानंतद्वामभागोपविष्टांतादृशींसापत्यांपत्नींचसर्त्विगाचार्योऽभिषिंचेत् । कश्यपोक्तंशतच्छिद्रांतर्धारणंकृताकृतम् । अभिषेकेमंत्राः । अक्षीभ्यामितिषण्णांकश्यपोविवृहायक्ष्मनाशनोनुष्टुप् अभिषेकेवि० ॐ अक्षीभ्यांतेनासिका० ऋचः ६ । त्रिभिष्ट्वंदेवेतिसप्तानांवसिष्ठऋषिःआद्यानांत्रयाणामग्निश्चतुर्णांविश्वेदेवाः आद्यागायत्रीद्वितीयानुष्टुप्तिस्रोगायत्र्योंत्येद्वेऽनुष्टुभौ अभिषेके० ॐ त्रिभिष्ट्वंदेवसवितः० ऋचः ७ । आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यसूक्तस्यांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्रीपंचमीवर्धमानासप्तमीप्रतिष्ठाअंत्येद्वेअनुष्टुभौअभिषेके० ॐ आपोहिष्ठामयो० ऋचः ९ । आपइद्धेतिद्वयोःसप्तर्षयोविश्वेदेवाअनुष्टुप् अभिषेकेवि०

---

१ शांत्यासहग्रहमखाकरणेत्विदानींतस्मिन्नेवाग्नौपृथक्सकार्यः । २ त्र्यंबकं मोषुणइतिचोपस्थाय । ३ षडर्चस्यसूक्तस्य ।

ॐ आपइद्धाउभेषजी० ऋचौ २ । सहस्राक्षेतितृचस्यप्राजापत्योयक्ष्मनाशनोयक्ष्मात्रिष्टुबन्त्यानुष्टुप् अभिषेके० ॐ सहस्राक्षेणशतशारदेन० ऋचः ३ । देवस्यत्वेतित्रिभिर्याजुषैः । यज्जाग्रतइतिषण्णांप्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अभिषेके० ॐ यज्जाग्रतो० ६ । अथ योसौवज्रधरोदेवोमहेंद्रोगजवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषंमातापित्रोर्व्यपोहतु १ । योसौशक्तिधरोदेवोहुतभुङ्मेषवाहनः । सप्तजिह्वश्चदेवोग्निर्मूलदोषंव्यपोहतु २ । योसौदंडधरोदेवोधर्मोमहिषवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषंव्यपोहतुयमोमम ३ । योसौखड्गधरोदेवोनिर्ऋतीराक्षसाधिपः । प्रशामयतुमूलोत्थंदोषंगंडांतसंभवम् ४ । योसौपाशधरोदेवो[1]वरुणःसलिलेश्वरः । नक्रवाहःप्रचेतानोमूलोत्थाघंव्यपोहतु ५ । योसौदेवोजगत्प्राणोमारुतोमृगवाहनः । प्रशामयतुमूलोत्थंदोषंबालस्यशांतिदः ६ । योसौनिधिपतिर्देवःखड्गभृद्वाजिवाहनः । मातापित्रोःशिशोश्चैवमूलदोषंव्यपोहतु ७ । योसौपशुपतिर्देवःपिनाकीवृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशुव्यपोहतु ८ । विघ्नेशःक्षेत्रपोदुर्गालोकपालानवग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनंसर्वेकुर्वंतुशांतिदाः ९ । इतिमंत्रैःसुरास्त्वामित्यादिभिश्चाभिषिच्य । तच्छंयोःशंयुर्विश्वेदेवाःशक्करी अभिषेके० ॐ तच्छंयोरावृणीमहे० । ततोवस्त्रवेष्टितमुखाभ्यांरुद्रनिर्ऋतिकुंभाभ्यामभिषिक्तोयजमानःशुक्लवस्त्रगंधमाल्यधरःसपत्नीकःसापत्योविभूतिधारणंकृत्वानिर्ऋतिरुद्रकलशस्थदेवताःसंपूज्यविसृज्यग्रहाणामुत्तरपूजांविसर्जनंचकृत्वा आचार्यादींश्चंदनादिनासंपूज्यआचार्यायसवत्सांपयस्विनींगांदद्यात् । निर्ऋतिप्रतिमांसोपस्करांतत्कलशं

---

१ वरुणश्चजलेश्वरः ।

तथाग्रहप्रतिमाग्रहप्रीत्यर्थंदक्षिणाश्च । ततोरुद्रजापिनेकृष्णोनड्वान्देयः । रुद्रप्रतिमाःसोपस्करास्तत्कुंभांश्चइतरेभ्योपि
यथाशक्तिदक्षिणांदद्यात् । धेन्वनडुहोरसंभवे दशकार्षापणाधेनावष्टावनडुहिस्मृताइतिमूल्यंदेयम् । तदसंभवेयथाशक्ति
दद्यात् । तत्राचार्यदत्तार्धंब्रह्मणेतद्दत्तार्धंसदस्यायतद्दत्तार्धंप्रत्येकमृत्विग्भ्योदेयम् । ततस्तेभ्योमूलजननसूचितसर्वारिष्ट
निवृत्तिरस्त्वित्याशिषंगृहीत्वाप्रणम्यक्षमापयेत् । ततःपायसादिनाशतंतदर्धंदशवाब्राह्मणान्भोजयेत् तैश्चब्राह्मणैःसर्वशां
तिपाठपूर्वकंभुक्त्वाशिषोदेयाः । यजमानोनिर्ऋतिःप्रीयतामितितान्क्षमापयेत् ततईश्वरार्पणंकुर्यादितिमूलशांतिः ॥
(मंडलादिष्वाग्नेयमैंद्रादितिपरिभाषावशात्कृणुष्वेतिसूक्तेरक्षोहाग्निर्देवतागुणस्यविशेष्यंप्रतिसाक्षेपत्वाच्च यत्तुकैश्चिदुक्तं
ऋत्विक्स्तुतिर्वेत्यनुक्रमणिकोक्तेःसीरायुंजंतीत्यस्यऋत्विक्स्तुतिर्देवतेति । तन्न । स्तुतेर्मंत्राप्रकाश्यत्वेनस्तुत्युपन्यासस्यस्तु
तिविषयेदेवतात्वद्योतनार्थत्वात् । तथाचसमुद्रादूर्मिरित्येकादशाग्नेयंजगत्यंतंसौर्यंवापंवागव्यंवाघृतस्तुतिर्वेत्यनुक्रम
णिकामनुसृत्याहवेदभाष्यकारः अग्निसूर्याब्गोघृतानामन्यतमादेवतेति । तथायत्रग्रावेतिसूक्तेउच्छिष्टंचम्वोर्भरेत्येतदृग्वि
षयामंत्याचर्मप्रशंसावेतितामनुसृत्याहसः अधिषवणचर्मदेवतेति । तथाश्वमेधांगभूताध्रिगुविनियुक्तसूक्तगोचरामानो
द्यधिकाश्वस्तुतिरित्येवंरूपांतामेवानुसृत्यसएवाह अश्वस्यस्तूयमानत्वात्यातेनोच्यतेसादेवतेतिन्यायेनाश्वोदेवतेति ।
ऋत्विक्स्तुतेर्देवतात्वेतत्तुल्यन्यायतयोक्तविषयेषुघृतस्तुतिचर्मप्रशंसाश्वस्तुतीनामेवदेवतात्वंभाष्यकारोब्रूयान्नघृतादी
नाम् । किंचपितुंन्वन्नस्तुतिरित्यनुक्रमणीव्याख्यावसरेतद्भाष्यकारेणोक्तं अन्नस्तुतिरन्नमस्यदेवतेत्यर्थइति । युक्तंचैतत्

यातेनोच्यतेसादेवतेत्यनुक्रमणीपरिभाषोक्तेः । तद्यानिनामानिप्राधान्यस्तुतीनांदेवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेसैषादेवतोप
परीक्षायत्कामऋषिर्यस्यांदेवतायामार्थपत्यमिच्छंस्तुतिंप्रयुंक्तेतद्दैवतःसमंत्रोभवतीतिनिरुक्ताच्च स्तुतिंप्रयुंक्तेयेनमंत्रेणसा
प्राधान्यस्तुतिभाक्तस्यदेवतेति।अत्रभाष्यं–यमर्थंसिंधु(?)कामयमानऋषिर्यस्यांदेवतायामभिष्टुतायामार्थपत्यमर्थपतिभा
वमात्मनइच्छन् अमुष्यादेवतायाःप्रसादेनाहममुष्यार्थस्यपतिर्भविष्यामीत्येतांबुद्धिंपुरोधायस्तुतिंप्रयुंक्तेतद्दैवतएवसमंत्रो
र्थाद्भवति।एतेनलक्षणेनसर्वमंत्रेषुदेवतोपलक्ष्या । अथवास्यार्थस्येयंदेवतादातुंसमर्थेतिजानानःस्तुतिंप्रयुंक्तेयेनमंत्रेणसाप्रा
धान्यस्तुतिभाक्तस्यदेवतेति । अत्रव्याख्याद्वयेपिस्तुतिभागेवदेवतानस्तुतिरितिस्फुटंप्रतीयते । अतएवऋत्विक्स्तुति
र्वेतिवाशब्दोविश्वेदेवदेवतार्थाक्षिप्ततत्स्तुत्याविकल्पार्थः । वैश्वदेवंतुत्रिष्टुबंतमुद्बुध्यध्वंबुधःसौम्यऋत्विक्स्तुतिर्वेतिपठिते
हिग्रंथेपूर्वसूक्तेदेवतात्वेनोक्ताविश्वेदेवाउद्बुध्यध्वमितिसूक्तेऽनुवर्तंते । तुहिहवैतच्छब्दविशिष्टान्यृषिदैवतच्छंदांसिद्वित्रिच
तुःपंचषट्सूक्तभांजीतिपरिभाषानुसारिणातुशब्देनतद्द्योतनात् । नचैवमन्वाधानादौविश्वेदेवशब्दस्यऋत्विक्शब्दस्यवा
निर्देशेनभवितव्यं नकविशब्दनिर्देशेनेतिवाच्यम् । तद्यानिनामानीतिनिरुक्तेनयोयंनामार्थःप्राधान्येनमंत्रेस्तुत्यतयाप्र
तीयतेतन्नाम्नानिर्दिश्यमानस्यैवतस्यदेवतात्वप्रतीतेः । पार्वणौजुहोतीतिविहितहोमयोर्ऋषभममावास्येतिमंत्रवर्णगत
पूर्णमासामावास्याशब्दाभ्यामेवोद्देशस्यसर्वयाज्ञिकसंमतत्वदर्शनाच्चविधिशब्दस्यमंत्रत्वमितिन्यायेनहोमविधिनाशब्दवि
शेषेणदेवतोद्देशंविधित्सतान्तरंगमंत्रानुसारेणैवक्रमस्यैवदेवताशब्दस्यापिनियमानौचित्याच्च । कविधीरनाम्नोर्मेधाविना

मपाठेतुल्येपिधीरपदार्थस्यकविविशेषणतयाभाष्यकृतोक्तेश्च विश्वेषांदेवानामिवर्त्विजामपिबहुवचनांतकविपदेनाभिधानसंभवाच्च प्रयाजाधिकारपठितनिरुक्तोक्तन्यायेनदेवताविकल्पस्यध्यानफलतासंभवाच्चेत्यलम्) ॥

॥ अथाश्लेषाशांतिविधिः मानवसंहितायाम् । आश्लेषायांतुजातानांशांतिंवक्ष्याम्यतःपरम् । जातस्यद्वादशाहेचशांतिहोमंसमाचरेत् । असंभवेतुजन्मर्क्षेअन्यस्मिन्वाशुभेहनि । स्नातोऽभ्यंगादिभिस्तस्मिन्वरयेत्तुद्विजोत्तमान् । विभवेपंचकुंभांस्तुद्वयंवातदलाभतः । देवतास्थापनेचैकमेकंरुद्राभिमंत्रणे । मूलर्क्षोक्तप्रकारेणकुंभेनिक्षिप्यपूजयेत् । गोमयालेपितेदेशेधा(त्वा)न्याद्यैःपरिशोभिते । पंकजंकारयेत्तत्रचतुर्विंशद्दलान्वितं । तंडुलैःकारयेद्यद्वारक्तपीतसितासितैः । कर्णिकायांन्यसेद्व्रीहीन्स्थापयेत्तेषुकुंभकम् । आकलशेष्वित्यनयाकलशस्थापनंस्मृतम् । इमंमेगंगेमंत्रेणपूरयेत्तीर्थवारिणा । कुंभंचवस्त्रगंधाद्यैस्तत्तन्मंत्रैःप्रपूजयेत् । याःफलिनीरित्यनयाक्षिपेद्रत्नौषधादिकान् । कुंभोपरिस्थपात्रेतुआश्लेषाप्रतिमांयजेत् । निष्कनिष्कार्धपादैर्वाकारयित्वास्वशक्तितः । तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रेदक्षिणोत्तरयोर्यजेत् । ऐंद्रादैशानपर्यंतमितरर्क्षाणिपूजयेत् । मूलोक्तेनविधानेनकुंभयोरभिमंत्रणम् । रुद्रार्चारुद्रकुंभेतुपूर्ववच्छेषमाचरेत् । नमोअस्तुसर्पेभ्यःपूजामंत्रइतीरितः । सर्पोरक्तस्त्रिनेत्रश्चद्विभुजःपीतवस्त्रकः । फलकासिधरस्तीक्ष्णोदिव्याभरणभूषितः । एवंध्यात्वाततोभ्यर्च्यहोमकर्मसमारभेत् । कर्तुःशाखोक्तमार्गेणआचार्यस्याथवाचरेत् । मुखांतंकर्मनिर्वर्त्यहविरादायशास्त्रतः । इदंसर्पेभ्योजुहुयात्साधिप्रत्यधिदैवतम् । अष्टोत्तरशतंवापिअष्टाविंशतिमेववा । मूलनक्षत्रवच्छेषंहोमकर्मसमाचरेत् । पूर्णाहुत्यंतकर्माणिकृत्वासंपातकं

तथा । कुंभेजलेषुप्रक्षिप्यअभिषेकमथाचरेत् । दारपुत्रसमेतस्ययजमानस्यपूर्ववत् । अभिमंत्रितकुंभाद्भिरभिषेचनमाचरेत् । तथापौराणमंत्रैश्चपल्लवैरभिषेचयेत् । आश्लेषाऋक्षजातस्यमातापित्रोर्धनस्यच । भ्रातृज्ञातिकुलस्थानांदोषंसर्वंव्यपोहतु । योसौवागीश्वरोनामाअधिदेवोबृहस्पतिः । मातापित्रोःशिशोश्चैवगंडांतंचव्यपोहतु । पितरःसर्वभूतानांरक्षंतुपितरःसदा । सार्पनक्षत्रजातस्यवित्तंचज्ञातिबांधवान् । ततःशुक्लांबरधरोयजमानःसुभूषितः । दक्षिणाभिस्ततोविप्रान्मूलवच्चप्रतोषयेत् । भुक्तवद्भ्यश्चविप्रेभ्यःस्वीकुर्यादाशिषंगृही । इत्यनेनविधानेनसर्वारिष्टंविनश्यति । अर्घ्यमंत्रः । सर्पाधीशनमस्तुभ्यंनागानांचगणाधिप गृहाणार्घ्यंमयादत्तंसर्वारिष्टप्रशांतये । मूलनक्षत्रवत्कुर्यात्सर्पगंडेस्वनामतइति ॥

अथप्रयोगः ॥ द्वादशाहेतदसंभवेजन्मर्क्षेन्यस्मिन्शुभेदिनेवाप्रातर्नित्यविधिंविधायतैलाभ्यंगोद्वर्तनादिनास्नातोदेशकालौसंकीर्त्य गोमुखप्रसवंकृत्वाऽस्यशिशोराश्लेषाजननसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं [१]मनूक्तविधिनासग्रहमखामाश्लेषाशांतिंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजनादिऋत्विग्वरणांतंकुर्यात् । अग्न्युत्तारणसर्षपविकिरणाद्यंतेमूलशांत्युक्तप्रकारेणकुंभपंचकेचतुःप्रस्रवणेपंचवक्त्रैककुंभेवासवरुणरुद्रस्यावाहनादिपूजनंविधायरुद्रैकादशिनीजपरक्षोहणमितिसूक्तजपांतेरुद्रकुंभोत्तरभागेगोमयेनोपलिप्तेधान्यादिभिःपरितःशोभितेशुद्धतंडुलैरक्तपीतसितकृष्णपिष्टकैर्वाचतुर्विंशतिदलान्वितंपंकजंविधायतत्कर्णिकायांभूमिंमहीद्यौरित्यभिमृश्य ओषधयइतिव्रीहीन्निक्षिप्याकलशेष्वितिस्थापितकलशमभि

---

[१] शौनकोक्तांसग्रह०।

मंमेगंगइतितीर्थोदकेनापूर्यगंधद्वारामितिगंधपुष्पाभ्यांयुवासुवासाइतिवस्त्रवेष्टनेनचसंपूज्य कांडात्कांडादितिदूर्वाभिश्च अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवैः स्योनेतिसप्तमृद्भिःआपोहिष्ठेतिपंचगव्येनचसंयोज्ययाःफलिनीरितिफलानिपंचरत्नानियवान्सर्वौषधीश्चप्रक्षिप्यपूर्णादर्वीतिनिहितपूर्णपात्रेसाष्टदलवस्त्रेआश्लेषादेवताप्रतिमायां[1]नमोअस्तुसर्पेभ्यइतिसर्पानावाह्यध्यायेत् । सर्पोरक्तस्त्रिनेत्रश्चद्विभुजःपीतवस्त्रकः । फलकासिधरस्तीक्ष्णोदिव्याभरणभूषितइति । तद्दक्षिणोत्तरदेशयोः[2]पुष्यमघेअधिप्रत्यधिदेवतेआवाह्यचतुर्विंशतिदलेषुपूर्वदलमारभ्यप्रादक्षिण्येनपूर्वाफल्गुनीमारभ्यपुनर्वसुपर्यंतानिनक्षत्राण्यावाहयेत् । तत्रपुष्यावाहने । बृहस्पतिःप्रथमंजायमानः। तिष्यंनक्षत्रमभिसंबभूव । श्रेष्ठोदेवानांपृतनासुजिष्णुः । दिशोनुसर्वाअभयंनोअस्तु । तिष्यःपुरस्तादुतमध्यतोनः । बृहस्पतिर्नःपरिपातुपश्चात् । बाधेतांद्वेषोअभयंकृणुतां । सुवीर्यस्यपतयःस्यामेतितैत्तिरीयशाखोक्तोमंत्रः । तथामघावाहने । उपहूताःपितरोयेमघासु । मनोजवसःसुकृतःसुकृत्याः । तेनोनक्षत्रेहवमागमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञंप्रयतंजुषंताम् । येअग्निदग्धायेऽनग्निदग्धाः । येमुंलोकंपितरःक्षियंति । याँश्च विद्मयाँ३उचनप्रविद्म । मघासुयज्ञँ३सुकृतंजुषंतामिति । तथापूर्वाफल्गुन्याद्यावाहनानितत्रत्यैरेव । गवांपतिःफल्गुनीनामसित्वमित्यादिवाक्याष्टकैःकर्तव्यानि । यद्वानाममंत्रैः पूर्वाफल्गुनीभ्यांनमः पूर्वाफल्गुन्यावावाहयामि उत्तराफल्गुनीभ्यां० हस्तायन० चित्रायै० निष्ट्यायै० विशाखाभ्यां० अनूराधेभ्यो० ज्येष्ठायै० मूलाय० पूर्वाषाढाभ्य० उत्तराषाढाभ्यां० श्रोणायै० श्रविष्ठाभ्यो० शतभिषजे० पूर्वाप्रोष्ठपदेभ्यो० उत्तराप्रोष्ठपदेभ्यो० रेवत्यै० अश्वयुग्भ्यां० अपभरणीभ्यो० कृत्तिकाभ्यो० रोहिण्यै० मृगशीर्षाय० आर्द्रायै० पुनर्वसुभ्यां० इत्येतैः । ततआवाहितदेवताउक्ततत्तन्मंत्रैः षोडशोपचारैःसंपूज्यआचार्योयजमानशाखोक्तेनस्वशाखोक्तनवाविधिनाऽग्निंप्रतिष्ठाप्यग्रहपूजांवरुणपूजांतांकृत्वाऽन्वादध्यात् । तत्रग्रहपीठस्थदेवतानांमूलशांतिवन्निर्देशंकृत्वा सर्पान्प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतक्तपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः (प्रतिद्रव्यं १०८ वा २८ ।) तिष्यंमघाश्चअष्टाविंशतिभिस्तदाहुतिभिः । सर्पाणामष्टाविंशतिश्चेदितरयोरष्टावष्टौ । पूर्वाफल्गुन्यादिचतुर्विंशतिदेवताःप्रत्येकमष्टाष्टसंख्याभिःपायसाहुतिभिः । रक्षोहप्रभृतिदेवतानिर्देशो मूलशांतिवत्। शेषेणेत्यादि । पायसकृसरचरूणांश्रपणं आज्यभागांतेयथान्वाधानंत्यागंयजमानः तत्तन्मंत्रैर्होमंचसर्त्विगाचार्यःकुर्यात् । आज्यहोमेषुप्रत्याहुतिउत्तरतःस्थापितजलकुंभेसंपाताख्यशेषंप्रक्षिपेत् । सर्पेभ्योहोमस्तु । इदँ३सर्पेभ्यो हविरस्त्वजुष्टं । आश्रेषायेषामनुयंतिचेतः । येअंतरिक्षंपृथिवींक्षियंति । तेनःसर्पासोहवमागमिष्ठाः । येरोचनेसूर्यस्यापि सर्पाः । येदिवंदेवीमनुसंचरंति । येषामाश्रेषाअनुयंतिकामं । तेभ्यःसर्पेभ्योमधुमज्जुहोमीतितैत्तिरीयोक्तवाक्याष्टकेन कार्यः । इदंसर्पेभ्योजुहुयादितिमानवोक्तेः । मदनरत्नोदाहृतसंहितायामस्यामेवशांतौहोमाधिकारइदंसर्पेभ्यइतिचवाक्यान्यष्टौतुसर्पेभ्यइत्युक्त्यासंवादलाभाच्च । अतएवेदंहविरितियोजनयेदमित्यस्यमानववाक्येवैयर्थ्यमापादयन्ज्योनमो

---

[1] नमोअस्तुवामदेवःसर्पाअनुष्टुप्सर्पावा० । नमोअस्तुसर्पेभ्यो० । अयंमंत्रोबह्वृचैःखिलस्थोग्राह्यः । [2] अत्रापि शां. र. । तद्दक्षिणेबृहस्पते गृत्समदो० इतिबृहस्पतिं । उत्तरेआहंपितृन्शंखःपितरस्त्रिष्टुप् इतिपितृंश्चावाह्यपूर्वादिदलेषु भगाय अर्यम्णेइत्यादिनाममंत्रैरुक्तं ।

मान्येभ्यः । सर्पतिष्यमघाहोमोऽवदानसंपदापायसचर्वोःकार्यः । प्रायश्चित्तहोमांतेविनायकादिभ्योबलिदानांतंकृत्वा
रुद्रायसर्पेभ्यस्तिष्यायमघाभ्यःक्षेत्रपालायचसदीपबलीन्दद्यात् । ततआचार्योद्वादशगृहीतादिविधिनामूलशांतिवत्पू
र्णाहुतिंहुत्वासंपातंकुंभेक्षिपेत् । ततःप्रणीतानिनयनादितद्धत्पर्युक्षणांतम् । ततोरुद्रकुंभंदक्षिणतःस्पृष्ट्वात्र्यंबकजपादि
मूलशांतिवत् । ततोरुद्रसर्पादिदेवतानांपंचोपचारैरुत्तरपूजांकृत्वाऽभिषेकानुज्ञांतद्वदेवादायसंपातोदकमितरकुंभजला
निचादायाऽभिषिंचेत्सर्त्विगाचार्यःअक्षीभ्यामित्यादियज्जाग्रतइत्यंतंमूलशांतिवत् । श्लोकेषुविशेषः । योसौवज्रधरो
देवोमहेंद्रोगजवाहनः । सार्पजातशिशोर्दोषंमातापित्रोर्व्यपोहतु १ । योसौशक्तिधरोदेवोहुतभुङ्मेषवाहनः । सप्तजि
ह्वश्चदेवोग्निःसार्पदोषंव्यपोहतु २ । योसौदंडधरोदेवोधर्मोमहिषवाहनः । सार्पजातशिशोर्दोषंव्यपोहतुयमोमम ३ ।
योसौखड्गधरोदेवोनिर्ऋतीराक्षसाधिपः । प्रशामयतुसार्पोत्थंदोषंगंडांतसंभवम् ४ । योसौपाशधरोदेवोवरुणश्चजले
श्वरः । नक्रवाहःप्रचेतानःसार्पोत्थाघंव्यपोहतु ५ । योसौदेवोजगत्प्राणोमारुतोमृगवाहनः । मातापित्रोःशिशोश्चैवसा
र्पदोषंव्यपोहतु ६ । योसोनिधिपतिर्देवःखड्गभृद्वाजिवाहनः । प्रशामयतुसार्पोत्थंदोषंबालस्यशांतिदः ७ । योसौपशुप
तिर्देवःपिनाकीवृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशुव्यपोहतु ८ । विघ्नेशःक्षेत्रपोदुर्गालोकपालानवग्रहाः । सर्वदो
षप्रशमनंसर्वेकुर्वंतुशांतिदाः ९ । आश्लेषाऋक्षजातस्यमातापित्रोर्धनस्यच । भ्रातुर्ज्ञातिकुलस्थानांदोषंसर्वंव्यपोहतु १० ।
योसौवागीश्वरोनामअधिदेवोबृहस्पतिः । मातापित्रोःशिशोश्चैवगंडांतंसव्यपोहतु ११ । पितरःसर्वभूतानांरक्षंतुपितरः

सदा । सर्पनक्षत्रजातस्यवित्तंचज्ञातिबांधवान् १२ । सुरास्त्वामभिषिंचंतु० तच्छंयोरा० शतच्छिद्रातर्धानेनमूलवद
भिषेकांतेआचार्यरुद्रजापिभ्यांधेनुकृष्णानडुह्वोरन्येभ्योदक्षिणायादानंमूलवत्कृत्वाग्रहाणामुत्तरपूजांविधायसर्पेभ्योऽक्षत
फलपुष्पयुतमर्घ्यंदद्यात् । मंत्रः । सर्पाधीशनमस्तुभ्यंनागानांचगणाधिप । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंसर्वारिष्टप्रशांतयेइति ।
ततोब्राह्मणभोजनसंकल्पादिआशीर्ग्रहणांतंमूलवदिति । इत्याश्लेषाशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथशौनकोक्तआश्लेषाशांतिप्रयोगः ॥ ॥ द्वादशाहेतदसंभवेजन्मर्क्षेऽन्यस्मिन्शुभेदिनेवाप्रातर्नित्यविधिंकृत्वासपत्नीकस्तैलाभ्यंगोद्वर्तनादिनास्नातो
गोमुखप्रसवंविधायद्विराचमनादिदेशकालस्मरणांते अस्यशिशोःआश्लेषानक्षत्रजननसूचितसकलारिष्टपरिहारद्वाराश्री० सग्रहमखांशौनकोक्तांशां
तिंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादिऋत्विग्वरणांतंकुर्यात् । तत्रर्त्विजोष्टौचत्वारोवा । ततआचार्यःप्रादेशकरणांतेमूलशांत्युक्तप्रकारेणकुंभपंच
केचतुःप्रस्रवणएककुंभेवारुद्रवरुणयोरावाहनादिपूजनंविधायरुद्रैकादशिन्यादिशांतिसूक्तजपांतेरुद्रकुंभोत्तरभागेगोमयेनोपलिप्ते धान्यादिभिःपरितः
शोभितेशुद्धतंडुलैःरक्तपीतसितकृष्णपिष्टकैर्वाचतुर्विंशतिदलान्वितंपंकजंविरच्य तत्कर्णिकायांमहीद्यौरितिभूमिंस्पृष्ट्वाओषधयःसमितिव्रीहिराशिंकृ
त्वा आकलशेष्वितिकलशंसंस्थाप्य इमंमइतितीर्थोदकेनापूर्य गंधद्वारामितिगंधपुष्पाणिप्रक्षिप्य युवासुवासाइतिवस्त्रेणावेष्ट्य कांडात्कांडादितिदूर्वाः
अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान् स्योनेतिसप्तमृदः आपोहिष्ठेतिपंचगव्यं ओषधयःसमितियवान् याओषधीरितिसर्वौषधीश्चनिक्षिप्य याःफलिनी
रित्यादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वातदुपरिसाष्टदलवस्त्रेउक्तलक्षणप्रतिमायां । नमोअस्तुवामदेवःसर्पाअनुष्टुप् सर्पावा० ॐ नमोअस्तुसर्पेभ्यो०
[अयंमंत्रोबह्वृचैःखिलस्थोग्राह्यः] इतिसर्पानावाह्य । सर्पोरक्तस्त्रिनेत्रश्चद्विभुजःपीतवस्त्रकः । फलकासिधरस्तीक्ष्णोदिव्याभरणभूषितः । इत्युक्त

रूपान्ध्यात्वा । तद्दक्षिणेबृहस्पतेगृत्समदो० इतिबृहस्पतिं । उत्तरे आहंपितॄन्शंखःपितरस्त्रिष्टुप् पित्रावा० इतिपितॄंश्चावाह्य । चतुर्विंशतिदलेषु
पूर्वदलमारभ्यप्रादक्षिण्येनपूर्वाफल्गुन्यादिपुनर्वस्वंतानिनक्षत्राणितद्देवतावास्थापयेत् । भगायनमःभगमावाहयामि एवमग्रेपि अर्यम्णे० सवित्रे०
त्वष्ट्रे० वायवे० इंद्राग्निभ्यां० मित्राय० इंद्राय० निर्ऋतये० अद्भ्यो० विश्वेभ्योदेवेभ्यो० विष्णवे० वसुभ्यो० वरुणाय० अजायैकपदे०
अहयेबुध्न्याय० पूष्णे० अश्विभ्यां० यमाय० अग्नये० प्रजापतये० सोमाय० रुद्राय० अदित्यै० इति । ततःपरितःनाममंत्रैरिंद्रादिलोकपालाना
वाह्योक्तमंत्रैःषोडशोपचारैःसर्वान्पूजयेत् । [लोकपालावाहनंमूलानुपलंभान्नोक्तंमयूखादौ] ततआचार्योरुद्रकुंभान्नैर्ऋतप्रदेशेयजमानशाखयास्व
शाखयावास्थंडिलेऽग्निंप्रतिष्ठाप्यस्थापितकुंभोत्तरतोग्रहस्थापनादिकलशप्रार्थनांतंकृत्वान्वादध्यात् । तत्रग्रहोत्कीर्तनांतेप्रधानदेवंसर्पान्घृताक्तपायस
समिदाज्यचरुभिःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिभिःअष्टाविंशतिसंख्याभिर्वा बृहस्पतिंपितॄंश्चतैरेवद्रव्यैःप्रत्येकंप्रतिद्रव्यं २८ वा ८ भगादिचतु
र्विंशतिदेवताःपायसेनप्रत्येकं ८ रक्षोहणमग्निंकृसरेणेत्याज्यभागहोमांतंमुख्यदेवतापूजावर्जंमूलशांतिवत्कृत्वा यजमानेनत्यागेकृतेसार्त्विगाचार्योय
थान्वाधानंहोमंकुर्यात् । तत्रग्रहादिहोमोत्तरंप्रधानाज्यहोमेषुप्रत्याहुतिउत्तरतःस्थापितजलकुंभेसंपाताख्यमाज्यशेषंप्रक्षिपेदितिविशेषः । सर्पादित्रय
होमेतुपायसचर्वोरवदानधर्मः । ततःस्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमांतेलोकपालादिभ्योरुद्रायसर्पेभ्योबृहस्पतयेपितृभ्यःक्षेत्रपालायचबलीन्दद्यात् । तत
आचार्योयजमानोवामूलशांतिवत्पूर्णाहुतिंजुहुयात् । संस्रवहोमादिकर्मशेषंसमाप्यरुद्रकुंभंदक्षिणतःस्पृशन्त्र्यंबकमितिमंत्रंशतवारंजप्त्वारुद्रैकादशि
न्यादिकमपिजपेत् । ततोरुद्रंसर्पादिदेवतात्रयंचपंचोपचारैःसंपूज्य त्र्यंबकंनमोअस्त्विवतिचोपस्थाय भवत्प्रसादेनयजमानाभिषेकंकरिष्येइतितान्प्रार्थ
येत् । रुद्रजपादिप्रार्थनांतंतुमूलेऽनुपलब्धत्वादनादेयमितिभाति । शांतिसारस्थव्याख्याशयोप्येवम् । ततःसर्वकलशोदकंसंपातोदकंचपात्रांतरे
आदायऋत्विग्भिःसहपत्नीशिशुसहितं धृतनववस्त्रंयजमानंमूलशांत्युक्तरीत्याभिषिंचेत् । तत्रअक्षीभ्यामित्यादियज्ञाग्रतइत्यंते । योसौवज्रधरोदे

वोमहेंद्रोगजवाहनः । सार्पजातशिशोर्दोषंमातापित्रोर्व्यपोहतु १ योसौशक्तिधरोदेवोहुतभुङ्मेषवाहनः । सप्तजिह्वश्चदेवोग्निःसार्पदोषंव्यपोहतु २
योसौदंडधरोदेवोधर्मोमहिषवाहनः । सार्पजातशिशोर्दोषंव्यपोहतुयमोमम ३ योसौखड्गधरोदेवोनिर्ऋतीराक्षसाधिपः । प्रशामयतुसार्पोत्थंदोषंगं
डांतसंभवम् ४ योसौपाशधरोदेवोवरुणःसलिलेश्वरः । नक्रवाहःप्रचेतानःसार्पोत्थाघंव्यपोहतु ५ योसौदेवोजगत्प्राणोमारुतोमृगवाहनः । प्रशा
मयतुसार्पोत्थंदोषंबालस्यशांतिदः ६ योसौनिधिपतिर्देवःखड्गभृद्वाजिवाहनः । मातापित्रोःशिशोश्चैवसार्पदोषंव्यपोहतु ७ योसौपशुपतिर्देवःपि
नाकीवृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशुव्यपोहतु ८ विघ्नेशःक्षेत्रपोदुर्गालोकपालानवग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनंसर्वेकुर्वंतुशांतिदाः ९ आश्ले
षाऋक्षजातस्यमातापित्रोर्धनस्यच । भ्रातृज्ञातिकुलस्थानांदोषंसर्वंव्यपोहतु १० योसौवागीश्वरोनामअधिदेवोबृहस्पतिः । मात्रापित्रोःशिशोश्चैव
गंडांतंसव्यपोहतु ११ पितरःसर्वभूतानांरक्षंतुपितरःसदा । सार्पनक्षत्रजातस्यवित्तंचज्ञातिबांधवान् १२ ततोग्रहादिमंत्रंःसुरास्त्वामित्यादिश्लोकैस्त
च्छंयोर्देवस्यत्वेतिमंत्राभ्यांचाभिषेकांतेतूष्णींशतच्छिद्रांतर्धानेनाभिषिच्यवस्त्रवेष्टितमुखाभ्यांरुद्रसर्पकुंभाभ्यामवशिष्टजलेनाभिषिंचेत् । ततोयजमा
नोधृतशुक्लांबरगंधमाल्यःस्नानवस्त्रमाचार्यायदत्वाविभूतिंधृत्वारुद्रादीनामुत्तरपूजांतेताम्रपात्रेगंधाक्षतपुष्पफलादियुक्तमर्घ्यमादाय । सर्पाधीशनमस्तु
भ्यंनागानांचगणाधिप । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंसर्वारिष्टप्रशांतयेइतिदत्वाआचार्यादीन्संपूज्यतेभ्योदक्षिणादानादिसर्वंमूलशांतिवत्कृत्वाकर्मसमापयेत् ।
इतिबह्वृगुपयुक्तःशांतिरत्नगतःप्रयोगः ॥ **॥ अन्योपिबह्वृचांविशेषःसौकर्यार्थंसंगृह्यते ॥**
यद्यप्यत्राष्टवाक्यात्मकास्तैत्तिरीयामंत्राएवसर्वैर्ग्राह्याइत्युक्तंतथापि मूलेविशेषादर्शनात्स्वशाखीमाएवनक्षत्रमंत्राःसर्वैर्ग्राह्याः । यच्छाखायांनसंतितेषां
विकल्पेनान्यदीयाः । तत्रबह्वृचानांनक्षत्रमंत्राःशौनकेननक्षत्रहोमेउक्ताः । तैत्तिरीयाणांतुतच्छाखीयाएव । तत्रापिमंत्रेणेत्येकवचनाच्चतुर्वाक्या
त्मकमंत्रेणहोमः सचोभयोरन्यतमः प्रथमोपस्थितेराद्यएववानत्वष्टवाक्यात्मकएकोमंत्रः । तेषांयाज्यानुवाक्यायुगलत्वेनमंत्रद्वयतायाःक्लृप्तत्वात् ।

अष्टवाक्यात्मकत्वेविशेषाभावाच्चेतिबोध्यं ॥ ॥ अत्रसौकर्यार्थमश्विन्यादिक्रमेणशौनकोक्तनक्षत्रदेवतामंत्राऋष्यादिसहितानिर्दिश्यंते । अश्विनावेहसप्तवध्रिरश्विनावुष्णिक् १ । यमायसोमंयययोयमोनुष्टुपू २ । अग्निर्मूर्धाविरूपोग्निर्गायत्री ३ । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् ४ । आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री ५ । कद्रुद्रायकण्वोरुद्रोगायत्री ६ । अदितिर्द्यौर्गौतमोऽदितिस्त्रिष्टुप् ७ । बृहस्पतेगृत्समदोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् ८ । आयंगौःसार्पराज्ञीसर्पागायत्री ९ । आहंपितॄन्शंखःपितरस्त्रिष्टुप् १० । शंनोभगोवसिष्ठोभगस्त्रिष्टुपू ११ । अनृक्षराःसूर्यासावित्र्यर्यमात्रिष्टुप् १२। सवितापश्चाताद्धानाकोलुशःसवितात्रिष्टुपू १३ । तन्नस्तुरीपंवसिष्ठस्त्वष्टात्रिष्टुपू १४ । वायवायाहिमधुच्छंदावायुर्गायत्री १५ । इंद्राग्नीरोचनाविश्वामित्रइंद्राग्नीगायत्री १६ । मित्रोजनान्विश्वामित्रोमित्रस्त्रिष्टुपू १७ । इंद्रमिन्मेधातिथिरिंद्रोबृहती १८ । मोषुणःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री १९ । आपोअस्मान्देवश्रवाआपस्त्रिष्टुपू २० । विश्वेदेवाऋतावृधऋजिश्वाविश्वेदेवागायत्री २१ । इदंविष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री २२ । ज्मयाअत्रवसिष्ठोवसवस्त्रिष्टुपू २३ । इमंमेवरुणशुनःशेपोवरुणोगायत्री २४ । शंनोअजएकपाद्वसिष्ठोऽजएकपात्रिष्टुपू २५ । उतनोनक्तंतान्वोऽहिर्बुध्न्यःप्रस्तारपंक्तिः २६ । संपूषन्नध्वनःकण्वःपूषागायत्री ३७ । इतिशौनकोक्ताआश्वलायनानांनक्षत्रमंत्राः ॥ ॥ ॥

अथज्येष्ठाशांतिविधिर्ब्रह्मयामले । ज्येष्ठादौजननीमाताद्वितीयेजननीपिता । तृतीयेजननीभ्रातास्वयंमाताचतुर्थके । आत्मानंपंचमेहंतिषष्ठेगोत्रक्षयोभवेत् । सप्तमेचोभयकुलंज्येष्ठभ्रातरमष्टमे । नवमेश्वशुरंहंतिसर्वंहंतिदशांशके । वसिष्ठः—सुरेशताराजनिताधवाग्रजंद्विदैवताराजनितातुदेवरम् । पुरंदरर्क्षेजनितःसुतस्तथास्वस्याग्रजंहंतिनपुत्रिकायदि । पारिजाते—सुखासीनंमुनिश्रेष्ठंगर्गंमुनिगणान्वितम् । कृजांजलिपुटोभूत्वापरिपप्रच्छशौनकः । गर्गउवाच—ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतंगंडदोषविनिर्णयम् । तस्यशांतिविधानंचयथावत्कथयाम्यहम् । घटिकैकाचमैत्रातेज्येष्ठादौघटिकाद्वयम् । तयोःसंधिरितिज्ञेयंशिशुगंडंसमीरितम् । प्रथमेचद्वितीयेचज्येष्ठर्क्षेचतृतीयके । पादत्रयेजातनरोज्येष्ठोऽप्यत्रप्रजायते । ज्येष्ठांत्यपादजातस्तुपितुःस्वस्यविनाशनः । जायतेनाऽत्रसंदेहोदशाहाभ्यंतरेतथा । ज्येष्ठर्क्षेऽथपुमान्जातोह्यग्रजस्यविनाशनः। ज्येष्ठर्क्षेकन्यकाजाताहंतिशीघ्रंधवाग्रजं । तच्छांतिंतस्यवक्ष्यामिगंडदोषप्रशांतये । सुदिनेशुभनक्षत्रेचंद्रताराबलान्विते । सूतकांतेतथाकुर्याज्ज्येष्ठाशांतिंविधानतः । वज्रांकुशधरंदेवमैरावतगजान्वितम् । कुर्याच्छचीपतिंरम्यंदेवेंद्रंसुरनायकम् । कर्षमात्रसुवर्णेनकर्षार्धेनाऽथपादतः । तद्विधानंप्रकुर्वीतवित्तशाठ्यंनकारयेत् । शालितंडुलसंपूर्णकुंभस्योपरिपूजयेत् । इंद्रायेंदोमरुत्वतइतिमंत्रेणवाग्यतः । गंधपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः । पूजयेद्विधिनाविप्रलोकपालगणान्वितम् । रक्तवस्त्रद्वयोपेतंपूजयेत्सुरनायकम् । तत्रसं (तत्पुरः) स्थापयेत्कुंभांश्चतुर्दिक्षुविशेषतः । तन्मध्येस्थापयेत्कुंभंशतच्छिद्रसमन्वितम् । पुण्योदकसमायुक्तान्वस्त्रयुग्मेनवेष्टितान् । कुंभेषुविन्यसेद्धीमान्पंचगव्यंसमंत्रकम् । पंचामृतंपंचरत्नंमृत्तिकाःसप्तसंख्यकाः । पंचवृक्षकषायांश्चपंचपल्लवकांस्तथा । सुवर्णंकुशदूर्वाश्चशतौषधिंविनिक्षिपेत् । पूजयेद्वारुणैर्मंत्रैश्चतुःकुंभान्प्रयत्नतः । त्वंनोअग्नेजपेदादौसत्वंनोपिद्वितीयके । समुद्रज्येष्ठाइतिचेमंमेगंगेचतुर्थकम् । पूजयेद्वस्त्रयुग्माद्यैश्चतुरःकलशानपि । कलशस्थान्वरुणानपीत्यर्थः । जपंकुर्युःप्रयत्नेनमंत्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः । आनोभद्राजपेदादौभद्राअग्नेर्द्वितीयकं । तृतीयंपौरुषंसूक्तंकद्रुद्रायचतुर्थकम् । आचार्योमूलमंत्रेणजपंकुर्याद्विशेषतः । इंद्रसूक्तंरुद्रजाप्यंजपे

न्मृत्युंजयंततः । इंद्रंसंपूज्यदेवेशंवरुणंकुंभसंस्थितम् । सुसंकल्पविधानेनहोमकार्यंततश्चरेत् । समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्यशतमष्टोत्तरंतथा । सर्पिषाचरुणाचैवमूलमंत्रेणवाग्यतः । हुनेज्जाप्यंचतेनैवयतइंद्रभयेतिच । तिलान्व्याहृतिभिर्हुत्वाशतमष्टोत्तरंपृथक् । भार्याशिशुसमोपेतंयजमानंविशेषतः । अभिषेकंप्रकुर्वीतसूक्तैर्वारुणसंज्ञकैः । समुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैरिमंमेवरुणस्तथा । द्यौःशांतेत्यादिभिर्मंत्रैरभिषेकंततश्चरेत् । अभिषेकनिवृत्तौतुयजमानःसमाहितः । शुक्लवस्त्राणिधृत्वाथकुर्यादाज्यावलोकनं । रूपंरूपेतिमंत्रेणचित्रंतच्चक्षुरेवच । देवतापुरतःस्थित्वाधूपदीपनिवेदनम् । दद्यात्स्वाचमनंसम्यक्ताबूलार्घ्यंतथैवच । नमस्तेसुरनाथायनमस्तुभ्यंशचीपते । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंगंडदोषप्रशांतये । कार्यंयत्पूजकादीनांशुभंलब्ध्वासमर्पयेत् । जप्त्वातुतत्फलंसर्वंदेवेंद्रायसमर्पयेत् । आचार्यायचगांदद्यात्सुशीलांचपयस्विनीम् । रक्तवर्णांवत्सयुतांसर्वालंकारभूषिताम् । वस्त्रयुग्मपिधानांचयथाविभवसारतः । यक्षगंधर्वसिद्धैश्चपूजितोसिशचीपते । दानेनानेनदेवेशगंडदोषंविनाशय । अष्टोत्तरशतंसंख्याकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तेभ्योपिदक्षिणांदत्वाप्रणिपत्यक्षमापयेत् । अज्ञानाद्वाथवाज्ञानाद्वैकल्याद्वाधनस्यच । यन्न्यूनमतिरिक्तंवातत्सर्वंक्षंतुमर्हसि । इतिसंप्रार्थयेद्देवमिंद्राणीपतिमुत्तमं । ज्येष्ठाशांतिमिमांकृत्वायथाविध्युक्तमार्गतः । गंडदोषंविनिर्जित्यआयुष्मान्जायतेनरः । इत्युक्तंवृद्धगर्गेणशौनकायविशेषतः । ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोषप्रशांतये । इतिज्येष्ठानक्षत्रशांतिः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ सुदिनेदेवनक्षत्रयुतेबालपितुश्चंद्रताराबलान्वितेसूतकांतेगोमुखप्रसवंकृत्वासपत्नीकःकर्तादेशकालसंकीर्तनांतेअस्यशिशोर्ज्येष्ठाजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंज्येष्ठा[1]जननशांतिंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादिऋत्विग्वरणांतंकुर्यात् । ततआचार्यःसर्षपविकिरणभूप्रोक्षणप्रतिमाग्न्युत्तारणानिकृत्वास्थंडिलपूर्वभागेमहीद्यौरित्यादिविधिनास्थापितकलशंशालितंडुलैःपूरयित्वातत्रपूर्णादर्वीतिनिहितपूर्णपात्रेसाष्टदलवस्त्रेकर्षतदर्धतदर्धान्यतरमानहेमनिर्मितांशच्यासहैरावतारोहणांवज्रांकुशद्विभुजांइंद्रप्रतिमांनिधायेंद्रमावाहनाद्युपचारैःपूजयेत् । इंद्रायेंदोमरुत्वतइत्यस्यकश्यपइंद्रोगायत्री आवाहनेविनि० । ॐ इंद्रायेंदोमरुत्वते० ऋक् १ । इंद्रमावाह्य परितोलोकपालांश्चावाह्यतत्समन्वितमिंद्रमुक्तमंत्रेणपूजयन्नासमाप्तिमौनीभवेत् । वस्त्रार्पणकालेरक्तवस्त्रद्वयंनैवेद्यकालेशष्कुल्यादिनानाभक्ष्यनिवेदनंकुर्यात् । पूजांतेतस्यचतुर्दिक्षुकुंभचतुष्टयंतत्पूर्वमध्यभागेचशतच्छिद्रं महीद्यौरित्याद्यावृत्त्यानिधायेमंमेगंगइतिचतुरउदकेनापूर्यतेषुगायत्र्यादिभिःपंचगव्यंगोमूत्रादिआप्यायस्वेत्यादिभिःपंचामृतंक्षीरादि सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि स्योनेतिसप्तमृत्तिकाः अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान् तत्कषायसहितान् हिरण्यरूपइतिहेम शरासइतिकुशान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः याओषधीरितिसर्वौषधीः प्रादक्षिण्येनमंत्रावृत्त्यानिक्षिप्य युवासुवासाइतिवस्त्रयुग्मवेष्टितेषुतेषुपूर्णपात्राणिनिधायतेषुक्रमेणवरुणपूजांकुर्यात् । प्रथमकलशेत्वंनोअग्नइत्यस्यगोतमोवामदेवोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणपूजने० । ॐ त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्० १ द्वितीये सत्वंनइत्यस्यगोतमोवामदेवोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणपूजने० ॐ सत्वंनोअग्नेवमोभवो० १ तृतीये समुद्रज्येष्ठावसिष्ठोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणपूजने० ॐ समुद्रज्येष्ठाः०

---

[1] सग्रहमखांगगर्गोक्तांज्येष्ठा० ।

१ चतुर्थे इमंमेगंगइत्यस्यसिंधुक्षित्प्रैयमेधोवरुणोजगती वरुणपूजने० ॐ इमंमेगंगे० १ प्रतिकुंभंवस्त्रयुग्मंवस्त्रार्पणसमयेऽर्पयेत् । ततश्चतुर्षुकुंभेषुऋत्विजश्चत्वारिसूक्तानिजपेयुः । आनोभद्राइतिदशर्चस्यसूक्तस्यराहूगणोगोतमोविश्वेदेवाः आद्याःपंचसप्तमीचजगत्यःषष्ठीविराट्शेषास्त्रिष्टुभः प्रथमकलशेजपेवि० । ॐ आनोभद्राःक्रतवो० सूक्तम् १५ । भद्राअग्नेरितिद्वादशर्चस्यसूक्तस्यवाध्र्यश्वःसुमित्रोग्निः आद्येद्वेजगत्यौ शेषास्त्रिष्टुभः द्वितीयकलशेजपे० । ॐ भद्राअग्नेर्वध्र्यश्वस्य० ऋचः १२ । सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चस्यसूक्तस्यपुरुषोनारायणोनुष्टुप् अंत्यात्रिष्टुप् तृतीयकलशेजपे० । ॐ सहस्रशीर्षा० ऋचः १६ । ततःकद्रुद्रायेतिनवर्चस्यसूक्तस्यघौरःकण्वोरुद्रोगायत्री अंत्यानुष्टुप् चतुर्थकलशेजपे० ॐ कद्रुद्रायप्र० ऋचः ९ । आचार्यऐंद्रकलशे इंद्रायेंदोमरुत्वतइत्येतदष्टोत्तरशतादिसंख्ययाजपित्वा । यतइंद्रेत्यस्यभर्गइंद्रस्त्रिष्टुप् एतत् सूक्तंजपित्वा इंद्रंविश्वाअवीवृधन्नित्यष्टर्चस्यसूक्तस्यजेतामाधुच्छंदसइंद्रोनुष्टुप् एतत्सूक्तंचजपित्वारुद्रजपंत्र्यंबकमितिमृत्युंजयजपंचपंचाष्टाविंशत्यादिसंख्ययाकुर्यात् । ततःस्थंडिलेऽग्निंवेद्यांग्रहांश्चप्रतिष्ठाप्याऽन्वादध्यात् । अत्रप्रधानं ग्रहानेतत्संख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः तदंगदेवताअप्येतत्संख्याभिरुक्ताहुतिभिः । इंद्रंपलाशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः प्रजापतिमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः । शेषेणेत्यादिआज्यभागांतेग्रहानुत्कीर्त्यअष्टोत्तरशताहुतिपर्याप्तंसमिच्चर्वाज्यात्मकंद्रव्यत्रयमिंद्रायेतितत्संख्याहुतिपर्याप्तास्तिलाःप्रजापतयइतित्यागोत्तरंत्वाग्यतआचार्यो द्रव्यत्रयेणोक्तसंख्यंहोमंकुर्यात् । एतद्धोमांतेइंद्रायेंदोमरुत्वतइति० यतइंद्रेतितृचंजपेत् । ततोव्याहृतिभिःतिलानष्टोत्तरशतंजुहुयात् । आज्यतिलचरुशेषैःस्विष्टकृतंहुत्वाप्रायश्चित्तहोमांतंकुर्यात् । ततोबलिदानंलोकपालादिभ्योंतेइंद्रायक्षेत्रपालायच ततःपूर्णाहुतिःप्रणीत । विमोकःसंस्थाजपश्च परिस्तरणविसर्जनादिपर्युक्षणांतं । ततोभार्याशिशुसहितयजमानमासनेसमुपवेश्याऽभिषेकः । नहितेक्षत्रमितिदशर्चस्यसूक्तस्यजीगर्तिःशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् अभिषेके० । ॐ नहितेक्षत्रंनसहोन० ऋचः १० यच्चिद्धीत्येकविंशर्चस्यसूक्तस्यजीगर्तिःशुनःशेपोवरुणोगायत्री अभिषेके० ॐ यच्चिद्धितेविशोय० ऋचः २१ इदंकवेरित्येकादशर्चस्यसूक्तस्य कूर्मोगृत्समदोवरुणस्त्रिष्टुप् अभिषेके० । ॐ इदंकवेरादित्य० ऋचः ११ । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् अभिके० ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्य० ऋचः ४ समुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैः इमंमेवरुणेत्यस्याजीगर्तिःशुनशेपोवरुणोगायत्री अभिषे० । ॐ इमंमेवरुण० ऋक् । द्यौःशांतासादित्येनशांतेति० पृथिवीशांतिरंतरिक्षंशांतिरिति० तयाहंशांत्येतियाजुषमंत्रैश्चत्रिभिरभिषिक्तोयजमानःपत्न्यासहशुक्लवस्त्रचंदनकुसुमानिधृत्वा रूपंरूपमितिचित्रंदेवानामितितच्चक्षुरितिमंत्रैरवलोकितमाज्यंसदक्षिणंब्राह्मणायदत्वाइंद्रपुरोभागेस्थित्वागंधादिपंचोपचारैःसंपूज्यआचमनतांबूलेनिवेद्यगंधपुष्पफलयुक्तमर्घ्यंनिवेदयेत् । मंत्रः । नमस्तेसुरनाथायनमस्तुभ्यंशचीपते । गृहाणार्घ्यंमयादत्तंगंडदोषप्रशांतयेइति । ततआचार्यायसुशीलांपयस्विनींरक्तवर्णांसवत्सांहेमशृंगादिसर्वालंकारभूषितां गांदद्यात् गोदानविधिना । मंत्रविशेषः । यक्षगंधर्वसिद्धैश्चपूजितोसिशचीपते । दानेनानेनदेवेशगंडदोषंप्रशामयेति । अस्यागोर्दक्षिणात्वान्नदक्षिणांतरम् । ततोष्टोत्तरशतब्राह्मणान्भोजयेत् तेभ्योयथाशक्तिदक्षिणांदत्वाप्रणिपत्यक्षमध्वंम

मापराधानितिक्षमाप्यैंद्रंप्रार्थयेत् । अज्ञानादथवाज्ञानाद्वैकल्याद्वाधनस्यच । यन्न्यूनमतिरिक्तंवातत्सर्वंक्षंतुमर्हसिइति । ततोविसर्जनं । आचार्यहस्तेसोपस्करांप्रतिमांदत्वाऽग्निंसंपूज्यविभूतिंधृत्वागच्छगच्छेतितंविसृज्यज्येष्ठाशांतिसुकृतंयन्मयालब्धंतेनदेवेंद्रनामेश्वरःप्रीयतामिति ॥ इतिज्येष्ठाशातिविधिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथव्यतीपातवैधृतिसंक्रमणशांतिः ॥ शौनकः—अथातःसंप्रवक्ष्यामिशौनकःशांतिमुत्तमाम् । वैधृतौचव्यतीपातेमहादोषोऽभिजायते । कुमारजन्मकालेतुव्यतीपातश्चवैधृतिः । संक्रमश्चरवेस्तत्रजातोदारिद्र्यकारकः । दरिद्राणांमहादुःखंव्याधिपीडामहद्भयम् । अश्रियंमृत्युमाप्नोतिनाऽत्रकार्याविचारणा । स्त्रीणांचशोकदुःखंचसर्वनाशकरोभवेत् । शांतिर्वापुष्कलाकार्यातत्रदोषोनकश्चन । गोमुखप्रसवंकुर्याच्छांतिंकुर्यात्प्रयत्नतः । जपाभिषेकदानैश्चहोमादपिविशेषतः । नवग्रहमखंकुर्यात्तस्यदोषस्यशांतये । प्रथमंगोमुखाज्जन्मततःशांतिंसमाचरेत् । ग्रहस्यपूर्वदिग्भागेगोमयेनानुलिप्यच । अलंकृतेसुदेशेतुव्रीहिराशिंप्रकल्पयेत् । पंचद्रोणमितंधान्यंतदर्धंतंडुलेनच । तदर्धंतुतिलैःकुर्याद[1]न्योन्योपरिकल्पयेत् । द्रव्यत्रितयराशौतुअष्टपत्रंलिखेद्बुधः । पुण्याहंवाचयित्वातुआचार्यंवृणुयात्पुरा । आचारवंतंधर्मज्ञंकुलीनंचकुटुंबिनम् । मंत्रतंत्रार्थतत्वज्ञंशांतिकर्मणिकोविदम् । पंचांगभूषणंदद्यात्पट्टवस्त्रांगुलीयकम् । राशौप्रतिष्ठितंकुंभमव्रणंसुमनोहरम् । तीर्थोदकेनसंपूर्यसमृदौषधिपल्लवम् । सगव्यपंचरत्नंचवस्त्रयुग्मेनवेष्टयेत् । तस्योपरिन्यसेत्पात्रंसूक्ष्मवस्त्रेणसंयुतम् । प्रतिमास्थापयेद्धीमान्साधिप्रत्यधिदेवताम् । चंद्रादित्याकृतीपार्श्वेमध्येवैधृतिमर्चयेत् । वैधृतिंतद्देवतारुद्रम् । एवमेवव्यतीपातशांतौसंक्रमणस्यच । भानोरुत्तरतोरुद्रमाग्निंदक्षिणतोयजेत् । निष्कमात्रेणवार्धेनपादेनापिस्वशक्तितः । प्रतिमांकारयेद्धीमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताम् । प्रतिमापूजनार्थायवस्त्रयुग्मंनिवेदयेत् । अधिदेवोभवेत्सूर्यश्चंद्रःप्रत्यधिदैवतम् । ततोव्याहृतिपूर्वेणतत्तन्मंत्रेणपूजयेत् । त्रैयंबकेणमंत्रेणप्रधानप्रतिमांयजेत् । उत्सूर्यइतिमंत्रेणसूर्यपूजांसमाचरेत् । आप्यायस्वेतिमंत्रेणसोमपूजांसमाचरेत् । उपचारैःषोडशभिर्यद्वापंचोपचारकैः । अर्चित्वागंधपुष्पाद्यैःफलंनैवेद्यमर्पयेत् । मृत्युंजयेनमंत्रेणप्रधानप्रतिमांस्पृशन् । अष्टोत्तरसहस्त्रंवाअष्टोत्तरशतंतुवा । अष्टाविंशतिवारंवापूजांतेचस्वशक्तितः । सर्वसौरंप्रजाप्याथसोमार्थंसोममंत्रतः । आनोभद्रेतिसूक्तंचभद्राअग्नेश्चसूक्तकम् । जपेत्तुपौरुषंसूक्तंत्रैयंबकमतःपरम् । कुंभंस्पृष्ट्वाचतुर्दिक्षुजपंकुर्युस्तथर्त्विजः । कुंभस्यपश्चिमेदेशेस्थंडिलेग्निंप्रकल्पयेत् । स्वगृह्योक्तविधानेनकारयेत्संस्कृतानलं । त्रैयंबकेणमंत्रेणसमिदाज्यचरून्हुनेत् । अष्टोत्तरसहस्त्रंवाअष्टोत्तरशतंतुवा । अष्टाविंशतिवाकुर्यात्स्वस्यशक्त्यनुसारतः । मृत्युंजयेनमंत्रेणतिलहोमंसमाचरेत् । ततःस्विष्टकृतंहुत्वाअभिषेकंतुकारयेत् । समुद्रज्येष्ठासूक्तेनआपोहिष्ठातृचेनच । अक्षीभ्यामितिसूक्तेनपावमानीभिरेवच । त्रैयंबकेणउत्सूर्यआप्यायस्वेतिमंत्रतः । सुरास्त्वामितिमंत्रैश्चअभिषेकंसमाचरेत् । अभिषेकाप्लुतंवस्त्रमाचार्यायनिवेदयेत् । श्वेतवस्त्रधरोभूत्वाभूषणाद्यैरलंकृतः । यजमानःस्त्रियायुक्तआज्यावेक्षणमाचरेत् । आचार्यंपूजयेद्भक्त्यावस्त्रहेमांगुलीयकैः । गोदानंवस्त्रदानंचस्वर्णदानंविशेषतः । तद्दोषशमनार्थायआचार्यायप्रदापयेत् ।

---

[1] अन्योन्योपरीत्यस्यव्यवस्था । धान्यंव्रीहिःतस्यप्रथमंपरिधिः । तन्मध्येतंडुलपरिधिः । तदंतस्तिलपरिधिरितिराशित्रयविवेकः शां. र. ।

प्रच्छादनपटंदद्यात्ततःशांतिर्भवेदिति । जापकेभ्योब्राह्मणेभ्योदक्षिणाःप्रतिपादयेत् । दीनांधकृपणेभ्यश्चप्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् । ब्राह्मणान्शतसंख्याकान्मिष्टान्नैर्भोजयेच्चतान् । तानाचार्यंऋत्विजश्चेत्यर्थः । बंधुभिःसहभुंजीतयथाविभवसारतः । एवंयःकुरुतेमर्त्योनैवदुःखमवाप्नुयात् । आयुरारोग्यमैश्वर्यंमातापित्रोःशिशोरपि । सर्वदुःखनिवृत्तिश्चपुत्रपौत्रप्रवर्धनम् । सर्वान्कामानवाप्नोतिसुखीभूत्वाचिरंवसेदिति ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ गोमुखप्रसवमुक्तविधिनाकृत्वादेशकालौसंकीर्त्याऽस्यशिशोर्व्यतीपातजन्मसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशांतिंकरिष्यइति[१]संकल्प्य गणेशपूजनाद्युक्तलक्षणाचार्यवरणंकुर्यात् । वृतायतस्मैपट्टवस्त्रयुगंकुंडलयुगमंगुलीयकंचदद्यात् । आचार्योयदत्रसंस्थितमितिसर्षपविकिरणंशुचीवइतिपंचगव्येनआपोहिष्ठेत्यद्भिश्चगृहपूर्वदिग्भागंप्रोक्ष्यस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिमंत्राभ्यांप्रार्थ्य तत्रैवगोमयलिप्तेरंगवल्ल्याद्यलंकृतेसमदेशेमहीद्यौरितिभुवमभिमृश्यओषधयःसमितिपंचद्रोणपरिमितव्रीहिराशिंकृत्वा तदुपरिसार्धद्रोणद्वयमिततंडुलराशिंतदुपरिसपादद्रोणमिततिलराशिंचकृत्वातत्राष्टदलंकृत्वाआकलशेष्वितितत्राऽव्रणंकुंभंप्रतिष्ठाप्य इमंमेगंगेइतितीर्थोदकेनापूर्यस्योनापृथिवीतिसप्तमृदः याओषधीरितिसर्वौषधीरश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान् गायत्र्यागंधद्वारामाप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोसिशुक्रमसीतिपंचगव्यानिगंधद्वारामितिगंधं सहिरत्नानीतिपंचरत्नानितत्रनिक्षिप्यवस्त्रयुग्मेनावेष्ट्यतदुपरिसूक्ष्मवस्त्रयुतंपूर्णपात्रंपूर्णादर्वीतिनिधायतदुपरिनिष्कतदर्धतदर्धान्यतरमानेनहेमनिर्मितांसूर्यप्रतिमां

---

[१] व्यतीपातसंक्रमयोस्तुतत्तच्छब्दस्योहेनसंकल्पः । एकदिनेतयोःसत्वेतंत्रेणैकैवशांतिः । वैधृतिसंक्रांत्योःसत्वेतुशांतिद्वयंपृथक्कार्यं ।

निधायतत्रसूर्यमावाहनाद्युपचारैःपूजयेत् । व्याहृतीनांपरमेष्ठीप्रजापतिःप्रजापतिर्बृहती । उत्सूर्यइतिमंत्रस्यमैत्रावरुणिर्वसिष्ठःसूर्यस्त्रिष्टुप् पूजनेवि० । ॐ भूर्भुवःस्वःउत्सूर्योबृहदर्चीं० ऋक् १ । तद्दक्षिणतोग्निमावाहयेत् । अग्निंकाण्वोमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्निपूजने० । ॐ भूर्भुवःस्वःअग्निंदूतं० ऋक् उत्तरतोरुद्रमावाहयेत् । त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् रुद्रपू० । ॐ भूर्भुवःस्वःत्र्यंबकंयजा० ऋक् । एवमेवसंक्रांतिशांतौसंक्रांतिशांतिंकरिष्येइतिसंकल्पेविशेषः । व्यतीपातसंक्रमणयोर्जन्मनितुव्यतीपातसंक्रांतिशांतीतंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः । तिस्रोदेवताःषोडशोपचारैःवस्त्रयुग्मसहितैःपंचोपचारैर्वासंपूज्यगंधपुष्पाद्यर्चितफलनैवेद्यंसमर्प्यप्रधानप्रतिमांस्पृशन्सर्वसौरमंत्रान्जपेत् । उदुत्यमितित्रयोदशर्चस्यसूक्तस्यकाण्वःप्रस्कण्वोनवाद्यागायत्र्योंत्याश्चतस्रोनुष्टुभः । चित्रंदेवानामितिषळर्चस्यसूक्तस्यांगिरसःकुत्सस्त्रिष्टुप् । इंद्रंमित्रमितिद्वयोरौचथ्योदीर्घतमास्त्रिष्टुप् । हंसःशुचिषदित्यस्यगौतमोवामदेवोजगती । यत्त्वासूर्येत्यस्यात्रिरनुष्टुप् यदद्यसूर्येत्येकस्याउत्सूर्यइतितिसृणांउद्घेतीतिसार्धचतसृणां उदुत्यद्दर्शतमितितिसृणांमैत्रावरुणिर्वसिष्ठस्त्रिष्टुप् । उदुत्यद्दर्शतमिति बृहती शीर्ष्णःशीर्ष्णःसतोबृहती तच्चक्षुरितिपुरउष्णिक् । बण्महाँअसीतिद्वयोर्भार्गवोजमदग्निःपूर्वाबृहतीउत्तरासतोबृहती । नमोमित्रस्येतिद्वादशर्चस्यसूक्तस्यसूर्योभितपाःसूर्योजगतीदशमीत्रिष्टुप् । सूर्योनोदिवइतिपंचर्चस्यसूक्तस्यसौर्यश्चक्षुर्गायत्री । विभ्राड्बृहदितिचतसृणांसौर्योविभ्राड्जगती विभ्राजमितिप्रस्तारपंक्तिः । आयंगौरितितृचस्यसार्पराज्ञीगायत्री । सर्वेषांसूर्योदेवता जपेवि० । ततोरुद्रप्रतिमांस्पृशन्मृत्युंजयमंत्रमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशति

वारंवाजपेत् । ततश्चत्वारऋत्विजश्चतुर्दिक्षुकुंभंस्पृष्ट्वाक्रमेणसूक्तानिजपेयुः । पूर्वस्याम् आनोभद्राइतिसूक्तस्यराहूगणोगोतमऋषिः विश्वेदेवादेवता आद्याःपंचसप्तमीचजगत्यः षष्ठीविराट्शेषास्त्रिष्टुभः जपेवि० । ॐ आनोभद्राः० ऋचः १५ । दक्षिणस्याम् भद्राअग्नेरितिद्वादशर्चस्यवाध्र्यश्वःसुमित्रऋषिःअग्निर्देवताआद्येद्वेजगत्यौअंत्यास्त्रिष्टुभः जपेवि० ॐभद्राअग्नेर्वध्र्यश्वस्य० ऋचः १२ । प्रतीच्यांसहस्रशीर्षेतिषोडशर्चस्यसूक्तस्य नारायणऋषिः पुरुषोदेवताअंत्यात्रिष्टुप्शेषाअनुष्टुभः जपेवि० ॐ सहस्रशीर्षा० ऋचः १६ । उत्तरस्याम् त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् जपेवि० ॐत्र्यंबकंयजा० । अथकुंभपश्चिमदेशेऽग्निंस्थंडिलेस्वगृह्योक्तविधिनाप्रतिष्ठाप्यकुंभस्योत्तरतोग्रहाणामावाहनादिपूजांकृत्वातदीशान्यांकलशस्थापनंकृत्वाऽग्नेःपश्चिमतउपविश्यान्वादध्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानम् । आदित्यादिग्रहांश्चिकीर्षितसंख्याकाभिः अर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः ग्रहपीठदेवताःएकैकसंख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः । सूर्यंप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याभिःसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः । अग्निंरुद्रंचप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । मृत्युंजयंअष्टोत्तरशतसंख्याभिस्तिलाहुतिभिः । शेषेणेत्यादि० प्रायश्चित्ताहुत्यंतेबलिदानंततःपूर्णाहुतिःप्रणीताविमोकःसंस्थाजपेनोपस्थानंच । ततोधृतनूतनवस्त्रयोर्दंपत्योःसबालयोरभिषेकः । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् अभिषेके० । आपोहिष्ठेतितिसृणांसिंधुद्वीपआपो गायत्री अभिषेके० । अक्षीभ्यांतइतिषण्णांविवृहायक्ष्महानुष्टुप् अभिषेके० । स्वादिष्ठयेतिपावमानीनांमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री अभिषेके० । उत्सूर्यो० अग्निंदूतं० त्र्यंबकं० पूजाकालेउक्तमेषामृष्यादि । सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्यादिनापौराणमंत्रेणचाभिषेकांतेऽभिषेकवासआचार्यायसमर्पयेत्सपत्नीकःश्वेतवस्त्रचंदनादिधृत्वाभूषणमालादिनालंकृतआज्यमवेक्ष्यतत्पात्रंसदक्षिणंब्राह्मणायदत्वावस्त्रहेमांगुलीयकैःआचार्यंसंपूज्यव्यतीपातजननदोषशांत्यर्थंगोवस्त्रस्वर्णानि तुभ्यंसंप्रददेइतिआचार्यायतानिदत्वा तदर्थंप्रच्छादनपटंतथैवदद्यात् ऋत्विग्भ्योयथाशक्तिदक्षिणांदत्वादीनांधकृपणेभ्योभूयसींदत्वाशतंब्राह्मणानृत्विग्भिःसहमिष्टान्नैर्भोजयित्वासंपूर्णतांवाचयित्वाकर्मेश्वरार्पणंकृत्वाबंधुभिःसहभुंजीतेतिव्यतीपातसंक्रांतिशांती ॥ वैधृतिशांतौतुसंकल्पेवैधृतेरुल्लेखः । आवाहनमध्येसव्याहृतिकेनत्र्यंबकमितिमंत्रेणरुद्रमावाह्यदक्षिणतउत्सूर्योबृहदर्चींषीतिसूर्यंउत्तरतश्चाप्यायस्वेतिसोममावाह्यपूजनम् । रुद्रप्रतिमांस्पृष्ट्वामृत्युंजयमंत्रमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिवारंवाजपः । सूर्यप्रतिमांस्पृष्ट्वासर्वसौरजपः । सोमप्रतिमांस्पृष्ट्वाआप्यायस्वेतिजपः । अन्वाधानेरुद्रंसमिच्चर्वाज्यैःप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिभिः । सूर्यसोमौप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । मृत्युंजयमष्टोत्तरसहस्रशतविंशत्यन्यतरसंख्याभिस्तिलाहुतिभिः शेषेणेत्यादितथैवहोमःकार्यइतिविशेषः ॥ इतिवैधृतिशांतिः॥ अथैकनक्षत्रजननशांतिः ॥ वृद्धगार्ग्यः—एकस्मिन्नेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्यनिश्चयः । तद्दोषनाशायतदाप्रशस्तांशांतिंचकुर्यादभिषेचनंच । संपूज्यऋक्षप्रतिमांतदग्रेदानंचकुर्याद्विभवानुरूपम् । तत्रशांतिंप्रवक्ष्यामिसर्वाचार्यमतेनतु । शुभर्क्षेशुभवारेचचंद्रताराबलान्विते । रिक्ताविष्टिविवर्ज्येतुप्रारभेद्विभवेसुधीः । आचार्यंवरयेत्पूर्वंचतुरश्चद्विजोत्तमान् । पुण्याहंवाचयित्वातुशांतिकर्मसमारभेत् । अग्नेरीशानदिग्भागेनक्षत्रप्रतिमांततः । तत्तद्दक्षो

क्तमंत्रेणअर्चयेत्कलशोपरि । रक्तवस्त्रेणसंछाद्यवस्त्रयुग्मेनवेष्टयेत् । स्वशाखोक्तेनमार्गेणकुर्यादग्निमुखंततः । अनेनैवतुमंत्रेणहुनेदष्टोत्तरंशतम् । प्रत्येकंसमिदन्नाज्यैःप्रायश्चित्तांतमेवच । अभिषेकंततःकुर्यादाचार्यःपितृपुत्रयोः । वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यंपूजयेत्पुनः । ऋत्विजांदक्षिणांदत्वामाषत्रयसुवर्णकम् । देवताप्रतिमादानंधान्यवस्त्रादिभिःसह । यानशय्यासनादीनिदद्यात्तद्दोषशांतये । भोजयेद्ब्राह्मणान्सर्वान्वित्तशाठ्यविवर्जितइति । भ्रात्रोःपितृपुत्रयोरित्यत्रपुंस्त्वमविवक्षितं । निमित्तविशेषणत्वात् । एकोदरयोर्जन्यजनकयोश्चैकनक्षत्रजननेशांतिरित्याशयः । पूर्वंविधित्सितपुण्याहवाचनात् । अतएववाचयित्वेतिआनंतर्यार्थकम् । तन्नक्षत्रप्रतिमांतद्देवताप्रतिमांवा । नक्षत्रदेवतापूज्यात्वधिप्रत्यधिपूर्वकमितिज्योतिर्निबंधात् । तत्तदृक्षोक्तमंत्राः[1]अग्निर्नःपातुकृत्तिकाइत्यादयः । नक्षत्रतद्देवतोभयप्रकाशकत्वात्पक्षद्वयेपिविनियोगार्हाः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ उक्तसमयेजनकनक्षत्रोत्पत्तौगोमुखप्रसवंकृत्वाएकोदरनक्षत्रोत्पत्तौतमकृत्वादेशकालौसंकीर्त्य अस्यशिशोःपित्रेकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशांतिमभिषेकंपूजितनक्षत्रप्रतिमाग्रेयथाशक्तिदानंचकरिष्येइतिसंकल्प्य गणपतिंसंपूज्यआचार्यंचतुरऋत्विजश्चवृत्वापुण्याहंवाचयीत । मात्रेकनक्षत्रेत्याद्यूहेनान्यत्रसंकल्पः । ततआचार्योयदत्रसंस्थितमितिसर्षपविकिरणप्रोक्षणप्रार्थनानिकृत्वास्थंडिलादैशान्यांकलशंमहीद्यौरित्यादिनास्थाप्यतत्ररक्तवस्त्राच्छादितेनक्षत्रतद्देवतान्यतरप्रतिमांकृताग्न्युत्तारणांतन्मंत्रेणावाहनाद्युपचारैःपूजयेत् । वस्त्रा

---

[1] अत्रयद्यपिनक्षत्रदेवतामंत्राअग्निर्नइत्याद्युक्तास्तथापिशांतिरत्नकारेणाश्वलायनार्थंनिर्णीताःपूर्वमाश्लेषाशांत्यंतेसंगृहीतास्ततोग्राह्याः ।

र्पणेतद्युग्ममर्पयेत् । पूजांतेऽग्निंव्याहृतिभिःप्रतिष्ठाप्यान्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेअदोनक्षत्रमिमांदेवतांवाप्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिःशेषेणेत्यादिप्रायश्चित्तहोमांतेप्रणीताविमोकादि । आचार्यःकलशोदकेनतयोरभिषेकंकुर्यात्ययोरेकनक्षत्रजन्म । ततःपूजितप्रतिमाग्रेआचार्यायवस्त्रालंकारगांदद्यात् । ज्योतिर्निबंधोक्त्यास्वर्णरूप्यमयौहरिहरौसंपूज्यतौवादद्यात् । विविधस्यास्यविश्वस्यपितरौविश्वतोमुखौ । प्रीयेतांमूर्तिदानेनदेवौहरिहरावुभावितिमाषत्रयसुवर्णमृत्विग्भ्योदत्वा उत्तरपूजाविसर्जनेआचार्यहस्तेप्रतिमाप्रतिपादनंधान्यवस्त्रादिभिःसहयानशय्यासनादीनांब्राह्मणांतरेभ्योदानंकृत्वा तैःसहाचार्यऋत्विजोभोजयित्वापूर्णतांवाचयित्वाकर्मेश्वरार्पणंकुर्यादिति ॥ इत्येकनक्षत्रजननशांतिः ॥ अथग्रहणजननशांतिः ॥ पारिजाते—ग्रहणेचंद्र[1]सूर्यस्यप्रसूतिर्यदिजायंते[2] । शांतिंतेषांप्रवक्ष्यामिनराणांहितकाम्यया । यस्मिन्नृक्षेविशेषेणग्रहणंसंप्रजायते । तदृक्षाधिपतेरूपंसुवर्णेनप्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुसारेणवित्तशाठ्यंनकारयेत् । सूर्यग्रहेसूर्यरूपंसुवर्णेनविशेषतः । चंद्रंचंद्रग्रहेधीमान्रजतेनविशेषतः । राहुरूपंप्रकुर्वीतनागेनैवविचक्षणः । शुचौदेशेप्रयत्नेनगोमयेनप्रलेपयेत् । नागेनसीसेन । तस्योपरिन्यसेद्धीमान्नववस्त्रंसुशोभनम् । त्रयाणांचैवदेवानांस्थापनंतत्रकारयेत् । रक्ताक्षतंरक्तगंधंरक्तपुष्पांबराणिच । सूर्यग्रहेप्रदातव्यंसूर्यप्रीतिकरंचतत् । श्वेतवस्त्रंश्वेतमाल्यंश्वेतगंधाक्षतादिच ।

---

[1] चंद्रसूर्ययोरित्यर्थः । ग्रहणकालेजन्मन्येवेयं । वेधकालेजन्मनिनैवशांतिःकिंतुदुष्टकालत्वाद्रुद्राभिषेकःकार्यइतिधर्माब्धौ ।

[2] अत्रविशेषः— व्याधिपीडातदास्त्रीणामादौतुऋतुदर्शनात् । इत्थंसंजायतेयस्तुतस्यमृत्युर्नसंशयः । व्याधिपीडाचदारिद्र्यंशोकश्चकलहोभवेत् ॥ इतिविशेषः ।

चंद्रग्रहेप्रदातव्यंचंद्रप्रीतिकरंपरम् । राहवेचैवदातव्यंकृष्णपुष्पांबरादिच । दद्यान्नक्षत्रनाथायश्वेतगंधानुलेपनम् । सूर्यसंपूजयेद्धीमानाकृष्णेनेतिमंत्रतः । चंद्रग्रहेतथासम्यगाप्यायस्वेतिमंत्रतः । स्वर्भानोरितिमंत्रेणराहुंयत्नेनपूजयेत् । एवंसंपूजयेद्धीमान्समिद्भिश्चार्कसंभवैः । सूर्यग्रहइत्यर्थः । चंद्रग्रहेचपालाशैःसमिद्भिर्जुहुयान्नरः । दूर्वाभिर्जुहुयाद्धीमान्राहोःसंप्रीणनायच । समिद्भिर्ज[1]लवृक्षस्यभेशायजुहुयादधः । भेशायनक्षत्राधिपतये । आज्येनचरुणाचैवतिलैश्चजुहुयात्ततः । पंचगव्यैःपंचरत्नैःपंचत्वक्पंचपल्लवैः । जलैरोषधिकल्कैश्चसहितैःकलशोदकैः । अभिषेकंप्रकुर्वीतयजमानंप्रयत्नतः । मंत्रैर्वरुणदेवत्यैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इमंमेगंगेपरतस्तत्त्वायामीतिमंत्रकैः । अभिषेकेनिवृत्तेतुयजमानःसमाहितः । आचार्यंपूजयेत्पश्चात्सुशांतोनियतेंद्रियः । तस्मैदद्यात्प्रयत्नेनभक्त्याप्रतिकृतित्रयम् । (प्रतिकृतिःप्रतिमा) दक्षिणाभिश्चसंयुक्तंयथाशक्त्यनुसारतः । ब्राह्मणान्भोजयित्वातुप्रणिपत्यक्षमापयेत् । तेभ्योपिदक्षिणांदद्याद्यजमानःसमाहितः । अनेनविधिनाशांतिंकृत्वासम्यग्विशेषतः । अकालमृत्युंशोकंचव्याधिपीडांचनाप्नुयात् । सौख्यंसौमनसंनित्यंसौभाग्यंलभतेनरः । इत्थंग्रहणजातानांसर्वारिष्टविनाशनम् । कथितंभार्गवेणेदंशौनकायमहात्मने ॥ ॥ अथप्रयोगः । सूर्यग्रहणेप्रसूतौतत्कालस्थितनक्षत्रस्ययाधिष्ठात्र्यश्व्यादिदेवतातस्याःसूर्यस्यचयथाशक्तिहेम्नाप्रतिमेविधाय राहोःसीसेननागाकृतिंकृत्वाशौचांते ममभार्यायाःसूर्यग्रहणकालीनप्रसूतिसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसग्रहमखांशांतिं

---

[1] ब्रह्मवृक्षोत्थैरिति शां. र. । अन्वाधानेपितथैव ।

करिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनाद्याचार्यवरणपूजांतंकुर्यात् । चंद्रग्रहेतुसूर्यस्थानेराजतंचंद्रबिंबंकुर्यात् । अन्यद्द्वयंपूर्ववत् । संकल्पेसूर्यस्थानेचंद्रपदप्रयोगः । ततआचार्योयदत्रेत्याद्यंतेशुचिदेशंगोमयेनोपलिप्यतत्रनवंसदशंक्षालितंश्वेतवस्त्रंप्रसार्यतत्रोक्तदेवतानांरूपत्रयंनिधाय आकृष्णेनहिरण्यस्तूपःसवितात्रिष्टुप् पूजनेवि० । ॐ आकृष्णेनरज० । मध्येसूर्यंरक्तवर्णैर्वस्त्रगंधाक्षतपुष्पैर्धूपदीपादिभिश्चपूजयेत् । तद्दक्षिणतोराहुंकृष्णवर्णैर्गंधादिभिर्धूपादिभिश्चपूजयेत् । स्वर्भानोरित्यस्यात्रिःस्वर्भानुस्त्रिष्टुप् राहुपूजने० । ॐ स्वर्भानोरधयदिं० । नक्षत्रदेवतामग्निर्नःपातुकृत्तिकाइतितैत्तिरीयपठिततत्तद्वाक्याष्टकेन पूजयेत् सूर्यस्योत्तरतः । चंद्रग्रहेतुमध्येचंद्रपूजनम् । आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री चंद्रपूजनेवि० ॐआप्यायस्व० इति मंत्रेणश्वेतगंधादिभिर्धूपादिभिश्चेतिविशेषः । अन्यदेवतयोःपूजनंपूर्ववत् । ततोऽग्निस्थापनंग्रहपूजाकलशस्थापनांतंकृत्वान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेग्रहान्वाधानंकृत्वा सवितारंअर्कसमिदाज्यचरुतिलानांप्रत्येकमष्टोत्तरशताहुतिभिःस्वर्भानुंदूर्वासहिताज्यादीनांतावतीभिराहुतिभिः नक्षत्रदेवतामग्निंजलवृक्षसमित्सहिताज्यादीनां तावतीभिराहुतिभिःशेषेणेत्यादि । चंद्रग्रहेअर्कस्थानेचंद्रस्यार्कसमित्स्थानेपालाशसमिधांनिर्देशः । गृहसिद्धान्नस्यपर्यग्निकरणादि । यथान्वाधानंत्यागः । प्रायश्चित्तांतेबलिपूर्णाहुती । संस्थाजपांतेपंचगव्यपंचरत्नपंचत्वक्पंचपल्लवैरोषधिकल्कैश्चमिश्रितलौकिकजलैर्ग्रहकलशोदकैश्चसहितैरभिषेकः ।आपोहिष्ठेतितृच०द्वीपआपोगायत्री अ० ।इमंमेगंगेइतिसिंधुक्षित्प्रैयमेधोनद्योजगती । (पितं[1]

---

[1] शां. र. अयंमंत्रोनैवगृहीतः ।

रःपितामहाःपरेवरेइतियाजुषमंत्रेण) तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् अभिषेके० । अभिषेकांतेआचार्यंसंपूज्यतस्मै प्रतिमात्रयंदक्षिणांचदद्यात् । ततोग्रहाणांपूजनविसर्जनेप्रतिमाप्रतिपादनंब्राह्मणभोजनसंकल्पश्चेतिग्रहणशांतिः ॥ अथ नक्षत्रगंडांतशांतिविधिः । पारिजाते—अश्विनीमघमूलादौत्रिषट्कनवनाडिकाः । रेवतीसार्पशाक्रांतेमासाश्चऋतुसायकाः । अश्विनीमघमूलादौनाडिकाद्वितयंतथा । रेवतीसार्पशाक्रांतेनाडिकाद्वयमेवहि । अश्विनीमघमूलानांपूर्वार्धेबाध्यतेपिता । पूषाहिशाक्रपश्चार्धेजननीबाध्यतेशिशोः । पूषारेवती अहिराश्लेषा शाक्रंज्येष्ठा । पितृघ्नश्चदिवाजातोरात्रिजातस्तुमातृहा । दिवाजातोदिवागंडांतेजातइतियावत् । आत्मघ्नःसंध्ययोर्जातोनास्तिगंडेनिरामयः । सर्वेषांगंडजातानांपरित्यागोविधीयते । वर्जयेद्दर्शनं(तेषां)[१]श्रावंतच्चषाण्मासिकंभवेत् । तच्चवर्जनम् । तस्यशांतिंप्रवक्ष्यामिसोममंत्रेणभक्तिमान् । कांस्यपात्रंप्रकुर्वीतपलैःषोडशभिर्नवम् । अष्टाभिश्चचतुर्भिर्वाद्वाभ्यांवाशोभनंतथा । तन्मध्येपायसेशंखेनवनीतेनपूरिते । राजतंचंद्रमभ्यर्चेत्सितपुष्पसहस्रकैः । दैवज्ञःक्षौमवासास्तुसितपुष्पांबरार्चितः । सोमोहमितिसंचिंत्य पूजांकुर्यादतंद्रितः । जपेत्सहस्रकंमंत्रंश्रद्दधानःसमाहितः । आप्यायस्वेतिमंत्रेणपूजांकुर्यात्समाहितः । दद्याद्वैदक्षिणामिष्टांगंडदोषप्रशांतये । शुक्लंवागीश्वरंचैवताम्रपात्रसमन्वितम् । गंडदोषप्रशांत्यर्थंदद्याद्वेदविदेशुचिः । ज्योतिर्निबंधे—कुंकुमंचंदनंकुष्ठंगोरोचनमथापिच । चूतपूर्णेषुकुंभेषुचतुर्षुप्रक्षिपेत्क्रमात् । सहस्राक्षेणमंत्रेणबालकंस्नापयेन्नरः । पितृयुक्तंदिवाजातंमातृयुक्तंतुरात्रिजम् । स्नापयेत्पितृमातृभ्यांसंध्ययोरुभयोरपि । कांस्यपात्रंघृतापूर्णंगंडदोषोपशांतये । सक्षीरंमौक्तिकंशंखंश्वेतवस्त्रयुगंशुभं । यजुर्वेदविदेदद्याद्गंडदोषापनुत्तये । दद्याद्धेनुंहिरण्यंचग्रहांश्चापिप्रपूजयेत् । आयुर्वृद्धिकरंजप्त्वाकुर्याद्ब्राह्मणतर्पणमिति । अत्रचाश्विन्यादिभागेत्र्यादिसंख्या रेवत्यादीनामंत्यभागेचद्वादशादिसंख्याघटिकादुष्टाः । तत्तदाद्यांत्यभागस्थेद्वेद्वेघटिकेदुष्टतरे । अश्विन्याद्यादिभागोदिवा रेवत्याद्यंत्यभागोरात्रौदुष्टतमः । तत्रापि द्वेद्वेघटिकेअतिदुष्टे । अतएवनिमित्ततारतम्येननैमित्तिकतारतम्यं कांस्यपात्रपरिमाणचतुष्टयोपन्यासेनसूचितम् । अतएवचंद्रवागीश्वरप्रतिमादावपिकर्षादिपरिमाणतारतम्यमूह्यम् ॥ ॥ अथप्रयोगः । षण्मासोत्तरमेकादशेवाहनिप्रथमतोगोप्रसवंकृत्वादेशकालौसंकीर्त्य ममास्यशिशोरेवत्यश्विनीसंध्यात्मकगंडांतजननसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनक्षत्रगंडांतशांतिंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादियजुर्वेदविद्दैवज्ञाचार्यर्त्विग्वरणांतंकुर्यात् । ततस्तंचंदनशुक्लमाल्यैःक्षौमशुक्लवासोभ्यांपूजयेत् । ततआचार्योनिर्मितस्यापिनिमित्तानुसारिपरिमाणकांस्यदात्रस्यपुनर्निर्माणमाप्यायस्वेतिमंत्रेणकुर्याच्चंद्रप्रतिमाद्युत्तारणंच । ततोयदत्रेतिसर्षपविकिरणादिनाभूसंस्कारंकृत्वाउपलिप्तेदेशेकांस्यपात्रेपायसंपयोवानिक्षिप्य तत्रनवनीतपूर्णंशंखंनिधायतत्रराजतंचंद्रबिंबंस्थापयित्वासोमोहमितिध्यानपूर्वकंसमाहितचेताआप्यायस्वेतिमंत्रेणावाहनादिषोडशोपचारैस्तत्रचंद्रपूजनंकुर्यात् । तत्रनवंश्वेतंसदशंवस्त्रद्वयंसमर्पणीयं पुष्पाणिश्वेतानिसहस्रमर्पणीयानि । मौक्तिकंदक्षिणातदसंभवेइष्टमन्यत् । पूजांतेतमेवमंत्रंसविश्वासंचंद्रंध्यायन्सहस्रंसप्रणवमृष्यादिस्मरणपूर्वं

---

१ तेषांतच्च पा० ।

कंजपेत् । तदुत्तरतस्ताम्रकलशंमहीद्यौरित्यादिविधिनास्थापयित्वा तत्ररजतप्रतिमायांबृहस्पतिमंत्रेणवागीश्वरंसंपूज्यतदुत्तरतःक्रमेणतेनैवविधिनानिहितकुंभचतुष्टये अश्वत्थेवोनिषदनमित्याम्रपल्लवप्रक्षेपांतंकृत्वाचतुर्षुक्रमेणद्रवीभूतानिकुंकुमचंदनकुष्ठगोरोचनानिसिंचेत् । तेषुवरुणंपूजयेत् । ततःपश्चिमदेशेस्थंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा स्थापितकलशोत्तरभागेग्रहावाहनादिवरुणपूजांतंकृत्वाऽन्वाधानादिग्रहमखंपूर्णाहुत्यंतंकुर्यात् । अभिषेककालेवारुणकलशचतुष्टयस्थोदकेनदिवागंडांतजातंबालंपित्रासह रात्रिजातंमात्रासह संध्ययोर्जातमुभाभ्यांसहाभिषिंचेत् । सहस्राक्षेणेतिमंत्रस्ययक्ष्मनाशनःप्राजापत्यइंद्रस्त्रिष्टुप् अभिषेकेवि० । ॐ सहस्राक्षेण० ऋक् १ । ततःसर्वकलशोदकैः समुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिःसुरास्त्वामित्यादिभिर्मंत्रैश्चाभिषेकांतेसुस्नातःसपत्नीकः कर्ताधृतश्वेतचंदनादिर्विभूतिधारणंकृत्वाआचार्यायशंखदानंकुर्यात् स्वस्त्यस्तुइमंसचंद्रंशंखंसवस्त्रयुगंसमौक्तिकंनवनीताद्युपस्करसहितंगंडदोषापनुत्तयेदैवज्ञाययजुर्वेदविदेतुभ्यमहंसंप्रददइतितत्सांगतासिद्ध्यर्थंसहिरण्यांधेनुंदद्यात् । ततोवागीश्वरंताम्रपात्रसहितंतुभ्यंगंडदोषशांत्यर्थंसंप्रददइतिबृहस्पतिप्रतिमादानंतदंगत्वेनयथाशक्तिदक्षिणादानंच । ततःस्थापितेतरदेवतानामुत्तरपूजापूर्वकंविसर्जनमाचार्यहस्तेप्रतिपादनंच । ततःसहस्राक्षेणेतिमंत्रस्यायुर्वृद्ध्यर्थंयथाशक्तिजपोदशावरब्राह्मणभोजनंच । इतिनक्षत्रगंडांतशांतिः ॥ ॥ ॥

अथतिथ्यादिगंडांतशांतिः ॥ पारिजातेगार्ग्यः—अभुक्तेतरजातस्यसूतकांत्यदिनेथवा । शांतिंशुभेऽह्निवाकुर्यात्तावत्पुत्रंनलोकयेत् । तिथिगंडेत्वनड्वाहंनक्षत्रेधेनुरुच्यते । कांचनंलग्नगंडेतुगंडदोषोविनश्यति । आद्यभागेपितुर्गंडेत्रयाणामभिषेचनम् । मातापित्रोःशिशोश्चेत्यर्थः । इतरत्रशिशोर्मातुरभिषेकंकारयेत् । द्वयोरेवेत्यर्थः । उत्तरेतिलपात्रंस्यात्पुष्येगोदानमुच्यते । अजाप्रदानंत्वाष्ट्रेचपूर्वाषाढेचकांचनम् । उत्तरातिष्यचित्रर्क्षेपूर्वाषाढोद्भवस्यच । कुर्याच्छांतिंप्रयत्नेननक्षत्राकारजंबुधः । सुवर्णेनतदर्धेनयथावित्तानुसारतः । नक्षत्राधिपतेरूपंकृत्वावस्त्रद्वयान्वितम् । वरुणस्यार्चनंकार्यंस्वस्तिवाचनपूर्वकम् । सर्वौषधींचरत्नानिमृत्त्वक्पल्लवसंयुतम् । प्रक्षिप्येतिशेषः । पूजांतेसमिदन्नाज्यैर्होमंतिलयवैस्तथा । ततःपूर्णाहुतिंहुत्वावेदाध्यायिकुटुंबिने । उत्तराप्रथमेपादेतिलपात्रंतथैवच । तिष्येतुगांसवत्सांचसुशीलांचपयस्विनीम् । अजांचित्रासुवैदद्यात्पूर्वाषाढेतुकांचनम् । यवांश्चव्रीहीन्माषांश्चतिलमुद्गांश्चदापयेत् । यथावित्तानुसारेणकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । पितुरायुष्यसिद्ध्यर्थंशांतिरत्रविधीयते । एवंयःकुरुतेनूनंशांतिकर्मसमाहितः । नदोषैर्लिप्यतेनूनंपद्मपत्रमिवांभसेति ॥ ॥ तिथिलग्नगंडांतलक्षणंज्योतिर्निबंधे—पूर्णानंदाख्ययोस्तिथ्योःसंधिनाडीद्वयंतथा । गंडांतंमृत्युदंजन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु । कुलीरसिंहयोःकीटचापयोर्मीनमेषयोः । गंडांतमंतरालंस्याद्घटिकार्धंमृतिप्रदमिति । पूर्णाःपंचमीदशमीपंचदश्यः नंदाएतदुत्तराःषष्ठ्याद्याः कुलीरःकर्कटः कीटोवृश्चिकः चापंधनुः । उत्तरादीनांनिषिद्धभागव्यवस्थोक्तानृसिंहप्रसादे—चित्राद्यार्धेपुष्यमध्येद्विपादेपूर्वाषाढाधिष्ण्यपादेतृतीये । जातःपुत्रश्चोत्तराद्येविधत्तेपित्रोर्भ्रातुःस्वस्यचापिप्रणाशमिति । उत्तराफल्गुन्याद्यपादइत्यर्थः । एवंचोदाहृतगार्ग्यस्मृतावुत्तरादौतिथिगंडादौचदानशांत्योर्वक्ष्यमाणवचनालोचनेनसमुच्चयप्रासावभुक्तेतरजातस्येत्यनेनसर्वनिषिद्धैतत्कालानामभुक्तशब्दोक्तपूर्वार्धेतरोत्तरार्धजन्मनि

निमित्तेशांतिरेवनबहिःप्रयोगंदानमितिबोध्यते । पूर्वार्धजन्मनितुदानमप्याहतिथिगंडइति । नक्षत्रेनक्षत्रगंडे ज्येष्ठामूलसंध्यादावित्यर्थः । नतूत्तरादौ तत्रदानांतरस्यवक्ष्यमाणत्वात् । अत्रचनिमित्तानंतरंनालच्छेदात्पूर्वंगंडोत्तरार्धाधिकरणकंदानंकार्यमितिदर्शयितुंसप्तमीनिर्देशः । पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनेनैवनिमित्तलाभात् । उत्तरार्धात्पूर्वार्धेदोषाधिक्यमेवदर्शयितुमाह आद्यभागइत्येवंउत्तरेतिलपात्रंस्यादित्यादावपिपूर्वार्धजन्मनिउत्तरार्धेदानानिकर्तव्यानीत्युच्यते । अतएवशांतिविधौप्रयत्नेनेतिपूर्वोत्तरार्धयोर्जन्मनिशांतिर्नियमेनकर्तव्येतिज्ञापनार्थंनक्षत्राकारेतिपदंरूपमित्यनेनसंबध्यते । अर्चनंकार्यमितिचाग्रिमपदद्वयम् । ततश्चाधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदचिंतनेनपूजादिकार्यम् । अतोमंत्रोप्युभयप्रकाशकस्तैत्तिरीयशाखागतोवाक्याष्टकरूपएवग्राह्यः । होमकालीनत्यागोपिनक्षत्रेष्टाविवाधिष्ठात्रधिष्ठेयोभयोद्देशेनकार्यइतिसूच्यते । तिथिलग्नगंडजन्मनिचाहवरुणस्येति । अत्रनक्षत्राधिपतेरितिपदवर्जंपूर्वश्लोकानुषंगः । ततश्चतत्रवरुणपूजनमेवकार्यमित्यर्थः । तत्रैवशांत्यंगत्वेनदानमाहयवांश्चेत्यादिना । कर्तुरकरणेदोषेनशांतेरावश्यकतांसूचयितुमाह पितुरिति ॥ ॥

अथप्रयोगः । तिथिगंडपूर्वार्धजन्मनिकर्तास्नातःपुत्रमनालोक्याऽस्यशिशोस्तिथिगंडपूर्वार्धजन्मसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अनडुद्दानंकरिष्येइतिसंकल्प्य नालच्छेदनात्पूर्वंगंडदोषेब्राह्मणपूजनपूर्वकमनड्वाहंदद्यात् असंभवेकार्षापणाष्टकंवा । सूतकांतेशुभदिनेवास्नातोऽनडुद्दानमित्यस्यस्थानेशांतिमित्यूहेनसंकल्प्यगणेशपूजादिआचार्यवरणांतंकुर्यात् । सचयदत्रेत्यादिनाभूशुद्धिकलशस्थापनेकृत्वा कलशेयाओषधीःसहिरत्नानिस्योनापृथिविरुवत्यश्वत्थेवइतिशतौषधीरत्नानिमृदंत्वचःपल्लवांश्चनिक्षिप्य पूर्णादर्वीतिस्थापितपूर्णपात्रेस्थापितहैमवरुणप्रतिमायातत्त्वायामीतिवरुणंपूजयेत् । ततोऽग्निंप्रतिष्ठाप्यग्रहान्संपूज्यान्वादध्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानम् वरुणंप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः समिधांचरोराज्यतिलयवानांचाहुतिभिः शेषेणेत्यादिबलिदानपूर्णाहुतिप्रणीताविसर्गांतेकलशद्वयोदकेनसमुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिःपित्रादित्रयाणामभिषेकोयवव्रीहिमाषतिलमुद्गानांदक्षिणात्वेनदानंविसर्जनादियथाशक्तिब्राह्मणभोजनंचेति । तिथिगंडोत्तरार्धजन्मनितुनतात्कालिकदानं । शांतौमातुःशिशोश्चाभिषेकइतिविशेषः । लग्नगंडपूर्वार्धजन्मनिकांचनदानमितिविशेषः । नक्षत्रगंडस्योत्तरादिनिषिद्धभागस्यचपूर्वार्धजन्मनिधेनोस्तिलपात्रादेश्चदानम् । शांतौनक्षत्रप्रतिमायास्तत्तद्वाक्याष्टकेनपूजनम् । उत्तरार्धेजन्मनिनदानम् दक्षिणाकालेउत्तरादौतिलपात्रादेर्दानम् । इतरत्रयवव्रीह्यादेरभिषेकव्यवस्थाचपूर्ववत् । इतितिथ्यादिगंडांतशांतयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथदिनक्षयादिशांतयः ॥ पारिजातेगार्ग्यः—अथातःसंप्रवक्ष्यामिजन्मकालेविशेषतः । गंडांतानांचनामानिमहादोषकराणिच । दिनक्षयेव्यतीपातेव्याघातेविष्टिवैधृतौ । शूलेगंडेतिगंडेचपरिघेयमघंटके । कालदंडेमृत्युयोगेदग्धयोगेचदारुणे । तस्मिन्गंडदिनेप्राप्तेप्रसूतिर्यदिजायते । अतिदोषकरीप्रोक्तातस्मिन्पापयुतेसति । यजनंदेवतानांचग्रहाणांचैवपूजनम् । दीपंशिवालयेभक्त्याघृतेनपरिदापयेत् । अभिषेकंशंकरायअश्वत्थस्यप्रदक्षिणाः । आयुर्वृद्धिकरंजाप्यंसर्वारिष्टविनाशनम् । गुरुदैवतविप्राणांपूजनंगोत्रवर्धनम् । पुण्यायुस्तुष्टिशांत्यर्थमभीष्टफलसिद्धये । सर्वारिष्टहरार्थायग्रहयज्ञंस

माचरेत् । शिवायविधिवद्भक्त्यादीपदानंकरोतियः । अखंडगोघृतेनैवसवैमृत्युंजयेन्नरः । विष्णुमूर्तिंमहापुण्यामश्वत्थंश्रीकरंसदा। प्रदक्षिणंनरोभक्त्याकृत्वामृत्युंजयेजपेत् । सर्वसंपत्समृद्ध्यर्थंतथाकल्याणवृद्धये । अभीष्टफलसिद्ध्यर्थंकुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अभिषेकंशिवेशांतिंकृत्वाभक्त्यानरोत्तमः । अकालमृत्युंनिर्जित्यदीर्घायुर्जायतेनरः । गाणपत्यंपुरुषसूक्तंसौरंमृत्युंजयंशुभं । शांतिजाप्यंरुद्रजाप्यंकृत्वामृत्युंजयीभवेत् । मूलेवासर्पगंडेवाकुर्यादेतानियत्नतः । आयुर्वृद्धिकरार्थायगंडदोषप्रशांतयइति । तस्मिन्पापयुतेसतीतिविष्टयादेरपिनिषिद्धांशयुतेजन्मकालेसतिदोषाधिक्यमित्याशयः । ततश्चप्रतिप्रसूतेर्भद्रापुच्छादौजन्मनिस्वल्पदोषइत्यर्थः । शूलादीनांनिषिद्धांशानाहवृद्धवसिष्ठः—विरुद्धयोगेषुयआद्यपादःसर्वेषुकार्येषुविवर्जनीयः । सवैधृतेयोव्यतिपातयोगःसर्वोपिनेष्टःपरिघार्धमाद्यम् । तिस्रस्तुनाड्यःप्रथमाश्चवज्रेगंडातिगंडेपिचषट्चषट्च । व्याघातयोगेनवपंचशूलेशुभेषुकार्येषुविवर्जनीयाइति । यमकंटकान्सएवाह—अर्कारतमसौम्यार्यमंदाद्येकराशिगाः । कंटकाख्योमहादोषःसर्वकर्मविनाशकृत् । आरोभौमः तमोराहुः आर्योबृहस्पतिः मंदःशनिः । मैत्रविश्वांबुपाद्येंदुसार्पसूर्याख्यतारकाः । मृत्युयोगामृतिकराःसूर्यवारादिषुक्रमात् । विश्वेतिवैश्वदेवमुत्तराषाढेत्यर्थः अंबुपंशततारकेत्यर्थः यमघंटकइतिवापाठः । तमाहगार्ग्यः—मघाविशाखाआर्द्राचमूलमृक्षंचकृत्तिका । रोहिणीहस्तइत्येतेयमघंटाःक्रमाद्रवेरिति। रविवारमारभ्येत्यर्थः । दग्धयोगानाहनारदः—एकादशीचेंदुवारेद्वादशीचार्कवासरे । षष्ठीबृहस्पतेर्वारेतृतीयाबुधवासरे। अष्टमीशुक्रवारेचनवमीशनिवासरे । पंचमीभौमवारेचदग्धयोगाःप्रकीर्तिताइति। कालदंडोभानुवासरभरणीयोगः अश्विन्यादिसाभिजिन्नक्षत्राणांचतुर्भिश्चतुर्भिःक्रमेणादित्यवारादिषुयोगेनंनिष्पन्नेष्वष्टाविंशतियोगेषुपठित आनंदःकालदंडश्चेति । यजनंदेवतानामितिदेवतापदेनगुरुदेवताविप्रागृह्यंते । जपांतोक्तकर्मणांप्रशंसापरवाक्यशेषेतत्संकीर्तनात् । ब्राह्मणभोजनाश्वत्थप्रदक्षिणांतानिसमाप्यतन्मध्यपठितस्यापिशंकराभिषेकस्यशांतिपदसामानाधिकरण्येनपृथक्संकीर्तनंपूर्वोक्तपूजादीनामन्यशांतीनांचनिरपेक्षकार्यभिषेकेइतिद्योतनार्थं जपस्यतदनंतरंसंकीर्तनंतत्तुल्यताज्ञापनार्थं निमित्तभूयस्त्वेनैकादशिन्यभिषेकजपयोःसंख्याविवृद्धिःकल्पनीया । मूलेवेतितद्गंडइत्यर्थः । पूर्वोक्तगंडांतशांत्यासहविकल्पेनाभिषेकसहितानिजपकर्माणिकुर्यादित्यर्थः । इतिदिनक्षयादिगंडांतशांतयः ॥ ॥ ॥

अथविषनाडीजननशांतिः ॥ पारिजातेवृद्धगर्गः—विषनाडीषुसंजातःपितृमातृधनात्मनाम् । नाशकृद्विषशस्त्रास्त्रैःक्रूरेलग्नेशकेपिवा । तद्दोषपरिहारायशांतिकर्मसमारभेत् । रुद्रोयमोग्निर्मृत्युश्चदेवताःपरिकीर्तिताः । सुवर्णेनयथाशक्तितत्तल्लक्षणलक्षिताः । प्रतिमाःकारयित्वातुआढकव्रीहिभिःस्थले । स्थंडिलंपरिकल्प्याथकुंभमौषधिसंयुतम् । जलैःसंपूर्यसंस्थाप्यमृदादिप्रक्षिपेत्ततः । वस्त्रद्वयेनसंवेष्ट्यपंचरत्नानिनिक्षिपेत् । कुंभोपरितुसंस्थाप्यचतस्रःप्रतिमास्तथा । तत्तन्मंत्रैश्चसंपूज्यगंधपुष्पोपहारकैः । कद्रुद्रायेतिमंत्रेणयमायसोममित्यथ । अग्निर्मूर्धेतिमंत्रेणपरंमृत्योरितित्वथ। एतैश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चक्रमादर्चेद्धुनेत्तथा । समिच्चरुघृतद्रव्यैःप्रत्येकंचयथाक्रमम् । ऋत्विग्भिश्चसहाचार्योहुनेदष्टसहस्रकम् । अष्टोत्तरशतंवापिअष्टाविंशतिमेववा । ततस्तिलैर्हुनेद्देवांस्तत्तन्मंत्रैश्चमंत्रवित्। ततोभिषेचयेद्बालंमंत्रैःपौराणिकैःक्रमात् । वक्ष्यमाणै

रितिशेषः । प्रीयतांभगवानीशःपिनाकीसर्वतोमुखः । तवमूर्तिप्रदानेनसर्वाभीष्टप्रदोभव । ईषत्पीनोयमःकालोदंडहस्तः
प्रसन्नधीः । रक्तदृङ्नीलकायश्चमहिषस्थःशिवंकुरु । पिंगभ्रूश्मश्रुकेशांतःपिंगाक्षचरणोरुणः । छागस्थःसहसूत्रश्चसप्तार्चीं
रक्तलोचनः । तवमूर्तिप्रदानेनममपापंविनाशय । दंष्ट्राकरालवदनोनीलांजनसमाकृतिः । रक्ताक्षोसिगदापाणिर्मृत्युर्मां
पातुसर्वदा । दानमेवंविधैर्मंत्रैर्यथाविधिसमाहितः । गोभूहिरण्यवस्त्रैश्चआचार्यंपूजयेत्सुधीः । एवंकुर्याद्विधानेनविष
दोषःप्रशाम्यतीति । विषनाडीस्तिथिवारसंबंधिनीराहवृद्धगर्गः—तिथी१५षु५नागा८द्रि७गिरीश११वारिधि४र्गजा ८
द्रि७दिक्१०पावक३दिक्१०भास्कराः१२ । मुनी७भ८संख्याप्रथमातिथेःक्रमात्परंविषाख्यंघटिकाचतुष्टयमिति ।
तिथीनांपंचदशत्वात्तिथिशब्देनपंचदशसंख्योच्यते । एवमग्रेपि । एवंचसतिप्रथमांप्रतिपदमारभ्यएकोनविंशतिपर्यंतं
विषम् । द्वितीयायांषष्ठीमारभ्यनवमीपर्यंतंविषम् । एवमग्रेप्यूह्यम् । विंश२०चतु४र्द्वादश१२दिक्१०चशैला७बाणा ५
श्चतत्वानि२५यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषुभवंत्यनंतरंनाड्योविषाख्यंघटिकाचतुष्टयमिति । अत्रापिआदित्यवासरेविंश
त्युत्तरंचतस्रः सोमवारेचतुष्टयोत्तरंचतस्रइत्येवंव्यवस्थापूर्ववद्बोध्या । नक्षत्रविषनाड्योनारदेनोक्ताः—खमार्गणा५०
वेदपक्षाः२४खरामा३०व्योमसागराः ४० । वार्धिचंद्रा१४रूपदस्राः२१खरामा३०व्योमबाहवः २० । द्विरामाः३२
खाग्नयः३०शून्यदस्राः२०कुंजरभूमयः १८ । रूपपक्षा२१व्योमदस्रा२०वेदचंद्रा१४श्चतुर्दश १४ । शून्यचंद्रा१०वेदचंद्राः
१४षडक्षा५६वेदबाहवः २४ । शून्यदस्राः२०शून्यचंद्राः१०पूर्णचंद्रा१०गजेंदवः १८ । तर्कचंद्रा१६वेदपक्षाः२४खरामा

३० अश्विनीक्रमात् । आभ्यःपराःस्युर्घटिकाश्चतस्रोविषसंज्ञिताइति । अत्रापिअश्विन्यांपंचाशद्घटिकोत्तरंचतस्रोभरण्यां
चतुर्विंशतिघटिकोत्तरंचतस्रोघटिकाविषनाड्यइत्येवंव्यवस्थापूर्ववद्बोध्या ॥ ॥ अथप्रयोगः । कर्ताशौचांतेदेशकालौ
संकीर्त्यविषनाड्यामेतच्छिशुजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंवृद्धगर्गोक्तविधिनाशांतिकर्मकरिष्यइ
तिसंकल्प्यगणेशपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणांतंकुर्यात् । आचार्योयदत्रसंस्थितमितिस्थलशुद्धिंकृत्वायथाशक्तियथालक्षणं
निर्मितानांहैमीनांरुद्रादिप्रतिमानांचतसृणामग्न्युत्तारणंकृत्वा पूर्वभागेमहीद्यौरितिभुवंस्पृष्ट्वातत्रओषधयःसंवदंतइतिच
तुःप्रस्थपरिमितान्व्रीहीन्प्रक्षिप्यतैःस्थंडिलंपरिकल्प्य तत्रकलशस्थापनोदकपूरणेसमंत्रकेकृत्वायाओषधीरितिसर्वौषधीः
प्रक्षिप्यस्योनेतिमृदःअश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान्कांडात्कांडादितिदूर्वाःहिरण्यरूपइतिहिरण्यंयाःफलिनीरितिफलंयुवासु
वासाइतिवस्त्रद्वयेनावेष्ट्यसहिरत्नानीतिपंचरत्नानिनिक्षिप्यगंधद्वारामितिगंधादिनाकलशंसंपूज्यपूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंनि
धायतत्रप्रतिमाचतुष्टयंनिधायतास्वावाहनादिषोडशोपचारैर्देवताःपूजयेत् । कद्रुद्रायेत्यस्यकण्वोरुद्रोगायत्री । यमाय
सोमंयमोयमोनुष्टुप् । अग्निर्मूर्धाविरूपोग्निर्गायत्री । परंमृत्योरित्यस्यसंकुसुकोमृत्युस्त्रिष्टुप् । पूजांतेस्थंडिलेपश्चिमभाग
स्थेऽग्निंप्रतिष्ठाप्यस्थापितोत्तरभागेग्रहपूजनंकलशस्थापनांतंकृत्वाऽन्वादध्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेग्रहपीठदेवतान्वाधा
नंप्रसिद्धरीत्याकृत्वा रुद्रंप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिःसमिच्चरुघृताहुतिभिः यममग्निंमृत्युंचतावतीभिस्तद्द्रव्याहुतिभिः
एताएवदेवतास्तिलाहुतिभिश्चतत्संख्याभिः शेषेणेत्यादिप्रणीताप्रणयनांतेआज्यनिर्वापःआज्येनसहगृहसिद्धान्नस्यपर्यग्नि

करणसंमार्गांतेचरोरग्नावधिश्रपणमभिघारणंचकृत्वोदगुद्वासनाद्याज्यभागांतेग्रहपीठदेवताउद्दिश्ययथान्वाधानंत्यागेकृते प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तंसमिच्चरुघृतात्मकद्रव्यत्रयंरुद्राय० एवंयमाय० अग्नये० मृत्यवे० एवंतत्संख्या हुतिपर्याप्तंतिलद्रव्यंरुद्रादिभ्योनममेतित्यागेकृतेऋत्विक्सहितआचार्यस्तन्मंत्रैर्जुहुयात् । प्रायश्चित्तहोमांतेलोकपालेभ्योग्रहपीठदेवताभ्यश्चबलिदानंरुद्रयमाग्निमृत्युभ्यश्चांतेक्षेत्रपालाय। पूर्णाहुत्यंतेप्रणीताविमोकः कलशद्वयोदकेनाभिषेकःसमुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिर्मंत्रैःश्रीयतांभगवानीशइत्यादिभिश्चतुर्भिःश्लोकैश्च । ततएतैरेवश्लोकैःसमाहितएकैकांदेवतामाचार्यायदद्यात्। ततस्तस्मैगोभूहिरण्यवस्त्राणितन्निष्क्रयंवादद्यात् । कृतस्यकर्मणःसांगतायैइमांदक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददइतिएवमृत्विग्भ्योपियथाशक्तिदक्षिणादानंततोग्रहपीठदेवतानांपूजनविसर्जनेआचार्यहस्तेप्रतिपादनंब्राह्मणभोजनंचेतिविषशांतिः ॥

अथयमलजननशांतिः । तत्रैतरेयब्राह्मणम्—यआहिताग्निर्यस्यभार्यागौर्वायमौजनयेत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेमरुत्वतेत्रयोदशकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येमरुतोयस्यहिक्षयेराइवेदचरमाअहेवेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेमरुत्वतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति । आहिताग्नेःकृतप्रकृत्यारंभस्येष्टिरकृततदारंभस्यपूर्णाहुतिरितिवृत्तिकारः । आश्वलायनसूत्रकारेणतुयस्यभार्यागौर्वायमौजनयेदिष्टिर्मरुतइतिमारुतयागएवउक्तः वृत्तिकृद्देवत्राताभ्यांमरुतएवात्रदेवतेत्युक्तेः एवकारवशेनसिद्धांतभाष्यकृतापितदुपपादनाच्चनपूर्णाहुतिरितितदीयमेवकारव्याख्यांतरंवृत्तिकृदाद्यनादरादुपेक्षणीयम् । अनाहिताग्नेरुक्तगृह्याग्निमतआहकारिकाकारः—अथयस्यवधूर्गौर्वाजनयेच्चेद्यमौततः । समरुद्भ्यश्चरुंकुर्यात्पूर्णाहुतिमथापिवेति । गृह्याग्निनापिशून्योबह्वृचस्तुकात्यायनोक्तप्रायश्चित्तंकुर्यात् । स्वगृह्योक्ताभावेपरगृह्योक्तस्यलौकिकाग्नौसंभवात् । तच्चतदीयगृह्येपठितम्—अथातोयमलजननेप्रायश्चित्तविधिंव्याख्यास्यामोयस्यभार्यागौर्दासीवडवावाविकृतिंप्रसवेत्सप्रायश्चित्तीभवेत्पूर्णेदशाहेचतुर्णांक्षीरवृक्षाणांकषायमुपाहरेत्प्लक्षवटौदुंबराश्वत्थशमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषांमिश्रमपोहिरण्यदूर्वांकुरैराम्रपल्लवैःसर्वौषधीभिरष्टौकलशानापूर्यदंपतीस्नपयेत् । आपोहिष्ठेतितिसृभिःकयानइतिद्वाभ्यापंचैंद्रेणपंचवारुणेनेदमापःप्रवहतेत्यपाघमितिस्नापयित्वालंकृत्यतौदर्भेषूपवेशयंतिमारुतंस्थालीपाकंश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतिपूर्वोक्तैःस्नपनमंत्रैःस्थालीपाकस्यजुहोति अग्नयेस्वाहा सोमायस्वाहा पवमानाय० पावकाय० मरुताय० मरुद्भ्यः० यमाय० अंतकाय० मृत्यवे० अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येतदेवगृहोत्पातेषु उलूकःकपोतोगृध्रःश्येनोवागृहंप्रविशेत्स्तंभोवाप्ररोहेद्वल्मीकंमधुजालंवासूवेदुदकुंभप्रज्वलनेआसनशयनयानभंगेगृहगोधिकाकृकलाससरीसृपसर्पणेछत्रध्वजविनाशेष्वन्येषूत्पातेष्वेतदेवप्रायश्चित्तंग्रहशांतिंचोक्तेनविधिनाकृत्वा (चार्यायवरंदत्वा) ब्राह्मणान्भोजयित्वास्वस्तिवाच्याशिषःप्रतिगृह्णीयादिति । विकृतिप्रसवो यमलोत्पत्तिः । अद्भिःपूरितेषुकलशेषुकषायैःप्लक्षादिशाखाभिर्गौरसर्षपैर्मिश्रितंहिरण्यंप्रक्षिप्यदूर्वांकुराणांसर्वौषधीनांचप्रक्षेपःकार्यः । पंचैंद्रामंत्रायस्मिंस्तत्पंचैंद्रंसूक्तम् एवमन्यत् । इदमितिऋक् । अपाघं अपनःशोशुचदघमितिसूक्तम् । उत्पातेष्वित्यनंतरंभूकंपोल्कापातकाकसर्पसंगमप्रेक्षणादिष्वितिक्वचित्पाठः । आहिताग्न्यधिकारिकमारुतपुरोडाशस्थानेविहितस्यमारुतस्थालीपाकस्यप्रायश्चित्तसमाख्ययातुल्यकार्यस्यपुरोडाशेनसह

समुच्चयंवदन्त्योनमोमान्येभ्यः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ ममभार्यायायमलजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंइष्टयायक्ष्येइतिश्रौताग्निमतः गृह्याग्निमतस्तुमारुतस्थालीपाकेनयक्ष्यइतिसंकल्पः । अकृतप्रकृत्यारंभस्यतत्स्थानेपूर्णाहुतिंहोष्यामीति । अग्निशून्यस्तुसग्रहमखंकात्यायनोक्तंप्रायश्चित्तंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजनाद्याचार्यवरणांतंकुर्यात् । आचार्योयदत्रेत्यादिनाभूशुद्धिंविधायप्रागादिक्रमेणैशान्यंतासुदिक्षुमहीद्यौरित्यादिविधिनाकलशाष्टकपूरणांतंकृत्वाहिरण्यरूपइतिहिरण्यंकषायादिसहितंप्रक्षिप्यकांडात्कांडादितिदूर्वायाओषधीरितिसर्वौषधीश्चप्रक्षिप्यगंधादिप्रक्षेपादिवरुणपूजांतंकुर्यात् । अथकलशोदकैराचार्योदंपत्योरभिषेकंकुर्यात् । आपोहिष्ठेतितिसृणामांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्री अभिषेकेविनियोगः । कयानइतिद्वयोर्वामदेवइंद्रोगायत्री अभिषेके० । आनस्तुतइतिपंचानांवामदेवइंद्रस्त्रिष्टुप् अभिषेके० । मोष्वितिपंचानांवसिष्ठोवरुणोगायत्रीअंत्याजगती अभिषेके० । इदमापइत्यस्यासिंधुद्वीपआपोऽनुष्टुप् अभिषेके० । अपनःशोशुचदघमित्यष्टर्चस्यसूक्तस्यकुत्सोग्निर्गायत्री अभिषेके० । एवमभिषिक्तौदंपतीश्वेतैर्वस्त्रचंदनपुष्पैःसौवर्णभूषणैश्चालंकृत्यदर्भेषूपवेशयति तौतत्रोदङ्मुखौतिष्ठतः । तत्समीपेप्राङ्मुखआचार्यःस्थंडिलेऽग्निंप्रतिष्ठाप्यैशान्यांग्रहपूजाकलशस्थापनांतंकृत्वान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंते अपस्तिसृभिराज्याहुतिभिः इंद्रंसप्तभिः वरुणंपंचभिः अपएकया अग्निमष्टाभिराज्याहुतिभिः अग्निंसोमंपवमानंपावकंमारुतंमरुतोयमंअंतकंमृत्युंचएकैकयाचर्वाहुत्याशेषेणेत्यादि । तूष्णींषट्त्रिंशद्वारंनिर्वापप्रोक्षणे । यथान्वाधानमाज्याहुतिषुत्यागः । अग्नयेस्वाहेत्यवदानसंपदानवाहुतयः । यथालिंगंत्यजता

प्यःयाद्यात्मनामरुतोध्येयाः प्रयाजेषुसमिध्यइतित्यागेपिसमिदाद्यात्मनानिरुक्तोक्ताग्निध्यानवत् । ततःस्विष्टकृदादिबलिदानांतेपूर्णाहुतिः पूर्णपात्रनिनयनंग्रहकलशेनाभिषेकआचार्यायदक्षिणादानंस्थापितदेवतानांपूजनादिआचार्यहस्तेप्रतिपादनांतंचकृत्वाब्राह्मणान्भोजयित्वास्वस्तिभवंतोब्रुवंत्विितिवाचयीत । तेचस्वस्तीतिवदेयुस्तेभ्यआशिषोगृहीत्वेश्वरार्पणंकुर्यादिति ॥ इतियमलजननशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथत्रिकप्रसवशांतिः ॥ शांतिसर्वस्वे—सुतत्रयेसुताचेत्स्यात्तत्रयेवासुतोयदि । मातापित्रोःकुलस्यापितदानिष्टंमहद्भवेत् । ज्येष्ठनाशोधनेहानिर्दुःखंवासुमहद्भवेत् । जातस्यैकादशाहेवाद्वादशाहेशुभेदिने । आचार्यमृत्विजोवृत्वाग्रहयज्ञपुरःसरम् । ब्रह्मविष्णुमहेशेंद्रप्रतिमाःस्वर्णतःकृताः । पूजयेद्धान्यराशिस्थाःकलशोपरिशक्तितः । पंचमेकलशेरुद्रंपूजयेद्रुद्रसंख्यया । रुद्रसंख्ययाचत्वारिसूक्तानिजपेदित्यन्वयः । रुद्रसूक्तानिचत्वारिशांतिसूक्तानिसर्वशः । आचार्योजुहुयात्तत्रसमिदाज्यतिलांश्चरुम् । अष्टोत्तरसहस्रंवात्रिशतंवाशतंतुवा । देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्योग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मादिमंत्रैरिंद्रस्ययतइंद्रभयामहे । ततःस्विष्टकृतंहुत्वाबालिंपूर्णाहुतिंततः । अभिषेकंकुटुंबस्यकृत्वाचार्यंप्रपूजयेत् । हिरण्यंधेनुरेकाचऋत्विजांदक्षिणांततः । आज्यस्यावेक्षणंकृत्वाशांतिपाठंतुकारयेत् ॥ ॥ अथप्रयोगः । एकादशेद्वादशेऽन्यस्मिन्वाशुभेऽहनिसभार्योदेशकालौसंकीर्त्य ममसुतत्रयजन्मानंतरंसुताजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसग्रहमखांशांतिंकरिष्येइतिसंकल्पः । निमित्तांतरेतदूहःकार्यः । ततोगणेशपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणतत्पूजांतेआचार्योयदत्रेत्याद्यभ्युत्ता

रणंच । ततःस्थंडिलपूर्वभागेग्रहपूजाकलशस्थापनवरुणपूजनांतंकृत्वातदुत्तरतउदक्संस्थानांपंचकलशानांमहीद्यौरित्यादिविधिनायथाशक्तिधान्योपरिस्थापितानामुपरियथाशक्तिहेमनिर्मिताःब्रह्मविष्णुमहेशेंद्ररुद्रप्रतिमाःस्थापयित्वातासुदेवताःपूजयेत् । ब्रह्मजज्ञानंवामदेवोब्रह्मात्रिष्टुप् । इदंविष्णुरित्यस्यमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । तत्पुरुषायेत्यस्यहिरण्यगर्भोमहेशोगायत्री । यतइंद्रेत्यस्यभर्गइंद्रोबृहती । कद्रुद्रायेत्यस्यघौरःकण्वोरुद्रोगायत्री । पूजांतेरुद्रकलशंस्पृष्ट्वाचत्वारिरुद्रसूक्तानिकश्चिदृत्विग्जपेत् । कद्रुद्रायेत्यस्यर्ष्याद्युक्तम् । इमारुद्रायतवसइत्येकादशर्चस्यसूक्तस्यकुत्सोरुद्रआद्यानवजगत्योंऽत्येद्वेत्रिष्टुभौ । आतेपितरितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यगृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् । इमारुद्रायस्थिरधन्वनइतिचतसृणांवसिष्ठोरुद्रस्तिस्रोजगत्योंऽत्यात्रिष्टुप् जपेवि० । प्रत्येकमेकादशवारंसूक्तानांजपः । तदंतेआनोभद्राइत्यादिशांतिसूक्तानिजपेत् । ततोऽग्निप्रतिष्ठापनादिअन्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेप्रसिद्धंग्रहपीठगतदेवतान्वाधानंकृत्वाब्रह्माणंविष्णुंमहेशंइंद्रंरुद्रंचप्रत्येकंसमिदाज्यतिलचरूणांप्रत्येकमष्टोत्तरसहस्राहुतिभिः शेषेणेत्यादि । असंभवेअष्टोत्तरत्रिशताहुतिभिरिति अत्राप्यशक्तौअष्टोत्तरशताहुतिभिरितिवा । आज्यभागांतेयथान्वाधानंत्यागः । ततःप्रधानहोममुक्तमंत्रैराचार्यर्त्विक्कर्तृकग्रहहोमपुरःसरंकुर्यात् । प्रायश्चित्तहोमांतेबलिःपूर्णाहुतिश्च । ततःप्रणीताविमोकसंस्थाजपपरिस्तरणविमोकांतेषट्कलशोदकेनसहकुटुंबयजमानाभिषेकः समुद्रज्येष्ठाइत्यादिमंत्रैः । ततआचार्यायसहिरण्यधेनुंदत्वाऋत्विग्भ्योयथाशक्तिदक्षिणादानंचकृत्वास्थापितदेवतानामुत्तरपूजनविसर्जनांतेतत्प्रतिमाआचार्यहस्तेप्रतिपाद्यकांस्यपात्रेरूपंरूपमित्याज्यमवेक्ष्यसदक्षिणंतद्दानंकृत्वाब्राह्मणभोजनंयथाशक्तिसंकल्प्ययथाशक्तिशांतिपाठंकारयित्वापरमेश्वरार्पणंकुर्यादितित्रिकशांतिः ॥

अथसदंतजननशांतिः । अद्भुतसागरेपाद्मे—दंतजन्मनिसामान्येश्शृणुस्नानमतःपरम् । भद्रासनेनिवेश्यैनंमूर्ध्निमूलफलैस्तथा । सर्वौषधैःसर्वबीजैःसर्वगंधैस्तथैवच । स्नापयेत्पूजयेच्चात्रवह्निंसोमंसमीरणम् । पर्वतांश्चतथाख्यातान्देवदेवंचकेशवम् । एतेषामेवजुहुयाद्धृतमग्नौयथाविधि । ब्राह्मणानांप्रदातव्यायथाशक्त्याचदक्षिणेति । तत्रैवबृहस्पतिः—बालानामष्टमेमासिषष्ठेमासिततःपुनः । दंतायस्यचजायंतेमातावाम्रियतेपिता । बालकःपीड्यतेतत्रस्वयमेवनसंशयः । दधिक्षीरघृताक्तानामश्वत्थसमिधांततः । हुनेदष्टशतंप्राज्ञःसमंत्रेणतुमंत्रवित् । धेनुंचदक्षिणांदद्यात्ततःसंपद्यतेशिवमिति । विष्णुधर्मोत्तरेतु—दंतजन्मनिबालानांलक्षणंतन्निबोधमे । उपरिप्रथमंयस्यजायंतेथशिशोर्द्विजाः । दंतैर्वासहयस्यस्याज्जन्मभार्गवसत्तम । द्वितीयेचतृतीयेचचतुर्थेपंचमेतथा । यदादंताश्चजायंतेमासेचैवमहद्भयम् । पितरंमातरंवाथखादेदात्मानमेवच । तत्रशांतिंप्रवक्ष्यामितांमेनिगदतःशृणु । गजपृष्ठगतंबालंनौस्थंवास्नापयेद्विजः । तदभावेतुधर्मज्ञकांचनेतुवरासने । सर्वौषधीःसर्वगंधैर्बीजैःपुष्पैःफलैस्तथा । पंचगव्येनरत्नैश्चमृत्तिकाभिश्चभार्गव । स्थालीपाकेनधातारंपूजयेत्तदनंतरम् । सप्ताहंचात्रकर्तव्यंतथाब्राह्मणभोजनम् । अष्टमेऽहनिविप्राणांतथादेयाचदक्षिणा । कांचनंराजतंगाश्चभुवंवाधनमेवचेति ॥ ॥ अथप्रयोगः । अस्यशिशोःप्रथममूर्ध्वदंतजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशांतिंकरिष्ये । निमित्तांतरेसदंतजननसूचितेत्यूहः द्वितीयमासदंतजननसूचितेत्येवमूहश्चकल्प्यः । गणेशपूजनाद्याचार्यवरणांतेआ

चार्यायदत्रेत्यादिप्रतिमानामभ्युत्तारणंचकृत्वाहोमदेशोत्तरभागेगजपृष्ठेनौकायांसौवर्णपीठेवास्वस्तिकचर्मयोगेनभद्रासन
त्वेनकल्पितेबालमुपवेश्यसर्वौषधिसर्वगंधादियुक्तजलैःस्नापयित्वा होमदेशपूर्वभागेस्थापितकलशोपरिधातारंवह्निंसोमं
वायुंपर्वतान्केशवंचषट्प्रतिमासुसंपूज्याग्निंप्रतिष्ठाप्यग्रहान्संपूज्यान्वादध्यात् । अत्रप्रधानं ग्रहान्वाधानांते धातारंसकृ
च्चरुणावह्न्याद्यादेवताएकैकयाज्याहुत्याशेषेणेत्यादिधात्रेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिप्रोक्षामीतिसमंत्रेनिर्वापप्रोक्षणे ।ग्रहानुद्दिश्य
त्यागहोमांते धात्रेस्वाहेत्यवदानधर्मेणसकृदाहुतिः । ॐ वह्नयेस्वाहा ॐ सोमाय० ॐ समीरणाय० ॐ पर्वतेभ्यः० ॐ के
शवाय० इतिस्रुवेणाज्याहुतयः । यथालिंगंत्यागः । चर्वाज्याभ्यांस्विष्टकृद्बलिपूर्णाहुत्यंतेकलशद्वयोदकेनाभिषेकः । यथाश
क्त्याचार्यायदक्षिणादानंतद्धस्तेप्रतिमाप्रतिपादनांतेभूयसींदक्षिणामन्येभ्योयथाशक्तिदत्वासप्ताहंब्राह्मणान्भोजयेत् अष्ट
मेहनिशक्त्यनुसारेणकांचनादिदानंतेभ्यःकार्यं दिनाष्टकंब्रह्मचर्यादिव्रतचर्यांतेपरमेश्वरार्पणंकुर्यादितिसदंतजननादिशां
तिः ॥ ॥ षष्ठेऽष्टमेवामासेदंतोत्पत्तौतुतदनुसारिसंकल्पपूर्वकंबृहस्पतेरेवतन्मंत्रेणतत्पूजनविधिनापूजनंदधिमधुघृताक्ता
नामश्वत्थसमिधामष्टोत्तरशतंतन्मंत्रेणहोमः आज्येनस्विष्टकृदादितत्कलशोदकेनाभिषेकः आचार्यायधेनुर्देया ब्राह्मणभोज
नांतेईश्वरार्पणंकुर्यात् । इतिषष्ठाष्टममासदंतोत्पत्तिशांतिः ॥ अष्टमादिषुमासेषुदंतजन्मशुभावहमितिज्योतिर्निबंधवाक्येतु
अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणानवमादिग्रहणमितिवृद्धाः ॥ ॥ ॥ ॥
अथप्रसववैकृतशांतयः ॥ वृद्धगर्गः—यत्रगर्भेविपर्यासोमानुषाणांगवामपि । अद्भुतानिप्रसूयंतेतस्यदेशस्यविद्रवः । अत्रा

पिदिव्यजाशांतिःकार्यापंचदशींबुधैः । पंचदशींप्राप्येतिशेषः । पर्वणीत्यर्थः । मानुषामानुषाणांचगोजाश्वमृगपक्षिणाम् ।
जायंतेजातिभेदाश्वसदंताविकृतास्तथा । बहुशीर्षाअशीर्षावाबहुकर्णाअकर्णकाः । एकशृंगाद्विशृंगाश्वतथैवचतुराद्विजाः ।
दीर्घकर्णामहाकर्णागजकर्णाश्चमानवाः । मानवाश्वयदाव्याघ्रामार्जारास्तनुधारिणाम् । जायंतेपुरुषायत्रतत्रसंग्राममा
दिशेत् । राजश्रेष्ठकुलेनाशोधनस्यचकुलस्यच । यमलायत्रजायंतेनारीणांगजवाजिनाम् । ब्रह्मशांतिंततःकुर्याद्यत्रब्रह्मा
प्रशासिता । अष्टोत्तरसहस्राणिचरुंवैजुहुयाद्घृतम् । समिधांतुपलाशानांतर्पयेत्पूर्ववद्द्विजान् । दासीदाससमायुक्तंगोदा
नफलसंयुतम् । कांचनंवृषभंवस्त्रंदद्याद्विप्रायदक्षिणाम् । अशिराजायतेजंतुस्तथाद्वित्रिशिरास्तथा । सूर्याद्भुतंविजानी
यात्पूजयित्वादिवाकरम् । दध्याज्यमधुसंयुक्ताःसमिधस्त्वर्कसंभवाः । यद्वाजनःप्रसृतिभिर्जुहुयाद्घृतमेवच । धेनुंसुवर्णं
वस्त्रंचदद्याद्धात्रेचदक्षिणाम् । सर्वेदोषाविनश्यंतिततःसंपद्यतेशुभम् । मृगीजनयतेसर्पान्मंडूकाश्चाप्यमानुषान् । बृहस्प
त्यद्भुतमिदंतद्वारेसंप्रपूजयेत् । औदुंबरस्यसमिधोदधिसर्पिःसमन्विताः । दोषोपशमनार्थायजुहुयान्नियमेस्थितः । वस्त्रं
सुवर्णंधेनुंचदद्याद्विप्रायदक्षिणाम् । स्त्रीगर्भपातोयमलंप्रसूयंतेऽथवास्त्रियः । सदंताश्चैवजायंतेजातमात्राहसंतिच ।
बुधाद्भुतंविजानीयात्तद्वारेतंप्रपूजयेत् । वस्त्रंगावःसुवर्णंचदद्याद्विप्रायदक्षिणाम् ॥ इतिप्रसववैकृतशांतयः ॥ अद्भुतसागरे
नारदः——भानौसिंहगतेचैवयस्यगौःसंप्रसूयते । मरणंतस्यनिर्दिष्टंषड्भिर्मासैर्नसंशयः । तत्रशांतिंप्रवक्ष्यामियेनसंपद्यते
शुभम् । प्रसूतांतत्क्षणादेवतांगांविप्रायदापयेत् । ततोहोमंप्रकुर्वीतघृताक्तैराजसर्षपैः । अयुतोहोमोव्याहृतिभिःकार्यः ।

तथा—अस्यवामस्यसूक्तेनतद्विष्णोरितिमंत्रतः । जुहुयाच्चतिलाज्येनशतमष्टोत्तराधिकम् । मृत्युंजयेनमंत्रेणजुहुयाच्चतथायुतम् ।श्रीसूक्तेनततःस्नायाच्छांतिसूक्तेनवापुनरिति ॥ ॥ अथसुखप्रसवकरम्। मदनरत्ने नारायणीघटिकायाम्—करंकीभूतगोमूर्धासूतिकाभवनोपरि । तत्कालनिहितोनार्याःसुखप्रसवकारकः । अस्थिमात्रावशिष्टोगोमस्तकइत्यर्थः । उपोदक्यास्तुमूलानितैलयुक्तानिकारयेत् । योनिप्रलेपोदातव्यःसुखंनारीप्रसूयते । वंशनिंबयोस्त्वक्तुलसीमूलंकपित्थपत्रंच । करवीरमूलमेतत्पिष्ट्वाक्षीरेणमाहिषेणैव । समतोलितंसतैलंयोनिंलिप्त्वाचतेनापि । मृतगर्भंनिःसारयतिकिमत्रचित्रंसुखप्रसवे । अत्रसर्वत्रप्रयोगाःसुगमाइतिनलिख्यंते ॥ यत्कांत्यासूर्यचंद्राद्याअभवन्प्रौढकांतयः । श्रीकांतस्यमुदेतस्यप्रोक्ताजननशांतयः । इत्यापदेवसुतानंतदेवकृतेसंस्कारकौस्तुभेजननशांतिनिरूपणम् ॥ ॥ ॥

अथनामकरणम् ॥ तत्रनामचास्मैदद्युरितिसूत्रव्याख्यावसरेवृत्तिकृतोक्तंनामकरणस्याचार्येणकालांतरानुक्तेर्जातकर्मानंतरंकार्यमित्येकइति । तथाचज्योतिर्वसिष्ठः—जन्माहेद्वादशाहेवादशाहेवाविशेषतः । कुर्याद्वैनामकरणंकुमारस्येतिवैश्रुतिरिति । पारस्करः—दशम्यामुत्थाप्यब्राह्मणान्भोजयित्वापितानामकरोतीति । उत्थाप्यसूतिकाम् । नचदशम्यामतीतायामितिव्याख्यानमुचितम् । अध्याहारस्यानुचितत्वात् अपरार्कमेधातिथिभ्यामनंगीकाराच्च । जन्मतोदशमेवापिद्वादश्यांवापितत्पुनः । विप्राणांनामकर्मस्यादाशौचांतेतुशेषयोरितिनारदवाक्येविप्राणांदशमेआशौचनिवृत्तिंविनापिकर्तव्यताप्रतीतेश्च । एवंयेषांदशाहतःप्राक्शुद्धिस्तद्विषयं । दशम्यामितिकल्पतरूक्तिरप्ययुक्ता । तथासतिक्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवैधर्म्योक्तौउक्तवाक्यव्यवस्थायांनिस्तात्पर्यकत्वापत्तेः । याज्ञवल्क्यः—अहन्येकादशेनामेति । पारिजाते बृहस्पतिः—द्वादशेदशमेवापिजन्मतोदिवसेशुभे । षोडशेविंशतौचैवद्वाविंशेवर्णतःक्रमादिति । षोडशैकोनविंशेवाद्वात्रिंशेवर्णतइतिक्वचित्पाठः । कीदृशःक्रमादित्यस्यार्थइत्यपेक्षायामुक्तंसंग्रहे—एकादशेऽह्निविप्राणांक्षत्रियाणांत्रयोदशे । वैश्यानांषोडशेकार्यंमासांतेशूद्रजन्मनइति । एकादशइतिदशमद्वादशयोरुपलक्षणम् । त्रयोदशइतिषोडशइतिचविंशादेः क्षत्रियादिभिःस्वाशौचकालात्पूर्वंनकार्यमित्यत्रतात्पर्यम् । भविष्येनामकरणप्रकरणे—द्वादश्यामपरेरात्र्यांमासेपूर्णेतथापरे । अष्टादशेऽह्निचतथावदंत्यन्येमनीषिणइति । आश्वलायनपरिशिष्टे—नामत्वेकादशेदिवसेशतरात्रेसंवत्सरेवायथोपपत्त्येकेजन्मन्येकादशेचैवनक्षत्रइति । गोभिलपरिशिष्टे—जननाद्दशरात्रेव्युष्टेशतरात्रेसंवत्सरेवानामकरणमिति । व्युष्टेअतिक्रांते । मनुः—नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवापिकारयेत् । पुण्येतिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवागुणान्वितेइति । अपिशब्दादेकादशे । ततश्चद्वादशदिनांतकालेषुनपुण्यतिथिनक्षत्रचंद्रानुकूल्यादिगुणादरः तुल्यन्यायात् । तथाक्षत्रियादेर्विशिष्यविहितेत्रयोदशादिदिनेऽपिनतदादरःकार्यइतिउत्तरार्धगतैकवाशब्दस्यार्थः । ततश्चकालांतरेषुतदादरौचित्यंध्वन्यते । द्वितीयवाशब्देनतुगुणान्वितंनक्षत्रमपिस्वतंत्रःकालइतिज्ञाप्यते । अतएवब्राह्मणादेर्दशमैकादशद्वादशदिनेषुकुर्वतः क्षत्रियादेश्चत्रयोदशादौनमलमासगुरुशुक्रमौढ्यादिनिषेधादरोपि । तथादीपिकायाम्—गर्भाधानमुखंचचौलविधितःप्राग्जातयागंविनेतिप्रकृत्योक्तं अधिकेमास्येवमाद्याचरेदिति । तथापिपारिजातेबृहस्पतिनापि—यस्यांक्रियायांयश्चो

क्तःकालोमासदिनैरपि । तस्यांनदोषोमूढत्वंवक्रंवाजीवशुक्रयोरिति । दिनैरितितृतीयेत्थंभावे । मासात्मनादिनात्मनावायोनियतःकालस्तस्मिन्क्रियमाणायांतस्यांमूढत्वादिनदूषणमित्यर्थः । एवमुक्तदिनेषुसर्वनिषेधानादरेप्राप्तेतदपवादंतत्रैवगर्गः—व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणेवैधृतावपि । श्राद्धंविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपिमानवः । कुर्यादितिशेषः । तथा—अमासंक्रांतिविष्टयादौप्राप्तकालेपिनाचरेदिति । सर्वदिनेषुविशेषांतरंमुहूर्तसंग्रहे—पूर्वाह्णःश्रेष्ठइत्युक्तोमध्याह्नोमध्यमःस्मृतः । अपराह्णंचरात्रिंचवर्जयेन्नामकर्मणीति ॥ अथोक्तदिनेष्वकृतस्यनामकर्मणःकालांतरेक्रियमाणस्यापेक्षितस्तिथ्यादिनिर्णयः । पारिजातेनृसिंहः—छिद्राख्यांपर्वनवमींहित्वाशेषाःशुभावहाइति । चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यश्छिद्राः द्वेपर्वणीनवमीचेत्यष्टौतिथीर्विहायशेषास्तिथयोनामकर्मणिशस्ताइत्यर्थः । वसिष्ठः—बुधेंदुसितजीवानामंशकेदिवसोदये । द्रेक्काणेकालहोरायांनामकर्मप्रशस्यतेइति । षष्ठ्यंतस्यसप्तम्यंतेषुप्रत्येकंसमन्वयः । अंशकोनवांशोराशेः उदयोलग्नं द्रेक्काणोराशेस्तृतीयांशः कालहोरावारप्रवृत्तिमारभ्याहोरात्रसंबंधिनोभागभेदाः । दिवसोदयइत्येकवद्भावः । ततश्चत्वारोवासराः प्रशस्ताइत्यर्थः । पारिजाते—मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युतप्राजेशाश्विशशांकपौष्णदिनकृत्पुष्येषुराशौस्थिरे । छिद्रांपंचदशींविहायनवमींशुद्धेष्टमेभार्गवज्ञाचार्यामृतपादभागदिवसेनामानिकुर्याच्छिशोरिति । मित्रोऽनुराधा आदित्यंपुनर्वसुः उत्तरेत्युत्तरात्रयंगृह्यते । त्रीण्युत्तराण्याहुरुडूनिनाम्नीतिशास्त्रांतरसंवादात् । अच्युतःश्रवणः प्राजेशंरोहिणी अश्वीत्यश्विनी शशांकोमृगशिरः पौष्णंरेवती दिनकृद्धस्तः । राशौस्थिरे वृषसिंहवृश्चिककुंभलग्नेषु तेभ्यएवाष्टमस्थानेरिष्टसूचकग्रहानाक्रमणंशुद्धत्वम् । ज्ञोबुधः आचार्योगुरुः अमृतपादश्चंद्रः एषांभागाख्यांशेदिवसाख्यवासरे प्रत्येकमन्वयः । भागदिवसमित्येकवद्भावः । नामानीतिबहुवचनमेकस्यशिशोर्बहूनिनामानिकार्याणीतिज्ञापनार्थम् । प्रथममाहशंखः—कुलदेवतासंबद्धंपितानामकुर्यादिति कुलपूज्यायादेवतातत्संबद्धमित्यर्थः । अस्यांव्याख्यायामनादिराचारोमूलम् । द्वितीयमाहगार्ग्यः—मासनामगुरोर्नामदद्याद्बालस्यवैपिता । कृष्णोनंतोच्युतश्चक्रीवैकुंठोथजनार्दनः । उपेंद्रोयज्ञपुरुषोवासुदेवोहरिस्तथा । योगीशःपुंडरीकाक्षोमासनामान्यनुक्रमात् । अत्रमार्गशीर्षादिक्रमः । चैत्रादिमासनामानिवैकुंठोऽथजनार्दनः । उपेंद्रोयज्ञपुरुषोवासुदेवोहरिस्तथा । योगीशःपुंडरीकाक्षःकृष्णोऽनंतोऽच्युतस्तथा । चक्रधारीतिचैतानिक्रमादाहुर्मनीषिणइति मदनरत्नोदाहृतगर्गवचःसंवादात् । मासाश्चात्रचांद्रास्तेष्वेवचैत्रादिशब्दानां मुख्यत्वात् । तेचशुक्लादिकृष्णांताएव । तादृशचांद्रमानस्यैवमुख्यत्वात् ब्राह्मणेनचैतदेवविशेषेणादरणीयम् । अमावास्यापरिच्छिन्नोमासःस्याद्ब्राह्मणस्यत्वितिवचनात् । तृतीयमप्याहबौधायनः—नक्षत्रनामधेयेनद्वितीयंनामधेयंगुह्यमस्यान्यत् अभिवादनीयमुपनयनान्मातापितरौसंविदितौभवतोविज्ञायतेद्विनामाब्राह्मणइति । अन्यद्व्यावहारिकात् । नक्षत्रनामधेयेनेतितृतीययातत्रजातइत्यधिकारेविहिततद्धितांतेनकृत्तिकादिनाम्नानिष्पन्नमित्यर्थोलभ्यते । अतएवनक्षत्रनामद्वितीयंस्यादितिहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यावसरेमातृदत्तग्रंथः । किंतत् जन्मनक्षत्रप्रकृतिकंतत्रजातार्थतद्धितांतं यथा—रौहिणः श्रविष्ठः आर्द्रकइतीति । उक्तश्चास्यनाम्नोविनियोगःसूक्तवाकेआश्वलायनेन—असावसावित्यस्यादि

श्यनामनीइति । उक्तंचैतद्याख्यावसरेनाम्नोःक्रमनियमायदेवत्रातेन—तत्रजातइत्यस्मिन्नर्थेतद्धितउत्पद्यतेइतिप्रकृत्यं
तस्मादेवंप्रयोगोभवति अनूराधोदेवदत्तइति । तथाबौधायनेनपुत्रस्यनामगृह्णातीतिप्रक्रम्यरोहिणायतिष्यायेतियथानु
शासनंविनियोगोभ्यधायि । तथोपनयनप्रकरणस्थस्यकोनामासीतिनामधेयंपृच्छतितस्याचार्यः अभिवादनीयनामधेयं
कल्पयित्वादेवताश्रयंनक्षत्राश्रयंगोत्राश्रयमप्येकइतिसूत्रस्यव्याख्यावसरेछंदोगसूत्रभाष्यकृतोक्तंनक्षत्राश्रयंफल्गुननामा
सीति । यथोक्ततद्धितानामेवनक्षत्रनाम्नांसंग्रहार्थःश्लोकःसुदर्शनभाष्येविद्यारण्यभाष्येचसमुदाहृतः—रोरेममृज्येचिषुवृ
द्धिरादौष्ठांत्येचवांत्यश्रवशाश्वयुक्षु । शेषेषुनाम्र्वोःकपरःस्वरोंऽत्यःस्वाप्वोरदीर्घःसविसर्गइष्टइति । रोइतिरोहिणी । आदौ
आद्याक्षरे । ततश्च रौहिणः रैवतः माघः मार्गशीर्षः ज्येष्ठः चैत्रइतिषण्णांसिद्धिः । प्रोष्ठपदाप्रकृतिकेनाम्निठकरात्परेवृ
द्धिरित्यर्थः । ततश्चप्रोष्ठपादइतिनक्षत्रद्वयसंबंधिनामसिद्धिः । अंत्यमपभरणी तैत्तिरीयाणांनक्षत्रेष्टिपाठेकृत्तिकाद्यपभर
ण्यंतपाठात् । ततश्चअपभरणः आपभरणः । श्रवणः श्रावणः । शतभिषक् शातभिषजः । जातार्थेप्रतिप्रसूतोण्डिद्वा
वक्तव्यइतिवाक्यकारोक्तेःशातभिषइत्यपि । अश्वयुक् आश्वयुजः । एवंचतुर्नक्षत्रसंबंधिनामसिद्धिः । शेषेषुउक्तान्यन
क्षत्रप्रकृतिकनामसुनवृद्धिः श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिसूत्रेतद्धितलुकोनियमात् लुक्तद्धितलुकीतिश्रविष्ठाफल्गुन्यादौ
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्याच श्रविष्ठः फल्गुनः अनुराधः तिष्यः आश्लेषः हस्तः विशाखः अषाढः कृत्तिकः बहुलइतिवेति
एकादशसंबंधिनामसिद्धिः । आम्र्वोः आर्द्रामूलयोरंत्यस्वरः ककारात्परोभवति । रेफग्रहणंआश्लेषाग्रहणमाकारेण

माभूदिति आर्द्रकः मूलकइति । स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वस्वोरंत्यस्वरः सविसर्गोज्ञेयः स्वातिः पुनर्वसुरिति । केषांचि
त्स्वातीतिसदीर्घपाठात्पुनर्वस्वोर्द्वित्वेनचपुनर्वसूइतिदीर्घत्वप्रसक्तेरदीर्घत्वमुक्तम् । पूर्वैःसहेमानिचत्वारि । सप्तविंश
तिनक्षत्रसंबंधिनाम्नामेवंसिद्धिः ।तैत्तिरीयैर्नक्षत्रेष्टिष्वभिजितःपृथगाम्नातत्वेऽपि पाणिनिनावत्सशालाभिजिदश्वयुगिति
तत्प्रकृतिकयोरभिजिदाभिजितइतिनाम्नोरनुशिष्टयोरपिश्लोकेतयोर्नादरःसतस्यनक्षत्रांतरेंऽतर्भावात्तन्नाम्नैवव्यवहारसौक
र्यादितिबोध्यम् । आदृतंत्वाभिजितइतिनाक्षत्रनाममातृदत्तेनेतितत्स्वीकारेपिनबाधकम् । अभिजित्स्वरूपंतैत्ति
रीयाआमनंति—अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइति । विवृतमेतद्वसिष्ठेन—अभिजिद्भोग
मेतद्वैश्वदेवांत्यपादमखिलम् । आद्याश्चतस्रोनाड्योहरिभस्येति । वैश्वदेवमुत्तराषाढाश्चतस्रइतिपंचदशांशोपलक्षणम् ।
द्वयोर्नक्षत्रयोर्वृद्धिक्षयालोचनेनपादपंचदशांशावभिजिदित्यर्थः । उक्तनाक्षत्रनामानिस्त्रीप्रत्ययांतानिस्त्रीणां मातृदत्तेनैव
कार्तिकीरोहिणीत्याद्यनुक्रमणात् । तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्रीणामितिस्मृत्या आवृतैवकुमार्याइतिगृह्येणचमंत्ररहितयथाव
स्थितसंस्काराणांतास्वपिविधानात् । उक्तोऽत्रविशेषोमातृदत्तेनैवपुण्याहादिवाचनंकार्यंनान्यदस्तीति । अश्वयुक्आश्व
युज इतिविकल्पेप्राप्ते नियमःपरिशिष्टे—तदक्षरादिकंनामयस्मिन्धिष्ण्येयदक्षरमिति । अक्षरं स्वरः । द्व्यक्षरमित्यादौ
तथादर्शनात् । ततश्चाश्वयुगित्येवोचितम् । एवंचज्योतिर्वित्प्रसिद्धस्वरोदयाभिहितशतपदचक्रसारोद्धारोयोज्योतिषा
र्कैभिहितः—चूचेचोलापदेष्वाद्येलीलूलेलोयमस्यचेत्यादि । तत्र इतिप्रोक्ताइमेपद्यवर्णानामादिजाःस्फुटाइत्युपसंहारा

दाद्ये अश्विन्यां पदेषुचरणेषुयेचूइत्यादयोवर्णास्तदादीनिनामानि चूडामणिः चेदिपतिः चोलपतिः लाटपतिरित्येवंकार्या
णीतिप्रतीतेर्ज्यौतिर्विदांनक्षत्रतच्चरणज्ञानफलानिसंतुतान्यपिनामानि । यदिनामकरणप्रकरणेक्कचिद्गृह्यग्रंथेतादृशनाक्ष
त्रनामकार्यमितिस्फुटोविधिर्भवेत्तदापिसूक्तवाकादिसंबद्धकर्मानधिकृतजात्यंधविषयोसावितिज्ञेयम् । तदधिकृतान्प्र
तिव्याकरणानुसारिनाक्षत्रनाम्नामेवावश्यकतायादर्शितत्वात् । शांखायनास्तु——कृत्तिकासूत्पन्नस्यअग्निशर्मेत्येवंनाक्षत्रा
णिनामानितत्तद्देवतासंबद्धानिमन्यंते । उदाहृतंचश्रुतिभाष्येवचनं—नक्षत्रदेवताएताएताभिर्यज्ञकर्मणि । यजमानस्य
शास्त्रज्ञैर्नामनक्षत्रजंस्मृतम् । शर्मांतंब्राह्मणस्योक्तमिति । अभिवादनिकंचसूक्तवाकेपठनीयंनाक्षत्रादन्यदेवेत्यपितत्सूत्र
भाष्ये । कातीयाअपिदेवतासंबद्धमेवनाक्षत्रनाममन्यंते । नैतदाश्वलायनानाम् । व्यावहारिकंनामाहबृहस्पतिः—नामा
खिलस्यव्यवहारहेतुःशुभावहमिति । तत्स्वरूपमाहाश्वलायनः—नामचास्मैदद्युर्घोषवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठानांतंद्व्यक्षरं
चतुरक्षरंवाद्व्यक्षरंप्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरंब्रह्मवर्चसकामोयुग्मानित्वेवपुंसामयुजानिस्त्रीणामिति । वर्गेषुकखचछेत्यादिप्रथम
द्वितीयभिन्नागघेत्यादयःपंचदशहकारश्चेत्येतेघोषवंतोहलः तदन्यतरआदिर्यस्यअंतस्थोयरलवान्यतरोमध्येयस्याभिनिष्ठा
नोविसर्जनीयोंऽतेयस्याक्षरंस्वरःसचऋऌभिन्नः यस्मिन्द्वेअक्षरेचत्वारिवा व्यंजनेषुनसंख्यानियमः । युग्मानित्वेवेतितदन्य
लक्षणानादरेपिनदोषइतिज्ञापनार्थं । ततश्चदेवइत्यादिवद्रुद्रइत्याद्यपिकार्यं । अत्रविशेषंवसिष्ठः—तद्व्यक्षरंवाचतुरक्षरंवा
विवर्जयेदंत्यलकाररेफम् । तन्मासनामादिकमेवाचिंत्यंस्फुटंवदेद्दक्षिणकर्णरंध्रइति । महाभाष्येयाज्ञिकाःपठंति—त्रिपुरुषा

नुकमनरिप्रतिष्ठितंकृतंकुर्यान्नतद्धितमिति । कृदंतंकुर्यान्नतद्धितांतमितिभावः । कपिलसंहिताया—देवतानांविशेषेणपि
त्रोर्वानामशस्यतइति । हिरण्यकेश्यापस्तंबाभ्यांविशेषांतरमुक्तंनामादि । आख्यातांतंनामहिरण्यदाइत्यादि । स्वित्युपसर्गा
दिवासुश्रीरित्यादीति । व्यावहारिकनामाधिकारेयमः—शर्मदेवश्चविप्रस्यवर्मराजाचभूभुजः । गुप्तोदत्तश्चवैश्यस्यदासःशूद्र
स्यकारयेदिति । मनुः——स्त्रीणांचसुखमक्रूरंविस्पष्टार्थंमनोरमम् । मंगल्यंदीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवदिति । प्रासादा
दीनामपिनामकार्यमितिस्कांदे——देवालयगजाश्वानांवृक्षाणांवापिकूपयोः । सर्वापणानांपण्यानांचिह्नानांयोषितांनृ
णाम् । काव्यादीनांकवीनांचपश्वादीनांविशेषतः । गजप्रासादयज्ञानांनामकर्मयथोदितमिति । नामकर्मणिविशेषंपा
रिजातेभगवान्—शिशोर्नामाथपित्रादिर्दशमेद्वादशेपिवा । कुर्याद्यद्वागुणैर्युक्तेनक्षत्रेऽनुगुणेशिशोः । इदमार्याःकुमार
स्यनामास्यविदधाम्यहम् । इतिविज्ञापितैर्विप्रैर्विद्वद्भिरनुमोदितम् । ब्राह्मणैःसार्धमारभ्यपूर्वंपुण्याहवाचनम् । तत्रपु
ण्याहपर्यायंयथाविधिसमाप्यच । स्वस्तिपर्यायमध्येतुनामधेयंविधित्सितम् । चतुर्थ्यंतमुदीर्यादौपितातन्नामकर्मणि ।
स्वस्तीत्याद्यंब्रुवंत्वंतंभवत्पदमुदीरयेत् । वक्तारश्चचतुर्थ्यंतंबालनामोक्तिपूर्वकम् । स्वस्तीत्येवंप्रतिब्रूयुरिति । आदृतश्चासौ
स्वस्तिवाचनगतोविशेषःशौनकजयंतकारिकासुपारिजातादिप्रयोगेषुच । अभिवादनीयंचनामनस्त्रीणामित्युक्तंजयंतेने
त्यलम् ॥ ॥ अथप्रयोगः । तत्रगर्भाधानादिसंस्कारातिपत्तौप्रमादात्तदकरणे जातकर्मणःकालातिपत्तिनिमित्तकाज्य
होमपूर्वकंप्रत्येकंपादकृच्छ्रंबुद्धिपूर्वकाकरणेप्रत्येकमर्धकृच्छ्रंगोदानतिलसहस्रहोमाद्यन्यतरप्रत्याम्नायेनकुर्यात् । तद्यथा ।

जातकर्मणःकालातिपत्तिनिमित्तदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंप्रायश्चित्तहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यउपलेपनाद्याज्यभागांतंकृत्वा ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहेत्याज्याहुतिंहुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनलोपनिमित्तदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंइयतःपादकृच्छ्रानेतत्प्रत्याम्नायेनाचरिष्यइतिसंकल्पितान्संकल्पपूर्वकमर्धकृच्छ्रान्वाचरेत् । आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीतेतुकर्मणाम् । व्याहृत्याज्यंसुसंस्कृत्यहुत्वाकर्मयथाक्रमम् । एतेष्वेकैकलोपेपिपादकृच्छ्रंसमाचरेत् । चूडायाअर्धकृच्छ्रंस्यादापदित्वेवमीरितम् । अनापदितुसर्वत्रतदेवद्विगुणंचरेदितिभगवदुक्तेः । अस्मिन्होमेपारिजातमनुसृत्यपाकयज्ञतंत्रमुक्तम् । केचित्तुआज्यंसुसंस्कृत्येतिवचनादग्निस्थापनाज्यसंस्कारपात्रसंमार्गातिरिक्तंनकार्यमित्याहुः । अथदेशकालौसंकीर्त्यअस्यकुमारस्यायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनामकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजनस्वस्तिवाचनादिकुर्यात् । केवलनामचिकीर्षायांस्वस्तिवाचनमुपक्रम्यपुण्याहत्रयमुक्त्वाऽमुकनाम्नेस्मैस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितित्रिर्वदेत् । ब्राह्मणाश्चैतन्नाम्नेस्वस्तीतिप्रतिब्रूयुः । ततश्चपुण्याहवाचनशेषंसमापयेत् । जातकर्मसहितनामचिकीर्षायामस्यकुमारस्यजातकर्मनामकर्मणोःपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वितित्रिरुक्त्वात्रिःप्रत्युक्ते अस्यकुमारस्यजातकर्मणएतन्नाम्नेऽस्मैचस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितित्रिर्वदेत् । तदनुसारिप्रतिवचनेब्राह्मणैर्दत्तेऽस्यकुमारस्यजातनामकर्मणोः ऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितित्रिर्वदेत् । ऋद्ध्येतामितिब्राह्मणाःप्रतिब्रूयुः । ततःपुण्याहशेषंसमाप्यनांदीश्राद्धांतंकृत्वाआचारप्राप्तंनामदेवतापूजनंकुर्यात् । तदित्थम् । तंडुलपूर्णकांस्यपात्रेसुवर्णशलाकयाश्रीगणेशायनमइतिलिखित्वा कुलदेवतानाम लिखेत्श्रीनृसिंहभक्तइत्यादि। ततोमासनामकृष्णइत्यादि । ततोनाक्षत्रनामकृत्तिकइत्यादि । ततोव्यावहारिकंशिवशर्मेति । ततोनामदेवताभ्योनमइतितेष्वक्षतेषुनामदेवताआवाहयेत् । तदस्तुमित्रावरुणा० गृहावैप्रतिष्ठा० इतिप्रतिष्ठाप्य नाममंत्रेणषोडशोपचारैःसंपूज्य बालस्यदक्षिणकर्णेउपदिशेत् । तदित्थम् । इदमार्याःकुमारस्यनामास्यविदधाम्यहमितिप्रार्थितब्राह्मणैरनुज्ञातःश्रीगणपतयेनमइत्युपन्यस्य कुलदेवतानाम्नाश्रीनृसिंहभक्तोऽसि मासनाम्नाकृष्णोऽसि ततोनाक्षत्रेणनाम्नाकृत्तिकोसि इत्युपांशुवदेत् । ततोव्यावहारिकेणनाम्नाशिवशर्मासीति तदस्तुमित्रावरुणा० गृहावैप्रतिष्ठेत्युक्त्वा सुप्रतिष्ठितंनामास्त्वितिब्राह्मणाःप्रवदेयुः । ततःकर्तातिष्ठन्कुलदेवतानाम्नाश्रीनृसिंहभक्तोभवतःसर्वान्ब्राह्मणानभिवादयतेइतिवदेत्तेचायुष्मान्भवतुश्रीनृसिंहभक्तइतिवदेयुः । एवंकर्तामासनाम्नाकृष्णोभवतोऽभिवादयतेइतिवदेत्तेचाऽऽयुष्मान्भवतुकृष्णइतिवदेयुः । कर्तोपांशुवदेन्नाक्षत्रेणनाम्नाकृत्तिकइति भवतःसर्वान्ब्राह्मणानभिवादयतेइत्युच्चैः । आयुष्मान्भवतुभवदुक्तनामेतितेवदेयुः । कर्ताव्यावहारिकेणनाम्नाशिवशर्माभवतइति । तेचायुष्मान्भवतुशिवशर्मेतिवदेयुः । तदस्तु० गृहावैप्रति० । ततःकृतस्यनामकर्मणःपूर्णतासिद्ध्यर्थंदशब्राह्मणान्भोजयिष्येइतिसंकल्प्यभूयसीदानंचसंकल्प्येश्वरार्पणंकुर्यात् । प्रयोगकालेप्यभिवादनीयनाम्नउपांशुत्वमाहशौनकः—अभिवादननामेदमस्येत्यालोच्यचेतसा । उपांशुनिर्दिशेच्चैतन्नजानीयुःपरेयथेति । अभिवादनीयंचनाक्षत्रमेवपूर्वोदाहृतबौधायनवचनात् । तच्चव्यावहारिकोत्तरंकार्यमितियद्यप्याश्वलायनीयपाठक्रमादवगम्यते, यद्यपिपारिजाते

प्रयोगकालेयमेवक्रमोनुसृतस्तथापिसूक्तवाकेदेवत्रातेननाक्षत्रोत्तरंव्यावहारिकविनियोगकथनात् तदुदाहृततत्साधकन्यायसहकृतवृद्धाचारवशाच्चविपरीतक्रमोमयोदाहृतः—नामकर्मणिव्यावहारिकस्यैवशर्मांतत्वेस्मृतिसिद्धेप्यभिवादनेनाक्षत्रस्यतदंतत्वंवाचनिकमिति । इतिपुंसांनामकर्म ॥ ॥ अथस्त्रीणाम् । संकल्पेऽस्याःकुमार्याइतिविशेषः । स्वस्तिवाचनेएतन्नाम्न्यैअस्यैस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्विति । स्वस्तिवाचनांतेनामानिलिखेत् । भक्त्याबंतंकुलदेवतानाम । मासनामसुचक्रिणीवैकुंठीवासुदेवीतित्रीणिङीबंतानि । सांकेतिकेष्ववयवार्थाभावेपिनांतत्वाणंतत्वयोर्ङीब्व्युत्पत्तिनिमित्तयोरनपायात् । हरिरित्यविकृतंसंकेतेनमतिशब्दवत्स्त्रियांसंभवात् कृष्णाअनंतेत्येवमवशिष्टान्याबंतानिअदंतत्वात्ननाक्षत्रंमातृदत्तोक्तमप्याश्वलायनशाखिभिःकार्यं अभिवादनीयनिषेधस्यजयंतेनोदाहृतत्वात् । व्यावहारिकेचयज्ञदाशर्मेत्यादिपुंवत्प्रयोगः नाममंत्रेणपूजादिवैदिकमंत्रवर्जंपुंवत् । द्विविधमप्येतत्पितुरसंनिधौपितामहादिःकुलवृद्धःकुर्यात् । पितानामकुर्यादन्योवाकुलवृद्धइतिशंखस्मरणात् ॥ इतिसंस्कारकौस्तुभेनामकर्म ॥ ॥ ॥ ॥

अथदोलारोहणं ॥ भविष्ये—अभीष्टेपुण्यदिवसेचंद्रताराबलान्विते । मृदुध्रुवक्षिप्रभेषुमातावाकुलयोषितः । योगशायिहरिंस्मृत्वाप्राक्शीर्षंविन्यसेच्छिशुमिति । मृदुध्रुवादिलक्षणंश्रीपतिः—रोहिण्युत्तरभंस्थिरंगिरिशमूलेंद्रोरगंदारुणंक्षिप्रंचाश्विदिनेशपुष्यमनलेंद्राग्नीतुसाधारणम् । उग्रंपूर्वमघांतकंमृदुमृगत्वाष्ट्रांत्यमैत्रंचराविष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयःकुर्युःस्वसंज्ञाफलमिति । रोहिणीउत्तरात्रयंचेतिस्थिरं । आर्द्रामूलज्येष्ठाश्लेषादारुणानि । अश्विनीहस्तपुष्याःक्षिप्राणि ।

कृत्तिकाविशाखेसाधारणे । पूर्वात्रयंमघाभरणीउग्राणि । मृगचित्रारेवत्यनुराधामृदूनि । श्रवणस्वातीशततारकाधनिष्ठापुनर्वसवश्चराणि । एतेषांसंज्ञानुसारिफलंज्ञेयमिति । ईदृशनक्षत्रनियमापवादोज्योतिर्निबंधे—आंदोलाशयनेपुंसोद्वादशोदिवसःशुभः । त्रयोदशस्तुकन्यायांननक्षत्रविचारणा । अन्यस्मिन्दिवसेचेत्स्यात्तिर्यगास्येप्रशस्यतइति । अन्यदिवसानाहपारिजातेबृहस्पतिः—दोलारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा । षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशेदिवसेपिवेति । द्वात्रिंशइतिक्वचित्पाठः । इतिसंस्कारकौस्तुभेदोलारोहणम् ॥ ॥ अथदुग्धपानंश्रीधरीये—एकत्रिंशेवासरेवाद्वितीयेजन्मर्क्षेवाशुद्धलग्नेनुकूले । शंखेक्षीरंसंनिदध्याच्छिशूनांवक्रेधात्रीपूज्यपूजांविधायेति । शंखइतिसप्तमीतृतीयार्थे । पूज्याःकुलदेवताविप्राश्च । नृसिंहः—पूर्वाह्णेवाथमध्याह्नेकुर्याद्रात्रिंविवर्जयेत् । योगिनीराहुरुद्रादिमुखंचैवविवर्जयेदिति । योगिन्यादिलक्षणंयोगिनीनांस्थिरचरभेदश्चज्योतिःशास्त्रादवगंतव्यः । इतिसंस्कारकौस्तुभेदुग्धपानम् ॥ ॥ अथाचारप्राप्तंजलपूजनं । आहुर्ज्योतिर्विदः—कवीज्यास्तचैत्राधिमासेनपोषेजलंपूजयेत्सूतिकामासपूर्तौ । बुधेंद्वीज्यवारेष्वरिक्तेतिथौहिश्रुतीज्यादितींद्वर्कनैर्ऋत्यमैत्रेरिति । शुक्रगुर्वस्तयोश्चैत्रेऽधिमासेपौषेचनकार्यं । मासांतेबुधसोमगुरुवारेषुरिक्तान्यतिथौश्रवणपुष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधानक्षत्रेषुकुर्यादितिभावः । इतिसंस्कारकौस्तुभेजलपूजनम् ॥ ॥ अथशिशोस्तांबूलभक्षणम् । सार्धेमासद्वयेदद्यात्तांबूलंप्रथमंशिशोः । कर्पूरादिकसंमिश्रंविलासायहितायच । सार्धयुग्मकमासेतुपूगस्यप्राशनंशुभम् । षड्भिरन्नस्यमासैस्तुभोगीभोगेभवेन्नरइति । षड्भिर्मासैरन्नस्यभोगइत्यन्वयः । अतोऽन्नप्राशनकालस्तांबूलभ

क्षणेविशिष्टइतिप्रतीयते । इतितांबूलभक्षणम् ॥ ॥ अथसूर्यावलोकनादिसंस्कारः । पारिजातेयमः—तृतीयेमासिकर्तव्यमहःसूर्यस्यदर्शनम् । चतुर्थेमासिकर्तव्यमग्नेश्चंद्रस्यदर्शनम् । उपनिष्क्रमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावनेइति। शौनकः—अन्नप्राशनकालेवाकुर्यान्निष्क्रमणक्रियामिति । अथनिष्क्रमणकालः मुहूर्तसंग्रहे—पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविना । तथा—रिक्ताषष्ठ्यष्टमीदर्शौद्वादशीचविवर्जिताइति । वारनक्षत्राण्याहबृहस्पतिः—जीवभार्गवसौम्यानांशिशुनिष्क्रमणक्रिया । दिवसेशस्यतेनित्यमायुर्वृद्धिधनप्रदेति । अश्विनीरेवतीहस्तोधनिष्ठारोहिणीतथा । श्रवणंपुष्यसंयुक्तंमृगेणोत्तरफल्गुनी । अनुराधोत्तराषाढातथैवचपुनर्वसुः। इमानिभानिशस्तानिशिशोर्निष्क्रमणेविधाविति । योगादिमुहूर्तसंग्रहे—वर्ज्याश्चाशुभयोगाश्चविष्टिश्चशकुनादिचेति । आदिशब्देननिषिद्धकरणांतरसंग्रहः ॥ ॥ अथनिष्क्रमणेविशेषविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे—चतुर्थेमासिकर्तव्यंशिशोर्निष्क्रमणंगृहात् । दिगीशानांदिशांतत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्विजः । पूजनंवासुदेवस्यगगनस्यचकारयेत् । ततःस्वलंकृताधात्रीबालमादायपूजितम् । बहिर्निष्कासयेद्गेहाच्छंखपुण्याहनिस्वनैः । ततस्तत्रपठेन्मंत्रंयंतंरामनिबोधमे । चंद्रार्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच । निक्षेपार्थमिमंदद्मितेऽमुंरक्षंतुसर्वदा । अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवारात्रमथापिवा । रक्षंतुसततंसर्वेदेवाःशक्रपुरोगमाइति । स्त्रीणामविधवानांचद्विजानांसुहृदांतथा । तदातुपूजाकर्तव्यागीतनृत्यैस्तथोत्सवइति । शंखग्रहणंवाद्यांतरोपलक्षणं । तत्रबहिर्देशगमनेतुमंत्रांतरमाहाश्वलायनः—नयेदाकल्पकैःसम्यग्देवतायतनंगृहात् । अभ्यर्च्यदेवतामूर्तिंपंचघोषपुरःसरम् । भोजयित्वाद्विजान्गेहे

स्वस्तिवाचनमाचरेत् । शाकुंतेप्रजपेत्सूक्तेशिशोर्निष्क्रमणेपितेति । आकल्पैर्भूषणैः । पंचघोषाःपंचविधावाद्यघोषाः । शाकुंतेसूक्तेकनिक्रददितिप्रदक्षिणिदितिच । ततोमंगलदर्शनंकारणीयमित्यपिविष्णुधर्मोत्तरे––द्विजांश्चादर्शपूर्वाणिमंगलानिपुरोनयेत् । दर्पणःकलशःकन्यातथासुमनसोक्षताः । दीपमालाध्वजोलाजाःसंप्रोक्तंचाष्टमंगलम् । विवाहेनिष्क्रमेकाम्येवृद्धौपूर्तेसमागमे । उत्सवेषुचयात्रायांप्रशस्तंचाष्टमंगलमिति। शौनकः––निर्गमय्यगृहादेनंनीत्वाचेष्टसुरालयम् । ततःप्रदक्षिणंनीत्वाबालंतद्देवतालये । गंधमाल्यादिभिस्तत्रपूजयित्वाचदेवताम् । प्रणमय्यचतंबालंततोदेवालयस्थितैः । विद्वद्भिर्ब्राह्मणैराशीर्वादाद्यैरभिनंदितम् । मातुलादेःसमासन्नबंधोःप्रापय्यमंदिरम् । तत्रोपहारदानाद्यैराशीर्भिश्चाभिलालितम् । कुमारंपरिगृह्यैनंप्रापयेत्स्वगृहंततइति । जयंतः––ततोमातृष्वसृमातुलादिगृहंगत्वातेषांचाशीर्वचनादिभिर्नंदितोदीर्घायुर्भवतीति । बृहस्पतिः—स्वस्तिवाच्यसमारूढवाहनंनिर्ययेद्गृहात् । मातुलोवावहेत्तत्रनिर्वाहनशिशुंस्वयम् । शिशुनासहमित्राणिनिर्गच्छेयुर्गृहात्स्वयम् । सहदुंदुभिघोषैश्चवाद्यशब्दसमन्वितैः । चतुरस्रेशुचौदेशेगोमयेनोपलेपिते । धान्यपुंजसमासीनंबालंबालामथापिवा । अर्चयेद्गंधपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्निललाटके । अस्यरक्षांततःकृत्वामृतसंजीवनंजपेत् । तत्रार्चयेद्गणेशानंभूतेशानंतथैवच । भक्ष्यैर्विचित्रैःसफलैःशिशूनभ्यर्चयेद्बुधइति । कृत्वेतिमुखंव्यादायस्वपितीतिवत्पौर्वापर्यमविवक्षितम् । शिशुनेतितद्धस्तेनपूजनंकारयेदित्यर्थः । अत्रकर्तृनियममाहशौनकः—मासेचतुर्थेषष्ठेवाशिशोर्निष्क्रमणंगृहात् । विदधीतास्यपित्रादिर्हितैषीयश्चरक्षकइति । यद्यपिसूर्येंद्वोःकर्मणीयेचतयोःश्राद्धंन

विद्यतइतिकातीयस्मरणान्नात्रनादीश्राद्धमितिकल्पतरुणोक्तंतथाप्याश्वलायनशाखिभिरिच्छयानुष्ठेयम् । अन्यैःषोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यतइतिकारिकोक्तेः। अस्यनित्यकाम्यत्वमाहबृहस्पतिः——अथनिष्क्रमणंनामगृहात्प्रथमनिर्गमः। अकृतायांक्रियायांस्यादायुःश्रीनाशनंशिशोः । कृतेसंपद्विवृद्धिःस्यादायुर्वर्धनमेवचेति ॥ ॥ अथभूमावुपवेशनकालः । विष्णुधर्मोत्तरे—पंचमेचतथामासेभूमौतमुपवेशयेत् । तिथिंविवर्जयेद्रिक्तांशस्तानिशृणुभानिमे । उत्तरात्रितयंसौम्यंपुष्यर्क्षंशुक्रदैवतम् । प्राजापत्यंचहस्तश्चशस्तमाश्विनमित्रभम् । नचसर्वेग्रहाःशस्ताभौमोरामविशेषतः । भौमानुकूल्यमत्रावश्यकमितिभावः । वराहंपूजयेद्देवींपृथिवींचतथाद्विजः । पूजनंपूर्ववत्कृत्वागुरुदेवद्विजन्मनाम् । देवःकुलदैवतम् । भूभागमुपलिप्याथकृत्वातत्रतुमंडलम् । शंखपुण्याहशब्देनभूमौतमुपवेशयेत् । मंत्राश्चात्रभवंतीमेतान्मेनिगदतःशृणु । रक्षेमंवसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे । आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये । अचिरादायुषस्तस्ययेकेचित्परिपंथिनः । जीवितारोग्यवित्तेषुनिर्दह स्वाचिरेणतान् । धारिण्यशेषभूतानां[1]मातस्त्वमधिकाह्यसि । अजराचाप्रमेयाचसर्वभूतनमस्कृते । त्वमेवाशेषजगतांप्रतिष्ठाचाश्रयाह्यसि । कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदनुमन्यतामिति । तस्योपवेशनंकृत्वाभूमौब्राह्मणपूजनम् । ततःकृत्वाततःकार्यमुत्सवंपूर्ववद्द्विजइति । उत्सवंनीराजनादीतिव्याख्यातंपारिजाते । एतत्कुमार्याअपि ॥ अथान्नप्राशनकालः ॥ आश्वलायनः—षष्ठेमास्यन्नप्राशनमिति । पारिजातेनारदः—जन्मतोमासिषष्ठेस्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् । तदभावेऽष्टमेमासेनवमेदशमेपिवा । द्वादशेवापिकुर्वीतप्रथमान्नाशनंपरं । संवत्सरेवासंपूर्णेकेचिदिच्छंतिपंडिताइति । सौरेणमानेनषष्ठइत्यन्वयः । नचायमेवनियमः । बालान्नभोजनविधौगुरुशुक्रमौढ्यबाल्यप्रयुक्तमशुभंत्वधिमासदोषः । नास्त्येत्रसावनविधाविहमासिषष्ठेयुग्मेचमासिपरतःशुभचंद्रपक्षइतिविधिरत्नं । सावनमानेनापिषष्ठस्यमासस्यविधानात् । शुभचंद्रपक्षःशुक्लपक्षः । तत्रापिपरस्मिन्पंचम्याःपरभागइत्यर्थः । पंचम्याःकृष्णपक्षइतिशास्त्रांतरसंवादात् । युग्मेमासीतिषष्ठासंभवेऽष्टमादियुग्ममासएवपुंसामन्नप्राशनेग्राह्यइतिनियमार्थं । अतएवनारदवाक्येनवममासविधिःस्त्रीणामन्नप्राशनविषयः । तथाचगर्गः—नरस्यान्नाशनेयुग्मंस्त्रीणामन्नाशनेऽयुजमिति । तत्रापियथाकुलधर्मंव्यवस्था । यद्वेष्टंमंगलंकुलइतिमनूक्तेः । तिथीःप्राहलघुनारदः—द्वितीयाचतृतीयाचपंचमीसप्तमीतथा । त्रयोदशीचदशमीप्राशनेतिथयःशुभाः । पंचपर्वसुरिक्तायांनंदायामाद्यभोजनम् । बलमायुर्यशोहंतिसप्तम्यांचेतिकेचन । रिक्तांदिनक्षयंनंदांद्वादशीमष्टमीमिमाम् । त्यक्त्वान्यतिथयःश्रेष्ठाःप्राशनेशुभवासराइति । वासराइत्यनंतरंश्रेष्ठाइत्यनुषंगः । वासराणांशुभत्वंफलद्वारेणाहमार्तंडः—वाचालोबलवान्दिनेदिनपतेरत्यंतदीप्तानलोदेहीहीनहुताशनःशिशिरगौकौजेरुजापीडितः । बौधेभोगसुखंश्रियोऽनवरतंजीवेचिरायुःसुखीशुक्रेचातिबलान्वितोऽतिमलिनोमंदेचमंदानलइति । शिशिरगुःसोमवारः । कौजोभौमवारः । बृहस्पतिः—पौष्णादितींदुहस्ताश्वित्वाष्ट्रवैष्णववासवाः । रोहिणीमैत्रतिष्याश्ववरुणश्चोत्तरात्रयम् । श्रविष्ठाचशुभाह्येतेषोडशान्नाशनेशुभाइति । पौष्णंरेवती अदितिःपुनर्वसुः इंदुर्मृगः वासवंधनिष्ठा वरुणःशतभिषक् ।

---

[1] मातस्त्वमसिकामधुक् ।

ज्योतिरर्णवः—जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविद्यात्कर्मर्क्षेचातिसौख्यकृत् । आधानर्क्षेचबालानांभोजनेरोगनाशनमिति । एतान्युक्तानिसंग्रहे—जन्मभंजन्मनक्षत्रंदशमंकर्मसंज्ञितम् । एकोनविंशमाधानमिति । यत्तुनारदेनोक्तम्—पट्टबंधनचौलान्नप्राशनेचोपनायने । शुभदंजन्मनक्षत्रमशुभंत्वन्यकर्मणीति तत्क्षत्रियविषयं पट्टबंधसाहचर्यात् । बृहस्पतिः—नवैधृतौव्यतीपातेविष्टयांगंडातिगंडयोः । शूलेवज्रेनपरिघेबालान्नप्राशनंशुभमिति । लग्ननियममाहकश्यपः—गोश्वकुंभतुलाकन्यासिंहकर्किनृयुग्मकाः । शुभदाराशयश्चैतेनमेषझषवृश्चिकाइति । अश्वीतिधनुरुच्यते । राजमार्तंडः—लाभत्रिषष्ठनवमोपगतास्त्वसौम्याःसौम्यग्रहानवमपंचमकंटकस्थाः । लग्नेषुदैत्यसचिवज्ञबृहस्पतीनामन्नोपभोगकरणैर्विविधोपभोक्तेति । कंटकशब्देनप्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानानिकेंद्रपदवाच्यान्युच्यंते । अन्नप्राशनांतेकर्तव्यंपारिजातेमाधवीयेचमार्कंडेयः—अग्रतोथपरिन्यस्यशिल्पभांडानिसर्वशः । शस्त्राणिचैववस्त्राणिततःपश्येत्तुलक्षणम् । प्रथमंयत्स्पृशेद्बालस्ततोभांडंस्वयंतदा । जीविकातस्यबालस्यतेनैवतुभविष्यतीति । एवंसूर्यावलोकनादीनांभिन्नकालत्वोपदेशेपिशिष्टैरन्नप्राशनकालएवप्रायशोनुष्ठानात् शौनकेननिष्क्रमणेऽन्नप्राशनकालोपदेशात्सौकर्यात्सहप्रयोगोभिधीयते ॥ ॥ तत्रान्नप्राशनकालाविरोधेननिष्क्रमणादिकालोपसंहारेणनिर्णीतदिनेभार्ययासहकृताभ्यंगस्नानोदेशकालौसंकीर्त्यममास्यकुमारस्यायुरभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसूर्यावलोकनं, आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनिष्क्रमणं, आयुरभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंभूमावुपवेशनं, मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइंद्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशनंचकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतंकृत्वानिष्क्रमणांगत्वेनेंद्रादिविंशतिदेवताः, उपवेशनांगत्वेनवराहंपृथिवींच, सूर्यावलोकनादिसंकल्पितसकलकर्मांगत्वेनइष्टदेवतांचपूजयिष्यइतिसंकल्प्यत्रयोविंशतिप्रतिमासुधान्यपुंजेषुवा ॐइंद्रायनमः इंद्रमावाहयामीत्येवमिंद्राग्नियमादिलोकपालान्, ॐप्राच्यैनमःप्राचीमावाहयामीत्येवंप्राच्याद्यैशान्यंतादिशः, चंद्रायनमोर्कायनमोवासुदेवायनमोगगनायनमोवराहायनमःपृथिव्यैनमइत्येतैर्मंत्रैःप्रणवाद्यैरमुमावाहयामीत्यंतैश्चंद्रादिदेवताअमुष्मैनमोऽमुमावाहयामीतीष्टदेवंचावाह्यषोडशोपचारैःसंपूज्यसूर्यावलोकनंकारयेत् । तद्यथा । स्वस्तिनःस्वस्त्यात्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् शिशोरंकारोपणेविनियोगः ॐ स्वस्तिनोमिमीतामितिमंत्रेणशिशुमंकमारोप्य । आशुःशिशानइतिसूक्तस्यैंद्रोप्रतिरथइंद्रस्त्रिष्टुप् चतुर्थीबार्हस्पत्यात्रयोदश्यनुष्टुप् जपेवि० ॐ आशुःशिशानो० वरंवरम् । तच्चक्षुर्वसिष्ठःसूर्यःपुरउष्णिक् शिशोःसूर्यावेक्षणेवि० तच्चक्षुर्देवहितं० ऋक् ॥ ॥ अथनिष्क्रमणम् । पूजितदेवताप्रीत्यर्थंत्र्यवरान्ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽस्मैकुमारायस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितिस्वस्तिवाचयित्वायथाशक्त्यलंकृतंबालंधात्र्यामातुलेनवावाहनेनोह्यमानंमंगलवाद्यघोषेणकनिक्रददितिशाकुंतसूक्तद्वयंपठन्ज्ञातिभिःसहबहिर्नीत्वा पुरोभागेब्राह्मणानांदर्पणकलशकन्याद्यष्टमंगलानांसूर्याग्निचंद्रधेनूनांचयथासंभवंदर्शनंकारयित्वा बहिर्देशेशुचौस्थानेसशिशुरुपविश्यदेवताःप्रार्थयेत् । चंद्रार्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच । निक्षेपार्थमिमंदद्मितेमंरक्षंतुसर्वदा ।

---

१ तस्मिन्कालेस्थापयेत्तत्पुरस्ताद्वस्त्रंशस्त्रंपुस्तकंलेखनींच । स्वर्णरौप्यंयच्चगृह्णातिबालस्तैराजीवंतस्यवृत्तिःप्रदिष्टा । इति ।

अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवारात्रावथापिवा । रक्षंतुसततंसर्वेदेवाःशक्रपुरोगमाइति । वरुणस्यचेतिपाठः । दिशाचेत्यनुक्तसमु
च्चयार्थचकारोच्चारणकालेवासुदेवंध्यायेत् । तेममित्येकारश्छांदसः । त्वामित्यपपाठः । पारिजातधृतपौराणपाठादाव
दर्शनात् । ततोविष्णुशिवादीष्टदेवालयंनीत्वास्वगृहस्थदेवसमीपेवानीत्वादेवंसंपूज्यबालंप्रणमय्यप्रदक्षिणंचकारयित्वा
मातुलादिबंधुगृहंप्रापय्यस्वगृहेवातमानीय मातुलादिनावस्त्रादिभिःपितृभ्यांसहबालेपूजितेस्वगृहेगोमयेनोपलिप्तेदेशेच
तुरस्रेधान्यराशीन्विधायतेषूपविष्टबालस्यशिरसिभालेचविभूत्यालेपनेनरक्षांकुर्यात् । त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् रक्षाकर
णेवि० ॐहौंजूंसःत्र्यंबकंयजामहे० मामृतात् सःजूंहौं ॐइतिमृतसंजीवनमंत्रेण । ततोगणेशंभूतेशानंचशिशुहस्तेनसफला
पूपाद्युपहारैस्तोषयित्वाब्राह्मणैःसुवासिनीभिश्चाशिषोवाचयेत् ॥ इतिनिष्क्रमणम् ॥ ॥ अथोपवेशनम् । भौमानुकू
लयेगुरुंद्विजन्मनश्चसंपूज्यकृतकर्मणऐशानदेशेउपलिप्तेतंडुलपिष्टेनतंडुलैश्चकृतमंडलोपरिवाद्यशब्देनब्राह्मणकर्तृकेणउद्गाते
वशकुनेसामगायसीत्यादिमंत्रघोषेणचबालंपित्रादिरुपवेशयेत् । तस्यमंत्राः—रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे । आयुः
प्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये । अचिरादायुषस्त्वस्ययेकेचित्परिपंथिनः । जीविताराेग्यवित्तेषुनिर्दहस्वाचिरेणतान् ।
धारिण्यशेषभूतानांमातस्त्वमधिकाह्यसि । अजराचाप्रमेयाचसर्वभूतनमस्कृते । त्वमेवाशेषजगतांप्रतिष्ठाचाश्रयाह्यसि ।
कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदनुमन्यतामिति । पारिजातानुसार्येषपाठः । केचित्तुप्रमाणंनिखिलमितिपठंति । अन्येमा
तात्वमसिकामधुगिति । ततोब्राह्मणान्संपूज्यबालस्यसुवासिनीभिर्नीराजनंकारणीयं । श्रियेजातइतिब्राह्मणाः । इत्युपवे
शनम् ॥ ॥ अथान्नप्राशनम् । दधिमधुघृतमिश्रमन्नंनवेकांचनेकांस्यमयेवापात्रेनिक्षिप्यपूजितेष्टदेवंप्रणम्यतत्पुरतः
शुभवस्त्रोपरिस्थितमातुरुत्संगेप्राङ्मुखोपविष्टशिशोःससुवर्णहस्तोन्नंपात्रादीषदादायमंत्रेणप्रथमप्राशनंकारयेत् । अन्नपत
इत्यस्यनलकूबरोऽन्नपतिर्जगती अन्नप्राशनेवि० ॐअन्नपतेऽन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुष्मिणः । प्रप्रदातारंतारिषऊर्जंनोधेहिद्वि
पदेचतुष्पदइति । ततोयथेष्टंभोजयित्वाबालस्यमुखंस्वहस्तंचप्रक्षाल्याचामेत् । जयंतस्त्वाह—अन्नंसंस्कृत्यप्रथमंब्राह्मणा
नाराध्यतेषुशोभनमभिहितवत्सुस्नातमलंकृतंसुकृप्तआसनेप्राङ्मुखमुपवेश्योक्तविधिनान्नंमंत्रेणप्राशयेत् । ततःपंचकृत्व
स्तूष्णींप्राशयेदिति । ततःकर्पूरैलादिसंयुक्ततांबूलंप्राशयेत् । ततःपुस्तकशस्त्रादीनिशिल्पानिबालस्याऽग्रेनिधायपरीक्षा
कुर्यात् । ततःप्रतिसंस्कारंदशदशेतित्रींस्त्रीनितिवाब्राह्मणान्भोजयिष्यइतिसंकल्प्यनिष्क्रमणांगत्वेनयथाशक्तिसुवासिनी
र्भोजयिष्यइतिचसंकल्प्यभूयसींदक्षिणांचसंकल्प्येश्वरार्पणंकुर्यादिति ॥ इतिसंस्कारकौस्तुभेसूर्यावलोकननिष्क्रमणोप
वेशनान्नप्राशनप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकर्णवेधः ॥ तत्रराजमार्तंडः—ताराचंद्रानुकूल्येऽह्निशस्तेभास्वतिवाक्पतौ । अयुक्संवत्सरेप्राहुःकर्णवेधविधिंबु
धाइति । मुहूर्तसंग्रहे—दशमेद्वादशेवाऽह्निषोडशेकर्णवेधनम् । प्रथमेसप्तमेमासिअष्टमेदशमेऽथवा । द्वादशेचतथाकु
र्यात्कर्णवेधंशुभावहमिति । गर्गः—मासेषष्ठेसप्तमेवाअष्टमेमासिवत्सरे । कर्णवेधंप्रशंसंतिपुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धयइति ।
वत्सरइतिप्रथमवत्सरांतर्गतानुक्तमाससंग्रहार्थम् । तत्रतृतीयादिवत्सरेचनियममाहव्यासः—कार्तिकेपौषमासेवाचैत्रे

वाफाल्गुनेपिवा । कर्णवेधंप्रशंसंतिशुक्लपक्षेशुभेदिनेइति । व्यवहारोच्चयेतु—नजन्ममासेनचचैत्रपौषेनभाद्रसंज्ञेनहरौप्रसुप्ते । तिथौनरिक्तेनचविष्टिदुष्टेकर्णस्यवेधंमुनयोवदंतीति । अत्रचैत्रपौषनिषेधोमीनधनुःस्थसूर्यविशिष्टकालविषयइतिवृद्धाः । बोधिन्युत्तरभागविषयश्चकार्तिकविधिः । भाद्रपदनिषेधश्चदोषाधिक्यार्थः । तिथीराहबृहस्पतिः—द्वितीयादशमीषष्ठीसप्तमीचत्रयोदशी । द्वादशीपंचमीशस्तातृतीयाकर्णवेधने । नृसिंहः—एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याइति । वारान्नक्षत्राणिचबृहस्पतिः । भूमिजार्कात्मजार्काणांदिवसान्परिवर्जयेत् । जीवेंदुजेंदुशुक्राणांदिवसाःपूजितामताइति । सौम्यार्यादित्युत्तरात्रिहस्तचित्राश्विविष्णुभम् । धनिष्ठारेवतीचैवशुभाःस्युःकर्णवेधनइति । आर्यःपुष्यः । कश्यपः—शुभयोगेषुसर्वेषुकर्णवेधःशुभावहइति । लग्नव्यवस्थांनारदः—वृषभेमिथुनेमीनेकुलीरेकन्यकासुच । तुलाचापेतुकुर्वीतकर्णवेधंशुभंद्वये । मेषश्चमकरश्चैवमध्यमौगुरुणोदितौ । सिंहवृश्चिककुंभाश्चअधमत्वाद्विवर्जिताइति । कर्णवेधविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे—पूर्वाह्णेपूजनंकुर्यात्केशवस्यशिवस्यवा । ब्रह्मणश्चंद्रसूर्याभ्यांदिगीशानांतथैवच । नासत्ययोःसरस्वत्याब्राह्मणानांगवांतथा । गुरूणामर्चनंकृत्वातत्रदत्वावरासनम् । तथोपवेशयेत्तत्रधात्रींशुक्लांबरांतथा । अलंकृतंतदुत्संगेबालंधृत्वातुसांत्वितम् । घृतस्यनिश्चलंसम्यगलक्तकरसांकिते । विध्येदेवंकृतेछिद्रेसकृदेवात्रलाघवात् । प्राग्दक्षिणेकुमारस्यभिषग्वामेतुयोषितः । शिशोर्विवर्धनंकार्यंयावदाभरणक्षमम् । कर्णवेधेसदाविप्राःसांवत्सरचिकित्सकाः । पूज्याश्चाविधवानार्यःसुहृदश्चतथाद्विजेति । अत्रसूचीव्यवस्थामाहबृहस्पतिः—सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः । शूद्रस्यचायसीसूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिकेति । बालस्यमध्यमांगुलिमध्यपर्वमितांगुलेनाष्टांगुलेत्यर्थः । वृद्धिमानमाहदेवलः—कर्णरंध्रेरवेश्छायानविशेदग्रजन्मनः । तंदृष्ट्वाविलयंयांतिपुण्यौघाश्चपुरातनाइति । इतिसंस्कारकौस्तुभेकर्णवेधः ॥

अथबालस्यदुष्टदृष्टिदोषादौरक्षाविधिः ॥ पारिजातेकपिलसंहितायाम्––शिशुसंरक्षणार्थायाशुभग्रहनिवारिणीम् । रक्षांसंध्यासुकुर्वीतनिंबसर्षपगृंजनैः । फलीकरणसंमिश्रैःकरंजैरवलोकने । वचोधरान्नदेशेषुबालग्रहविमुक्तये । वासुदेवोजगन्नाथःपूतनातर्जनोहरिः । रक्षतुत्वरितोबालंमुंचमुंचकुमारकम् । कृष्णरक्षशिशुंशंखमधुकैटभमर्दन । प्रातःसंगवमध्याह्नसायाह्नेषुचसंध्ययोः । महानिशिसदारक्षकंसारिष्टनिषूदन । यद्गोरजःपिशाचांश्चग्रहान्मातृग्रहानपि । बालग्रहान्विशेषेणछिंधिछिंधिमहाभयात् । त्राहित्राहिहरेनित्यंत्वद्रक्षाभूषितंशिशुम् । इतिभस्माभिमंत्र्यैवभूषयेत्तेनभस्मना । शिरोललाटाद्यंगेषुरक्षांकुर्याद्यथाविधि । मंत्रसंरक्षणादेवंशिशुःसंवर्धतेऽन्वहमिति । वचो वचनकाले धरा रिंगणकाले अन्नाशनकाले वृक्षादिच्छायादेशेच दुष्टदृष्ट्यवलोकनेनिमित्तं । करंजांतद्रव्यैरक्षांकुर्वीतेत्यन्वयः । यद्गोरजइतिगोरजसःप्रार्थनाप्रतीतेर्गोरजःसहितभस्माभिमंत्रणंद्रष्टव्यम् । इतिसंस्कारकौस्तुभेदुष्टदृष्टिदोषरक्षाविधिः ॥

॥ बालस्यस्खलनादौरक्षाविधिर्हरिवंशे––नंदोंकमेनमारोप्यभूरेणुंपरिगृह्यच । शिरःप्रदक्षिणंकुर्वन्मंत्रमेनंजजापह । विष्णुस्तेपूर्वतःपातुरुद्रोरक्षतुदक्षिणे । ब्रह्माचपश्चिमेपायाच्चंद्रोरक्षत्वथोत्तरम् । उपरिष्टात्तथासूर्यः––पायाच्चाधश्चवासुकिः । पायादूर्ध्वमधोवत्सशिष्टाःकाष्ठाःसमीरणः । स्वस्तिकरोतुभगवान्पिनाकीवृषभध्वजः । गावोरक्षंतुसर्वत्रभूमिःपातुसदाशिवा । एवमुच्चार्य

नंदस्तुकृष्णंपस्पर्शसर्वतः । एषमंत्रोहिबालानांरक्षायैपरिकीर्तितः । इतिसंस्कारकौस्तुभेस्खलनादौरक्षाविधिः ॥ ॥

अथाब्दांतेजन्मतिथिकृत्यम् ॥ ब्रह्मपुराणगर्गसंहितयोः——सर्वैश्चजन्मदिवसेस्नातैर्मंगलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाःप्रयत्नतः । देवःकुलदेवता । सर्वपदेनशूद्राणामपिसंग्रहः । स्नानंतिलैःकार्यमित्यपितत्रैवोक्तम्—तिलोद्वर्तीतिलस्नायीतिलहोमीतिलप्रदः । तिलभुक्तिलवापीचषट्तिलोनावसीदतीति । होमप्रकारश्चतत्रैवोक्तः——एकैकांदेवतांरामसमुद्दिश्ययथाविधि । चतुर्थ्यंतेनधर्मज्ञनाम्नाचप्रणवादिनेति । देवताःकाइत्यपेक्षायामुक्तम्——स्वनक्षत्रंचपितरौतथादेवःप्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरंचैवकर्तव्यश्चमहोत्सवः । गुडदुग्धतिलान्दद्याज्जन्मग्रंथेश्चबंधनम् । कुर्यादितिशेषः । तदुपयोगिद्रव्याण्यपितत्रैवोक्तानि—गुग्गुलंनिंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनायुतम् । उक्तपंचद्रव्यगर्भपोटलिकाबंधनंदक्षिणहस्तेकार्यमित्याशयः । संपूज्यभानुविघ्नेशौमहर्षिंप्रार्थयेदिदम् । चिरंजीवीयथात्वंभोभविष्यामितथामुने । रूपवान्वित्तवांश्चैवश्रियायुक्तश्चसर्वदा । मार्कंडेयनमस्तेस्तुसप्तकल्पांतजीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थंप्रसीदभगवन्मुने । चिरंजीवीयथात्वंतुमुनीनांप्रवरद्विज । कुरुष्वमुनिशार्दूलतथामांचिरजीविनम् । मार्कंडेयमहाभागसप्तकल्पांतजीवन । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकंवरदोभवेति । श्रीपतिव्यवहारेमार्कंडेयपूजोत्तरमन्येषामपिपूजोक्ता । ततोदीर्घायुषंव्यासंरामंद्रौणिंकृपंबलिम् । प्रह्लादंचहनूमंतंबिभीषणमथार्चयेत् । षष्ठींचदधिभक्तेनवर्षेवर्षेपुनःपुनरिति । ततोगुडतिलमिश्रपयःपानंसमंत्रकंकृत्वागुरुपूजनंचकार्यमित्यप्युक्तम् ॥ ॥

अथप्रयोगः । ममामुकशर्मणआयुष्याभिवृद्ध्यर्थंवर्षवृद्धिकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यतिलोद्वर्तनपूर्वकंतिलोदकेनस्नात्वानव्यवस्त्रंपरिधायकृतसंध्याविधिः दक्षिणपाणौगुग्गुलादिपंचद्रव्यगर्भपोटलिकाबंधनंकृत्वागुरुंविप्रांश्चसंपूज्यप्रतिमास्वक्षतपुंजेषुवा · ॐ कुलदेवतायैनमइत्येवंकुलदेवतांस्वनक्षत्रंप्रकृतिपुरुषात्मानौपितरौप्रजापतिंभानुंविघ्नेशंमार्कंडेयंव्यासंजामदग्न्यंरामंअश्वत्थामानंकृपंबलिंप्रह्लादंहनूमंतंबिभीषणंषष्ठींचेतिदेवताआवाह्यसंपूजयेत् । षष्ठ्यैदधिभक्तनैवेद्यंदद्यात् । ततोनमस्कृत्य चिरंजीवीत्यादिश्लोकचतुष्टयेनमार्कंडेयंप्रार्थ्यषष्ठींप्रार्थयेत् । जयदेविजगन्मातर्जगदानंदकारिणि । प्रसीदममकल्याणिनमस्तेषष्ठिदेवते । रूपंदेहियशोदेहिभगंभवतिदेहिमे । पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वान्कामांश्चदेहिमे । त्रैलोक्येयानिभूतानिस्थावराणिचराणिच । ब्रह्मविष्णुशिवैःसार्धंरक्षांकुर्वंतुतानिमेइति । ततःपूजितदेवताभ्योयथोक्तदेवतानामभिःप्रणवादिचतुर्थ्यंतैःप्रत्येकमष्टाविंशत्य २८ वरसंख्ययातिलाहुतीर्हुत्वाभुव्यपितिलावापंकृत्वातिलगुडसंमिश्रमंजल्यर्धमितंपयःपिबेत् । तत्रमंत्रः—सतिलंगुडसंमिश्रमंजल्यर्धमितंपयः । मार्कंडेयवरंलब्ध्वापिबाम्यायुष्यवृद्धयइति । ततोगुरुंसंपूज्यतस्मैदक्षिणांदद्यात् । अन्यानपिब्राह्मणांश्चभोजयेदिति ॥ तद्दिननियमाश्चस्कांदे—खंडनंनखकेशानांमैथुनाधानमेवच । आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौविवर्जयेदिति । जन्मतिथिद्वैधेनिर्णयोबृहद्राजमार्तंडे—घस्रद्वयेजन्मतिथिर्यदिस्यात्कुर्यात्तदाजन्मभसंयुतांच । असंगतातेनदिनद्वयेचेत्पूज्यापरायाभवतीहयत्नादिति । यत्तुशौनकः—अथस्वजन्मनक्षत्रेस्नातःशुक्लांबरोनृपः । कृतकौतुकबंधश्चसर्वाभरणभूषितः । नक्षत्रदेवतापूजांकुर्याद्गुरुसमन्वितः । आचार्येणैवहोतव्योहोमःसर्वत्रभूपतेः । स्थंडिलाद्याज्यभागांतंकृत्वासर्वं

यथाक्रमम् । दूर्वाघृताक्ताजुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः । यद्दैवताकंनक्षत्रंमंत्रस्तद्दैवतःस्मृतः । ततःस्विष्टकृतात्सर्वंहोमशेषंसमापयेत् । गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणान्पूजयेन्नृपः । दुःखार्तान्सर्ववर्णांश्चमोचयेन्नृपतिस्ततः । द्विजान्सर्वानथाभ्यर्च्यपूजितव्यान्सबांधवान् । नहिंस्यात्सर्वभूतानितदहस्तुविशेषतः । एवंसमाचरन्राजासुखीभवतिसर्वदेति तद्राजानंप्रत्येवजन्मनक्षत्रमात्रेविहितमितिनब्राह्मणादीन्प्रत्यब्दांततिथिकृत्यांतर्गतत्वेनवक्तुमुचितम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । ब्रह्मपुराणोक्तमृत्युंजयदेवताकदूर्वाहोमस्यापिजन्मर्क्षेविहितस्यकटिसूत्रबंधनांगकस्यउक्ततिथिकृत्यांतर्गतत्वेनगृहस्थब्राह्मणंप्रतिवक्तुमनुचितत्वात् । यत्किंचित्कुरुतेकर्मवैदिकंवाथतांत्रिकम् । कटिबंधनसंयुक्तंतत्सर्वंनिष्फलंभवेत् । रौप्यंकार्पासकंहैमंपट्टसूत्रकृतंतथा । वर्जयेत्कर्मकालेषुकांचींविप्रोविशेषतइतिपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । इतिवर्धापनम् ॥

अथचौलम् ॥ तत्राश्वलायनः—तृतीयेपंचमेवाब्देचौलकर्मप्रशस्यते । प्राग्वासमेसप्तमेवासहोपनयनेनवेति । उपनीतेःप्राग्युग्मेवेत्यर्थः । वसिष्ठः—तृतीयेऽब्देपंचमेऽब्देस्वकुलाचारतोपिवा । चौलंशिशूनांयत्नेनस्वगृह्योक्तविधानतः । आधानतोजन्मतोवासप्तमाब्देपिकारयेत् । स्वकुलाचारतइतिविहितकल्पानांव्यवस्थार्थंनतुकालांतरम् । अतएवयाज्ञवल्क्येनसामान्यतोऽभ्यधायि चूडाकार्यायथाकुलमिति । आधानतःगर्भाधानात् । अवधिद्वयस्यपूर्वत्राप्यन्वयः । नारदः—जन्मतस्तुतृतीयेचश्रेष्ठमिच्छंतिपंडिताः । पंचमेसप्तमेवर्षेजन्मतोमध्यमंभवेत् । अधमंगर्भतःस्यात्तुदशमैकादशेपिवेति । देवरातः—अयनेचोत्तरेसौख्यंदक्षिणेत्वशुभावहमिति । तत्रविशेषोज्योतिरर्णवे—मकरेसर्वसंपत्तिःकुंभःसंतानकारकः ।

मीनेतुसर्वदासौख्यंमेषेसर्वार्थसाधनम् । विजयंवृषभेविद्यान्मिथुनेवंशवृद्धिकृदिति । सारसंग्रहे—ज्येष्ठेमासितथामार्गेक्षौरंपरिणयंव्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्चयत्नतःपरिवर्जयेदिति । कृत्तिकास्थंरविंत्यक्त्वाज्येष्ठेज्येष्ठस्यकारयेत् । अधिमासेतुयत्क्षौरंजन्ममासेतुजन्मभे । नभवेत्तत्रकल्याणमितिशंसंतिसूरयइति । मुहूर्तसंग्रहे—पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविनेति । पराशरः—पंचमीसप्तमीचैवदशम्येकादशीतथा । त्रयोदशीतृतीयाचचौलकर्मशुभावहमिति । वसिष्ठोपि—द्वित्रिपंचमसप्तम्यामेकादश्यांतथैवच । दशम्यांचत्रयोदश्यांकार्यंक्षौरंविजानतेति । पराशरः—सितेज्यसौम्यवारेषुचौलंपक्षद्वयेहितम् । इंदुवारःसितपक्षेवाराःशेषानशोभनाइति । नारदः—दस्रादितीज्यचंद्रेंद्रपौष्णभानिशुभानिच । चौलकर्मणिहस्तर्क्षात्रीणित्रीणिचविष्णुभादिति । बृहस्पतिः—हस्ताश्विविष्णुपौष्णानिश्रविष्ठादित्यपुष्यभम् । सौम्यचित्रेनवक्षौरेउत्तमानवतारकाः । त्रीण्युत्तराणिवायव्यंरोहिणीवारुणंतथा । क्षौरेषणमध्यमाःप्रोक्ताःशेषाद्वादशगर्हिताइति । लल्लः—हित्वैकंजन्मर्क्षंद्वेतारेजन्मसंज्ञितेशुभदे । उद्वाहेचोपनयेयात्रायामन्नभोजनेक्षुरकेइति । राजमार्तंडः—क्षौरंप्रशस्तंमृगचापमीनेकन्याऽविकुंभेमिथुनेवृषेचेति । अत्रकुंभविधिर्गत्यंतराभावे । कुंभःकुलविनाशायकथितःक्षुरकर्मणि । शुभैर्दृष्टोथवायुक्तोनशुभःकुंभभृत्सदेति । भृगुः—कृष्टिःप्रयाणंक्षौरंचमध्येवर्ज्यंयथाष्टमइति । कृष्टिः कर्षणम् । मध्ये द्वितीयादिक्षौरे । पारिजाते—नर्मदोत्तरदेशेतुसिंहस्थेदेवमंत्रिणि । शुभंकर्मनकुर्वीतनिषेधोनास्तिदक्षिणेइति । मातरिगर्भिण्यांव्यवस्थामाहनारदः—सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् । पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वंतुगर्भिण्यामपिका

रयेत् । सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यतइति । अतएवकैश्चिदुदाहृतस्यसूनोर्मातरिगर्भिण्यांमौंजीचूडेनकारयेदित्यस्यवचसःसमूलत्वेपिप्रत्येकमेवनिषेधोनसहितयोः । पंचाब्दानिपूर्यन्तेयस्मिन्दिनेतत्पंचाब्दम् । प्रकारांतरेणनिषेधापवादमाहवसिष्ठः—गर्भेमातुःकुमारस्यनकुर्याच्चौलकर्मतु । पंचमासादधःकुर्यादतऊर्ध्वंनकारयेत् । पंचमासागर्भसंबंधिनःपूर्यंतेयस्मिन्दिनेतत्पंचमासम् । मातरिरजस्वलायांवृद्धगार्ग्यः—विवाहव्रतचूडासुमातायदिरजस्वला । तस्याःशुद्धेःपरंकार्यंमांगल्यंमनुरब्रवीदिति । चौलादिप्रारंभोत्तरंरजःप्रारंभात्प्रागपिरजसिमुहूर्तांतराभावोवातदाशांतिंकृत्वातदैवकार्यम् । यथोक्तंकारिकानिबंधे—सूतिकोदक्ययोःशुद्ध्यैगांदद्याद्धोमपूर्वकम् । प्राप्तेकर्मणिशुद्धास्यादितरस्मिन्नशुद्ध्यति । अलाभेसुमुहूर्तस्यरजोदोषउपस्थिते । श्रियंसंपूज्यतत्कुर्याद्वृत्रहत्याभयंकरी । हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत् । प्रत्यृचंपायसंहुत्वाभिषिच्यशुभमाचरेदिति । श्लोकभेदेनप्राप्तपदोक्तारंभस्यमुहूर्तांतरलाभस्यचश्रवणान्नपरस्परसापेक्षत्वम् । प्रकारांतरेणचौलनिषेधंकात्यायनः—कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्नतुमुंडनम् । प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्यान्मंगलत्रयमिति । ऋतुत्रयंषण्मासाः । कुलंत्रिपुरुषम् । पुरुषत्रयपर्यंतंप्रतिकूलंस्वगोत्रिणाम् । प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथामंडनमुंडनइतिमेधातिथ्युक्तेः । तथाकुलेचतुःपुरुषपर्यंतंसपिंडीकरणांतप्रेतकर्मसमाप्तेःप्रागाभ्युदयिकंकर्मनकार्यमित्यपिसः—प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थंततःपुंसिपंचमेशुभदंभवेदिति । अतएवानिर्वर्त्येत्यत्रसमानकर्तृकत्वमविवक्षितम् । यदोर्वंशंनरःश्रुत्वासर्वपापैःप्रमुच्यतइतिवत् । मुंडनादिस्वरूपमपिकात्यायनः—पुत्रोद्वाहःप्रवेशाख्यःकन्योद्वाहस्तुनिर्गमः । मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलम् । चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जयेद्वरणात्परम् । वरणात्तदुपक्रमकालाद्वाग्दानादित्यर्थः । मौंजीचोभयतःकार्यायतोमौंजीनमुंडनमिति । उभयतोविवाहात्प्रागूर्ध्वंचेत्यर्थः । वृद्धमनुः—एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषद्वयोः । नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयतइति । तथारंभोत्तरंसूतकेप्राप्तेविशेषःसंग्रहे—कूष्मांडीभिर्घृतंहुत्वागांदद्याच्चपयस्विनीम् । चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमारभेदिति ॥ ॥ अथप्रयोगः । कर्ताकृतमंगलस्नानंबालमलंकृत्यस्वदक्षिणस्थितमात्रंकेतमुपवेश्यदेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणबलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंचौलकर्मकरिष्ये तृतीयेवर्षेइतिसहोपनीत्येतिवासंकल्प्य गणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतंकृत्वाअग्निप्रतिष्ठापनतद्ध्यानांतंकृत्वाआघारावाज्येनेत्यंतेत्रिरग्निंपवमानंप्रजापतिंचेतिप्रधानदेवताआज्येनशेषेणस्विष्टकृतमग्निमित्यादिपूर्णपात्रनिधानांतेकृते प्रणीतानामुत्तरतोदर्भेषुव्रीहियवमाषतिलैःपृथक्पूरितानिनवानिशरावाण्येकैकशःप्राक्संस्थानिसादयेत् । अथान्यत्स्यादथापरमितिकारिकायामथशब्देनैकैकशआसादनप्रतीतेः । मातुःपूर्वभागेऽग्नेःपश्चादानडुहगोमययुतंशरावंशमीपर्णशरावंचनिदध्यात् । यवानामसंभवेतत्सदृशैर्व्रीहिभिःपूरयेदिति । गोमयमभूमिस्पृष्टमितिजयंतः । अनड्वान्शकटवहनसमर्थोबलीवर्दः । मातुर्दक्षिणतःपिताब्रह्मावा एकविंशतिकुशपिंजूलानिधारयन्नास्ते । अत्रविशेषंजयंतः—पितुरसंभवेन्यस्मिन्वाकर्तरिब्रह्माधारणएवाश्रयितव्यइति तदाब्रह्मानित्यइतिप्रतीयते । अस्मिन्नेवकालेताम्रमयक्षुरपरिग्रहइत्यपिसः । अतःप्रक्षालितःप्रागग्रःसमीपेनिधेयः । ततःकर्ताघारांतंकुमारेणान्वारब्धःकृत्वा ।

अग्नआयूंषीतितिसृणांशतंवैखानसाऋषयः अग्निःपवमानोदेवतागायत्रीच्छंदः चौलप्रधानाज्यहोमेवि० तिसृभिर्जुहोति
अग्नयेपवमानायेदं०। प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् चौलप्रधानाज्यहोमे० प्रजापते० इतिजुहुयात् प्रजापतयइदं०।
अथकर्ताशिशोःपश्चिमतःस्थित्वा शीतोष्णजलपात्रेदक्षिणवामपाणिभ्यामादायपात्रांतरेप्राङ्मुखोयुगपन्निनयति ॐ उष्णे
नवायउदकेनेहीति । महानसादुष्णमानीयशरावेकृत्वा शरावांतरेशीतमादायोक्तप्रकारेणशरावांतरेसिंचतीतिजयंतः ।
तासामपामेकदेशंपात्रांतरेगृहीत्वानवनीतेनतदभावेदधिद्रप्सेनमिश्रयेत् । दध्नोरसमुपादत्तेनास्तिचेन्नवनीतकमितिका
रिकोक्तेः । ताभिरद्भिःकुमारशिरोवामकर्णमारभ्यप्रदक्षिणंत्रिःक्लेदयति ॐ अदितिःकेशान्वपत्वापउंदंतुवर्चसइतिमंत्रं
प्रतिक्लेदनमावर्तयेत् । ततएकविंशतिकुशपिंजूलमध्येत्रीण्यादायकुमारस्यदक्षिणेकेशपक्षेअभ्यात्माग्राणिनिदधाति—
दक्षिणेकेशपक्षेऽथबालस्यत्रीन्कुशांकुरान् । बालाभिमुख्यपर्यंतान्पठित्वामंत्रमोषधेत्रायस्वैनमितिन्यसेदितिशौनकः ।
कुमाराभिमुखंपश्चिमाग्रान्कृत्वामंत्रेणनिधानमितिपारिजाते । केशपक्षेकुमारस्यहृदग्रंतत्कुशत्रयमितिकारिकाकारः ।
अग्रैर्हृदयमालिखन्निवनिदधातीतिजयंतः । शौनकानुसारिपारिजातमतेकुमाराभिमुख्येनपश्चिमाग्रान्कृत्वानिधानम् ।
प्रागग्राणांतस्यनित्याःप्राञ्चइतिपरिभाषायाःजयंतानुसारिकारिकामतेतुहृदयाभिमुखाग्रत्वम् । युक्तंचैतत् आत्मानंप्रत्य
भिमृश्येत्यत्रहृदयाभिमर्शनस्यैवसर्वयाज्ञिकसंमतत्वात् । तेषुपिंजूलेषुस्वधितिंनिदधाति स्वधितेमैनंहिंसीरिति । ॐ येना
वपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् । तेनब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासदितिसकेशानिपिंजूलानि

छित्त्वाप्रागग्राणिकृत्वाऽऽसादितशमीपर्णैरेकीकृत्यशिशुमातृहस्तेनिदधाति साचानडुहेगोमयेनिदधाति । प्रथमनिधाने
प्रागग्रत्वनियमोस्तिनद्वितीयइतिदेवत्रातः । ततोमध्यच्छिन्नकेशस्पर्शनिमित्ताशुचित्वनिवृत्त्यर्थोजलस्पर्शःकार्यः । एवमु
त्तरच्छेदनेषुसमंत्रकंपिंजूलनिधानादि । ॐ येनधातेतिद्वितीयच्छेदनेमंत्रः । ॐ येनभूयश्चरात्र्यामितितृतीये । उक्तत्रिमं
त्रैश्चतुर्थं । चत्वार्यैवंदक्षिणतश्छेदनानि । एवमुत्तरतःप्रत्येकंमंत्रैस्त्रीणिकृत्वाक्षुरधारामग्रतआरभ्यामूलंमंत्रेणनिमृजेत् ॐ
यत्क्षुरेणमर्चयतासुपेशसावप्तावपसिकेशान् । शुंधिशिरोमास्यायुःप्रमोषीरिति । शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थंकुर्वाणोऽक्षण्व
न्कुशलीकुर्वितिप्रैषेणनापितमनुशास्य प्रैषार्थमवबोधयेत् । ततोनवनीताद्यमिश्रितशीतोष्णावशिष्टाद्भिरार्द्रीकृतशिरसःप्रा
ङ्मुखस्यकुमारस्यदक्षिणकर्णमारभ्यशिखांतंशिखामारभ्यवामकर्णांतंवपनंकुर्वतानापितेनयथाकुलाचारंशिखास्थापनंकार
णीयम् । —उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवावपनंकारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिवापयेत् । दक्षिणंकर्णमारभ्यध
र्मार्थंपापसंचये । शिखाद्यंनवसंस्कारेशिखाद्यंतंशिरोवपेदित्यपरार्कोक्तेः । नवसंस्कारेप्रथमेचूडाकर्मोपनयनादौ । प्रायश्चि
त्तार्थस्यद्वितीयोपनयनादेःपापसंचयइत्यनेनसंग्रहात् । पराशरमाधवीयेलौगाक्षिः—दक्षिणतःकमुजावासिष्ठानामुभयतो
त्रिकश्यपानां मुंडाभृगवःपंचचूडाअंगिरसो वाजिमेकेमंगलार्थंशिखिनोऽन्येयथाकुलधर्मंचेति । कमुजाशिखा । वासिष्ठा
नामेकप्रवरिणामेकैवदक्षिणतोनियम्यते । त्र्यार्षेयाणांतुतिस्रः । अत्रीणांचकश्यपानांद्व्यार्षेयाणांवामदक्षिणेद्वेशिखे । त्र्यार्षे
याणांमध्येप्यन्या । भृगूणांवंशसमाचाराविरोधेनमुंडत्वम् । तद्विरोधेतुत्र्यार्षेयाणांतिस्रः पंचार्षेयाणांपंच । एवमंगिरसांपं

चार्षेयाणांपंचत्र्यार्षेयाणांतिस्रएके। पुनर्वाजिंललाटकर्णमूलस्पर्शिनींमालामिवकेशपंक्तिंमंगलार्थंकुर्वंति। मंगलार्थत्वकीर्तनेनतस्यांसत्यामपितदन्यशिखाधारणमावश्यकमितिध्वन्यते । शिखिनोऽन्यइतिकुलधर्मतएवतेषांदेशनियमोनान्यःप्रकारइत्यर्थः। संख्यानियममाहाश्वलायनकारिकाकारः—शिखाअपिचकर्तव्याकुमारस्यार्षसंख्ययेति। एवंचौलकालधृतशिखानांमध्येमध्यशिखेतरशिखानामुपनयनकालेवपनंकार्यं।—मध्येशिरसिचूडास्याद्वसिष्ठानांतुदक्षिणे। उभयोःपार्श्वयोरत्रिकश्यपानांशिखामतेतिवृद्धोदाहृतवचसिमध्यशिखायानिमित्तविशेषसंयोगंविनाविहितायानित्यत्वेन सदाबद्धशिखेनचेतिनित्यविधिविषयत्वौचित्यादितरशिखानामनुपनीतधार्यत्वेनमाधवोक्तेश्चेत्यलम्। वपनोत्तरंस्नापितंभूषितंकुमारंदक्षिणतोमातुरुत्संगेस्थापयित्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । व्रीह्यादिपात्राणिनापितायदत्वादशानांत्रयाणांवाब्राह्मणानामन्नेनतर्पणंसंकल्प्यभूयसींदक्षिणांदत्वेश्वरार्पणंकुर्यात् । अत्रत्यब्राह्मणभोजनेभुक्तवतःप्रायश्चित्तमाहपराशरः—निवृत्तेचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा।चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येषुतुभुक्त्वान्नंसंस्कारेषुद्विजोत्तमः। नियोगादुपवासेनशुद्ध्यतेनिंद्यभोजनादिति । चौलोत्तरंविशेषःस्मृत्यर्थसारे—विवाहमौंजीचौलोर्ध्ववर्षमर्धंतदर्धकम्। सपिंडाःपिंडंनोदद्युर्गयायांदद्युरेवतइति। एवममंत्राचौलक्रियाकुमार्याभवतिहोमस्तुसमंत्रकइतिपारिजाते । होमोप्यमंत्रःकार्योनवेतिवृत्तिकृद्देवत्रातश्च । जयंतस्त्वाह—स्त्रियामप्येवमेवाहोमकमग्निस्थापनपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वोदकसमानयनादिक्षुरमार्जनपर्यवसानममंत्रकंभवतीति । केचित्कर्मबोधनार्थइतिकृत्वाशीतोष्णाभिरितिप्रैषमिच्छंतीति ।

आश्वलायनस्मृतौ—होमकृत्यंतुपुंवत्स्यात्स्त्रीणांचूडाकृतावपीति । मनुः—अमंत्रिकातुकार्येयंस्त्रीणामावृदशेषतइति । एवंचामंत्रकहोमानुष्ठानमुचितमितिप्रतिभातिसूत्रमनुवाक्ययोःसंवादात् । मंत्राणामुपगमेपितत्प्रमाणकदेवतानांहोमांगत्वसंभवेनतदुद्देश्यकत्यागसंभवात् । दक्षिणेग्नौप्रतिप्रस्थातृकर्तृकेदशातिमुक्तिहोमानांबौधायनीयकल्पभाष्येप्रसिद्धत्वाच्चेत्यलम्। शूद्रस्याप्यमंत्रकंचूडाकर्माहयमः—शूद्रोऽप्येवंविधःकार्योविनामंत्रेणसंस्कृतः। नकेनचित्समसृजच्छंदसातंप्रजापतिरिति। अतएवतदीयचूडाकर्मणिलग्नविशेषमाहगुरुः—चंद्रोदयोंगनानांतुप्रशस्तःक्षुरकर्मणि। प्रशस्तःकथितस्तद्वद्विट्शूद्राणांयमोदयइति। चंद्रोदयश्चंद्रदेवताकंलग्नं। यमोदयःशनिदेवताकंलग्नं। नचैवंशूद्रस्यशिखाधारणंस्यात्तत्रच—नशिखानोपवीतं चनोच्चरेत्संस्कृतांगिरमितिप्रभासखंडवचोविरोधइतिशंक्यम् । पारंपर्येणशिखाधारणादिसदाचारयुक्तसच्छूद्रविषयत्वाद्विधेः निषेधस्यतदितरविषयत्वात्। इतिसंस्कारकौस्तुभेचौलम् ॥ ॥ ॥

अथाक्षरस्वीकारः॥ नृसिंहः—अक्षरस्वीकृतिःप्रोक्ताप्रासेपंचमहायने । उत्तरायणगेसूर्येकुंभमासंविवर्जयेदिति। मुहूर्तसंग्रहे—उत्तरायणगेसूर्येकुंभमासंविवर्जयेत्। पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविनेति। बृहस्पतिः—विद्यारंभोव्रतोद्देशःक्षौरंचैवविशेषतः। गलग्रहेनकर्तव्यंयदीच्छेत्पुत्रजीवितमिति। गलग्रहस्वरूपंराजमार्तंडः—त्रयोदश्याश्चतुष्कंचसप्तम्यादिदिनत्रयम्। चतुर्थीचैकतःप्रोक्ताअष्टावेतेगलग्रहाइति। ल्यब्लोपेपंचमी। तस्याःप्रतिप्रसवमाहदेवरातः—त्रयोदश्यक्षरेश्रेष्ठेति। मार्कंडेयः—वारेदिनेशभृगुसुज्ञबृहस्पतीनांविद्वानसौभवतीति। वसिष्ठः—रविवारेतुपूर्वाह्णेविद्यारंभो

विधीयते । चंद्रवारेऽपराह्णेतुविद्यागुर्वीविधीयतेइति । महेश्वरः—हस्तादित्रितयेतथानिर्ऋतिभेपूर्वात्यभेष्वश्विभेमित्रर्क्षेचमृगादिपंचसुशुभःप्रारंभआद्यःस्मृतः। विद्यानांहरिभत्रयेचदिवसेसूरेर्भृगोर्वादिनेऽनध्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथौकेंद्रस्थितैःसद्ग्रहैरिति । राजमार्तंडः—विद्यारंभःप्रशस्तोभवतिमधुरिपौप्राप्तबोधेशशांकेशस्तेतीक्ष्णद्युतौचत्रिदशपतिगुरावुद्गतेचाथशुक्रे । स्वाध्यायेसिंहसंस्थंखरकिरणयुतंदेवपूज्यंविहायशुक्रादित्येज्यवारेत्रिदशपतिगुरौकेंद्रसंस्थेनपापे । पापेनिषिद्धस्थानस्थिते । अक्षरारंभप्रकारस्तुमाधवीयेमार्कंडेयेनोक्तः—पूजयित्वाहरिंलक्ष्मींदेवींचैवसरस्वतीम् । स्वविद्यासूत्रकारांश्चस्वविद्यांचविशेषतः । एतेषामेवदेवानांनाम्नातुजुहुयाद्घृतम् । दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणांकर्तव्यंचात्रपूजनम् । प्राङ्मुखोगुरुरासीतवरुणाभिमुखंशिशुम् । अध्यापयेत्तुप्रथमंद्विजातिभिःसुपूजितइति । अनेनगुरुपूजनमपिकर्तव्यमितिसूचितम् । सरस्वतीपूजनादिप्रकारमाहपारिजातेगर्गः—स्नात्वाशुचौसमेदेशेगोचर्ममात्रमुपलिप्यसैकतंस्थंडिलंकृत्वापालाशशाखयामृदंखनित्वातस्यांसरस्वतीमावाहयेत्—भुवनमातःसर्ववाङ्मयरूपेणागच्छागच्छेति । ततःप्रणवेनार्घ्यपाद्याचमनीयगंधपुष्पाक्षतधूपदीपपायसगुडौदननैवेद्यसमर्पणनमस्कारान्कृत्वाचार्यंशक्तितोवस्त्रालंकारादिभिःपूजयित्वासरस्वतीविघ्नेशाचार्यांस्त्रिःप्रदक्षिणीकृत्यप्रणवपूर्वकमक्षरमारभेत् । ततआचार्याभिवंदनंकृत्वासरस्वत्यादीनावाहनक्रमेणोद्वासयेद्विद्यावृद्धिर्भवतीति । विष्णुधर्मोत्तरेधात्रीपूजनमत्राधिकमुक्तम् । ब्राह्मणानांगुरूणांचदेवतानामनंतरम् । ततःसंपूज्यवित्तेनधात्रींरामगुरुंतथेति । गुरूणांपित्रादीनांगुरुमाचार्यम् । इतिसंस्कारकौस्तुभेऽक्षरस्वीकारः ॥ ॥

अथानुपनीतधर्माः ॥ माधवीयेविष्णुपुराणे—भक्ष्याभक्ष्येतथापेयेवाच्यावाच्येतथानृते । अस्मिन्कालेनदोषःस्यात्सयावन्नोपनीयतइति । एतदपवादस्तत्रैवस्मृत्यंतरे—स्यात्कामचारभक्ष्योक्तिर्महतःपातकादृतेइति । गौतमः—यथोपपादितमूत्रपुरीषोभवतिनतस्याचमनकल्पोविद्यतेनब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्रस्वधानिनयनादिति । यथोपपादितेत्यनेनदिवासंध्यासूदङ्मुखत्वंरात्रौदक्षिणामुखत्वमित्यादिनियमाभावोज्ञाप्यते । कल्पग्रहणाद्भिरुन्मृजेदित्यादीतिकर्तव्यतानिषेधोनत्वाचमनस्यैव । शुद्ध्येरंस्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततइतियाज्ञवल्क्यवचोव्याख्यावसरे चकारादनुपनीतोऽपीतिविज्ञानेश्वरेणानुपनीतस्याचमननिमित्तस्त्रीशूद्रतुल्याचमनस्वीकाराच्च । रजस्वलादिस्पर्शेतुपारिजातेस्मृतिदीपिकायांव्यवस्थोक्ता—शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबंधनमिति । विज्ञानेश्वरोक्तमनुपनीताचमनमपिकुमारावस्थायांबोध्यम् । रजस्वलादिस्पर्शनिमित्तस्नानविधेस्तत्तन्निमित्ताचमनविधेश्चसाहचर्यदर्शनात् । अन्यत्रेत्यादिनापितृकर्मणिदाहादावनुपनीतस्यापिमंत्रोच्चारणंभवतीतिज्ञाप्यते । तदपिकृतचूडस्यत्रिवर्षस्यवाज्ञेयम् ।—अनुपेतोपिकुर्वीतमंत्रवत्पैतृमेधिकम् । यद्यसौकृतचूडःस्याद्यदिस्याच्चत्रिवत्सरइतिसुमंतूक्तेः । अत्रचूडाप्रथमवर्षातिरिक्तवर्षकृताज्ञेया । कृतचूडस्तुकुर्वीतउदकंपिंडमेवच । स्वधाकारंप्रयुंजीतवेदोच्चारंनकारयेदितिव्याघ्रवचनस्यसुमंतुवचनाविरोधायप्रथमवर्षकृतचूडविषयत्वात् । तथैवमाधवादिभिरुक्तेः । यत्तु—असंस्कृतेनपत्न्याचह्यग्निदानंसमंत्रकम् । कर्तव्यमितरत्सर्वंकारयेदन्यमेवहीति । तदपिप्रथमवर्षकृ

तचूडंप्रत्येवाग्निदानेनमंत्रप्रतिप्रसवार्थंलाघवात् । शेषस्याशक्तिप्राप्तार्थानुवादत्वसंभवान्नत्वकृतचूडविषयं अत्यंताप्राप्तविशिष्टविधेरन्याय्यत्वात् । नापिसुमंतुवाक्यविषयेप्यशक्तविषयम् । अग्निदानेऽश्रुतप्रतिनिधिनिरासपरत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वात् । एतच्चौरसविषयम्—पित्रोरनुपनीतोपिविदध्यादौरसःसुतः । और्ध्वदेहिकमन्येतुसंस्कृताःश्राद्धकारका इतिस्कांदात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मयावन्मौंजीनबध्यते । मंत्राननुपनीतोपिपठेदेवैकऔरसइतिसुमंतूक्तेश्च ॥ इतिसंस्कारकौस्तुभेऽनुपनीतधर्माः ॥ ॥ अथबालपितृधर्माः ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—अपथ्यंनचबालानांतथाभार्गवपश्यताम् । पश्यद्भिःपित्रादिभिरपथ्यंनिवारणीयमित्यर्थः । बालकाश्चानुनेयाःस्युर्धर्मकामैःसदानरैः । तेषांभोज्यप्रदानेनगोदानफलमाप्नुयात् । तेषांक्रीडनकंदत्वामोदतेनंदनेदिवि । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनबालानग्रेतुभोजयेत् । अभुक्तवत्सुबालेषुनचाश्नीयात्कदाचनेति । इतिसंस्कारकौस्तुभेबालपितृधर्माः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथोपनयनम् ॥ योगरूढमेतत्पदम् । आचार्यसमीपनयनांगकोगायत्र्युपदेशोहिप्रधानम् । गायत्र्याब्राह्मणमसृजदिति श्रुतौ गायत्र्याब्राह्मणमुपनयीतेतिकातीयवाक्ये—-तत्रयद्ब्रह्मजन्मास्यमौंजीबंधनचिह्नितम् । सातस्यमातासावित्रीति मनुवाक्येअत्रास्यमातासावित्रीतिगौतमवाक्येचद्विजत्वसंस्कारेगायत्रीहेतुत्वसंकीर्तनस्यगायत्र्युपदेशहेतुकत्वाशयेनैववर्णनीयत्वात् । समिद्दर्भादिपदस्येवांगवाचिनोप्युपनयनपदस्यतत्संबंधेनप्रधानसंज्ञात्वोपपत्तेः । अतएवापरार्केणोक्तम्—उपनयनंनामबटोर्गायत्रीसंबंधकरणं तच्चाचार्यकर्तृकं । अधीहिभोरितिबटोराचार्यप्रयोजकव्यापारउपनयनम् । अष्टवर्षोब्राह्मणआत्मानमुपनाययेदितिबुधस्मृतौस्पष्टाभिधानादिति । यद्यपिकल्पतरुणाबुधवचनंपित्राद्युपनेत्रभावविषयमितिव्याख्यातम् यद्यपिचमेधातिथिनापितुरभावे व्युत्पन्नमतिनामाणवकेनात्मोपनाययितव्यः गौतमंप्रतिजाबालस्यब्रह्मचर्यंभगवतिवत्स्यामीतिप्रार्थनालिंगादित्युक्तं तथापिबहिःप्रयोगप्रार्थनादिव्यापारांतरस्यणिजर्थत्वांगीकारेणोपनयनपदएवापरार्कोक्तार्थादतिरिक्तार्थांगीकारस्तयोर्नतूपनयनशब्देतदुक्तार्थत्यागइतिमंतव्यम् ॥ ॥ अथोपनयनाधिकारिणः ॥ तत्रवृद्धगार्ग्यः—-पितापितामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः । उपनायेऽधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरइति । भ्रातापितुर्भ्राता । पितैवोपनयेत्पुत्रंतदभावेपितुःपिता । तदभावेपितुर्भ्रातातदभावेतुसोदरइतिपितामहस्मरणात् । अग्रजाइत्यत्राकारलोपश्छांदसः । तथाचज्ञातिपदोक्तेषुसपिंडेषुतदतिरिक्तेषुचगोत्रजेषुयेऽग्रजावृद्धाःबटोरपेक्षयेत्यर्थः । उपनेयकनिष्ठाचार्यत्वस्यनिषिद्धत्वात् । यत्तु—असंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैरितियोगीश्वरवचस्तत्पितामहवचोनुरोधेनपितृव्याभावविषयम् । पित्राद्युक्ताधिकार्यभावेकर्तारमाहशौनकः—कुमारस्योपनयनंश्रुताभिजनवृत्तवान् । तपसाधूतनिःशेषपाप्माकुर्याद्द्विजोत्तमइति । आचार्यंकुर्यादित्यधिकृत्यव्यासोपि—वेदैकनिष्ठंधर्मज्ञंकुलीनंश्रोत्रियंशुचिम् । स्वशाखाढ्यमनालस्यंविप्रंकर्तारमीप्सितमिति । श्रोत्रियलक्षणंब्राह्मे—जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयःसंस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्वत्त्वाच्चापिविप्रत्वंत्रिभिःश्रोत्रियउच्यतेइति । अविद्वत्कर्तृकोपनयनेदोषमाहश्रुतिः । उभयोस्तमसोवाएषतमःप्रविशतियमविद्वानुपनयतेयश्चाविद्वानिति । नचैतद्वचनेभ्यःकृत्स्नशाखाध्यायिनएवाचार्यत्वंनैकदेशाध्यायिनइतिशंक्यं ।

गोमधुपर्कार्हौवेदाध्यायआचार्यऋत्विक्स्नातकोराजाधर्मयुक्तश्चेतिधर्मसूत्रव्याख्यावसरेउज्ज्वलाकृता । अतएववेदैकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौसंभवतइत्यभिधानात् । बटूपनेत्रोरधिकारसिद्ध्यैप्रायश्चित्तमाहपारिजातेवृद्धविष्णुः—कृच्छ्रत्रयंचोपनेतात्रीन्कृच्छ्रांश्चबटुश्चरेदिति । आचार्यस्यगायत्र्युपदेशेयोग्यतासिद्ध्यैजपमप्याहसएव—सावित्रीमभ्यसेदग्निपवित्राणिचसंस्मरन् । सहस्रंद्वादशावृत्तंसावित्रींप्रजपेद्बुधः । स्वाधिकारार्थमेवास्याःप्रदानार्थंहितत्स्मृतमिति । अग्निपवित्राण्यग्निःशुचिव्रततमइत्यादीनि । संस्मरन्नितिलडादेशेनगायत्रीजपंसंकल्प्यतस्मात्पूर्वंमानसजपएतेषांगायत्रीजपाधिकारसिद्ध्यर्थंकार्यइतिज्ञाप्यते । इत्थंहिसंस्मरणस्याभ्यसेदित्युक्तभावनासमकालत्वंलभ्यते । सावित्रीपदसमानाधिकरणसहस्रपदस्यसंख्याविशिष्टसंख्येयपरत्वाच्च द्वादशावृत्तमित्यस्यनसंख्यायामन्वयः । पंचपंचाशतस्त्रिवृतइत्यत्रनिवृत्तामितिविपरिणामाभावेपंचसंख्यायाइवपंचाशत्संख्यायांसंभवतितुविशेष्येएकसंख्यापरिच्छिन्नेपिसंख्यांतरपरिच्छिन्नावृत्तिवैशिष्ट्यस्यवक्तुंशक्यत्वात् । ततश्चद्वादशाधिकसहस्रसंख्योजपःकार्यइतितात्पर्यार्थः । गायत्र्याःप्रदानार्थंयोधिकारस्तदर्थमित्यंत्यार्धयोजना । इत्युपनयनाधिकारिनिर्णयः ॥ ॥ अथोपनयनकालः । याज्ञवल्क्यः—गर्भाष्टमेऽष्टमेवाऽब्देब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशेसैकेविशामेकेयथाकुलमिति । गर्भाधानमवधिंकृत्वाजन्मतोवाष्टमइतिव्याख्यामाहविज्ञानेश्वरः । गर्भग्रहणंसर्वत्रानुवर्तते । गर्भादेकादशेराज्ञोगर्भात्तुद्वादशेविशइतिस्मृत्यंतरादित्यप्याहहेमाद्रौपैठीनसिः——गर्भपंचमेब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमेवागर्भैकादशेराजन्यंगर्भद्वादशेवागर्भद्वादशेवैश्यंगर्भषोडशेवेति। अत्रकामसंयोगंविनागर्भाष्टमात्पूर्वपाठेनगर्भपंचमस्यापिनित्यत्वंज्ञाप्यते । बौधायनः—गर्भादिसंख्यावर्षाणांतदष्टमेषुब्राह्मणमुपनयेद्राजन्यमेकादशेवैश्यंद्वादशइति । तदष्टमेषुगर्भाष्टमेषु । बहुवचनंषष्ठसप्तमयोःसंग्रहार्थं । यस्मिन्वर्षेगर्भोभूत्वाशेतेसगर्भइतिहरदत्तः । गर्भसहचरितोब्दोगर्भशब्देनोच्यतइतिभारुचिःकर्कश्च । अब्दश्चात्रचांद्रश्चैत्रशुक्लप्रतिपदादिरितिकेचित् । अन्येत्वष्टममासारंभंगर्भाधानंचारभ्यवर्षप्रवृत्तिरित्याहुः । तस्मात्पंचममितिपंचमीसमासः । एवंगर्भाष्टमादिशब्देषुद्रष्टव्यम् । उक्तवचनेष्वष्टमवर्षसंबंधेनैवाष्टवर्षत्वं नत्वतीताष्टवर्षत्वेनेतिनित्यःकालः ॥ ॥ अथकाम्यः । उशनाः—जन्मतःपंचमेवर्षेब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञस्तुषष्ठेवैश्यस्यसप्तमेतुबलार्थिनइति । बौधायनः——अथकाम्यानिभवंतिसप्तमेब्रह्मवर्चसकाममष्टमेआयुःकामंनवमेतेजस्कामंदशमेऽन्नाद्यकाममेकादशइंद्रियकामंद्वादशेपशुकामंत्रयोदशेमेधाकामंचतुर्दशेपुष्टिकामंपंचदशेभ्रातृव्यवंतंषोडशेसर्वकाममिति । भ्रातृव्यवंतमित्यनेनाभिचारकाममितिध्वन्यते । हेमाद्रौसप्तमइत्यारभ्यपशुकाममित्यंतंबौधायनीयसदृशमापस्तंबवचउदाहृत्याद्यवाक्यद्वयमब्राह्मणविषयं । शेषंवर्णत्रयसाधारणमित्युक्तम् ॥ इतिकाम्यःकालः ॥ ॥ गौणकालावधीनाहवर्णभेदेनयाज्ञवल्क्यः——आषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशाच्चवत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशांकालऔपनायनिकःपरइति । यद्यप्ययमाङ्अभिविधौ षोडशाब्दानिविप्रस्येतिशंखस्मृतेस्तथापिगर्भादिसंख्यावर्षाणामित्युपक्रम्याषोडशाद्ब्राह्मणस्यापतितासावित्रीतिगौतमेनाभिधानात्पंचदशवर्षाण्येवगौणःकालइतिमंतव्यम् । अतएवयमः—सावित्रीपतितायस्यदशवर्षाणिपंचच । सशिखंवपनंकृत्वाव्रतंकुर्यात्समा

हितः । एकविंशतिरात्रंचपिबेत्प्रसृतियावकम् । हविषाभोजयेच्चैवब्राह्मणान्सप्तपंचवा । ततोयावकशुद्धस्यतस्योपनयनंस्मृतमिति । इदंचोक्तावधिगौणकालानंतरवत्सरेसंभवदुपनयनस्यज्ञेयम् । तदुत्तरोत्तरसंवत्सरेषुतुक्रमेणमनूक्तंकृच्छ्रत्रयमापस्तंबोक्तंद्वैमासिकंत्रैविद्यकंब्रह्मचर्यंवसिष्ठोक्तंत्रिरात्राधिकमासचतुष्टयसाध्यमुद्दालकव्रतम् । तदुक्तमेवाश्वमेधावभृथस्नानम् तदुक्तमेवव्रात्यस्तोमानुष्ठानमितिव्यवस्थयाकृतप्रायश्चित्तानामुपनयनंबोध्यम् ॥

॥ अथोपनयनेऽयनादिनिर्णयः । तत्राश्वलायनः—उदगयनआपूर्यमाणपक्षेकल्याणेनक्षत्रेचौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाइति । कल्याणंज्योतिःशास्त्राविरोधीतिवृत्तिकृत् । उदगयननियमापवादमाहवृद्धवसिष्ठः—विप्रस्यक्षत्रियस्यापिमौंजीस्यादुत्तरायणे । दक्षिणेतुविशांकुर्यान्नानध्यायेनसंक्रमइति । वर्णविशेषंप्रतिऋतुविशेषप्राशस्त्यमुक्तंश्रुतौ—वसंतेब्राह्मणमुपनयीतग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्यंवर्षासुरथकारमिति । अत्रमाहिष्येणकरण्यांतुरथकारःप्रजायतइत्युक्तरथकारस्यवर्षाविधिः । तदीयोपनयनेसप्रमाणत्वस्यविज्ञानेश्वरेणोपन्यासात् । नतुसौधन्वनस्य तस्योपनयनेप्रमाणाभावात् । नचैवंविप्रंप्रतिवसंतनियमात् विनर्तुनावसंतेनकृष्णपक्षेगलग्रहे । अनध्यायेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हतीतिबृहस्पतिनावसंताभावेदोषकथनाच्चोत्तरायणस्यतंप्रतिनित्यप्राप्तितयाविधिवैयर्थ्यमितिवाच्यम् । केनापिनिमित्तेनवसंतालाभेतदन्योत्तरायणप्रापणार्थत्वात् । तथाचगर्गः—माघादिशुक्रांतकपंचमासाःसाधारणावासकलद्विजानामिति । वृद्धगार्ग्यः—माघादिमासषट्केतुमेखलाबंधनंमतमिति । नचैवमेताभ्यामेवशास्त्राभ्यांपौनरुक्त्यम् । उत्तरायणशून्यमाघादिभागाषाढांत्यभागयोर्निवृत्त्यैउत्तरायणविधेरावश्यकत्वात् । नचोत्तरायणविधिनैवमाघादिमासप्राप्तेस्तच्छास्त्रंव्यर्थमितिवाच्यम् । मकरार्कविशिष्टपौषनिषेधार्थत्वात् पंचसंख्याविधेर्मिथुनार्कविशिष्टाषाढनिवृत्त्यर्थत्वाच्च । षट्संख्याविधेस्तुवैश्यंप्रतिश्रावणादिनिषेधार्थत्वात् । अस्तिहितंप्रतिदक्षिणायनविधिर्बृहस्पतिवृद्धवसिष्ठोक्तः—विप्रस्यक्षत्रियस्यापिमौंजीस्यादुत्तरायणे । दक्षिणेतुविशांकुर्यान्नानध्यायेनसंक्रमइति । शरदलाभेश्रावणाद्यन्यदक्षिणायनप्रापकस्यवक्तुंशक्यत्वाच्च । एवंचब्राह्मणेनदक्षिणायनेउपनयनंनकार्यं नापिपौषाषाढयोःसत्यप्युत्तरायणे । उत्तरायणविशिष्टमाघादिपंचमासेषुकार्यं । तत्रापिमीनार्कप्रभृतियावन्मिथुनप्रवेशंप्रशस्तःकालः चांद्रसौरान्यतरवसंतलाभात् । मीनमेषयोर्वावसंतंइतिबौधायनोक्तेः । मीनमेषयोस्तुप्रशस्ततरः—मृगकुंभगतेभानौमध्यमंमीनमेषयोः । उत्तमंगोयुगस्थेऽर्केऽत्यधमंचोपनायनमितिबृहस्पतिवचनात् । मृगोमकरः गौर्वृषः युगंमिथुनम् । मीनार्कविशिष्टश्चैत्रोऽनेकनिषेधापवादकतयाप्रशस्ततमः । मीनस्थितेऽर्केखलुचैत्रमासेशुभप्रदोब्राह्मणमौंजिबंधइतिबृहस्पतिवाक्यस्यतदर्थत्वात् । अतएवोक्तंतेनैव—गोचराष्टकवर्षाभ्यांगुरुशुद्धिर्नलभ्यते । तदोपनयनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवौ । शुक्रेनष्टेतथाजीवेदुर्बलेचंद्रभास्करे । व्रतोपनयनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवौ । जीवभार्गवयोरस्तेसिंहस्थेदेवतागुरौ । मेखलाबंधनंशस्तंचैत्रेमीनगतेरवौ । अमुनैवाशयेनाहराजमार्तंडः—वसंतसमयेकुर्यादब्देगर्भाष्टमेपिवा । मेधावीमेखलाबंधंजन्ममासेऽथजन्मभेइति । अत्रवसंतपदंमीनार्कविशिष्टचैत्रपरं । निषेधसामान्यापवादकत्वेनक्लृप्तकालस्यैवनिषेधविशेषापवादत्वबोधनेलाघवात् । विप्रंप्रत्येवतद्विशेषप्रशस्ततमत्वज्ञापनेलाघवात् गर्भाष्टमेपिवेत्यव्ययाभ्यांत

दनादरोध्वन्यते । अतएवशौनकः—गर्भाष्टमेगर्गपराशराद्यैःफलंयदुक्तंव्रतबंधनेतु । ततोधिकंजन्मसुतारकासुमासेथवाजन्मनिवाडवानामिति । वाडवानांब्राह्मणानां । यन्मीनार्केजन्ममासेजन्मनक्षत्रेचोपनयनंकर्तव्यमित्यनूद्य तद्गर्भाष्टमफलाधिकफलमितितात्पर्यार्थः । यत्तुराजमार्तंडः—जातंदिनंदूषयतेवसिष्ठोह्यष्टौचगर्गोनियतंदशाऽत्रिः । जातस्यपक्षंकिलभागुरिश्चशेषाःप्रशस्ताःखलुजन्ममासि । जन्ममासेतिथौभेचविपरीतदलेसति । कार्यंमंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाइति तन्मीनार्कचैत्रान्यकालविषयम् । त्रिविधेप्युक्तसमयेशुक्लपक्षःप्रशस्ततमः आपूर्यमाणपक्षइत्याश्वलायनोक्तेः । कृष्णपक्षेत्रेधाविभक्तेंऽत्यतृतीयोंशोनिषिद्धः मध्यमप्रथमांशौप्रशस्ततरौ । शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविनेतिबृहस्पत्युक्तेः । शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णपक्षेत्रिधाकृते । अंत्यभागंविनान्यौद्वौगणितौमध्यमाधमावितिस्मृत्यंतराच्च । अथतिथयोनृसिंहः—तृतीयापंचमीषष्ठीद्वितीयाचापिसप्तमी । उभयोःपक्षयोश्चैवविशेषेणसुपूजिताः । धर्मकामौसितेपक्षेकृष्णेचप्रथमातथा । कृष्णेत्रयोदशींकेचिदिच्छंतिमुनयस्तथा । द्वादश्येकादशीचैवमध्यमेचप्रचक्षतइति । धर्मोदशमी । कामस्त्रयोदशी । तेअपिसितेकृष्णेचेत्यन्वयः । प्रथमातथाकृष्णे कृष्णेत्रयोदश.मितिमध्यममणिन्यायेनान्वयः । मध्यमेचेत्यत्रपक्षद्वयइतिबोध्यम् । नारदः—एकांचतुर्थींसंत्यज्यकृष्णपक्षेतुमध्यमाः । आपंचम्यास्तुतिथयःपराःस्युरतिनिंदिताइति । परास्तृतीयांशगताः । यस्तुप्रथमातथेतिप्रतिपद्विधिःसकृतप्रायश्चित्तव्रात्योपनयनविषयः । प्रशस्ताप्रतिपत्कृष्णेकदाचिच्छुभगेविधौ । चंद्रेबलयुतेलग्नेवर्षाणामतिलंघनइतिव्यासोक्तेः । एवं—चंद्रेबलयुतेलग्नाच्छुभभावेशुभे

क्षिते । चतुर्दशींप्रशंसंतिकुमारेवयसाधिकेइति चतुर्दशीविधिरपि । अतिलंघनाधिकशब्दाभ्यांगौणकालातिक्रमस्यविवक्षितत्वात् । अपरार्के—नष्टेचंद्रेष्टमेशुक्रेनिरंशेभास्करेतथा । कर्तव्यंनोपनयनंनानध्यायेगलग्रहेइति । निरंशस्वरूपमन्यत्रोक्तम्—राशेःप्रथमभागस्थोनिरंशःसूर्यउच्यते । युगादित्वादिनानध्यायानामपिप्रतिप्रसवमाहभारद्वाजः—याचैत्रवैशाखसितातृतीयामाघस्यसप्तम्यथफाल्गुनस्य । कृष्णेद्वितीयोपनयेप्रशस्ताप्रोक्ताभरद्वाजमुनींद्रमुख्यैरिति । अत्रचैत्रसिततृतीयामाघशुक्लसप्तम्योर्मन्वाद्योःप्रतिप्रसवः । मन्वादिषुतयोःस्मृत्यर्थसारेपाठात् वैशाखतृतीयायायुगादेरपि । ज्येष्ठशुक्लद्वितीयातुआश्विनेदशमीसिता । चतुर्थीद्वादशीमाघेएताःसोपपदाःस्मृताइत्येतासामपितत्रैवानध्यायत्वमुक्तमितितताअपिवर्ज्याः । गलग्रहाउक्तामुहूर्ततत्वे——प्रतिपत्पूर्वंचतुष्कंनवमीपूर्वत्रयंचतुर्थींच । अष्टौगलग्रहास्त्याज्यागर्गस्यमतेतथाषष्ठी । अत्राप्यपवादःषष्ठीसप्तमीत्रयोदशीनांविनियोगोपन्यासेनदर्शितःस्मृत्यंतरे—अनध्यायस्यपूर्वेद्युरनध्यायात्परेहनि । व्रतारंभंविसर्गंचविद्यारंभंविवर्जयेदिति । एतदपवादोपिद्वितीयासप्तमीत्रयोदशीविनियोगेनदर्शितः । अयंगलग्रहापवादश्चमूकाद्युपनयनविषयइतिकेचित् । वासरनियममाहनारदः—गुरुशुक्रबुधानांतुवाराःश्रेष्ठतमाःस्मृताः । अधमःसोमवारस्तुसूर्यवारस्तुमध्यमः । वारौमंदारयोर्वर्ज्यौकृष्णेवर्ज्योनिशापतेः । अस्तंगतस्यसौम्यस्यवारोवर्ज्योद्विजन्मनीति । तथा—शाखाधिपतिवारश्चशाखाधिपबलंतथा । शाखाधिपतिलग्नंचदुर्लभंत्रितयंव्रतइति । शाखाधिपवारानाहबृहस्पतिः—बह्वृचानांगुरोर्वारोयजुर्वेदजुषांकवेः । सामगानांधरासूनोरथर्वविदुषांरवेरिति । अमुनैववा

क्येनबह्वृचशाखाधिपोगुरुरित्यादिध्वन्यते । बलंगोचराष्टवर्गादि । शाखाधिपबलासंभवेदोषमप्याह मदनरत्नेवृद्धगार्ग्यः—शाखाधिपेबलिनिकेंद्रगतेचमौंजीबंधस्तदीयदिवसेषुशुभायक्लृप्तः । अस्मिन्बलेनरहितेतुपुनर्द्विजानांस्याद्वर्णसंकरइतिप्रवदंतितज्ज्ञाइति । तथावर्णाधिपबलमप्यपेक्ष्यते—सदानुकूलेचैकस्मिन्वर्णेशबलशालिनि । ब्राह्मणादेःप्रकुर्वीतकुमारंव्रतचारिणमितिपराशरोक्तेः ।—पतीसितेज्यौविप्राणांनृपाणांकुजभास्करौ । वैश्यानांशशभृत्सौम्याविवितिवर्णाधिपाःस्मृताइतितेनैवव्यवस्थाप्रदर्शनाच्च । मदनरत्नेराजमार्तंडः—पितुःसूर्यबलंश्रेष्ठंशाखावर्णेशयोर्बटोः । सर्वेषांगुरुचंद्रर्क्षबलंश्रेष्ठंव्रतादिषु । मौंजीबंधेविवाहेचप्रतिष्ठायांविशेषतः । गोचरेणैवकर्तव्यंवैधंबलमकारणमिति । सर्वेषामित्यनेनयेषांनशाखाधिपोगुरुस्तेषामपिबटूनांतत्पितॄणांचगुरुबलमावश्यकम् । उभयोरलाभेबटोरावश्यकमितिध्वन्यते । वैधंवामवेधप्रयुक्तम् । गर्भाष्टमादिनित्यकालेबटोर्गुरुबलालाभेशांत्यातल्लाभः । अनित्यकालेषुनैवमित्याहनारदः—बालस्यबलहीनोपिशांत्याजीवोबलप्रदः । यथोक्तवत्सरेकार्यमनुक्तेनोपनायनमिति । अनुक्तेनित्यत्वेनेतिशेषः । केचिद्दुष्टस्थानेषुस्थितेबृहस्पतौशांत्यापिनोपनयनाधिकारइत्याहवसिष्ठः—बंधौतृतीयेरिपुराशिसंस्थेइच्छंतिपूजांदशमेसुरेज्ये । नेच्छंतिपूजांजनिगेव्ययस्थेपुरातनाअष्टमगेपिसूराविति । बंधुश्चतुर्थः रिपुराशिःषष्ठः जनिर्जन्मराशिः व्ययोद्वादशोराशिः । अतिसंकटेएतेष्वपिराशिषुपूजाहोमादेर्द्विगुणत्वादिवृद्धिकल्पनयोपनयनंकार्यं नतूक्तसंवत्सरातिक्रमःकार्यः । तथाच गुरुः—तस्माद्ग्रहेभ्यःकालत्वाद्बलीसंवत्सरोमतइति । राशिविशेषस्थस्यगुरोरष्टमादिस्थानस्थितस्यापिनाधिकारप्रतिबंधत्वमित्याहभरद्वाजः—धनुर्मीनकुलीरस्थोजीवोजन्मांत्यमृत्युगः । अतिसौख्यंबटोःकुर्याद्वसिष्ठवचनंयथेति । धनुर्मीनौहिगुरुस्वामिकौ । यथाहुर्दैवज्ञाः—पंचाननेरविंविद्यात्सोमंकर्कटकेतथा । मेषवृश्चिकयोर्भौमःकन्यामिथुनयोर्बुधः । गुरुर्धनुषिमीनेचतुलायांवृषभेभृगुः । शनिस्तुमकरेकुंभेराशीनामधिपाःस्मृताइति । कुलीरःकर्कः । सचगुरोरुच्चंस्थानम् । यथाहुः—अजवृषभमृगांगनाकुलीराझषवणिजौचदिवाकरादितुंगाइति । मृगोमकरः कुलीरःकर्कः झषोमीनः वणिक् तुला । वेदविशेषेणनक्षत्रविशेषविधिर्ज्योतिर्निबंधे—मूलेहस्तत्रयेसार्पेशैवेपूर्वात्रयेतथा । ऋग्वेदाध्यायिनांकार्यंमेखलाबंधनंबुधैः । पुष्येपुनर्वसौपौष्णेहस्तेमैत्रेशशांकभे । ध्रुवेषुचप्रशस्तंस्याद्यजुषांमौंजिबंधनम् । पुष्यवासवहस्ताश्विशिवविष्णूत्तरात्रयम् । प्रशस्तंमेखलाबंधेबटूनांसामगायिनाम् । मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यादित्यवासवम् । अथर्वशाखिनांशस्तोभगणोयंव्रतार्पणइति । हस्तत्रयंहस्तचित्रास्वातीति । पूर्वात्रयंपूर्वापूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदेति । शैवमार्द्रा । एषामसंभवेसारसमुच्चये—मघाग्नेयविशाखेंद्रयाम्यंहित्वाचवारुणम् । व्रतेशस्तानिसर्वेषांचेच्छाखोक्तंनलभ्यते । आग्नेयंकृत्तिका इंद्रोज्येष्ठा याम्यंभरणी वारुणंशततारका । शार्ङ्गधरीये—श्रवणादित्यपौष्णादिद्वयेहस्तत्रयेमृगे । सर्वेषांमेखलाबंधःशुभःप्रोक्तोद्विजन्मनामिति । आदित्यंपुनर्वसुः । सचऋक्सामशाखिव्यतिरिक्तविषयः । व्यवस्थावाक्यानुसारेणऋक्सामशाखीतरान्प्रत्यप्रवृत्तेन—चंद्रतारानुकूलेषुग्रहाब्देषुशुभेष्वपि । पुनर्वसौकृतोविप्रःपुनःसंस्कारमर्हतीतिराजमार्तंडवाक्येनोक्तशाखिनःप्रत्येवव्यवस्थावाक्यप्राप्तायाःपुनर्वसुनिवृत्तेःसर्वसाधारणविनियोगविधिनाऽपवादप्रसक्तौप्रतिप्रसवेला

घवात् । वस्तुतस्तु—ज्योतिर्वित्प्रसिद्धवसिष्ठादिसंहितासुक्कचिदपिपुनर्वसुनिषेधादर्शनात्तासुहेमाद्र्यादिमहानिबंधेषुच पुनर्वसुविधेरेवप्रतीतेर्दाक्षिणात्यसकलशिष्टानांपुनर्वसावुपनयनाचारस्योपलंभाच्चराजमार्तंडवाक्यंनिर्मूलम् । समूलत्वेपि नयजुर्वेदिप्रभृतिविषयं उक्तव्यवस्थौचित्यात् । यत्तुविप्रपदोपेतैतद्वाक्यबलेनयजुर्वेद्यादीन्प्रतिपुनर्वसुविधिरेवक्षत्रियवैश्यविषयइति । तन्न । नक्षत्रांतरेवर्णत्रयसाधारणस्यतस्यतथात्वेवैरूप्यापत्तेः । जातिवाचकविप्रपदोपेतत्वेनसामान्यशास्त्राद्व्यक्तिवाचिपदोपेतत्वेनविशेषशास्त्रस्योक्तविधेर्बलवत्त्वात् सावकाशतायाउभयत्रतुल्यत्वेनाविनिर्गमकत्वात् । आदित्यवारनिषेधात् नक्तविधेर्बलवत्त्वेमहानिबंधोक्तन्यायेनकल्प्यनिषेधात् क्लृप्तविधेःसुतरांबलवत्त्वाच्च । प्रतिप्रसवत्वप्रयुक्तलाघवस्यसामान्यप्रवृत्तशास्त्रसंकोचकतायाः पौष्णपेषणादौक्लृप्तत्वेनतद्विरुद्धकल्पनायाअन्याय्यत्वाच्च । विप्रान्प्रतिसर्वथैवपुनर्वसुनिषेधेसर्वेषांद्विजन्मनामितिबहुत्वोक्तेर्द्विजन्मद्वयेनुपपत्तेश्च । अस्मन्मतेतूक्तनिषेधस्यनिर्मूलत्वेऽन्यशाखिनोपिप्रतिअनुकल्पत्वेनपुनर्वसुविध्यंगीकारेणतदुपपत्तेः । समूलत्वेपियजुर्वेद्यात्मकत्रिवर्णविषयत्वात् । योगेषुव्यवस्थामाहश्रीपतिः—सवैधृतिस्तुव्यतिपातनामासर्वोप्यनिष्टःपरिघस्यचार्धम् । तिस्रस्तुयोगेप्रथमेसवज्रेव्याघातसंज्ञेनवपंचशूले । गंडेऽतिगंडेचषडेवनाड्यःशुभेषुकार्येषुविवर्जनीयाइति । उक्तान्यविषयेत्वाहबृहस्पतिः—शिष्टाष्टादशयोगेषुप्रशस्तंह्यौपनायनमिति । करणेव्यवस्थामाहसएव—बवादीनांतुषट्कंस्यादुपनायेसुपूजितम् । शकुन्यादीनिविष्टिंचवर्जयेच्चविशेषतइति । दिनभागव्यवस्थामाह मनुः—सर्वदेशेषुपूर्वाह्णेमुख्यंस्यादुपनायनम् । मध्याह्नेमध्यमंप्रोक्तमपराह्णेचग

र्हितमिति । एवंव्यवस्थितेपिशुभकालेनिमित्तविशेषेणनिषेधमाहगर्गः—ग्रहेरवींद्वोरवनिप्रकंपेकेतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रतेदशाहानिवदंतितज्ज्ञास्त्रयोदशाहानिवदंतिकेचिदिति । वर्ज्यानीतिशेषः । अन्यत्रतु—दाहेदिशांचैवधराप्रकंपेवज्रप्रपातेचविदारणेच । केतौतथोल्कांशुकणप्रपातेत्र्यहंनकुर्याद्व्रतमंगलानीति । अत्रांशुकणेतिपदेननिमित्तलाघवएतदितिसूच्यते । तथालल्लः—व्रतेऽह्निपूर्वसंध्यायांवारिदोयदिगर्जति । तद्दिनेस्यादनध्यायोव्रतंतत्रविवर्जयेदिति । यत्तुज्योतिर्निबंधे—नांदीश्राद्धंकृतंचेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनंकार्यंवेदारंभंनकारयेदिति । एतन्नबह्वृचविषयम् । तेषामुपनयनेवेदारंभाभावेननिषेधासंभवादितिबहवः । केचित्तु—कार्यमित्यंतंसर्वसाधारणं निषेधस्तुसंभवत्प्रासिकविशेषविषयोस्तु आर्षेयंवृणीतेत्यादेःसाधारणत्वेपियाज्ञिकमतेनचतुरोवृणीतइत्यादिनिषेधयोर्द्व्यामुष्यायणविषयत्ववदित्याहुः । उपनयनोत्तरंगर्जितसंभावनायांसतिगर्जितेचानुप्रवचनीयात्पूर्वंयत्कार्यंतदवसरेवक्ष्यामः ॥ ॥ अथोपकल्पनम् ॥ सुमुहूर्तनिरीक्षणकालेएकमहतंकौपीनधारणोत्तरमपरम् । अहतस्वरूपमाहप्रचेताः—ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशं यंत्रधारितम् । अहतंतद्विजानीयात्सर्वकर्मसुपावनमिति । तच्चकार्पासम् शुक्लमहतंवासोब्राह्मणस्यकार्पासमितिवसिष्ठोक्तेः । शाणंवा—वसीरन्नानुपूर्व्येणशाणक्षौमाविकानिचेतिमनूक्तेः ॥ प्रावरणार्थमैणेयमजिनंवासोवा । ऐणेयेनवाजिनेनब्राह्मणमित्याश्वलायनोक्तेः । एणीबिंदुरहितामृगी तत्संबंध्यैणेयं । तदभावेकृष्णहारिणंवा । हारिणमैणेयंवाकृष्णंब्राह्मणस्येत्यापस्तंबोक्तेः । तच्चनोपस्तीर्यासीतशयीतवातथैवतदुक्तेः । तत्परिणाममाहशाकलः—अखंडंवात्रिखंडंवाष्टच

त्वारिंशदंगुलम् । चतुरंगुलविस्तीर्णंधारयेदजिनंसदेति । खंडत्रयमानव्यवस्थापिस्मृत्यंतरे । त्र्यंगुलंतुबहिर्लोमयद्वास्याच्चतुरंगुलम् । अजिनंधारयेद्विप्रश्चतुर्विंशाष्टषोडशैरिति । चतुर्विंशांगुलएकः अष्टांगुलोद्वितीयः षोडशागुलस्तृतीयः एवंत्रिभिःखंडैरष्टचत्वारिंशदंगुलंपरिमंडलंधार्यमित्यर्थः ॥ उपवीतमाहमनुः—कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतंत्रिवृदिति । ऊर्ध्ववृतमाहसंग्रहकारः—करेणदक्षिणेनोर्ध्वगतेनत्रिगुणीकृतम् । वलितंमानवैःसूत्रंशास्त्रेऊर्ध्ववृतंस्मृतमिति । तन्निर्माणप्रकारःस्मृत्यर्थसारे—शुचौदेशेशुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके । आवेष्ट्यषण्णवत्यातत्त्रिगुणीकृत्ययत्नतः । अब्लिंगकैस्त्रिभिःसम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतंतुतत् । अथप्रदक्षिणावृत्तंसावित्र्यात्रिगुणीकृतम् । त्रिरावेष्ट्यदृढंबध्वाहरिब्रह्मेश्वरान्न्यसेत् । यज्ञोपवीतंपरममितिमंत्रेणधारयेत् । सूत्रंसलोमकंचेत्स्यात्ततःकृत्वाविलोमकम् । सावित्र्यादशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेदिति । धारणेविशेषःश्रुत्यैवोक्तः—दक्षिणंबाहुमुद्धरतेऽवधत्तेसव्यमिति । तथान्यच्च—विच्छिन्नंचाप्यधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् । परिमाणांतरमपितत्रैवोक्तंयद्वेत्युपक्रम्य—पृष्ठदेशेचनाभ्यांचयद्धृतंविंदतेकटिम् । तद्धार्यमुपवीतंस्यान्नातिलंबंनचोच्छ्रितम् । स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नधार्यंतत्कथंचन । ब्रह्मचारिणएकंस्यात्स्नातकेद्वेबहूनिवा । तृतीयमुत्तरीयंवावस्त्राभावेतदिष्यते । एतच्चवस्त्रोत्तरीयाभावेतृतीयोपवीतधारणंकर्मांगम् । बहूनिवेतिकाम्यम् । बहूनिचायुष्कामस्येतिदेवलोक्तेः । अस्यकंठादुत्तारणनिषेधः । क्षालनार्थंचशाखाविशेषेणतदपवादमाहभृगुः—मंत्रपूतंस्थितंकायेयस्ययज्ञोपवीतकम् । नोद्धरेच्चततःप्राज्ञोयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः । सकृच्चाधारणात्तस्यप्रायश्चित्तीभवेद्द्विजः । तैत्तिरीयाःकठाःकण्वाश्चरकावाजसेयिनः । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुकुर्युर्वैक्षालनंद्विजाः । बह्वृचाःसामगाश्चैवयेचान्येयजुःशाखिनः । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुपुनरर्हंतिसंस्क्रियाम् । संस्क्रिया मंत्रेणोपवीतांतरधारणम् । अभ्यंगेचोदधिस्नानेमातापित्रोर्मृतेऽहनि । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुकुर्याद्विक्षालनंद्विजइति । एतद्वाक्यबोधितविषयेष्वेवोक्तव्यवस्थाबोध्या ॥ मेखलामाहमनुः—मौंजीत्रिवृत्समाश्लक्ष्णाकार्याविप्रस्यमेखला । त्रिवृताग्रंथिनैकेनत्रिभिःपंचभिरेवचेति । आश्वलायनः—त्रिवृतामेखलाकार्यात्रिवारंस्यात्समावृता । तद्ग्रंथयस्त्रयःकार्याःपंचवासप्तवापुनः । वेदत्रयेणावृतोहमितिमन्येतसद्द्विजः । तद्ग्रंथयस्तदंगानितद्रहस्यानिसंस्मरेदिति । ग्रंथिसंख्यानांप्रवरसंख्यानुसारेणव्यवस्थितविकल्पोबोध्यः । मनुः—मुंजाभावेतुकर्तव्याकुशाश्मंतकबल्बजैरिति ॥ दंडमाहाश्वलायनः—पालाशोब्राह्मणस्येति,केशसंमितोब्राह्मणस्येतिच। गौतमः—यज्ञियोवासर्वेषामिति, मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणइतिच । अतएवकेशांतत्वंमूर्धप्रमाणमितिकेचित् । त्रिवृत्कटिसूत्रंकौपीनंभिक्षापात्रंकमंडलुमाचाराद्विवाहवद्वेदिंचसंपादयेत् ।इत्युपकल्पनम् ॥ ॥ पूर्वसंस्कारातिपत्तौप्रतिनिमित्तंव्याहृतिहोमंकृच्छ्रानुष्ठानंचकृत्वातंत्रेणनांदीश्राद्धांतंकृत्वोपनयनांगत्वेनमंडपदेवताप्रतिष्ठापनांतेचौलात्प्राचःसंस्कारान्पूर्वेद्युःकुर्यात् । चौलोपनयनेतुपरदिनएवकुर्यादितिपारिजाते ॥ अथोपनयनांतर्गतपदार्थेषुविशेषाः—तत्रवासःपरिधानानंतरंपूर्वोक्तानुपनीताचमनरीत्याद्विराचमनंकार्यम् । कारयंतिचशिष्टाभोजनरथ्याप्रसर्पणनिमित्ताचमनमनुपनीतावस्थायाम् । उपवीतधारणानंतरंतुतत्तद्वर्णोचितविधिनैवाचमनम् । आचांतमुत्तरेणाज्यमितिकारिकाद्युक्तेः । यज्ञोपवीतिनंकृत्वायथाशास्त्रमाचामयतीति

जयंतोक्तेश्च ॥ ॥ अथजयंतोक्ताचमनप्रकारः—अंतर्जानुकरःप्रणवसावित्रीबद्धशिखोदक्षिणहस्तंगोकर्णाकारंसंहतांगुलिंकृत्वाब्रह्मतीर्थेनवीक्षितमंबुफेनबुद्बुदविकृतगंधरसवर्जितंहृद्गमंत्रिःपिबेत् । ऋग्वेदःप्रीयतामितिप्रथमं यजुर्वेदःप्रीयतामितिद्वितीयं, सामवेदःप्रीयतामितितृतीयम् । पाणीप्रक्षाल्यालोमकौसंवृतावोष्ठौसंहतांगुलिपाण्यंगुष्ठमूलेनद्विःपरिमृजति अथर्ववेदःप्रीयतामिति । इतिहासपुराणानिप्रीयंतामितिद्वितीयम् । ततःपाणीप्रक्षाल्यपादौशिरश्चाभ्युक्षेत्विष्णुः प्रीयतामिति । अपःस्पृष्ट्वासंहताभिस्तिसृभिरंगुष्ठेनचमुखंस्पृशेत् अग्निःप्रीयतामिति । अपःस्पृष्ट्वाअंगुष्ठप्रदेशिनीभ्यांनासिकांप्राणःप्रीयतामिति । अपःस्पृष्ट्वाअंगुष्ठानामिकाभ्यांचक्षुषीचंद्रादित्यौप्रीयेतामिति । अपःस्पृष्ट्वातथैवकर्णौदिशः प्रीयंतामिति । अपःस्पृष्ट्वांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यांनाभिंपृथिवीप्रीयतामिति । अपःस्पृष्ट्वाहृदयंतलेनरुद्रःप्रीयतामिति । अपः स्पृष्ट्वासर्वाभिःशिरःसप्तर्षयःप्रीयंतामिति । अपःस्पृष्ट्वाबाहूअग्रेणइंद्रःप्रीयतामिति । एवंभोक्ष्यमाणस्यसंध्योपासनादौच द्विराचमनंभवतीति । पारिजातेव्याघ्रपादः—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमेनचषष्ठेनद्विरोष्ठावुन्मृजेत्क्रमात् । तौसप्तमेनचमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणअभिमंत्र्यजलंशुचि । वामंसंप्रोक्षयेत्पाणिंमनुनानवमेनतु । दक्षिणंदशमेनांघ्रिंवाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेदूर्ध्वोष्ठपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइतिस्पृशेदंगुलिमूर्धभिः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । नासारंध्रेवासुदेवप्रद्युम्नाभ्यांस्पृशेच्छुभे । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंश्लिष्टाभ्यां जलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेदक्षिदक्षिणम् । पुरुषोत्तममंत्रेणताभ्यांवामांस्पृशेद्दृशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजनृसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्क्रमात् । नाभिमच्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृशेद्बुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेंद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाश्लिष्टैर्जलैःसह । भुजौतुहरिकृष्णाभ्यांसंस्पृशेद्दक्षिणोत्तरौ । आचामेदपएवंयोभगवन्नामभिःक्रमात् । सद्यःपूतःसविहितेषूत्तरेष्वधिकारवानिति । यत्तुतत्रैवभरद्वाजः—देव्याःपादैस्त्रिभिःपीत्वाअब्लिंगैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरोमंत्रैर्द्विधास्पृशेत् । देव्याः गायत्र्याः । आब्लिंगैरित्यनंतरंपादैरित्यनुषंगः । आपोहिष्ठेत्यादिभिर्नवभिःपादैर्मुखघ्राण२नेत्र२श्रोत्र२नाभिहृदयानिनवस्थानानिसंस्पृश्यव्याहृत्यादिमंत्रैःशिरोद्विःसंस्पृशेदित्यर्थः । नायंविधिःप्रकृताचमनोपयोगी । गायत्रीसाध्यस्यगायत्र्युपदेशोत्तरभाव्याचमनविषयतायाउचितत्वादिति । आचमनोत्तरंकार्यमुक्तंकारिकायाम्—आचांतमुत्तरेणाज्यंयज्ञपात्राणि चानयेत् । अंतरेणाग्निमात्मानंदक्षिणेतूपवेशयेत् । आहचवृत्तिकारः—ब्रह्मचारीतीर्थेनप्रविश्याचार्यस्यदक्षिणतउपविशेत् । तीर्थंनामप्रणीतानांपश्चिमोदेशः । सर्वत्रतीर्थेनैवप्रविश्यकर्मकुर्यादिति । पश्चिमश्चपूर्वेणोत्करमपरेणप्रणीताइतिसूत्रोक्तउत्कराभावेपितदुपलक्षणार्हौबोध्यः । एकपुरोडाशायामग्नीषोमीयाभावेपितदुपलक्षितांतरालवत् । ततःकर्तव्यंकारिकायाम्—अंतरेणाग्निमात्मानंदक्षिणेतूपवेशयेत् । बर्हिरास्तरणादिस्यादिति । आश्वलायनस्मृतौतु—स्रुवसंमार्जनंकृत्वाकुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् । यज्ञोपवीतमिति । एतेनबह्वृचोप्यग्नेरुदक्तिष्ठंतमर्भकम् । प्राङ्मुखंप्राङ्मुखस्तिष्ठन्कु

---

१ संश्लिष्टाग्राभ्यामित्यर्थः ।

र्यद्यज्ञोपवीतिनम् । आचार्येणाजिनादीनिदातव्यानिस्थितस्यवै । सम्यगाचमयित्वातमित्यादिनास्रुवसंमार्जनांतेयज्ञोपवीतदानाद्याचमनांतमुक्तम् । अवक्षारणेविशेषंशौनकः—शिष्यांजलौस्वांजलिस्थमवक्षार्योदकंगुरुः । शिष्यांजलिगताश्चापोऽवक्षार्यस्वेनपाणिनेति । कस्येतिपरिदायैनंप्रजाधिपतयेततइति । यद्यपिमंत्रस्यपरिदानेकरणत्वंप्रतीयते तथापिजपोयंपरिदानसंकल्पोत्तरंकार्यः । आदित्यमीक्षयेच्छिष्यमथोभावपिपूर्ववत् । तिष्ठतामुत्तरेणाग्निमन्योन्याभिमुखौततः । धात्रेपरिददाम्येनमितिसंकल्पपूर्वकम् । कस्यब्रह्मादिकंमंत्रंददाम्यंतंगुरुर्जपेदितिकारिकोक्तेः । तथैवजयंतोक्तेश्च । जपत्वस्यवृत्तिकृदुक्तत्वाच अवक्षारणादिसमिदाधानांतं । गायत्र्युपदेशेसन्निपात्यंगमितिप्राहाश्वलायनः—शुचित्वसिद्ध्येतस्यसावित्रीग्रहणेगुरुः । अभिमंत्र्ययथावारिसिंचत्येवतदंजलौ । हस्तंगृहीत्वाशिष्यस्यमंत्रंशिष्यत्वसिद्धये । कर्मसाक्षिणमादित्यंतर्पयेत्तंयथोक्तवत् । ततोत्रतानांपतयेददातिरवयेबटुम् । रवेःसंमानानार्थायरक्षार्थंतद्बटोरपि । असामर्थ्यात्समाहर्तुमात्मनस्तंगुरुःपुनः । ददातिमंत्रवद्ब्रह्मप्रजानांपतयेपुनः । प्रजानांपतयेसूर्यायताभ्यांदत्तइतिस्मरन् । गृहीत्वैवानयोःशिष्यंसमालभ्यात्मसात्करोत् । योमयोभाभ्यांदत्तःसताभ्यांमह्यंपुनर्दत्तइतिस्मरन्नित्यर्थः । करोत् करोतु । कुर्वंत्येवात्मसात्संतःसर्वान्पूर्वमुखस्थितान् । तस्मात्पूर्वमुखंकृत्वागृह्णीयाच्छिष्यमेवतम् । गुरोरग्नेःप्रधानत्वात्प्रागग्नौजुहुयाद्बटुरिति । अग्नौगुरुत्वोक्त्यागुरोरिवाग्नेरप्यभिवादनंकार्यमितिसूच्यते । एतदंतेआचारप्राप्तंगायत्रीपूजनंजान्वाच्योपसंगृह्येतिसूत्रोक्तप्रकारउपदेशश्चाग्नेरुत्तरदेशेकार्यः । अथास्मैसावित्रीमन्वाहोत्तरतोग्नेःप्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नायदक्षिणतस्तिष्ठतआसीनायेत्येकइतिपारस्करोक्तेः । इत्थमेवकातीयसूत्राच्च । कल्पसूत्राधिकरणोक्तरीत्याषडंगमेकइतिवदत्यत्रयैकीयत्वोक्त्यादक्षिणतउपविष्टायोपदेशस्यानभिमतत्वसूचनाच्च । उत्तरेणाग्निमुपविशतःप्राङ्मुखआचार्यःप्रत्यङ्मुखइतरइतिगायत्र्युपदेशपरशांखायनसूत्रवाक्यशेषस्य–अध्यासीनोदिशमेकाप्रशस्ताप्राचीमुदीचीमपराजितांवेत्यस्यव्याख्यावसरेएकःश्रोतादक्षिणतोनिषीदेदित्येतन्निषिध्यतेऽनेनसूत्रेणेतितद्भाष्याच्च । उदगग्नेरुत्सृप्यप्राङाचार्यउपविशतिउदगग्रेषुदर्भेषुप्रत्यङ्माणवकइतिछंदोगसूत्रव्याख्यावसरेउत्तरतएवाग्नेरिति तद्भाष्योक्तेश्च । उत्तरतोग्नेःप्राङ्मुखआचार्योवतिष्ठतेपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखइतरइत्याश्वलायनेनापिगायत्र्युपदेशांगेऽवक्षारणादावुत्तरदेशोपदेशस्यप्रयोगविषयत्वेनगायत्र्युपदेशेपितद्देशत्वौचित्यसूचनाच्च । होमदेशनिरूपितोत्तरदेशस्योक्तसूत्रेषुविधित्सितत्वेनहोमस्यसत्यप्यंगत्वेतद्देशत्वमनाशंक्यम् । तत्तद्धोमसमयेऽग्नेःपश्चादुभयोर्दक्षिणोत्तरभावेनजयंतादिभिरुपवेशनविधानाच्च । अस्मादेवब्रह्मचारिणोदक्षिणदेशेस्थितिनियमाद्ब्रह्मचारिकर्तृकेसंस्थाजपोपस्थानादौपरिभाषाप्राप्तंनाग्नेःप्रत्यगुदग्देशावस्थानंभवति । अनियतदेशाप्राप्तौपरिभाषायानियमार्थत्वात् । मानांतरनियतदेशबाधेनापूर्वविधित्वासंभवात् । योपिजयंतग्रंथः—अथोभयोरप्यग्नेःपश्चाद्यथोपवेष्टुंशक्यंतथोपविशत्याचार्यस्तस्याभिमुखोब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारिणाग्नेःपृष्ठतःकरणस्यपरिभाषाविरुद्धत्वात् अनेकोदाहृतसूत्रानुरोधाच्च अग्नेःप्रत्यगुदग्देशएवपश्चादितितत्रनिर्दिष्टइतिद्रष्टव्यम् । अग्नयेसमिधमितिमंत्रोऽविज्ञातस्वरत्वाद्विभाषाच्छंदसीत्येकश्रुत्याविधानाच्चैकश्रुत्येनैवप्रयोक्तव्योऽतःसर्वत्राप्यविज्ञातस्वरामंत्राएकश्रुत्येनैवप्रयोक्तव्याइतिजयंतः ॥

अथोपसंग्रहणम् । तत्रकारिकाकारः—जान्वाच्यदक्षिणंपादमाचार्यस्योपगृह्यचेति । पादावुपसंगृह्येतिजयंतः । उपसंग्रहणंनामामुकगोत्रोदेवदत्तशर्माहंभोअभिवादयइत्युक्त्वाकर्णौदक्षिणोत्तरौ[1]पाणिभ्यांस्पृष्ट्वादक्षिणेनपाणिनागुरोर्दक्षिणपादंसव्येनसव्यंगृहीत्वाशिरोवनमनमिति । अनेनैवाशयेनविष्णुः——तस्यचव्यत्यस्तकरःपादावुपस्पृशेदिति । अत्रविशेषमाहबौधायनः—श्रोत्रेसंस्पृश्यमनःसमाधायाधस्ताज्जान्वोरापद्भ्यामन्यस्योपसंग्रहणमिति । अन्यस्यगुर्वादेः । अत्रापिविशेषमाह्निकपारिजातेभरद्वाजः—कर्णयुग्मंस्वहस्ताभ्यांस्पृष्ट्वाजानुद्वयादिकम् । चरणांगुष्ठयुग्मांतंसंमृज्यतुशनैःशनैः । दक्षश्रोत्रसमंबाहुंदक्षिणंतुप्रसार्यच । बाहूपरिशिरोनम्रमुक्तंतदभिवादनमिति । यद्यपिस्मृत्यर्थसारेगुरुषूपसंग्रहणंवृद्धतरेष्वभिवादनंवृद्धेषुनमस्कारंकुर्यादित्युक्त्वाऽभिवादनेपादग्रहणंनास्तिपादस्पर्शनंकार्यंनवेत्युक्तं तथापिअभिवादनविशेषात्मकोपसंग्रहणविषयाभरद्वाजोक्तिरितिनविरोधः । गोत्रपरिचयार्थंप्रवरकीर्तनमपिकार्यमितिवृद्धाः । यद्यपिसर्वत्रप्रत्युत्थायाभिवादनमित्यापस्तंबोक्तिस्तथापीहजान्वाच्योपसंगृह्येतिसूत्रादपोद्यते ॥ ॥ अथप्रत्यभिवादनम् । मनुः—आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्यनाम्नों[1]ऽतेवाच्यःपूर्वाक्षरःप्लुतइति । तथाचायुष्मान्भवसौम्यदेवदत्तशर्मान्अइतिवाक्यंसंपद्यतेइतिकेचित् । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे——एचोप्रगृह्यस्यदूराद्धूतेपूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदूताविति पाणिनीयसूत्रयोरनुसरणेतुअकारांतदेवदत्तादिनाम्नोंतेविद्यमानस्याकारस्यप्लुतत्वंहरेशंभाइत्यादौहरा३इशंभा३उइत्येवंसंध्यक्षरविश्लेषेणाक्षरपूर्वभागाकारस्यप्लुतत्वंविधीयतेइतिमनुवाक्यार्थःसंभवति । पूर्वकायइतिवच्चपूर्वाक्षरइत्यप्यक्षरपूर्वार्धेइत्यर्थेसंभवतिलभ्यतेचैवंमनुवाक्यस्य[2]आमंत्रितयोंऽत्यस्वरःप्लुतःसंध्यक्षरमप्रगृह्यमाईआउभावंचापद्यतेइतिवसिष्ठवाक्य

---

[1] उपसंग्रहणे स्वकीयकर्णद्वयस्पर्शपूर्वकगुरुपादद्वयस्पर्शःस्मृतः । तत्रोपसंग्रहीतादक्षिणेनहस्तेनगुरोर्दक्षिणंपादंवामेनवामंस्पृशेदितिसर्वस्मृतिसिद्धआचारश्चैतादृशएव । परंतुकर्णस्पर्शेकिंदक्षिणेनहस्तेनदक्षिणंकर्णवामेनवाममुतवामेनदक्षिणंदक्षिणेनवाममितिसंदेहोनिबन्धेषूपलभ्यते । तथाहि—धर्मसिंधौ-दक्षिणोत्तरौकर्णौ वामदक्षिणपाणिभ्यांसंस्पृश्येत्यादिपाठः । आचारचंद्रिकायां—स्वस्तिकीकृतहस्ताभ्यांकर्णौस्पृष्ट्वेत्यादिपाठः । प्रयोगरत्ने—पाणिभ्यांयथासव्यदक्षिणंश्रोत्रेसंस्पृश्यव्यस्तपाणिराचार्यस्यदक्षिणपादंस्वदक्षिणहस्तेनसव्यंचसव्यहस्तेनेतिपाठः । अत्रोपरिष्टान्निर्दिष्टेनिबंधद्वये नसंदेहलेशोप्यस्तीतितदर्थानुसंधानाद्गुरुपादस्पर्शार्थं व्यत्यासीकृताभ्यांहस्ताभ्यामादौस्वकीयौकर्णौस्पृष्ट्वा तथाभूताभ्यामेवताभ्यांगुरोःपादौस्पृशेदित्यसंदिग्धःसिद्धांतः । प्रयोगरत्नेयथासव्यदक्षिणमितियद्यपिसंदेहमुत्थापयति तथापिव्यस्तपाणिरित्यस्योत्तरग्रंथे फलाभावादन्वयाभावात्पूर्वान्वयित्वेचोक्तस्यैवसिद्धान्तस्यप्राबल्यंप्रतीयते । यथासव्यदक्षिणमित्युक्तिस्तुहस्ताभ्यांश्रोत्रेचेत्यत्राभ्यर्हितत्वात्प्रथममुपस्थितिविषययोर्दक्षिणयोर्हस्तश्रोत्रयोः अनन्तरीयोपस्थितिविषययोर्वामयोर्हस्तकर्णयोरुपस्थितिक्रमेणान्वयेसंभवतःसिद्धान्तविरोधस्यपरिहारायैव । अयंभावः—पदार्थोपस्थितिक्रमंहित्वासव्यदक्षिणक्रमोहस्तयोरदृष्टानुरोधादाश्रयणीयइति । इत्थंच सर्वेषांनिबंधानामाचारस्यच दक्षिणेनहस्तेनस्वकीयंवामंकर्णंस्पृष्ट्वागुरोर्दक्षिणंपादंस्पृशेत् वामेनचहस्तेनस्वकीयंदक्षिणंकर्णंस्पृष्ट्वागुरोर्वामंपादंस्पृशेदित्यस्मिन्नर्थआनुकूल्यंप्रतिभाति ।

[1] नाम्नोंतर्वाच्यो । [2] वासिष्ठवाक्यमपरार्के—आमंत्रितेस्वरोंत्यस्यप्लवतेसंध्यक्षरमायाउभावंचेत्येवमुपलभ्यते—आमंत्रितविभक्त्यंतस्यनाम्नोंतेयःस्वरःसप्लवतेत्रिमात्रोभवति । तथाप्रगृह्यसंज्ञावर्जितंयत्संध्यक्षरमेकारैकाररूपमाइभावस्तस्यकार्यः । ओकारौकाररूपंचेत्तदातस्याऽऽउभावःकार्यइतितदर्थश्च तत्र ।

संवादोऽपि । तस्मादायुष्मान्भवसौम्यदेवदत्ता३इत्येवप्रत्यभिवादउचितः । संगच्छतेचैवंसतिदेवदत्ता३ अग्निभूता३इ पटा३उ ईदृशप्रत्यभिवादवाक्योदाहरणंवैयाकरणानां पारिजातादिप्रयोगकाराणाचदेवदत्ता३इतिप्लुतांतप्रत्यभिवादकथनम् । संगच्छतेचोक्तमनुवाक्यव्याख्यावसरेव्याख्यातृणामीदृशग्रंथः—अभिवादकस्ययन्नामतस्यांतोयोऽकारादिस्वरःनाम्नामकारांतत्वनियमाभावात्सप्लुतःकार्यइत्युपक्रम्यपठितः । एतच्चप्रत्यभिवादेऽशूद्रेइतिप्लुतंस्मरन्पाणिनिःस्फुटमुक्तवानिति । यदिशर्मानित्येवप्लुतोविवक्षितस्तदाकारांतत्वनियमाभावोक्तिःपाणिनीयवाक्योदाहरणेचनसंभवतः । अतश्चस्मृत्यर्थसारेप्रत्यभिवादपक्षेषुबहुषुसत्स्वपिदेवदत्ता३इतिप्लुत्यंगीकारपक्षएवश्रेयानितिमंतव्यम् । ब्रह्मचार्योपदेशेवेदमधीष्वेतिसूत्रकृतेतिकरणप्रयोगादुपदेशसमाप्तिः । प्रैषार्धमेवमुक्त्वातुकालमेकंविनिर्दिशेदितिकारिकायामपिन्यायप्राप्तंशक्तस्यवैकल्पिककालावधारणमुक्तं नतुपूर्वोपदेशवदयंनित्योपदेशः । यस्त्वस्मिन्नवसरेपारिजातादौसायंप्रातर्भिक्षेथाःसायंप्रातःसमिधमाधेहिइत्युपदेशपाठः सकर्मकुर्वित्यनेनैवगतार्थत्वात्प्रमादपाठः । अनुप्रवचनीयार्थभिक्षायामेवभिक्षांभवान्ददात्वितिभिक्षांभवतीददात्वित्यनुप्रवचनीयमेवेतिभवच्छब्दमध्यकभिक्षावाक्यप्रयोगनियमोनसायंप्रातर्भिक्षायाम् । तत्रत्वादिमध्यावसानेषुभवच्छब्दोपलक्षितेतिस्मृत्युक्तप्रकारेणैवतद्वाक्यप्रयोगइतिभाष्यकारः । इत्युपनयनपदार्थेषुविशेषकथनम् ॥

अथोपनयनप्रयोगंवक्तुंद्वितीयजन्मप्रदत्वेनेतरकर्माधिकारसाधकत्वेनेतरसंस्कारेभ्यस्तस्यवैशिष्ट्यात्तत्फलप्राप्तौविघ्नपरिहारायविनायकशांतिरुच्यते । तत्रयाज्ञवल्क्यः——एवंविनायकंपूज्य[1]ग्रहांश्चैवविधानतः । कर्मणांफलमाप्नोतिश्रियंचाप्नोत्यनुत्तमामिति । बृहत्पराशरः——चतुर्थ्यांशुक्लपक्षेतुश्रवणेचोत्तरेतथा । पुण्यार्थंसर्वसिद्ध्यर्थंकुर्याच्छांतिंविनायकीम् । नक्षत्रांतराणिविष्णुधर्मेइमांशांतिंप्रकृत्य—हस्तपुष्याश्वयुक्सौम्यवैष्णवान्यतमेशुभे । नक्षत्रेचमुहूर्तेचमैत्रेवाब्राह्मदैवतइति । भविष्ये—शुक्लपक्षेचतुर्थ्यांचवारेणधिषणस्यच—तिष्येचवीरनक्षत्रेतस्यैवपुरतोनृपेति । एतद्वचनमुदाहृत्यापरार्कः—तच्छ्रीकामस्यविनायकस्नपनविषयम् । उपसृष्टविषयंतुपुण्याहविधानम् । उपसृष्टस्यविलंबायोगात् । धिषणोगुरुः । तस्यैवविनायकस्येत्यर्थइति । उपनयनादिफलप्राप्त्यैक्रियमाणायामपिविनायकशांतावुपनयनकालाविरोधेनसंभवत्कालोपसंग्रहःकार्योनतुतद्विरोधेनेतिबोध्यम् ॥ ॥ अथप्रयोगः—उक्तकालेपवित्रपाणिरधिकारीप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्या[2]स्यकुमारस्योपनयनकर्मणोनिर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थंविनायकशांतिंकरिष्यइतिसंकल्प्यतदंगत्वेनगणेशपूजादि[3]नांदीश्राद्धांतंकृत्वाचार्यवरणंकुर्यात् । आचार्यस्तुयथास्वर्गे०चतुर्णामृत्विजांचअस्ययागस्यनिष्पत्तौ० पंचानांवस्त्रादिभिःपूजनम् । ततआचार्योपिपवित्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्याचार्यकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य यदत्रसंस्थितमितिसर्षपान्विकीर्यशुचीवइत्यद्भिर्भुवंप्रोक्ष्यस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिमंत्रद्वयेनप्रार्थ्य प्रतिमाद्वयस्याग्न्युत्तारणंकृत्वा मध्यदेशेशुचौसुलिप्तेस्थंडि

---

[1] पूज्येत्यार्षंपूजयित्वेत्यर्थः । [2] निमित्तांतरेसंकल्पे—विनायकोपसर्गशांत्यर्थं अमुककर्मणिनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं अमुकफलसिद्ध्यर्थंलक्ष्मीप्राप्त्यर्थंवेत्याद्यूह्यम् । [3] अत्रापरेपुण्याहवाचनंनेच्छंतिअग्रेतस्यकर्तव्यत्वात् । अस्मिन्पक्षेमातृकार्चावृद्धिश्राद्धयोर्लोपआर्थिकः ।

लेपंचवर्णैःपिष्टैःस्वस्तिकंकृत्वातस्मिन्प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमानडुहंरक्तमरक्तंवाचर्मास्तीर्यतत्रश्रीपर्णीपीठंनिधायतच्छ्वेतवाससाच्छाद्यपूर्वादिक्रमेणचतसृषुदिक्षुस्वस्तिकानिकृत्वातेष्विमान्पदार्थान्कांडानुसमयेनकुर्यात् । महीद्यौरितिभुवंस्पृष्ट्वा ओषधयःसमितिधान्यंनिःक्षिप्य आकलशेष्वित्येकरूपमव्रणकलशंनिधाय इमंमेगंगेइतिसंगमोदकेनह्रदोदकेनवापूर्य उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । मृत्तिकेहर(हन)मेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतमिति अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसंगमह्रदमृदोनिक्षिप्य गंधद्वारामितिचंदनागरुकेशरकस्तूरीकर्पूरगोरोचनानिनिःक्षिप्य तूष्णींगुग्गुलंचनिक्षिप्य याओषधीरिति सर्वौषधीः ओषधयःसमितियवान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान् याःफलिनीरितिफलं सहिरत्नानीति पंचरत्नानि हिरण्यरूपइतिहिरण्यं युवासुवासाइतिवस्त्रेणावेष्ट्यचंदनमालाभूषितंकृत्वापूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंनिधाय[1] कलशस्यमुखेविष्णुः० यजमानस्यदुरितक्षयकारकाः० सर्वेसमुद्राःसरितः० देवदानवसंवादेमथ्यमानइतिचपठेत् । दक्षिणपश्चिमोत्तरकलशेष्वित्यंतेकर्मण्याचार्येणकृते चत्वारऋत्विजःपवित्रपाणयःआचम्यप्राङ्मुखास्तत्त्वायामीतिवरुणमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य पूर्वकलशेश्रीसूक्तंदक्षिणेमहित्रीणां पश्चिमकलशेनहितेक्षत्रं उत्तरकलशेवामदेव्यं[2]आनोभद्राइतिबह्वृचाः नमोवाचइति शंनोवातःपवतामितितैत्तिरीयाःपठेयुः । तदैवाचार्योभद्रासनप्राग्देशेहोमार्थंस्थंडिलंकृत्वा तदैशान्यांवेद्यांपीठेवावस्त्रादौप्रतिमाद्वयेविनायकांबिकयोरावाहनादिभिर्नैवेद्यांतैरुपचारैःपूजांकुर्यात् । तत्रमंत्रौ—तत्पुरुषा

---

[1] अत्रचवरुणावाहनपूजनेअपिकेचिदाहुः । [2] आनोभद्राइतिदशर्चस्यसूक्तस्यराहूगणोगोतमोविश्वेदेवाजगतीषष्ठीविराट्तिस्रोंत्यास्त्रिष्टुभः ।

यविद्महेवक्रतुंडायधीमहि । तन्नोदंती[1]प्रचोदयात् । सुभगायैविद्महेकामकालिन्यैधीमहि । तन्नोगौरीप्रचोदयात् । अपरार्केहेमाद्रिमतेप्रतिमयोरुत्तरतोनमोंतैर्नाममंत्रैरन्यादेवताआवाह्यषोडशोपचारैःपूजयेत् । मंत्राः—व्योमकेशायनमः पार्वत्यै० भीमजाय० कृष्णस्यपित्रे० अर्काय० आराय० सिताय० धिषणाय० क्लेदपुत्राय० कोणाय० लक्ष्मवते० विधुंतुदाय० केतवे० बाहुलेयाय० नंदकस्यधारिणे[2]० १५ । ततोहोमार्थंस्थंडिले[3]यजमानगृह्योक्तविधिनाऽग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात्[4] । तत्रचक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानं मितं संमितं शालं कटंकटं कूष्मांडं राजपुत्रं व्योमकेशं नंदकस्यधारिणं पार्वतीं भीमजं कृष्णस्यपितरं अर्कं आरं सितं धिषणं क्लेदपुत्रं कोणं लक्ष्मवंतं विधुंतुदं केतुं बाहुलेयं नंदकस्यधारिणं एताःप्रधानदेवताःएकैकयाचर्वाहुत्याशेषेणेत्यादि । निर्वापकालेमितायत्वेत्यादिभिरेकाविंशतिमंत्रैः प्रत्येकंचतुरावृत्तैश्चतुरशीतिवारंनिरुप्यतथैवप्रोक्ष्यबर्हिष्यासादनांतंकृत्वा गव्याज्यलोलीकृतेनसिद्धार्थपिष्टेनोद्वर्तितांगस्यसर्वौषधैःसर्वगंधैश्चविलिप्तशिरसोयजमानस्यमंगलवेदघोषेणवस्त्राच्छादितोक्तपीठात्मकभद्रासनोपर्याचार्येणोपवेशनंकार्यं उपवेशनोत्तरमुद्वर्तनंमदनरत्नोक्तंतुमिताक्षरामहार्णवादिमहानिबंधविरोधादुपेक्ष्यम् । सर्वौषधानिप्रियंगुनागकेसरादीनीतिमिताक्षरायाम् । अपरार्केवृद्धवसिष्ठः—बलाचशंखपुष्पीचकुष्ठंचैववचातथा । नागकेसरचूर्णंचसर्वौषधिगणोभृगोइति । छंदोग

---

[1] दंतिःप्रचोदयादितिपाठः । [2] इंद्रादिलोकपालावाहनमप्यत्रोक्तंशांतिरत्ने । [3] भद्रासनस्यपूर्वतःस्थंडिले । [4] केचिदत्रग्रहमखमेतत्समानतंत्रं कुर्वंतितत्रविनायकादुत्तरेग्रहावाहनंअन्वाधानेतदूहश्चेतिविशेषः ।

परिशिष्टेतु—कुष्ठंमांसीहरिद्रेद्वेमुराशैलेयचंदने । वचाचंपकमुस्तेचसर्वौषध्योदशस्मृताइति । महार्णवेतु—मुरामांसीवचाकुष्ठंशैलेयंरजनीद्वयम् । सटीचंपकमुस्ताचसर्वौषधिगणःस्मृतइति । सटीकचोराइति । सर्वगंधामदनरत्ने—कुंकुमागरुकर्पूरकस्तूरीचंदनंतथा । जातीफलमितिप्रोक्ताःसर्वगंधाःसदाबुधैरिति । हेमाद्रौगारुडे—कर्पूरंचंदनंदर्पःकुंकुमंचसमांशकम् । सर्वगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवल्लभमिति । भद्रासनोपविष्टोयजमानःऋत्विग्भिर्गृह्योक्तविधिनास्वस्तिवाचनंकुर्यात् । तत्रजीवत्पतिपुत्रादिभिःसुवेषाभिःस्त्रीभिर्नीराजितस्ताभ्यःसकंचुकानिवस्त्राणिदद्याच्छिष्टाचारात् । ततआचार्योयजमानदक्षिणतउदङ्मुखस्तिष्ठन्ऋत्विग्दत्तपूर्वादिकुंभत्रयेणक्रमेणैकैकमंत्रेणस्नापयेत् । सहस्राक्षंशतधारमृषिभिःपवनंकृतम् । तेनत्वामभिषिंचामिपावमान्यःपुनंतुते १ । भगंतेवरुणोराजाभगंसूर्योबृहस्पतिः । भगमिंद्रश्चवायुश्चभगंसप्तर्षयोददुः २ । यत्तेकेशेषुदौर्भाग्यंसीमंतेयच्चमूर्धनि । ललाटेकर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नंतुसर्वदा ३ । उत्तरकलशेमंत्रत्रयसमुच्चयइतिहेमाद्रिमिताक्षरामहार्णवकृन्मतम् । प्रतिकलशंमंत्रत्रयावृत्तिरित्यपरार्कः । ततश्चतुर्भिर्मिलितैःकलशैर्ऋत्विग्धृतैर्बृहत्पराशरोक्तैर्मंत्रैरभिषेकंकारयेत् मंत्रान्स्वयंपठेदाचार्यः । एतद्वैपावनंस्नानंसहस्राक्षमृषिस्मृतम् । तेनत्वाशतधारेणपावमान्यःपुनंत्विमाः । शक्रादिदशदिक्पालाब्रह्मेशाःकेशवादयः । आपस्तेघ्नंतुदौर्भाग्यंशांतिंददतुसर्वदा । सुमित्र्यानआपओषधयःसंतुदुर्मित्र्यास्तस्मैसंतुयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मः । समुद्रागिरयोनद्योमुनयश्चपतिव्रताः । दौर्भाग्यंघ्नंतुतेसर्वेशांतिंयच्छंतुसर्वदा । पादगुल्फोरुजंघास्यनितंबोदरनाभिषु । स्तनोरोबाहुहस्ताग्रग्रीवाअंसांगसंधिषु । नासाललाटकर्णभ्रूकेशांतेषुचयत्स्थितम् । तदापोघ्नंतुदौर्भाग्यंशांतिंयच्छंतुसर्वदेति । ततआचार्यउपविश्यसव्यपाणिगृहीतकुशत्रयांतर्हितेयजमानमूर्धनिऔदुंबरेणस्रुवेणसार्षपंतैलंजुहुयात् । ॐ मितायस्वाहा ॐ संमितायस्वाहा० ॐ शालाय० ॐ कटंकटाय० ॐ कूष्मांडाय० ॐ राजपुत्रायस्वाहेति । यथामंत्रलिंगंत्यागंयजमानः । शालकटंकटायकूष्मांडराजपुत्रायेतिसमासांगीकारेणआहुतिचतुष्टयमित्यपरार्कः । ततइध्माधानादि । मितादिषण्मंत्रैरग्नाववदानधर्मेणहोमः । व्योमकेशायस्वाहेत्येवंपंचदशाहुतयश्च । ततःस्विष्टकृदादिपूर्णपात्रनिनयनसंस्थाजपांतंकृत्वा चरुशेषेणाभिषेकशालायांलोकपालेभ्योबलीन्दद्यात् ॐ इंद्रायनमइत्यादि ईशानायनमइत्यष्टदिक्षु । ब्रह्मणेनमः अनंतायनमः ईशानपूर्वयोर्मध्येबलिद्वयम् । अथयजमानःसुस्नातः शुक्लानुलेपनमाल्यांबरधरआचार्यसहितःस्तीर्णकुशेशूर्पेनिहितमुपहारंगायत्र्याविनायकायैतमुपहारंनिवेदयामीत्यंतयाविनायकायनिवेदयेत् । सकृदवहतास्तंडुलास्तिलपिष्टमिश्रौदनः पक्वमत्स्याः ३अपक्वाः ३माषविकारास्तदाकारावा पक्वमपक्वंचमांसंतादृशमाषविकारौवा चित्रंसुगंधिपुष्पं चंदनादिसुगंधिद्रव्यं त्रिविधासुरा गुडमधुपिष्टमिश्राणिससैंधवानिपात्रत्रयस्थितानिक्षीराणिवा मूलकं १ पूरिकाः३अपूपाः३औंडेरकस्रजः३दध्योदनः पायसं गुडमिश्रितंतंडुलादिपिष्टं लड्डुकाः३इत्युपहाराः । ईदृशमेवोपहारमंबिकागायत्र्यांबिकायैएतमुपहारंनिवेदयामीत्यंतयांबिकायैनिवेदयेत् । ततआचमनफलतांबूलदक्षिणानीराजनपुष्पांजलिभिरभ्यर्च्यशिरसाभूमिंगत्वोक्तगायत्रीभ्यांविनायकमंबिकांचनमस्कुर्यात् । गंधपुष्पदूर्वासर्षपयुक्तेनकुसुममात्रयुतेनवोदकेनांजलिमापूर्यपूर्वोक्तगायत्रीभ्यामर्घ्यंदत्वा दूर्वास

र्षपपुष्पपूर्णांजलीताभ्यांदत्वा विनायकमुपतिष्ठेत् । रूपंदेहियशोदेहिभगंभगवन्देहिमे । पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वान्कामाश्चदेहिमे । ततःरूपंदेहि० भगवतिदेहिमेइति । यथापाठमंत्रेणांबिकामुपतिष्ठेतेतिमहार्णवः । बृहत्पाराशरेणोपस्थाने मंत्रांतरमुक्तम्——सौभाग्यमंबिकेदेहिभगंरूपंयशोपिच । स्त्रियंपुत्रांश्चकामांश्चतथाशौर्यंचदेहिमे । गणेशमातरंबालेयत्किंचिन्मदभीप्सितम् । एकनाम्नैवतद्देहिदेहिगौरिवरान्ममेति । ततआस्तीर्णकुशेशूर्पेसर्वप्रकारमुपहारशेषंनिधायचतुष्पथभुवमुपलिप्यतत्रगुरुःशूर्पंनिदध्यात् । यजमानःप्रक्षालितपादआचांतोमंत्रोक्तदेवताभ्योबलिंदद्यात् । तत्रमंत्राः—बलिंगृह्णंत्विमेदेवाआदित्यावसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौरुद्राःसुपर्णाःपन्नगाग्रहाः । असुरायातुधानाश्चपिशाचामातरोनगाः । शाकिन्योयक्षवेतालायोगिन्यःपूतनाःशिवाः । जृंभकाःसिद्धगंधर्वानागाविद्याधरानदाः । दिक्पालालोकपालाश्चयेचविघ्नविनायकाः । जगतांशांतिकर्तारोब्रह्माद्याश्चमहर्षयः । माविघ्नंमाचमेपापंमासंतुपरिपंथिनः । सौम्याभवंतुतृप्ताश्चभूतप्रेताःसुखावहाइति । ततोयजमानोगृहमागत्यक्षालितपादआचम्याचार्यंसंपूज्यसदक्षिणंवस्त्रयुग्मंतस्मैदद्यादृत्विग्भ्योपियथाशक्तिहेमदक्षिणांदत्वाऽन्येभ्यश्चभूयसींदद्यात् । स्थापितदेवतानामुत्तरपूजाविसर्जनपूर्वकमाचार्यायसमर्पणंविधायपरिस्तरणविसर्जनादिविभूतिधारणांतंकृत्वागच्छगच्छेत्यग्निंविसृज्यदशावरान्ब्राह्मणान्भोजयेदीश्वरार्पणंकुर्यात् । विवाहाद्यारंभेविवाहकर्मणोनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थमित्येवंसंकल्पवाक्यऊहः । एवमुपसर्गनिवृत्तिकामइतिश्रीकामइतिवाऽन्यत्रतदूहोबोध्यः । इतिवैनायकीशांतिःसमवादि यथामति ॥ अनंतेनभवेदेषागणेशांबिकयोर्मुदे ॥ अपरार्कमतेकलशेषु पूजांतेव्योमकेशादिदेवतापूजनं । ततउत्सादनादिसंस्कृतस्योपवेशनम् । ततःसहस्राक्षमितिमंत्रत्रयावृत्त्याचतुर्भिःकलशैरभिषेकः । ततोमितायस्वाहेतिचतुर्भिर्मंत्रैस्तैलहोमः । तैरेवचतुर्भिर्मंत्रैश्चतुष्पथेबलिदानं । ततोऽर्घ्यदानमुपस्थानं ततःशुक्लवस्त्रादिधारणंब्राह्मणभोजनंगुरवेवस्त्रयुग्मदानंगुरुवत्पूजनंचेतिप्रयोगः ॥ अत्रोपकल्पनश्लोकामहार्णवे—अथोच्यंतेऽत्रसंभारारोचनापंचमृत्तिकाः । अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्ध्रदात् । चंदनागरुकस्तूरीकर्पूराद्याःसुगंधयः । गौरसर्षपकल्कस्तुगव्याज्येनविमिश्रितः । गुग्गुलश्चापिसंशुद्धःसर्वौषधिगणस्तथा । मुरामांसीवचाकुष्ठंशैलेयंरजनीद्वयम् । सटाचंपकमुस्तेचसर्वौषधिगणःस्मृतः । चत्वारःकलशाएकवर्णाश्चास्फुटिताव्रणाः । ह्रदोदकयुतावापिनिम्नगासंगमोदकाः । सुग्रीवपुच्छमारक्तंचर्मचानडुहंतथा । श्रीपर्णिकाष्ठपीठंचसहकारस्यपल्लवाः । अश्वत्थपल्लवावास्युःसुगंधिसुमनांस्यपि । स्रजःशोभनगंधाश्चविचित्रकुसुमानिच । कलशावेष्टनार्थंतुनववस्त्रचतुष्टयम् । पीठस्याच्छादनार्थंतुशुभ्रवस्त्रमथापरम् । गणेशांबिकयोरर्थेवस्त्रयुग्मंसुशोभनम् । आचार्यदक्षिणार्थंतुमहार्हवसनद्वयम् । पंचवर्णानिपिष्टानिस्वस्तिकस्यविनिर्मितैः । तैलंचसार्षपंतद्वदुदुंबरविनिर्मितः । स्रुवःकुशाश्चरुस्थालीपाकार्थेतंडुलाःशुभाः । किंचिद्धुंतिक्रियाक्लृप्तास्तंडुलाश्चापरेतथा । तिलपिष्टेनसंयुक्तओदनःशूर्पमेवच । पक्वाश्चमत्स्याश्चापक्वामांसंपक्वमपक्वकम् । गौडीपैष्टीचमाध्वीचेत्येवंवैत्रिविधासुरा । मत्स्यादिकंसुरांतंचनिषिद्धंयच्चयस्यतत् । नग्राह्यंतुविशेषेणद्विजैस्त्याज्यासुरासदा । यजमानस्तुशूद्रश्चेदद्विजैस्तानियोजयेत् । प्रत्यक्षमूलकंवास्यादुक्तभक्षस्तथाकृतः । अपूपाःपूरिकाश्चैवतथैवोंडेरकस्रजः । दध्यन्नं

पायसंचैवपिष्टंचगुडमिश्रितम् । लड्डुकाश्चतथादूर्वाःसर्षपागौरसंज्ञिताः । गणेशप्रतिमाचैवगौर्याश्चप्रतिमातथा । एवंसंभृतसंभारःशांतिंकुर्याच्छुभेदिने ॥ इतिविनायकशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथपरिशिष्टोक्तविधिनाग्रहमखउच्यते ॥ तत्रपरिशिष्टे—आदित्यइंदुरंगारकःसौम्योगुरुर्भार्गवःशनैश्चरोराहुःकेतुरिति नवग्रहाः तेहिस्वगत्याजगदभिगृह्णंतितानयनादिषुपुण्यकालेषुयजेच्छांतयेसद्योद्भुतेषुचाभ्युदयिकंकरिष्यमाणोग्रहयज्ञं कुर्यात् । अनाभ्युदयिकंहिशांतिकर्मयदितदानुकूल्यकामःस्यात्कामंप्रागभ्युदयात् सप्ताहान्यंतरीत्यकुर्यात्तंदशावराहुतिं स्वयमेकःकुर्यात् ऊर्ध्वमापंचाशतश्चत्वारऋत्विजःशतावराहुतावष्टौनवमआचार्यःसस्वयमेववा यदिस्वयमाचार्यःस्यात्तद्भागंकल्पविदेदद्यात् तान्विधिवद्वरयित्वार्चयेत् । आचार्यआदित्यायजुहुयात् इतरेभ्यइतरेपूर्वोत्तरंतंत्रमाचार्यःकुर्यादितरेतमन्वालभेरन्निति । अभ्युदयकामंप्रत्ययनादिपुण्यकालनियममुक्त्वाद्भुताख्योत्पातेषुतच्छांत्यर्थंप्रयोगेनायनादिपुण्यकालापेक्षेतिसद्यइत्यनेनोक्तम् । आभ्युदयिकमित्यादेर्व्याख्यानमुक्तंपारिजाते—विवाहोपनयनादिष्वाभ्युदयिकेषुकर्मस्वादौग्रहयज्ञंकुर्यात् अनाभ्युदयिकेषुश्राद्धातिरिक्तकर्मसुग्रहानुकूल्यकामोग्रहयज्ञंकुर्यादिति । आभ्युदयिककर्माव्यवहितपूर्वकालेऽसंभवतोग्रहयज्ञस्यनियतव्यवहितकालेनानुष्ठानमभ्यनुजानाति । व्यवहितानुष्ठानेपिसप्तदिनाधिकव्यवधानंन कार्यमित्यर्थः । होमगतसंख्यानिमित्तांकर्तृसंख्याव्यवस्थामाहदशेत्यादिना । ऊर्ध्वमितिदशभ्यऊर्ध्वंपंचाशतमभिव्याप्यचत्वारऋत्विजःततऊर्ध्वंशतपर्यंतमष्टौऋत्विजोनवमआचार्यः। सइतिआचार्यकर्मस्वयमेववाकुर्यादित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे आचार्यायदेयादक्षिणांग्रहकल्पविदेदद्यात् । इतरेभ्यःसोमादिभ्यः । तंत्रानुष्ठानकालेऋत्विग्भिराचार्यान्वारंभःकार्यइति विधीयते ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ पत्न्यावटुनासहकृताभ्यंगस्नानोयजमानोदेशकालौसंकीर्त्याऽस्यकुमारस्यकरिष्यमाणोपनयनेनिर्विघ्नफलसिद्धिकामोबह्वृचगृह्यपरिशिष्टोक्तरीत्याग्रहमखंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणपतिपूजनादिआचार्यर्त्विग्वरणतत्पूजनांतंकुर्यात् । ततआचार्योग्रहप्रतिमानामग्न्युत्तारणंकुर्यात् । तद्विधिःपरिशिष्टे—ताम्रंस्फाटिकंरक्तचंदनंसुवर्णं तदेवरजतंलोहंसीसंकांस्यमितिनवग्रहप्रतिमाद्रव्याणि सुवर्णमेकमेववासर्वेषामिति । तदेवेतिबृहस्पतेरपिबुधवत्सौवर्णी प्रतिमेत्याशयः । अथाचार्योयजमानानुज्ञयाचार्यकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य हस्तमात्रावरंचतुरस्रंकुंडंस्थंडिलंवासंस्कृत्यततऐशान्यांकुंडवदायतांचतुरस्रांचतुस्त्रिद्व्यंगुलोच्छ्रितत्रिभूमिकांग्रहवेदिंकृत्वातस्यांशुक्लैर्व्रीहितंडुलैःसकर्णिकमष्टदलमंबुजमुल्लिखेत् । आहुतिसंख्यावृद्ध्यनुसारेणकुंडादौहस्ताधिकपरिमाणव्यवस्था संवत्सरकौस्तुभांतर्गतमाघकृत्येद्रष्टव्या । कुंडतुल्यैवग्रहवेदिवृद्धिःकल्प्या । कर्णिकायांग्रहपीठानिकुर्यात् । कर्णिकायांमध्येरक्ताक्षतैर्वर्तुलं आग्नेयदलेशुक्लाक्षतैश्चतुरस्रं दक्षिणेरक्ताक्षतैस्त्रिकोणं ऐशान्येहरिताक्षतैर्बाणाकारं उत्तरेपीताक्षतैर्दीर्घचतुरस्रं पूर्वस्मिन्शुक्लाक्षतैःपंचकोणं पश्चिमेकृष्णाक्षतैश्चापाकारं नैर्ऋतेतादृशैःशूर्पाकारं वायव्येचित्राक्षतैर्ध्वजाकारमिति । ततउदीच्यांरंगवल्लीपद्मेधान्येनकुंभयोग्यं पीठंप्रकल्प्य तत्रनवमव्रणंतैजसंमृन्मयंवानुलिप्तमक्षतपुष्पमालाद्यलंकृतंकुंभंस्थापयेत् आकलशेष्वित्यस्यगाधिपुत्रोविश्वामित्रःपवमानःसोमोगायत्रीकलशस्थापने० । ततःकुंभंशुद्धाद्भिःपूरयेत् इमंमेगंगेइत्यस्यसिंधुक्षित्प्रैयमेधोनद्योजगतीउ

दकपूरणेवि० । ततःकर्तव्यक्रमःपरिशिष्टे—अद्भिःपूरयित्वापंचगव्यानिपंचामृतानिनवपर्वतधातून्पवित्रमृदोनवरत्नानिप्रक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवच्छाद्यवस्त्रयुग्मेनवेष्टयित्वा समुद्रादीनितीर्थान्यावाह्यकुंभमभिमृश्याऽब्लिंगावारुणीःपावमानीश्चजपेदिति । तत्रआप्यायस्वेत्यस्यराहूगणोगौतमःसोमोगायत्रीक्षीरप्रक्षेपेवि० । दधिक्राव्णइत्यस्यगौतमोवामदेवो दधिक्रावानुष्टुप् दधिप्रक्षेपेवि० । उक्तमंत्राभ्यांक्षीरदधिनीक्रमेणप्रक्षिप्य शुक्रमसिज्योतिरसीतिघृतं गंधद्वारामित्यस्यानंदकर्दमःश्रीरनुष्टुप्गोमयप्रक्षेपे० इतिगोमयं गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री गोमूत्रप्रक्षेपे० इतिगोमूत्रं पुनराप्यायस्वेत्यादिभिस्त्रिभिःक्षीरदधिघृतानिप्रक्षिप्य मधुवाताइतितिसृणांराहूगणोगोतमोविश्वेदेवागायत्री मधुप्रक्षेपे० इति मधुप्रक्षिप्य स्वादुःपवस्वेत्यस्यरेणुर्भार्गवःपवमानःसोमस्त्रिष्टुप् शर्कराप्रक्षेपे० इतिशर्करांचप्रक्षिप्य नूतनाहृतपवित्रपर्वतधातून्त्र्यवरान्हयगजवल्मीकह्रदगोष्ठराजद्वारचतुष्पथेभ्योनूतनाहृतपवित्रमृदश्चक्षिपेत् । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । मृत्तिकेहनमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतमिति । सहिरत्नानीत्यस्यश्यावाश्वःसवितागायत्रीरत्नप्रक्षेपे० । नूतनाहृतरत्नानिप्रक्षिप्य । रुवतिभीमइत्यस्यवैश्वामित्रोरेणुःपवमानसोमोजगतीत्वक्प्रक्षेपे० न्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षजंबूचूतत्वचःप्रक्षिप्य । याओषधीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोऽनुष्टुप् अनेनशतौषधानितदभावेदशमूलानिसुवर्णंवानिक्षिप्य गंधद्वारामितिगंधं कांडात्कांडादितिदूर्वाः ततःप्रवोयज्ञेष्वित्यस्यवसिष्ठोविश्वेदेवाअनुष्टुप् पल्लवप्रक्षेपे० न्यग्रोधाद्युक्तपल्लवैर्मुखमाच्छाद्य । युवंवस्त्राणीतिवस्त्रयुग्मेनवेष्टयित्वा कुंभेतीर्थान्यावाहयेत् । सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतु

यजमानस्यदुरितक्षयकारकाः । गंगेचयमुनेचैवगोदावरिसरस्वति । नर्मदेसिंधुकावेरिजलेस्मिन्संनिधिंकुर्विति । इमंमेगंगेइतिच । ततःकुंभमभिमृश्यजपेत् । आपोहिष्ठेतितृचस्यांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्री । नहितेक्षत्रमितितिसृणामाजीगर्तिःशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् । स्वादिष्ठयेतितिसृणांमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री सर्वासांजपे० । मूलेस्त्रीलिंगबहुवचनांतशब्दैस्तिसृणामेवर्चांविनियोगप्रतीतेःप्राचांसूक्तोपन्यासश्चिंत्यः । काम्येस्वयमेवायंजपआचार्येणकार्यः । नैमित्तिकेस्वाशक्तौमंत्रविदमन्यंनियुंजीत । अथयजमानःप्राङ्मुखःसमाहितचित्तआचार्यर्त्विक्सहितःपुण्याहवाचनंकुर्यात् । अस्य नवग्रहकर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्विति । एवंस्वस्तीत्यादि । ततोग्रहपूजांकरिष्येइतिसंकल्प्य । ततःपूर्वनिर्मितपीठेषु यथास्थानमुखीर्ग्रहप्रतिमाःस्थापयित्वा तद्दक्षिणवामपार्श्वयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवताप्रतिमेतदभिमुख्यौस्थापयेत् । तत्प्रतिमानामसंभवेपुष्पाक्षतादिषुदेवताआवाहयेत्तच्च प्रणवव्याहृतिभिर्वक्ष्यमाणरीत्यावाह्याकृष्णेनेत्यृगंतेभगवन्नादित्येत्याद्यावाहयामीत्यंतंपरिशिष्टोक्तंगद्यमंत्रंपठित्वा कर्णिकास्थताम्रप्रतिमायांप्राङ्मुख्यांपुष्पांजलिंनिक्षिपेदित्यावाहनं । एवंप्रत्यावाहनंपुष्पांजलिप्रयोगोबोध्यः । तत्राऽयंक्रमः । व्यस्तसमस्तव्याहृतीनामत्रिभृगुभरद्वाजप्रजापतयऋषयःअग्निवायुसूर्यप्रजापतयोदेवताःगायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छंदांसिआवाहने० ॐ भूरादित्यमावाहयामि ॐ भुवआदित्य० ॐ स्वरादित्यमा० ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यमावाहयामि आकृष्णेनेत्यस्यहिरण्यस्तूपऋषिःसवितादेवतात्रिष्टुप्छंदःआवाहनेविनियोगः ॐ आकृष्णेनरजसा० पश्यन्नितिमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्नादित्यग्रहाधिपतेकाश्यपगोत्रकलिंगदेशेश्वरजपापुष्पोप

मांगद्युतेद्विभुजपद्माभयहस्तसिंदूरवर्णांबरमाल्यानुलेपनज्वलन्माणिक्यखचितसर्वांगाभरणभास्वरतेजोनिधेत्रिलोकप्रका
शकत्रिदेवतामयमूर्तेनमस्तेसन्नद्धारुणध्वजपताकोपशोभितेनसप्ताश्वरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाग्निरुद्राभ्यांसह
पद्मकर्णिकायाताम्रप्रतिमांप्राङ्मुखींवर्तुलपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामिइत्यादित्यमावाहयेत्। तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूरा
दित्याधिदेवमग्निमावाहयामि ॐ भुवआदित्याधिदेवमग्निमावाहयामि ॐ स्वरादित्याधिदेवमग्निमावा० ॐ भूर्भुवःस्व
रादित्याधिदेवमग्निमावा० ॐ अग्निंदूतमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिः अग्निर्देवतागायत्रीछंदःआवाहने० ॐ अग्निंदू
तमितिमंत्रमुच्चार्य पिंगलश्मश्रुकेशंपिंगाक्षित्रितयमरुणवर्णंछागस्थंसाक्षसूत्रंसप्तार्चिषंशक्तिधरवरदहस्तद्वयमादित्याधि
देवमग्निमावाहयामि । तद्वामपार्श्वे ॐ भूरादित्यप्रत्यधिदेवंरुद्रमावाहयामि ॐ भुवआदित्यप्रत्यधिदेवंरुद्रमावाह०
ॐ स्वरादित्यप्रत्यधिदेवंरुद्रमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यप्रत्यधिदेवंरुद्रमावा० त्र्यंबकमित्यस्यवसिष्ठऋषिःत्र्यंबकोदेवता
अनुष्टुप्छंदःआवाहने० ॐ त्र्यंबकंयजामहे० मृतादिमंमंत्रसमुच्चार्य त्रिलोचनोपेतंपंचवक्त्रंवृषारूढंकपालशूलखट्वांगधा
रिणंचंद्रमौलिंसदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवंरुद्रमावा० १। तद्दक्षिणपूर्वदले ॐ भूःसोममावाह० ॐ भुवःसोममावाह० ॐ
स्वःसोममावाह० ॐ भूर्भुवःस्वःसोममावाह० आप्यायस्वेत्यस्यगोतमऋषिःसोमोदेवतागायत्रीछंदःआवाहने० ॐ आ
प्यायस्वसमेतुते० इमंमंत्रमुच्चार्य भगवन्सोमद्विजाधिपतेसुधामयशरीरअत्रिगोत्रयमुनातीरदेशेश्वरगोक्षीरधवलांगकां
तेद्विभुजगदावरदानांकितकरशुक्लांबरमाल्यानुलेपनसर्वांगमुक्तमौक्तिकाभरणरमणीयसमस्तलोकाप्यायकदेवतास्वाद्यमूर्ते

नमस्तेसन्नद्धधवलध्वजपताकोपशोभितेनदशश्वेताश्वरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाद्भिरुमयासहपद्माग्नेयदलमध्ये
स्फाटिकप्रतिमांप्रत्यङ्मुखींचतुरस्रपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि। तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूःसोमाधिदेवताअपआवाह
यामि ॐ भुवःसोमाधिदेवताअपआवाह० ॐ स्वःसोमाधिदेवताअपआवाह० ॐ भूर्भुवःस्वःसोमाधिदेवताअपआवा०
अप्सुमइत्यस्यसिंधुद्वीपऋषिःआपोदेवताःगायत्रीछंदःआवाहने० ॐ अप्सुमेसोमो० शंभुवं इमंमंत्रमुच्चार्य स्त्रीरूपधा
रिणीःश्वेतवर्णामकरवाहनाःपाशकलशधारिणीर्मुक्ताभरणभूषिताःसोमाधिदेवताअपआवाह०। तद्वामपार्श्वे ॐ भूःसोम
प्रत्यधिदेवतामुमामावाह० ॐ भुवःसोमप्रत्यधिदेवतामुमामावा० ॐ स्वःसोमप्रत्यधिदेवतामुमामा० ॐ भूर्भुवःस्वःसो
मप्रत्यधिदेवतामुमामावाह० गौरीर्मिमायेत्यस्यदीर्घतमाऋषिःउमादेवताजगतीछंदःआवाहने० ॐ गौरीर्मिमायसलि
ला० परमेव्योमन् इमंमंत्रमुच्चार्य अक्षसूत्रकमलदर्पणकमंडलुधारिणींत्रिदशपूजितांसोमप्रत्यधिदेवतामुमामावाह० २।
दक्षिणदेशे ॐ भूरंगारकमावाह० ॐ भुवोंगारकमावाहया० ॐ स्वरंगारकमावाह० ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकमावाह० अग्नि
र्मूर्धेत्यस्यविरूपऋषिःअंगारकोदेवतागायत्रीछंदःआवाहने० ॐ अग्निर्मूर्धा० जिन्वति इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्नंगारका
ग्न्याकृतेभारद्वाजगोत्रअवंतिदेशेश्वरज्वालापुंजांगद्युतेचतुर्भुजशक्तिशूलगदाखड्गधारिन्रक्तांबरमाल्यानुलेपनप्रवालभूषि
ताभरणसर्वांगदुरालोकदीप्तेनमस्तेसन्नद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेनरक्तमेषरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छभूमिस्कं
दाभ्यांसहपद्मदक्षिणदलमध्येरक्तचंदनप्रतिमांदक्षिणामुखींत्रिकोणपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि । तद्दक्षिणपार्श्वे

ॐ भूरंगारकाधिदेवतांभूमिमावाह० ॐ भुवोंगारकाधिदेवतांभूमिमावाह० ॐ स्वरंगारकाधिदेवतांभूमिमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकाधिदेवतांभूमिमावाह० स्योनापृथिवीत्यस्यमेधातिथिर्ऋषिः पृथिवीदेवतागायत्रीछंदःआवाहने० ॐ स्योनापृथिवि० इमंमंत्रंसमुच्चार्य शुक्लवर्णांदिव्याभरणभूषितांचतुर्भुजांसौम्यवपुषंचंडांशुसदृशांबरांरत्नपात्रसस्यपात्रौषधिपात्रपद्मोपेतकरांचतुर्दिङ्नागपृष्ठगतामंगारकाधिदेवतांभूमिमावाहयामि । तद्वामपार्श्वे ॐ भूरंगारकप्रत्यधिदेवंस्कंदमावा० ॐ भुवोंगारकप्रत्यधिदेवंस्कंदमावा० ॐ स्वरंगारकप्रत्यधिदेवंस्कंदमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरंगारकप्रत्यधिदेवंस्कंदमावा० कुमारश्चित्पितरमित्यस्यगृत्समदऋषिः स्कंदोदेवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहने० ॐ कुमारश्चित्पितरं० इमंमंत्रंसमुच्चार्य षण्मुखंशिखंडकविभूषणंरक्तांबरधरंमयूरयानंकुक्कुटघंटापताकाशक्त्युपेतचतुर्भुजमंगारकप्रत्यधिदेवंस्कंदमावाह० ३ । ततःप्रागुत्तरदले ॐ भूःबुधमावा० ॐ भुवोबुधमावा० ॐ स्वर्बुधमावा० ॐ भूर्भुवःस्वर्बुधमावा० उद्बुध्यध्वमित्यस्यबुधऋषिःसौम्योदेवतात्रिष्टुप्छंदःआवाहने० ॐ उद्बुध्यध्वंसमनसः० इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्सौम्यसौम्याकृते सर्वज्ञानमयात्रिगोत्रमगधदेशेश्वरकुंकुमवर्णांगद्युतेचतुर्भुजखड्गखेटगदावरदानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनमरकताभरणालंकृतसर्वांगविबुधपतेनमस्तेसन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेनचतुःसिंहरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छविष्णुपुरुषाभ्यांसहैशानदलमध्येसुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखींबाणाकारपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामा० । तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूःसौम्याधिदेवंविष्णुमावा० ॐ भुवःसौम्याधिदेवंविष्णुमावा० ॐ स्वःसौम्याधिदेवंविष्णुमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःसौम्याधिदेवंविष्णुमावा० इदंविष्णुरित्यस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिःविष्णुर्देवतागायत्रीछंदः आवाहने० ॐ इदंविष्णुर्वि० इमंमंत्रंसमुच्चार्य कौमोदकीपद्मशंखचक्रोपेतंचतुर्भुजंसौम्याधिदेवंविष्णुमावा० । तद्वामपार्श्वे ॐ भूःसौम्यप्रत्यधिदेवंपुरुषमावा० ॐ भुवःसौम्यप्रत्यधिदेवंपुरुषमावा० ॐ स्वःसौम्यप्रत्यधिदेवंपुरुषमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःसौम्यप्रत्यधिदेवंपुरुषमावाहयामि सहस्रशीर्षेत्यस्यनारायणऋषिःपुरुषोदेवताअनुष्टुप्छंदःआवाहने० ॐ सहस्रशीर्षापुरुषः० इमंमंत्रंसमुच्चार्य कौमोदकीपद्मशंखचक्रोपेतचतुर्भुजंसौम्यप्रत्यधिदेवंपुरुषमावा० । उत्तरदले ॐ भूर्बृहस्पतिमावा० ॐ भुवोबृहस्पतिमा० ॐ स्वर्बृहस्पतिमावाहयामि ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिमावाह० बृहस्पतेअतीत्यस्यगृत्समदऋषिःबृहस्पतिर्देवतात्रिष्टुप्छंदःआवाहने० ॐबृहस्पतेअतियदर्योअर्हात्०स्वाहा इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्बृहस्पतेसमस्तदेवताचार्यांगिरसगोत्रसिंधुदेशेश्वरदीप्तसुवर्णसदृशदीप्तचतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनपुष्परागमयाभरणरमणीयसमस्तविद्याधिपतेनमस्तेसन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेनपीताश्वरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेंद्रब्रह्मभ्यांसहपद्मोत्तरदलमध्येसुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखींदीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि । तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूर्बृहस्पत्यधिदेवमिंद्रमावाहयामि । ॐ भुवर्बृहस्पत्यधिदेवमिंद्रमावाह० ॐ स्वर्बृहस्पत्यधिदेवमिंद्रमावा० ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पत्यधिदेवमिंद्रमावाह० इंद्रश्रेष्ठानीत्यस्यगृत्समदऋषिः इंद्रोदेवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहनेविनि० ॐ इंद्रश्रेष्ठानिद्रविणानि० इमंमंत्रंसमुच्चार्य चतुर्दंतगजारूढंवज्रांकुशधरंशचीपातिंनानाभरणभूषितंबृहस्पत्यधिदेवमिंद्रमावाहयामि । तद्वामपार्श्वे ॐ भूर्बृहस्पतिप्रत्यधिदेवं

ब्रह्माणमावाहयामि ॐ भुवोबृहस्पतिप्रत्यधिदेवंब्रह्माणमावा० ॐ स्वर्बृहस्पतिप्रत्यधिदेवंब्रह्माणमावा० ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रत्यधिदेवंब्रह्माणमावा० ब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्यविश्वामित्रऋषिःब्रह्मादेवतात्रिष्टुप्छंदःआवाहनेविनि० ॐ ब्रह्मणातेब्रह्मयुजायुनज्मि० इमंमंत्रंसमुच्चार्य पद्मासनस्थंजटिलंचतुर्मुखमक्षमालास्रुवपुस्तककमंडलुधारिणंकृष्णाजिनवाससंपार्श्वेस्थितहंसंबृहस्पतिप्रत्य० ब्रह्माणमा० । ततःप्राग्दले ॐ भूःशुक्रमावाहयामि ॐ भुवःशुक्रमावा० ॐ स्वःशुक्रमावाह० ॐ भूर्भुवःस्वःशुक्रमावा० शुक्रंतेअन्यदित्यस्यभरद्वाजऋषिःशुक्रोदेवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहनेवि० ॐ शुक्रंतेअन्यद्यजतंते० इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्भार्गवसमस्तदैत्यगुरोभार्गवगोत्रभोजकटदेशेश्वररजतोज्वलांगकांतेचतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकितशुक्लांबरमाल्यानुलेपनवज्राभरणभूषितसर्वांगसमस्तनीतिशास्त्रनिपुणमतेनमस्तेसन्नद्धशुक्लध्वजपताकोपशोभितेनशुक्लाश्वसहितेनरथेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेंद्राणींद्राभ्यांसहपूर्वदलमध्येरजतप्रतिमांप्राङ्मुखींपंचकोणपीठेऽधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि । तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावाहयामि ॐ भुवःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावाह० ॐ स्वःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावा० इंद्राणीमास्वित्यस्यवृषाकपिऋषिः इंद्राणीदेवतापंक्तिश्छंदःआवाहनेवि० ॐ इंद्राणीमासुनारिषु० इमंमंत्रंसमुच्चार्य संतानमंजरीवरदानधरद्विभुजां शुक्राधिदेवतामिंद्राणीसावा० । वामपार्श्वे ॐ भूःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्रमावाहयामि ॐ भुवःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्र० ॐ स्वःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्रमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःशुक्रप्रत्यधिदेवमिंद्रमावा० इंद्रमिद्देवतातयइत्यस्यमेधातिथिर्ऋषिः इंद्रोदेवताप्रगाथाबृहतीछंदः आवाहनेवि० ॐ इंद्रमिद्देवतातय० इमंमंत्रंसमुच्चार्य चतुर्दंतगजारूढंवज्रांकुशधरंशचीपतिंनानाभरणभूषितंभार्गवप्रत्यधिदेवमिंद्रमावाह० । पश्चिमदले ॐ भूःशनैश्चरमावाह० ॐ भुवःशनैश्चरमावा० ॐ स्वःशनैश्चरमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःशनैश्चरमा० शमग्निरित्यस्यरिरिंबिठिर्ऋषिःशनैश्चरोदेवताउष्णिक्छंदः आवाहने० ॐ शमग्निरग्निभिः० इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्शनैश्चरभास्करतनयकाश्यपगोत्रसौराष्ट्रदेशेश्वरकज्जलनिभांगकांतेचतुर्भुजचापतूणीरकृपाणाभयांकितनीलांबरमाल्यानुलेपननीलरक्तभूषणालंकृतसर्वांगसमस्तभुवनभीषणामर्षमूर्तेनमस्तेसन्नद्धनीलध्वजपताकोपशोभितेननीलगृध्ररथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छप्रजापतियमाभ्यांसहपद्मपश्चिमदलमध्येकालायसप्रतिमांप्रत्यङ्मुखींचापाकारपीठेऽधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि । तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूःशनैश्चराधिदेवंप्रजापतिमावाहयामि ॐ भुवःशनैश्चराधिदेवंप्रजापतिमावा० ॐ स्वःशनैश्चराधिदेवंप्रजापतिमावाह० ॐ भूर्भुवःस्वःशनैश्चराधिदेवंप्रजापतिमावा० प्रजापतेनत्वदित्यस्यहिरण्यगर्भऋषिःप्रजापतिर्देवतात्रिष्टुप्छंदःआवाहनेवि० ॐ प्रजापतेनत्व० इमंमंत्रंसमुच्चार्य यज्ञोपवीतिनंहंसस्थमेकवक्त्रमक्षमालास्रुवपुस्तककमंडलुसहितचतुर्भुजंशनैश्चराधिदेवंप्रजापतिमावाह० । तद्वामपार्श्वे ॐ भूःशनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावाह० ॐ भुवःशनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावाह० ॐ स्वःशनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावाह० ॐ भूर्भुवःस्वःशनैश्चरप्रत्यधिदेवंयममावाहयामि यमायसोमंसुनुतेत्यस्ययमऋषिः यमोदेवताअनुष्टुप्छंदःआवाहने० ॐ यमायसोमंसुनुत० इमंमंत्रमुच्चार्य ईषत्पीनंदंडहस्तंरक्तसद्दशंपाशधरंकृष्णवर्णमहिषारूढंसर्वाभरणभूषितंशनैश्चरप्रत्यधिदेवंयम

मावाह० प्रत्यग्दक्षिणदलाग्रे ॐ भूराहुमावाह० ॐ भुवोराहुमावा० ॐ स्वाराहुमावा० ॐ भूर्भुवःस्वाराहुमावा० कयानश्चित्रइत्यस्यवामदेवऋषिःराहुर्देवतागायत्रीछंदःआवाहनेवि० ॐ कयानश्चित्रआभु० इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्राहोरविसोममर्दनसिंहिकानंदनपैठीनसगोत्रबर्बरदेशेश्वरकालमेघद्युतेव्याघ्रवदनचतुर्भुजखड्गचर्मशूलवरदानांकितकृष्णांबरमाल्यानुलेपनगोमेदकाभरणभूषितसर्वांगशौर्यनिधेनमस्तेसन्नद्धकृष्णध्वजपताकोपशोभितेनकृष्णसिंहरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छसर्पकालाभ्यांसहपश्चनैर्ऋतदलमध्येसीसकप्रतिमांदक्षिणामुखींशूर्पाकारपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामावाहयामि । तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूराह्वधिदेवान्सर्पानावाह० ॐ भुवोराह्वधिदेवान्सर्पानावा० ॐ स्वाराह्वधिदेवान्सर्पानावाह० ॐ भूर्भुवःस्वाराह्वधिदेवान्सर्पानावाहयामि आयंगौरित्यस्यसार्पराज्ञीऋषिः सर्पादेवताःगायत्रीच्छंदः आवाहने० ॐ आयंगौःपृश्नि० इमंमंत्रंसमुच्चार्य अक्षसूत्रधरान्कुंडिकाकारपुच्छयुक्तानेकभोगान्राह्वधिदेवान्सर्पानावाहयामि । तद्वामपार्श्वे ॐ भूराहुप्रत्यधिदेवंकालमावा० ॐ भुवोराहुप्रत्यधिदेवंकालमावा० ॐ स्वाराहुप्रत्यधिदेवंकालमावाहयामि ॐ भूर्भुवःस्वाराहुप्रत्यधिदेवंकालमावा० परंमृत्योइत्यस्यसंकुसुकऋषिः मृत्युर्देवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहने० ॐ परंमृत्योअनुपरे० इमंमंत्रंसमुच्चार्य करालवदनंनित्यगंभीषणंपाशदंडधरंसर्पवृश्चिकरोमाणंराहुप्रत्यधिदेवंकालमावाहयामि । प्रत्यगुत्तरदले ॐ भूःकेतुमावाहयामि ॐ भुवःकेतुमावा० ॐ स्वःकेतुमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःकेतुमावाहया० केतुंकृण्वन्नित्यस्य मधुच्छंदाऋषिः केतुर्देवतागायत्रीछंदः आवाहने० ॐ केतुंकृण्वन्नकेतवे० इमंमंत्रंसमुच्चार्य भगवन्केतोकामरूपजैमिनिगोत्रमध्यदेशेश्वरधूम्रवर्णध्वजाकृतेद्विभुजगदावरदानांकितचित्रांबरमाल्यानुलेपनवैडूर्यमयाभरणभूषितसर्वांगचित्रशक्तेनमस्तेसन्नद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेनचित्रकपोतरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यांसहपश्चवायव्यदलमध्येकांस्यप्रतिमांदक्षिणामुखींध्वजाकारपीठेधितिष्ठपूजार्थंत्वामावा० । तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भूःकेत्वधिदेवंब्रह्माणमावा० ॐ भुवःकेत्वधिदेवंब्रह्माणमावा० ॐ स्वःकेत्वधिदेवंब्रह्माणमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःकेत्वधिदेवंब्रह्माणमावा० ब्रह्मजज्ञानमित्यस्यनकुलऋषिः ब्रह्मादेवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहनेवि० ॐ ब्रह्मजज्ञानंप्रथमं० इमंमंत्रंसमुच्चार्य पद्मासनस्थंजटिलंचतुर्मुखमक्षमालास्रुवपुस्तककमंडलुधरंकृष्णाजिनवाससंपार्श्वस्थितहंसंकेत्वधिदेवंब्रह्माणमावाह० । तद्वामपार्श्वे ॐ भूःकेतुप्रत्यधिदेवंचित्रगुप्तमावा० ॐ भुवःकेतुप्रत्यधिदेवंचित्रगुप्तमावाह० ॐ स्वःकेतुप्रत्यधिदेवंचित्रगुप्तमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःकेतुप्रत्यधिदेवंचित्रगुप्तमावाह० सचित्रचित्रमित्यस्यभरद्वाजऋषिःचित्रगुप्तोदेवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहनेवि० ॐ सचित्रचित्रंचितयंत० इमंमंत्रंसमुच्चार्य उदीच्यवेषधरंसौम्यदर्शनंलेखनीपत्रोपेतद्विभुजंकेतुप्रत्यधिदेवंचित्रगुप्तमावा० ९ ॥ अथकर्मसाद्गुण्यकरदेवतावाहनंशुक्लतंडुलपीठेषुकुर्यात् । तत्राऽयंक्रमः शनेर्वामप्रदेशे ॐ भूर्विनायकमावा० ॐ भुवोविनायकमावा० ॐ स्वर्विनायकमा० ॐ भूर्भुवःस्वर्विनायकमावा० आतूनइंद्रेत्यस्यकाण्वःकुसीदऋषिःविनायकोदेवतागायत्रीछंदः आवाहने० ॐ आतूनइंद्रक्षुमंतं० इमंमंत्रंसमुच्चार्य चतुर्भुजंत्रिनेत्रंगजाननंनागयज्ञोपवीतिनंचंद्रधरंदंताक्षमालापरशुमोदकोपेतचतुर्भुजंविनायकमावा० १ । तद्दक्षिणतः ॐ भूर्दुर्गामावाहयामि ॐ भुवोदुर्गामा०

ॐ स्वर्दुर्गामावा० ॐ भूर्भुवःस्वर्दुर्गामावा० जातवेदसइत्यस्यकश्यपऋषिःदुर्गादेवतात्रिष्टुप्छंदः आवाहनेविनि० ॐ
जातवेदसेसुनवाम० इमंमंत्रंसमुच्चार्य । शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचंद्रबिंबखेटकपालपरशुटंकोपेतदशभुजांसिंहारूढांदुर्गा
ख्यदैत्यासुहारिणींदुर्गामावा० २ । तद्दक्षिणतः ॐ भूःक्षेत्रपालमावाह० ॐ भुवःक्षेत्रपालमावाह० ॐ स्वःक्षेत्रपालमा
वाह० ॐ भूर्भुवःस्वःक्षेत्रपालमावा० क्षेत्रस्यपतिनेत्यस्यवामदेवऋषिः क्षेत्रपतिर्देवताऽनुष्टुप्छंदः आवाहनेवि० ॐ क्षेत्र
स्यपतिनावयं० इमंमंत्रमुच्चार्य श्यामवर्णंत्रिलोचनमूर्ध्वकेशंसुदंष्ट्रंकुभ्रुटीकुटिलाननंनूपुरालंकृतांघ्रिंसर्पमेखलयायुतस
र्वांगमतिवृद्धंक्षुद्रघंटावबद्धंगुल्फावलंबिनृकरोटिमालाधारिणमुरगकौपीनंचंद्रमौलिंदक्षिणहस्तैःशूलवेतालखड्गदुंदुभीन्द
धानंवामहस्तैःकपालघंटाचर्मचापान्दधानंभीमंदिग्वाससममितद्युतिंक्षेत्रपालमावाहयामि ३ । तद्दक्षिणतः ॐ भूर्वायु
मावाह० ॐ भुवोवायुमा० ॐ स्वर्वायुमावा० ॐ भूर्भुवःस्वर्वायुमावा० ऋाणाशिशुरित्यस्यत्रितऋषिः वायुर्देवतोष्णि
क्छंदः आवाहने० ॐ ऋाणाशिशुर्महीनां० इमंमंत्रंसमुच्चार्य धावद्धरिणपृष्ठगतंध्वजवरदानधारिणंधूम्रवर्णंवायुमावाह०
४ । तद्दक्षिणतः ॐ भूराकाशमावाह० ॐ भुवआकाशमावा० ॐ स्वराकाशमावा० ॐ भूर्भुवःस्वराकाशमावा० आदि
त्प्रत्नस्येत्यस्यवत्सऋषिः अंतरिक्षंदेवतागायत्रीछंदः आवाहनेवि० ॐ आदित्प्रत्नस्यरे० इमंमंत्रंसमुच्चार्य नीलोत्पलाभं
नीलांबरधारिणंचंद्रार्कोपेतद्विभुजंषंढमाकाशमावाह० ५ । तद्दक्षिणतः ॐ भूरश्विनावावाह० ॐ भुवोश्विनावावाह०
ॐ स्वरश्विनावावाह० ॐ भूर्भुवःस्वरश्विनावावाह० अश्विनावर्तिरस्मदेत्यस्यराहूगणोगोतमऋषिः अश्विनौदेवतेउष्णि

क्छंदः आवाहनेवि० ॐ अश्विनादर्तिरस्मदा० इमंमंत्रंसमुच्चार्य । प्रत्येकंओषधिपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्योन्यसं
युक्तदेहौएकस्यदक्षिणपार्श्वेअपरस्यवामपार्श्वेरत्नभांडकरशुक्लांबरधारिनारीयुग्मोपेतौदेवौभिषजावश्विनावावाहयामि ६ ।
अथक्रतुसंरक्षकेंद्रादिलोकपालावाहनंपूर्ववत्तंडुलपीठेषुकुर्यात् । तत्रायंक्रमः । तत्रप्राग्दलाग्रे० ॐभूरिंद्रमावाह० ॐभुवइंद्र
मावा० ॐ स्वरिंद्रमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरिंद्रमावा० इंद्रंवइत्यस्यमधुच्छंदाऋषिः इंद्रोदेवता गायत्रीछंदः आवाहने० ॐ
इंद्रंवोविश्वत० इमंमंत्रंसमु० स्वर्णवर्णंसहस्राक्षंवज्रपाणिंशचीप्रियमिंद्रमावाह० १ । आग्नेयदलाग्रे ॐ भूरग्निमावाह०
ॐ भुवोग्निमावाह० ॐ स्वरग्निमावाह० ॐ भूर्भुवःस्वरग्निमावाह० अग्निमीळइत्यस्यमधुच्छंदाअग्निर्गायत्री आवाहने० ।
ॐ अग्निमीळे० इमंमंत्रंसमुच्चार्य रक्तवर्णंसप्तार्चिषंसप्तहस्तंशक्त्यन्नस्रुक्स्रुवतोमरव्यजनघृतपात्राणिदधानंस्वाहाप्रियंमेष
वाहनमग्निमावाहयामि २ । याम्यदलाग्रे ॐ भूर्यममावाह० ॐ भुवोयममावा० ॐ स्वर्यममावाह० ॐ भूर्भुवःस्वर्यम
मावा० यमायसोममित्यस्ययमोयमोनुष्टुप् आवाहनेवि० ॐ यमायसोमंसुनुत० इमंमंत्रंसमुच्चार्य रक्तवर्णंदंडधरंमहि
षवाहनमिलाप्रियंयममावा० ३ । नैर्ऋतदलाग्रे ॐ भूर्निर्ऋतिमा० ॐ भुवोनिर्ऋतिमावा० ॐ स्वर्निर्ऋतिमावा० ॐ
भूर्भुवःस्वर्निर्ऋतिमावा० मोषुणइत्यस्यघौरःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री आवाहने० ॐ मोषुणःपरापरा० इमंमंत्रंसमुच्चार्य
नीलवर्णंखड्गचर्मधरंऊर्ध्वकेशंनरवाहनंकालिकाप्रियंनिर्ऋतिमावाहयामि ४ । पश्चिमदलाग्रे ॐ भूर्वरुणमावाह० ॐ
भुवोवरुणमावा० ॐ स्वर्वरुणमावा० ॐ भूर्भुवःस्वर्वरुणमावा० उदुत्तमंमुमुग्धिनइत्यस्यशुनःशेपऋषिः वरुणोदेवतागा

यत्रीछंदः आवाहने० ॐ उदुत्तमंमुमुग्धिनो० इमंमंत्रंसमुच्चार्य रक्तभूषणंनागपाशधरंमकरवाहनंपद्मिनीप्रियंसुवर्णवर्णं वरुणमावा० ५। वायव्यदलाग्रे ॐ भूर्वायुमावा० ॐ भुवोवायुमावा० ॐ स्वर्वायुमावाह० ॐ भूर्भुवःस्वर्वायुमावा० तववायोइत्यस्यांगिरसोव्यश्वऋषिः वायुर्देवतागायत्रीछंदः आवाहने० ॐ तववायवृत० इमंमंत्रंमुच्चार्य श्यामवर्णंहेमदंडधरंकृष्णमृगवाहनंजगत्प्राणरूपंमोहिनीप्रियंवायुमावाहयामि ६। उत्तरदलाग्रे ॐ भूःकुबेरमावाह० ॐ भुवःकुबेरमावा० ॐ स्वःकुबेरमावा० ॐ भूर्भुवःस्वःकुबेरमावा० त्वंनःसोमइत्यस्यगोतमोराहूगणःसोमोगायत्री कुबेरावाह० ॐ त्वंनःसोमविश्वतो० इमंमंत्रंसमुच्चार्य स्वर्णवर्णंनिधीश्वरंकुंतपाणिमश्ववाहनंचित्रिणीप्रियंकुबेरमावाह० ७। ऐशानदलाग्रे ॐ भूरीशानमावा० ॐ भुवईशानमावा० ॐ स्वरीशानमावा० ॐ भूर्भुवःस्वरीशानमावाहया० कद्रुद्रायेत्यस्यकण्वऋषिः रुद्रोदेवतागायत्रीछंदः आवाहने० ॐ कद्रुद्रायप्रचेतसे० इमंमंत्रंसमुच्चार्य शुद्धस्फटिकवर्णंवरदाभयशूलाक्षसूत्रधरंवृषवाहनंगौरीप्रियमीशानमावाह० ८। एवमेकचत्वारिंशद्देवताआवाह्यकलशेचवरुणमावाह्यपूजयेत्। तत्रचंदनादिषुग्रहभेदेनव्यवस्थाविधिःपरिशिष्टे—रक्तचंदनो मलयजो देवदारुः कुंकुमो मनःशिला शंखपिष्टं तिलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरिकेतिनवानुलेपनानि मलयजमेववा। रक्तपद्मं कुमुदं रक्तकरवीरं पाटलं चंपकं कुंदमिंदीवरं कृष्णधत्तूरं तच्चित्रवर्णमिति नवपुष्पाणि मल्लिकैववा। पुष्पवर्णाःअक्षताः अहतवस्त्रयुग्मानिच। कंदरसो मयूरशिखा दशांगः सर्जरसो बिल्वफलं श्रीवासः कृष्णागरुः जटामांसी मधूकमितिनवधूपाः गुग्गुलुरेकएववा। सर्पिषादीपस्तिलतैलेनवा। हविष्यान्नं पायसं पललान्नं गुडान्नं क्षीरोदनः दध्योदनः कृसरः मांसान्नं चित्रान्नमिति नवोपहारास्त्रिवृदन्नमेकमेववा। माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालं मरकतं पुष्परागः वज्रो नीलः गोमेदकं वैडूर्यमितिनवरत्नान्येकमेववामाणिक्यमिति। पूजायांविशेषांतरमपितत्रैवोक्तं पुष्पांजलिप्रयोगेणावाहनमंत्रैरावाह्यनमोंतैर्नामभिःक्रमेणधूपदीपांतानुपचारानर्पयेदिति। नामभिः ॐआदित्यायनमःइत्येवंरूपैः। क्रमेणेति आसनपाद्यार्घादीनांप्रसिद्धक्रमेणैवार्पणंकार्यमित्युच्यते। तेनपुष्पानंतरंपठितानामप्यक्षतवस्त्राणांस्वकालएवार्पणंबोध्यम्। दीपांतानित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। पुष्पांतानितियावत्। प्राक्स्विष्टकृतोग्रहाणांघंटादिशब्दैर्धूपदीपैरुपहारानुपहृत्येतिहोमोत्तरंपरिशिष्टोक्तेः पारिजातादिप्रयोगेषुहोमात्पूर्वंग्रहाणांपूर्वोक्तद्रव्यैःपुष्पसमर्पणपर्यंतंपूजांकृत्वाऽन्यदेवतामलयजगंधशतपत्रपुष्पैस्तथैवपूजयेदित्युक्तेः होमोत्तरंचसर्वदेवतानां धूपदीपप्रभृतिपूजायाएवोपदेशात्। अतोहोमात्पूर्वोत्तरकालयोर्व्यवस्थयाविततापूजाकार्या। तत्रपूर्वकालेगंधपुष्पेषुयथोपदेशशक्तंप्रतिद्रव्यव्यवस्था। अशक्तंप्रत्येकोपदेशः। उत्तरपूजायांनैवेद्येषुसपुष्परत्ननिवेदनेषुचतथैवोपदेशइतिबोध्यम्। उत्तरपूजावसरएवरत्नासंभवेसुवर्णपुष्पाणिदद्यादित्यप्युक्तंपरिशिष्टे। एवंग्रहपीठगतसर्वदेवतानांपुष्पांतपूजांकृत्वास्थंडिलेकुंडेवाचार्योऽग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात्। तत्रपरिशिष्टम्—अथाग्निमुपसमाधायसहर्त्विग्भिःसमिच्चर्वाज्यानिप्रत्येकंशतैकावराभिःसहस्रपराभिराहुतिभिर्निमित्तशक्त्यपेक्षयाजुहुयात् प्रधानदशांशेनपार्श्वदेवतयोस्तदर्धेनेतरेषांस्वाहांतैर्नामभिर्होमस्तल्लिंगमंत्रैर्वा सकृदवदानेनचरुहोमःपाणिनाप्रसृतिमितान्व्रीहींस्तिलांश्चव्याहृतिभिर्हुत्वेति। सयदिमंत्रैरिष्टस्तदैते

मंत्राभवंत्याकृष्णेनेत्यादि । चर्वाहुतिप्रमाणंसिद्धांतशेखरे—अन्नंग्रासममंग्राह्यमिति । हेमाद्रौस्कांदे—अष्टोत्तरसहस्रं
वाशतमष्टोत्तरंतथा । अष्टाविंशतिमष्टौवाएकैकस्यतुहोमयेत् । नैवेद्यशेषेहुत्वाचहोममंत्रैस्ततःपरम् । अथव्याहृतिभिर्हुत्वा
एकैकस्ययथाक्रममिति । पचनाग्नौपक्वमन्नंगुडादिमिश्रंकृत्वाकिंचित्किंचित्सूर्यादिभ्योनिवेद्यतच्छेषंमंत्रैर्जुहुयादित्यर्थः ।
एतद्बह्वृचान्यविषयं । बह्वृचानांतुपरिशिष्टेहोमानंतरमेवनैवेद्यसमर्पणस्योक्तत्वात्तथैवानुष्ठानंयुक्तमितिपारिजातः । अनेना
हुतिसंख्यादावपिपरिशिष्टोक्तपक्षस्यैवबह्वृचैरादरःकार्यइत्युक्तंभवति । यद्यप्याश्वलायनेन—अष्टोत्तरशतंहोममष्टाविंश
तिमेववा । कुंडेवास्थंडिलेवैकःकुर्यात्कुर्वन्पृथक्पृथगितिस्मृतिरूपेणोक्तं तत्रैकःकुर्वन्कुर्यादित्येकाचार्यपक्षेनियमपरम् ।
प्रधानहोमानंतरंहोमांतरमाहपारिजातेभगवान्—अथस्रुवेणजुहुयात्सूर्यपावकरुद्रकान् । सूर्योनोपंचकंसूक्तमुदुत्यंजात
वेदसम् । नमोमित्रस्यवरुणस्यचित्रंदेवानामित्यपि । उद्वेतिसुभगःपंचर्चाभिर्ऋग्भिर्घृताहुतीः । त्वमग्नेप्रथमंसूक्तमित्य
ष्टादशकर्चकम् । त्वमग्नेद्युभिःषोडशभिर्घृतेनजुहुयात्ततः । अथरुद्रायजुहुयात्कद्रुद्रायषळाहुतीः । इमारुद्रायचतथासूक्ते
नचततःपरम् । आतेपितर्मरुतामितिसूक्तेनचघृताहुतीरिति । आश्वलायनः—पूर्णाहुतिंचवस्त्वंतेहोमेग्रहमखेगुरुरिति ।
वस्त्वंतेहोमांतेइतिव्याख्यातंपारिजाते । अतःप्रायश्चित्तहोमांतेपूर्णपात्रनिनयनात्प्राक्पूर्णाहुतिःकार्येत्यर्थः । पूर्णाहुत्य
नंतरंप्रणीतानिनयनाद्यभ्यर्चनांतंकृत्वाभिषेकः । होमंसमापयेदितिप्रकृत्याऽथयजमानाभिषेकइतिपरिशिष्टात् । एवंप्रकृ
त्यतद्विधिरुक्तस्तत्रैव—ग्रहवेदेःप्रागुदीच्यांशुचौदेशेसंमृष्टालंकृतेप्राक्प्रवणेचतुष्पादंदीर्घचतुरस्रंसोत्तरच्छदंपीठंनिधायत

त्रोदगग्रानमूलान्हरितदर्भानास्तीर्य प्राङ्मुखंकर्तारंसामात्यमुपवेश्याचार्यःसहर्त्विग्भिरभिषेककुंभमादायप्रत्यङ्मुखस्तिष्ठ
न्नौदुंबर्यार्द्रयाशाखयासपलाशयासहिरण्यपवित्रयासकुशदूर्वापल्लवयांतर्धायकुंभोदकपृषद्भिरभिषेचयेत् अब्लिंगाभि
र्वारुणीभिरन्याभिःशांतिपवित्रलिंगाभिर्ग्रहाभिषेकमंत्रैःसुरास्त्वामित्यादिमंत्रैः श्रीसूक्तेनेमाआपःशिवतमाइतितृचेन
देवस्यत्वेतिचयजुषाभूर्भुवःस्वरितिचव्याहृतिभिरेवमभिषिक्तस्तेभ्योग्रहोक्तांदक्षिणांदद्यात् गौःशंखोरक्तोनड्वान्हिरण्यं
पीतंवासःश्वेतोऽश्वःकृष्णागौःकालायसंहस्तीछागोवेतिपुनर्हिरण्येनसंमितांकुर्यादभावेसर्वेषांहिरण्यमेववातुष्टिकरंदद्यात्
द्विगुणमाचार्याय त्रिवृतान्नेनब्राह्मणान्भोजयित्वाशांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वितिवाचयेत् ज्ञातिसंबंधिबांधवांश्चतोषयेदेष
ग्रहयज्ञःसर्वारिष्टशमनःसर्वपुष्टिकरःसर्वाभीष्टप्रदइति । त्रिवृतान्नेनेतिस्थानेघृतान्नेनेतिक्वचित्पाठः । अभिषेकादौविशे
षःपारिजातेवसिष्ठः—स्वस्तिकंकल्पयेत्पश्चात्कुंडस्यैशानदेशतः । यजमानाभिषेकार्थंतत्रभद्रासनंन्यसेत् । प्राङ्मुखस्योप
विष्टस्ययजमानस्यतत्रच । अभिषेकंततःकुर्यादाचार्योब्राह्मणैःसह । वक्ष्यमाणैःस्वमंत्रैश्चअब्लिंगैर्वेदमंत्रकैः । स्वमंत्रैर्ग्र
हमंत्रैः । कुंभोदकैःपुण्यतमैरुक्तद्रव्यसमन्वितैः । ततस्तस्याभिषिक्तस्यरक्षार्थंबलिमुत्क्षिपेत् । दिग्विदिक्षुचचित्रान्नैर्दीपै
र्नीराजयेत्ततः । शुक्लमाल्यांबरधरःशुक्लगंधानुलेपनः । ततोमंडपमागत्यध्यायेदग्निंग्रहान्सुरान् । प्रत्येकंप्रतिमंत्रैश्चदद्या
त्पुष्पांजलिंततइति । उद्वासनविधिःपारिजातेवामनीये—प्रणवंत्वादितःकृत्वाभूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । चतुर्थ्यानामसं
युक्तंनमस्कारांतयोजितम् । अनेनावाहनंकुर्यादनेनैवविसर्जनम् । आचार्यप्रभृतिभ्यश्चग्रहार्चनफलंततः । समिदाज्य

चरूणाचतिलहोमफलंततः । ब्रह्मत्वेकुंभपूजायाचार्चनस्यफलंचयत् । लोकपालगणेशाद्यास्तत्रयाअंगदेवताः । तासांहोमफलंतद्वद्दह्लीयाज्जलपूर्वकम् । आज्यंनिरीक्ष्यदत्त्वाचब्राह्मणान्भोजयेत्ततइति । ब्राह्मणभोजनेशक्ताशक्तभेदेनव्यवस्थोक्तामात्स्ये—एकमेकाहुतेर्विप्रंहोमेत्वन्नेनभोजयेत् । अत्याढ्योमध्यमश्चापिविप्रमेकंशताहुतेः । सहस्रस्याहुतेर्वैकंजघन्योपिप्रभोजयेत् । अन्यथादहतिक्षिप्रंतद्राष्ट्रंनात्रसंशयः । अनन्नःप्राहरेद्राष्ट्रममंत्रश्चर्त्विजोगुरुम् । होमःकारयितारंचसुक्ततोपित्वदक्षिणः । तस्माद्दातुमशक्तोयोदक्षिणाश्चान्नमेवच । जपैःप्रणामैःस्तोत्रैश्चतोषयेत्तर्पयेद्ग्रहानिति॥ ॥ अथान्वाधानादिप्रयोगः । ऋत्विग्भिरन्वारब्धःसमिद्द्वयमादायचक्षुषीआज्येनेत्यंते आदित्यंप्रत्येकंशतसंख्याभिरर्कसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः अग्निंरुद्रंच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । सोमंप्रत्येकंशतसंख्याभिःपलाशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः अपःगौरींच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । अंगारकंप्रत्येकंशतसंख्याभिःखदिरसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः पृथिवींस्कंदंचप्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । बुधंप्रत्येकंशतसंख्याभिरपामार्गसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः विष्णुंपुरुषंच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । बृहस्पतिं प्रत्येकंशतसंख्याभिरश्वत्थसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः इंद्रंब्रह्माणंच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । शुक्रं प्रत्येकंशतसंख्याभिरौदुंबरसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः इंद्राणीमिंद्रंचप्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । शनिं प्रत्येकंशतसंख्याभिःशमीसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः प्रजापतिंयमंच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । राहुं प्रत्येकं शतसंख्याभिर्दूर्वाचर्वाज्याहुतिभिः सर्पान्कालंच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः । केतुं प्रत्येकंशतसंख्याभिःकुशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः ब्रह्माणंचित्रगुप्तंच प्रत्येकंदशसंख्याभिस्तदाहुतिभिः ९ । विनायकंदुर्गांक्षेत्रपालंवायुमाकाशंअश्विनौइंद्रमग्निंयमंनिर्ऋतिंवरुणंवायुंकुबेरमीशानंच प्रत्येकंपंचसंख्याभिःपालाशसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः अग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचैकैकयाव्रीहितिलाहुत्या सूर्यंत्रयोदशवारमाज्येन अग्निंचतुस्त्रिंशद्वारं रुद्रंद्वात्रिंशद्वारमाज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि । पात्रासादनकालेबह्वीनांचरूद्वासनस्थालीनामाज्यस्थालीनांस्रुवाणांचबहूनामासादनंकार्यंयुगपदनेककर्तृकचर्वाज्यहोमनिर्वाहाय । कालेलोकसिद्धान्नतिलव्रीहिभिःसहाज्यस्यत्रिःपर्यग्निकरणम् । स्रुवाणांसंमार्गोतेदर्व्याःसंमार्गः । ततोऽन्नंपात्रांतरेपृथक्कृत्याग्नावधिश्रित्यस्रुवेणाभिघार्योदगुद्वास्याज्याद्दक्षिणतोऽव्यवहितदेशेबर्हिष्यासाद्यप्रत्यभिघार्यतदुत्तरतोव्रीहितिलानासाद्यर्त्विगन्वारब्धइध्माधानाद्याज्यभागांतंकुर्यात् । ततोयजमानस्त्यागंकुर्यात् । शतशतसंख्याअर्कादिजातीयाःसमिधःशतशतसंख्याहुतिपर्याप्तश्चरुःशतशतसंख्याहुतिपर्याप्तमाज्यंच आदित्यायसोमायांगारकायबुधायबृहस्पतयेशुक्रायशनैश्चरायराहवेकेतवेचनमम । दशदशसंख्याअर्कादिजातीयसमिधः दशदशसंख्याहुतिपर्याप्तश्चरुः दशदशसंख्याहुतिपर्याप्तमाज्यंच अग्नयेरुद्रायाद्भ्योगौर्यैंपृथिव्यैस्कंदायविष्णवेपुरुषायेंद्रायब्रह्मणइंद्राण्याइंद्रायप्रजापतयेयमायसर्पेभ्यःकालायब्रह्मणेचित्रगुप्तायनमम । पंचपंचसंख्याःपलाशसमिधः पंचपंचसंख्याहुतिपर्याप्तश्चरुः पंचपंचसंख्याहुतिपर्याप्तमाज्यंचविनायकायदुर्गायैक्षेत्रपालायवायवेआकाशायाश्विभ्यां इंद्रायाग्नयेयमायनिर्ऋतयेवरुणायवायवेकुबेरायेशानाय । एकैकाहुतिपर्याप्तास्तिलव्रीहयोऽग्नयेवायवेसूर्यायप्रजापतयेच । त्रयोदशाहुतिपर्याप्तमाज्यंसूर्याय । चतुस्त्रिंश

दाहुतिपर्याप्तमाज्यमग्नये। द्वात्रिंशदाहुतिपर्याप्तमाज्यंरुद्रायेति । ततोऽष्टर्त्विक्सहिताचार्यपक्षेआचार्यआदित्यायजुहुया
दितरइतरग्रहेभ्यः । ऋत्विक्चतुष्टयपक्षेद्वाभ्यांद्वाभ्यांग्रहाभ्यामेकैकोजुहुयात् । तत्रद्व्यंगुलादूर्ध्वंमध्यमानामिकांगुष्ठैर्मूल
भागेसमिधमादायदधिमध्वक्तांजुहुयात्। पाणिनाग्रासममंचरुं । आज्यंस्रुवेणतदभावेऽश्वत्थादियज्ञियपर्णेन । सर्वेप्राङ्मु
खाउदङ्मुखावाहृदयनिहितोर्ध्ववामपाणयोजुहुयुः । आचार्यःप्रभूततिलव्रीहीन्व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाज्यहोमंकुर्या
त् । सूर्योनइतिपंचर्चस्यसूक्तस्यसूर्यपुत्रश्चक्षुःसूर्योगायत्रीग्रहमखांगाज्यहोमेविनियोगः । उदुत्यमित्यस्यकाण्वःप्रस्कण्वः
सूर्योगायत्री। नमोमित्रस्येत्यस्यसूर्यपुत्रोभितपाःसूर्योजगती। चित्रंदेवानामित्यस्यांगिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् । उद्वेतिसुभग
इतिपंचर्चस्यसूक्तस्यमैत्रावरुणोवसिष्ठःसूर्यस्त्रिष्टुप् । त्वमग्नेप्रथमइत्यष्टादशर्चस्यसूक्तस्यांगिरसोहिरण्यस्तूपोग्निर्जगतीअं
त्याष्टमीषोडश्यस्त्रिष्टुभः । त्वमग्नेद्युभिरित्यस्यषोळशर्चस्यसूक्तस्यगृत्समदोग्निर्जगती । कद्रुद्रायेतिनवर्चस्यसूक्तस्यघौरः
कण्वोरुद्रोगायत्री। इमारुद्रायतवसइत्येकादशर्चस्यसूक्तस्यकुत्सोरुद्रोजगत्यंत्येत्रिष्टुभौ। आतेपितरितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्य
गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् । एवमेकोनाशीतिमंत्रैःस्वाहांतैस्तावतीराहुतीर्हुत्वा ग्रहवेदिस्थदेवताभ्योवरुणायचघंटाशब्देनधूप
दीपनैवेद्यतांबूलादीन्पुष्पांजल्यंतानुपचारान्समर्पयेत्। धूपदीपनैवेद्येषुपूर्वोक्तव्यवस्थाविधिस्तदसंभवेतूक्तसाधारणविधिः
स्वीकार्यः। तत्रसूर्यायभद्रमुस्ताख्यकंदधूपः सोमायमयूरशिखा भौमायदशांगः बुधायरालाख्यःसर्जरसः गुरवेबिल्वफलं
शुक्रायबिडाख्यःश्रीवासः शिष्टत्रिभ्यःक्रमेणकृष्णागरुजटामांसीमधूकानीतिधूपाः । दीपःसर्पिषातिलतैलेनवासर्वेषां

षाष्टिकमादित्याय सोमायपायसं भौमायपयोमिश्रितौदनः बुधायगुडमिश्रितः क्षीरमोदनंचपृथग्गुरवे भृगवेदध्योदनः
शनयेकृसरः मांसस्थानीयमाषविकारमिश्रितौदनोराहवे चित्रान्नंकेतवे इतिनैवेद्यानि। माणिक्यप्रभृतिरत्नानिसपुष्पाणि
पुष्पांजलिरूपेणदद्यात् माणिक्यान्येववा तावंतिसुवर्णपुष्पाणिवा । प्रसीदंतुभवंतइतितान्संप्रार्थ्यऋत्विगन्वारब्धश्चर्वा
ज्यतिलव्रीहिशेषेणस्विष्टकृतंहुत्वाप्रायश्चित्तहोमांतंकुर्यात् । ततःसामात्ययजमानान्वारब्धआचार्योद्वादशगृहीतेनाज्येन
पूर्णाहुतिंजुहुयात्। ततःपूर्णपात्रंनिनीयसंस्थाजपेनोपस्थायपरिस्तरणविसर्जनाद्यग्न्यर्चनांतंकुर्यात् । अथग्रहवेदेःप्रागुदी
च्यांशुचौसंमृष्टेरंगवल्ल्यास्वस्तिकालंकृतेप्राक्प्रवणेचतुष्पदंदीर्घचतुरस्रंसोत्तरच्छदंपीठंनिधाय तत्रोदगग्रानमूलान्हरितदर्भा
नास्तीर्यतत्रप्राङ्मुखंसामात्यंयजमानंपरिहितनववस्त्रमभिषिंचेत् । आपोहिष्ठेतितिसृणामांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्री
अभिषेकेवि० तत्त्वायामीतितिसृणांशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् अभिषेके० स्वादिष्ठयेतितिसृणांमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगाय
त्री अभिषेके० शंनइंद्राग्नीइतितिसृणांवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् अभिषेके० पवित्रंतइतितिसृणामांगिरसःपवित्रःपवमानः
सोमोजगती अभि०। अथग्रहमंत्रैः। ग्रहाणामादिरादित्योलोकरक्षणकारकः। विषमस्थानसंभूतांपीडांहरतुतेरविः। रोहि
णीशःसुधामूर्तिःसुधागात्रःसुधाशनः । विषमस्थानसंभूतांपीडांहरतुतेविधुः । भूमिपुत्रोमहातेजाजगतांभयकृत्सदा।
वृष्टिकृद्वृष्टिहर्ताचपीडांहरतुतेकुजः। उत्पातरूपोजगतांचंद्रपुत्रोमहाद्युतिः । सूर्यप्रियकरोविद्वान्पीडांहरतुतेबुधः। देव
मंत्रीविशालाक्षःसदालोकहितेरतः। अनेकशिष्यसंयुक्तःपीडांहरतुतेगुरुः । दैत्यमंत्रीगुरुस्तेषांप्राणदश्चमहामतिः । प्रभु

स्ताराग्रहाणांचपीडांहरतुतेभृगुः।सूर्यपुत्रोदीर्घदेहोविशालाक्षःशिवप्रियः।मंदचारःप्रसन्नात्मापीडांहरतुतेशनिः। महाशिरामहावक्रोदीर्घदंष्ट्रोमहाबलः।अतनुश्चोर्ध्वकेशश्चपीडांहरतुतेतमः। अनेकरूपवर्णैर्यःशतशोथसहस्रशः। उत्पातरूपोजगतांपीडांहरतुतेशिखी। सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्यादिपौराणमंत्रैश्चप्रतिमंत्रमभिषिच्य । हिरण्यवर्णामितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यानंदादयऋषयःश्रीर्देवताअनुष्टुबादीनिच्छंदांसीतिप्रत्यृचमभिषिच्यइमाआपःशिवतमाइतितृचेनदेवस्यत्वेतियजुषाभूर्भुवःस्वरितिव्याहृतिभिश्चाभिषिंचेत् । ततोऽभिषेकशालायामेवाभिषिक्तयजमानस्यपूर्वादिदिक्षुविदिक्षुचचित्रान्नैराचार्योदिग्देवताभ्योबलिमुत्क्षिपेत् इंद्रायनमःअग्नयेनमःयमायनमइत्यादिनाममंत्रैः। ततोयजमानस्यसुवासिनीभिर्दीपैर्नीराजनंकारयेत् । ततोयजमानोऽभिषेकवस्त्रमाचार्यायदत्वाश्वेतांबरेधृत्वाश्वेतचंदनश्वेतपुष्पाणिचधृत्वाभिषेकशालातोग्निसमीपमागत्याऽग्नेर्ग्रहपीठदेवतानांचपंचोपचारपूजांतेऽग्निंग्रहांस्तदुपदेवताश्चध्यात्वा । अग्नयेनमःआदित्यायनमइतिमंत्रैःप्रणवादिभिःप्रत्येकंपुष्पांजलिमर्पयेत्। ततआचार्योदेवतोद्वासनंकुर्यात् ॐ भूर्भुवःस्वःआदित्यायनमःआदित्यमुद्वासयामीति। एवंसोमादीनामुद्वासनवाक्यमूह्यम्। ततोब्राह्मणेभ्योजपहोमफलंगृहीत्वाचार्यादिभ्योदक्षिणांदद्यात्। सूर्यप्रीत्यर्थमाचार्यायगां अथर्त्विग्भ्यःसोमप्रीत्यर्थंशंखं अंगारकप्रीत्यर्थंरक्तमनड्वाहं बुधप्रीत्यर्थंसुवर्णं बृहस्पतिप्रीत्यर्थंपीतंवासः शुक्रप्रीत्यर्थंश्वेतमश्वं शनिप्रीत्यर्थंकृष्णांगां राहुप्रीत्यर्थंकालायसं केतुप्रीत्यर्थंहस्तिनंछागंवेति तत्तद्धोमकर्त्रैव्यवस्थयातांतांदक्षिणांदद्यात् । तत्रमंत्राः—कपिलेसर्वदेवानांपूजनीयासिसर्वदा । सर्वदेवमयीयस्मादतःशांतिंप्रयच्छमे। त्वंपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे । पांचजन्यप्रदास्यामिह्यतःशांतिंप्रयच्छमे । धर्मस्त्वंवृषरूपेणजगदानंदकारकः। अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतःपाहिसनातन। हिरण्यगर्भगर्भस्थंहेम० । पीतवस्त्रयुगंयस्माद्वासुदेवस्यवल्लभम्। प्रदानात्तस्यभोविष्णोरतःशांतिंप्रयच्छमे। विष्णुस्त्वमश्वरूपेणयस्मादमृतसंभवः । चंद्रार्कवाहनोनित्यमतःशांतिंप्रयच्छमे येनत्वंपृथिवीसर्वाधेनोवैकृष्णसन्निभे । सर्वपापहरानित्यमतःशांतिंप्रयच्छमे। यस्मादायसकार्याणित्वदधीनानिसर्वदा। लांगलाद्यायुधादीनितस्माच्छांतिंप्रयच्छमे । यस्मात्त्वंछागयज्ञानामंगत्वेनव्यवस्थितः । यानंविभावसोर्नित्यमतःशांतिंप्रयच्छमइति । एषामर्थानांविषममूल्यकत्वेपिन्यूनलाभवद्भ्यःसुवर्णदानेनलाभसाम्यंसंपादनीयम् । उक्तदक्षिणानामभावेसर्वेभ्यस्तुष्टिकरंहिरण्यमेववादद्यात्। अतोनात्रमूल्याध्यायोक्तमूल्यदानम्। सर्वस्मिन्पक्षेआचार्यायद्विगुणंदद्यात्। कांस्यपात्रगतमाज्यमवेक्ष्यसदक्षिणंब्राह्मणायदत्वा यावत्यःप्रधानाहुतयस्तावतोब्राह्मणान्भोजयेत् यावंतितदाहुतिशतानितावतोवा यावंतितत्सहस्राणितावतोवा। भुक्तवद्भ्योयथाशक्तिदक्षिणांदत्वाप्रार्थयेत् शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वितिभवंतोब्रुवंत्विति। तेचवदेयुःशांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति। ततोऽच्युतानंतगोविंदेतिनामत्रयंजपेदिति पारिजाते। ततोज्ञातिसंबंधिबांधवानांभोजनवस्त्रादिदानेनतोषंसंपाद्येश्वरार्पणंकृत्वाभुंजीतेति ।—परिशिष्टोक्तमार्गेणग्रहयज्ञनिरूपणम् । अकार्यनंतदेवेनदेवेशस्तेनतुष्यतु । इतिसंस्कारकौस्तुभेनवग्रहमखः ॥ ॥ ॥ ॥

एतदसंभवेउपनयनकालेचबृहस्पतेरानुकूल्याभावेतच्छांतिःकार्या । उक्तेऽपिवर्षेनबलीगुरुश्चेच्छांत्याप्रशस्तंव्रतबंधकर्म

तिवृद्धवसिष्ठोक्तेः । तामाहशौनकः—कन्यकोद्वाहकालेतुआनुकूल्यंनविद्यते । ब्राह्मणस्योपनयनेगुरोर्विधिरुदाहृतः । सुवर्णेनगुरुंकृत्वापीतवस्त्रेणवेष्टयेत् । ईशान्यांधवलंकुंभंधान्योपरिनिधायच । दमनंमधुपुष्पाणिपत्रपालाशसर्षपान् । मांसीगुडूच्यपामार्गविडंगंशंखिनीवचा । सहदेवीविष्णुक्रांतासर्वौषधिशतावरीः । कुंभेनिक्षिपेदितिशेषः । कृत्वाज्यभागपर्यंतंस्वशाखोक्तविधानतः । ग्रहोक्तमंडलेऽभ्यर्च्यपीतपुष्पाक्षतादिभिः । देवपूजोत्तरेकालेततःकुंभानुमंत्रणम् । अश्वत्थसमिधश्चाज्यंपायसंसर्पिषायुतम् । यवव्रीहितिलाःसाज्यामंत्रेणैवबृहस्पतेः । अष्टोत्तरशतंसर्वंहोमशेषंसमापयेत् । पुत्रदारसमेतस्यअभिषेकंसमाचरेत् । कुंभाभिमंत्रणोक्तैश्चसमुद्रज्येष्ठामंत्रतः । प्रतिमाकुंभवस्त्रंचआचार्यायनिवेदयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छुभदःस्यान्नसंशयः । इतिबृहस्पतिशांतिः ॥ ॥ तथामदनरत्नेस्कांदेगुरुपूजोक्ता ।—कन्याविवाहकालेतुगुरोःशुद्धिर्नविद्यते । ब्राह्मणस्योपनयनेयस्यस्याद्दुःस्थितागतः । दुःस्थितंदुःस्थानमष्टमादिआगतोगुरुरितिशेषः । तदापूजागुरोःकार्याविधिवद्भक्तिभावितैः । मदंतीकामपुष्पाणिपत्रंपालाशसर्षपाः । मदंतीयूथिका । कामोदमनः । गुडूचीचाप्यपामार्गविडंगंशंखिनीवचा । सहदेवीविष्णुक्रांतासर्वौषध्यःशतावरी । (कुष्ठंमांसीहरिद्रेद्वेमुराशैलेयचंदनम् । वचाकचोरमुस्तंचसर्वौषध्यःप्रकीर्तिताः) । तथैवाश्वत्थभंगांश्चपंचगव्यंजलंतथा । नूतनंसोदकुंभंचपीतवस्त्रसमन्वितम् । पंचरत्नैःसमायुक्तमीशान्यांस्थाप्यचानलात् । अनलादनलदेशात् । याओषधीरितिमंत्रेणसर्वास्त्वस्मिन्विनिक्षिपेत् । कुंभस्योपरिभागेतुस्थापयित्वाबृहस्पतिम् । सुवर्णपात्रेसौवर्णींप्रतिमांतुयुधिष्ठिर । कारयेत्तुयथाशक्त्यावित्तशाठ्यविवर्जितः । पीतवस्त्रयुगच्छन्नांपीतयज्ञोपवीतिनीम् । पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैस्ततोहोमंसमाचरेत् । समिधोऽश्वत्थवृक्षस्यहोम्याअष्टोत्तरंशतम् । तिलव्रीहियवंमिश्रंहोतव्यंचयथाक्रमम् । अनेनग्रहमखदृष्टस्यसमिद्धोमानंतरंभाविनश्चर्वाज्यहोमस्यानंतरमागंतुरयंहोमःकार्यइतिज्ञाप्यते । बृहस्पतेतिमंत्रेणऋषिच्छंदःसमन्वितम् । ततोहोमावसानेतुपूजयेच्चबृहस्पतिम् । पीतगंधैस्तथापुष्पैर्धूपैर्दीपैश्चभक्तितः । दध्योदनंचनैवेद्यंफलतांबूलसंयुतम् । नमअंगिरसांनाथवाक्पतेथबृहस्पते । क्रूरग्रहैःपीडितानाममृतायनमोनमः । पूजयित्वासुराचार्यंपश्चादर्घ्यंनिवेदयेत् । गंभीरदृढरूपांगदेवेज्यसुमतेप्रभो । नमस्तेवाक्पतेशांतगृहाणार्घ्यंबृहस्पते । अर्घ्यंदत्वासुरेशायजपंहोमंसमर्पयेत् । भक्त्यायत्तेसुराचार्यहोमपूजादिसत्कृतम् । तत्त्वंगृहाणशांत्यर्थंबृहस्पतेनमोनमः । मंत्रेणानेनसंकल्प्यपश्चात्संप्रार्थयेन्नृप । जीवोबृहस्पतिःसूरिराचार्योगुरुरंगिराः । वाचस्पतिर्देवमंत्रीशुभंकुर्यात्सदामम । सर्वोपचारसंयुक्तांप्रतिमांतांयुधिष्ठिर । प्रणम्यचगवायुक्तामाचार्यायनिवेदयेत् । अथाचार्यस्तुनियतोवेदवेदांगपारगः । यजमानंसपत्नीकंशांतचित्तोजितेंद्रियः । कुंभोदकंगृहीत्वाथमंत्रैरेतैःप्रसिंचयेत् । इदमापोथमंत्रेणतामग्निमित्यृचातथा । याओषधीरश्वावतीःकूष्मांडैश्चाभिषेचयेत् । पश्चात्संभोजयेद्विप्रान्यथाशक्तियुधिष्ठिर । संक्रांतावपिकौंतेयतथास्वाभ्युदयेषुच । कुर्वन्बृहस्पतेःपूजामभीष्टफलमाप्नुयादिति । संक्रांतौगुरोः । इतिसंस्कारकौस्तुभेस्कांदोक्तागुरुपूजा ॥ अत्रचशौनकोक्तौस्कांदोक्तौचशाखाभेदेद्वादशकपालैकादशकपालादिभेदस्येवयूथिकासदसत्वादिप्रयुक्तेषद्वैलक्षण्यस्यापिकर्मभेदकत्वासंभवादुभयगतगुणोपसंहारेणकुंभानुमंत्रणादिसाधारणधर्माणांदीर्घचतुरस्रसं

डलाद्यसाधारणधर्माणांविनियोगवशेनापेक्षितानांग्रहमखात्स्वीकारेणतावद्भिरेवग्रहमेधीयवन्नैराकांक्ष्यसंभवेनाविनियुक्ततत्रत्यधर्मानादरेणप्रयोगंवदामः ।—अस्यकुमारस्योपनयनकालेबृहस्पत्यानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंबृहस्पतिशांतिंकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजनाद्याचार्यवरणांतंकुर्यात् । ततआचार्यःकर्षतदर्धादिपरिमितहेम्नायथाशक्तिनिर्मितप्रतिमायाअग्न्युत्तारणंकृत्वायदत्रसंस्थितंभूतमित्यादिदेशसंस्कारांतेहोमदेशस्यैशानदेशेमहीद्यौरितिस्पृष्टभुवि ओषधयइतिधान्यंप्रक्षिप्याकलशेष्वितिधवलंकुंभंसंस्थाप्येमंमेगंगइतितीर्थोदकेनापूर्याश्वत्थेवोनिषदनमित्यश्वत्थपल्लवान् गायत्र्यादिमंत्रैःपंचगव्यंदेवस्यत्वा० मभिषिंचामीतिकुशोदकंनिक्षिप्ययुवासुवासाइतिपीतवस्त्रेणसंवेष्ट्यसहिरत्नानीतिपंचरत्नानिप्रक्षिप्ययाओषधीरितिवक्ष्यमाणान्सर्वान्निक्षिपेत् । यूथिकादमनमधुपुष्पाणि । पत्रंभाषायांपत्रजमितिप्रसिद्धम् । पलाशंसर्षपान् जटामांसींगुडूचीं अपामार्गंविडंगंशंखिनींवचांसहदेवींविष्णुक्रांतांशतावरीं । कुष्टंमांसींहरिद्रेद्वेमुराशैलेयचंदनम् । वचाकचोरमुस्तांचेति । ततश्चंदनादिनाकुंभमभ्यर्च्यपूर्णादर्वीतियथाविभवंसौवर्णादिपूर्णपात्रंनिधाय तत्राष्टदलोत्तरदलेहरिताक्षतनिर्मितदीर्घचतुरस्रपीठेहैमींबृहस्पतिप्रतिमांस्थापयित्वास्थंडिलेऽग्निप्रतिष्ठापनादि । अन्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेबृहस्पतिमष्टोत्तरशतसंख्याभिरश्वत्थसमिद्भिस्तावतीभिराज्याहुतिभिस्तावतीभिःसर्पिर्मिश्रपायसाहुतिभिस्तावतीभिःसाज्ययवव्रीहितिलाहुतिभिश्च शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिस्वशाखोक्तविधिनाज्यभागांतंकृत्वा कुंभोपरिस्थापितप्रतिमायामावाहनादिषोडशोपचारैर्बृहस्पतिंपूजयेत् । तत्रविशेषः पीतवस्त्रयुग्मंपीतंयज्ञोपवीतंपीतंचंदनंपीताक्षतान् चंपकादिपीतपुष्पं बिल्वमज्जाधूपं घृतदीपं दध्योदनंनैवेद्यं दक्षिणायांपुष्परागोमाणिक्यंयथाशक्तिहेमवा । पूजांतेऽब्लिंगाभिर्वारुणीभिःपावमानीभिश्चग्रहमखोक्ताभिःकुंभानुमंत्रणम् । ततोयजमानोयथान्वाधानंबृहस्पतयइदंनममेतित्यागंकुर्यात् । अथाचार्योबृहस्पतिमंत्रेणप्रणवादिनाऋष्यादिस्मरणपूर्वकंदधिमध्वक्ताअष्टोत्तरशतमश्वत्थसमिधोजुहुयात्तावतीराज्याहुतीःसर्पिर्मिश्रलोकसिद्धपायसाहुतीःसाज्ययवव्रीहितिलाहुतीश्च । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यपरिस्तरणविसर्जनाभ्यर्चनांतंकुर्यात् । ततोबृहस्पतेर्गंधादिभिःपूर्वोक्तैःफलतांबूलांतैःपूजनंकृत्वासयजमानोनमस्कुर्यात् । ततस्ताम्रपात्रेशुद्धोदकंप्रक्षिप्यतत्रपीतानिगंधाक्षतपुष्पाणिफलंचप्रक्षिप्यार्घ्यंदद्यात् । गंभीरदृढरूपांगदेवेज्यसुमतेप्रभो । नमस्तेवाक्पतेशांतगृहाणार्घ्यंबृहस्पतइति । ततोयजमानोबृहस्पतयेकृतकर्मार्पणंकुर्यात् । भक्त्यायत्तेसुराचार्यहोमपूजादिसत्कृतम् । तत्त्वंगृहाणशांत्यर्थंबृहस्पतेनमोनमइति । ततःप्रार्थयेत् । जीवोबृहस्पतिःसूरिराचार्योगुरुरंगिराः । वाचस्पतिर्देवमंत्रीशुभंकुर्यात्सदाममेति । ततोविसर्जनंकृत्वाचार्यंप्रणम्यसर्वोपचारसंयुक्तांगोयुक्तामिमांप्रतिमांतुभ्यमहंसंप्रददइतितादृशप्रतिमांदद्यादभिषेकोत्तरंवाप्रतिमादानम् । कुंभोदकेनाचार्यःपुत्रदारसमेतंयजमानमभिषिंचेत् । आपोहिष्ठेतितिसृणामांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्री । तत्त्वायामीतितिसृणांशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् । स्वादिष्ठयेतितिसृणांमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । इदमापइत्यस्यासिंधुद्वीपआपोनुष्टुप् । तामग्निवर्णामित्यस्यहिरण्यगर्भोदुर्गात्रिष्टुप् । याओषधीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । अश्वावतीर्गोमतीरित्यस्यवसिष्ठउषस

त्रिष्टुप् । यद्दे वादेवहेडनंयददीव्यमायुष्टेविश्वतोदधदित्यापस्तंबशाखोक्तैरनुवाकैश्चतच्छंयोरावृणीमहइति । ततोयथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयेत् । इतिसंस्कारकौस्तुभेबृहस्पतिशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथोपनयनप्रयोगः ॥ उपनयनात्पूर्वेद्युरहतवस्त्रमजिनंयज्ञोपवीतंमेखलांदंडंकटिसूत्रंकौपीनमित्येतान्युक्तलक्षणानिसंपाद्यभिक्षापात्रजलपात्रेचसंपाद्य स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायैकृच्छ्रत्रयंसंकल्प्यतिलसहस्रहोमगोदानाद्यन्यतरप्रत्याम्नायेनतदाचरणपूर्वकं द्वा[१]दशसहस्रगायत्रीजपंतद्योग्यतायैकृत्वोपनेयत्वयोग्यतायैबटुनापिकृच्छ्रत्रयंकारयित्वा यदिजातकर्मादिसंस्काराअतीतास्तदाजातकर्मादिसंस्काराणांकालातिपत्तिप्रायश्चित्तहोमंकरिष्यइतिसंकल्पपूर्वकं पूर्वोत्तराज्यभागांतस्विष्टकृदादितंत्रयुताअतिपन्नसंस्कारसमसंख्याभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्याज्याहुतीर्हुत्वा प्रमादादतिपत्तौप्रत्येकंपादकृच्छ्रंचौलस्यार्धकृच्छ्रंबुद्धिपूर्वकाकरणेतूक्तद्विगुणंकुमारेणकारयेत् । चौलेकुलधर्मप्राप्ततृतीयवर्षादिनियतकालातिपत्तावेतत् । सहोपनीत्यस्यकुलधर्मप्राप्तत्वेतुनैतत् ।पत्न्यासहोपविश्यदेशकालौसंकीर्त्यअस्यकुमारस्यगर्भांबुपानजनितदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंअतिक्रांतंजातकर्म, बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनामकर्म, आयुरभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसूर्यावलोकनं, आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणार्थंनिष्क्रमणं, आयुरभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंउपवेशनं, मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइंद्रियायुरभिवृद्धिबीजगर्भ० प्रीत्यर्थंअन्नप्राशनंचाद्यकरिष्ये, बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणबलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंचौलं द्विजत्वसिद्ध्यावेदाध्ययनाधिकारार्थमुपनयनंचश्वःकरिष्येइतिसंकल्प्यतदंगत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्ये उपनयनांगत्वेननंदिन्यादिमंडपदेवतानांपूजनपूर्वकंतासांकुलदेवतादीनांचस्थापनंकरिष्ये तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणेशपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्य तंत्रेणनांदीश्राद्धांतंकुर्यात् । सर्वेषांसद्यःकरणेसर्वसंकल्पांतेअद्यकरिष्यइतिसंकल्पः । बहूनांसंकल्पेऊह्यंतामिति । चौलोपनयनयोःसंकल्पेऊह्येतामिति । उपनयनमात्रसंकल्पेऊह्यतामिति । नांदीश्राद्धांतेमातृकाअविसृज्य यथाचारंबद्धासुशाखासुनंदिन्यैनमःनंदिनीमावाहयामि नलिन्यैनमःनलिनीमावा० मैत्रायैनमःमैत्रामावाह० उमायैन० उमामा० पशुवर्धिन्यै० पशुवर्धिनीमा० भगवत्यै० भगवतीमा० अविघ्नगणपतयेनमः अविघ्नगणपतिमा० । सापिधानकलशयोःगृहावैप्रतिष्ठेत्यावाहितदेवताःप्रतिष्ठाप्यासनाद्याचमनांतसमर्पणेकृतेत्रिसूत्रीवेष्टितकुंभचतुष्टयमध्यस्थाभिषेकपात्रेताःशाखानिधायपत्न्यातन्नीराजनंश्रियेजातइतिकारयित्वा कनिक्रददितितैलेनाभ्यज्य सुगंधिपिष्टंतासुनिक्षिप्योष्णोदकेनाभिषिच्यापोहिष्ठेतितृचेनकुंभचतुष्टयोदकेनाभिषिच्याचमनादिपुष्पांतोपचारसमर्पणांते दधिक्राव्णइतिदध्नाकांडात्कांडात्प्ररोहंतीतिदूर्वाभिश्चाभ्यर्च्यधूपादिपूजांसमाप्य मंत्रहीनमितिसंप्रार्थ्यमातृकासहितास्ताःशाखाःस्वयमादत्तेकलशौपत्नीघंटादिवाद्यघोषेणकनिक्रददितिसूक्तेनचप्रतिष्ठापनदेशंगत्वा सूपलिप्तेऽलंकृतेतस्मिन्देशेगृहावैप्रतिष्ठेतिकलशाभ्यांसहिताःशाखाःप्रतिष्ठाप्यपंचोपचारैःसंपूज्य स्थापितदेवताप्रीत्यर्थंय

---

[१] द्वादशसहस्रमित्यत्रद्वादशाधिकसहस्रंज्ञेयमितिनिर्णीतंप्राक् ।

थाशक्तिब्राह्मणान्सुवासिनीश्चभोजयिष्ये तेभ्योयथाशक्तिवस्त्रदक्षिणादानंचकरिष्यइतिसंकल्पयेत् । ततोनीराजिताभ्यां दंपतीभ्यांसुहृदोवस्त्राणिदद्युः युवंवस्त्राणिपीवसा० अभिवस्त्रासुव० भद्रावस्त्रासमन्या० वसिष्वाहिमियेध्य० सतुवस्त्राण्यधपेशनानि० वेदिषदेप्रियधामाय० प्रसेनानीःशूरोअग्नेरथानां० उभाउनूनंतदिदर्थ० इमान्मंत्रान्पठेयुः । ततोऽतिक्रांतजातकर्मादिसंस्कारानुष्ठानं । केचिन्मंडपनिर्माणपूर्वकंदेवतास्थापनंकुर्वंतितदित्थम् । आग्नेय्यामाम्रेणजंब्वावास्तंभः नैर्ऋत्याखादिरेणधात्र्यावा वायव्यामुदुंबरेणशम्यावा ऐशान्यांबदर्याऽश्मंतकेनवा यथाकुलधर्मंशम्यर्कादिजातीययज्ञियवृक्षस्यषट्शाखायुग्मानिसूत्रवेष्टितानिकार्याणि षष्ठंछूरिकागर्भंदेवकमित्युच्यते । आद्याश्चतस्रःशाखादधिक्राव्णइतियाओषधीरितिचमंत्राभ्यांचतुर्णांब्राह्मणानांहस्तेदत्वाऽग्नेयस्तंभेगंगायैनमःगंगामावाहयामीत्यावाहनादिषोडशोपचारैः संपूज्यसुदृढातिस्थिराभवेतिप्रार्थयेत् । एवंनैर्ऋत्येगौरीं वायव्येधरणीं ऐशान्येलक्ष्मीं । ततआग्नेयस्तंभेनंदिनीमावाहयामिगृहावैप्रतिष्ठासूक्तमितिशाखायुग्मंप्रतिष्ठापयेत् । एवंनैर्ऋत्येनलिनीं वायव्येमैत्रां ऐशान्येउमां मंडपाच्छादनोपरिदेशमध्येपशुवर्धिन्यैनमइतियथाचारंमुसलमंडकादियुक्तंशाखायुग्मंरोपयेत् । सर्वत्रगृहावैप्रतिष्ठेत्यस्यावृत्तिः । ततस्तामंडपदेवताःषोडशोपचारैःसंपूज्यमंडपमध्येआग्नेयादिक्रमेणकलशस्थापनविधिनोदकपूर्णमाम्रपल्लवादियुतंकुंभचतुष्टयंस्थापयित्वासूत्रयेत्तन्मध्येनुपहतपीठेदंपतीदेवकस्थापनमित्थंकुरुतः । वंशपात्रस्थंपूर्वोक्तदेवके भगवत्याआवाहनाद्याचमनांतोपचारार्पणेकृतेचतस्रःसुवासिन्योनीराजनाभ्यंगोद्वर्तनोष्णोदकशीतोदकस्नानानिकारयेयुः । ततःकनिक्रददितिसूक्तेनदेवकसहितंवंशपात्रमुक्तपीठेस्थाप्यगृहावैप्रतिष्ठेतिप्रतिष्ठाप्यवस्त्राद्युपचारैःपूजयेत्भगवत्यैनमइतिमंत्रेण । भगवतीपूजनेनसहाविघ्नगणपतिपूजनंचतत्रैवकार्यं । ततोब्राह्मणभोजनादिसंकल्पःपूर्ववत्कार्यइति । बटुहस्तेनचतुर्हस्ताचतुरस्राहस्तोच्छ्रितासुश्लक्ष्णासोपानांकिताप्रागुदक्प्रवणाकदलीस्तंभतोरणपुष्पमालाद्यलंकृतावेदिःकार्येत्यपिकेचित् । इतिपूर्वदिनकृत्यम् ॥ ॥ परदिनेअतिक्रांतचौलंकृत्वाप्रागेवजातचौलंत्वभ्यंगस्नानेनस्नापयित्वामात्रासहभोजयेत् । ततोब्रह्मचारिभ्योऽन्नदानमाचारात्कार्यं । ततोदेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्यद्विजत्वसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगायत्र्युपदेशंकर्तुंतत्प्राच्यांगभूतंवापनादिकरिष्येइतिसंकल्प्यवापनंकारयेत् । मुख्यशिखाधिकशिखानांचौलेधृतानामत्रवापनम् । ततः स्नापितमहतांबरंबद्धशिखंमंगलतिलकंबटुंकुर्युः । मौहूर्तिकंसंपूज्यतदुक्तशुभमुहूर्तेआचार्योवेद्यांप्राङ्मुखउपविष्टस्तन्मुखमीक्षेत । कृतनमस्कारंतंस्वांकेकुर्वीत । ततोब्राह्मणायेयज्ञेनेतिमंत्रैर्यथाचारमुभयोःशिरस्यक्षतान्क्षिपेयुः तदस्तुगृहावैप्रतिष्ठतिच । ततःकुमारंदक्षिणतउपवेश्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्योपनयनहोमंकर्तुंस्थंडिलादिकरिष्यइतिसंकल्प्यस्थंडिलादिकुर्यात् । आघारावाज्येनेत्यंतेत्रिरग्निंपवमानंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि कुमारेणान्वारब्धः समिद्धोमंकुर्यात् । ततोबर्हिःसंनहनाद्याज्योत्पवनांतंकुर्यात् । ततःस्वदक्षिणतःकुमारंप्राङ्मुखमवस्थाप्य त्रिवृत्कार्पासमूत्रंकटावाबध्यकौपीनंपरिधाप्याहतंशुक्लंवासःसमंत्रंपरिधापयेत् । युवंवस्त्राणीत्यस्यौचथ्योदीर्घतमामित्रावरुणौत्रिष्टुप्

---

१ मध्येंतःपटधारणमंगलाष्टकपद्यपाठाद्यत्रैवाचारात्कार्यं । २ स्वयंचोत्थायतमुत्थाप्येत्यर्थः । अथोत्थायगुरोर्वह्नेरित्यादिशौनकोक्तेः ।

वासोधारणेविनियोगः । ॐ युवंवस्त्रा० वाससैवप्रावरणपक्षेमंत्रावृत्तिः । ततउत्तरतोनीतेनकुमारेणद्विवारमुदकप्राशनंकार
यित्वोपवीतधारणादि । अजिनेनप्रावरणपक्षेतदादिवाकुर्यात् । मित्रस्यचक्षुरित्यस्यवामदेवोऽजिनंत्रिष्टुप् अजिनधार
णेवि० ॐ मित्रस्यचक्षुर्धरुणंबलीयस्तेजोयशस्वीस्थविरंसमिद्धम् । अनाहनस्यंवसनंजरिष्णुपरीदंवाज्यजिनंदधेहं इत्युक्त
प्रकारमजिनंधारयित्वा । गायत्र्यादशकृत्वोभिमंत्रिताद्भिरुपवीतंप्रोक्ष्यतद्धारयेत् । यज्ञोपवीतमितिमंत्रस्यपरब्रह्मऋषिः
परमात्मादेवतात्रिष्टुप्छंदः श्रौतस्मार्तकर्माधिकारसिद्ध्यर्थंउपवीतधारणेविनियोगः ॐ यज्ञोपवी० । अध्ययनकालेमंत्राक्ष
राणांसंधिवशेनयेविकारास्तानत्यजन्मंत्रंवाचयित्वातद्दक्षिणबाहुमुद्धार्योपवीतंधारयित्वाकुमारमात्मनोग्नेश्चमध्येनयज्ञपा
त्रोत्तरभागेनीत्वा जयंतोक्तेनविधिनापारिजातोक्तेनवाचमय्य प्रणीतापूर्वभागेनीत्वाततपश्चिमभागात्मकतीर्थेनप्रपन्नंपू
र्ववदानीतंदक्षिणतउपवेश्य बर्हिष्याज्यमासाद्यस्रुवसंमार्गाद्यर्चनेकृत्वा ब्रह्मचार्यन्वारब्धइध्माधानाद्याज्यभागवर्ज्यंचौ
लवदाज्याहुतिचतुष्टयंहुत्वाचार्यउत्तरतोऽग्नेःप्राङ्मुखस्तिष्ठेत् । कुमारस्तयोर्मध्येनगत्वाचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् । ततआ
चार्योनुच्छिष्टजलेनशिष्यांजलिमापूर्य स्वांजलिपूरणमन्येनकारयित्वा तत्सवितुरित्यस्यात्रेयःश्यावाश्वःसवितानुष्टुप् अव
क्षारणेविनियोगः ॐ तत्सवितुर्वृ० मंत्रांतेस्वांजलिस्थोदकंशिष्यांजल्युदकेआसिच्यस्वदक्षिणपाणिधृतेनतदंजलिनातज्ज
लमवक्षारयेत् । ततःस्वदक्षिणपाणिनाकुमारस्यसांगुष्ठदक्षिणपाणिग्रहणंकुर्यात् देवस्यत्वासवितुः० हस्तंगृह्णामिअसुक

---

१ चार्यःशुद्धोदकेनेत्यर्थः ।

शर्मन्निति आभिवादनिकंनामशर्मांतंसंबुद्ध्यानिर्दिशेत् । पुनर्द्विःपूर्ववत्पूरणादि । सवितातेहस्तमग्रभीदितिमंत्रांतेपूर्ववन्नाम
ग्रहणपूर्वकंहस्तग्रहणंद्वितीयपर्याये । तृतीयेतुअग्निराचार्यस्तवेत्यंते । ततोयत्रदेशेब्रह्मचारिणआदित्येक्षणंभवतिब्रह्मचा
रिणासहतंदेशंगत्वा देवसवितरेषतेब्रह्मचारीतंगोपायसमामृतेत्युच्चार्यब्रह्मचारीयथादित्यमीक्षेततथाकुर्यात् । ततोऽग्नेरु
त्तरतोऽन्योन्याभिमुखौतिष्ठतः । आचार्यःप्रजापतयेरक्षणार्थंमनसाब्रह्मचारिणंसमर्प्य कस्यब्रह्मचार्यसिप्राणस्यब्रह्मचार्य
सिकस्त्वाकमुपनयतेकायत्वापरिददामीतिजपेत् । युवासुवासाइत्यस्यकौशिकोविश्वामित्रोयूपस्त्रिष्टुप् पूर्वार्धर्चस्यप्रदक्षि
णावर्तनेउत्तरार्धर्चस्यपाणिभ्यांबटुहृदयालंभनेविनियोगः युवासुवासाइत्यर्धर्चमुच्चार्यप्रदक्षिणमावर्त्यप्राङ्मुखमवस्थाप्य
कुमारांसयोरुपरिस्वपाणीगमयित्वा तंधीरासइत्यर्धर्चांतेपाणिभ्यांयुगपत्तदीयहृदयंस्पृशेत् । ततःपूर्वेणैवपथासमानीय
स्वदक्षिणतउपवेशयेत् । अथब्रह्मचारी अग्नयेसमिधमित्यस्यहिरण्यगर्भोग्निरनुष्टुप् समिदाधानेविनियोगः अग्नयेसमिधमा
हार्षंबृहतेजातवेदसेतयात्वमग्नेवर्धस्वसमिधाब्रह्मणावयंस्वाहेतिमंत्रमेकश्रुत्येनपठित्वासमिधमाधायाग्नयइदंनममेतित्या
गांतेदक्षिणंपाणिंप्रक्षाल्याग्नौप्रताप्य ॐ तेजसामासमनज्मिइतिसंवृतौष्ठमुखमवाङ्निमृजेत् । एवंपाणिप्रक्षालनादिमुख
मार्जनांतंपुनर्द्विःकुर्यात् । ततःपाणिंप्रक्षाल्यतिष्ठन्हृदिकृतप्रणतिमुद्रायुतकरसंपुटउपतिष्ठते । मयिमेधामितिषण्णांहि
रण्यगर्भःत्रयाणामग्नींद्रसूर्याःत्रयाणामग्निर्गायत्री उपस्थानेवि० । मयिमेधांमयिप्रजांमय्यग्निस्तेजोदधातु । मयिमेधांम
यिप्रजांमयींद्रइंद्रियंदधातु । मयिमेधांमयिप्रजांमयिसूर्योभ्राजोदधातु । यत्तेअग्नेतेजस्तेनाहंतेजस्वीभूयासम् । यत्तेअग्ने

वर्चस्तेनाहंवर्चस्वीभूयासम् । यत्तेअग्नेहरस्तेनाहंहरस्वीभूयासम् । मानस्तोकइतिमंत्रस्यकुत्सोरुद्रोजगतीभस्मधारणेविनियोगः मानस्तोकेतनये० । त्र्यायुषंजमदग्नेरितिललाटे कश्यपस्यत्र्यायुषंकंठे अगस्त्यस्यत्र्यायुषंनाभौ यद्देवानांत्र्यायुषंदक्षिणांसे तन्मेअस्तुत्र्यायुषंवामांसे सर्वमस्तुशतायुषंशिरसि कृतांजलिरुपतिष्ठते ॐ चमेस्वरश्चमे० तस्मैतेनमः अग्नयेनमः स्वस्ति । श्रद्धांमेधांयशःप्रज्ञांविद्यांबुद्धिंश्रियंबलं । आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहनदेहिमेहव्यवाहनोंनमः । एतत्प्रवरान्वितैतद्गोत्रोत्पन्नएतच्छर्माहंभोअग्नेअभिवादयेइत्यग्निमभिवाद्योत्तरतउपविष्टस्याचार्यस्याभिमुखउत्तरतउपविशेत् । अथयथाचारमाचार्येणगायत्रीपूजनेकृतेदक्षिणंजानुंभूतलेनिपात्यदक्षिणसव्यहस्ताभ्यांसव्यदक्षिणश्रोत्रेसंस्पृश्याचार्यस्यदक्षिणसव्यपादौव्यस्ताभ्यांस्वीयसव्यदक्षिणहस्ताभ्यांजानुप्रभृतिपादांगुष्ठाग्रपर्यंतंस्पृष्ट्वा एतत्प्रवरान्वितेत्यादिअहंभोअभिवादयइत्यंतंपूर्ववदुक्त्वाआचार्यपादयोःशिरोनिधानेनप्रणमेत् । अकारांतंकृत्तिकरोहिणादिनाम्नाभिवादनेआचार्य आयुष्मान्भवसौम्यकृत्तिका ३ आयुष्मान्भवसौम्यरौहिणा ३ इत्याशिषंप्रयुंजीत । इकारांतंस्वातिनाम्नाभिवादनेआयुष्मान्भवसौम्यस्वाता ३ इइति उकारांतपुनर्वसुनाम्नाभिवादने आयुष्मान्भवसौम्यपुनर्वसा ३ उइति एवमन्यत्रोह्यम्। ततःसविनयंअधीहिभोःसावित्रींभोअनुब्रूहीत्याचार्यंसंप्रार्थ्योत्तानीकृतवामपाण्यंगुष्ठांगुलीर्न्यङ्मुखीकृतदक्षिणपाण्यंगुष्ठांगुलीभिर्दृढसंयोगिनीःकृत्वाताद्दृशंब्रह्मांजलिंदक्षिणांकेनिक्षिप्यासीत । आचार्यस्तमंजलिंतत्परिधानीयवाससाच्छाद्यताद्दृशंस्वपाणिभ्यामादायसप्रणवव्याहृतिकांसावित्रीमुपदिशेत् । तद्यथा—प्रणवस्यपरब्रह्मऋषिःपरमात्मादेवतादैवी गायत्रीच्छंदः व्याहृतीनांपरमेष्ठीप्रजापतिःप्रजापतिर्बृहती गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री उपनयनप्रधानोपदेशेविनि० सप्रणवव्याहृतिकांसावित्रींस्वयंपच्छउक्त्वातथैवकुमारंवाचयीत अशक्तंयथाशक्ति । ततस्ताद्दृशीमर्धर्चशउक्त्वावाचयीत ततस्ताद्दृशीमनवानमुक्त्वावाचयीत । यथाशक्तिसर्वत्रवाचयन्संधिकृतंवर्णविकारंनान्यथाकुर्वीत । ममव्रतइतिमंत्रस्यप्रजापतिर्बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् अस्यहृदयदेशेऊर्ध्वांगुलिपाण्युपधानेविनि० ॐ ममव्रतेहृदयंतेदधामिममचित्तमनुचित्तंतेअस्तु । ममवाचमेकव्रतोजुषस्वबृहस्पतिष्ट्वानियुनक्तुमह्यम् । इतिब्रह्मचारिणोहृदयेस्वदक्षिणपाणिमूर्ध्वांगुलिंन्यङ्मुखमुपधाय मेखलाबंधनंकुर्यात् । इयंदुरुक्तादितिद्वयोर्वामदेवोमेखलात्रिष्टुप् मेखलाबंधनेविनि० इयंदुरुक्तात्परिबाधमाच्छर्मवरूथंपुनतीनआगात् । प्राणापानाभ्यांबलमाभरंतीप्रियादेवानांसुभगामेखलेयम् । ऋतस्यगोप्त्रीतपसःपरस्पीघ्नतीरक्षःसहमानाअरातीः । सानःसमंतमनुपरीहिभद्रयाभर्तारस्तेमेखलेमारिषामेति । परेहीत्यपपाठः आनुपूर्व्येणपरिगच्छेतिपारिजातव्याख्यानासंगतेः । कटिदेशेमेखलांत्रिरावृत्यनाभिप्रदेशेग्रंथित्रयंकुर्यात् । तदाब्रह्मचारीसांगसरहस्यवेदत्रयेणसंवृतोहमितिमन्येत । अथास्मैदंडंदद्यात् । स्वस्तिनइत्यस्यस्वस्त्यात्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् दंडदानेविनि० स्वस्तिनोमिमीता० । अदांतंदमयित्वामांमार्गेसंस्थापयन्स्वयम् । दंडःकरेस्थितोयस्मात्तस्माद्रक्षयतोभयमिति । मंत्रांतेब्रह्मचारीतंगृह्णीयात् । अथाचार्योब्रह्मचारिणमाह ब्रह्मचार्यसि बटुरोमितिस्वीकुर्यात् । अपोशान मूत्रोत्सर्गादौनिमित्तेशौचांतेविधिनाआचमनंकुर्वितियावत् । कर्मकुरु संध्योपासनाग्निकार्यादिसायंप्रातःकुरु । दिवामास्वाप्सीः दिवानिद्रांमाकुरु ।

आचार्याधीनोभव तदाज्ञोल्लंघनंमाकुरु । वेदमधीष्व द्वादशवर्षाद्यन्यतरपक्षाश्रयणेनवेदाध्ययनंकुर्विंतितंप्रत्युपदेशार्थं बोधयेत् परश्चस्वीकुर्यात् । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यद्वेशतेब्राह्मणान्भोजयिष्यइतिशतंवायथाशक्तिवासंकल्प्यनानानामगोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्योभूयसींदातुमहमुत्सृज्यइतिचसंकल्प्यब्राह्मणाशिषोगृह्णीयात् । ततोब्रह्मचारीनूतनभिक्षापात्रेमातरमनुप्रवचनीयकर्मार्थंतंडुलान्याचेतभिक्षांभवतीददात्विति अनुप्रवचनीयंभवतीददात्वितिवा । मातुरभावेमातुःस्वसारंस्वभगिनींज्येष्ठभ्रातृपत्नींवाऽप्रत्याख्यायिनीमित्थमेवयाचेत । स्वपितरंवाभिक्षांभवान्ददात्विति अनुप्रवचनीयमितिवा । तद्भैक्षमाचार्यायनिवेद्यमध्याह्नसंध्यामुपास्यगुरुसंनिधावचपलस्तिष्ठन्नहःशेषंनयेत् ॥ ॥ ॥

अनुप्रवचनीयारंभात्पूर्वंगर्जितवृष्ट्यादिसंभावनायांदिवैवचरुश्रपणांतंकृत्वास्तमितेहोमंकुर्यात् । नसंध्यागर्जितेकालेनवृष्ट्युत्पातदूषिते। ब्रह्मौदनंपचेदग्नौपक्कंचेन्ननिवर्ततेइतिसंग्रहोक्तेः । पाकाभावेगर्जितादिनिमित्तेतुशांतिंकृत्वापाकःकार्यः । यथोक्तंविधानमालायम्—ब्रह्मौदनविधेःपूर्वंप्रदोषेगर्जितंभवेत् । तदाविघ्नकरंज्ञेयंबटोरध्ययनस्यतत् १ । तस्यशांतिविधानंतुवक्ष्येशास्त्रानुसारतः । स्वस्तिवाचनपूर्वंतुहवनंकारयेद्बुधः २ । प्रधानंपायसंतत्रसाज्यंसाष्टशतंयजिः । सूक्तंबृहस्पतेर्विद्वान्पठेत्प्रज्ञाविवृद्धये ३ । गायत्रीयजनेमंत्रःप्रायश्चित्तंतुसर्पिषा । धेनुंसवत्सकांदद्यादाचार्यायपयस्विनीम् ४ । शीलान्होमविधेःपश्चाद्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः । शतमष्टोत्तरंधीमांस्ततोब्रह्मौदनंपचेदिति ॥ ॥ अथप्रयोगः । ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वंगर्जितेनसूचितस्यब्रह्मचारिकर्तृकाध्ययनविघ्नस्यनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशांतिंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजनस्वस्तिवाचनेकृत्वाचार्यवरणंकार्यं । आचार्यःयदत्रेतिसर्षपविकिरणादिभूसंस्कारंकृत्वास्थंडिलेऽग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्यनेत्यंतेऽत्रप्रधानं सवितारंअष्टोत्तरशतसंख्याभिःसाज्यपायसाहुतिभिःशेषेणेत्यादिमरुतआज्येनेत्यंते सवितारमाज्येनेतिप्रणीताप्रणयनांतेआज्यनिर्वापादि। आज्येनसहगृहसिद्धपायसस्यपर्यग्निकरणम् । संमार्गांतेपायसमग्नावधिश्रित्याभिघार्योदगुद्वास्याज्यस्यदक्षिणतआसाद्याभ्यर्चनाद्याज्यभागांतेऽष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्यासंसाज्य·पायसंसवित्रेनममेतित्यक्तस्याचार्यस्तावतीराहुतीर्हस्तेनगायत्र्याजुहुयात् । ततोबृहस्पतिसूक्तंजपेत् । ततःस्विष्टकृदादियद्वोदेवाइत्याहुत्यंतेगायत्र्याज्याहुतिः। कर्मशेषंसमाप्याचार्यायसवत्सांपयस्विनींधेनुंसंप्रददेइतिसंकल्प्य अष्टोत्तरशतसंख्यान्सुशीलान्ब्राह्मणान्भोजयिष्येइतिसंकल्पंकुर्याद्यथाशक्तिवा । ततईश्वरार्पणंकुर्यादिति ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वंगर्जितशांतिः ॥

मेधाजननात्पूर्वकालीनाग्निकार्यंयावदुपनयनाग्निनाशेउपनयनाहुतिभिःकटिसूत्रादिधारणादिमाणवकसंस्कारावक्षारणाग्निकार्यंगायत्र्युपदेशवर्जंपूर्वोत्तरतंत्रसहिताभिरग्निमुत्पाद्यतत्रानुप्रवचनीयपूर्वभाव्यग्निकार्यपूर्वकमनुप्रवचनीयादिकार्यं । अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्रद्वितीयावगतस्यसंस्कारस्यहोमात्कथंसिद्धिरित्याकांक्षायां आज्यसमिदाहुतिसंस्कृताग्नितेजसामासमनज्मीतिसमंजनद्वारेणेतिसामर्थ्यादवगमात् गायत्र्युपदेशपूर्वभाविनःसमंजनस्यतद्योग्यतामिवानुप्रवचनीयान्मेधाजननात्पूर्वंमंजनस्यतत्तद्योग्यतायामुपयोगस्यौचित्यापातत्वात् मेधाजननांतानांत्रयाणामपिवेदाध्ययनोपयोगित्वेनतद्द्वारामीमांसकप्रसिद्धाध्ययनांगत्वोपपत्तेः । अनयैवरीत्यामेधाजननोत्तरभाव्यग्निकार्याणामपिसमंजनकरणकाध्यय

नयोग्यताद्वारैवनियुक्ताध्ययनांगत्वोपपत्तेः । ज्योतिष्टोमभावनारंभेसमुत्पन्नयूपस्यतद्भावनांतर्गतपशुत्रयसाधारण्यवच्चोपनयनभावनारंभेसमुत्पन्नाग्नेस्तद्भावनांतर्गतयोग्यतात्रयसाधारण्यमभिप्रेत्याभियुक्तैर्मेधाजननपर्यंतमुपनयनाग्निधारणोक्तिसंभवात् । एवंचशेषिणांमेधाजननांतानांशेषानुष्ठानसमर्थत्वाद्भवत्युपनयनाहुतिभिरग्न्युत्पत्तिः । नचसंस्कृतमाणवकस्यसंस्कारैःप्रयोजनमितिपुनःसंधानेपाणिग्रहणादीनामिवात्रापिकटिसूत्रधारणादीनांनिवृत्तिः । नष्टस्योपनयनाग्नेःपुनरुत्पत्तिंकरिष्यइतिसंकल्पः । नष्टस्योपनयनाग्नेःपुनरुत्पत्तिहोमेविनियोगइतिविशेषः ॥ ॥ ॥

अथब्रह्मचारीसायंसंध्यामुपास्यसायमग्निकार्यंचोपनयनाग्नौकृत्वास्वासीनःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यउपनयनांगमनुप्रवचनीयहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यस्थंडिलांतरेहोमचिकीर्षायामुपलेपाद्युपनयनाग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा अन्यथात्वग्निंध्यात्वाआघारावाज्येनेत्यंते सदसस्पतिंसवितारमृषीन्प्रधानदेवताश्चरुणा शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्द्वयाधानादिप्रणयनांतंकृत्वाभिक्षातंडुलांस्तूष्णींदेवतात्रयमुद्दिश्यचतुरश्चतुरोमुष्टीन्निरुप्यब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्वोप्यतूष्णींप्रोक्ष्यावहत्यत्रिःफलीकृत्यप्रक्षाल्यश्रपयित्वाशृतःस्थालीपाकइत्याचार्यायनिवेदयेत् । शृतोब्रह्मौदनःशृतोनुप्रवचनीयइतिचेतिजयंतः । बटोरेवंकरणाशक्तौश्रपणांतमन्येनकारयेत् । अथाचार्यआज्यसंस्काराद्याघारांतंकृत्वाऽवदानधर्मेणचरुमवदायजुहुयात् । सदसस्पतिमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिःसदसस्पतिर्गायत्री अनुप्रवचनीयचरुहोमेविनियोगः । सदसस्पतिम० सिषंस्वाहा बटुःसदसस्पतयइदं० तत्सवितुर्विश्वामित्रःसवितागायत्री अनुप्रवचनीयचरुहोमे० तत्सवि० स्वाहा बटुःसवित्रइदं० ऋषिभ्यःस्वा० बटुःऋषिभ्यइदं० । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यचरुशेषेणत्र्यवरान्ब्राह्मणान्भोजयित्वादक्षिणांदत्वास्यवेदसमाप्तिरस्त्वितिभवंतोब्रुवंत्वितिप्रार्थयेत् । तेचवेदसमाप्तिरस्त्वितिब्रूयुः । ईश्वरार्पणंकृत्वासाचार्योभुंजीतेत्यनुप्रवचनीयप्रयोगः ॥ अत्रव्रतंकारिकायां—[1]क्षारादिवर्जमश्नीयाद्ब्रह्मचारीदिनत्रयम् । शयीताधश्चतुर्थेह्निमेधाजननमाचरेत् । यद्वाद्वादशरात्रंस्यादब्दव्रतमथापिवा । तदातदंतएवस्यान्मेधाजननसंज्ञकमिति । मेधाजननविधिश्चोक्तआश्वलायनस्मृतौ—कुर्यात्त्रिमेखलांवेदिंसर्वतोद्वादशांगुलाम् । शुचौप्रागुत्तरेभागेतस्यांमेधांसमर्चयेत् । पलाशशाखांतन्मध्येपत्रांकुरसमन्विताम् । आर्द्रांवाथकुशस्तंबंसमूलंस्थापयेद्गुरुः । मेधामावाह्यमतिमान्मेधायैनमइत्यथ । गंधपुष्पाक्षतैःसम्यग्धूपदीपादिभिःपुरा । इष्ट्वानिवेदयेदेनांसक्तुमिश्रंसयावकम् । समोदकंनिवेद्यान्नंपुनश्चाभ्यर्च्यपूर्ववत् । प्रणम्यतस्यैमेधायैत्रतिभिःसारयेज्जलम् । उच्चरन्सुश्रवोमंत्रंजलंगृह्यप्रदक्षिणम् । संस्राव्यतांनमस्कृत्यतथाकुर्यात्पुनःपुनः । एवंत्रिवारमावर्त्यदंडाजिनकमंडलून् । वेद्यांनिक्षिप्यचस्नात्वावाससीचविनिक्षिपेत् । मेखलांचोपवीतंचधृत्वान्येतेविनिक्षिपेत् । वाससीतेस्वगुरवेमेधाजननकर्मणि । दद्यात्तावत्प्रभृत्येवकौपीनेनप्रवर्तते । पुण्याहवाचनंकृत्वाब्राह्मणांश्चापिभोजयेत् । तमावहतिसामेधामेधाजननकर्मणः । तत्कर्तव्यंप्रयत्नेनव्रतस्यचसमाप्तयइति । पारिजातेभगवान्—गृहान्प्रतीयाद्दुर्वाद्यैःसमस्तैर्बंधुभिःसह । पथिस्वस्त्ययनान्मंत्रान्पठेयुर्ब्राह्मणैःसह । ततःसन्मंगलैर्दीपैःपूर्णकुंभादिभिर्युतः । प्राप

---

[1] क्षीरादिवर्ज्यं ।

येद्गृहमाचार्यःपुण्याहंवाचयेत्ततइति ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ व्रतसमाप्तिपरदिनेस्वगृहान्नैर्ऋतदक्षिणाग्नेयदिगन्यदिक्स्थमशाखंतदभावेसशाखंवापलाशंतदभावेकुशस्तंबंवायत्र[1]क्काप्युत्पन्नंवक्ष्यमाणरीत्यापूजयेत् । तदभावेस्वगृहस्योपनयनवेद्यामैशानदिशिसर्वतोद्वादशांगुलांत्रिमेखलांवेदिंकृत्वातस्यांसपत्रांकुरामार्द्रांसमूलांपलाशशाखांकुशस्तंबंवाप्रतिष्ठाप्यब्रह्मचार्येन्वारब्धस्तिथ्यादिसंकीर्त्य अस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेदधारणसामर्थ्यलक्षणमेधासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंमेधाख्यसावित्रीपूजनमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्रमेधायैनमइतिमंत्रेणावाहनप्रभृत्युपचारसमर्पणंकुर्यात् । नैवेद्यसमयेयावकसकुमोदकसहितमोदनमर्पयेत् । एतत्पूजांतेपुनःपंचोपचारैःपूर्वोक्तनैवेद्यसहितैःसंपूज्यब्रह्मचारिणाप्रणामंकारयित्वाप्रादक्षिण्येनत्रिःशुद्धोदकेनपरिषिंचंतंवाचयति । सुश्रवःसुश्रवाअसियथात्वंसुश्रवःसुश्रवाअस्येवंमांसुश्रवःसौश्रवसंकुरु । यथात्वंदेवानांयज्ञस्यनिधिपोस्येवमहंमनुष्याणांवेदस्यनिधिपोभूयासमिति । प्रतिप्रदक्षिणंमंत्रावृत्तिः अंतेप्रणामावृत्तिश्च । ततोदंडाजिनकमंडलून्मेधासमीपेवेद्यांनिक्षिप्यस्नात्वामंत्रस्नानंवाकृत्वा वाससीतत्रैवनिक्षिप्यनूतनान्वासोजिनोपवीतमेखलादंडान्क्रमेणोक्तसविधिमंत्रैर्धृत्वामेखलोपवीतेजीर्णेतत्रैवनिक्षिप्य निक्षिप्तवाससीगुरवेदत्वापुण्याहंवाचयेत् । अस्यमेधाजननकर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्विति । यदिगृहाद्बहिर्मेधा[2]जननंकृतंतदास्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाइत्यादिस्वस्त्ययनमंत्रान्पठद्भिर्बांधवैर्ब्राह्मणैःसहमंडलदीपपूर्णकुंभभेर्यादिशब्दैरेनंगुरुर्गृहंप्रापयित्वापुण्याहंवाचयेदिति । ततोमेधासूक्तपाठमाचारात्केचिदिच्छंति । ॐ मेधामह्यमंगिरसोमेधांसप्तर्षयोददुः । मेधामिंद्रश्चाग्निश्चमेधांधाताददातुते० स्वधयाप्रयोगे इत्यंतं ॥ इतिमेधाजननम् ॥ ॥ ॥ ॥

अथमंडपदेवताद्युद्वासनम् ॥ स्थापितदेवताःपंचोपचारैरभ्यर्च्यप्रदेशांतरमानीयपत्न्याब्रह्मचारिणाचसहप्राङ्मुखउपविश्यदेशकालौसंकीर्त्य उपनयनार्थंस्थापितदेवतानांषोडशोपचारैःपूजनंविसर्जनंतदंगत्वेनपुण्याहवाचनंचकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशमभ्यर्च्यषोडशोपचारैर्देवताःपूजयेत् । तत्राभिषेककालेनीराजनंकनिक्रददितितैलाभ्यंगसुगंधिद्रव्यार्पणोष्णोदकस्नानादिपूर्ववत् । ततउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेअभ्यारमिदद्रयइतिविसर्जनम् । ततःपुण्याहवाचनम् । तत्रास्यमंडपदेवतोद्वासनकर्मणःपुण्याहंभवंतइतिवाक्यप्रयोगः । समुद्रज्येष्ठाइत्यभिषेकांतेपुरोहितोन्योवामान्यउन्मुक्तसूत्राःशाखावंशपात्रेनिधायतदुपरिक्षिप्ताभिषेकजलंसपत्नीकसापत्ययजमानशिरसिकिंचित्किंचित्स्रावयेत् । प्रेतिचेतिचेत्येतद्वैसर्वंस्वस्त्ययनं० स्वस्तिपुनरागच्छतीति । ततःकर्ताषद्सुषद्सुमासेष्वस्मद्गोत्रेशोभनानिभवंत्वितिप्रार्थयेत् । तेपितथास्त्विति ब्रूयुः । (ततउन्मुक्तंसूत्रंक्षीराभ्यक्तंकृत्वाक्षतपूगीफलयुक्तंतद्धस्तेआदायपतिर्भार्यामाहहृष्यंगृहाणेति । सावदेत्क्रियतेति । पतिःप्रत्याहशतैःसहस्रैरिति । एवंत्रिः । तत्सूत्रंवस्त्रादिधनपेटिकायांस्थापनीयं) । ततस्ताःशाखास्तदभिषेकजलंगृहोपरिशुचिदेशेनिक्षिप्यांगणवितानस्यैशानकोणेविमोक्षंकृत्वायथाशक्तिब्राह्मणभोजनंसंकल्प्य भूयसींदक्षिणासंकल्पपूर्वकंब्राह्मणेभ्योदत्वापरमेश्वरार्पणंकुर्यादिति ॥ अत्रकालावधिमाहुर्वृद्धाः । समेचदिवसेकुर्याद्देवकोत्थापनंबुधः । षष्ठंचविषमंनेष्टंमु

---

१ क्कापिनद्युत्पन्नं । २ मेधापूजनं ।

क्त्वापंचमसप्तमाविति । समेषुषष्ठंविषमेषुपंचमसप्तमातिरिक्तंनिषिद्धमित्यर्थः ॥ अथनांदीश्राद्धोत्तरंदेवतोद्वासनपर्यंतंनिषेधाः । गार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानंशीतोदकेनच । अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच । ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलंघनम् । उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच । नैवकुर्युःसपिंडाश्चमंडपोद्वासनावधीति । अत्रनित्यश्राद्धनिषेधेनतत्कार्यविहितपितृयज्ञनिषेधसिद्धेःस्वधाकारग्रहणंतत्सहचरितवैश्वदेवनिषेधार्थमाचारसंवादलाभाच्चेतिबह्वृचः[१] । तथान्यत्र—अभ्यंगेसूतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । मांगल्येषुचसर्वेषुनधार्यंगोपिचंदनमिति ॥ अवादिविप्रतुष्ट्यर्थमौपनायनिकोविधिः । इत्थंसर्वोप्यनंतेनतेनयातुमुदंहरिः ॥ १ ॥ इतिसंस्कारकौस्तुभेउपनयनम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विकलांगविषयेउक्तंस्मृत्यर्थसारे—षंढांधबधिरस्तब्धजडगद्गदपंगुषु । कुब्जवामनरोगार्तशुष्कांगविकलांगिषु । ध्वस्तपुंस्त्वेपिचैतेषुसंस्काराःस्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौनसंस्कार्यावित्येके कर्मस्वनधिकारात् । पतितत्वंनास्तितदपत्यंसंस्कार्यं । ब्राह्मण्यांब्राह्मणादुत्पन्नोब्राह्मणएवेतिश्रुतेः । अन्येसंस्कार्यावित्याहुः । होममाचार्यःकरोति । उपनयनंचाचार्यसमीपेनयनं अग्निसमीपेवा सावित्रीवाचनंवा । अन्यदंगंयथासंभवंकार्यमितित्रयाणांपक्षाणामन्यतमेनप्रधानसिद्धिरित्याशयः । मूकबधिरादेःसावित्रीवाचनासंभवेस्पृष्ट्वासावित्रीजपोवाकार्यः । संस्कारमंत्रहोमादीन्करोत्याचार्यएवतु । उपनेयांश्चविधिवदाचार्यःस्वसमीपतः । आनीयाग्निसमीपेतुसावित्रींस्पृश्यवाजपेदिति । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वंविप्रेणकारयेदितिपारिजातेब्राह्मोक्तेः । संस्कारमंत्राउपनेयस्यवासःपरिधानादिषुयेमंत्रास्तानाचार्यएवपठेदित्यर्थः । बौधायनस्त्वीदृशोपनयनप्रकरणेतूष्णींवासःपरिधापयतितूष्णींमेखलांतूष्णीमजिनंप्रतिमुंचतितूष्णींदंडंप्रयच्छतीतिप्रकृत्यसर्वान्मंत्रानाचार्यएवजपेदित्येकेइत्याह । इतिसंस्कारकौस्तुभेविकलांगोपनयनम् ॥ ॥ ॥ ॥

नत्वोमामाधवौदेवौब्राह्मणप्रीतिसिद्धये । अनंतदेवस्तनुतेपुनःसंस्कारपद्धतिम् ॥ पुनःसंस्कारःपुनरुपनयनम् । तच्चत्रिविधं, प्रत्यवायनिमित्तेप्रायश्चित्तत्वेनविहितं निमित्तविशेषेणकृतोपनयनस्यवृथाचेष्टात्वापत्तौतत्फलार्थत्वेनविहितं, वेदांतराध्ययनचिकीर्षायांतदर्थत्वेनविहितमिति । तत्राद्यंतावद्बौधायनः—अमत्यासुरापानेकृच्छ्राब्दपादंचरित्वापुनरुपनयनमिति । औषधांतरानाश्यव्याध्युपशमनार्थंपैष्टीपानेएतदितिमदनरत्नेवसिष्ठः । मत्यामद्यपानेत्वसुरायाःसुरायाश्चाज्ञानेकृच्छ्रातिकृच्छ्रौघृतप्राशनंपुनःसंस्कारश्चेति । अत्रसुरायाश्चेतिसुराशब्दोनपैष्टीपरः । तदज्ञानपानेद्वादशाब्दोक्तेः । शूलपाणौयमः—अज्ञानाद्वारुणींपीत्वाप्राश्यमूत्रपुरीषयोः । पुनःसंस्कारमर्हंतित्रयोवर्णाद्विजातयइति । यद्यपिसंस्कारशब्दोजातकर्मादिसाधारणस्तथापीदृशविधिषुसंस्कारशब्देनोपनयनमेवोच्यते । तस्यद्विजत्वसंपादनरूपातिशययोगेनबुद्ध्यारोहात् । अनंतरवक्ष्यमाणमनुवचसिवाक्यशेषेणतथाप्रतीतेश्च । भविष्ये—अज्ञानाद्वारुणींपीत्वासंस्कारेणैवशुद्ध्यति । तप्तकृच्छ्रान्वितेनेहकेवलेनतुशुद्ध्यति । तदप्युक्तव्याध्युपशमनार्थंपानएवाज्ञातकृतेबोध्यम् । स्मृत्यंतरे—रेतोमूत्रपुरीषा

---

[१] एकग्रामेनिषेधोयंसपिंडानांभवेदिह । ग्रामांतरेनदोषःस्यात्प्रवदंतिमहर्षयः । इतिशाकलकारिकाग्रंथेविशेषः ।

णागौडीमाध्व्योश्वप्राशने । क्रव्यादपशुविष्ठानासंस्काराच्छुद्धिरिष्यते । मनुः—अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासंसृष्टमेवच । पुनःसंस्कारमर्हंतित्रयोवर्णाद्विजातयः । वापनंमेखलादंडोभैक्षचर्याव्रतानिच । निवर्तंतेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणीति । एतदतीतसुरासंपर्कविषयम् । तप्तकृच्छ्रपूर्वकश्चैषविधिर्ज्ञेयो वक्ष्यमाणगौतमस्मृतिनिर्दिष्टविण्मूत्रसाहचर्यात् । विष्णुः—मलानांमद्यानामन्यतमस्यप्राशनेचांद्रायणंकुर्यात् । लशुनपलांडुगृंजनतद्गंधिविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेचसर्वेष्वेतेषुद्विजातीनांप्रायश्चित्तांतेपुनःसंस्कारंकुर्यादिति । ज्ञानतःसकृद्भक्षणेएतदितिशूलपाणिः । तत्रैवशातातपः—उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरप्राशनेपुनरुपनयनंतप्तकृच्छ्रंचेति । पानाभ्यासएतदितिशूलपाणिः । मिताक्षरायांपैठीनसिः—अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशनेतप्तकृच्छ्रंपुनरुपनयनंचेति । बृहस्पतिः—रेतोमूत्रपुरीषाणांशुद्ध्यैचांद्रायणंचरेत् । तप्तकृच्छ्रपूर्वकंपुनःसंस्कारंप्रकृत्यगौतमः—मूत्रपुरीषकुणपरेतसांप्राशनेचैवमिति । अत्रचांद्रायणतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यांव्यवस्था । संस्कारस्तूभयत्रतुल्यएवेतिशूलपाणिः । हेमाद्रौ—प्रेतशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हतीति । आचारोद्द्योते वृद्धमनुः—जीवन्यदिसमागच्छेद्धृतकुंभेनियोजयेत् । उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् । द्वादशाहव्रतंकुर्यात्त्रिरात्रमथवास्यतु । स्नात्वोद्वहेत्ततोभार्यामन्यांवातदभावतः । अग्नीनाधायविधिवद्व्रात्यस्तोमेनवायजेत् । अथैंद्राग्नेनपशुनागिंरिंगत्वाचतत्रतु । इष्टिमायुष्मतींकुर्यादीप्सितांश्चक्रतूंस्तथा । प्रायश्चित्तोद्द्योते—सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथाप्रत्यंतवासिनः । अंगवंगकलिंगांश्चान्गत्वासंस्कारमर्हति । एतच्चतीर्थयात्रांविनागमनेसतिबोध्यम् । तीर्थयात्रांविनागत्वापुनःसंस्कारमर्हतीतिप्रयोगपारिजातेबौधायनस्मरणात् । मनुः—चांडालान्नंद्विजोभुक्त्वासम्यक्चाद्रायणंचरेत् । बुद्धिपूर्वंतुकृच्छ्राब्दंपुनःसंस्कारमेवचेति । अभ्यासविषयमेतदितिमदनरत्ने । पाराशर्यप्रायश्चित्तकांडे—अजिनंमेखलादंडोभैक्षचर्याव्रतानिच । निवर्तंतेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणीति । ब्रह्मचारिणंपुनःप्रकृत्यपैठीनसिः—मधुमांसाशनेत्रिरात्रमुपवासःपुनरुपनयनंचेति । अयंचत्रिरात्रोपवासःप्राजापत्याशक्तस्येत्युक्तंमदनरत्ने । एतयोरज्ञातभक्षणेकृच्छ्रः मत्यापराकः अभ्यासेद्विगुणंपुनःसंस्कारश्चेतिस्मृत्यर्थसारे । तथातत्रैव—मातापितृगुर्वाचार्योपाध्यायेभ्योऽन्यप्रेतसंस्कारेब्रह्मचारिणःपुनरुपनयनंकार्यमिति । तथारेतोविण्मूत्रकरनिर्मथितदधिबर्हिर्वेदिपुरोडाशभक्षणानामत्यंताभ्यासेऽतिकृच्छ्रःपुनरुपनयनंचेति । पराशरः—यःप्रत्यवासितोविप्रःप्रव्रज्यातोविनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्चगार्हस्थ्यंचेच्चिकीर्षति । सचरेत्त्रीणिकृच्छ्राणित्रीणिचांद्रायणानिच । जातकर्मादिभिःसर्वैःसंस्कृतःशुद्धिमाप्नुयात् । वसिष्ठः—संन्यस्यदुर्मतिःकश्चित्प्रत्यापत्तिंव्रजेद्यदि । सकुर्यात्कृच्छ्रमश्रांतःषण्मासान्प्रत्यनंतरमिति । अत्रविप्रस्यषाण्मासिकःकृच्छ्रः क्षत्रियस्यचांद्रत्रयं वैश्यस्यकृच्छ्रत्रयमितिव्यवस्थोक्तामिताक्षरायांप्रघट्टके । कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात् । गंडकीबाहुतरणात्पुनःसंस्कारमर्हतीति । इत्थंविहितेप्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनेविशेषः । पारिजातमदनरत्नयोःकश्यपः—चीर्णप्रायश्चित्तःप्राच्यामुदीच्यांवादिशिगत्वायत्रग्राम्यपशूनांशब्दोनश्रूयतेतस्मिन्देशेग्निंप्रज्वाल्यब्रह्मासनमास्तीर्यप्राक्प्रणीतेनविधिनापुनःसंस्कारमर्हतीति । ब्रह्मासनमितिब्रह्मनियमार्थं ॥ ॥ ॥ ॥

अथद्वितीयउपनयनप्रकारः । समयोद्योते—विनर्तुनावसंतेनकृष्णपक्षेगलग्रहे । अपराह्णेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति । तथादक्षिणोत्तराभ्यांपाणिभ्यांकुमारस्यांसाभिमर्शनपूर्वकंसमीपानयनविधायकहिरण्यकेशिसूत्रेमातृदत्तः । इदंप्रधानकर्मास्यविस्मरणेसर्वमावर्ततइति । वसिष्ठः—पापांशकगतेचंद्रेअरिनीचस्थितेपिच । अनध्यायेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हतीति (दोषाधिक्यतात्पर्यग्राहकप्रायश्चित्तोपदेशाभावात् । अतःसर्वान्प्रत्यनध्यायत्वंत्रिपादीसिद्धंहेतुत्वेनादायचतुर्थपादेनपरिसंख्यांकुर्वतार्धरात्रादिगर्जननिमित्तानध्यायस्यापिनपुनःसंस्कारविधिगतानध्यायशब्देनग्रहणमितिदर्शितंभवति । सर्वेचत्रिरात्राकालिकाद्यनध्यायागर्जितादिनिमित्ततयाप्रतीयमानाःपौषादिमुख्यकालीनोत्सर्जनसापेक्षगर्जनादिनिमित्ताइतिकातीयसूत्रसंवादिनोक्तश्रुतिभाष्येणलभ्यतइतिनतस्योपनयनकालेप्रसक्तिर्नतरांपुनःसंस्कारनिमित्तत्वम् । अतःसिद्धमेतत् प्रातर्गर्जितनिमित्तानध्यायाःप्रतिपदाद्यनध्यायाश्चपुनःसंस्कारविधिगतानध्यायशब्देनगृह्यंतइति)। अत्रचानध्यायशब्देननानध्यायाःसर्वेपिसर्वान्प्रतिपुनःसंस्कारनिमित्तत्वेनसर्वदेशेषुविवक्षिताः । यतोहेमाद्रिरनध्यायप्रकरणेप्रसिद्धाप्रसिद्धानध्यायानुपन्यस्यांतेस्मृतिवाक्यमुदाजहार—चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेवसर्वदा । दुर्मेधानामनध्यायस्त्वंतरागमनेषुचेति । शिष्टाअपिकलौपुरुषान्दुर्मेधान्मन्यमानाउक्तवाक्यवशेनवेदाध्ययनेएतानेवानध्यायान्वर्जयंतोदृश्यंते । उचितंचदुर्मेधत्वांगीकारेणैवतेषांस्वस्वगृह्योक्तपौषादिकालेअध्ययनसंकोचापादकोत्सर्जनाननुष्ठानम् । पुष्येतूत्सर्जनंकुर्यादुपाकर्मदिनेपिवेतिछंदोगशाखीयखादिरगृह्यानुसारेणचोपाकर्मदिनेनुष्ठानम् । एवंचऐतरेयिणांमहाव्रतप्रकरणेत्रिरात्रानध्यायःपठ्यते—अपर्तौवर्षेत्रिरात्रंवैदिकेनाध्यायेनांतरियादिति । तथाआपस्तंबीयधर्मप्रश्नेपि—विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापर्तौयत्रसंनिपतेयुस्त्र्यहमनध्यायोयावद्भूमिर्व्युदकेत्येकइति । यश्चमनुनाऽकालिकानध्यायउक्तः—विद्युत्स्तनितवर्षेषुमहोल्कानांचसंप्लवे। आकालिकमनध्यायमेतेषुमनुरब्रवीदिति । तथा—प्रादुष्कृतेष्वग्निषुतुविद्युत्स्तनितनिःस्वने । सज्योतिःस्यादनध्यायःशेषेरात्रौयथादिवेति । यश्चस्मृत्यर्थसारेऽकालिकानध्यायउक्तः—अर्धरात्रादूर्ध्वंगर्जनेऽर्धरात्रेवाऽकालिकोनध्यायः प्रातःसंध्यागर्जितेत्वहोरात्रमिति। ईदृशसर्वानध्यायानांप्रतिपत्स्वेवेत्येवकारेणात्रह्येवावपंतीतिवन्निर्दोषश्रौतपरिसंख्यायादुर्मेधान्प्रतिज्ञापनात्तेषांतावदुक्तानध्यायदिनोपनयनंनपुनःसंस्कारनिमित्तम् । अतएवनमेधावतोपिप्रतितत्पुनःसंस्कारनिमित्तम् । दुर्मेधान्प्रतिनिषेधेनाध्ययनेचतुर्दश्यादिवदितरानध्यायानांनित्यत्वाभावनिर्णयेसतिनित्यचतुर्दश्याद्यनध्यायग्रहणेनोपनयनस्यपुनःसंस्कारविधिगतानध्यायशब्दस्यानित्यानध्यायग्राहकत्वासंभवात् । उक्तंहिपंचमे—अग्नीषोमीययागोत्कर्षपरतयाप्रतीयमानेनयदेवादःपौर्णमासंहविरितिवचनेनाग्नीषोमीयस्यपुरोडाशयागस्यैवोत्कर्षोनत्वग्नीषोमीयोपांशुयाजस्य नित्याग्नीषोमीयग्रहणेनोपपत्तावनित्याग्नीषोमीयग्रहणायोगादिति । किंचोज्ज्वलायांहरदत्तेनधर्मप्रश्नगतोदाहृतवाक्यस्येत्थंव्याख्यानंकृतं—यस्मिन्देशेयोवर्षाकालस्ततोन्यस्तत्रापर्तुरिति । नचात्रवर्षाशब्दोवर्षर्तुपरः तस्यसर्वदेशेमासद्वयात्मकत्वात् तथैवोक्तश्रुतिभाष्येउक्तत्वाच्च किंतुवृष्टिपरः । एवंचयस्मिन्माघादिकालेवृष्टिर्यत्रनियतानासावपर्तुः । दृश्यतेचयथावृष्टिकालोदक्षिणायनएकस्तथोदगयनेप्यपरइत्यर्थस्यज्ञापकंमहाभारतेवै

राटपर्वणिबृहन्नडावाक्यमुत्तरंप्रति—गांडीवमेतत्पार्थस्यलोकेषुविदितंधनुरितिप्रकृत्य—एतद्वर्षसहस्रंतुब्रह्मापूर्वमधारयत् । ततोनंतरमेवाथप्रजापतिरधारयत् । त्रीणिपंचशतंचैवशक्रोऽशीतिंचपंचच । सोमःपंचशतंराजातथैववरुणःशतम् । पार्थःपंचचषष्टिंचतथैवश्वेतवाहनइति । अत्रचखांडवदाहानंतरलब्धधनुषःपार्थकर्तृकधारणेपंचषष्टिवत्सरात्मकवर्षाणां बाधितत्वाद्वर्षशब्दंवृष्टिकालपरंस्वीकृत्यैकैकस्मिन्वत्सरेद्वौद्वावुक्तरीत्यावृष्टिकालावभिप्रेत्यसार्धद्वात्रिंशद्वत्सराःपंचषष्टिवर्षशब्देऽविवक्षिताइत्यवश्यंवाच्यम् । अन्यथाअतीतानागतवत्सराभिप्रायव्याख्यानेभूतनिर्देशानुपपत्तेः । किंचयावद्भूमिर्व्युदकेतिधर्मप्रश्नएवपक्षांतरसत्वान्नत्रिरात्रानध्यायस्यनित्यत्वम् । नापिमनूक्ताकालिकस्यनित्यत्वम् । उक्तमनुवाक्येएतेषुमनुरब्रवीदितिचतुर्थपादस्यश्लोकपूरणार्थत्वेऽनुशयंमन्यमानोमेधातिथिर्यतआहमनुरब्रवीदित्युक्तिर्विकल्पार्थेत्यन्येइति । किंचप्रादुष्कृतेष्वितिवाक्यशेषादपितद्दिनेप्रातःसन्निपातएवाकालिकानध्यायनिमित्तंनपूर्वदिनेसायंसंध्यागतोपीतिप्रतीयते । यतोत्रव्याख्यातृभिरेवंव्याख्यातं शेषतौंवृष्टिकालभिन्नकालेउक्तनिमित्तेचरणत्रयोक्तसज्योतिरनध्यायवशेनयथादिवानध्यायस्तथारात्रावपीतिसायंसंध्यागतनिमित्तवशेनसज्योतिरनध्यायेचदिवानध्यायस्याप्राप्तस्यानुवादासंभवः । रात्रावनध्यायस्यचप्राप्तस्यविध्यसंभवः प्रातःसंध्यानिमित्तेचतयोःसंभवइतिशाब्दन्यायविद्भिरालोचनीयम् । अतोपिनमनूक्ताकालिकस्यनित्यत्वम् । नापिस्मृत्यर्थसारोक्ताकालिकानध्यायस्यनित्यतयापुनःसंस्कारविधिगतानध्यायपदेनग्रहणम् । यतोस्तिवसिष्ठवचोलल्लादिनिबंधोदाहृतम्—व्रत्येह्निपूर्वसंध्यायांवारिदोयदिगर्जति । तद्दिनेस्यादनध्यायोव्रतंतत्रविवर्जयेदिति, तन्निषेधमुखपरिसंख्यांकुर्वन्प्रातःसंध्यान्यकालीनगर्जननिमित्तानध्यायंनोपनयनेविवर्जयेदित्यर्थपरंभवति नभूपालैरनुत्सवइतिवत् । नचदुर्मेधान्प्रतिप्रातर्गर्जितनिमित्तानध्यायप्रतिप्रसवार्थमेतदितिशंक्यम् । त्रिपाद्यैतदुपपत्तौचतुर्थपादानर्थक्यापत्तेः । नापिदोषाधिक्यार्थेनश्रोत्रियोहंतव्यइत्यत्रेवदोषाधिक्यतात्पर्यग्राहकप्रायश्चित्तोपदेशाभावात् । अतःसर्वान्प्रत्यनध्यायत्वंत्रिपादीसिद्धंहेतुत्वेनादायचतुर्थपादेनपरिसंख्यांकुर्वता ऊर्ध्वरात्रादिगर्जननिमित्तानध्यायस्यापिनपुनःसंस्कारविधिगतानध्यायशब्देनग्रहणमितिदर्शितंभवति । सर्वत्रत्रिरात्राकालिकाद्यनध्यायागर्जितादिनिमित्ततयाप्रतीयमानाःपौषादिमुख्यकालीनोत्सर्जनसापेक्षगर्जनादिनिमित्ताइतिकातीयसूत्रसंवादिनोक्तश्रुतिभाष्येणलभ्यतइतिनतस्योपनयनकालेप्रसक्तिर्नतरांपुनःसंस्कारनिमित्तत्वम् । अतःसिद्धमेतत् प्रातर्गर्जितनिमित्तानध्यायःप्रतिपदाद्यनध्यायश्चपुनःसंस्कारविधिगतानध्यायशब्देनगृह्यतइति ॥ ॥ अथतृतीयप्रकारः । तत्रजयंतः—यजुर्वेदंचाधीत्यऋग्वेदमध्येतुकामस्यैतदेवोपनयनमलंकारवर्जंभवतीति । गृह्यकारिकायाम्—वेदांतरमधीत्यैवमृग्वेदंयेत्वधीयते । उपनीतिरियंतेषामलंकरणवर्जितेति । पारिजातेभगवान्—द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवांछया । एतद्गृह्योक्तविधिनापुनश्चैवोपनीयतइति । इतितृतीयप्रकारः । अयंचप्रकारोनतैत्तिरीयाणाम् । यथोक्तमापस्तंबेनधर्मप्रश्ने—सर्वेभ्योवैवेदेभ्यःसावित्र्यनूच्यतइतिहिब्राह्मणमिति । व्याख्यातमेतदित्थमुज्वलायाम्—त्रिभ्यएवतुवेदेभ्यःपादंपादमदूदुहत् । तदित्यृचोस्याःसावित्र्याःपरमेष्ठीप्रजापतिरिति । मनुः—ततश्चोपनयनसावित्र्याअनुवचनंतन्मुखेन

सर्वेवेदाअनूक्ताभवंति । अतोगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपपन्नंसर्वार्थम् । आथर्वणार्थंतुपृथगुपनयनंकार्यंनान्यत्रसंस्कृतो भृग्वंगिरसोधीयीतेतिश्रुतेः भृग्वंगिरसआथर्वणमिति ॥ पुनरुपनयनेविशेषमाहाश्वलायनः—अथोपेतपूर्वस्यकृताकृतंकेशवपनंमेधाजननंचानिरुक्तंपरिदानंकालश्चतत्सवितुर्वृणीमहइतिसावित्रीमिति । अनिरुक्तंनभवति । इदंचवृत्तिकारजयंत[१]पर्यालोचनेप्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनविषयमेवप्रतीयते । प्रायश्चित्तत्वेनपुनरुपनयनप्राप्तावेवंकुर्यादितिवृत्तिकृतैतद्व्या[२]ख्यानेभिधानात् । जयंतेनप्रायश्चित्तनिमित्तंयस्यपुनरुपनयनंक्रियतेतस्यायंविधिरुच्यतइत्युपक्रम्यैतत्सूत्रव्याख्यानात् । यदैतदुपनीतस्यप्रायश्चित्तंतदाभवेत् । कृताकृतंचवपनंमेधाजननमेवच । मेधाजननसद्भावेव्रतचर्याभवेदिह । अनुप्रवचनीयश्चतदभावेद्वयंनच । परिदानंनकार्यंस्यान्निमित्तानंतरंत्विदम् । पूर्वस्यवाचयेत्स्थानेतत्सवितुर्वृणीमहे । भणितोत्रविशेषोयंसमानमितरद्भवेदितिकारिकोक्तेश्चनिमित्तानंतरंत्विदमित्युक्त्याचनैमित्तिकेनिमित्तानंतर्यस्योचितत्वान्न्यायमूलकंकालश्चेतिसूत्रं । निमित्तानंतर्यासंभवेतुजातेष्टिवदुदगयनादिकालोपेक्षणीयएवेतिसूचितम् । परिदानंकस्यब्रह्मचार्यसीत्यादेःपरिददामीत्यंतस्यमंत्रस्योच्चारणम् । भणितोत्रेतिप्रायश्चित्तार्थेपुनरुपनयनएवगायत्र्याःस्थानएषाऋग्भवति नतुतदनंतरभाविषुब्रह्मयज्ञादिष्वपि तत्रपूर्वविहितगायत्रीबाधेमानाभावादितिदर्शयति । मातृदत्तोपि—अत्रसावित्रींवाचयतियदिपुरस्तादुपेतोभवतितर्हिअनुपतेतस्यहेप्रायश्चित्तार्थंपुनरुपनयनांतर्गतसावित्रीवाचनांगत्वेनपरिदानांतंयंकालवि

---

[१] वृत्तिकारिकाजयंत । [२] व्याख्यांतेभिधानात् ।

धिंवदंस्तस्मिन्नेवप्रकरणेपरिदानसूत्रेपुनरुपनयनविषयत्वमेवदर्शितत्वात् तस्मिन्नेवप्रकरणेतत्सूत्रव्याख्याकाले अहतवासोमेखलाजिनभैक्षचर्यादंडानामत्रनिवृत्तिःपुनरुपनयनइत्याह । हरदत्तेनतु—अथोपेतपूर्वस्येतिसूत्रीयव्याख्यावसरेउक्तम् अथानंतरंवेदांतरे उपेतपूर्वोयइमंवेदमध्येतुमिच्छतितस्योपनयनेविशेषोवक्ष्यतइति । अस्तिचतदनुसारिणी स्मृतिः पारिजाते—अध्वर्यूणांसामगानामेवमध्येतुमिच्छताम् । क्रियास्यात्परिदानांतादीक्षादिर्नविधीयते । ब्रह्मौदनंचमेधाचार्दीक्षाचनविधीयते । ऋचमध्येतुकामानांदीक्षामिच्छंतिकेचनेति । अत्राध्वर्युसामग्रहणस्यायमाशयः—ऋग्वेदाध्ययनांगभूतमेवोपनयनमाश्वलायनोक्तेतिकर्तव्यताकंभवति । सत्यप्युप[१]नयनैक्येतत्तदाम्नायाध्ययनांगभूतएतास्मिंस्तत्तद्गृह्योक्तेतिकर्तव्यताभवतीतिस्मृतिपादेन्यायसुधायामुक्तेः । नचऋग्वेदिनांतदध्ययनार्थंपुनरुपनयनंभवति । तैःप्रथमोपनयनानंतरमेवतदध्ययनस्योचितत्वात् । अतोन्यवेदिनामेवऋग्वेदार्थेपुनरुपनयनेऽयंविधिरिति । अतएवपूर्वोदाहृतजयंतकारिकयोर्ऋग्वेदग्रहणंकृतम् । यच्चतत्रहरदत्तीयेचऋग्वेदाध्ययनपूर्वकएववेदांतराध्ययनेषुपुनरुपनयनकथनं तेनयुगपदनेकवेदारंभेनोपनयनावृत्त्यपेक्षेतिसूचितम् । अस्तिह्यन्यवेदिनांकामिकवेदारंभपक्षोयुगपत्तं[२]दारंभपक्षश्च । तथाच हरिहरेणोपनयनानंतरंवेदारंभसमयइत्युक्त्वावेदारंभांगभूताःकात्यायनोक्ताआहुतीर्दश।यथोक्तम्—यदिऋग्वेद आरभ्यतेतदापृथिव्यैस्वाहा अग्नयेस्वाहेति।यदियजुर्वेदः अंतरिक्षायस्वाहा वायवेस्वाहेति । यदिसामवेदः दिग्भ्यःस्वाहा

---

[१] नयनेयैक्ये । [२] तदास्मत्पक्षश्च ।

चंद्रमसेस्वाहेति । यद्येकदासर्ववेदारंभः प्रतिवेदंवेदाहुतिद्वयंहुत्वाप्रायश्चित्ताहुतीर्जुहुयादिति । अतश्चयुगपदनेकवेदारंभेषुसकृदुपनयनेनैवसकलवेदारंभसिद्धिरित्यभिप्रेत्योक्तमापस्तंबेन—सर्वेभ्योवैवेदेभ्यःसावित्र्यनूच्यतइतिसंक्षेपः । वेदातराध्ययनपूर्वकमृग्वेदाध्ययनचिकीर्षताआश्वलायनोक्तेतिकर्तव्यताकंपुनरुपनयनंकार्यम् । तत्रजयंतकारिकामतेऽलंकारमात्रवर्जं, हरदत्तमतेसूत्रोक्तसकलपुनरुपनयनगतविशेषविशिष्टंभवति । स्मृतिमतेतुदीक्षापिवैकल्पिकी । द्वितीयपुनरुपनयननिमित्तेत्वविकृतपुनरुपनयनंकार्यं गार्हपत्याधानात्प्राक्सूर्योदयेविकृताधानवत् । तत्रपुनरुपनयनेक्वचिदपिग्रंथेविशेषानुक्तेः अथोपेतपूर्वस्येतिसूत्रस्यतत्राप्रवृत्तेश्च । प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनेतूक्तवचनेभ्योनेकविशेषावगतेस्तत्प्रयोगोलिख्यते—तच्चयत्रप्रायश्चित्तांतरसहितंविहितंतत्रपर्षदुपदिष्टविधिनातत्प्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यं यथोष्ट्रीपानादौ । यत्रजातकर्मादिसंस्कारसहितंविहितं तत्रनिमित्तानंतरकरणपक्षेपुण्यनक्षत्राद्यनालोच्य पर्षदुपदेशेनचौलांतसंस्कारान्कृत्वाकार्यम् । अन्यथोचितंनक्षत्राद्यावश्यकम् । कर्ताचपितृसत्वेसएव तदभावेपितृव्यादिसपिंडः तदभावेकश्चित् । पुनरुपनयनंयत्रचिकीर्षितंतत्रैवदेशेजातकर्मादयःकार्याः । अस्यकृतौर्ध्वदेहिकस्यपुनःसंस्कारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मादीन्युपनयनांतानिकर्माणिकरिष्यइतिसंकल्प्यसर्वोद्देशेनस्वस्तिवाचनादिश्मश्रुवापनानंतरंचौलेकेशवापनमितिविशेषोमहद्वयसः । विवाहसंकल्पंतदर्थंस्वस्तिवाचनादिकंतुस्वयमेवपृथक्कुर्यात् । एवंनिमित्तांतरेपिसंकल्पऊह्यः । यत्रतुपुनरुपनयनमात्रंप्रायश्चित्तत्वेनविहितंतत्रपर्षदुपदिष्टविधिनातदेवकार्यम् । तत्राचार्यः कृच्छ्रत्रयंद्वादशसहस्रंतत्सवितुर्वृणीमहइत्यस्यजपंकुर्वीत । संस्कार्योनिमित्तांतरोपनयनेप्रायश्चित्तंकालांतरोपनयनेत्वेवंसंस्कुर्यात् । ततोग्रामात्प्राच्यामुदीच्यांवादिशिगत्वायत्रग्राम्यपशुशब्दोनश्रूयतेतादृशदेशंमार्जनोपलेपनाभ्यांशोधयित्वा तत्रकृतनित्यक्रियआचार्यःस्वदक्षिणतःसंस्कार्यमुपवेश्य अस्यप्रत्यंतदेशगमनजनितदोषनिरसनेनपुनःसंस्कारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुनरुपनयनंकरिष्यइत्येवंतन्निमित्तानुसारिसंकल्पंकृत्वा तदंगभूतेत्यादिसंकल्पपूर्वकंमंडपदेवताप्रतिष्ठापनांतंकुर्यात् । स्वस्तिवाचनेऽग्निःप्रीयतामितिविशेषः । पुनरुपनयनेऽग्निरितिबौधायनोक्तेः । कृतमंगलस्नानंसंस्कार्यंभोजयित्वा वपनपक्षेसंकल्पपूर्वकंवपनस्नानेकारयित्वा अन्यथाऽकारयित्वानित्योपनयनवदन्वाधानात्प्राक्तंत्रंकृत्वा अस्यप्रायश्चित्तार्थंपुनरुपनयनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्यादिप्रोक्षणांतंनित्यवत्कुर्यात् । ततोब्रह्माणमुपवेश्यप्रणीताप्रणयनाद्याज्यभागांतंकृत्वा वासोधारणपक्षेनित्यवत्समंत्रंधारणंतयोःकुर्यात् । तदभावपक्षेपूर्वमेवकुमारेणपरिहितवस्त्रेणभवितव्यम् । ततोब्रह्मचारिणःपुनरुपनयनेतुवस्त्रादिनित्यंयज्ञोपवीतधारणाद्यादित्येक्षणांतंनित्यवत्कुर्यात् । ततोयुवासुवासाइत्येतन्मंत्रेणप्रदक्षिणमावर्तनादिवाससापाणिभ्यांतदंजलिग्रहणांतंकृत्वा प्रणवव्याहृतीनामृष्यादिस्मरणांते तत्सवितुःश्यावाश्वःसवितानुष्टुप् पुनरुपनयनेविनियोगः । प्रथमंपादशःस्वयमुक्त्वावाचयेत् ततोर्धर्चशः ततःसर्वाम् । ततोमेखलादंडदानपक्षेसमंत्रकंतद्दानंकृत्वाब्रह्मचर्यमादिशेत् । यदिब्रह्मचारिणोऽसमापितवेदस्यपुनरुपनयनंनित्यवत् (?) । अन्य

---

१ मन्यथाकृत्वा ।

थास्यताद्दशस्यपुनरुपनयनेतु अपोशान कर्मकुरु दिवामास्वाप्सीः वेदमधीष्वेति । समापितवेदस्यतुस्वाप्सीरित्यंतमेव । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । मेधाजननकरणपक्षेतत्पर्यंतमग्निंरक्षेत् व्रतचर्यांचकुर्यात् । उपनयनदिनेभिक्षायाचनपूर्वकमनुप्रवचनीयंच । तत्रगायत्र्याःस्थानेतत्सवितुर्वृणीमहइत्येतांपठित्वाद्वितीयामाहुतिंजुहुयात् । उक्तमृष्यादि । नित्यस्त्यागः । यद्यसमापितवेदस्यपुनरुपनयनंवेदसमाप्तिवाचनंकुर्यान्नान्यथा । ततस्त्रिरात्रंद्वादशरात्रमब्दंवाव्रतचर्यांतस्यांकृतायांमेधाजननम् । तत्रयदिपुनरुपनीतोब्रह्मचारीतदायस्यपलाशस्यकुशस्तंबस्यवोक्षणंकृतंतत्रैवमेखलादीनिव्युदस्यनव्यानिधारयेत् । अन्यस्तुपुनरुपनीतो[1]योषिद्धृतमेखलादिःसव्युदस्यनान्यानिधारयेत् । यस्मिन्नाश्रमेपुनरुपनयनंप्राप्तंतदाश्रमधर्मान्कुर्यात् । यत्रतुपुनरुपनयनानंतरमाश्रमांतरस्वीकारःश्रूयते । यथा—स्नात्वोद्वहेत्ततोभार्यामित्यादौ तत्रमेखलादीनिव्युदस्यपुनस्तानिधारयित्वाब्रह्मचारीव्रतचर्यामुचितकालेनसमाप्य विधिनाआश्रमांतरंस्वीकुर्यात् । इतिश्रीमदनंतदेवकृतसंस्कारकौस्तुभेबह्वृचानांपुनःसंस्कारविधिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथयजुःशाखिनाम् । तत्रबौधायनः—अथोपनीतस्यव्रत्यानिभवंति नान्यस्योच्छिष्टंभुंजीतान्यत्रपितृज्येष्ठाभ्यांनस्त्रियासहभुंजीतमधुमांसंश्राद्धसूतकान्नानिर्दे[2]शाहसंधिनीक्षीरंछत्राकनिर्यासौविलापनंगणान्नंगणिकान्नमित्येतेषुपुनःसंस्कारःप्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषामथाप्युदाहरंति—सुराष्ट्रंसिंधुसौवीरमवंतीदक्षिणापथम् । एतानिब्राह्मणोगत्वापुनःसंस्कारमर्हतीत्यथपुनःसंस्कारंव्याख्यास्यामोऽथदेवयजनोल्लेपनप्रभृत्याग्निमुखान्कृत्वापालाशींसमिधमाज्येनवाभ्या(?)धायवाचयति पुनस्त्वादित्यारुद्राव० कामाःस्वाहेत्यथात्रत्यप्रायश्चित्तेजुहोति यन्मआत्मनोमिंदाभू० पुनरग्निश्चक्षुरदादिति द्वाभ्यां अथपक्वान्जुहोति सप्ततेअग्ने० घृतेनस्वाहा अथाज्याहुतीरुपजुहोति येनदेवाःपवित्रेणेतितिसृभिरनुछंदसंस्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अथापरमापरिधानान्कृत्वापालाशींसमिधमाधायाथात्रत्यप्रायश्चित्तेजुहोति अथव्याहृतीर्जुहोति । अथापरोब्राह्मणवचनादेवसावित्र्याशतकृत्वोघृतमभिमंत्र्यप्राश्यकृतप्रायश्चित्तोभवतिगुरोर्वाप्युच्छिष्टंभुंजीताप्युदाहरंति वपनंदक्षिणादानं । मेखलांदंडमजिनंभैक्षचर्याव्रतानिच । एतानिननिवर्तंतेपुनःसंस्कारकर्मणीत्येतेन पुनःसंस्काराव्याख्याताइति । अत्रशक्ताशक्तभेदेनगुरुलघुकल्पव्यवस्थाबोध्या ॥ ब्राह्मणप्रीतयेऽकारिपुनःसंस्कारपद्धतिः । प्रीतस्तत्प्रीतितःकुर्याच्छंनोविष्णुरुरुक्रमः ॥ ॥ इतिश्रीमदनंतदेवकृतासंस्कारकौस्तुभेपुनःसंस्कारपद्धतिः ॥ ॥

अथब्रह्मचारिधर्माः । मनुः—प्रतिगृह्येप्सितंदंडमुपस्थायचभास्करम् । प्रदक्षिणंपरीत्याग्निंचरेद्भैक्षंयथाविधीति । एतद्व्याख्यामाहमाधवः—दंडप्रतिग्रहांतमुपनयनंप्राप्यगायत्र्यर्थंभास्करमुपस्थायसोहमितिज्ञात्वाग्निंपरिचर्यभैक्षंपरिचरेदिति । परिचर्यार्थंसमिदाहरणमाहबैजवापः—पुरास्तमयात्प्रागुदीचींदिशंगत्वाहिंसन्नरण्यात्समिधमाहरेच्छुष्कांब्रह्मवर्चसकामआर्द्रामन्नाद्यकामउभयीमुभयकामइति । जातिनियमोवायुपुराणे—पालाश्यःसमिधःकार्याःखादिर्यस्तदलाभतः । शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसाविति । याज्ञवल्क्यः—आदिमध्यावसानेषुभवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्ष

---

१ योपित्व्रतमेख । २ न्ननिर्दशाहंसंधिनी ।

त्रियविशांभैक्षचर्यायथाक्रममिति । व्यासः—ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेवसार्ववर्णिकमेववेति । अत्रद्वितीयपक्षआपद्विषयइत्युक्तंभविष्ये—चातुर्वर्ण्यंचरेद्भैक्षमलाभेकुरुनंदनेति । आपद्यपिनशूद्रात्पक्कंगृह्णीयात् । आममेवाददीतास्मादवृत्तावेकरात्रकमित्यंगिरोवचनात् । मनुः—वेदयज्ञैरहीनानांप्रशस्तानांस्वकर्मसु । ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षंगृहेभ्यःप्रयतोऽन्वहम् । समाहृत्यतुतद्भैक्षंयावदर्थममायया । निवेद्यगुरवेऽश्नीयादाचम्यप्राङ्मुखःशुचिः । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यंनैकान्नाशीभवेद्द्विजः । भैक्षेणव्रतिनोवृत्तिरुपवाससमास्मृता । व्रतेवादेवदैवत्येपित्र्येकर्मण्यथर्षिवत् । काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्यनलुप्यतइति । भैक्षचर्यायानित्यत्वमाहसएव—अग्नींधनंभैक्षचर्यामधःशय्यांगुरोर्हितम् । आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनोद्विजइति । सुमंतुरपि—ब्रह्मचर्यंतपोभैक्षंसंध्ययोरग्निकर्मच । स्वाध्यायोगुरुवृत्तिश्चर्येयंब्रह्मचारिणइति । स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञः । सचोपाकरणात्पूर्वमपिगायत्र्याकार्यः । अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समीपतइति । कौर्मे—नादर्शंचैववीक्षेतनाचरेद्दंतधावनम् । गुरूच्छिष्टंभेषजार्थंप्रयुंजीतनकामतइति । अत्र—मधुमांसांजनोच्छिष्टशुक्रस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादिवर्जयेदितियाज्ञवल्क्येननिषिद्धमध्वादेस्तदन्यानिवर्त्यरोगपरिहारायावश्यकभक्षणप्रसक्तौगुरूच्छिष्टतद्भक्षणप्रतिप्रसवःक्रियते । तदन्यगुरूच्छिष्टभोजनस्यपुण्यजनकत्वात् । पितुर्ज्येष्ठस्यचभ्रातुरुच्छिष्टंभोज्यमित्यादिस्मृतिपौराणवाक्यैस्तथाबोधनात् । तांबूलादिवर्जनमाहप्रचेताः—तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेदिति । माधवीये

भृगुः—सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच । विशिखोव्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमिति । यमः—दंडंकमंडलुंवेदंमौंजींचरशनांतथा । धारयेद्व्रतयुक्तंचभिक्षान्नाशीगुरौवसन् । मेखलामजिनंदंडमुपवीतंचनित्यशः । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीचधारयेदिति । वेदोदर्भमुष्टिरितिमाधवः । त्रुटितानांप्रतिपत्तिंमनुः—मेखलामजिनंदंडमुपवीतंकमंडलुम् । अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमंत्रतइति । उपनयनप्रकरणोक्तैर्मंत्रैरित्यर्थः । उपवीतनाशेविशेषंहारीतः——मनोत्रातपतीभिश्चतस्रोहुत्वापुनःप्रतीयादिति । मनोज्योतिरित्येकात्रातपतीभिस्तिस्रइत्यर्थः । व्यासः—जघन्यशायीपूर्वंस्यादुत्थायीगुरुवेश्मनि । यच्चशिष्येणकर्तव्यंयच्चदासेनवापुनः । कृतमित्येवतत्सर्वंकृत्वातिष्ठेत्तुपार्श्वतइति । तथा—अभुक्तवतिनाश्नीयादपीतवतिनोपिबेत् । नतिष्ठतितथासीतनासुप्तेप्रस्वपेत्तथेति । ईदृशीगुरुशुश्रूषाचावर्त्यमानैवनिर्विघ्नतयावेदविद्यांसवीर्यांकरोतीतिजैमिनीयतंत्रे । आचाराद्गृह्यमाणेषुतथास्यादित्यादिप्रदेशेषूपपादितंतदीयैः । इतिब्रह्मचारिधर्माः ॥

अथतदतिक्रमेप्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे—संध्याग्निकार्यलोपेस्नात्वाष्टसहस्रजपः भिक्षालोपेऽष्टशतम् अभ्यासेद्विगुणंपुनःसंस्कारश्चेति । जपश्चायंगायत्र्याः ।—यःसंध्यांचैवनोपास्तेअग्निकार्यंयथाविधि । गायत्र्यष्टसहस्रंतुजपेत्स्नात्वासमाहितइति । शातातपः—ब्रह्मचारीतुयोऽश्नीयान्मधुमांसंतथैवच । प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंव्रतशेषंसमापयेदिति । मनुः—अवकीर्णीतुकाणेनगर्दभेनचतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेनयजेद्वैनिर्ऋतिंनिशीति । एकानेकव्रतलोपसाधारणंप्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—तंवोधियाजपेन्मंत्रंलक्षंचैवशिवालये । ब्रह्मचारीस्वधर्मेषुन्यूनंचेत्पूर्णमेतितदिति । इतिश्रीसंस्कारकौस्तु

भेब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ उपाकर्मकालनिर्णयस्तत्प्रयोगश्चसंवत्सरकौस्तुभेनिरूपितइतिनेहनिरूप्यते । तथाविद्यारंभकालस्तत्रविहितोहरिलक्ष्मीपूजादिर्गुरुपूजांतप्रकारश्चाक्षरारंभांगत्वेनप्रागुपन्यस्तोवेदारंभेपिद्रष्टव्यः ॥ ॥ अथानध्यायाः । माधवेहारीतः—प्रतिपत्सुचतुर्दश्यामष्टम्यांपर्वणोर्द्वयोः । श्वोऽनध्यायेऽद्यशर्वर्यांनाधीयीतकदाचनेति । श्वइतिउदयानंतरमनध्यायतिथिसत्वे । तदनंतरंस्वाध्यायतिथिसत्वेतुनपूर्वशर्वर्यामनध्यायइतिशिष्टाः । उक्ततिथीनामहोरात्रानध्यायनियामकपरिमाणंस्मृत्यर्थसारे—उदयेस्तमयेचापिमुहूर्तत्रयगामियत् । तद्दिनंतदहोरात्रमनध्यायविदोविदुरिति । दिनंचांद्रं तिथिरितियावत् । यद्यस्मिन्नहोरात्रे अनध्यायत्वेनतद्विदुरित्यर्थः । तत्रैवकौर्मे—उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् । अष्टकासुत्वहोरात्रमृत्वंतासुचरात्रिषु । अत्रर्तवःसौराः तदंतरात्रीणामप्राप्तानध्यायत्वप्रापणेऽर्थवत्त्वात् । गौतमः—कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीस्तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमिति । उक्तपौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रंतथातिस्रोष्टकाःसप्तम्यादयोष्टकासंबंधिन्यस्तिथयस्तास्वनध्ययनमितिमाधवेनव्याख्यातम् । तत्रैवनारदः—अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः । अनध्यायस्तुकर्तव्योमन्वादिषुयुगादिषु । एतेकालाःसंवत्सरकृत्यगततत्तन्निर्णयानुसारेणबोध्याः । आपस्तंबः—श्रावण्यांपौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीतेति । प्रदोषशब्देनात्रपूर्वरात्रिर्विवक्षितेतिमाधवः । त्रयोदश्यादिप्रदोषेष्वपिनाध्येयमित्यस्मिन्नर्थेपौराणंवाक्यंतत्रैवोदाहृतम्—मेधाकामस्त्रयोदश्यांसप्तम्यांचविशेषतः।चतुर्थ्यांचप्रदोषेषुनस्मरेन्नचकीर्तयेदिति ।नस्मरेदित्यन्यानध्यायेभ्योऽत्रदोषाधिक्यंध्वन्यते ।त्रयोदश्यादिद्वैविध्येनिर्णयंतत्रैवप्रजापतिः—षष्ठीचद्वादशीचैवअर्धरात्रोननाडिका । प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिकेति । अनेनेदृशस्थलेपूर्वदिनएवप्रदोषप्रयुक्तोऽध्ययननिषेधोनतूत्तररात्रिमुखेसप्तम्यादिसत्वेपीतिनियम्यते । याज्ञवल्क्यः—त्र्यहंप्रेतेष्वनध्यायःशिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु । उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेतथा । संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने । समाप्यवेदंद्युनिशमारण्यकमधीत्यच । पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांराहुसूतके । ऋतुसंधिषुभुक्त्वाचश्राद्धिकंप्रतिगृह्यच । श्राद्धिकमित्यस्यपूर्वोत्तरक्रियाभ्यांसंबंधः । एतत्पार्वणविषयम् । एकोद्दिष्टान्नभोजनादौतुत्र्यहमितिमन्वादयः । पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः । कृतेंतरेत्वहोरात्रंशक्रपातेतथोच्छ्रयइति । तात्कालिकानध्यायानपिसएव—श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने । अमेध्यशवशूद्रांत्यस्मशानपतितांतिके । देशेऽशुचावात्मनिचविद्युत्स्तनितसंप्लवे । भुक्त्वार्द्रपाणिरंभोंतरर्धरात्रेऽतिमारुते । पांसुप्रवर्षेदिग्दाहेसंध्यानीहारभीतिषु । धावतःपूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुरिति । विद्युतिविशेषंगौतमः—विद्युतिनक्तंचापररात्रात्त्रिभागादिप्रवृत्तौसर्वमिति । पूर्वरात्रौविद्युतिअपररात्रावधिरनध्यायः । दिनतृतीयांशोत्तरंतस्यांरात्रिसमाप्तिपर्यंतं । एतद्वर्षातिरिक्तविषयं वर्षासुतुतात्कालिकइतिव्यवस्था । गर्जितेविशेषंहारीतः—सायंसंध्यास्तनितेरात्रिः प्रातःसंध्यास्तनितेऽहोरात्रमिति । विष्णुः—नवादित्रशब्देनशूद्रपतितयोःसमीपे नदेवतायतनस्मशानचतुष्पथरथ्यासुनोदकांतः नपीठोपहितपादः नहस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु नवांतोनविरिक्तोनाजीर्णीनपंचनखांतरागमन

इति । पीठेतितदुपरिस्थापितपादतलइत्यर्थः । यानेषुतिष्ठन्नितिशेषः वांतःकृतवमनः विरिक्तःकृतविरेकः अजीर्णीतियावत् । भुक्तपाकपर्यंतं । पंचनखाःश्वादयः । तदंतरागमनेविशेषःस्मृत्यर्थसारे—आरण्यमार्जारसर्पनकुलपंचनखादेरंतरागमनेत्रिरात्रं । आरण्यश्वसृगालवानरादेर्द्वादशरात्रं । खरवराहोष्ट्रचांडालसूतिकोदक्यादेर्मासम् । गोगवयाजनास्तिकादेस्त्रिमासम् । शशमेषश्वपाकादेःषण्मासम् । गजसारससिंहव्याघ्रमहापातकिकृतघ्नादेरब्दम् । शोभनदिनेचानध्यायः । विवाहप्रतिष्ठोत्थापनादिष्वासमासेःसगोत्राणामिति । अन्येप्यनध्यायास्तत्रैव । श्रवणद्वादशीमहाभरण्योःप्रेतद्वितीयायां रथसप्तम्यामाकाशेशवदर्शनेचाहोरात्रमिति । महाभरणीमहालयांतर्गता । प्रेतद्वितीयायमद्वितीया । अयनेविषुवेपक्षिणीतिच । मनुः—शयानःप्रौढपादश्चकृत्वाचैवावसक्थिकम् । नाधीयीतामिषंजग्ध्वासूतकान्नाद्यमेवचेति । माधवीये कौर्मे—श्लेष्मातकस्यछायायांशाल्मलेर्मधुकस्यच । कदाचिदपिनाध्येयंकोविदारकपित्थयोरिति । निर्णयामृते—चातुर्मास्यद्वितीयासुमन्वादिषुयुगादिषु । अनध्यायस्तुकर्तव्योयाचसोपपदातिथिरिति । उक्तद्वितीयाआहगर्गः—शुचावूर्जे तपस्येचयाद्वितीयाविधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताःप्रवदंतिमनीषिणइति । सोपपदाःपूर्वमेवोक्ताः । इत्यनध्यायाः ॥ अथाध्ययनधर्माः ॥ ॐकारंप्रथमंकृत्वाततोब्रह्मप्रवर्तयेत् । ॐकारंचपुनःकृत्वाभूमिंस्पृष्ट्वाविरामयेदिति । विष्णुः—शिष्येणब्रह्मारंभावसानयोर्गुरोःपादोपसंग्रहणंकार्यमिति । नापररात्रमधीत्यशयीतेतिच । मनुः—प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासेनयोजयेत् । यामद्वयंशयानस्तुब्रह्मभूयायकल्पतेइति । विष्णुः—अननुज्ञातश्चान्यस्माअधीयानान्नविद्यामादद्यात् । यआवृणोत्यवितथेनकर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतंसप्रयच्छन् । तंवैमन्येतपितरंमातरंचतस्मैनद्रुह्येत्कतमस्यजानन्नित्यध्ययनधर्माः ॥ अथव्रतानि ॥ तदुपयोगिकालनिर्णयःश्रीधरीये—तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम् । चौलवत्सर्वमाख्यातंसगोदानव्रतेषुच । व्रतानांचरणंत्वेवंकृत्वास्नानंसमाचरेदिति । सगोदानेतिगोदानेनसहितेषुमहानाम्न्यादिव्रतेष्वित्यर्थः । कृत्वेतियद्यपिव्रताचरणस्यस्नानाधिकारहेतुत्वंप्रतीयतेतथापिनैतन्नित्यमित्यवसरेवक्ष्यामः ॥ ॥ अथमहानाम्नीव्रतम् । जन्मप्रभृतित्रयोदशवर्षेचौलोचितोदगयनादिकालेपूर्वदिनेब्रह्मचारिणासहाचार्यःसुस्नातोदेशकालोच्चारणांते एनंब्रह्मचारिणं महानाम्नीरध्यापयिष्यमाणोमहानाम्नीव्रतसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य तदंगत्वेनगणपतिपूजनादिनांदीश्राद्धांतंकृत्वा परेद्युःकारितवपनस्नानंबद्धशिखंब्रह्मचारिणंसुमुहूर्तेस्वदक्षिणतउपवेश्यविधिवदग्निंप्रतिष्ठाप्य महानाम्नीव्रतांगहोमेदेवतापरिग्रहार्थमित्यादिकायत्वापरिददामीत्यंतमुपनयनवत्कुर्यात् । तत्रप्रावरणंकाषायवासइति पारिजाते । प्रधानहोमेचमहानाम्नीव्रतप्रधानाज्यहोमेविनियोगइतिविशेषः । परिददामीतिप्रजापतयेमनसाबटुंसमर्प्य आसनेउपविश्योपनयनोक्तविधिनामेखलादंडधारणंकारयित्वा पुराणयज्ञोपवीतादीनिजलेनिक्षिप्य स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य ब्रह्मचारिणंप्रतिवदेत् महानाम्नीव्रतंसंवत्सरंचरेति । सचरिष्यामीत्युक्त्वासंवत्सरंकेशादिधारणभिक्षाचरणादिव्रतंचरेत् । पूर्णेब्देउदगयनेशुक्लपक्षेबटुसहितोगुरुर्विविक्तदेवालयादिदेशंगत्वा तिथ्यादिसंकीर्त्यअस्यबटोर्महानाम्नीश्रवणांगभूतव्रतपूर्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्य उपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकुर्यात् । चक्षुषीआज्ये

नेत्यंतेत्रप्रधानं अग्निं१संराधनीं२अग्निं ३ अग्निं४ असूयंतीं अनुमतीं५ प्रदातारं६ अग्निं७ वायुं ८ सूर्यंच ९ एतादेवताःक्रुसरान्नेनशेषेणेत्यादिपूर्णपात्रनिधानांतंकुर्यात् । ततोबटुर्होमायस्वभोजनायचपर्याप्ततंडुलान्भिक्षार्जितान्स्थालीपाकविधिनातूष्णींषट्त्रिंशत्संख्ययानिरुप्यतथैवप्रोक्ष्य स्थाल्यांप्रक्षिप्ततंडुलेषुतिलानोप्यश्रपयित्वाशृतःस्थालीपाकइतिज्ञापयेत् । ततआचार्योबटुंप्रतिव्रतलोपान्पृच्छेत् । तेनोत्तरेदत्तेलोपगौरवेप्रायश्चित्तंकारयित्वापुनःसंवत्सरव्रतंकारयेत् । आपत्प्रयुक्ततयालोपलाघवेदानजपादिप्रायश्चित्तेनसद्यःशुद्धिंसंपाद्यनव्रतमावर्तयेदितिपारिजातादयः । बहवोव्रतलोपाश्चेत्पुनरावर्तयेद्व्रतम् । लोपेष्वापत्प्रयुक्तेषुपुनर्नावृत्तिरिष्यतइतिकारिकोक्तेर्लोपलाघवेव्रतानावृत्तिवत्प्रायश्चित्ताभावोप्युचितः । आपदाकारिताश्चेदग्नावग्निरित्यादिभिर्जुहुयान्नप्रायश्चित्तांतरंकर्तव्यमितिवृत्तिकृताष्टमाध्यायगतमहानाम्नीव्रतसूत्रव्याख्यायामभिधानात् । शुचिनातेनान्वारब्धआज्यसंस्काराद्याज्यभागांतंकृत्वाऽवदानधर्मेणचर्वाहुतीर्जुहुयान्नवभिर्मंत्रैरेकश्रुत्येन । अग्नावग्निश्चरतिप्रविष्टऋषीणांपुत्रोअधिराजएषः । तस्मैजुहोमिहविषाघृतेनमादेवानांमोमुहद्भागधेयंमोअस्माकंमोमुहद्भागधेयंस्वाहा अग्नयइदं० । यातिरश्चीनिपद्यतेहंविधरणीइति । तांत्वाघृतस्यधारयायजेसंराधनीमहंस्वाहा । संराधन्याइदं० । यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राड्यजामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्वाथेदंत्वंघृतंपिबस्वाहा अग्नयइदं० । अयंनोअग्निर्वरिवःकृणोत्वयंमृधःपुरएतुप्रभिंदन् । अयंशत्रून्जयतुजर्हृषाणोऽयंवाजंजयतुवाजसातौस्वाहा अग्नयइदं० । असूयंत्यैचानुमत्यैचस्वाहा असूयंत्याअनुमत्याइदं० । प्रदात्रेस्वाहा प्रदात्रइदं० । भूःस्वाहा अग्नय० । भुवःस्वाहा वायव० ।

स्वःस्वाहा सूर्यायेदं० । ततःस्विष्टकृदर्थंस्रुच्यवदायतांबर्हिषिनिधायब्रह्मचारिणमाहएतंस्थालीपाकंसर्वमशानेति । ब्रह्मचारीसर्वमश्नीयात् । भुक्तवंतमाचांतंतंप्रतिब्रूयात्उपतिष्ठस्वादित्यमिति । ब्रह्मचारीततोऽप्पूर्णमंजलिंसिंचेत् त्वंव्रतानांव्रतपतिरसिव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतेनशकेयंतेनराध्यासमित्युपतिष्ठमानः । ततएकरात्रंसंमीलिताक्षोवाग्यतआसित्वातदनंतरदिनेआचार्येणसहसमवायंगमिष्यामीतिध्यायेत् यएकरात्राध्ययनेनमहानाम्नीरध्यापयितुंशक्नुयाद्ब्रह्मचारी । योबहुभिरेवाहोभिःशक्नुयात्सउक्तसंकल्पकालेएकरात्रस्थानेत्रिरात्रंध्यायेत् । उक्तादित्योपस्थानानंतरमेवैतद्ध्यानंनमध्येकालविक्षेपःकार्यइतिवृत्तिसिद्धांतभाष्यकृतौ । ततआचार्यःसंमीलिताक्षवाग्यतबटोर्मुखसहितंशिरोवामकर्णदेशमारभ्यत्रिःप्रदक्षिणंतत्परिहिताहतवाससासंवेष्ट्य यथानतद्वासःपतेत्तथोपायंकृत्वाब्रूयादाचार्य एतंकालमेवंभूतोऽस्वपन्भवेति । एतमित्यस्यस्थानेब्रह्मचारीसंकल्पानुसारेणैकरात्रमित्यादिवदेत् नकालमित्यस्यलोपः । ब्रह्मचारीउक्तकालेऽवश्यकर्तव्यसंध्यावंदनादेरितरत्स्नानभोजनस्वापगमनादिनकुर्यात् । आचार्यःप्रैषांतेस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । संकल्पितकालांतेआचार्योनुवक्ष्यतीतिनिश्चयोत्तरंबहिर्ग्रामादैशान्यांदिशिस्त्रीसंचाररहितेशुचौदेशेउल्लेखनादिकृत्वाग्निंप्रतिष्ठाप्यतस्योत्तरतोसिमुदककमंडलुमश्मानंचनिधायतस्यैवप्रत्यगुदग्देशेवत्सतरींतथाबध्नीयात् यथाग्निसमीपेउच्चार्यमाणःशब्दोवत्सतर्यानसम्यक्श्रूयते । साचरम्याद्विवर्षारक्तातदभावेश्वेतेतिपारिजातः । एतावत्कर्मब्रह्मचारिणःकश्चित्करोतीतिवृत्तिकृत् । अतएवान्योब्रह्मचारीकुर्यादितिपारिजातः । एतावत्कृतमित्याचार्यायवेदयीतसंस्कार्यः । एतदनंतरमाचार्य

एवोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकुर्यादितिपारिजातादयः । तस्मादग्नेःपश्चात्प्रागग्रेषुदर्भेषुआचार्यऐशानदिगभिमुखउपविशेदितिवृत्तिकृत्पारिजातादयः ।—पश्चादग्नेस्तृणेषुतु । ईशान्यग्रेषूपविशेदीक्षमाणस्तुतांदिशमितिकारिकायाम् । ततःशिष्योमुखदेशाद्वस्त्रमपसार्यमुखंप्रक्षाल्यकंठस्नानंकृत्वाचम्याग्निमाचार्यंचप्रदक्षिणीकृत्याचार्यंविधिवदुपसंगृह्यपश्चादाचार्यस्य तदासनप्रागग्रदर्भेष्वेवमूलदेशेस्वपृष्ठमाचार्यपृष्ठेनसंधाय प्रत्यग्दक्षिणांदिशमभिसमीक्षमाणोंकधारणयोपविशेत् । ततो मनसागुरुंवदेत् ॐमहानाम्नीर्भोअनुब्रूहीति । गुरुरियताकालेनानेनैतदुक्तमितिज्ञात्वातदहर्व्रतलोपान्पृष्ट्वानुतापिनेश्रद्दधानायब्रह्मचारिणेस्वयंनिमीलिताक्षोमहानाम्नीर्विदामघवन्विदेत्याद्यानवर्चः एवाह्येवैवाह्यग्नाइत्यादीनिनवपुरीषपदानिचप्रणवादीनित्रिरुपदिशेत् । शिष्योपित्रिःपठेत् । ततोगुरुःशिरोवेष्टनंशिष्यस्योन्मुच्यब्रूयात् आदित्यमीक्षस्वेति । बटुर्मित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षेमित्रस्यत्वाचक्षुषासमीक्षइतिमंत्रद्वयेनादित्यमवेक्षेत । ततोमित्रस्यवश्चक्षुषानुवीक्षइतिससंभारादिशोवीक्षेत । पुनरादित्यमीक्षस्वेत्युक्तस्तमीक्षेतमित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतिपश्यामियोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तंचक्षुषोर्हेतुर्ऋच्छत्विति । ततोष्टभिर्मंत्रैर्भुवमभिमृशेत् । अग्नइळानमइळानमऋषिभ्योमंत्रकृद्भ्योमंत्रपतिभ्योनमोवोअस्तुदेवेभ्यः शिवानःशंतमाभवसुमृळीकासरस्वतिमातेव्योमसंदृशि १ । भद्रंकर्णेभिरित्यस्यराहूगणोगोतमोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शनेवि० भद्रंकर्णेभिःश्रृणु० २ । शंनइंद्राग्नीइत्यस्यवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शने० शंनइंद्राग्नीभवता० ३ । स्तुषेजनमित्यस्यऋजिश्वाविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शने० स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिः० ४ । कयानइतितृचस्यवामदेवइंद्रोगायत्री भूमिस्पर्शने० कयानश्चित्रआ० ५ कस्त्वासत्यो० ६ अभीषुणःसखीना० ७ । स्योनापृथिवीत्यस्यमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री भूमिस्पर्शने० स्योनापृथिवि० ८ । ततोवत्सतरींगुरवेदत्त्वाईश्वरार्पणंकृत्वातंडुलभिक्षापूर्वकमुपनयनवद्दिवैवब्रह्मौदनहोमंकुर्यात् । तत्रमहानाम्न्यध्ययनांगभूतमनुप्रवचनीयहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याघारावाज्येनेत्यंतेसदसस्पतिंमहानाम्नीःऋषींश्चचरुणाशेषेणेत्यादिपूर्णपात्रनिधानांतेकृतेभैक्षतंडुलानांतूष्णींनिर्वापाधिश्रपणांते श्रृतोब्रह्मौदनइतिनिवेदयेत् । ततो गुरुःशिष्येणान्वारब्धआज्यसंस्काराद्याघारांतंकृत्वा । सदसस्पतिमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिःसदसस्पतिर्गायत्री महानाम्न्यध्ययनांगभूतानुप्रवचनीयहोमेवि० ॐ सदसस्पतिमद्भुतं० सदसस्पतयइदं० १ । महानाम्नीभ्यःस्वाहा महानाम्नीभ्यइदं० २ । ऋषिभ्यःस्वाहा ऋषिभ्यइदं० ३ । इत्यवदानधर्मेणतिस्र[1]आहुतीर्हुत्वाकर्मशेषंसमाप्यचरुशेषेणब्राह्मणान्भोजयित्वातेभ्योदक्षिणांदत्वावेदसमाप्तिरस्त्वितिवदेत् । तेचवेदसमाप्तिरस्त्वितिवदेयुः ततोभुंजीत । इतिमहानाम्नीव्रतम् ॥

अथमहाव्रतम् ॥ उदगयनादिकालेप्रथमहोमांतेपूर्ववज्जातेसंवत्सरमहाव्रतमाचरेतिप्रेषितेनबटुनासंवत्सरंव्रतेकृतेग्रामाद्बहिःशुचिदेशेप्रागग्रदर्भेषुप्राङ्मुखउपविशेत् । शिष्योविधिवदभिवादनपूर्वकंमहाव्रतंभोअनुब्रूहीतिवाचावदेत् । अथतंप्राङ्मुखमुपवेश्य अथमहाव्रतमित्याद्यारण्यकंत्रिर्ब्रूयात् । शिष्योपित्रिःपठित्वापूर्ववन्मंत्रद्वयेनादित्यमीक्षेतनतृतीयेनसंभारान् । ततःपूर्ववदग्नइळेत्यादिभिर्भूमिस्पर्शनं । ततःशिष्यकर्तृकनिवेदनांतमाचार्यकर्तृकश्चहोमःपूर्ववन्महानाम्नीभ्यः

---

१ तिस्रआज्याहुतीर्हुत्वा ।

एवोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकुर्यादितिपारिजातादयः । तस्मादग्नेःपश्चात्प्रागग्रेषुदर्भेषुआचार्यऐशानदिगभिमुखउपविशेदितिवृत्तिकृत्पारिजातादयः ।—पश्चादग्नेस्तृणेषुतु । ईशान्यग्रेषूपविशेदीक्षमाणस्तुतांदिशमितिकारिकायाम् । ततःशिष्योमुखदेशाद्वस्त्रमपसार्यमुखंप्रक्षाल्यकंठस्नानंकृत्वाचम्याग्निमाचार्यंचप्रदक्षिणीकृत्याचार्यंविधिवदुपसंगृह्यपश्चादाचार्यस्य तदासनप्रागग्रदर्भेष्वेवमूलदेशेस्वपृष्ठमाचार्यपृष्ठेनसंधाय प्रत्यग्दक्षिणांदिशमभिसमीक्षमाणोंकधारणयोपविशेत् । ततो मनसागुरुंवदेत् ॐमहानाम्नीर्भोअनुब्रूहीति । गुरुरियताकालेनानेनैतदुक्तमितिज्ञात्वातदहर्व्रतलोपान्पृष्ट्वानुतापिनेश्रद्धधानायब्रह्मचारिणेस्वयंनिमीलिताक्षोमहानाम्नीर्विदामघवन्विदेत्याद्यानवर्चः एवाह्येवैवाह्यग्नाइत्यादीनिनवपुरीषपदानिचप्रणवादीनित्रिरुपदिशेत् । शिष्योपित्रिःपठेत् । ततोगुरुःशिरोवेष्टनंशिष्यस्योन्मुच्यब्रूयात् आदित्यमीक्षस्वेति । बटुर्मित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षेमित्रस्यत्वाचक्षुषासमीक्षइतिमंत्रद्वयेनादित्यमवेक्षेत । ततोमित्रस्यवश्चक्षुषानुवीक्षइतिससंभारादिशोवीक्षेत । पुनरादित्यमीक्षस्वेत्युक्तस्तमीक्षेतमित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतिपश्यामियोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तंचक्षुषोहेतुर्ऋच्छत्विति । ततोष्टभिर्मंत्रैर्भुवमभिमृशेत् । अग्नइळानमइळानमऋषिभ्योमंत्रकृद्भ्योमंत्रपतिभ्योनमोवोअस्तुदेवेभ्यः शिवानःशंतमाभवसुमृळीकासरस्वतिमातेव्योमसंदृशि १ । भद्रंकर्णेभिरित्यस्यराहूगणोगोतमोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शनेवि० भद्रंकर्णेभिःशृणु० २ । शंनइंद्राग्नीइत्यस्यवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शने० शंनइंद्राग्नीभवता० ३ । स्तुषेजनमित्यस्यऋजिश्वाविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् भूमिस्पर्शने० स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिः० ४ । कयानइतितृचस्यवामदेवइंद्रोगायत्री भूमिस्पर्शने० कयानश्चित्रआ० ५ कस्त्वासत्यो० ६ अभीषुणःसखीना० ७ । स्योनापृथिवीत्यस्यमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री भूमिस्पर्शने० स्योनापृथिवि० ८ । ततोवत्सतरींगुरवेदत्त्वाईश्वरार्पणंकृत्वातंडुलभिक्षापूर्वकमुपनयनवद्विवैवब्रह्मौदनहोमंकुर्यात् । तत्रमहानाम्न्यध्ययनांगभूतमनुप्रवचनीयहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याघारावाज्येनेत्यंतेसदसस्पतिंमहानाम्नीःऋषींश्चचरुणाशेषेणेत्यादिपूर्णपात्रनिधानांतेकृतेभैक्षतंडुलानांतूष्णींनिर्वापाधिश्रपणांते शृतोब्रह्मौदनइतिनिवेदयेत् । ततो गुरुःशिष्येणान्वारब्धआज्यसंस्काराद्याघारांतंकृत्वा । सदसस्पतिमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिःसदसस्पतिर्गायत्री महानाम्न्यध्ययनांगभूतानुप्रवचनीयहोमेवि० ॐ सदसस्पतिमद्भुतं० सदसस्पतयइदं० १ । महानाम्नीभ्यःस्वाहा महानाम्नीभ्यइदं० २ । ऋषिभ्यःस्वाहा ऋषिभ्यइदं० ३ । इत्यवदानधर्मेणतिस्र[1]आहुतीर्हुत्वाकर्मशेषंसमाप्यचरुशेषेणब्राह्मणान्भोजयित्वातेभ्योदक्षिणांदत्वावेदसमाप्तिरस्त्वितिवदेत् । तेचवेदसमाप्तिरस्त्वितिवदेयुः ततोभुंजीत । इतिमहानाम्नीव्रतम् ॥

अथमहाव्रतम् ॥ उदगयनादिकालेप्रथमहोमांतेपूर्ववज्जातेसंवत्सरमहाव्रतमाचरेतिप्रेषितेनबटुनासंवत्सरंव्रतेकृतेग्रामाद्बहिःशुचिदेशेप्रागग्रदर्भेषुप्राङ्मुखउपविशेत् । शिष्योविधिवदभिवादनपूर्वकंमहाव्रतंभोअनुब्रूहीतिवाचावदेत् । अथतं प्राङ्मुखमुपवेश्य अथमहाव्रतमित्याद्यारण्यकंत्रिर्ब्रूयात् । शिष्योपित्रिःपठित्वापूर्ववन्मंत्रद्वयेनादित्यमीक्षेतनतृतीयेनसंभारान् । ततःपूर्ववदग्नइळेत्यादिभिर्भूमिस्पर्शनं । ततःशिष्यकर्तृकनिवेदनांतमाचार्यकर्तृकश्चहोमःपूर्ववन्महानाम्नीभ्यः

---

१ तिस्रआज्याहुतीर्हुत्वा ।

स्वाहेत्यस्यस्थानेमहाव्रतायस्वाहेत्याहुतिःशेषंमहानाम्नीवत् । इतिमहाव्रतम् ॥ ॥ अथोपनिषद्व्रतम् । सर्वंमहाव्रतवत्संवत्सरमुपनिषद्व्रतंचरेतिबटुंप्रतिप्रैषः । उपनिषदंभोअनुब्रूहीतितदुक्तिः । अनुप्रवचनीयहोमेउपनिषदेस्वाहेतिमध्यमाहुतिः । आचार्याभावेशिष्यःस्वयमेवमहाव्रताद्यध्ययनादिकंकुर्यादितिपारिजाते । व्रतकालीनश्रवणेनैवाध्ययनसिद्धिरितितदाशयः । अतोमहानाम्नी[1]श्रवणोत्तरमध्ययनमाचार्याधीनमेव । त्रयाणामध्ययनं[2]श्रवणोत्तरंपूर्वमनधीतवद्भिः फाल्गुनमारभ्यश्रावणीपर्यंतंकर्तव्यम् । अधीतपूर्वैस्तुपौषीमारभ्यश्रावणीपर्यंतमितिकालनियमउक्तःसूत्रकृता । इत्युपनिषद्व्रतम् ॥ ॥ अथगोदानव्रतम् । तच्चजन्मतःषोडशेवर्षेचौलार्हेतिथ्यादिकालेतद्वदेवकार्यम् । अस्यब्रह्मचारिणोगोदानिकव्रतंकरिष्यइतिसंकल्पः । तदंगगणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतेऽग्निप्रतिष्ठापनादि । नांकेसंस्कार्योपवेशनं । मातुरुत्तरतोबटुःतदुत्तरतस्तदन्वारब्धआचार्य[3]आज्यभागांतंकृत्वा शीतोष्णजलानयनादिकुर्यात् । अदितिःश्मश्रूणिवपत्वित्यूहितमंत्रेणवामश्मश्रुदेशमारभ्यप्रदक्षिणंश्मश्रूणामेवत्रिःछेदनं दक्षिणोत्तरश्मश्रुभागयोरेवकुशपत्रनिधानादीनिसमच्छेदनानि सकुशश्मश्रूणामेवच्छेदनादिगोमयनिधानांतं । क्षुरावमार्जनमंत्रेवप्तावपसिश्मश्रूणि शुंधिशिरोमुखंमास्यायुरित्यूहः । नापितप्रैषेविशेषःअक्षण्वन्कुशलीकेशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिकुर्विति । नापितस्ताभिरद्भिःश्मश्रूणामुदक्संस्थंवपनंकृत्वातथैवशिरसिकेशानामुपपक्षादिलोम्नांवपनंनखनिकृंतनंचकुर्यात् । ततःस्नातंबटुंदक्षिणतउपवेश्यहोमशेषंसमाप्य

---

१ श्रावणोत्तरं । २ श्रावणोत्तरं । ३ आज्यहोमांतं ।

पात्रदानातेगुरुणाकृतेऽहःशेषंवाग्यतोबटुस्तिष्ठन्नेवनयेत् । संध्यावंदनांतंगुरोरंतिके वरंददामीतिवाचंविसृज्यगोमिथुनंदक्षिणादद्यात् । गोमिथुनंवरंददा[1]तीतिजयंतः । ततःपरेद्युर्गुरुणागोदानव्रतमाचरेत्युक्तःकेशादिधारणंकुर्वन्संवत्सरंब्रह्मचारिव्रतकुर्यादितिगोदानव्रतम् ॥ इतिचत्वारिवेदव्रतानि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथसमावर्तनम् । तत्रयाज्ञवल्क्यः—गुरवेतुवरंदत्त्वास्नायीततदनुज्ञया । वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेवचेति । वरस्वरूपंमनुः—स्ना[2]स्यंस्तुगुरुणाज्ञप्तःशक्त्यागुर्वर्थमा[3]हरेत् । क्षेत्रंहिरण्यंगामश्वंछत्रोपानहमंततः । धान्यंवासांसिशाकंवागुरवेप्रीतिमावहन्निति । प्रीतिमिति एतेषुमध्येयदेवगुरोःप्रियंतदेवदद्यादित्याशयः । दानमंतरेणैवगुरोःप्रीतावनुज्ञयैवसमावर्तनंकुर्यादित्यपिसूच्यते । अतएवोक्तंसंग्रहे—तेनोक्तंचतथाकृत्वास्नानंशिष्यःसमाचरेत् । अलमर्थैनमेवत्सत्वद्गुणैरस्मितोषितः । गृहान्गच्छानुजानामीत्यनुज्ञातोथवाचरेदिति । छत्रोपानहोःसहितयोर्दानं द्वंद्वोपादानात् । वासांसित्रीणि । गुरुप्रीत्यर्थमेतद्दानंनविद्यानिष्क्रयः । एकमप्यक्षरंयस्तुगुरुःशिष्येनिवेदयेत् । पृथिव्यांनास्तितद्द्रव्यंयद्दत्त्वात्वनृणीभवेदिति । अश्वप्रतिग्रहेतन्निष्क्रयस्यषष्ठांशंद्वादशांशंवाब्राह्मणायदत्त्वाहिताग्निःप्राजापत्येष्टिंकुर्यात् गृह्याग्निमान्प्राजापत्यचरुम् । अनग्निप्रत्यरुणस्मृतौ—अश्वप्रतिग्रहंकृत्वाचरेच्चांद्रायणत्रयम् । लक्षत्रयंवागायत्र्याजपेद्विद्वान्समाहितः । त्रिगुणंवाचयेद्वेदंशतंविप्रांश्चभोजयेदिति । ब्राह्मणभोजनमुक्तोपायत्रयेप्रत्येकंसंबध्यते । वेदमित्यनेनत्रिविधस्नातकउ

---

१ ददामीति । २ स्नात्वातु । ३ माचरेत् ।

च्यते । तत्रवेदशब्देनसार्थवेदाधिगमउच्यते । वेदंवेदौतथावेदान्वेदान्वाचतुरोद्विजः । अधीत्यचाधिगम्यार्थंततःस्नायाद्विजोत्तमइतिमाधवीयेकौर्मोक्तेः वेदानितित्रित्वाभिप्रायम् । उक्तश्चार्थज्ञानंविनाध्ययनमात्रेणसमावर्तनाधिकाराभावःप्रथमसूत्रएवजैमिन्यादिभिः । अतश्चविद्यास्नातकोभयस्नातकयोरुभयोरपिस्नानात्पूर्ववेदार्थज्ञानमावश्यकमितिसिद्धम् । व्रतशब्देनचउपनयनव्रतसावित्रीव्रतवेदाब्दव्रतोपनिषद्व्रतान्युच्यंतेइतिमाधवादयः । तत्रोपनयनानंतरंत्रिरात्रंद्वादशरात्रंसंवत्सरंवामेधाजननात्पूर्वंविहितमक्षारालवणाशित्वादिरूपंगृह्येप्रसिद्धमुपनयनव्रतंतदुत्तरमुपाकर्मांतं अग्निकार्यादिब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानंसावित्रीव्रतं तदुत्तरंवेदाध्ययनंकुर्वतायत्तदनुष्ठानंतद्वेदाब्दव्रतं वेदाध्ययनांगभूतसंख्यापरिच्छिन्नवर्षसाध्यत्वात् । तत्संख्यागतविकल्पमाहमनुः——षट्त्रिंशदाब्दिकंचर्यंगुरौत्रैविद्यकंव्रतम् । तदर्धंपादिकंवापिग्रहणांतिकमेववेति । स्पष्टीकृतमेतद्दीपिकायां——प्रतिवेदंब्रह्मचर्यंवर्षाणिद्वादशाथवा । षट्त्रीणिग्रहणांतंवेति । वेदाब्दव्रतांतेआरण्यकव्रतानीतिस्मृत्यर्थसारे ।आश्वलायनसूत्रस्यवृत्तिभाष्यकाराभ्यांतुद्वादशवर्षादिपरिच्छिन्नंवेदाध्ययनांगभूतंब्रह्मचर्यमेवव्रतं ताद्दशब्रह्मचर्येणयोवेदंसमापयतिसविद्याव्रतस्नातकः ताद्दशब्रह्मचर्यसमाप्तेपियस्यवेदसमाप्तिर्नजातासव्रतस्नातकः ताद्दशब्रह्मचर्यसमाप्तेःप्रागेवयस्यवेदसमाप्तिर्जातासविद्यास्नातकइत्युक्तम् । अस्मिन्मतेचत्रिविधमपिस्नातकत्वंताद्दशब्रह्मचर्यसमाप्त्युत्तरकालीनाभिमतमहानाम्न्यादिव्रताधीनंनभवति भवतितुमाधवादिमते । मतद्वयेपिव्रतस्नातके

---

१ ब्रह्मचर्यंब्रह्मचर्येण ।

नाप्युपनिषद्विशेषाध्ययनंकृत्वैवसमावर्तनंकर्तव्यम् । तेनविनाताद्दगधिकाराभावादित्युक्तंश्रुत्यैव नेदमनधीयन्स्नातको भवतीति । अतएवविद्यांतेगुरुमामंत्र्येतिसूत्रं स्नातकत्रैविध्यानुरोधेनवेदांत्यभागरूपोपनिषदध्ययनेसत्येवसमावर्तनाधिकारइत्याशयेनैवव्याख्यातंवृत्तिकृता । आश्वलायनशाखिविषयंचैतत् । कॢप्तसंबंधनियमेलाघवात् । येनवेदभागमनधीत्यापिसमावर्तनंकृतंतदुत्तरमप्यध्ययनांगनियमविशिष्टेनतदध्ययनंकार्यम् । समावृत्तोब्रह्मचारिकल्पेनेतिसूत्रात् । स्वाध्यायकालेविहितायेधर्मामधुमांसस्त्रीगमनखट्वादिवाशयनादिवर्जनादयस्तैर्युक्तोऽधीयीतसमावृत्तः । मेखलादयस्तुनभवंति अस्वाध्यायधर्मत्वादितिवृत्तिकृदुक्तेश्च । ऋतौभार्योपगमनंतुतेनापिकार्यं । जायोपेयेत्येकेप्राजापत्यंतदितिसूत्रस्यवृत्तिकृतैवताद्दशाशयेनव्याख्यानात् । अधीत्यवेदंस्नानमितिहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यावसरे[1]मातृदत्तः । अतिक्रांतेप्युक्तकालेसतिसंभवेधीत्यैवस्नातव्यं । अत्यंताशक्तावेवव्रतमात्रेणस्नातव्यमितिव्रतमात्रस्नानंगर्हितमितिच । कामंतुयाज्ञिकस्येतिसूत्रव्याख्यावसरेकर्कः । यज्ञंवेदेतियाज्ञिकस्तस्यकामंस्नानंभवतिषडंगमर्थतोनधिगम्यापीति । तथाहहरिहरः——मंत्रब्राह्मणात्मकंवेदमधीत्यावबुध्यस्नायादित्येकःपक्षः । सांगवेदमधीत्यावबुध्यस्नायादित्यपरःपक्षः । ग्रंथमात्रमधीत्ययज्ञविद्यांचाभ्यस्यस्नायादितितृतीयः । यज्ञविद्याविरहेणग्रंथमात्रेधीते नस्नायादितिनिषेधइतिच । संहितापदवाच्यमंत्राध्ययनेनुकूल्यांतराणिशांखायनः—आद्योत्तमेकामसूक्तेवानुब्रूयाद्दषेरनुवाकस्यवैकैकांसूक्तादाविति एषाप्रभूतिरितिकामंसू

---

१ हरदत्तः ।

क्तादावाचार्यइति । ऋषिदृष्टस्यमंत्रजालस्यानुवाकस्यवाआद्योत्तमेसूक्तेअनुब्रूयात्प्रतिसूक्तंप्रथमामृचंवायथेच्छंकतिपयसूक्तानामेवप्रथमामृचंवेत्यर्थः । तच्चसमावर्तनंब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तंकृत्वैवकर्तव्यम् । तदाहपारिजातेबौधायनः——शौचाचमनेत्यादीनिब्रह्मचारिव्रतान्यनुक्रम्यतल्लोपजनितसकलदोषपरिहारार्थंब्रह्मचारीकृच्छ्रत्रयंचरेत् महाव्याहृतिहोमंचकुर्यात् । प्रथमंव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रआज्याहुतीर्हुत्वाभूरग्नयेचेतिमहाव्याहृतिभिश्चतसृभिर्हुत्वायज्ञंपाहिविभावसोस्वाहासर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहा । पुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्नइहायुषा पुनर्नःपाह्यंहसःस्वाहा । सहरय्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया । विश्वप्स्न्याविश्वतस्परिस्वाहा । पाहिनोअग्नएनसेस्वाहा । पाहिनोविश्ववेदसेस्वाहा । व्याहृतिभिरंतेचतस्रआहुतीर्जुहुयादिति । केचित्पाहिनोअग्नइत्याहुतिद्वयांतेयज्ञंपाहीत्याहुतिचतुष्टयंपठंति । एतदल्पधर्मलोपे । बहुधर्मलोपेतुपारिजातएवऋग्विधाने——तंवोधियाजपेन्मंत्रंलक्षंचैवशिवालये । ब्रह्मचारीस्वधर्मंचन्यूनंचेत्पूर्णमेवतदिति । न्यूनंचेज्ज्ञानीयाज्जपेत् तत्तेनजपेनन्यूनमपिधर्मंपूर्णमेवजानीयादित्यर्थः । यत्तुस्मृत्यर्थसारे——महानाम्न्यादिव्रतेषुलुप्तेषुतारतम्येनत्रीन्षट्द्वादशवाकृच्छ्रान्कृत्वापुनर्व्रतमारभेतेतितद्व्रतस्नातकस्यविद्याव्रतस्नातकस्यवामाधवादिमते, वृत्तिकारादिमतेत्रिविधस्यापिस्नातकस्यारब्धव्रतस्यमध्येभ्रेषेज्ञेयं । पुनर्व्रतमारभेतेतिवचसस्तथैवसाफल्यात् । विद्यास्नातकस्यतुनव्रतलोपप्रायश्चित्तंस्नानाधिकारसिद्ध्यर्थमपेक्षितंमतद्वयेपि । इतिसंस्कारकौस्तुभेसमावर्तनाधिकारः ॥ ॥ अथैतत्कालनिर्णयः । आश्वलायनः——विद्यांतेगुरुमर्थेननिमंत्र्यकृतानुज्ञानस्यवास्नानमिति । पारिजातेश्रीधरीये——वागीशादितिसौम्यपौष्णदिनकृन्मैत्रोत्तरारोहिणीगोविंदेषुशशांकभानुगुरुविच्छुक्रांशवारादिषु । रिक्तांपर्वतथाष्टमींप्रतिपदंमेषंचकीटंहरिंहित्वाशुद्धियुतेष्टमेऽह्निविमलेकुर्यात्समावर्तनमिति । पुष्यपुनर्वसूमृगरेवतीहस्तानुराधोत्तरात्रयरोहिणीश्रवणेष्वेकादशनक्षत्रेषुसोमादित्यबृहस्पतिबुधशुक्रवारेषुतदीयांशहोरासु रिक्तात्रयपर्वद्वयाष्टमीप्रतिपद्भिन्नतिथिषु मेषवृश्चिकसिंहभिन्नलग्नेषुअष्टमस्थानेग्रहविशेषाक्रमणदोषशून्येऽह्निविमलेगुरुशुक्रास्तादिदोषशून्यइत्यर्थः । तथाचमदनरत्नेनारदः——अथोत्तरायणेजीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः । द्विजातीनांगुरोर्गेहान्निवृत्तानांयतात्मनाम् । मित्रोत्तरादितीज्यांत्यहरींदुरविधातृषु । अर्केंदुज्ञार्यशुक्राणांवारलग्नांशकेषुच । अथवाबीजनक्षत्रवारलग्नांशकेष्वपि । प्रतिपत्पर्वरिक्ताख्यामष्टमींचदिनक्षयम् । हित्वान्यदिवसेकार्यंसमावर्तनमंडनमिति । बीजनक्षत्राणिबीजवापनक्षत्राणि । सुदर्शनस्तु——उदगयनेकृतसमावर्तनस्यदक्षिणायनेविवाहप्रसक्तौ अनाश्रमीनतिष्ठेतेतिनिषेधातिक्रमापत्तेः, आश्वलायनेनचौलविकारेगोदानेप्राप्तोदगयनस्यपुनर्विधानेनतद्विकारेसमावर्तनेउदगयननियमाभावज्ञापनात्, बौधायनेनापिसमावर्तनेचौलविकारत्वेनैवशुक्लपक्षप्राप्तौपुनस्तत्रतद्विधानेनोदगयनानियमज्ञापनात्, नसमावर्तनेउदगयननियमइत्याह । हिरण्यकेशिनांतुचित्रायाविशाखयोर्वेतिनक्षत्रद्वयमधिकमुक्तम् । इतिसमावर्तनकालः ॥ ॥ आश्वलायनः——अथैतान्युपकल्पयीतसमावर्त्स्यमानोमणिंकुंडलेवस्त्रयुगंछत्रमुपानद्युगंदंडंस्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमांजनमुष्णीषमित्यात्मनेचाचार्यायचयद्युभयोर्नविंदेताचार्यायैवेति ॥ अथप्रयोगः ॥ पूर्वेद्युस्तद्दिनएववादेशकालौसंकीर्त्य ममशौचाचमनादिब्रह्मचर्यनियमलोपजनितसंभावितदोषपरिहारे

णसमावर्तनाधिकारसंपादनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाज्यहोमपूर्वकंकृच्छ्रत्रयमाचरिष्येइतिसंकल्प्य स्थंडिलसंस्काराद्यग्निध्यानांतेऽन्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंते अत्रप्रधानं अग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचतस्रोदेवताःचतसृभिराज्याहुतिभिः अग्निंपृथिवींमहांतंएकयाज्याहुत्या वायुमंतरिक्षंमहांतमेकयाज्याहुत्या आदित्यंदिवंमहांतमेकया० चंद्रमसंनक्षत्राणिदिशोमहांतमेकया० द्विरग्निमाज्येन० विभावसुं शतक्रतुं अग्निं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचेत्यष्टौ देवताएकैकयाज्याहुत्याशेषेणेत्यादिषट्पात्रासादनं प्रणीताप्रणयनांतेआज्यस्यनिर्वापादिबर्हिषिसादनांतंस्रुवसंमार्गश्च । ततोऽग्न्यर्चनाद्याज्यभागांतेव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रआहुतीर्हुत्वा ॐ भूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहा अग्नयेपृथिव्यै महतइदं० । भुवोवायवेचांतरिक्षायचमहतेचस्वाहा वायवेंऽतरिक्षायमहतइदं० । सुवरादित्यायचदिवेचमहतेचस्वाहा आदित्यायदिवेमहतइदं० । भूर्भुवःसुवश्चंद्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहतेचस्वाहा चंद्रमसेनक्षत्रेभ्योदिग्भ्योमहतइदं० । पाहिनोअग्नएनसेस्वाहा अग्नयइदं० । पाहिनोविश्ववेदसेस्वाहा अग्नयइदं० । यज्ञंपाहिविभावसोस्वाहा विभावसवइदं० । सर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहा शतक्रतवइदं० । पुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्नइहायुषा । पुनर्नःपाह्यंहसःस्वाहा अग्नयइदं० । सहरय्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया । विश्वप्स्न्याविश्वतस्परिस्वाहा अग्नयइदं०१ । पुनर्व्याहृतिभिराहुतिचतुष्टयंहुत्वाकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेनगोदानाद्यन्यतरच्चरित्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । व्रतचतुष्टयलोपेप्रत्येकंगायत्र्याष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौवाज्याहुतीर्हुत्वाएकैकंकृच्छ्रंचरित्वापुनर्व्रतानिकुर्यादितिवृद्धाः । अस्मिन्विषयेबौधायनीयगृह्यसूत्रेऽन्यथाम्नातं

दृश्यते । तद्यथा—ब्रह्मचारिव्रतविपर्यासेमेखलायज्ञोपवीतानांछेदनेकृष्णाजिनस्याधारणेकमंडल्वधारणेदंडभंगेसंध्यालोपेस्वाध्यायलोपेभिक्षाचरणलोपेशुश्रूषाशूद्रेन्यैःएतैश्चान्यैश्चानाम्नातेषुप्रायश्चित्तमग्निमुपसमाधायसंपरिस्तीर्यप्रायश्चित्तं जुहोति पाहिनोअग्नएनसेस्वाहा पाहिनोविश्ववेदसेस्वाहा यज्ञंपाहिविभावसोस्वाहा सर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहा पाहिनो अग्नएकयापाह्युतद्वितीयया पाह्यूर्जंतृतीययापाहिगीर्भिश्चतसृभिर्वसोस्वाहेति । अथविवाहेचतुर्थेसद्यस्कालब्रह्मचर्येविच्छिन्नेप्रायश्चित्तानिव्याख्यास्यामश्चतुर्होतासारस्वतौहोमौभवतोदुर्गामनस्वतीमिंदाहुतीर्महाव्याहृतीर्व्याहृतयश्चप्रायश्चित्तंजुहुयादिति । व्याहृतिभिःपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चसानुक्रमणंयथापूर्वंकरणमविच्छिन्नंसंततंभवतीति । अनाम्नातेष्वित्यनंतरंप्रायश्चित्तेष्वितिशेषः । अत्रब्रह्मचारिधर्मलोपप्रायश्चित्तंविवाहचतुर्थदिनगतब्रह्मचर्यव्रतभ्रंशप्रायश्चित्तंचप्रकृत्यआम्नातेनव्याहृतिभिःपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चेतिसूत्रेणद्विविधप्रायश्चित्तस्याप्युपक्रमसमाप्त्योर्व्याहृतिभिश्चतस्रश्चतस्रआहुतयोविहिताभवंति ततश्चब्रह्मचारिधर्मलोपेत्रयोदशैवप्रधानाहुतयःसिद्धाभवंति महानाम्न्यादिव्रतलोपप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनःकरणंतु विद्यास्नातकेननैवकार्यंइतराभ्यामप्यारब्धव्रतस्यमध्यभ्रेषविषयमितिप्रागेवोक्तम् ॥ ॥ अथसमावर्तनप्रयोगः ॥ ब्रह्मचारीकृताग्निकार्यांतनित्यक्रियोगुरवेसंतोषावहंद्रव्यंदत्त्वादेशकालौसंकीर्त्य ममगृहस्थाश्रमार्हतासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसमावर्तनंकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतंकुर्यात् । जीवत्पितृकश्चेत्पितुर्मात्रादीनुद्दिश्यश्राद्धं कुर्यात् । ब्रह्मचारिणोशक्तौतद्द्वारासंकल्पंकारयित्वापित्रादिस्तत्प्रतिनिधित्वेनतानेवोद्दिश्यकुर्यात् । ततोयज्ञियस्यवृक्ष

स्याश्वत्थादेरैशानदिशिनिर्गताशाखांआर्द्रांशुष्कांआर्द्रशुष्कांवायथाकामंप्रादेशमितामाहृत्योपरिनिधाय करिष्यमाणसमावर्तनांगत्वेनत्रिभ्योब्राह्मणेभ्योभोजनपर्याप्तमन्नंगवातत्प्रत्याम्नायद्रव्येणवासहितंसंप्रददइत्येवंसंकल्प्योल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा अग्निध्यानांते देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये आघारावाज्येनेत्यंतेत्रिरग्निंपवमानंप्रजापतिंचाज्येन अग्निमूर्ध्वसमिधा विश्वान्देवान्दशसमिद्भिः शेषेणस्विष्टकृतमिध्मसंनहनमित्यादिपूर्णपात्रनिधानांतेउत्तरतोग्नेर्दर्भेषुव्रीहियवमाषतिलैःपूरितानिशरावपात्राण्येकैकशःप्राक्संस्थान्यासाद्याग्नेःपश्चान्मातुरग्रेशमीपर्णयुक्तमेकंशरावमानडुहगोमययुक्तंचापरमासाद्यव्रीह्यादिपात्राणामुत्तरतस्ताम्रंक्षुरंशीतोष्णेउदकेनवनीतंदधिद्रप्सान्वामण्याद्येकादशद्रव्याणिचासादयति । ब्रह्मादक्षिणतएकविंशतिकुशपिंजूलानिधारयन्नास्ते । ब्रह्मचारीआघारांतेचौलवच्चतस्रआज्याहुतीर्जुहुयात् । समावर्तनप्रधानाज्यंहोमेविनियोगइतिविशेषः । ततोब्रह्माऽन्योवोष्णेनवायउदकेनेहीतिचौलवच्छीतोष्णेउदकेयुगपन्निनीय नवनीतेनदध्नावांतदेकदेशंपात्रांतरेमिश्रयित्वाअदितिःश्मश्रूणिवपत्वापउंदंतुवर्चसइतिमंत्रंत्रिरावर्तयन् वामश्मश्रुप्रदेशमारभ्यप्रदक्षिणंत्रिःक्लेदयित्वा दक्षिणश्मश्रुप्रदेशेत्रीणित्रीणिपिंजूलानिचौलवन्निधायसर्वैर्मंत्रैश्चतुर्थमित्यंतानिचरित्वाछेदनानिकुर्यात् । मंत्रेषुविशेषः । ओषधेत्रायस्वमां स्वधितेमामाहिंसीः । येनावपत्सविताक्षुरेण० तेनब्रह्माणोवपतेदंममायुष्मान्जरदष्टिर्यथासं । येनधाता० तेनमआयुषे० येनभूयश्च० तेनमआयुषे० । वामभागेप्येवंभूतमंत्रैस्त्रीण्येवच्छेदनानि । यत्क्षुरेणमर्चयता० वप्तावपसिश्मश्रूणि । शुंधिशिरोमुखंमामआयुःप्रमोषीरिति० क्षुरावमार्जनेविशेषः । अक्षणवन्कुशलीकेशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिकुर्विंतिप्रैषेविशेषः । नापितःपूर्वावशिष्टोदकैःशीतोष्णैःश्मश्रुकेशलोमान्युदक्संस्थानिवापयित्वा तत्संस्थमेवनखनिकृंतनंकुर्यात् । तस्मैव्रीह्यादिपात्रचतुष्टयंदत्वाकरंजफलंयदेकबीजंतत्पेषयित्वातेनांगोद्वर्तनंकुर्यादितिवृत्तिकारः । (करंजफलंकौशेयंवैकबीजंतत्पेषयित्वेतिजयंतः) । ततःपूर्वावशिष्टाभिःशीतोष्णाभिरद्भिःस्नात्वाद्विराचम्याग्नेरंतिकंगत्वा युवंवस्त्राणीत्यस्यौचथ्योदीर्घतमामित्रावरुणौत्रिष्टुप् वासोधारणे० अनेनमंत्रेणैकंवस्त्रंपरिधायैतदावृत्त्याद्वितीयंप्रावरणंकुर्याद्विवचनस्यदेवतापरत्वादितिवृत्तिकृद्विवचनलिंगत्वान्मंत्रःसकृदेवभवतीतिजयंतः । पुनर्द्विराचम्यदक्षिणकरांगुल्यांजनमादाय अश्मनस्तेजोसिचक्षुर्मेपाहीतिमंत्रमावर्तयन्क्रमेणसव्यदक्षिणेचक्षुषीआंजयीत । अश्मनस्तेजोसिश्रोत्रंमेपाहीत्यावर्तयन्क्रमेणदक्षिणसव्यश्रोत्रयोःकुंडलेआबध्नीत । कुंकुमाद्यनुलिप्ताभ्यांमुखमग्रेऽनुलिप्य पश्चादितरांगान्यनुलिप्य ॐ अनार्तास्यनार्तोहंभूयासमितिशिरसिस्रजंबध्नीत नमालेत्युक्तां । मालेतिकेनाप्युक्तेस्रगित्यभिधाप्यबध्नीत । देवानांप्रतिष्ठेस्थःसर्वतोमापातमितिमंत्रांतेयुगपदुपानहावास्थाय । दिवश्छन्नासीतिछत्रंधृत्वा । वेणुरसिवानस्पत्योसिसर्वतोमापाहीतिवैणवंदंडमादाय । आयुष्यमितिसूक्तेनसौवर्णमणिंकंठेबध्नीयात् । आयुष्यमितिसूक्तस्यसनकादयऋषयःहिरण्यंदेवताअनुष्टुबादीनिच्छंदांसि कंठेमणिधारणेविनियोगः । आयुष्यंवर्चस्यंरायस्पोषमौद्भिदम् । इदंहिरण्यंवर्चस्वज्जैत्रायाविशतादिमाम् । उच्चैर्वाजिपृतनाषाट्सभासाहंधनंजयम् । सर्वाःसमग्राऋद्धयोहिरण्येऽस्मिन्स

---

१ अस्यइतराभ्यामितिपूर्वेणसंबंधः ।

माहिताः । शुनमहंहिरण्यस्यपितुर्नामेवजग्रभ । तेनमांसूर्यत्वचमकरंपूरुषुप्रियम् । सम्राजंचविराजंचाभिष्टिर्याचमेध्रुवा । लक्ष्मीराष्ट्रस्ययामुखेतयामामिंद्रसंसृज । अग्नेःप्रयातंपरियद्धिरण्यममृतंयज्ञेअधिमर्त्येषु । यएनद्वेदसइदेनमर्हतिजरामृत्युर्भवतियोबिभर्ति । यद्वेदराजावरुणोयदुदेवीसरस्वती । इंद्रोयद्वृत्रहावेदतन्मेवर्चसआयुषे । नतद्रक्षांसिनपिशाचास्तरंतिदेवानामोजःप्रथमजंह्ये[1]तत् । योबिभर्तिदाक्षायणाहिरण्यंसदेवेषुकृणुतेदीर्घमायुःसमनुष्येषुकृणुतेदीर्घमायुः । यदाबध्नन्दाक्षायणाहिरण्यंशतानीकायसुमनस्यमाना । तन्नआबध्नामिशतशारदायायुष्मान्जरदष्टिर्यथासत् । घृतादुल्लुप्तंमधुमत्सुवर्णंधनंजयंधरुणंधारयिष्णु । ऋणक्सपत्नादधरांश्चकृण्वदारोहमांमहतेसौभगाय । प्रियंमाकुरुदेवेषुप्रियंराजसुमाकुरु । प्रियंविश्वेषुगोप्त्रेषुमयिधेहिरुचारुचम् । अग्निर्येनविराजतिसूर्योयेनविराजति । विराड्येनविराजतितेनास्मान्ब्रह्मणस्पतेविराजसमिधंकुरु । इतिसूक्तांतेकंठेमणिंबध्नीयात् । ततउष्णीषंशिरसिप्रादक्षिण्येनसंवेष्ट्यआचारप्राप्तंबहिर्गमनादि । उपानहौसंत्यज्य उपरिनिहितांसमिधमादायतिष्ठन्नेववक्ष्यमाणमंत्रांतेस्वाहाकारेणाग्नावादध्यात् । स्मृतंचमेअस्मृतंचमेतन्मउभयव्रतम् । निंदाचमेअनिंदाचमेतन्मउभयव्रतम् । विद्याचमेअविद्याचमेतन्म० । श्रद्धाचमेअश्रद्धाचमेतन्म० । प्रज्ञाचमेअप्रज्ञाचमेतन्म० । इष्टंचमेअनिष्टंचमेतन्म० । दत्तंचमेअदत्तंचमेतन्म० । अधीतंचमेअनधीतंचमेतन्म० । कृतंचमेअकृतंचमेतन्म० । सत्यंचमेअसत्यंचमेतन्म० । श्रुतंचमेअश्रुतंचमेतन्म० । व्रतंचमेअव्रतंचमेतन्मउभयव्रतम् ।

---

[1] प्रजातंपरियत् ।

यदग्नेसेंद्रस्यसप्रजापतिकस्यसऋषिकस्यसऋषिराजन्यस्यसपितृकस्यसपितृराजन्यस्यसमनुष्यस्यसमनुष्यराजन्यस्यसाकाशस्यसातीकाशस्यसानूकाशस्यसप्रतीकाशस्यसदेवमनुष्यस्यसगंधर्वाप्सरस्कस्यसहारण्यैश्चपशुभिर्ग्राम्यैश्चयन्मआत्मनआत्मनिव्रतंतन्मेसर्वव्रतमिदमहमग्नेसर्वव्रतोभवामिस्वाहा अग्नयइदं० । अथोपविश्य ममाग्नइतिसूक्तस्यविहव्यऋषिःविश्वेदेवादेवताःआद्यास्त्रिष्टुभःअंत्याजगतीसमिदाधानेविनियोगः । वक्ष्यमाणदशस्वाहाकारसमकालंदशसमिधोजुहुयात् । ममाग्नेवर्चो० मह्यंनमंतां० जयेमस्वाहा । ममदेवा० ममांतरिक्ष० अस्मिन्स्वाहा । मयिदेवाद्रविण० दैव्याहोता० सुवीराःस्वाहा । मह्यंयजंतु० एनोमानि० तानःस्वाहा । देवीःषळुर्वी० माहास्महि० राजन्स्वाहा । अग्नेमन्युं० प्रत्यंचोयंतु० नेशत्स्वाहा । धाताधातॄणां० इमंयज्ञ० न्यर्थात्स्वाहा । उरुव्यचानो० सनःप्रजायै० दाःस्वाहा । येनःसपत्ना० वसवोरुद्रा० मक्रन्त्स्वाहा । अर्वांचमिंद्र० इमंनो० मेदिनंत्वास्वाहा १० । सर्वत्रविश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० । प्रत्यृचग्रहणंव्याख्यातमित्यत्रप्रकरणेवृत्तिकृतोक्तम् । गृहप्रवेशनीयहोमप्रकरणेतुप्रत्यृचग्रहणव्याख्यावसरेस्वाहाकारंपठन्जुहुयादित्युक्तम् । जयंतेनापिऋगंतेस्वाहाकारंकुर्वन्दशसमिधआदधातीत्युक्तम् । कारिकायांतु—ममाग्नेदशभिर्हुत्वास्वाहाकारमृगंततः । परिषेचनपर्यंतंकुर्यात्स्विष्टकृदादिकमित्युक्तम् । अत्रापिऋगंततइत्यनंतरंपठन्नित्येवाध्याहारो वृत्त्यादिमूलानुसारात्, ऋगंतस्वाहाकारयोरविच्छेदाच्च । एवंसत्यग्नावादध्यात्पश्चात्स्वाहाकारमुच्चारयेदितिवदन्त्योनमोमान्येभ्यः । विभूतिधारणांतेकृतेसमावर्तनसांगतासिद्ध्यर्थंदशब्राह्मणान्भोजयिष्यइतिसंकल्पयेत् । असंभवेत्रीनितिवा । ततईश्वरार्पणंकुर्यात् ॥

कौपीनंमेखलांचविसृज्यकेशश्मश्रुलोमनखान्यपराजितायांदिशिनिखनेत् । यत्रस्वस्यमधुपर्कादिनापूजासंभाव्यतेतत्रसमावर्तनानंतरंरात्रौवासःकर्तव्यस्तदनंतरंव्रतस्वीकारः । दास्यंतिमधुपर्कंयेतत्रैतांरजनींवसेत् । ततःसंकल्पयेन्नक्तंनस्नामीत्युत्तराण्यपीतिकारिकोक्तेः तत्रैतांरात्रींवसेत् ॥ ॥ अथव्रतानि । ननक्तंस्नायादित्येवमादीन्यन्यान्यप्यत्रोह्यानीतिजयंतोक्तेश्च । अतश्चस्मृत्युक्तव्रतवत्सूत्रोक्तान्यपिपुरुषार्थान्येवनसमावर्तनांगानीतिभ्रमितव्यम् । समावर्तनभिन्नदेशकालत्वेनकारिकाकारादिभिःप्रतिपादनात् अनंगभूतवासप्रायपाठात् आद्यंतयोस्तस्येतिमहद्वैभूतं[1]स्नातकइतिचसूत्रकृदुक्त्यास्नातकपुरुषार्थकप्रतीतेश्च, स्नातकशब्दस्यवृत्तिकृतोगृहस्थपरत्वेनाभिप्रेतत्वप्रतीतेश्च, नसंशयमभ्यापद्येतेत्यस्यनसंशयंप्रपद्येतेत्यनेनैकमूलत्वलाघवाच्च । अतोऽशक्तःसूत्रोक्तान्येवव्रतानिकुर्यात् । बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तमितिशास्त्रात् । इत्थंचसंकल्पान्कुर्यात् । ननक्तंस्नास्यामिननग्नःस्नास्यामिननग्नांस्त्रियमीक्षिष्येऽन्यत्रमैथुनाद्वर्षतिनधाविष्येनवृक्षमारोहिष्येनकूपमवरोहिष्ये नबाहुभ्यांनदीस्तरिष्ये नसंशयमभ्यापत्स्येइति । नदीग्रहणंतडागाद्युपलक्षणं । बाहुग्रहणंतुविवक्षितमितिहरदत्तादयःस्मृतिव्याख्यातारः । शक्तस्त्वन्यान्यपि । यथोक्तानिमाधवीयेकौर्मे—यज्ञोपवीतद्वितयंसोदकंचकमंडलुम् । छत्रंचोष्णीषममलंपादुकेवाप्युपानहौ । रौक्मेचकुंडलेवेदंकृत्तकेशनखःशुचिः । स्वाध्यायेनित्ययुक्तःस्याद्बहिर्माल्यंचधारयेत् । शुक्लांबरधरोनित्यंसुगंधःप्रियदर्शनः । नजीर्णमलवद्वासाभवेत्तुविभवेसति । नरक्तमुल्बणंचान्यधृतंवासोनकंथिकामिति । नित्यमित्यस्यप्रत्येकमन्वयः । अतोवेदमित्यंतेषुनित्यंधारयिष्येइतिप्रत्येकंसंकल्पः । वेदोदर्भमुष्टिः । एवंबहिर्माल्यंधारयिष्येरक्तंवासोनधारयिष्येइत्येवंरक्तादिकंथांतेषुसंकल्पः । माल्यंनिर्माल्यंस्वशरीरादुद्धृतंचंदनपुष्पादिनपुनर्धारयेत् किंतुबहिस्त्यजेदित्यर्थः । नधारयेदितिपाठेतुशिखावेष्टनादिरूपेणपुष्पमालांनधारयेदित्यर्थः । कृत्तेत्यादिषुशुक्लेत्यादिषुचप्रथमांतेषुषट्सुप्रत्येकंस्यामित्यन्वयेनसंकल्पः । कृत्तंकर्तनेनह्रस्वतांनीतंनतुवपनेन । नसमावृत्तामुंड्येरन्नित्यापस्तंबोक्तिसंवादात् । केशग्रहणंश्मश्रूपलक्षणार्थं । क्लृप्तकेशनखश्मश्रुरितिमनूक्तिव्याख्यावसरे क्लृप्तंकर्तनाद्ध्रस्वतांनीतंनतुमुंडितमितिनारायणादिभिर्व्याख्यानाच्च । विभवेसतिजीर्णमलवद्वासानस्यामितिसंकल्पः । उल्बणंशरीरपीडावहंबहुमूल्यंवा । एवंयाज्ञवल्क्येन नस्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेतेत्यादौ, शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः । भोज्यान्नानापितश्चैवयश्चात्मानंनिवेदयेदित्यंतेग्रंथे उक्तव्रतानुसारिसंकल्पाअपिशक्तेनकार्याः । तत्रयश्चेतिचकारेणकुंभकारस्यापिसंग्रहः । अत्रशूद्रविशेषस्यभोज्यान्नत्वोक्तिरत्यंतापद्विषयेतिहरदत्तः । कंदुपक्वंशूलपक्वंपायसंदधिसक्तवः । एतानिशूद्राद्ग्राह्याणिभोज्यानिमनुरब्रवीदितिविशेषवचनाद्विशेषविषयैवसेतिनारायणः । कलौतुनैतद्विषयचिंतायाःप्रयोजनम् । शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणांभोज्यान्नतेतिकलिवर्जमध्येपाठादितिबोध्यम् । एवंमनुनापि—स्वर्गायुष्यप्रशस्यानिव्रतानीमानिधारयेदित्युपक्रम्य—एषोदितागृहस्थस्यवृत्तिर्विप्रस्यशाश्वती । स्नातकव्रतकल्पश्चसत्यव्रतकरःशुभः । अनेनविप्रोवृत्तेनवर्तयन्वेदशास्त्रवित् । व्यपेतकल्मषोनित्यंब्रह्मलोकेमहीयतेइत्यनेनग्रंथेनोक्तानिव्रतान्यपिशक्तेनविप्रेणानुष्ठेयानि ।

---

[1] स्नातकोभवतीतिविज्ञायतइति ।

कल्पइतिविप्रइतिचपदद्वयात् । यत्तुतत्रैवपठितं—नलंघयेद्वत्सतंतींनप्रधावेच्चवर्षति । नचोदकेनिरीक्षेतस्वंरूपमितिधारणा । नाश्नीयाद्भार्ययासार्धमिति । तत्रवत्सतंती गोवत्सबंधनदामेतिनारायणः । नोपरिवत्सतंतींगच्छेदितिगौतमोक्तिव्याख्यावसरेवत्सशब्दोगोजातेरुपलक्षणमितिहरदत्तः । सार्धमेकपात्रेइतिनारायणः । एकस्मिन्कालेइतिव्याख्यांतरंहरदत्तः । एतदपवादंमाधवीयेऽङ्गिराः—ब्राह्मण्यासहयोऽश्नीयादुच्छिष्टंवाकदाचन । नतस्यदोषमिच्छंतिनित्यमेवमनीषिणः । इति तद्विवाहविषयमितिस्मृत्यर्थसारादयः । दोषाल्पत्वपरमितिमाधवः । यच्च—नशूद्रायमतिंदद्यान्नोच्छिष्टंनहविःकृतम् । नचास्योपदिशेद्धर्मंनचास्यव्रतमादिशेत् । तत्रमतिर्नीतिशास्त्रादिविषया । धर्माद्युपदेशनिषेधस्यपृथगाम्नानात् । गृहस्थशूद्रायनोच्छिष्टंदद्यादितिविवक्षितम् । उच्छिष्टमन्नंदातव्यंशूद्रायाऽगृहमेधिने । गृहस्थायतुदातव्यमनुच्छिष्टंदिनेदिनेइतिव्याघ्रवचनादितिहरदत्तः । शूद्रायोपदेशनिषेधोपिसाक्षादुपदेशविषयः । श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतइतिब्राह्मणद्वारकोपदेशस्वीकारविधानात् । नचेदंवक्तारंप्रतिब्राह्मणद्वारकवचनाभ्यनुज्ञाशास्त्रं । तमध्यापयीत एतयान्नाद्यकामंयाजयेदितिवत्प्रयोजकव्यापारेणप्रयोज्यव्यापारंलक्षयित्वाशूद्रंप्रत्येवब्राह्मणद्वारकश्रवणविध्यभ्युपगमात् । एवंगौतमीयनवमाध्यायेप्युक्तानिउक्तव्रतभिन्नानिस्नातकव्रतानितान्यपिशक्तेनानुष्ठेयानि । यथा—नरक्तमुल्बणमन्यधृतंवासोबिभृयात् नस्रगुपानहौ निर्णिक्तमशक्तौ नतिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेत् नशूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन नाकल्पांनारीमभिगच्छेत् पादेनपादधावनासंदीस्थभोजनानिवर्जयेत् नप्रावृत्यशिरोऽहनिपर्यटेत् प्रावृत्यरात्रौमूत्रोच्चारेच सोपानत्कश्चाशनाभिवादननमस्कारान्वर्जयेत् नपदासनमपकर्षेत् नशिश्नोदरपाणिवाक्चक्षुश्चापलानिकुर्यात् नकुलकुलःस्यादिति । नस्रगित्यत्रान्यधृताइतिविपरिणतानुषंगः । अशक्तेत्वन्यधृतमपिवासःप्रभृतिनिर्णिज्यधारयेत् । उद्धृतेतिजानुमात्रे तदधिकेजलेतुतिष्ठन्नप्याचामेदित्याशयः । शूद्रेणानीतंअशुचिनावाब्राह्मणेनशुचिनावातेनैकहस्तेनानीतंयज्जलंतेननाचामेत् पादेनपादधावनंनकुर्यात् प्रावृत्यैवरात्रौपर्यटेत् प्रावृत्यैवमूत्रादिकुर्यात् । नकुलमिति । कुलमेवकुलंयस्यसकुलकुलः स्वकुलएवाध्येतव्यमितिनियमंपरित्यज्यविद्यालाभायकुलांतरमपिगच्छेदित्याशयः । एवंचसूत्रोक्ताःस्मृत्युक्तावायेसंकल्पाःकृतास्तदुल्लंघनेज्ञानतोऽज्ञानतोवाकृतेगौतमाद्युक्तंत्र्यहमेकरात्रंवाअभोजनंप्रायश्चित्तंबोध्यम् । इतिस्नातकव्रतानि ॥ ॥ अथब्रह्मचारिणआतुरतादशायामुक्तसमावर्तनासंभवेसंक्षेपेणतत्कार्यम् । संक्षेपप्रकारमाहापस्तंबः—अथैतदपरंतूष्णीमेवतीर्थेनस्नात्वातूष्णींसमिधमादधाति । अत्रसुदर्शनः—अथापरमेतद्विधानमुच्यतइतिशेषः । तीर्थेपुण्यनद्यादौसमिधंपालाशीं एवकाराच्चास्मिन्विधौनान्यत्किंचिदनुष्ठेयमिति । प्रयोगस्तुब्रह्मचारिलिंगानिमेखलादीनित्यक्त्वातीर्थेतूष्णींस्नात्वा[1]वासोंतरपरिधानादिकृत्वा श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्ययत्रक्वचनाग्निंविधिनोपसमाधायतत्रप्रजापतिंमनसाध्यायन्तूष्णीमेवसमिधमादधातिकेशश्मश्रुवपनादिकमन्यदप्यविरोधितूष्णीमेवकर्तव्यमिति॥ अत्रक्रमः—संकल्प्यमेखलादीनित्यक्त्वावपनंततःतीर्थेस्नानमिति । परिधानादीत्यादिपदेनद्विराचमनंतिलकधारणंच । वपनादिकमित्यादि

---

[1] वासोत्तरपरि ।

शब्देननखनिकृंतनम् । इतिसमावर्ननानुकल्पः ॥ ब्रह्मचारिदशायामृतसपिंडानासमावर्तनानंतरमुदकदानपूर्वकंत्रिरात्रमतिक्रांताशौचंकार्यम्।आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात्। समासेतूदकंदत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिमनुवचनात्। आदिष्टीब्रह्मचारीतिमिताक्षरायाम् । ततश्चब्रह्मचर्यदशायांसपिंडमरणेसतिसमावर्तनानंतरंत्रिरात्रमध्येविवाहोनकार्यः । जननेतुसत्यपिकार्यएव । जननेऽतिक्रांताशौचाभावात् ॥ इतिसंस्कारकौस्तुभेसमावर्तनम् ॥ ॥ ॥

अथविवाहः ॥ मनुः—गुरुणानुमतःस्नात्वासमावृत्तोयथाविधि । उद्वहेतद्विजोभार्यांसवर्णांलक्षणान्वितामिति । लक्षणान्यप्याहसएव—अव्यंगांगींसौम्यनाम्नींहंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदंतांमृद्वंगीमुद्वहेत्स्त्रियमिति । एतानिबाह्यानि । आभ्यंतराणितु—अष्टौपिंडान्कृत्वेत्याद्याश्वलायनगृह्योक्तविधानाज्ज्ञेयानि । कन्यागतंविशेषणांतरमाहयाज्ञवल्क्यः—अनन्यपूर्विकांकांतामसपिंडांयवीयसीम् । अरोगिणींभ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजामिति । अन्यपूर्विकाःसप्तविधाःपुनर्भ्वः वाचादत्तामनोदत्ताग्निंपरिगतासप्तमंपदंनीताभुक्त्वागृहीतगर्भाप्रसूताचेतिबौधायनोक्ताः । एतानविवाह्याइत्येवमर्थमनन्येतिविशेषणम् । प्रथमवरस्यपातित्यादिबलवद्दोषनिर्णयेतुआद्यानांतिसृणामन्येनपरिणयनंभवतीत्यवसरेवक्ष्यामः । कांतांवरस्यचक्षुर्मनसोरानंदकारिणीमितिविज्ञानेश्वरादयः । तेनश्वशुरादिचक्षुरादेस्तत्कारित्वाभावेपिनदोषः । एकस्यांपिंडदानक्रियायांदातृत्वपिंडभाक्त्वलेपभाक्त्वान्यतरसंबंधेनान्वयःसापिंड्यम् । तथाचमात्स्ये—लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिंडभागिनः । पिंडदःसप्तमस्तेषांसापिंड्यंसाप्तपौरुषमिति । पिंडदइत्येकवचनांतेनापियजेतेतिवद्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वाभिप्रायेणाग्निसाध्यश्राद्धेषुदंपत्यात्मककर्तृनिर्देशात्पत्न्यापिसापिंड्यसिद्धिः। एकस्यामितिचोद्देश्यदेवतायाःकस्याअप्यभेदेनापिंडदानक्रियायाअभेदोविवक्षितः नतुक्रियाव्यक्त्यैक्यम् । तेनचैत्रस्यस्वीयपितृव्यादिभिःसापिंड्यसिद्धिः । अस्तिहिचैत्रियश्राद्धोद्देश्यतत्पितामहादेस्तत्पितृव्यकर्तृकश्राद्धेपितृत्वेनोद्देश्यता । नचैवंगयाश्राद्धादौ—यन्नाम्नापातयेत्पिंडंतंनयेद्ब्रह्मशाश्वतमितिशास्त्रेणोद्देश्यतायामित्रादिसाधारणत्वात्तत्कन्यायामपिसापिंड्येनाविवाह्यतापत्तिः । अवयवानुवृत्तिःसापिंड्यमितिमतेविधात्रवयवानुवृत्त्यातिप्रसंगस्येवास्याप्यतिप्रसंगस्य—सप्तमात्पंचमादूर्ध्वंमातृतःपितृतस्तथेत्यादिवचोनुरोधेनपित्रादिसंबंधिषुकेषुचिदेवसपिंडशब्दस्ययोगरूढ्यंगीकारेणपरिहारसंभवात् ईदृशसापिंड्यरहिताअसपिंडेतिकेचित् । अस्मिन्मतेशुक्रशोणिताद्यवयवानुवृत्तिसापेक्षप्रतीतिकस्यपितृत्वादेरेवरूढिविषयत्वात् अवयवानुवृत्तिःसापिंड्यमित्येवमतंलाघवाद्युक्तम् । नहितत्रमतेरूढिविषयेपिंडदानक्रियायाःप्रवेशोस्ति । अतः समानएकःपिंडःकूटस्थदेहआरंभकोयस्याःसासपिंडातद्भावःसापिंड्यम् । तच्चद्विविधं मुख्यमारोपितंच । आद्यंद्विविधं साक्षादेकशरीरावयवानुवृत्त्यायथाभ्रात्रोर्भगिन्योश्चपरंपरयापौत्रयोर्दौहित्रयोश्च । अत्रहिपितृमातृद्वारकैकशरीरावयवानुवृत्त्यासापिंड्यंउक्तयाज्ञवल्क्यवचनाच्च । वधूवरयोःपितृकुलेसप्तशीर्षपर्यंतंकूटस्थावयवानुवृत्तिःसपिंडपदरूढिविषयः । मातृकुलेपंचमपर्यंतंतदनुवृत्तिस्तद्विषयः । पंकजशब्दस्येवपद्मत्वैकार्थसमवायिपंकजनिकर्तृत्वमित्यंगीकारेणनातिप्रसंगदोषः । तथाचशास्त्रांतरं—वध्वावरस्यवातातःकूटस्थाद्यदिसप्तमः । पंचमीचेत्तयोर्मातासापिंड्यंविनिवर्तत

इति । अतश्चपितृद्वारकसापिंड्यविचारेसप्तमादूर्ध्वंसापिंड्यनिवृत्तिः मातृद्वारकतद्विचारेतुपंचमादूर्ध्वमितिनिर्णयः । एवंचवरादेःपितृद्वारकसापिंड्यचिंतासमयेशीर्षगणनायांपंचम्यांस्त्रीव्यक्तौसत्यामपितत्पुत्रकन्यानैवविवाह्या शास्त्रबलेन मंडूकप्लुत्यातत्ररूढिविषयसापिंड्यानुवृत्त्यभ्युपगमात् । यद्वसिष्ठेनोक्तं—पंचमींसप्तमींचैवमातृतःपितृतस्तथेति । उद्वहेदितिशेषः । यच्चपैठीनसिना—त्रीनतीत्यमातृतःपंचातीत्यपितृतइति तदर्वाङ्निषेधार्थमितिविज्ञानेश्वरः । अनुकल्पपरमितिमाधवः । युक्तंचैतत् अश्रुतनिषेधपरत्वात्, अनुकल्पतयापिस्वार्थपरतायान्याय्यत्वात्, दशभिःपुरुषैःख्याताच्छ्रोत्रियाणांमहाकुलात् । उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वंतदभावेतुसप्तमीम् । पंचमींतदभावेतुपितृपक्षेत्वयंविधिः । सप्तमींचतथाषष्ठीं पंचमींचतथैवच । एवमुद्वाहयेत्कन्यांनदोषःशाकटायनः । तृतीयांवाचतुर्थींवापक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुःप्राह पाराशर्योंगिरायमः । असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुः । साप्रशस्ताद्विजातीनांदारकर्मणिमैथुने । यस्तुदेशानुरूपेणकुलमार्गेणचोद्वहेत् । नित्यंसव्यवहार्यःस्याद्वेदाचैतत्प्रतीयते इतिचतुर्विंशतिमताच्च । तृतीयांमातृतःकन्यांतृतीयां पितृतस्तथा । विवाहयेन्मनुःप्राहपाराशर्योंगिरायमइतिचंद्रिकापारिजातोदाहृतषट्त्रिंशन्मताच्च । पूर्वस्मृतौसप्तमीमित्यादिषुचतुर्थीमित्यंतेषुद्वितीयांतेषुप्रत्येकंमहाकुलादित्यंतार्धस्यानुषंगः । ततश्चमहाकुलानुरोधेनसापिंड्यसंकोचःस्वीकार्योनतुतद्भीत्याअधमात्कुलात्कन्यास्वीकार्येतिविधीयते । अतएवाश्वलायनेनप्रथमंकुलपरीक्षैवोक्ता—कुलमग्रेपरीक्षेतये मातृतःपितृतश्चेतियथोक्तंपुरस्तादिति । एतद्व्याख्यावसरेवृत्तिकृतोक्तम्—अग्रवचनंवधूवरगुणेभ्यःकुलमेवकथंप्रधानंस्यादिति । पुरस्तादितिश्रौतसूत्रेनवमाध्यायेदशपेयप्रकरणइत्यर्थः । यथोक्तमितिप्रतीकंगृहीतं । तत्रचेत्थंपठितं—येमातृतः पितृतश्चदशपुरुषंसमनुष्ठिताविद्यातपोभ्यांपुण्यैश्चकर्मभिर्येषामुभयतोनाऽब्राह्मण्यमिति । विद्यादिगुणसंपन्नामातृकुलेपंच पितृकुलेचपंचपुरुषाविद्यंतेतत्कुलमिति दशपेयेऋत्विक्स्वीकाराययाकुलपरीक्षोक्तासाकन्यास्वीकारायकार्येत्याशयः । मनुरपि—महांत्यपिसमृद्धानिगोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसंबंधेदशैतानिकुलानिपरिवर्जयेत् । हीनक्रियंनिष्पुरुषंनिश्छंदोरोमशार्शसं । शय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानिच । हीनक्रियंविहितक्रियारहितम् । निष्पुरुषंपुंप्रसवरहितं । निश्छंदोवेदाध्ययनरहितं । रोमशंसर्वांगारूढरोमकं । अर्शसमित्यादिपदैस्तत्तद्रोगवंतिकुलान्युच्यंते । दारसंग्रहफलभूतसंततौदोषानुवृत्तिपरिहारायचैषाकुलपरीक्षोच्यते कुलानुरूपाःप्रजाःसंभवंतीतिहारीतवचनात् । इत्थंचोक्तस्मृतौकुलानुरोधेनानुकल्पविधिस्त्रीनेववर्णान्प्रतिस्वीयदेशकुलाचाराविरोधेनोच्यते श्रोत्रियाणामित्युपक्रमात्, असपिंडेतिश्लोके साप्रशस्ता द्विजातीनामितिमहाकुलीनायाःसप्तपुरुषसापिंड्यसामान्याभाववत्या द्विजान्प्रतिमुख्यकल्पत्वोक्त्यातदभावविहितानामनुकल्पानामपिद्विजविषयत्वज्ञापनाच्च मुख्यकल्पानुकल्पयोरेकविषयत्वनियमात् । यस्तुदेशेतिश्लोकेचव्यवहार्यत्वेनवेदसंमतत्वेनचोक्तानुकल्पेषुनिर्दोषतायादेशकुलपरिग्रहेणैवोपन्यासात् । अतश्चाऽसपिंडेतिश्लोकेद्विजातिग्रहणात्सापिंड्यसंकोचविधयःशूद्रविषयाः पंचमेसप्तमेचैवयेषांवैवाहिकीक्रिया । क्रियापराअपिहितेसर्वेतेशूद्रतांगताः । इतिमरीचिवाक्येशूद्रेशूद्रतापत्तेरसंभवाच्चेतिवदंतोनिरस्ताः । अंतेशूद्रत्वमसच्छूद्रत्वं तस्यसच्छूद्रेष्वप्यापत्तिसंभवात् । यच्चोदाहृतेचतु

विंशतिमतांत्यश्लोके वेदाच्चैतत्प्रतीयतइत्युक्तंतस्यायमाशयः—तृतीयचतुर्थादिविषयेअनुकल्पतयास्वकुलदेशाविरोधेनपरिणयनमुक्तं तदेववेदात्प्रतीयतइत्युक्तम् । तद्यथा शतपथेदार्शिकप्रकरणेपठ्यते—तस्मात्समानादेवपुरुषादत्ताचाद्यश्चजायतेउततृतीयेसंगच्छावहैचतुर्थेसंगच्छावहाइति । अत्रचकूटस्थादुत्पन्नयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मिथःसंकल्पोक्तिस्तृतीयइत्यादिका तद्वशाचसापिंड्यसंकोचविधिकल्पनमितिमाधवः । एवं आयाहींद्रपथिभिरितिबह्वृचमंत्रे तृप्तांजहुर्मातुलस्येवयोषाभागस्तेपैतृष्वसेयीवपामिवेतिमातुलकन्यादेर्भागिनेयादिंप्रतिभागत्वोक्त्यापरिणयनसूचनात् सापिंड्यसंकोचांगीकारेणमातुलकन्यादिपरिणयनेइदंमंत्रलिंगमपिसाधकम् । इदंच मातुलस्यसुतामूढ्वामातृगोत्रांतथैवच । समानप्रवरांचैवत्यक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिस्मृत्यपेक्षयाबलवदितिबलाबलाधिकरणवार्तिकव्याख्यावसरेन्यायसुधाकारउक्तवान् । वेदाच्चैतत्प्रतीयतइत्यत्रसर्वनाम्नापूर्वार्धनिर्दिष्टदेशकुलानुसारिणएवसापिंडयसंकोचस्यपरामर्शात्तदनुसरणमपिवेदोक्तमितिज्ञाप्यते। तथाचामनंतिबह्वृचामंत्रं—तेनस्त्राध्वंतेवततउनोअधिवोचत । मानःपथःपित्र्यान्मानवादधिदूरंनैष्टपरावतइति। अत्रहिपित्र्यात्पितुरागतात् मानवान्मनुसंमतात् (उक्तंहितेन—येनास्यपितरोयातायेनयाताःपितामहाः। तेनयायात्सतांमार्गंतेनगच्छन्नदुष्यतीति) पथःमार्गात्तदतिक्रमेणनोऽस्मान्दूरंमानयततेतिदेवप्रार्थनयातादृशमार्गएवावस्थानमुचितमितिज्ञाप्यते। इतिस्तुतासोअसथा० मनोर्देवायज्ञियासइतिपूर्वर्चिप्रकृतदेवानामेवनैष्टेतिमध्यमपुरुषेकर्तृत्वानुवादेननिषेधसंभवात् । अतएववेदाच्चेतिचकारेणमनुस्मृतेरितिसमुच्चीयते । अनेनचयथा—भृग्वग्न्यनशनाद्यैश्चवृद्धस्यमरणं तथेतिसत्यपिकलिवर्ज्येषुपाठे येवैतन्वं१विसृजंतीतिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्त्रिवेणीप्रवेशस्य तद्भिन्नस्यैवजलप्रवेशस्यकलिवर्ज्यत्वंस्वीक्रियते तथास्वकुलदेशाविरोधिनामातुलदुहितृपरिणयनादेरुक्तविधयानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्गोत्रान्मातुःसपिंडाच्चविवाहोगोवधस्तथेतिमाधवोदाहृत[1]ब्राह्मवचनेनप्रतीयमानंमातुलकन्यापरिणयनादेःकलिवर्ज्यत्वमपि स्वकुलदेशविरोधितादृशपरिणयनविषयमितिज्ञाप्यते । यच्चबौधायनः—पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतइत्युपक्रम्य दक्षिणतः पर्युषितभोजनादिभिःसहमातुलकन्यापरिणयनाद्युपन्यस्योत्तरतश्चोर्णाविक्रयाद्युपन्यस्याह तत्रतदितरस्मिन्कुर्वन्नदुष्यति इतरइतरस्मिन्तत्तद्देशप्रामाण्यान्मिथ्यैतदितिगौतमःउभयमेवनाद्रियेतशिष्टस्मृतिविरोधदर्शनादिति । तत्रापिप्रामाण्यादित्यंतोग्रंथो मिथ्यैतदित्यादिनापर्युषितभोजनसीधुपानादेर्व्यावर्त्यमातुलकन्यापरिणयनादिविषयतयाऽव्यवस्थाप्यते । वेदाच्चैतत्प्रतीयतइतिस्मृत्याश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेनोपन्यस्तोक्तपरिणयनेस्मृतिविरोधोपन्यासासंभवात् पर्युषितभोजनादौकर्तव्यतासूचकश्रुतेर्विशेषतःस्मृतेश्चाभावेनस्मृतिविरोधहेतूपन्याससंभवेनचमिथ्यैतदितितद्विषयमेवेत्यादिसुधीभिरूह्यम् । अतःसिद्धमेतत्—कलावपियेषांकुलेदेशेऽनुकल्पत्वेनसापिंडयसंकोचःपरंपरयासमागतस्तेषांतादृशसंकोचेनविवाहे नदोषः अस्तिचभार्यात्वोत्पत्तिः । अन्येषांतैःसहव्यवहारेनैवदोषः । स्वयंतुस्वकुलदेशविरुद्धसापिंडयसंकोचेनविवाहेभवत्येवदोषः नचभार्यात्वोत्पत्तिः । दृश्यंतेहिस्वयंसापिंडयसंकोचेनविवाहमकुर्वंतोपितादृशसंकोचेनासकृज्जा

---

[1] ब्राह्मणवचनेन ।

तविवाहेभ्यःकुलेभ्यःकन्याःस्वीकुर्वंतस्तत्कुलीनान्श्राद्धादौभोजयंतश्चबहवःशिष्टाः । अतएवमातुलकन्योद्वाहिनांहेमाद्र्यादौश्राद्धनिषेधोपिस्वकुलदेशेपरंपरयानागतसापिंड्यसंकोचेनकृतविवाहविषयएवेतिबोध्यम् । दत्तकसापिंड्यंतुदत्तकनिर्णयेप्रागेवोक्तमितिनेहलिख्यते । मुख्यावयवानुवृत्त्यभावेपिद्वितीयसापिंडयप्रकारंसुमंतुः—पितृपत्न्यःसर्वामातरस्तद्भ्रातरोमातुलास्तद्भगिन्योमातृस्वसारस्तद्दुहितरश्चभगिन्यस्तदपत्यानिभागिनेयानि अन्यथासंकरकारिणःस्युरिति। मदनरत्नेपारिजातेमाधवीयेचतद्भगिन्यइतिनपठितं । अन्यग्रंथेषुतुपठ्यते । अत्र यावद्वचनंवाचनिकमितिन्यायेनपरिगणितेष्वेवसापिंडयंनतुसप्तमादिपर्यंतमितिभट्टचरणप्रभृतयोबहवः । अन्येतूद्देश्यतावच्छेदकानांपितृपत्नीत्वतद्भ्रातृत्वादीनांभेदेनवाक्यभेदात्तन्निवृत्त्यैलक्षणयासापत्नमातामहकुलेचतुःपुरुषंसापिंडयमातिदेशिकंविधीयते । अतश्चमातुलादिदुहितृष्विवतत्पुत्रेष्वपिसापिंडयात्कन्यायाःसपत्नमातुलपुत्रेणनविवाहइत्याहुः । तन्न । यत्रहिश्रुतयावच्छब्दानामेकस्मिन्नर्थेतात्पर्यंलक्षणोत्तरंचैकरूपेणप्रामाण्यंबोद्धव्यान्प्रतिसंभवति तत्रैवलक्षणयावाक्यभेदपरिहारो यथार्धमंतर्वेदीत्यादौ । अत्रचपितृपत्न्यइतिप्रथमवाक्यमेवनसापत्नमातरिउक्तविधसापिंडयपरं, नहितस्याविवाहप्रसक्तिरस्तियेनविवाहप्रतिबंधायसापिंडयातिदेशः[1]क्रिंयेत किंतु [2]सांपत्नमातरिमुख्यमातृत्वातिदेशेनतद्भ्रात्रादिषुतन्निरूपितमुख्यभ्रातृत्वादेवविवाहप्रतिबंधकतापरम् । मदनपारिजातेहि—असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुरितिमनुवाक्यव्याख्यावसरे—असपिंडाचयामातुरित्यस्यफलप्रदर्शनायोक्तं, सपत्नमातृकुलजा स्वासपिंडा मात्रसगोत्रा मातृसपिंडाचेति । तत्रविवाहप्रसक्ताविदमुच्यतेअसपिंडाचयामातुरिति । तथाचसापत्नमातुःसपिंडेष्वपिमातुलादिव्यवहारंदर्शयतिसुमंतुरित्युक्त्वापितृपत्न्यइत्याद्युदाहृतम् । एवंवदताहिग्रंथकारेणसर्वेषांवाक्यानांयथाश्रुतेऽर्थएवतात्पर्यं[1]प्रदर्श्यते । लक्षणोत्तरंचभवन्मतेसापत्नपुत्रंप्रतिमातुलादिसापिंड्योक्तिस्तादृशकन्यांप्रतिदुहितृषुसापिंड्योक्तिरफलेतिनैकरूप्येणप्रामाण्यसंभवः । लक्षणातःपूर्वंचप्रतिवाक्यंमातृत्वमातुलत्वाद्यतिदेशोयोग्यतयात्रेयीवधेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्येवमातृगमनप्रायश्चित्तस्यभागिनेयीपरिणयनतदुपगमनादिप्रायश्चित्तस्यचातिदेशव्यवस्थयाकुर्वन्नवैरूप्यमावहतीतिनलक्षणोचिता । नहिगुणभूतवाक्याश्रितदोषभयात्प्रधानप्रयोजनबाधउचितः । उदाहृतश्चोक्तसुमंतुवाक्येषुप्रतिवाक्यप्रयोजनभेदोभियुक्तैः । मुख्यमात्रादाविवसपत्नमात्रादौअभिवादनसंमाननाद्यतिदिश्यते तत्तदुपगमनेवधेवा तद्दुहित्रादिपरिणयेप्रायश्चित्तंवा तादृशेमातुलादिमरणेआशौचविशेषोवेति । किंच अंतर्वेदिदेशमात्राविधानेनवाक्यभेदपरिहारः बहिर्वेदिदेशेनियोगेनार्धांतराप्राप्तेरितिवार्तिकादौस्फुटम् । अत्रतुतदपत्यानिभागिनेयानीत्येतावतैवतच्छब्दमहिम्नापूर्ववाक्याधिगम्यसापिंड्यप्राप्तेःपूर्ववाक्यान्यविधायकानिस्युरितिकथंवाक्यभेदः । किंच तद्भगिन्योमातृस्वसारइतिभवदुदाहृतपाठेतदनर्थकंभवन्मतेस्यात्, तृतीयचतुर्थस्थानइवद्वितीयस्थानेप्येकशीर्षसंकीर्तनेनैवचतुःपुरुषसापिंड्यलाभात् । अनर्थकंचतद्भ्रातरोमातुलाइत्यपिस्यात्,

---

१ क्रियेत । २ सपत्नमातरि । ३ त्वादेरेव ।

१ प्रदर्शितम् ।

पितृपत्न्यःसर्वामातरस्तद्भागिनेय्योभगिन्यइत्येतावतापितल्लाभात् । एवंश्रीमतांलक्षणागीकरणंस्वसिद्धातविरुद्धम् । तथाहि—अभ्युदयेष्टिवाक्येस्थविष्ठदध्नोर्द्वयोरुद्देश्यतानिमित्तोवाक्यभेदोभट्टैरंगीकृतः नागीकृतश्चपंचशराववाक्येद्रव्यदेवताविधिनिमित्तोवाक्यभेदः । अनयोर्वाक्यभेदयोःकोभेदइतिकैश्चित्कृताक्षेपनिरासःश्रीमद्भिरित्थंकृतः सहश्रपयतीतिवाक्यानर्थक्यभयादभ्युदयेष्टिवाक्येतदंगीकारउचितइति । एवंसतिप्रकृतेऽनेकवाक्यानर्थक्यभयात्कथंनतदंगीकारेश्रीमतामौचित्यबुद्धिः । अस्तुवाक्यभेदभयाच्चतुःपुरुषसापिंड्यनिषेधलक्षणा । चतुष्ट्वंतुनव्यक्त्यपेक्षंभ्रातृभगिन्यादीनामानंत्यात् किंतुसप्तपदार्थवाक्येयथाघटादीनांरूपादीनांचयथाक्रममेकत्वापादकद्रव्यत्वगुणत्वादिसामान्यगोचरापेक्षाबुद्ध्यात्मकंसप्तत्वंतादृशबुद्धिजन्यंवास्वीक्रियते तथाप्रकृतेपितद्भ्रातृत्वदुहितृत्वादिसामान्यविषयापेक्षाबुद्ध्यात्मकंतज्जन्यमेववाचतुष्ट्वादिस्वीकार्यं नत्वनुपस्थिततदपत्यत्वादिविषयतादृशबुद्ध्यात्मकं उपस्थितत्यागेनुपस्थितस्वीकारेचमानाभावात् । किंचमाधवेनअसापिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुरितिमनुवाक्यव्याख्यानावसरे—ब्राह्मादिषुविवाहेषुयातूढाकन्यकाभवेत् । भर्तृगोत्रेणकर्तव्यातस्याःपिंडोदकक्रिया । गांधर्वादिविवाहेषुपितृगोत्रेणधर्मविदितिमार्कंडेयपुराणमुदाहृत्योक्तंमातुलकन्यादिनिषेधवाक्यानिगांधर्वादिविवाहोढोत्पन्नविषयाणि तत्रसापिंड्यनिवृत्तेरभावात्, मातुलकन्यादिविवाहकर्तव्यताबोधकास्तुश्रुतिस्मृतिसदाचाराब्राह्मादिविवाहोढोत्पन्नविषयाः तत्रसापिंडयनिवृत्तेरित्युक्त्वा तादृशनिषेधप्रदर्शनावसरे मातुलस्यसुतामूढ्वेत्यादिप्राये पितृपत्न्यइत्यादिसुमंतुवाक्यमुदाहृतम् । तद्यथा शातातपः—मातुलस्यसुतामूढ्वामातृगोत्रांतथैवच । समानप्रवरांचैवत्यक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । पैठीनसिः—पितृमातृस्वसृदुहितरोधर्मतस्ताभगिन्यस्तावर्जयेदिति । सुमंतुरपिपितृपत्न्यइत्यादि । व्यासः—मातुःसपिंडायत्नेनवर्जनीयाद्विजातिभिरिति । ततोविशेषप्रवृत्तानामेषांवचनानांकथंविशेषविषयतेत्याशंक्य विशेषवचनबलादितिब्रूमइतिप्रतिज्ञाय मनुवाक्यमुदाहृतम्—पैतृष्वस्रेयींभगिनींस्वस्रीयींमातुरेवच । मातुश्चभ्रातुराप्तस्यगत्वाचांद्रायणंचरेत् । एतास्तिस्रस्तुभार्यार्थेनोपयच्छेतबुद्धिमानिति । अत्रचभगिनीपदंपूर्वोत्तरद्वितीयांताभ्यांसंबध्यते । आप्तपदंचमातुर्गांधर्वादिविवाहप्रयुक्तसापिंडयपरं । पैतृष्वसेयीगांधर्वविवाहोढैवविवक्षिता । अतोभगिन्यादिपदसार्थकत्वानुरोधेनमनुवचनादितरेषांविशेषविषयत्वमित्युक्तम् । स्वीकृतश्चास्यमनुवाक्यस्यभगिन्याप्तपदमहिम्नेदृशोऽभिप्रायोन्यायसुधाकारेणबलाबलाधिकरणे । एवंचमाधवेनसुमंतुवाक्यस्यपूर्वोत्तरदेशोदाहृतशातातपपैठीनसिमनुवाक्येषुमातुलसुतात्वमातृगोत्रत्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकभेदेनवाक्यभेदस्यपरिहारायलक्षणयैकोद्देश्यतावच्छेदकस्यवक्तुमशक्यत्वात् तस्यपुंसाधारण्येचद्विजश्चांद्रायणंचरेदिति, ताभगिन्यइति, एतास्तिस्रस्तुभार्यार्थेनोपयच्छेतेति,नैमित्तिकविधेयसमर्पकपदानन्वयापत्तेरपरिहार्योवाक्यभेदः।तथाचतत्समानविषयतयामाधवोदाहृतेसुमंतुवाक्येपिवाक्यभेदएवमाधवसंमतइतिस्वीकर्तुमुचितं प्रायपाठभंगस्यान्याय्यत्वात् । गांधर्वविवाहप्रयुक्तक्लृप्तमाधवसंमतसापिंडयेनैवसकलसुमंतुवाक्यानांसंभवेश्रुत्यंतरकल्पनापादकचतुःपुरुषापूर्वपरिणेतृनिरूपितसापिंडयविधिकल्पनायाअन्याय्यत्वाच्च । कल्प्यविधिविषयसापिंडयस्यापिगौणत्वेनविधेयमुख्यत्वालाभाच्च । अस्मन्मतेतुमातृत्वाद्य

तिदेशेनविधिविषयस्यसंमाननप्रायश्चित्तादेर्मुख्यत्वात् । नचसापिंड्यबोधनएवसंकरकारित्वापादनरूपवाक्यशेषोपपत्तिरित्यपिशंक्यम् । अवश्यकर्तव्यसंमाननाशौचातिक्रमस्यां[1]नाचारसंकरापादकत्वसंभवात्, प्रायश्चित्तनिमित्तनिषेधातिक्रमस्यतुतदापादकतायामतद्वयेपितुल्यत्वात् । नन्वेवंमदनपारिजातोक्तवसिष्ठवाक्यव्याख्यानसंगच्छते तेनहिपंचमींसप्तमींचैवमातृतःपितृतस्तथेतिवसिष्ठवाक्यमुदाहृत्योक्तं—तत्सवर्णसापत्नमातामहकुलविषयं, ब्राह्मणादीनांक्षत्रियादिदानसमुत्पन्नपितृकुलविषयंच । एकत्रावयवानुवृत्तेरभावादन्यत्रसावर्ण्याभावाच्चेतिसुमंतुवाक्यस्यसापिंड्यविषयत्वे तदवधिप्रदर्शनार्थंवसिष्ठवाक्येपंचमीमितिसंगच्छते अन्यथानुपपन्नंस्यादितिचेत् । न । ईदृशवाक्यानांचतुर्विंशतिमताद्यनुसारेणानुकल्पाद्यर्थांतरतात्पर्यस्यप्रागेवदर्शितत्वात्, पारिजातव्याख्यायामपि तदपत्यानिभागिनेयानीतिभागिनेयीत्वेनसिद्धायाइवतत्कन्यायाअपियुक्त्याभासेनप्रसिद्धभागिनेयीकन्यायाइवापरिणेयत्वेप्रसक्तेतन्निवृत्त्यासर्वंसुमंतुवाक्यानांयथाश्रुतेर्थेतात्पर्यंदीर्घार्थत्वसंभवात् (?) । यथाहिसपत्नमातरिमातृत्वातिदेशपरेप्रथमवाक्येयन्निरूपितंसपत्नमातृत्वंतंप्रत्येवभवन्मतेपिसापिंड्यातिदेशोविधीयतेनतुतत्पुत्रंप्रत्यपि । यथाचास्मन्मतेमातुलत्वाद्यतिदेशोपितंप्रत्येवविधीयतेनतुमातुलकन्यादौ पितुर्भगिनीत्वातिदेशेनपुत्रंप्रत्यपियौक्तिकःपितृस्वसृत्वाद्यतिदेशःसिद्ध्यति । यथाचतदपत्यानीत्यंत्यवाक्येनभागिनेयत्वातिदेशेपितत्कन्यायांनयौक्तिकोभागिनेयीकन्यात्वातिदेशः युक्त्याभासस्येदृशविषयसाधकतयावसिष्ठेनापिपारिजातोक्तरीत्याप्रदर्शनात् । तथामातुलकन्यायांभगिनीत्वातिदेशेपिनमातुलसुतेभ्रातृत्वातिदेशोपि यावद्वचनंवाचनिकमित्येवाभियुक्तस्वीकारौचित्यादित्यलंसवर्णसपत्नमातृकुलेसापिंड्यविचारेण । असवर्णमातृकुलेतुतद्विचारस्यनकलौप्रयोजनं असवर्णाविवाहस्यकलिवर्जत्वात् । वध्वावरस्यवामुख्यपितृद्वारकसापिंड्यंतुकूटस्थमारभ्यसप्तमादूर्ध्वंनिवर्ततेतयोरेवमुख्यमातृद्वारकंतुतमारभ्यैवपंचमादूर्ध्वंनिवर्ततइतिसिद्धम् । ततश्चमुख्यकल्पेनकुलद्वयवर्जनीयकन्यानामभियुक्तोक्तसंख्योपपन्नाभवति । यथाहुः—उद्वोढुःपितरौपितुश्चपितरौतज्जन्मकृद्दंपतीद्वंद्वंतस्यचतुष्कमष्टकमतोप्यस्यक्रमात्षोडश । वंशारंभकदंपतीप्रमितिरित्यासप्तकक्षंरदाएकैकान्वयकन्यकाःपितृकुलेत्वासप्तकक्ष्यंब्रुवे १ । यद्यप्येकस्यबह्वयोपिसुताःस्युस्तदपीहतु । संबंधसाम्यादेकैवगणितेत्यवधार्यताम् २ । एकस्मान्मिथुनात्सुतोऽथदुहिताद्वंद्वद्वयंतद्द्वयात्तस्माद्द्वंद्वचतुष्कमष्टचततोतःषोडशातोरदाः । यावत्सप्तमकक्ष्यमग्निकृतवःकन्याइहैकान्वयेतादंतैर्गुणितारसैकखदृशोवंशेसपिंडाःपितुः ३ । मातुर्जन्मददंपतीचमिथुनद्वंद्वंतयोःसागरास्तस्याःपंचमकक्ष्यमश्वमितिरित्येकान्वयेपुंसुते । द्वंद्वाद्द्वंद्वयुगंततोऽब्धयइतोष्टौपंचकक्ष्यंशरक्षोण्यःसप्तगुणाःशराश्रविधवोमातुःसपिंडाःकुले ४ । कुलद्वयस्यकन्यकायुतामिथःसपिंडका । हिमांशुदृग्धरादृशो २१२१ विवाहकर्मवर्जिताः ५ । अत्रप्रथमश्लोकेवरस्यपितृपक्षेसापिंड्येनाविवाह्यकन्यानांसंख्यांदर्शयितुंप्रत्येकंएककन्यायाःपितरावेकंद्वंद्वमित्येवमंगीकृत्यसप्तकक्ष्यं द्वंद्वानांसंख्यामुक्त्वापितृपक्षेएकैकद्वंद्वंकुलेतावत्कन्यानांसंख्योक्तिप्रतिज्ञाक्रियते । तथाहि—वरःप्रथमःद्वितीयस्थानस्थितंवरपितरौद्वंद्वं १, तृतीयस्थानेपितुःपितरौ

---

[1] मस्याचार ।

द्वंद्वं १, चतुर्थस्थानेतयोःप्रत्येकंजनकेद्वंद्वे २, पंचमस्थानेतद्वंद्वद्वयघटकपुंद्वयस्त्रीद्वययोर्जनकद्वंद्वानि ४, षष्ठस्थानेतद्वट
काष्टसंख्यस्त्रीपुंव्यक्तिजनकानिद्वंद्वानि ८, सप्तमस्थानेतद्वटकषोडशव्यक्तिजनकादिद्वंद्वानि १६, अतोपीतितसिःष
ष्ठ्यर्थे । तज्जन्मकृदितिसमासांतर्गततजन्मकृत्पदस्यतस्येत्यादिषष्ठ्यंतेषुनिष्कृष्यप्रत्येकमन्वयः । ततश्चतस्यजन्मकृद्वंद्वानां
चतुष्कमित्येवंवाक्यार्थउन्नेय इत्यासप्तकक्षमित्यस्यमध्यमणिन्यायेनान्वयः । दंपतिशब्देनद्वंद्वमुच्यते । रदशब्देनद्वात्रिंश
त्संख्योच्यते । ततश्चेतिप्रमितिःसिद्धा । तथाचापेक्षाबुद्ध्याउक्तसंख्यासिद्धेत्याशयः १ । ननुनोक्तद्वंद्वसंख्या नापिवक्ष्य
माणाकन्यासंख्यापिसंभवति द्वंद्वद्वयघटकयोःस्त्रियोरेकद्वंद्वजन्यत्वसंभवात्, एकस्माद्वंद्वादनेककन्यानामपिसंभवात्,
अतउक्तं—यद्यपीति । एकस्यद्वंद्वस्यस्युरित्यंतेनशंकाद्वयानुवादः । इहद्वंद्वसंख्यायांतुशब्दस्तद्विषयप्रथमशंकानिवृत्त्यर्थः ।
साम्यादित्यनंतरंएकस्मादितिसामर्थ्यलभ्यं । ततश्चगणनासौकर्यायजन्यकन्याभेदेनजनकद्वंद्वेभेदमारोप्य जनकद्वंद्वैक्ये
नचजन्यास्वभेदमारोप्य संख्याद्वयोपपत्तिरित्याशयः २ । उक्तद्वात्रिंशद्वंद्वानांमध्येएकद्वंद्वकुलेउद्वोढुःसपिंडकन्यानांत्रि
षष्टिरूपामवांतरसंख्यांतावदाह—एकस्मादिति । प्रथममेकंमिथुनं, ततःपुत्रःकन्याचेतिद्वंद्वंद्वितीयेस्थाने, ततःप्रत्येकं
ताभ्यांकयाचित्केनचिन्मिथुनभावंगताभ्यांपुत्रःकन्याचेतिद्वंद्वद्वयंतृतीये, ततोद्वंद्वद्वयात्तयैवरीत्याद्वंद्वचतुष्टयंचतुर्थे, तत
श्चतुष्टयात्तयैवरीत्याद्वंद्वाष्टकंपंचमे, ततोष्टकात्तेनैवप्रकारेणषोडशद्वंद्वानिषष्ठे, तेभ्यःषोडशभ्योऽनेनैवप्रकारेणद्वात्रिंशद्वंद्वा
निसप्तमेस्थानइतिद्वितीयस्थानप्रभृतिषष्ठपर्यंतमेकत्रिंशद्वंद्वांतर्गताएकत्रिंशत्कन्याः सप्तमस्थानगतद्वात्रिंशद्वंद्वांतर्गताभि

स्तावतीभिःकन्याभिस्त्रिषष्टिःसंपद्यते । इयंसंख्याग्निऋतवइतिपदेनाभिधीयते । अग्नयस्त्रयः ऋतवःषट् गणकरीत्याप्राति
लोम्येनांकप्रक्षेपेतत्संपत्तेःपूर्वोक्तद्वात्रिंशद्वंद्वेषुप्रत्येकंत्रिषष्ट्यं ६३ गीकारेणपितृवंशेषोडशभिरधिकाद्विसहस्त्रीकन्यानांसंप
द्यते । इयंसंख्यारसैकखदृशइतिपदेनाभिधीयते । रसाःषट् खंशून्यं दृशोद्वे । उक्तरीत्या २०१६ ईदृशांकसिद्धेः ३ ।
वरस्यमातृवंशेउक्तरीत्यैवआरंभकद्वंद्वसंख्योपन्यासपूर्वकंकन्यानांपंचोत्तरशतसंख्यांवक्तुमाह—मातुरिति । अत्रापि
वरःप्रथमेस्थाने, तस्यापितरौद्वितीये, मातुःपितरौतृतीयेद्वंद्वमेकं, तयोःप्रत्येकंजनकद्वंद्वद्वयंचतुर्थे, तद्वटकानांचतसृणांव्य
क्तीनांप्रत्येकंजनकद्वंद्वचतुष्टयंपंचमे, एतेषांसप्तद्वंद्वानांमध्येएकैकान्वयेपंचदशसपिंडाःकन्याभवंति । यत्किंचिदेकंद्वंद्वं
कूटस्थंप्रथमेस्थाने, ततःपुत्रोदुहिताचेतिद्वंद्वंद्वितीये, प्रत्येकंताभ्यांजातद्वंद्वयुगंतृतीये, ततःपूर्वोक्तरीत्याद्वंद्वचतुष्टयंचतुर्थे,
ततस्तयैवरीत्याद्वंद्वाष्टकंपंचमे, एवंपंचदशद्वंद्वप्रविष्टाःपंचदशकन्याःसंपद्यंते, इयंसंख्याशरक्षोण्यइतिपदेनाभिधीयते
शराःपंच क्षोण्येकेति । उक्तसप्तद्वंद्वेषुप्रत्येकंपंचदशसंख्यांगीकारेच पंचोत्तरशतसंख्यासंपत्तिः । साचशराभ्रविधवइत्य
भिधीयते शराःपंचः अभ्रंशून्यं विधुरेकइति ४ । कुलेतिपंचमश्लोकेपूर्वोक्तपितृवंशगतायाःषोडशाधिकद्विसहस्रसंख्या
यांमातृवंशगतयाःपंचोत्तरशतसंख्ययामेलनेनमहासंख्याएकविंशतिसहितशताधिकद्विसाहस्त्रीरूपोच्यते—हिमांशुदृ
ग्धरादृशइति हिमांशुरेकः दृशौद्वे धरैका दृशौद्वे । उक्तरीत्या २१२१ ईदृशांकसिद्धेः । ततश्चैतावत्यःकन्याःकुलद्वयग

तामुख्यकल्पेनविवाहकर्मणिवर्जनीयाइत्यर्थः ॥ अवादीत्थमनंतेनसापिंडयस्यविनिर्णयः । निर्मत्सरायेविद्वांसस्तोषंसंयांतुतेमुना १ ॥ इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेसापिंडयनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥

अथगोत्रप्रवरनिर्णयोमदनुजजीवदेवकृतएवास्मिन्नवसरेप्रदर्श्यते । तत्रगोत्रलक्षणंबौधायनआह—विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोऽथगौतमः । अत्रिर्वसिष्ठःकश्यपइत्येतेसप्तऋषयः । सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानांयदपत्यंतद्गोत्रमित्याचक्षतइति । सप्तर्षिशब्दःप्रत्येकंरूढः पंचजनशब्दवत् । एतत्सूत्रानुसारेणागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यंगोत्रमितिस्मृत्यर्थसारादयः । केचित्त्वगस्त्याष्टमसप्तर्षयएवस्वापत्यानांगोत्रं वसिष्ठ[1]गोत्रावयमित्यादिव्यवहारादित्याहुः । तन्न । तदपत्येषुवत्सादिषुगोत्रव्यवहारस्यौपचारिकत्वप्रसंगात्, गोत्राणामष्टसंख्यत्वापत्त्या—गोत्राणांचसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिचेति बौधायनसूत्रविरोधाच्च । नचभवन्मतेपिवसिष्ठादिगोत्रव्यवहारस्यौपचारिकत्वमितिवाच्यम् । बौधायनोक्तसमानगोत्रत्वलक्षणगोत्रलक्षणसंख्यानुरोधेनतस्यस्वीकारात् कुंडिनादीनांस्वस्वगणेएकगोत्रत्वेनअविवाहप्रयोजकत्ववत् । वसिष्ठादीनांसर्वस्वगणेषुसदृशगोत्रत्वप्रयोजकत्वेनअविवाहप्रयोजकतयासादृश्याच्च । यद्वाऽनादौसंसारेतिर्यगधिकरणस्थतंत्ररत्नोक्तन्यायेनपूर्ववसिष्ठाद्यपत्यत्वेनोत्तरोत्तरेषुवसिष्ठादिषुलक्षणानुगमान्मुख्यएवगोत्रव्यवहारः । अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणांतुगोत्रत्वेतदपत्येषुगोत्रव्यवहारःसर्वथानुपपन्नइत्यपत्यान्येवगोत्रं । अत्रकेचित् तानिपूर्वेषांसप्तर्षीणांपरेषांस्वापत्यानांचगोत्राणि इदानींतनेषुवत्सगोत्रावयवमितिबहुव्रीहिणाव्यवहारात्, वत्सेचजमदग्निगोत्रोवत्सइतितत्पुरुषेणव्यवहारात्, वत्सइदानींतनानांजमदग्नेश्चगोत्रमित्याहुः । तन्न । जमदग्निगोत्रवत्सइतिबहुव्रीहिणैवव्यवहारसंभवात् जमदग्नेर्गोत्रत्वस्यपूर्वोक्तरीत्योपपत्तेः, अनादौसंसारेजमदग्नेरपिपूर्वजमदग्न्यपत्यवत्साद्यपत्यत्वसंभवेनगोत्रसंबंधसंभवात् जमदग्निर्गोत्रंयेषामितिव्युत्पत्तिरित्यप्याहुः । एवंव्यवहारोपपत्तौसप्तर्षीणांयदपत्यंतद्गोत्रमित्यपत्यशब्दान्वितसप्तर्षिपदस्यपुनर्गोत्रशब्दान्वयकल्पनानुपपन्नाप्रतीत्यनारूढाच तदपत्यानांतुसोपपन्नेति सप्तर्ष्यपत्यानिस्वापत्यभूतानांपरेषामेवगोत्राणीतिवृद्धाः । नचपरेषांतदपत्यानामत्रानुपस्थितिः, प्रकरणानुवृत्तौमार्कंडेयाइत्यादिशब्दगतलुप्तप्रत्ययांशेनतत्समर्पणात् । नचसप्तर्ष्यपत्यत्वगोत्रत्वेऽस्मदादीनामपिपरंपरयातदपत्यत्वादतिप्रसक्तिः, [1]प्रसिद्ध्यैवतन्निरासात् । तथाचगोत्रत्वेनप्रसिद्धंयदगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यंतद्गोत्रम् । अतएवविज्ञानेश्वरमाधवमदनपारिजातेषुगोत्रंवंशपरंपराप्रसिद्धमित्युक्तम् । उक्तंचभट्टपादैरपि—समानेपिब्राह्मण्येकुंडिनोत्रिरितिस्मरणलक्षणंगोत्रमिति । नत्वेतावताप्रसिद्धिमात्रंलक्षणं साधुशब्दप्रसिद्धेरिवगोत्रप्रसिद्धेरपिप्रामाण्यनिश्चयस्यस्मृत्यधीनत्वात् । ननुकेवलभृगुगणेषुयस्कादिषुकेवलांगिरोगणेषुहरितादिष्वव्याप्तिः तेषांसप्तर्ष्यपत्यत्वाभावात् । नचतेषांगोत्रत्वंनास्तीतिवाच्यम् । तथासति—एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रभृग्वंगिरसांगणादितिबौधायनोक्तपर्युदासानुपपत्तेः । प्राप्तिसंभावनायांहिप

---

[1] गोत्रावयवमित्यादि ।

[1] प्रसिद्धेरेव ।

र्युदासोभवति यथायजतिषुयेयजामहंकरोतीतिसामान्यवाक्यादनुयाजेषुयेयजामहइतिप्राप्तिसंभावनायां नानुयाजेष्वित्यनुयाजव्यतिरिक्तेष्वित्येवंपर्युदासः । केवलभृग्वंगिरोगणेषुसप्तर्ष्यपत्यबाह्यत्वेनगोत्रत्वप्राप्तिसंभावनायाअभावात्कथमयंपर्युदासः भृग्वंगिरोगणव्यतिरिक्तेष्वेकप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वमिति । ननुनायंकेवलभृग्वंगिरोगणविषयः पर्युदासः किंतुजामदग्न्यभृगुगणगौतमभारद्वाजांगिरोगणविषयः, तेषांसप्तर्ष्यपत्यत्वेनगोत्रत्वात् । तथाचतेष्वितरगणवदेकप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वसंभावनायामयंपर्युदासः । तेनतेषांशास्त्रांतरबोधितद्वित्रिप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वंनैकप्रवरानुवृत्त्येतिचेत् । न । तथासतिकेषुचित्तेष्वेकप्रवरसाम्येसमानगोत्रत्वमविवाहप्रयोजकंनास्ति । नापिसमानप्रवरत्वंतेष्वविवाहप्रयोजकमस्ति ।—पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः । भृग्वंगिरोगणेष्वेवमितिस्मृत्याद्वित्रिप्रवरसाम्यस्यैवतेष्वविवाहप्रयोजकतयोक्तत्वात्, तथाचतेष्वविवाहप्रयोजकाभावाद्विवाहप्रसंगः । नचेष्टापत्तिः । भृगूणांवत्साविदाआर्ष्टिषेणाइत्येतेषांसर्वेषामविवाहः गौतमानांसर्वेषामविवाहइतिबौधायनसूत्रविरोधात् । तस्मात्तेष्वेकप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वमविवाहप्रयोजकमस्तीतिस्वीकार्यम् । तथाचायंपर्युदासःकेवलभृग्वंगिरोगणविषयएव । नचतेष्वप्येकप्रवरसाम्येसगोत्रसप्रवरत्वयोरुक्तन्यायेनाभावाद्विवाहापत्तिः इष्टापत्तेः । सचायंपर्युदासोऽसतिगोत्रत्वेऽनुपपन्नइति तेषांगोत्रत्वंस्वीकार्यं तस्माद्गोत्रलक्षणेदृढाव्याप्तिरिति । अत्रोच्यते—प्रवरमंजरीस्मृत्यर्थसारादिप्रामाणिकनिबंधलिखितत्वेनेदंलक्षणमवश्यंस्वीकार्यम् । तस्यचकेवलभृग्वंगिरोगणेष्वभावान्नतेषांगोत्रत्वम् । पर्युदासानुपपत्तेस्तुसमाधानमा

श्वलायनसूत्रवृत्तिकारआह—एषांगोत्रसंदंशपाठात् जामदग्न्यादिभृग्वंगिरोगणानांचगोत्रत्वात्तत्सादृश्येनगोत्रत्वभ्रांतिर्भवति तादृशभ्रांतिप्रसक्तिमपेक्ष्यायंपर्युदासः श्राद्धेकुंडगोलकादिनिषेधवदिति । स्मृतिचंद्रिकाकारस्त्वाह—नास्मिन्बौधायनसूत्रेएकप्रवरानुवृत्त्यासमानगोत्रत्वमुच्यते किंतुसमानप्रवरत्वमेव प्रवरसाम्यस्यैवप्रागुपक्रमात्, गोत्रलक्षणस्यत्वंतेकथनात्, प्रवरर्षीणांगोत्रापत्यत्वाच्च गोत्रशब्देनप्रवरलक्षणा । सगोत्रसप्रवरत्वयोरविवाहप्रयोजकतासादृश्यात् गौणीवा । तथाचायंपर्युदासार्थः[1]—भृग्वंगिरोगणव्यतिरिक्तेष्वेकप्रवरानुवृत्त्यासमानप्रवरत्वमविवाहप्रयोजकमिति । अतएवात्रऋषिशब्दःप्रवरर्षिमात्रपरो नतुगोत्रर्षिपरः । भृग्वंगिरोगणेषुतुद्वित्रिप्रवरसाम्येनसमानप्रवरत्वमविवाहप्रयोजकंकेवलेषुगोत्रभूतेष्वप्यस्ति तेनकेवलानामगोत्रत्वेपिसमानप्रवरत्वस्याविवाहप्रयोजकत्वमस्ति गोत्रभूतभृग्वंगिरोगणेषुतुद्वित्रिप्रवरसाम्येसमानप्रवरत्वमपि अतोयंयुक्तःपर्युदासइति । नचायंस्वगोत्रावयवं हरितगोत्रावयवमित्यादिव्यवहारविरोधः गोत्रसंदंशपाठात्, गोत्रभूतभृग्वंगिरोगणसादृश्याच्चतत्प्रवृत्तेः तस्मादुक्तगोत्रलक्षणंनिर्दोषम् । केचित्तुकेवलभृग्वंगिरोगणेषुमहर्षिषुचगोत्रव्यवहारोपपत्तयेप्रवरर्षिसंबद्धाऋषयोगोत्रमितितल्लक्षणंतैर्गोत्राणीतिसत्याषाढवचनात् प्रवरर्षिभिर्गोत्राणिबोद्धव्यानीतितस्यार्थादित्याहुः । तन्न । अगस्त्याष्टमानामपत्यगोत्रमित्यग्रिमसत्याषाढोक्तिविरोधादस्यान्यथार्थोव्याख्येयः प्रवरैःसमानैःगोत्राणिसमानानिबोद्धव्यानीति । तथैवाहतट्टीकाकारः—प्रवरैर्गोत्राणांगणव्यव

---

[1] पर्युदासः ।

स्यासमानताचेतिक्वापिनिबंधेऽदर्शनादिदंनिर्मूलमितिकेचित् । अन्येत्वाहुः—यमधिकृत्ययेषांप्रवराम्नानंसतेषांगोत्रं, बौधायनोक्तिस्त्वनुवादत्वादुपलक्षणं, अतःकेवलानामपिगोत्रत्वमुपपन्नमिति । तदपिन, तर्किंतलक्षणानुरोधेनवाचनिकलक्षणस्यबाधकल्पनापत्तेः प्रवरघटितगोत्रलक्षणांगीकारेप्रवरोगोत्रप्रवर्तकस्यमुनेर्व्यावर्तकोमुनिगणइतिमाधवाद्युक्तगोत्रघटितप्रवरलक्षणेऽन्योन्याश्रयापत्तेश्च केवलभृग्वंगिरोगणेषुमहर्षिषुचगोत्रव्यवहारउपपादितएवेतिसंक्षेपः ॥ तच्चविवाहप्रयोजकंसगोत्रत्वंद्विविधं एकगोत्रत्वंसदृशगोत्रत्वंचेति । तत्राद्यमेकैकगणांतःपातिषु तत्रमूलभूतस्यवत्सादेरेकस्यैवगोत्रत्वात् । यत्रापिगणावांतरऋषीणांगोत्रत्वंतत्रापितदपत्यानिप्रतितेषामेकत्वमेव । द्वितीयंतुभिन्नभिन्नगणांतःपातिषु वत्सबिदयोर्[1]पिगोत्रयोरेकसप्तर्ष्यपत्यत्वेनसादृश्यात् । एकसप्तर्ष्यपत्यत्वंचतदनुवृत्त्याज्ञायते । तदनुवृत्तिरपिद्वेधा ध्रियमाणतयासत्तयाच । आद्यावत्सादिषुजमदग्न्यादेः, तत्प्रवरेषुजामदग्न्यादिपदसंकीर्तनात् । द्वितीयाकपिषुभारद्वाजस्य तत्प्रवरेषुभारद्वाजपदसंकीर्तनाभावात् ।केवलंसूत्रादिगतानुक्रमणेषुभरद्वाजगोत्रसंदंशपाठेनतदनुवृत्तिःप्रतीयते । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—ध्रियमाणतयावापिसत्तयावानुवर्तनम् । एकस्यदृश्यतेयत्रतद्गोत्रंतस्यकथ्यतइति । एकस्यागस्त्याष्टमंसप्तर्ष्यन्यतमस्यमहर्षेरपत्यंयत्रकुलेतदपत्यंतत्कुलसंबंधिगोत्रंकथ्यतइत्यर्थः । केचित्तुसत्तयानुवृत्तिर्नसगोत्रत्वप्रयोजिका, तस्याःपुराणभेदेनाव्यवस्थितत्वात् । अन्यथाविश्वामित्रस्यात्रिवंश्यत्वेनपुराणेऽभिधानात्तद्गणेष्वत्रेःसत्तयानुवृत्तेरत्रिगोत्रत्वप्रसंगः किंतुध्रियमाणत्वेनैव । कपिषुचतादृशभारद्वाजानुवृत्त्यभावान्नतत्सगोत्रत्वं, तथाचतेषाभारद्वाजैःसहविवाहएव । यथाहाश्वलायनः—एतेषांतुविशेषोयमामहय्याभिधानकैः । उरुक्षय्यैश्चकपिभिर्विवाहस्त्रिभिरिष्यतेइति । एतेषांभरद्वाजगणानाम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारः—भरद्वाजाश्चकपयोगर्गारौक्षायणाइति । चत्वारोपिभरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वयुर्मिथइति तद्गर्गांतर्गतकपिविषयमित्याहुः । तन्न । अविभ्रष्टशिष्टस्मरणपरंपरामूलकैर्गोत्रप्रतिपादकैःकल्पसूत्रादिभिर्द्योतितैवसत्तयानुवृत्तिःसगोत्रत्वप्रयोजिकांगीक्रियते । नचतैर्विश्वामित्र[1]गणेष्वत्रेःसाद्योतिता । द्योतिताचापस्तंबादिभिःसर्वैःकपिषुभारद्वाजस्य, ऋक्षगर्गसंदंशेनपाठात्, अन्यथाध्रियमाणतयानुवृत्तावप्यनाश्वासःस्यात् । तत्रकल्पसूत्रप्रामाण्यमितितत्प्रकृतेपितुल्यम् । आश्वलायनश्लोकस्तुनिर्मूलएव भाष्यकारादिभिरव्याख्यानात्, स्मृत्यर्थसारादिप्रामाणिक[2]ग्रंथविरोधाच्च गर्गांतर्गतकपिविषयतापिविवाहनिषेधस्यनयुक्ता । गर्गतुल्यकक्षतयानिर्देशेनस्वतंत्रकपिप्रतीतेः, गर्गांतर्गतकपीनामभावाच्च कात्यायनादिभिःकपिभूमीनांतदंतर्गतत्वेनोक्तत्वात् । यत्त्वाश्वलायनसूत्रेमुद्गलादीनांकेवलांगिरसांभारद्वाजगर्गादिसंदंशपाठात्तत्रभारद्वाजस्यसत्तयानुवृत्तिप्रसंगइति, तदपिन । बौधायनादिभिःसर्वैःकेवलांगिरोमध्येतेषांपाठात् आंगिरसत्वमात्रेणचाश्वलायनीयसंकरपाठोपपत्तेः, तस्मात्सत्तयानुवृत्तिरपिसगोत्रत्वप्रयोजिकेत्यलंप्रपंचेन तत्सिद्धंगोत्रलक्षणम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

[1] बिदयोर्भिन्नयोरपि ।

[1] गणैर्निष्पन्नैःसा । [2] प्रामाणिकसर्वग्रंथ ।

अथप्रवरलक्षणम् । तत्रप्रवरणानिप्रार्थनानिप्रवराइतिनिबंधकारैर्व्याख्यातम् । कस्यप्रार्थनानीत्यपेक्षायाबौधायनादिसूत्रेषुएकार्षेयःप्रवरइत्याद्युक्त्वातद्धितढञ्प्रत्ययांतप्रयोगादृषिसंबंधेनाग्नेःप्रार्थनानीतिज्ञायते । हौत्रमंत्रेहिअग्नेमहाँअसीत्यादिनाग्निप्रार्थनेकृतेतद्धितांतभार्गवादिशब्दप्रयोगःक्रियते । पुनश्चदेवेद्धोमन्विद्धइत्यादिनाग्नेःप्रार्थनंक्रियते । तत्संदंशपाठाद्भार्गवादिपदैरपिऋषिसंबंधेनाग्निःप्रार्थ्यते । यथायंयजमानोभृगुवंशोत्पन्नत्वाद्भार्गवः तथातदुत्पादितत्वात्त्वमपिभार्गवइति । अस्यफलंयथाभृग्वादीनांप्रसिद्धब्राह्मण्यानांहविस्त्वयादेवान्प्रतिनीयतेतथातद्वंश्यस्यास्ययजमानस्यप्रसिद्धब्राह्मण्यस्यहविर्देवान्प्रतिनेयमितिसूचनम् । अध्वर्युमंत्रेपिऋषिसंबंधेनाग्नेःप्रार्थनंक्रियते । एवंहिमंत्रः—अग्निर्देवोहोतादेवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वन्मनुष्वद्भरतवदित्याद्युक्त्वा जमदग्निवदित्यादिहोतृविपरीतक्रमेणवत्प्रत्ययांतप्रवरपदान्युच्चार्यब्रह्मण्वदाचवक्षद्ब्राह्मणाअस्ययज्ञस्यप्रावितारोमुकशर्मामानुषइति । अस्यार्थः—हेब्रह्मप्रमुखाःब्राह्मणाःयथाग्निर्देवसंबंधीहोताचिकितमनुभरतानामेतद्यजमानपूर्वजानांजमदग्न्यादीनांब्रह्मणश्चयज्ञदेवताः यजमानांश्चाधिकारिणोविद्वान्देवानिंद्रादीन्यक्षदावक्षच्च । तथाऽमुकशर्मायंमानुषोपिहोतातदपत्यत्वेनतत्सदृशस्यास्ययजमानस्ययज्ञेदेवहोत्रस्यधिष्ठानबलेनविद्वान्देवान्यजत्वावहतुचेति । तेनोभयत्राप्यग्नेरेवप्रार्थनाख्यवरणकर्मत्वं ऋषीणांतुविशेषणत्वेनतत्संबंधः । एतत्संबंधविवक्षयैवऋषेरिदमार्षंनामप्रवरइतिमिताक्षरायामुक्तं नतुप्राधान्येनतत्प्रकाशनंउभयमंत्रानन्वयापत्तेः केवलप्रातिपदिकेनऋषिप्रकाशनसंभवात्तद्धितवत्प्रत्ययांततावैयर्थ्याच्च । अत्रकेचित् मंत्रकृतोवृणीतइतिविधौमंत्रकृतांकर्मत्वप्रतीतेःप्रव्रियंतइतिव्युत्पत्त्याऋषीणामेवप्रवरत्वम् । मत्स्यपुराणे भृगुच्यवनादिशब्दान्प्रयुज्य इत्येतेप्रवरामताइतिकीर्तनात् अतोनाग्नेर्वरणकर्मत्वं । उक्तविध्यनुसारेणमंत्रान्वयानांजस्यंनदोषाय ऐंद्रीवत्तद्धितादेश्चस्वार्थपरत्वादिनायोजनादित्याहुः । तन्न । तद्धितवत्प्रत्ययांतत्वस्याग्निप्रकाशकमंत्रमध्यपाठस्यऋषिपरत्वेआनर्थक्यप्रसंगेनानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिन्यायेनविधीनामेवानांजस्यकल्पनस्योचितत्वात् मंत्रकृतःसंकीर्त्याग्निंवृणीतइत्यध्याहारेणविधयोव्याख्येयाः । यद्वाविनैवाध्याहारंऋषीणामग्निविशेषणत्वेनवरणंप्रत्यनीप्सितकर्मत्वाभिप्रायेणव्याख्येयाः । एवंमत्स्यपुराणमपिकर्मव्यत्त्याकरणव्युत्पत्त्यावाव्याख्येयमितिदिक् । तत्सिद्धंप्रवरणान्यग्निप्रार्थनानिप्रवराइति । इतिप्रवरलक्षणम् ॥

तच्चाविवाहप्रयोजकंसमानप्रवरत्वंद्विविधं, एकप्रवरसाम्यं द्वित्रिप्रवरसाम्यंच । आद्यंभृग्वंगिरोगणव्यतिरिक्तेषु द्वितीयंभृग्वंगिरोगणेषु । तत्रपंचप्रवराणांत्रिप्रवरसाम्यं त्रिप्रवराणांद्विप्रवरसाम्यमविवाहप्रयोजकमितिमंतव्यम् । पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः । भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवारयेदितिवचनाच्छेषेष्वेकोपिप्रवरःसमानश्चेद्विवाहंवारयेदित्यर्थः । इदंचासंकीर्णकेवलभृग्वंगिरोगणेष्वविवाहप्रयोजकं तेषांगोत्रत्वाभावेनासमानगोत्रत्वस्याप्रसक्तेः । अतएवतेषुद्वित्रिप्रवरसाम्याभावेविवाहएवभवति । समानगोत्रत्वंचासंकीर्णकपीनांभरद्वाजगणैः[1]सहविवाहप्रयोजकं तेषामेकप्रवरसाम्येपिअंगिरोगणत्वेनापेक्षितद्वित्रिप्रवरसाम्यस्याभावात् संकीर्णत्वेतेप्रायशःसर्वत्रैवेत्यलंभूयसा ॥ ॥ गोत्रप्रवरसंबं

---

[1] सहाविवाह ।

धिपरिभाषानिरूपणे । कृतेगोत्राणितेषाचप्रवरान्गणयाम्यहम् ॥ ॥ तत्रभृगवोद्विविधाः—जामदग्न्याःकेवलाश्च । द्वौजामदग्न्यौवत्सविदौ । केवलाःषट्—वत्साः आर्ष्टिषेणाः यास्[1]काः मित्रयुवः वैन्याः शुनकाः इति । तत्रद्विविधाअपि वत्सास्तंत्रेणोच्यंते—मार्कंडेयाः मांडूकेयाः मांडव्याः कांसयः आलेखनाः दार्भायणाः शार्कराक्ष्याः दैवतायनाः शौनकायनाः माधूकेयाः पार्षिकाः सांकाः प्रात्तायनाः पैलाः पैंगलायनाः दाभ्रेषकाः बाह्यकयः वैश्वानरयः वैहीनरयः वैरोहिताः बाह्याः ब्रध्नाः गोष्ठायनाः टीकयः काशकृत्स्नाः वाद्भूतकाः कृतभागाः ऐतिशायनाः जानायनाः पाणिनिः वाल्मीकिः स्थौलपिंडयः सौषातवाः जिहीतयः सावर्णिः वाकायनाः बालायनाः सौकृतयः मंडे[2]वः सोविष्टयः हस्ताग्नयः शौद्धकयः शौद्धाकयः वैकर्ण्याः द्रोणकजिह्वयः औरसयः कंबलोदरयः वाकारकृतःवैहलयः सांकवाः कास्तंबराः का[3]रवाः तामसाः विरूपाक्षाः वृकाश्वाः उच्चैर्मन्यवः द्वैमत्याः आर्यायणाः यार्कायणाः काह्वायणाः वायनयः वायनिनः शार्ङ्गरवाः [4]चांद्रमसाः गांगेयाः नौपेयाः याज्ञियाः जाबालिः [5]बाहुमित्रायणाः आपिशलयः वैष्टपुरयः लोहितायनाः उष्ट्राक्षाः मालायनाः शारद्वतायनाः रजतवाहाः वत्साः वात्स्यायनाः एतावंतोबौधायनोक्ताः ॥ ॥ कात्यायनलौगाक्षिभ्यामन्येप्युक्ताः—नालायनाः वागायनाः अनुमातकयः जैह्मतयः जीवंतयः कांबलोदरयः वैहायनाः रेखायनयः पार्षतयः पार्णिलयः उच्चयमानाः सात्यकर्णयः बालाकयः तौलकेशिनः ऋतभागाः आर्तभागाः आजिहीताः आतिथयः स्थौमांगिरयः स्थौलाः सौरवाः बर्हिषः देवमतयः गार्ग्यायणाः गेह्मायनाः गोष्ठायनाः वैशंपायनाः गालवाः सांकृतयः वाणकेयाः ऐतिकायनाः भ्राष्ट्रेयाः भ्रास्त्रेयाः लाक्षेयाः लाकुचयः लालाटयः आवयः आंगावयः सौष्मि[1]कयः सात्यकायनाः नैकर्षयः शाकल्याः पाकानुमतयः जैकजिह्मयः जैह्माशिनयः आश्मक्रमाः कौचहस्तयः आनुलोमिनः क्रौंचाः चैक्षाः क्रौंचाक्षयः सौरध्धजयः [2]वाध्यात्केयाः निरीणयः वासयः सद[3]नाः स्पोषाः स्यंद[4]नयः कठेरणयः लवेरणयः सौगोलयः माध्योदाः मात्स्यः नाडायनः वैरायणः वैन्यः रौहित्यायनिः कृपानीलुः सावर्णिः विकस्वरुः विष्णुः तौलकेशिः जहिनः वीतिनः के[5]नयाः तलिनः शिखापतिः जलधिः सेनाजित् कृत्स्नः पैंगलायनिः दिवःपतिः ऋषभः सुतः पलवः कोपियज्ञः मित्रयज्ञः आमिलायनाः हायतिः वैकर्णिपिः भाल्लकायनिः लाक्ष्मणः शाल्यायनिः माल्यायनिः कौटालिः सौक्तिः कोठरः साक्षी सांद्रमणिः नैकजिह्वः जिह्वाशून्यः केललेढिः हिकश्वरिः सारध्वजिः नैमिश्यः लोष्ठाक्षिः गरेवणिः पौर्णसौगंधिः काशकृत् बिलभृत् सौमदायनाः स्वानुमतयः मंडचित्राः शौक्रायणाः त्वाष्ट्रेयाः कोचहुंडयः शौनायनाः शाकपौर्णयः व्रीहिमतयः मायामतिः राभ्रेवकिः को[6]शनः मौद्गल्यः कारकारवचः सांतपनायनाः गेल्हः भेह्लिः किरुषः स्तन्वतः औलंधिः वायर्गिराणिः श्येनयागतिः नैकषिः शौद्धकर्णिः निडायनाः २०५ इत्येतेवत्साः । तत्रयेजामदग्न्यावत्सास्तेषांपंचप्रवराः भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति, त्रयोवा भार्गवौर्वजामद

---

१ यस्काः । २ मुंडयः । ३ कण्वाः । ४ चंद्रमसाः । ५ बहुमित्रायणाः ।

१ सौष्ट्रिकयः । २ सादनाः । ३ स्यंदनयः । ४ स्पंदनयः । ५ फेनयः । ६ शोकणः ।

ग्न्येति । येत्वजामदग्न्यावत्सास्तेषांत्रयः भार्गवच्यावनाप्नवानेति ॥ ॥ अथजामदग्न्याः—बिदाः बौधायनः बिदाः शैलाः
अवटाः प्राचीनयोग्याः अभयदानाः कांडरथयः वैनभृतः पुलस्त्यः आर्कायणाः नाष्ट्रायणः ताम्रायणः क्रौंचायसाः
कामलः पौलस्त्यः वेदभृत् अभयजाताः त्रैकायनाः भ्राजः भ्रादंत्याः वैकायनाः भृंजायनाः २० इत्यादयोबिदाः ।
तेषांपंचप्रवराः भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वबैदेति, त्रयोवा भार्गवौर्वजामदग्न्येति, अजामदग्न्यबिदानां भार्गवौर्वजामदग्न्ये
तित्रयइतिकात्यायनाः। वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानेतित्रयइत्यपितेनैवोक्तम्। पंचप्रवरेषुबिदेषुजमदग्नेःसत्तयानुवृत्तिः।
आर्ष्टिषेणाः नैर्ऋथयः ग्राम्यायणयः कार्णायणाः चांद्रायणाः पैटकलायनाः सिद्धाः सुमनायनाः गौराभिः राभिः भृग्वं
दीयः मार्गपथः नैकर्षिः आपस्तंबिः वाल्विः कार्दमायनिः गार्दभिः अनूपाः चट्टायनिः कविः आश्वभिः ११ इत्या
र्ष्टिषेणाः । तेषापंचप्रवराः भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति, त्रयोवा भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति, केचिदेष्वपिजमदग्नेःस
त्तयानुवृत्तिमाश्रित्यजामदग्न्यत्वमाहुस्तत्स्मृत्यर्थसारादिविरुद्धं । पंचावत्तिताचैषामजामदग्न्यत्वेपिवाचनिकी एतेपंचा
वत्तिनइतिबौधायनवचनात् अविवाहोवत्सबिदाभ्यांसहत्रिप्रवरसाम्यात् । यद्यपित्रिप्रवरार्ष्टिषेणानांनान्यैःसहद्विप्रवर
साम्यंतथापिपंचार्षेयसंगतमपिप्रवरसाम्यमेष्वविवाहप्रयोजकं वत्साबिदाआर्ष्टिषेणाइत्येतेषामविवाहइतिबौधायनवच
नादितिवृद्धाः । नचपंचप्रवरेषुविदेष्वपिजमदग्नेःसत्तयानुवृत्तौ मानाभावः । तत्रजामदग्न्यत्वप्रयुक्तौर्वशब्दसमन्वयात् ।

यथाहाश्वलायनसूत्रवृत्तिकृत् । और्वजमदग्निशब्दौजामदग्न्यत्वप्रयुक्तावितित्रि[1]प्रवरेषुतदनुवृत्त्याऽन्यत्रापितदुन्नयनसंभ
वाच्च । अतोजामदग्न्यवत्सविदयोःसगोत्रत्वसप्रवरत्वाभ्यामविवाहः । अजामदग्न्यवत्सार्ष्टिषेणाभ्यांसप्रवरत्वाच्चेतिदिक् ।
वात्स्यानांत्रयः भार्गवच्यावनाप्नवानेति, वत्सपुरोधसयोःपंचभार्गवच्यावनाप्नवानवात्सपौरोधसेति, वैजवनिमथितयोःपं
चभार्गवच्यावनाप्नवानवैजवनमथितेति, एतेपिक्वचित् एतेषांपरस्परंपूर्वोक्तैश्चाविवाहःप्रवरसाम्यात् । यस्काः मौनःमूकः
वाधुलःवर्षपुष्पःभागलेयःभागविज्ञेयःदुर्निंदःभास्करःदैवतायनःवार्कलेयःमा[2]ध्यमेयाः वासयः कौशांबेयाः क्रौविल्याः सत्य
कयः चि[3]त्रसेनाः भागुरिः छयाः वातहव्याः माधूलाः मौसलाः जीवंत्यायनाः अर्थलेखयः वृकाश्मकयः मदोकधः
वारेयाः गौरिक्षिताः दैर्घचित्ताः पंचालवाः पौष्णावताः गोदायनाः चंदुमोदनः भागलिः भागवतिः पिलिः खलिः
काश्यपिः बालेपिः स[4]र्मदागपिः सौरिः ज्वरिः भागंतयः सानुष्टयः मादायनाः शालंकायनाः [5]तार्काः प्रावरेयाः शार्क
राक्षिः कौटिल्यः विलेभिःवाह्लियःहालेयः दीर्घचित्तः ५३ इत्येतेयस्काः । वैतहव्याइतिकेचित् । एषांत्रयः भार्गववैत
हव्यसावेतसेति । मित्रयुवः रैष्णायनाः सार्पिंडिनाः सुरभिनेयाः माल्याः महाबाल्याः तार्क्ष्यायणाः कैतवानयः शाक
टाक्ष्याः मैत्रेयाः सांचर्याः द्रोणायनाः रौक्थ्यायनाः आटिकायनाः हंसजिह्वाः रौप्यायणाः सात्यडिनः पिंडिकाक्षाः मो
दायनाः कापिशायनाः शांडेयाः साक्षिताः मित्रयुजः आपिशायनाः पाटिकायनाः वाध्र्यश्वःदिवोदासः ३१ इत्येते

---

१ द्विप्रवरेषु । २ माधृमेयाः । ३ वित्रसेनाः । ४ समदागयिः । ५ तार्क्षाः ।

मित्रयुवः। दिवोदासाइतिकेचित्। एषांत्रयः भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति, अंत्योपांत्ययोर्व्यत्ययोवा, एकोवावाध्र्यश्वेति, भार्गवच्यावनदैवोदासेतिवा। वैन्याः पार्थाः बाष्कलाः श्यैनाः ४ इत्येतेवैन्याः। श्यैताइतिकेचित्। तेषांत्रयः भार्गववैन्यपार्थेति। शुनकाः गार्त्समदाः यज्ञपतयः सौगंधयः खार्दमायनाः गार्भायणाः मत्स्यगंधाः श्रोत्रियाः तैत्तिरीयाः सौकराः मासगंधाः प्रत्यूषाः कार्दमायनाः चोक्षाः श्रोण्याः शाक्त्यायनाः राजबांधवयाः १७ इत्येतेशुनकाः। एषामेकः शौनकेति गार्त्समदेतिवा, द्वौवा भार्गवगार्त्समदेति, त्रयोवा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति। शौनहोत्रेत्यस्यस्थानेशौनकेतिकेचित्। यास्कादीनांचतुर्णांस्वस्वगणंहित्वापरस्परंपूर्वैश्चसहविवाहोभवत्येव द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात्। तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे—यस्कामित्रयुवोवेन्याःशुनकाःप्रवरैक्यतः।स्वंस्वंहित्वागणंसर्वेविवहेयुःपरावरैः। प्रवरैक्यतःस्वगणंहित्वेतिसंबंधः। मित्रयूनांपाक्षिकद्वित्रिप्रवरसाम्यात्रिप्रवरैर्वत्सादिभिःसहनविवाहइतिकेचित्। तत्पक्षग्राहिणामविवाहः। पक्षांतरग्राहिणांमित्रयूनांविवाहएवेत्यन्ये। चतुर्विधशौनकानांपरस्परंविवाहएव प्रवरसाम्याभावादितिकेचित्। वृद्धास्तु एकगणस्थत्वाद्गोत्रत्वाभावेप्यविवाहएव। एतेषामविवाहइतिकात्यायनादिभिःसर्वेषामविवाहाभिधानात्स्वगणंहित्वेतिस्मृत्यर्थसाराच्चेत्याहुः। क्वचित्त्वधिकंगणद्वयमुक्तम् वेदविश्वज्योतिषांत्रयः भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति शाठरमाठराणांत्रयः भार्गवशाठरमाठरेति। अनयोःपरस्परंपूर्वैश्चविवाहः इतिभृगवः॥ ॥ अंगिरसस्त्रिविधाः गौतमाः भारद्वाजाः केवलाश्च। गौतमांगिरसःसप्त आयास्याः शरद्वंताः कौमंडाः दीर्घतमसः कारेणुपालयः वामदेवाः औशनसाश्च। आयास्याः श्रोणिवेधाः मूढरथाः सत्यकयः स्वैदेहाः कौमारवत्साः तौडंदर्भिः दैवकिः सात्यमुग्रिः कौबाह्याः बौभ्याः नौकरिः स्वस्तैषकिः कीलालयः कारुणयः कांठोरयः काशिवाजः साक्षीकः पार्थिवाः १९ इत्यायास्याः। तेषांत्रयः आंगिरसायास्यगौतमेति॥ अथशरद्वताः अभिजिताः रोहिण्याः क्षीरकरंभाः सौमुचयः सौयामुनाः औपबिंदवः रहूगणाः गणयःभाषण्याः क्षौलेयाः नैकरयः करभोगिण्याः सैंधवाःगतवाः सांगराः सौमिनयः पौष्पिंडयः भागलाः कुंडवाः कारोढाः काशवारयः मांद्यर्थाः इषवः रोहितायनाः अंगारकाः क्रौलायनाः कास्तौर्ण्यः अरुणयः पार्थिवाः मौट्टहायनाः स्कंदाः सरावाः कौटिल्याः वासमूलयःवासपुष्पयःवासस्तेवयःवासधूपयः काचाक्षयः क्षपावारषयः करलयः उतथ्याः बौधयोनगाः सुगोमाक्षयः क्षीरयष्टिकयःराहूकर्णयः सौपुत्रयः सामलोमकयः पौष्कंजितयः भागत्राश्च डांडकाः सुतपाः सुरैषिणः रौहिणायनयः क्रोष्टायनयः अरुणायनयः सौदामनयः कासोर्णाः कौशल्याः रौहिणेयाः काराधनयः मूलयः वासवः पुष्पवंतः पाचिकाः रेवयः औपमन्याः पैष्टिकाः शौनरयः शापयः खरिकाः नैकषयः तोदेयाः वाल्यौद्धाः इत्येतेशरद्वताः। तेषांत्रयः आंगिरसगौतमशारद्वतेति।कौमंडाः मामंथरेषणाः मांसुराक्षाः काष्ठरेखयः आंजायनाः बांजायनाः काक्षीवताः औशिजाः मासुरेखयःवाशयः १० इतिकौमंडाः। तेषांपंच आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमंडेति। दीर्घतमसांपंच आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदीर्घतमसेति। त्रयोवा आंगिरसौतथ्यदैर्घ्यतमसेति। कारेणुपालयःवास्तव्याः श्वेतीयाः पौंजिष्ठाः

---

१ आरायणाः।

औदजायनाः माधुक्षारः अजगंधाः ७ इतिकारेणुपालयः । तेषांत्रयः आंगिरसगौतमकारेणुपालेति । वामदेवानांत्रयः आंगिरसवामदेव्यगौतमेति । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा । आंगिरसवामदेव्यबार्हदुक्थेतिवा । औशनसाः दिश्याः प्रशस्ताः सुरूपाक्षाः महोदराः विकंहताः सुबुध्याः निहताः गुहाः ९ इत्यौशनसाः । तेषांत्रयः आंगिरसगौतमौशनसेति । क्वचिदन्येप्यष्टौउक्ताः । औतथ्यानांत्रयः आंगिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानांत्रयः आंगिरसौशिजकाक्षीवतेति । आयस्यौशिजानांपंच आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति । रहूगणानांत्रयः आंगिरसराहूगणगौतमेति । सोमराजानांत्रयः आंगिरससोमराज्यगौतमेति । बृहदुक्थानात्रयः आंगिरसबार्हदुक्थ्यगौतमेति । काक्षीवतांपंच आंगिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति । रायुवानांत्रयः आंगिरसरायुवगौतमेति । एषांसर्वेषांगौतमांगिरसांपरस्परंअविवाहः । गौतमस्त्रियमाणतयासत्तयावाऽनुवृत्तेःसगोत्रत्वात् प्रायेणद्वित्रिप्रवरसाम्याच्च । इतिगौतमाः ॥ ॥ अथभरद्वाजाः । तेचत्वारः भारद्वाजाः कपयः गर्गाः रौक्षायणाश्च । भरद्वाजाः क्षाम्यायणाः मेगडाः देवाश्वाः इद्वहव्याः प्राग्वंशयःवाहलक्षाः बाह्योगाः वसीतायनाः तैदेहाः आश्वाः औक्षाः शूरयः पारिणद्रेयाः केशखेयाः शौद्धयः उरूढाः खारिग्रीवयः औपसयःवयोक्षिभेदाः अग्निवेश्याः शठाः गौरिवावनाः खेलकाः स्तनकर्णाः ऋक्षाः माणिभिंद्याः कद्वादकाः स्वौज्वलायाः वैलाः खौरडाः देवयः भरुंडेयाः भद्रादयः सौरभराः शुंगाः देवमतयः इषुमत्ताः औदमेघयः प्रवाहणेयाः कल्माषाः राजस्तवयः संधोपकृतयः पराहरयः बलभोकयः रुद्रांगपथाः शालद्वलयःवेदवेलाः नृलायनाः नृत्याः शालालयः शार्दूलयः काक्षलः

बाष्कलाः सह्यकेयाः कौंडायनाः कौंडिन्याः ब्रह्मस्तंभाः राजस्तंभाः अग्निस्तंभाः वायुस्तंभाः सूर्यस्तंभाः सोमस्तंभाः विष्णुस्तंभाः यमस्तंभाः इद्रस्तंभाः आपस्तंबाः येचान्येस्तंभशब्दांतास्तेपि । आरणाः सिंधवः कौमुदगंधयः शिखायनाः मात्रेयायणाः भामाण्याः कुक्षाः कौकाक्षयः तैतुंदयः दार्भयः शामेयाः मत्स्यक्राथाः कारुणायनाः कारुपथयः कारिषायणाः कावल्याः वालिशायनाः सौढयः वाराहयः विविपथः शिलापलयः पैलाः शालंकायनयः जैह्मलायनयः साष्टंकयः लाभायनयः आपस्तंबयः धौतांचकयः जित्यद्रोणयः बाह्यगच्छयः व्यठाकयः स्वारग्रीवयः वाजवृषयःप्रवाहयः दशादीकयः तूर्णकर्णयः कांचयः देवगारयः हारिकर्णयः सपौलयः सौगेयाः मालोहराः खगखलायनाः सौविष्टाः हालीहराः सात्यमुग्रयः लेखायनाः कारुणायनाः चेलाः रुक्षाः किकायनाः बाललक्षाः गौरिवाः सौपथाः सौभराः सौबुद्धयः धौरकुकुलिकाः विकाराः कुपियाः मालाहलाः श्रीपथाः निद्रांगवधाश्वाः शैखेयाः माधूकवर्याः कांडण्याः औवेयाः मैथुनमतयः कौरुलेत्रयाः रचारणादयः देवस्थानयः शालुहयः गोरवपिंगलयः गांगोदयः अधिकारग्रीवयः अयंचकयः माषायणाः शाक्राः काजाः सौविश्वाः कासुकायनाः सिंधवः सारावयः वाहयः सामस्तंबयः सोमस्तंबयः ब्रह्मस्तंबयः आश्वलायनः मार्कंडेयाः कुक्काः सौंगयः १६० इतिभरद्वाजाः । तेषांत्रयः आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति । कपयः स्वस्तितरयः बिंदवः दंडिनः दिक्ष्वशक्तयः पतंजलयः भूयसिनः तैरंधयः चैतकयः ऊर्ध्वाः ताराजकेशिनः कलसिनः कण्वाः कारीतयः वान्यायनाः आमावास्यायनाः कात्यायनाः कपेतराः खेदतराः जलसिंचयः कुसीदरयः स्वौजटयः सासवयः सह्ययः क्षण्याः

सावस्थायनयः २६ इतिकपयः । तेषांत्रयः आंगिरसामहय्यौरुक्षय्येति, आंगिरसामहीयवौरुक्षयसेतिआश्वलायनपाठः । केचित्त्वांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति आंगिरसबार्हस्पत्यकापेयेतिपक्षद्वयमाहुः । गर्गाः सांभरायणाः सखीनयः माधरायणाः बाहुलयः भ्राष्ट्रकृतः भ्राष्ट्रबिंदवः क्रोष्ट्रकयः सौयामुनाः भ्राजिनाक्षयः होत्रापचयः सत्यापचयः वात्स्यतरायणाः सांभाराः वत्सचतुरायनाः काण्वायनाः सांख्यायनाः कानायनाः कैवलायनाः कौंडायनाः भारमताः प्रैश्यंगाः पैल्वकायनाः विश्वायवकायनाः क्रौलिनः मधुरावहाः सांपरिवाराः वालाकयः शालायनयः साहनयः माथुरावदाः ऐंद्रालयः लोपकृतः भालकृतः वांसायनाः शारायणाः शामायनाः रामिनः भांगिनः कारिणः आस्मिनः क्रीडिनः रावारताः[1] भालविदाः औपमर्कटाः कार्षायणाः कौंजवयः शालंकायनाः कौलास्त्राः श्यामाः ५० इतिगर्गाः । तेषां पंचांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येति । शैन्येतिक्कचित्पाठः । त्रयोवा आंगिरससैन्यगार्ग्येति । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा । भारद्वाजगार्ग्यसैन्येतिवा । तित्तिरः कपिभूमयः खंडिता इत्येतेषांगर्गाणांत्रयः आंगिरससैन्यगार्ग्येति, आंगिरसतैत्तिरकपिभुवेतिवा । रौक्षायणाः कपिलाः शबलाः शिफिलाः चिर्भिंडयः[2] कौथुमाः अग्निजिह्वाः कर्णाः सुताः ९ इतिऋक्षाः । तेषांपंच आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति । त्रयोवा आंगिरसवांदनमातवचसेति । आत्मभुवांपंच आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजमंत्रवरात्मभुवेति । अयंगणःक्कचित् । एषांभरद्वाजांगिरसांपरस्परमविवाहः । ध्रियमाणतयासत्तयावाभारद्वाजानुवृत्तेःसगोत्रत्वात् प्रायेणद्वित्रिप्रवरसाम्याच्च । इतिभरद्वाजाः । केवलांगिरसःषट् हरिताः कुत्साः कण्वाः रथीतराः विष्णुवृद्धाः मुद्गलाश्च । हरिताः शंखदर्भयः सौभागाः नेय्यगवाः मतायवाः वालोदराः महोदराः नैमिश्रयः मिश्रोदकाः कौंतपाः[1] करीषवः कौलयः पौलयः पोटलयः पौटलाः मत्स्याः मांधातवः मांडकारयः खांडायनाः मांडमालयः गवेरणयः मत्स्यमालयः गाणगरयः मद्रागरयः कुत्साः हंसाः हस्तिवायसाः पैंगलाः पिंगाः पालाशिनः दांदलाः हास्तिनः कौमारहारितः इलाः ३३ इतिहरिताः । तेषांत्रयः आंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति, मांधात्रांबरीषयौवनाश्वेतिवा । कुत्सानांत्रयः आंगिरसमांधात्रकौत्सेति । कण्वाः औपमर्कटायनाः बाष्कलाः पौलाहस्तिनः मौंजिभाजयः मौंजिगंधाः विजियवाजयः वाजश्रवसः भारुडाः भेरुडाभरणाः[2] सणामर्कटाः गर्दभाः प्राकासराः शाकटायनाः गोदायनाः शानायनाः रामायणाः शौवेरिणः नारिणाः आर्यादयः चतुराः श्यामायनयः २२ इतिकण्वाः । तेषांत्रयः आंगिरसाजमीढकाण्वेति, आंगिरसघौरकाण्वेतिवा । रथीतराः हस्तिदाः सिकाह्वायनाः नैतिरक्षयः भैलयः भिलोभायनाः सावहवाः भैक्षवाहाः हेमगवाः वैरूढ्याः विरूपाः अंगुष्ठाः अष्टादंष्ट्राः पृषदश्वाः १५ इत्येतेरथीतराः । तेषांचत्रयः आंगिरसवैरूपराथीतरेति, आंगिरसवैरूपपार्षदश्वेतिवा । अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्वेतिवा । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा । विष्णुवृद्धाः शठाः मरणाः मद्रणाः भद्रणाः भद्रयः बादरायणाः वात्सप्रायणाः सात्यकयः सात्यकायनाः नैतुंद्याः स्तुत्याः

---

१ रावातराः । २ विभंडयः ।

१ कौतयाः । २ भरुडारमणाः ।

भारुण्याः वैहोढाः देवस्थानयः क्षत्रिणाः छत्रिणाः होत्रिणाः पुत्रिणाः जतृणाः वत्रिणाः कर्तृणाः शांबरायणाः औपमीतयः औपगवयः २५ इत्येतेविष्णुवृद्धाः । तेषांत्रयः आंगिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति । मुद्गलाः सात्यमुग्रयः हिरण्यस्तंबयः हंसजिह्वाः देवजिह्वाः आलबालाः विडालादयः आश्यादयः सूनयः छत्रहयाः तारणाः कार्यभासिताः हिरण्याक्षाः दीर्घजंघाः हिरण्यगर्भाः भिंदयः १९ इतिमुद्गलाः । तेषांत्रयः आंगिरसभार्म्यार्श्वमौद्गल्येति, आद्यस्तार्क्ष्य इतिवा । आंगिरसताविमौहल्येतिवा । एषांकेवलांगिरसांस्वस्वगणंहित्वापरस्परंपूर्वैरंगिरोभिश्चविवाहएवसगोत्रत्वाभावाद्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्च । हरितकुत्सयोस्त्वविवाहःपाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् । हरितकुत्सपिंगशंखदर्भभैमगवानामित्याश्वलायनेनसर्वप्रवरसाम्योक्तेरित्याहुः । इतिकेवलांगिरसः ॥ ॥ अथात्रेयाः । तेचत्वारः—अत्रयः गविष्ठिराः वाद्भूतकाः मुद्गलाश्च । अत्रयः भूरयः छांदयः छांदोगेयाः पौषिंका[1]ः मोहलयः सौपालगलाः[2] छागलाः सुतृणबिंदवः[3] भार्गतयः मालरुचः व्यालयः सांबव्यानयः कामर्यानयः दाक्षायः तैदेहाः माथितयः औदालकयः द्रोणभावाः गौरिग्रीवयाः माविष्ठिराः शैशुंपालाः[4] कृष्णात्रेयाः गौरात्रेयाः ऋक्षात्रेयाः नीलात्रेयाः श्वेतात्रेयाः श्यामात्रेयाः महात्रेयाः गालेयाः वालेयाः शौभ्रेयाः वामरथ्याः श्वेतभावाः शौद्रेयाः गोपवनाः कालापचयाः नीलायनाः आनंगयः मानंगयः दौरंगयः सौरंगयः पौरंगयः[5] पुष्पयः सौपुष्पयः साकेतयनाः भारद्वाजायनाः इंद्रातिथयः शांखरयः आहायनाः पवनाशाः किंकिदिवयः

---

१ कौष्यिकाः । २ क्षौपालगलाः । ३ युतृणबिंदवः । ४ शिशुपालाः । ५ गौरंगयः ।

शौनककर्णयः सौभृतयः गौरंग्रीवः[1] कैरंजयः[2] जैत्रायणाः चेकयः बाहुतंत्राः बाहमित्राः जानुकयः पैतंजनाः[3] भागमादनाः सांख्येयाः सारायणाः सौक्तचराः अर्धपथाः गौपन्याः[4] कलजिह्वाः उद्गरग्रीवयः वैडालयः शाकलायनाः गौरणीपथाः बलदाः भागपादाः अर्घ्यायणाः बादर्यायणाः मांगलाः बाहुदंतयः भागलेयः आरुणात्रेयः रुणात्रेयाः दत्तात्रेयाः शैखयः करायणाः नीशायनाः दर्भ्याः कुयादुलाः[5] वामरथाः वैश्वानकयः शोधूलकयः निकलाः ९४ इत्यत्रयः । आद्याः त्रयइति केचित् । तेषांत्रयः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति । गविष्ठिराः दक्षयः भलंदनाः और्णनाभयः चंद्रात्रेयाः बैजवापयः मौजकेशाः पूर्वातिथयः श्यामपुष्पयः शिलंदलयः ब्रह्मपुष्पयःव्याघ्रपुष्पयः सौपुष्पयः कार्ष्णशीकयः हिरण्यपुष्पयः कालासयःकालशीर्षयः प्लक्षयः वलयः घृतयः पार्ष्णयः कुट्टकयाः मैत्राण्याः शिरीषकाः २४ इतिगविष्ठिराः । तेषांत्रयः आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति, आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेतिवा । वाद्भूतकानांत्रयः आत्रेयार्चनानसवाद्भूतकेति । मुद्गलाः शालिसंधयः अर्णवाः बौधाक्षाः वैतवाहः शिरीषयः शालिमताः गौरिताः गोरकयः वाजवताः १० इतिमुद्गलाः । पूर्वातिथयइतिकेचित् । तेषांत्रयः आत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । क्वचित्त्वन्येपंचाम्नाताः अतिथयः वामरथ्याः सुमंगलाः बीजवापाः धनंजयाश्च । आद्यचतुर्णां आत्रेयार्चनानसातिथेति, आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेतिवा । सुमंगलानामत्रिसुमंगलश्यावाश्वेतिवा । धनंजयानां आत्रेयार्चनानसधानंजयेति । वालेयाः हालेयाः कौद्रेयाः शौभ्रेयाः वामरथ्याः गोपवनाः

---

१ सौरग्रीवाः । २ कौरंजयः । ३ न्यंकजनाः । ४ गौयन्याः । ५ वुपादुलाः ।

इत्यत्रेःपुत्रिकापुत्रास्तेषांत्रयः आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्रीणासर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवराच्च इत्यत्रयः ॥ अथविश्वामित्रास्तेदश । कुशिकाः लोहिताः रौक्षकाः कामकायनाः अजाः कताः धनंजयाः अघमर्षणाः पूरणाः इंद्रकौशिकाः इति । कुशिकाः पार्णजंघाः वारक्याः औदलयः माणयः बृहदग्नयः आलवयः आद्यहयः आयद्रव्याः कामंतकाः बद्धकथाः चिकिताः कामकायनाः शालंकायनाः कात्यायनाः[1] लौकाः गौराः सौगंतव्याः यमदूताः आनभिन्नाः तारकायणाः चौवलाः जाबालयः याज्ञवल्क्याः वितंडानुवलयः सौश्रुतयः औपगहनयः उदंपरयः भाष्टग्र्याः[2] श्यामेयाः चैत्रेयाः तालोच्चतराः मयूराः सौमत्याः[3] चित्रतवयाः स्वाँततायनाः[4] मनवः तंतवः मांतवः यक्षाः न्यत्वशब्दाः बाभ्रव्याः कालायाः उत्सरयः देवराताः औलकयः उलूकाः बाभ्रवाः शालाः विशालाः कालवचाः सैंधवायनाः सौरधयः कारीषयः संसृत्याः औलोप्याः पार्योदरयः क्षरयः पडलयः गालवाः वैकृतयः वतंडाः चलशंकचः श्यामायनाः कालाः वालखिल्याः यांजयः[6] सौमेयाः आश्वलायनाः आवाहाः उलूखलाः जैमिनयः सांकृतयाः औधेयाः साक्षयः इतिकुशिकाः । तेषांत्रयः वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । लोहिताः कृतअकयाः चाक्रवर्णायनाः तंतायनाः वासकयः ष्टकाः ६ । इतिलोहिताः । रोहिताइतिकेचित् । अष्टकावातेषांत्रयः वैश्वामित्राष्टकलोहितेति । अंत्ययोर्व्यंत्ययोवावैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेतिवा । द्वौवावैश्वामित्राष्टकेति । रौक्षकाः सोद्वहलाः रेवणाः ३ इतिरौक्षकाः । रेवणावा तेषांत्रयः वैश्वामित्ररौक्षरैवणेति, वैश्वामित्रगाथिनरैवणेतिवा । कामकायनाः देवश्रवसः देवतरसाः श्रोमताः ज्यामकायनाः ५ इति कामकायनाः । श्रौमतावा तेषांत्रयः वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेति । अजाः मार्गमित्राः माधुच्छंदसाइत्यजाः । तेषांत्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजेति । कताः औदुंबरयः शैशिरयः तैकायनाः स्तोकायनाः तार्क्ष्यायनयः कात्यायनयः कराभयः बालकेयाः शालंकायनाः मौंजहायनाः गांगायनयः कालयः वेदायनयः गोदायनयः मोदायनयः भेदायनयः वैनायनयः रामणयः रातकयः मौंजायनयः २१ इतिकताः । तेषांत्रयः वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति । धनंजयाः पार्थिवाः मंदकाः बंधुलाः पाणिलाः चैत्रेयाः परिकुरयः ७ इतिधनंजयाः । तेषांत्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति, वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाघमर्षणेतिवा । अघमर्षणानांत्रयः वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति–पूरणाः वारिधापयंताश्च तेषांद्वौ वैश्वामित्रपौरणेति, वैश्वामित्रदेवरातपौरणेतिवा । इंद्रकौशिकानांद्वौ वैश्वामित्रेंद्रकौशिकेति । क्वचिदन्येप्येकादशोक्ताः । आश्मरथ्याः साहुलाः गाथिनाः वैणवाः हिरण्यरेतसः सुवर्णरेतसः कपोतरेतसः । शालंकायनाः घृतकौशिकाः कथकाः रोहिणा इति । आश्मरथ्याः घोटमुखाः कामुकायनाः कामलायनाः वधुलाः पाणिनयः नेतुलांगुलयः कौशिकाः इत्याश्मरथ्याः । कुशिकाइतिकेचित् । अजाइत्यन्ये । तेषांत्रयः वैश्वामित्राश्वरथ्यवाधुलेति । साहुलाः माहुलाः काहुलाः फागुलाः औमिलाः औदलाः शातातपाः कामलायनाः सातवयः जातवयः १२ इतिसाहुलाः । तेषांत्रयः वैश्वामित्रसाहुलमाहुलेति । गाथिनाः औद्दालकयः उदवासाः रौक्ष्यकाः आज्योद्वलाः रेणुकाः इतिगाथिनाः । रेणवइतिकेचित् । उदवे

---

१ कास्यायताः । २ भाष्टपाः । ३ सौमाः । ४ स्वतततायनाः । ५ औलकेयाः । ६ पांजयः ।

णवोवा हर्यश्वावा। तेषांत्रयः वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति। रेणुवेतिक्वचित्पाठः । वैणवानात्रयः वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति ।
हिरण्यरेतसांद्वौ वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति। सुवर्णरेतसांद्वौ वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति । कपोतरेतसांद्वौ वैश्वामित्रकापोतरे
तसेति । शालंकायनाः शालाक्षाः लोहिताक्षाः लोहिताः जह्नवः इत्येतेशालंकायनाः । कौशिकावा जाह्नवोवा । तेषा
त्रयः वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति। घृतकौशिकानांद्वौ वैश्वामित्रघृतकौशिकेति। कथकाः ऋथकाः आदूद्ययाः उदू
णयाः ४ इतिकथकाः । तेत्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणेति । विश्वामित्रगणानांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्स
प्रवरत्वाच्च इतिविश्वामित्राः ॥ ॥ अथकश्यपाः—तेषांत्रयः निध्रुवाः रेभाः शंडिलाश्च । निध्रुवाः कश्यपाः अष्टांगि
रयः मठराः ऐतिशायनाः आशून्याः वैशिप्राः धूम्राः धूम्रायणाः सौम्याः धर्म्यायणाः स्रौवदक्षाः राग्रायणाः चैवकयः
प्राचर्याः हृद्रोगाः आतपाः पांचायनिकाः प्रेषांतकयः सागकयः माघसरावयः वार्षकयः सैंधवयः सापस्याः ।
आसुरायणाः छागव्याः सौनघः स्थौलकेशयः वार्षकयः औपव्याः लाक्षायणाः क्रोष्टयः जीवनयः स्वाद्रायणाः रोहितायनाः
मितकुंभाः पिंगाक्षयः औडुलयः आरयणाः पौलयः वैकर्णयः कौशितकेयाः धूमलहाणयः सुराः गौरिवायनाः महाच
क्रेयाः पैठीनस्याः पानस्याः विषगणाः दाक्षमाणयः भालंदनाः शांखमित्रेयाः हरित्याजाः मात्स्याः रमणयः साविश्रव
सः वैशंपायनाः स्वैरंकयः कासलयः उल्कायनयः मार्जलायनाः कासकायनाः देवाः होतारः सुचक्रयः खरेभाः अय
स्थूणाः भागुरयः पाथिकयाः गोमयनाः हिरण्यवायाः अग्नयः देवयः सौर्याः मुसलाः आविश्रेण्याः उदलीमंत्रिताः

वैकर्णयः स्थूलबिंदवः आग्रायणाः मौषकाः तंतिकायनाः औपप्रतिमाः साराहरेयाः कौरंजाः चैकेताः मानृत्याः स्वैक
यः भौवनाः चैत्रगाः आहूगायकाः देवयाताः सोमयागाः शत्रुहयः काचायनाःचक्रधर्मिणः महाचक्रधर्मिणः श्रैपयणाः
हार्करयः दाक्षपाणयः हास्तयः दासयः वात्स्यपाणयः हास्तलायणाः आश्ववातायनाः कौसीरकाः खगादाः आग्निश
र्मायणाः कैकसेयाः काश्वहायनाः विहायनाः हस्त्याः सानुश्रुताः हरितायनाः मार्गणगाः सोमश्रुवः ज्ञानराधाः स्यामा
पक्षाः[1] बभ्रवः वाजिवाहायनाः बाह्वकायनाः भौमनयाः गोष्ठायनाः वात्स्यायनाः वाष्टायनाः नागशिरसः शौकयाः
ज्ञानहस्तयः भवनंदयः प्रतिश्रवाः प्रातिथेयाः कैजालयः कांडवायनाः पैलमेलयः चाक्रायणाः कौषीतकाः मारीचाः
कामेयाः नकयः वेलणीवभिक्षयः १४० इतिनिध्रुवाः । तेषांत्रयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति। रेभाणांत्रयः काश्यपाव
त्सारैरैभ्येति । शंडिलाः कोहलाः पावकाः वापिकाः औदमेघाः सौदानवाः सावचसाः कारेयाः कौकंटयः तैक्षिमाहयः
महोदकयः कौशयः मौंजायनाः भाणवंशाः खार्वभायनाः गंगायनाः वात्सभालयः[2] गोभिलाः वेदायनाः वात्स्यायनाः
बहूदरयः भागुरयः खादंतीमुखाः हिरण्यबाहवः नेदेहाः गोमूत्राः वाक्यशठाः जानंधरयः धन्वंतरयः एकखंडाः गर्दभी
मुखाः अजावंशाः तृणबिंदवः कोकिलाः पैप्पलादयः जलंधवाः गोशिलाः शत्रुगायनाः जीमाः पिप्पलाः शिंजाः केशिलाः
मुंचमयूराः वैदानवाः कौवलयः कौरंडजाः उत्तराः सुजातपूराः चेरलाः सुकेतवः कुहकाः बहुपिंडाः हैपुटाः चटायनाः

---

१ यक्षाः । २ वात्सभाषयः ।

महोकौरलयः कुडुलाः मंहलाः मंगलाः धवलाः कैराताः पर्यश्वाः भुजांजलयः परिवारिणः ६३ इतिशंडिलाः । तेषांत्रयः काश्यपावत्सारशांडिल्येति । अंत्यस्थानेदेवलोवाअसितोवा । काश्यपासितदेवलेतिवा । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा । शांडिल्यासितदेवलेतिवा । शांडिल्येतिक्वचित्पाठः । असितदेवलशांडिल्येतिभवदेवः । द्वौवा देवलासितेति । कश्यपानापरस्परमविवाहः । कश्यपस्यत्रियमाणतयासत्तयावानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इतिकाश्यपाः ॥ ॥ अथवसिष्ठाः । तेचत्वारः वसिष्ठाः कुंडिनाः उपमन्यवः पराशराश्च । वसिष्ठाः वैतालकवयः रकयः सारवलाः गौरीश्रवसाः आश्वलायनाः कपिष्ठलाः सौविवृक्षाः व्याघ्रपादाः बाह्यकायनयः गायनयः नयाव्याः जातूकर्ण्याः रौभ्रामयाः कौभोजयः कौलायनाः सुवाहारिताः कांडवृद्धयः सौपवत्सायनाः आलंभायनाः लोमायन्याः स्वस्त्याकर्षिताः पार्ष्णिकायनाः पार्णवल्काः देवनाः गौरव्याः विश्वायनाः वाहकथयः अवकितयः वस्वयाजयाः पूतिमाषाः समवेलाः औपवनाः औपगवाः वैष्णवाः सात्वलायनाः औडुलोमाः गोपायनाः धोवयः पालिसयाः वाग्रथयाः आपस्थूणाः ब्रह्मपुरेयाः स्वस्तिकाः पांडुलयः गोधिलयः मालोहवयः ब्रह्मवलयः चौलयः पौहिश्रवसः याज्ञवल्क्याः रावणेयः मौलयः कौलयः औपलोमाः आश्लायनाः मिथोवलयः चंडालयः गौडिलयः व्यालोहयाः स्यामुनाश्वाः सुपार्चयाः दासव्याः भ्रलिसयाः आर्जनाक्षयः ६५ इतिवसिष्ठाः । तेषामेकः वासिष्ठेति । त्रयोवा वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्विति । कुंडिनाः लोहितायनाः गुग्गुलयः अश्वत्थाः नैकर्णयः औपवस्थाः आश्मरथाः बाहवाः क्रौंक्रोल्याः सांगतिनः कापटवः पेठकाः नवग्रामाः हिरण्याक्षायणाः पैप्पलादयः सौगयोक्षिताः माध्यंदिनाः सोमयक्षयः सौस्थयः धृतयः त्रैश्टंगाः लोभायनाः गोवनाः विधंकषयः मैत्रावरुणाः २५ इतिकुंडिनाः । तेषांत्रयः वासिष्ठमैत्रावरुणकौंडिन्येति । उपमन्यवः औदलयः मांडलेखयः कापिंजलाः जालागताः तपोलोकाः त्रैवर्णाः पार्णगिरयः सादाक्षराः मौलालयः महाकण्वायनाः बालशिखाः औद्वहनायनाः चलायनाः भागवित्तायनाः कुंडोदरायणाः लाक्ष्मणेयाः वाह्यकयः वार्कयः आलवचाः कपिकेशाः शैलालयः शाकधियः दाकायनाः वलेखलाः लंबायनाः ब्रह्मचर्याः शाकोहयाः सरावणाः कण्वायनाः कालाक्षाः दशेरकाः कृष्णाः तरायणाः पालंकायनाः उद्वाहाः कौरव्याः क्रोधिनः मानेयाः[1] ब्रह्मचलयः माशरावत्याः सांख्यायनाः गोरथाः सुहाकाः श्यामयः रास्थेयाः औपलेखयः गोपोदंतयः कौमाराः काडोदरयः चक्रदर्भयः कारपुरयः कौलमयः व्याघ्रायणाः रौक्षहेमयः नाहुलयः बाहुलयः कालपायनाः भागुरायणाः शांकर्याः मुंचकायनाः पाथश्रवसः मारायणाः पादकायनाः स्कंभायनाः धातुहयः भागहयः कौरकृतः कशानयाः ७० इत्युपमन्यवः । तेषांत्रयः वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्विति । आभरद्वसव्येतिक्वचित्पाठः । वासिष्ठभरद्वाजेंद्रप्रमदेतिवा । आद्ययोर्व्यत्ययोवा । पराशराः कांडशयाः वाजयः वाजिमंतयः भौमतायनाः[2] गोवालयः प्रागेहयाः वैकलयः प्लक्षयः कौकुचादयः हार्यश्वयः काल्याः पनयः गोपयः स्वातयः वारुणयः भालुक्याः वांजरयः क्राच्छ्रयनाः क्रैमतयः कृष्णाजिनाः कापिसुखाः स्वाप्यायनयः श्वेतयूपयः पोष्करसादयः गार्ग्यादयः तार्णेयाः श्रौतुहयाः

---

[1] मातेयाः । [2] भैमतायवाः ।

सहचोलयः जेनयाः पार्थेयाः कारुजायनाः कार्ष्ण्यायनाः शोकयः वार्ष्ण्यायनाः कपिश्रोताः स्कंभिन्याः मांडिकाः शानयातयाः पटिकाः वधिकाः तिलपूपयः स्वाल्वायनाः क्षौमयः हर्यावयः शिवयः इषीकहस्ताः ४७ इतिपराशराः । तेषांत्रयः वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति । एषांवसिष्ठानांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इतिवसिष्ठाः ॥ ॥ अथागस्त्याः—तेदश अगस्तयः इध्मवाहाः सांभवाहाः सोमवाहाः यज्ववाहाः दर्भवाहाः सारवाहाः पूर्णमासाः पारणिनः हिमोदकाः पाणिकाश्च । अगस्तयः करंभयः कौशल्याः सुमेधसः सोमयोभुवः गाधरायणाः पुलस्तयः पुलहाः क्रतवः कार्णाटाः महेंद्राः ११ इत्यगस्तयः । तेषांत्रयः आगस्त्यमहेंद्रमायोभुवेति । इध्मवाहाः विशालाद्याः स्फालायनाः औपदहनयः कल्मषाः दंडयः लावणयः लव्याःवरदंडयः वैरणयः सुदोदरयः सौवपथयः शाल्यातयाः मौंजिलतः पाथोहताः हारिग्रीवयः रोहिष्याः मौसलयः सैवराः साभरायणाः कैकर्णायनाः मार्गायणाः आचार्याः शालंकायनयः उपकलाः कामनयः वारिणयः वात्यायनयः क्षौमिनयः लाशयः साकाक्षयः तंडयः लाज्यायनयः हृद्रोगयः प्रादुराक्षसयः पंडोधृताः कुंड्याक्षयः उपकुलाः अर्बुदाः शैवायुधाः परहताः वैल्योरंदयः औकुलाः वैरंडयः गाव्यादयः दामः सौम्यायनाः ब्राह्मण्याः पुत्रयः वाशिषायणाः शारंगराः फाटावचनाः ५२ इतीध्मवाहाः । तेषांत्रयः आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति, दार्ढ्येतिवापाठः एकोवाआगस्त्येति । सांभवाहानां सांभवाहांत्यौ पूर्वावेव एवंसोमवाहानां चतुर्णां तत्तन्नामांत्यौपूर्वावेव

पूर्णमासानां पारणिनाचत्रयः आगस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकाः अक्राः शक्ताः शुक्राः हंसाश्वासाः हेमचर्चयः इतिहिमोदकास्तेषांत्रयः आगस्त्यहैमचर्चिहैमोदकेति । पाणिकाः विमिलयः मामितकलयः पिनायकाः नंदयः अग्नियाः चिलयः इतिपाणिकाः । तेषात्रयः आगस्त्यपैनायकपाणिकेति । अगस्तीनांसर्वेषांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । इत्यगस्तयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथद्विगोत्राः।तेषांत्रयः शौंगशैशिरयः संकृतयः लौगाक्षयश्च । तत्रभारद्वाजाच्छुंगाद्वैश्वामित्रस्यशैशिरेःक्षेत्रेजातः शौंगशैशिरिनामा तद्गोत्राणांपंच । आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौंगशैशिरेति, अंत्यौकात्यात्कीलेतिवा । त्रयोवा आंगिरसकात्यात्कीलेति । आद्योभारद्वाजोवा । एषांविश्वामित्रभारद्वाजाभ्यांनान्वयः। संकृतयः पूतिमाषाः तंडवः शंबवः मौगवाः सैपवनाः जानकयः तैराद्याः रतव्याः ऋषनयः चारायणयः सहयः गांगयः लौक्षयः तालानागहयः भिल्लातयः बिभीतकाः तैलयः परिभवाः वैयाघ्रपद्याः श्रौतायनाः चांद्रायणाः मलकाः शालायनाः आर्षण्याः हारिनिवाः पौलाः आग्नयः २८ इतिसंकृतयस्तेषांत्रयः आंगिरसगौरिवीतिसांकृत्येति । शाक्त्यगौरिवीतिसांकृत्येतिवा । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा । एषांसंकृतीनांवासिष्ठत्वंतावदस्ति । आपस्तंबादिभिर्वसिष्ठगणमध्येपाठात् वासिष्ठशक्तेःपाक्षिकवरणाच्च । आंगिरसत्वमप्यस्ति बौधायनेनकेवलांगिरोमध्येपाठात् आंगिरसप्रवराच्च । तेनैषांसर्वैर्वासिष्ठैरहर्वासिष्ठैर्लौगाक्षिभिश्च सहाविवाहः सगोत्रत्वात् किंचित्प्रवरसाम्याच्च । केवलांगिरोगणैश्चविवाहएव सगोत्रत्वाभावाद्वित्रिप्रवरसाम्याभा

वाच । केचित्तुभरद्वाजान्पठित्वापाठात् भारद्वाज।गिरसत्वमाश्रित्यभरद्वाजानांशौंगशैशिरैःसहाविवाहमाहुः तन्नेच्छंतिवृद्धाः केवलांगिरसांमध्येपाठात् भरद्वाजस्यसत्तयानुवृत्तेः कपिवज्ज्ञापकाभावात् । प्रयोगपारिजातेतुकाश्यपैरेषामविवाहइत्युक्तम् । नव्याश्चकेचिदाहुः तत्रहेतुश्चिंत्यः । लौगाक्षयः दार्भायणाः मैत्रवादयः देहकालेयाः कापुटयः कालयाः कंसपात्राः बालकायनयः नित्यरातादयः औदकयः कौनामयः सौत नयः सैतिकयः अष्टिभेराः निशयः ष्टैषिकयः सौसुखिकयः सैरंध्रयः चौषणायः कालकयः राजवाहयः अनष्टयः भिंगुरयः राजवन्नयः सैरयः खिरोदवाहयः राजसवयः सौरंध्रयः पिंगाक्षयः काकुलयः शाकलयः रावफालयः सैकयः सासुधयः शरद्वंताः औपपत्यकटाः सौतपाः १९ इतिलौगाक्षयः । तेषांत्रयः काश्यपावत्सारवासिष्ठेति, काश्यपावत्सारासितेति, वासिष्ठावत्सारकाश्यपेतिवा । एतेऽहर्वसिष्ठाः नक्तंकश्यपाः । एषांवसिष्ठकश्यपाभ्यांसंकृतिभिश्चाविवाहः सगोत्रत्वात् । कैश्चित्सप्रवरत्वादपि । पारिजातधृतसंग्रहस्मृत्यर्थसारयोस्त्वन्येषडुक्ताः । देवरातानांत्रयः वैश्वामित्रदेवरातौदलेति, एषांजमदग्निविश्वामित्राभ्यामविवाहः । जमदग्निगणस्यापिविश्वामित्रगणस्यच । नदेवरातगोत्रेणविवाहःस्यात्परस्परमितिसंग्रहोक्तेः । बौधायनादिभिर्जामदग्न्येषुदेवरातस्यापठितत्वाज्जामदग्न्यत्वंचिंत्यमितिकेचित् । अन्येतुऔर्वस्यैवमृचीकस्यसत्यवत्यांमहायशाः । जमदग्निस्तपोवीर्यो जज्ञेब्रह्मविदांवरः। मध्यमश्चशुनःशेपःशुनःपुच्छःकनिष्ठकः। इत्युक्त्वा—देवैर्दत्तःशुनःशेपोविश्वामित्रायभार्गवः। देवैर्दत्तःसवैयस्माद्देवरातस्ततोभवदितिहरिवंशेदेवरातस्यजमदग्निसंबंधस्यकथनाज्जामदग्न्यत्वमुपपन्नमित्याहुः । धर्मप्रदीपेतुमातामहैःशुद्धजामदग्न्यैर्देवरातादीनानविवाहइत्युक्तम् । वस्तुतस्तुहरिवंशश्रीभागवतादौभार्गवत्वंतावद्देवरातस्यनिःसंदेहमवगम्यते तन्निर्वाहश्चजामदग्न्यकेवलभार्गवान्यतरत्वेनैववाच्यः । नचतत्साधकोबौधायनादिपाठोस्ति । भवतितुसंग्रहगतादेवरातानांजामदग्न्यैरविवाहोक्तिर्जामदग्न्यत्वसाधिकासतीभार्गवत्वनिर्वाहकरी । यद्यपिजमदग्निभ्रातृत्वंसाक्षान्नजामदग्न्यत्वसाधकं तथापिजमदग्नेर्जामदग्न्यविदेषुमत्स्यपुराणेपाठात्सिद्धम् । जामदग्न्यत्वंतदनुजदेवरातस्यापिजामदग्न्यत्वसाधकत्वं । नह्येकस्मादृषेरुत्पन्नयोर्भिन्नगोत्रत्वप्रवरत्वसंभवः । नचविदांतर्गतजमदग्नेर्देवरातज्येष्ठाभेदेमानाभावः । भार्गवत्वविवाहकसंग्रहस्यैवतन्मानत्वादित्यलम् । धनंजयानांविश्वामित्रमधुच्छंदसधानंजयेति । एषामत्रिविश्वामित्राभ्यामविवाहः । जातूकर्ण्यानांवासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति । एषामत्रिवसिष्ठाभ्यामविवाहः । वामरथ्यादीनांपूर्वोक्तानामत्रिपुत्रिकापुत्राणामत्रिवसिष्ठाभ्यामविवाहः । अत्रिविश्वामित्राभ्यामितिकेचित् । कपिलानांपंच आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति । एषांविश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः । तत्रकपिलस्यविश्वामित्रसंबंधेमानाभावः वैश्वामित्रंदेवरातंप्रकृत्य तस्यैतेकापिलेयबाभ्रवाइतिऐतरेयिब्राह्मणगतकापिलोक्तेर्लिंगविधयामानत्वात् कपिलानांवैश्वामित्रत्वाभावेकापिलानांवैश्वामित्रत्वानुपपत्तेः । कतानांत्रयः वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति, एषांविश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः । एवमिदानींतनानामपिदत्तकादीनांद्वयोरपिपित्रोःसमगोत्रैरविवाहः । यथाहप्रवरमंजरीकारः । एवंपुत्रिकापुत्र

---

१ कवयः ।

दत्तक्रीतादीनामपिद्वयोरपिगोत्रयोरविवाहइति । यत्तुमनुवचनं—गोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्रिमःसुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिंडोव्यपैतिददतःस्वधा इति । तद्दत्तकादेर्जीवतः आर्षेयवरणाभिवादादिषु मृतस्यचश्राद्धदेवतात्वेजनकगोत्रसंबंधनिवृत्त्यर्थं । विवाहस्तुजनकगोत्राया निषिद्धएव । स्वस्यचजनकगोत्रसंबंधाभावेनतस्याःस्वसगोत्रत्वाभावेपिपितृसगोत्रत्वात् । असगोत्राचयापितुरित्यत्रपितृग्रहणस्येदमेवप्रयोजनमितिस्मृतिचंद्रिकादौसूक्तमितिसंक्षेपः । सर्वेषांचद्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वयसंबंधिप्रवरवरणप्रसक्तौव्यवस्थामाहाश्वलायनः—तेषामुभयतःप्रवृणीतैकमितरतोद्वावितरतोद्वौवेतरतस्त्रीनितरतोनहिचतुर्णांप्रवरोस्तिनपंचानामतिप्रवरणं । आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवैश्वामित्रकात्यात्कीलेतीति । विशेषांतरंकात्यायनलौगाक्षीऊचतुः । पूर्वःप्रवरउत्पादयितुरुत्तरःप्रतिग्रहीतुरिति । अतएवनचतुरोवृणीतइतिनिषेधोननित्यानुवादाविति । उक्तंचपारिजाते संग्रहे—द्व्यामुष्यायणकार्येचदत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेप्यनुद्वाह्याःशौंगशैशिरयोर्यथेति । तथानारायणवृत्तौदत्तक्रीतादीनांजनकपालकयोर्गोत्रनिषेधः शौंगशैशिरग्रहणस्यप्रदर्शनार्थत्वादिति । तथाच—क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रेबीजिनेयत्प्रदीयते । तस्येहभागिनौदृष्टौबीजीक्षेत्रिकएवच । फलंत्वनभिसंधायक्षेत्रिणाबीजिनातथा । [1]अत्रेत्यपक्षेऽत्रिणामर्थोबीजाद्योनिर्बलीयसीतिमनूक्तेः । क्षेत्रजस्याभिसंधिनैवद्व्यामुष्यायणत्वं तथादत्तकादिष्वपीत्यत्रमानमस्ति सर्वेषांतत्वेतूक्तग्रंथाएवेत्यलम् । इतिद्विगोत्राः ॥ ॥ अथक्षत्रियवैश्यानां । क्षत्रियाणांमनुगोत्रं मानवैलपौरूरवसेतिप्रवराः । वैश्यानां भलंदनगोत्रं भालंदनवात्सप्रमांकिलेतिप्रवराः । यद्वापुरोहितप्रवराएवतेषामितिपक्षद्वयंसूत्रकारैरुक्तम् । मिताक्षराकारादयस्त्वंत्यपक्षमेवस्वीचक्रिरे । तत्रहेतुः मन्वादौअगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वरूपगोत्रलक्षणाभावात् । प्रवरमंजरीकारस्तुतयोरेकरूपगोत्रप्रवरत्वेसर्वेषांपरस्परमविवाहप्रसंगइतिहेतुमाह । तस्मात्पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेतिराजर्षिवरणस्यचाभिषिक्तविषयत्वंराज्ञामित्यर्थः । नक्षत्रियाणामितितद्गोत्रेत्यत्रचतच्छब्देनपुरोहितपरामर्शः । तस्यैवमुख्यगोत्रसंभवाच्छास्त्रांतरसंवादलाभाच्चेतिसर्वथैवसिद्धमेतत् । विवाहेक्षत्रियवैश्यानांपौरोहित्यप्रवरैक्यप्रयुक्तएवनिषेधइति बहवः । वस्तुतस्तु पौरोहित्यात्राजविशांराजर्षीन्वाराज्ञांसर्वेषांमानवेतिसंशयेइतिसूत्रंदृष्ट्वाप्रथमभागोयेनमिताक्षराकारेणलिखितःसकथमेवंवदेत् । यद्यपिप्रातिस्विकगोत्राभावात्प्रवराभावः । तथापिपुरोहितगोत्रप्रवरौवेदितव्याविततस्यैवसूत्रस्यवाक्यशेषेप्रातिस्विकप्रवरदर्शनात् । अतोलक्षण्यांस्त्रियमुद्वहेदितिविवाहाधिकारात्तन्निर्णयोपयोगिनां पौरोहित्यान्यप्रवराणामभावस्तदभिप्रेतइतिगम्यते । तथाचस्मृत्यर्थसारे—गुरोःसगोत्रप्रवरानोद्वाह्याक्षत्रविट्जनैरिति । कर्मणितुवरणादौभवतुविकल्पः । उक्तसूत्रस्यकर्माधिकारप्रवृत्तेःसोपिव्यवस्थितः । येषांकुलेयादृशंवरणमागतंतथैवकर्तुमुचितमितिविप्रेष्वपिव्यवस्थादर्शनात् । अभिषिक्तराज्ञस्तुपौरोहित्यानांराजर्षिभिःसमुच्चयः । क्षत्रियवैश्ययोःपौरोहित्यात्राजर्षीन्वेतिसत्याषाढसूत्रव्याख्यावसरेशबरस्वामिनायथोक्तं—वाशब्दःसमुच्चये । कुतःराजन्ये अतिज्ञापनार्थं तद्गोत्रपरिणयनप्रतिषेधार्थमिति । गतश्रीप्रदर्शनार्थवचसीवराजन्यशब्दोत्राभिषिक्तपरः । अतिशब्दश्चनपंचातिवृणीतेइत्यत्रप्रसि

---

[1] प्रत्यक्षमितिमनुस्मृतिः ।

द्वपंचाधिकनिषेधप्रतिप्रसवार्थः समुच्चयेतदवश्यंभावात् । उक्तंचतेनैव—प्रवराध्यायांत्यस्याथराजर्षयोमानवैलपौरूरवसेतिसूत्रस्यव्याख्यावसरेपि उक्तसमुच्चयांतर्गते[1]विशेषोयमितिदिक् । अथगोत्राज्ञानेउपनेताचार्यस्तद्गोत्रप्रवरैरेवकर्माणिविवाहाविवाहौच । अथासंप्रज्ञातबंधुमाचार्यामुष्यायणमनुब्रवीताचार्यप्रवरंवृणीतेतिबौधायनवचनात् । आचार्यगोत्राज्ञानेतु—आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तुद्विजःस्वयम् । दत्वात्मानंतुकस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरोभवेदिति । यत्तु गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमिष्यतेइति तदाचार्यगोत्राज्ञानेसत्येवविवाहातिरिक्तविषयमितिवृद्धाः॥ ॥ अथमातृगोत्रनिर्णयः । मातुलस्यसुतामूढ्वामातृगोत्रांतथैवच । समानप्रवरांचैवत्यक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिमातृगोत्रायाविवाहोनिषिद्धः । यद्यप्येकगोत्रत्वंसदृशगोत्रत्वंचेतिद्विविधसगोत्रत्वमुक्तम् तथापिमातुर्गोत्रैक्यमेववर्ज्यम् । मातुर्गोत्रंगोत्रंयस्यास्तामितिव्याख्यानेनतस्यैवप्रतीतेः । मातुश्चगोत्रद्वयम्—प्राग्विवाहात्पितृगोत्रं ऊर्ध्वंभर्तृगोत्रं । स्वगोत्राद्भ्रश्यतेनारीविवाहात्सप्तमेपदे । एकत्वंसागताभर्तुःपिंडेगोत्रेचसूतकेइतिवचनात् । पितुर्गोत्रस्यस्वोत्पत्तिदशायामनुवृत्त्यास्वगोत्रत्वेनैवनिषेधः । तेनपरिशेषान्मातृगोत्रपदेनमातामहसगोत्रस्यैवनिषेधः । तस्यस्वोत्पत्तिदशायामनुवर्तमानस्यसगोत्रत्वप्रयोजकत्वाभावात् । अतएवपुत्रिकायांगांधर्वविवाहोढायांचदानाभावेनपितृगोत्रसंबंधस्यानिवृत्तेः स्वोत्पत्तिदशायामनुवृत्त्यातस्यस्वगोत्रत्वादेवनिषेधः ब्राह्मादिविवाहोढायांतुपितृगोत्रसंबंधनिवृत्तावपिभूतपूर्वगत्यामातामहगोत्रस्यैवमातृगोत्रत्वेननिषेधः ।

---

[1] गंतेतिशेषोयंदिक्, गंतेतिशब्दोयंदिक्, गतेतिदिक् ।

परिशेषात् एवंचपुत्रिकागांधर्वादिविवाहोढासुतानांसर्वेषामातृगोत्रंवर्ज्यं ब्राह्मादिविवाहोढासुतानासर्वेषांमातृगोत्रत्वंनवर्ज्यं किंतुमाध्यंदिनीयानामेव । मातृगोत्रंमाध्यंदिनीयानामितिसत्याषाढोक्तेः । शिष्टाचारोप्येवमेव । केचित्त्वस्यवचनस्यनिर्मूलत्वात्सर्वेषांमातृगोत्रवर्जनंयुक्तमिति । युक्तंतुशिष्टाचारसहकृतवचनान्माध्यंदिनानामेवतद्वर्जनं निर्मूलत्ववचनंतुप्रामाणिकानांनयुक्तंपराक्रांतंचात्रसूरिभिरित्युपरम्यते ॥ कृत्स्नक्ष्मातलवर्तिपंडितजनालंकारचूडामणिर्गोदातीरजनिर्गुणोच्चयखनिर्नाम्नापदेवोग्रणीः । तत्सूनोरिहजीवदेवकृतिनःसद्धर्मशास्त्रेकृतौगोत्राणांप्रवरैःसहेयमभवन्निर्णीतिरीशार्पणं १ । इतिगोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ ॥ एवंभार्यात्वप्रतिबंधकानिसापिंड्यसगोत्रत्वसप्रवरत्वानिनिरूपितानि । विज्ञानेश्वरः—सपिंडासुसमानगोत्रासुसमानप्रवरासुभार्यात्वमेवनोत्पद्यते। रोगिण्यादिषुभार्यात्वेउत्पन्नेपिदृष्टविरोधइति। इदमुपलक्षणंभार्यात्वोत्पत्तावपि । अदृष्टदोषांतरप्रयोजकानिसंत्यन्यानि । यथाहनारदः—प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मिन्दुहितृद्वयम् । नचैकजन्ययोःपुंसोरेकजन्येतुकन्यकेइति । स्वकन्यायस्यपुत्रायदत्तातत्कन्यकायाः स्वपुत्रेणपरिणयनंप्रत्युद्वाहः । अत्रोत्तरार्धगतनिषेधापवादःपारिजातेस्मृत्यंतरे—एकोदरीकरतलग्रहणंयदिस्यादेकोदरस्यवरयोःकुलनाशनंच । एकाब्दकेतुविधवाभवतीहकन्यानद्यंतरेतुशुभदंपृथुशैलरोधइति । विवाहास्त्वेकजातानामेकस्मिन्नुदयेकुले । नाशंकरोत्येकवर्षेस्यादेकाविधवातयोरिति । उदयोलग्नम् । पारिजातेगर्गः—भ्रात्रोर्युगेस्वसृयुगेभ्रातृस्वसृयुगेतथा । नजातुमंगलंकुर्यादेकस्मिन्मंडपेहनि । पुत्रीपरिणयादूर्ध्वंयावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्र्यंतरस्यकुर्वीतनोद्वाहमितिसूरयइति । एतद्वचनद्वयंभिन्न

मातृकविषयमितिपारिजाते । ज्योतिर्निबंधेचैवं । सामान्यप्रवृत्तमपि—एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरेयदि । विवाहोनैवकुर्वीतकुर्वंतिमुनयोन्यथेतिसारावलीवचनेनसमानोदरप्रसूतविषयनिषेधस्यप्राप्तत्वात्तद्भिन्नविषयंभवतीतितदाशयः । उद्वाह्यपुत्रींनपिताविदध्यात्पुत्र्यंतरस्यो[1]द्वहनंहिजातु । यावच्चतुर्थीदिनमत्रसर्वंसमाप्यचान्योद्वहनंविदध्यादितिकपर्दिवचोप्येवंभिन्नोदरविषयम् । अत्रेतिचतुर्थीदिनइत्यर्थः । यत्तुज्योतिर्निबंधेमेधातिथिः—पृथङ्मातृजयोःकार्योविवाहश्चैकवासरे । एकस्मिन्मंडपेकार्यःपृथग्वेदिकयोस्तथा । पुष्पपट्टिकयोःकार्यंदर्शनंनशिरःस्थयोः । भगिनीभ्यामुभाभ्यांचयावत्ससप्तपदीभवेदिति। तत्कर्तृकभेदाभिप्रायम् । कार्यइतिकर्मप्रत्ययेद्वाभ्यांत्रिभिरित्यन्वयसंभवात् । उदाहृतगर्गवाक्ययोः कपर्दिवाक्येचैवंकर्तारंप्रतिनिषेधोज्ञाप्यते कुर्यात् कुर्वीत नपिताविदध्यादितिशब्दैस्तथैवप्रतीतेः । अतश्च द्वाभ्यांकर्तृभ्यांएकस्मिन्नपिलग्नेएकस्मिन्नपिगृहेभिन्नोदरयोर्विवाहःकार्यः । भिन्नकर्तृकत्वेनैवमंडपदेवप्रतिष्ठादिभेदःप्रतीयते । एकः कर्तातुदिनचतुष्टयेनपूर्वंविवाहंसमाप्योत्तरंकुर्यात् । अतिसंकटेत्वेकस्मिन्नपिदिनेमंडपदेवताप्रतिष्ठाद्यभेदेपिगृहभेदेनवेतिव्यवस्थाबोध्या । वक्ष्यमाणवसिष्ठवाक्योत्तरार्धस्यभिन्नोदरसाधारणत्वात् । मदनरत्नेनारदः—मातृयज्ञक्रियापूर्वंज्येष्ठंकृत्वातुमंगलम् । ऋतुत्रयंपुनर्यावन्नकुर्याल्लघुमंगलम् । एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः । नसमानक्रियांकुर्यात्मातृभेदेविधीयतेइति । ऋतुत्रयस्यमध्येचेदन्याब्दस्यप्रवेशनम् । तदाह्येकोदरस्यापिविवाहस्तुप्रशस्यते । अत्रत्यतुशब्देनविवाहभिन्नमेकोदरविषयंमंगलद्वयमब्दभेदेनभवतीतिज्ञाप्यते। तत्रैवमिहिरस्तु—पुत्रोपनयनादूर्ध्वंषण्मासाभ्यंतरेतथा । पुत्र्युद्वाहंनकुर्वीतविवाहाद्व्रतबंधनम् । यमयोस्तु—एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा । कर्तव्यंमंगलंस्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति । तथामदनरत्नेवसिष्ठः—द्विशोभनंत्वेकगृहेपिनेष्टंशुभंतुपश्चान्नवभिर्दिनैस्तु। आवश्यकंशोभनमुत्सवोवाद्वारेथवाचार्यविभेदतोवेति । एकोदरप्रसूतानांनाग्निकार्यत्रयंभवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानांनेतिशातातपोब्रवीदितिशातातपग्रहणेभिन्नोदरविषयाग्नित्रयनिषेधस्यानित्यताज्ञाप्यते । गृह्यपरिशिष्टे—अविरुद्धसंबंधामुपयच्छेतेत्युपक्रम्य विरुद्धसंबंधायथाभार्यास्वसुर्दुहितापितृव्यपत्नीस्वसाचेतीत्थमूह्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथविवाहकालः । आश्वलायनः—उदगयनआपूर्यमाणपक्षेकल्याणेनक्षत्रेचौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाःसार्वकालमेकेविवाहमिति । कल्याणनक्षत्रंज्योतिःशास्त्राविरुद्धमितिवृत्तिकृत् । पुण्यनक्षत्रेदारान्कुर्वीतेतिछंदोगसूत्रेनक्षत्रग्रहणात्तिथ्याद्यपेक्षयानक्षत्रमावश्यकमितितद्भाष्ये । विवाहोदिवाकार्यः रात्रावपिकेचित्कुर्वंतितत्रकारणंनविद्मइतिजयंतः । हेमाद्रौतुदेवलः—राहुदर्शनसंक्रांतौविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकंकुर्युर्निशिकाम्यव्रतेषुचेति । वृद्धवसिष्ठः—ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रादौप्रसवेषुच । दानंनैमित्तिकंज्ञेयंरात्रावपितदिष्यतइति रात्रावपिकन्यादानमुक्तम् । अन्यत्रापिसुमंतुः—ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषुच । श्रवणेचेतिहासस्यरात्रौदानंप्रशस्यतेइति । निर्णयामृते—अर्कार्किभूमिपुत्राणांदिनेषुकलहप्रियेतिदिनग्रहणाद्रात्रौविवाहेनदोषइत्युक्तमितिरात्रावपिविवाहसिद्धिः । मदनरत्नेनारदः—

---

[1] द्वहनंकदापि ।

युग्मेब्देजन्मतःस्त्रीणांप्रीतिदंपाणिपीडनम् । एतत्पुंसामयुग्मेब्देव्यत्ययेनाशक्तयोरिति । पारिजातेयमः—दद्याद्गुणवतेकन्यांनग्निकामविशंकितइति । अस्यामवस्थायांशंकाप्रसक्तिंवदन् अष्टमवर्षपर्यंतोगर्भपंचमप्रभृतिःकन्याविवाहेउचितःकालस्त्रीणामुपनयनस्थानापन्नोविवाहइतितदुचितोघयोवस्थायांविवाहस्योचितत्वात् । अतस्तत्रविवाहेशंकानेतिदर्शयति । षड्वर्षोत्तरंतुप्रशस्ततरःकालः—षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंततः । सोमोभुंक्तेततस्तद्वद्गंधर्वश्चतथानलइतिज्योतिर्निबंधोदाहृतवचनात् । हेमाद्रौवात्स्यः—माघेमासेभवेदूढाकन्यासौभाग्यसंयुता । फाल्गुनोढाभवेत्साध्वीवैशाखेपुत्रिणीभवेत् । धर्मयुक्ताभवेज्ज्येष्ठेधनिनीकार्तिकेभवेत् । देवपूजारतानित्यंमासेस्यात्सोमदेवतइति । धनिनीस्वातंत्र्येणधनसंग्रहवती । नित्यमितिभर्त्रादिशुश्रूषाव्यावृत्तिःसूचिता । सोमदेवतोमार्गशीर्षः । अतएवमदनरत्नेनारदः—माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभप्रदाः । मध्यमःकार्तिकोमार्गशीर्षोवैनिंदिताःपरइति । यत्तुतत्रैवभरद्वाजवचनं—माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढमृगाह्वयाः । षडेतेपूजितामासाश्चातुर्वर्ण्यस्यनित्यशइति । अत्रविहितप्रतिषिद्धानामाषाढादीनांदेशभेदेनव्यवस्थेतिमदनरत्ने । वसिष्ठस्तु—पौषेपिकुर्यान्मकरस्थितेर्केचैत्रेभवेन्मेषगतोयदास्यात् । प्रशस्तमाषाढकृतंविवाहंवदंतिगर्गामिथुनस्थितेर्केइति। यद्यपि—ज्येष्ठमासाद्यगर्भस्यशुभंवर्ज्यंस्त्रियाअपिइतिनिषेधोस्तितथापिवधूवरयोरन्यतरज्येष्ठत्वेनदोषः । ज्येष्ठस्यज्येष्ठकन्यायाविवाहोनप्रशस्यते । तयोरन्यतरेज्येष्ठेज्येष्ठोमासःप्रशस्यते । द्वौज्येष्ठौमध्यमौप्रोक्तावेकज्येष्ठंसुखावहम् । ज्येष्ठत्रयंनकुर्वीतविवाहेसर्वसंमतमितिमिहिरोक्तेः । तथाकृत्तिकास्थरवेरतिक्रमेपिनदोषः । कृत्तिकास्थरविंत्यक्त्वाज्येष्ठेज्येष्ठस्यकारयेदितिसंग्रहोक्तेः । यत्तुसार्वकालवचनंतदासुराद्यधर्म्यविवाहविषयमितिमदनरत्ने । आश्वलायनसूत्रवृत्तिभाष्यकर्तारौतुप्रत्यासन्नर्तुकालायाविवाहविषयमित्यूचतुः । इतिमासाः ॥ ॥

अथतिथयः । भारद्वाजः—प्रतिपद्दुःखजननीद्वितीयाप्रीतिवर्धनी । सौभाग्यदातृतीयास्याच्चतुर्थीचार्थनाशिनी । पंचम्यांसुखवित्तानिषष्ठीविघ्नप्रदायिनी । विद्याशीलसुखाप्तिःस्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी । नवमीशोकफलदाआनंदोदशमीदिने । सुखदैकादशीज्ञेयासफलाद्वादशीस्मृता । मानपुत्रौत्रयोदश्यांचतुर्दशीतुदोषदा । फलंबहुविधंपंचदश्यांचैवविशेषतइति । पंचदशीपूर्णमासी । विवाहमारभ्यचतुर्थिमध्येश्राद्धंदिनंदर्शदिनंयदिस्यात् । वैधव्यमाप्नोतितदाशुकन्याजीवेत्पतिश्चेदनपत्यतास्यादितिज्योतिर्निबंधवचसाऽमायांविवाहभावनांतर्भावनिषेधेनतत्रसुतरांविवाहनिषेधसिद्धेःश्राद्धंतद्युक्तंदिनमितिविवाहमध्येश्राद्धस्यैवनिषेधः नतुतद्रहिततत्तिथिमात्रस्य । (विवाहमध्येयदिचेत्क्षयाहस्तत्रास्यमुख्याः पितरोनयांति)। वृत्तेविवाहेपरतस्तुकुर्याच्छ्राद्धंस्वधाभिर्नतुदूषयेत्तमितिशास्त्रांतरस्यनिर्विषयत्वापातात् । दर्शदिनमितिस्वरूपेणतिथिनिषेधः । तथासत्येवपृथग्ग्रहणस्यसार्थकत्वात् । प्रेतश्राद्धसपिंडीकरणानुमासिकानांतुविवाहादिनिमित्तकवृद्धिपूर्वकालप्रमीतविषयाणांप्राप्तकालानांकालेनुष्ठानेनअप्राप्तकालानामपकृष्यानुष्ठानेनचप्रेतस्यचतुःपुरुषपर्यंतंसापिंडानांवृद्धिश्राद्धविशिष्टतत्कर्मस्वधिकारः । प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थंततःपुंसिपंचमेशुभदंभवेदितिमेधातिथिवचनात् । अतएव—प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसपिंडीकरणंतथा । अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुंनांदीमुखंद्विजइति

हेमाद्रिलिखितशाठ्यायंनिवचसोपितावत्सपिंडविषयत्वं प्राप्तकालप्रेतकर्मणांयावतःपुरुषान्प्रतिनादीमुखानुरोधेनावश्य
कर्तव्यताविहितातावतःप्रत्येवापकर्षविधावपिशब्दसामंजस्यात्। सपिंडीकरणस्यसत्यपिप्रेतश्राद्धत्वेआहिताग्न्यादिविषय
त्वेनव्यवस्थापितत्रिपक्षादिकालबाधेनाप्यपकर्षसिद्ध्यर्थंपृथग्ग्रहणम् । एवंच—सपिंडीकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि ।
पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तरनिषेधनादितिस्मृत्यंतरमपितावत्पुरुषविषयमेव। पुनरपीत्युक्तेतान्प्रत्येवसंभवात्। यद्यपिकेचि
दभियुक्ता नांदीश्राद्धनिमित्तोयमपकर्षोऽसपिंडीकृतानांतत्रदेवतात्वासंभवात् अतःस्वपितृदेवत्यनांदीश्राद्धांगकेसंस्का
र्येपितृदेवत्यतदंगकेवोपनयनादौ शास्त्रनियुक्तेनपुंसास्वपितुःसंस्कार्येपितुर्वासपिंडीकरणोपस्थितौविहितकालात्प्रागपि
षोडशश्राद्धैःसहापकृष्यसपिंडीकरणंकार्यमितिविधीयते नतुसपिंडकर्तृकनांदीश्राद्धानुरोधेननांदीश्राद्धसंबद्धदेवत्यसपिं
डीकरणस्याप्यपकर्षःशास्त्रार्थइत्याहुः । तथापिनेत्थंस्वीकर्तुमुचितं मेधातिथिवचनविरोधात् संस्कार्यपित्राद्युद्देश्यनांदी
श्राद्धांगकोपनयनाच्चतुर्थपुरुषादूर्ध्वमपिसंभाव्यते । असपिंडीकृतानांचदेवतात्वासंभवस्तत्रापिसमइतिकथंनापकर्षः ।
अतआचतुर्थमित्यनुपपन्नं। इतितिथयः ॥ ॥ अथनक्षत्राणि। कात्यायनः—उदगयनआपूर्यमाणपक्षेपुण्याहेकुमार्याः
पाणिंगृह्णीयादित्युपक्रम्य त्रिषूत्तरादिषुस्वातौमृगशिरसिरोहिण्यांचेति उत्तराहस्तचित्राइतित्रीणि तथाउत्तरा
षाढाश्रवणधनिष्ठाइतित्रीणि उत्तराप्रोष्ठपदारेवत्यश्विन्यइतित्रीणीतिव्याचष्टेहरिहरः । यद्यप्याश्वलायनेनविवाहकाल
नियममुक्त्वा अलंकृत्यकन्यामुदकपूर्वांदद्यादेषब्राह्मोविवाहइत्युक्तेर्विवाहपदार्थे दानेएवपुण्यनक्षत्रादिनियमःप्रतीयते

तथापिकात्यायनेनपाणिग्रहेनियमविधानात्तदंतंकर्मसुमुहूर्तेकार्यम् । अतएवपारिजातेबृहस्पतिरप्यन्यनक्षत्रविधिंवदन्ना
ह—सौम्यपैतृकहस्ताश्वमैत्रमूलाश्विवायवः । त्रीण्युत्तराणिपौष्णंचरोहिणीचशुभप्रदाः । अन्याश्चसर्वावर्ज्याःस्युस्ताराः
पाणिग्रहेसदेति। हेमाद्रावपि—हस्तोत्तराणिवायव्यंमैत्रंमूलंचरेवती। रोहिणीसौम्यपित्र्येचशुभंपाणिग्रहेसदेति। विहिते
ष्वपिग्रहविशेषाक्रमणेननक्षत्रेषुनिषेधंतदपवादंचपारिजातेबृहस्पतिवसिष्ठावूचतुः—वत्सरेणतदर्धेनतस्याप्यर्धेनयांतिये।
मंदजीवकुजैर्दग्धाराशयःपूर्वजंगुणमिति। राहुकेतुविमुक्तंयद्ग्रहचक्रनिपीडितम्। वत्सरार्धेनशुद्ध्येतग्रहयुद्धयुतंचभमिति।
यस्मिन्भेऽस्तमयंयांतिग्रहास्तद्भंत्रिमासतः। शुद्धत्वमुपयातीतिवज्रिन्पद्मासनोदितमितिच । चंद्रशुक्रसमायोगादुडूनि
शुभतामियुः। ग्रहयुक्तेतुनक्षत्रेतदैवयदिचंद्रमाः । तयोर्मध्येत्रजन्पीडांदोषान्सर्वान्व्यपोहतीतिच । इतिनक्षत्राणि ॥
अथवासरादिनृसिंहः—बुधशुक्रेंदुजीवानांवारेषुशुभदंभवेत्। शुभानामंशकंश्रेष्ठवर्गादिचविवाहकइति। मदनरत्नेगर्गः—
चंद्रताराबलंमुख्यंदंपत्योःपाणिपीडने। मुख्यंगुरुबलंवध्वावरस्येष्टंरवेर्बलम्॥ विवाहेमुख्यकालेतयोर्बलालाभेपूजाकार्या।
विवाहेबलमावश्यंदंपत्योर्गुरुसूर्ययोः। चेत्पूजांयत्नतःकुर्याद्दुर्बलप्रदतातयोरितितत्रैवनारदवचनात्। चेदित्यस्यदुर्बलेत्यत्रा
न्वयः। गुरुपूजाप्रकारउपनयनप्रकरणएवोक्तइतिनेहोच्यते। रवेरपिपूजाग्रहमखरीत्याद्रष्टव्या। उक्तानुक्तकालसंग्रहार्थः
श्लोकःश्रीधरीये—अर्केकर्कटकन्यकाघटधनुर्युक्तेभृगौमंत्रिणिस्फीतज्योतिषिशीतरोचिषिनवोद्रिक्तेविरिक्तेतिथौ। रोहि
ण्युत्तररेवतीपितृमरुन्मित्रेंदुहस्तासुरेष्वारार्कार्किजवासरादिरहितेषूद्वाहकर्मारभेदिति । मंत्रीगुरुः । स्फीतज्योतिषीत्य

स्यमध्यमणिन्यायेनोभयतोन्वयः । भृगुमंत्रिणोरनेनविशेषणेनास्तबाल्यादिनिषिध्यते । शीतरोचिश्चंद्रः । नवोद्रिक्तइति तद्विशेषणेनशुक्लपक्षविधिः । पूर्वविशेषणेनतत्रापिषष्ठ्यादेःप्राशस्त्यं । अनेनैवकृष्णपक्षनिषेधस्तत्रापिपंचम्यंतस्यननिषेध इतिचज्ञाप्यते । तत्रस्फीतज्योतिष्ट्वाचंद्रस्यपूर्वोदाहृतशास्त्रांतराच्चविरिक्तइतिउक्तविहितकालेपिरिक्तानिषेधः । पितरो मघाः मरुतःस्वाती मित्रोनुराधाः इंदुर्मृगः आसुरंमूलम् आरोभौमः अर्कजःशनिः आदिशब्देनविष्टिव्यतीपातवैधृत्यादि निषेधाःसंगृह्यंते । सिंहस्थेमकरस्थेगुरौनिषेधप्रतिप्रसवव्यवस्थाचसंवत्सरकृत्यकौस्तुभेबार्हस्पत्यवत्सरदीधितौद्रष्टव्या । जन्ममासादेर्निषेधप्रतिप्रसवयोर्व्यवस्थोपनयनाधिकारएवोक्तेतिनेहोच्यते । एवंक्षयपक्षक्षयमासक्षयवत्सराणामपिविवाहेनिषेधः । तत्रक्षयपक्षः चंडेश्वरीये—त्रयोदशदिनेपक्षेविवाहादिनकारयेत् । गर्गादिमुनयःप्राहुःकृतेमृत्युस्तदा भवेत् । मृत्युर्विवाहेदंपत्योः । आदिपदोपात्तचौलादौशिशोः । ज्योतिर्निबंधे—उपनयनंपरिणयनंवेश्मारंभादिपुण्यकर्माणि । यात्रांद्विक्षयपक्षेकुर्यान्नजिजीविषुःपुरुषः । मदनरत्ने—पक्षस्यमध्येद्वितिथीपतेतांतदाभवेद्रौरवकालयोगः । पक्षेविनष्टेसकलंविनष्टमित्याहुराचार्यवराःसमस्ताः । त्रयोदशदिनेपक्षेनूनंसंहरतेजगत् । अपिवर्षसहस्रेणकालयोगः प्रकीर्तितइति । तत्रपक्षस्यचांद्रदिनात्मकतिथिसमूहात्मकत्वात्पक्षपदसमभिव्याहारवशेनदिनपदंचांद्रदिनपरं दिनेशदर्शनंदिनमितिचप्रसिद्धेस्तद्रहितक्षीणतिथ्योरदिनत्वमभिप्रेत्यतद्वदवशिष्टत्रयोदशतिथ्यात्मकानिदिनानियस्मिन्निति व्युत्पत्त्यात्रयोदशदिनत्वंपक्षस्यबोध्यम् । एवंचपक्षांतर्गतयोःकयोरपितिथ्योःक्षयेणतत्प्रसंगेऽपि पक्षस्यमध्येद्वितिथीपतेतामितिवचनेपक्षइतिसप्तम्यप्रयोगेण मध्यपदप्रयोगेण आरंभसमाप्तित्वेनाभिप्रेतेप्रतिपत्पंचदश्यौनक्षयंयत्रगच्छतः तद्भिन्नयोःकयोश्चित्तिथ्योःक्षयेणसपक्षोनिंद्यत्वेनाभिप्रेतइतिगम्यते । नचप्रतिपदःक्षयेद्वितीयामारभ्यविशेष्यपक्षस्यापि संभवइतिकृतबुद्धयएवविदांकुर्वंतु । अतएवभीष्मपर्वणि उत्पातप्रदर्शनेनयुद्धंनिवारयिष्यतोव्यासस्यधृतराष्ट्रंप्रत्युक्तिः खरागोषुप्रजायंतेइत्यादिग्रंथे—चतुर्दशींपंचदशींभूतपूर्वांचषोडशीम् । इमांचनाभिजानेऽहममावास्यांत्रयोदशीमिति । एकतिथिवृद्ध्याषोडशींतत्क्षयेणचतुर्दशींक्षयवृद्ध्यभावेपंचदशीममावास्यांपूर्वंभूतामभिजाने । इमांयुद्धकालेसंनिहितांतिथिद्वयक्षयेणत्रयोदशींपूर्वकालेभूतांनाभिजाने । एषामहानुत्पातइत्याशयः । एवंचपूर्वार्धेचतुर्दशीत्वादेःप्रतिपन्निरूपितत्वात्तत्प्रायपाठात्रयोदशीत्वमपिप्रतिपन्निरूपितम् । तच्चतदैवघटते यदिप्रतिपत्पंचदश्योर्नक्षयः । अस्तिचमौसलेपिभगवदुक्तिः—त्रयोदशीपंचदशीकृतेयंराहुणापुरा । तदाचभारतेयुद्धेप्राप्ताचाद्यक्षयायनइति । अत्रापियापंचदशीसात्रयोदशीतिप्रकृतामावास्याविषयोक्त्योर्निरूपकैक्यावश्यंभावात्प्रतिपत्पंचदशीभिन्नयोरेवतिथ्योःक्षयेणक्षयपक्षोनान्यथेतिसिद्धम् । इतिक्षयपक्षनिर्णयः ॥ ॥ तथाक्षयमासोपिनिषिद्धः—काम्यादिष्वखिलेषुकर्मसुपरित्याज्यौक्षयाख्योत्तरासंक्रांतीइतिदीपिकोक्तेः । तन्निर्णयश्चांद्राब्दकौस्तुभेउक्तइतिनेहोच्यते । तथाक्षयसंवत्सरोनिषिद्धः । विवाहानुवृत्तौमदनरत्नेलल्लः—अतिचारगतोजीवस्तंराशिंनैतिचेद्यदि । लुप्तःसंवत्सरोज्ञेयःसर्वकर्मबहिष्कृतइति । पूर्वराशिशेषमतिक्रम्यराश्यंतरसंचारोऽतिचारः तंप्राप्तोगुरुःपुनस्तंराशिंयदिनैतितदालुप्तःसंवत्सरःसर्वधर्मबहिष्कृतोज्ञेयइत्याशयः । एवंचपूर्वनि

मित्तेसत्यपिसंवत्सरक्षयःपाक्षिकइत्युक्तंभवति । तथाचविवृतंतेनैव—यदातिचारंसुरराजमंत्रीकरोतिगोवृश्चिकमीनसंस्थः । नायात्यसौयद्यपिपूर्वराशिंशुभायपाणिग्रहणंवसिष्ठः । मेषेवृषेमीनकुंभेयद्यतीचारगोगुरुः । नतत्रकालेलोपःस्यादित्याहगालवोमुनिरिति । इतिक्षयसंवत्सरनिर्णयः ॥ ॥ यश्चमाधवीयादौ—प्रारंभात्प्राग्विवाहस्यमातायदिरजस्वला । निवृत्तिस्तस्यकर्तव्यासहत्वश्रुतिचोदनादितिनिषेधस्तन्निमित्तरजोदर्शनस्यनांदीश्राद्धोत्तरमुत्पत्तौ ततःपूर्वोत्पत्तावपिमुहूर्तांतरालाभेश्रीपूजनादिनाविवाहसंभवोप्युपनयनाधिकारएवोक्तोऽनुसंधेयः । रजोदर्शनादिसंभावनायांनादीश्राद्धस्यापकृष्यानुष्ठानेप्यवधिःप्रयोगरत्ने—एकविंशत्यहर्यज्ञेविवाहेदशवासराः । त्रिषट्चौलोपनयनेनांदीश्राद्धंविधीयतेइति । एवंनांदीश्राद्धोत्तरंसूतकेपिनविवाहप्रतिबंधः—विवाहव्रतयज्ञेषुश्राद्धेहोमार्चनेजपे । आरब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकम् । प्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः । नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेतिविष्णूक्तेः । मुहूर्तांतरालाभेसामग्र्यांचकृतायांसूतकिनोप्यधिकारोपायमाहपारिजातेविष्णुः—अनारब्धविशुद्ध्यर्थंकूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतम् । गांदद्यात्पंचगव्याशीततःशुद्ध्यतिसूतकी । ततःशुद्ध्यतीतिपुनरुक्तिर्विवाहाद्युपयोगिपाकपरिवेषणादावपिशुद्धिज्ञापनार्था । गांपयस्विनींदद्यात् ।—संकटेसमनुप्राप्तेसूतकेसमुपस्थिते । कूष्मांडीभिर्घृतंहुत्वागांचदद्यात्पयस्विनीम् । चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । यदैवसूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रियेतिसंग्रहोक्तेः । एवंशुद्धिपूर्वकविवाहाद्यनुष्ठानेतदंगत्वेनसंकल्पितान्नभोजनेनदोषइतिबृहस्पतिनोक्तम्—विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके । पूर्वसंकल्पितान्नेषुनदोषःपरिकीर्तित

इति । मृतसूतकमध्येविवाहाद्यनुष्ठानेउक्तशुद्धिपूर्वकमारब्धेइत्यर्थः । नांदीश्राद्धोत्तरंसूतकादौविवाहारंभोत्तरमपिसंकल्पितान्नेविशेषःषड्त्रिंशन्मते । पूवार्धंपूर्ववत् । परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैरिति । विवाहादिमध्येसूतकादिप्राप्तावित्यर्थः । पूर्वसंकल्पितान्नेभोजनसमयेसूतकादौतुविशेषस्तत्रैव—भुंजानेषुतुविप्रेषुत्वंतरामृतसूतके । अन्यगेहोदकाचांताःसर्वेतेशुचयःस्मृताःइति । भोक्तृभिर्भुक्तशेषस्त्याज्यः पक्वशेषःसूतकिभिर्भोक्तव्यइत्याशयः ॥ ॥ कन्यायारजोदर्शनेतुविवाहात्पूर्वंजातेविवाहयोग्यतासिद्ध्यर्थं उपायमाहाश्वलायनः—पिताऋतून्स्वपुत्र्याश्चगणयेदादितःसुधीः । दानावधिगृहेयत्नात्पालयेच्चरजोवतीम् । दद्यात्तदृतुसंख्यागाःशक्तःकन्यापितायदि । दातव्यैकापियत्नेनदानेतस्यायथाविधि । दद्याद्वाब्राह्मणेष्वन्नमतिथिभ्यःसदक्षिणम् । तस्यातीतर्तुसंख्येषुवरायप्रतिदापयेत् । उपोष्यत्रिदिनंकन्यारात्रौपीत्वागवांपयः । अदृष्टरजसेदद्यात्कन्यायैरत्नभूषणम् । तामुद्वहन्वरश्चापिकूष्मांडैर्जुहुयाद्द्विजइति । तस्याःकन्यायादानेकर्तव्येयथाविधिसुवर्णशृंगादिगोदानविधिनेत्यर्थः । वरायेति उक्तप्रकाराणामन्यतमेनदाताकन्यादानेयोग्योभवतीत्यर्थः । उपोष्येतिश्लोकेनदृष्टरजस्ककन्यायाउपवासत्रयांतेगव्यपयःपानपूर्वकंअदृष्टरजसेकुमार्यैसरत्नभूषणदानेनविवाहयोग्यतोच्यते । तामुद्वहन्नितिवरस्यकूष्मांडहोमेनतदुद्वाहयोग्यतेतिबोद्धव्यम् । होमकालेरजोदर्शनेतुयज्ञपार्श्वः—विवाहेविततेयज्ञेहोमकालउपस्थिते । कन्यामृतुमतींदृष्ट्वाकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः । स्नापयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि । युंजानामाहुतिंहुत्वाततस्तंत्रंप्रवर्तयेदिति । युंजानेतिमंत्रस्तैत्तिरीयशाखायांप्रसिद्धः । यदातुदात्रभावेनरजोदर्शनंततःस्वयंवरंवरयेत् । सत्य

पिवारजसिकंचित्कालंजीवत्स्वपिदातृषुतान्प्रतीक्ष्यस्वयंवरंवरयेत् । तद्विशेषमाहमनुः——त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेतकुमार्यृतुमतीसती । ऊर्ध्वंतुकालादेतस्माद्विंदेतसदृशंपतिम् । अदीयमानाभर्तारमधिगच्छेद्यदिस्वयम् । नैनःकिंचिदवाप्नोतिनचयंसाधिगच्छतीति । अदीयमानादात्रभावाद्दात्रोपेक्षणाद्वेतिमंतव्यम् । सायंभर्तारमधिगच्छतिसोपिनैनोऽधिगच्छतीति व्याख्यातंमाधवेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथप्रतिकूलविधिः । कृष्णभट्टीये—वधूवरार्थेघटितेसुनिश्चितेवरस्यगेहेप्यथकन्यकायाः । म्रियेतकश्चिन्मनुजोऽथनारीतदानकुर्युःखलुमंडनंते । वाङ्निश्चयेकृतेपश्चात्पितरौनिधनंगतौ । तयोस्तत्प्रतिकूलंस्यान्नान्येषांतुकदाचन । वृद्धवसिष्ठः——वरवध्वोःपितामातापितृव्यश्चसहोदरः । एतेषांप्रतिकूलंस्यान्महाविघ्नप्रदंभवेत् । पितापितामहश्चैवमाताचैवपितामही । पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता । एभिरेवविपन्नैश्चप्रतिकूलंबुधैःस्मृतम् । अन्यैरपिविपन्नैस्तुकेचिदूचुर्नतद्भवेत् । मांडव्यः—वाग्दानानंतरंमातापिताभ्राताविपद्यते । विवाहोनैवकर्तव्यःस्ववंशहितमिच्छता ॥ ॥

अथसंकटेप्रवृत्तिप्रकारमाहमेधातिथिः——वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः । तदासंवत्सरादूर्ध्वंविवाहःशुभदोभवेत् । पुरुषत्रयपर्यंतंप्रतिकूलंस्वगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौतद्वत्तथामुंडनमंडने । प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थंततःपुंसिपंचमेशुभदंभवेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पितुरब्दमिहाशौचंतदर्धंमातुरेवच । मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्धंभ्रातृपुत्रयोः । अन्येषांतुसपिंडानामाशौचंमाससंमितम् । तदंतेशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते । ज्योतिःप्रकाशे—प्रतिकूलेपिकर्तव्योविवाहोमासमंतरा । शांतिंविधायगांदत्वावाग्दानादिचरेत्पुनरिति । स्मृत्यंतरे—प्रतिकूलेनकर्तव्यंलग्नंयावदृतुत्रयम् । प्रतिकूलेपिकर्तव्यंकेप्याहुर्बहुसंप्लवे । प्रतिकूलेसपिंडस्यमासमेकंविवर्जयेत् । विवाहस्तुततःपश्चात्तयोरेवविधीयते । ज्योतिःसागरे[1]——दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वाप्राणसंशये । प्रौढायामपिकन्यायांनानुकूल्यं[2]प्रतीक्ष्यते । अन्यत्रापि—दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशस्थितस्यच । उदासीनस्थितस्यापिप्रतिकूलंनविद्यते । संकटेसमनुप्राप्तेयाज्ञवल्क्येनयोगिना । शांतिरुक्तागणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेत् । अकृत्वाशांतिकंयस्तुनिषिद्धेसतिदारुणे । प्रकरोतिशुभंकर्मविघ्नस्तस्यपदेपदे । वृद्धवसिष्ठः——प्रतिकूलेतुसंप्राप्तेविवाहंनैवकारयेत् । अंतेदोषविनाशायकुर्याच्छांतिमिमांशुभाम् । श्रियेजातइतिश्रियं इदंविष्णुरितिविष्णुं गौरीर्मिमायेतिगौरीं त्र्यंबकमितित्र्यंबकं परंमृत्योरितियमं । पूजयित्वातिलाज्यंचहुनेदष्टोत्तरंशतम् । भूःस्वाहामृत्युर्नश्यतांस्नुषायैसुखंवर्धतांस्वाहा । ततोहोमंसमाप्याथगोद्वयंदक्षिणाभवेत् । स्मृतिचंद्रिकायाम्—कृतेवाङ्निश्चयेपश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्यगोत्रिणः । तदानमंगलंकार्यंनारीवैधव्यदंध्रुवमिति । वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहोनैवकार्यःस्ववंशक्षयदोषतइति । अत्रयद्यपिम्रियतेकश्चिदिति मृत्युर्भवतिकस्यचिदितिचाविशेषेणोक्तं तथापिपितामह्यादीनामिवमातामह्यादीनामपिमरणस्यप्रतिकूलदोषनिमित्तत्वेनक्वचिदकीर्तनादविवाहितायाभगिन्याइवविवाहितायामरणस्यतथात्वानुक्तेर्मेधातिथिवाक्येस्वगोत्रिणामितिचंद्रिकावाक्येमर्त्यस्य

---

१ ज्योतिःसारे । २ नानुकूलंप्रतीक्षते ।

गोत्रिणइतिचकीर्तनात्—वध्वावरस्यवासगोत्रसपिंडेषुत्रिपुरुषांतर्गतेमर्त्यैमृतेप्रतिकूलदोषइतिमंतव्यम् । स्त्रीवरस्यद्वितीयादिविवाहसमयेपूर्वोढासुतस्तस्यांपूर्वोत्पन्नः । एतत्पौत्रोपलक्षणम् । एवंपितृव्यग्रहणंतत्पुत्रस्य । एवंचवरमारभ्यजनकत्रिपुरुषी जन्यात्रिपुरुषी कूटस्थमारभ्यसंतानभेदेचत्रिपुरुष्यत्रबोद्धव्या । वधूवरयोःसमानगृहेतन्मरणेकिंचित्कालंप्रतीक्ष्यैवविवाहइतितदानकुर्युरित्यादिशब्दैर्बोध्यते । तयोस्तत्प्रतिकूलंस्यादितिकालप्रतीक्षाशांतिभ्यामसमाधेयोदोषोद्वयोर्युगपन्मरणजइत्यर्थः । अतएवोक्तंनान्येषांतुकदाचनेति । अन्येषांसपिंडानां । तयोरप्येकैकमरणजस्तुसमाधेयइत्याशयः । वृद्धवसिष्ठवाक्येचतुर्णांमरणस्यमहाविघ्नकरत्वकथनं तत्रप्रतीक्षासहिताकेवलावाविनायकशांतिरितिकथनार्थम् । अतएवतद्विधिवाक्यशेषेशांत्यकरणेपदेपदेइतिविघ्नस्यमहत्त्वंप्रदर्शितम् । एभिरेवविपन्नैरितिकालप्रतीक्षासहितायाःश्रीपूजनादिशांतेर्निमित्तमेतन्मरणमेवेत्याशयः ।अतएववाक्येनैवकर्तव्योनिमित्तानंतरमितिव्याख्येयम् । एवंवृद्धवसिष्ठवाक्यमपि । प्रतीक्षाचसामान्यतःसंवत्सरमृतुत्रयंमासमात्रंवेतिपक्षत्रयंमेधातिथिवाक्यसहितस्मृत्यंतरवाक्याद्बोद्धव्यम् । रत्नावलीवाक्येतुआशौचशब्देनप्रतिकूलकृतंविवाहानधिकारमात्रंप्रतीक्षातात्पर्यकंबोद्धव्यम् । तत्रपितुर्मरणेअब्दप्रतीक्षायामात्रादिमरणनिमित्ततदर्धादिप्रतीक्षायास्तुल्यकल्पत्वेनोक्तत्वात् पितुर्मरणेसंकटतारतम्येनपक्षत्रयम् । मातुर्मरणेतदर्धंमासमात्रंवेतिपक्षद्वयम् । एवंभार्यामरणेमासमात्रंवेति भ्रातृमरणेपुत्रमरणेचसार्धमासंमासमात्रंवेतिपक्षद्वयम् । पितामह्यादिसपिंडांतरमरणेतुमासमेवप्रतीक्षेतिव्यवस्था । यदिगुणवत्तरमातृमरणेऋतुत्रयप्रतीक्षयाऽपरितोषस्तदासंवत्सरप्रतीक्षापिकार्या । एवंगुणवत्तरभार्यादिमरणेऋतुत्रयप्रतीक्षापीत्याशयेनतयोरपिपक्षयोःसामान्यविध्युपपत्तिः । पितृमातृपितृव्यसोदराणांचतुर्णांमरणेउक्तव्यवस्थयाप्रतीक्षांतेविनायकशांतिः । अन्यमरणेतदंतेशांत्यंतरम् । यदात्वतिसंकटवशेनसर्वत्रनिमित्तेमासाधिकप्रतीक्षायाअसंभवस्तदातन्मध्येपिकिंचित्कालेप्रतीक्ष्योक्तव्यवस्थयान्यतरांशांतिंकृत्वागांदत्वापुनर्दानंचरेदितिज्योतिःप्रकाशवाक्यकृतोविशेषः । नतुक्वचिदपिप्रतिकूलंपूर्वाशौचादिनिमित्तेननिवृत्ताशौचस्यापिसद्योविवाहेप्रवृत्तिरुचिता । यथासगोत्रसपिंडेषुपुरुषत्रयपर्यंतमेवप्रतिकूलस्यनिषेधनिमित्तत्वम् । एवंप्रवेशमुंडनयोर्निर्गममंडननिषेधनिमित्तत्वमपितेष्वेतावत्पर्यंतमेवेतिपुरुषत्रयेइतिमेधातिथिवाक्यार्थः । प्रेतकर्माणीत्युत्तरवाक्येतुयद्यपिआचतुर्थमितिसंख्यांतरस्योपादानात् प्रेतकर्मानिवृत्तेर्निमित्तत्वस्यआभ्युदयनिषेधस्यचनैमित्तिकस्योपादानात्पूर्ववाक्यादत्यंतभिन्नविषयतास्फुटैवप्रतीयते । तथापिस्वगोत्रिणामाचतुर्थमित्यनुषंगलभ्यार्थसिद्ध्यैतदनंतरपाठः । प्रेतकर्माणीतिचप्रेतोद्देशेनविहितानिकर्माण्युच्यंतेनतुप्रेतशब्दोद्देशविशिष्टानि । तेनसपिंडीकरणोत्तरंमासिकानामपिसंग्रहः । तेषामुत्पत्तिवेलायांप्रेतोद्देशेनविहितानामपितच्छब्दोद्देशरहितपुनरावृत्तेर्वाचनिकत्वात् । अतएवकात्यायनः—निर्वर्त्यवृद्धितंत्रंतुमासिकानिनतंत्रयेत् । अयातयामंमरणंनभवेत्पुनरस्यत्विति वृद्धिकर्मोत्तरंमासिकानुष्ठानेमृतस्यमरणं अयातयामंभवेत्नूतनमिवभवेत् । तच्चमांगलिककर्मणःपूर्वमृतस्यमांगलिककर्मोत्तरमापद्यमानमनुचितमितिभावः । शाठ्यायनिरपि—सपिंडीकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति । एवंचमृतमरणस्यारोपितनूतन

त्वेदोषंवदताऽनारोपितनूतनत्वापादकानांसपिंडीकरणातानामाभ्युदयिकोत्तरमनुष्ठानमतिदुष्टमितिज्ञाप्यते । मासिक
साहचर्यादेवचसपिंडीकरणांतानामनुष्ठानमपि । नात्रनांदीश्राद्धदेवतात्वसिद्ध्यर्थमुक्तमासिकानांतदर्थतयाबाधितत्वात् ।
अनिर्वर्त्येतियद्यपिप्रेतकर्मभिःसहाभ्युदयक्रियायाः मंगलापरपर्यायाःसमानकर्तृकत्वंप्रतीयते तथापितदसतिकर्त्रंतरे
मुख्यं । सतितुप्रेतकर्मसुप्रयोजककर्तृतामादायोपपादनीयम् । इत्थमेवहिवध्वंजलावुपस्तीर्यभ्राताभ्रातृस्थानोवाद्विर्ला
जानावपतीतिसूत्रेवृत्तिकृदादिभिस्तदुपपाद्यते विवाहहोमेउपस्तरणस्यवरकर्तृकत्वंलाजावापस्यभ्रात्रादिकर्तृकत्वम् ।
विच्छिन्नसंधानार्थेतुतस्मिन्लाजहोमस्यापिवरकर्तृकत्वमितिवदद्भिः एवंनांदीश्राद्धेदेवतात्वसिद्ध्यर्थंसपिंडीकरणापकर्ष
परत्वेनपराभिमतवचनेपिसमानकर्तृकत्वमित्थमेवस्वीकार्यम् । तद्यथाशाठ्यायनिः—प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसापिंडीकरणं
तथा । अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तानांदीमुखंततइति । तथालघुहारीतोपि—भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवासपिंडःशिष्यएववा ।
सहापिंडक्रियांकृत्वाकुर्यादभ्युदयंततइति । मृतस्यकन्यादानेहितस्यज्येष्ठकनिष्ठौभ्रातरावधिकारिणौकन्यायाःपितृपिता
महभ्रात्रभावात्संभवतः । पितापितामहोभ्रातासकुल्योजननीतथा । कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरइतियाज्ञवल्क्य
वचनात् । तस्यसपिंडीकरणेतुकनिष्ठस्यैवाधिकारोनज्येष्ठस्य । नपुत्रस्यपितादद्यान्नानुजस्यतथाऽग्रजः । अपिस्नेहेन[1]कुर्या
तांसपिंडीकरणंविनेतिसपिंडीकरणस्यतंप्रतिविशिष्यनिषेधात् । नचेदंशास्त्रंशास्त्रांतरावगतकालनियमकर्तृनियमयोर्बाधं

---

[1] स्नेहेनकुर्वीत ।

प्रतिकूल॒

॥२०३॥

कर्तुमीष्टे प्राप्तेकर्मण्युभयविधानेवाक्यभेदात् । अतोज्येष्ठस्यसपिंडीकरणेप्रयोजककर्तृतांकनिष्ठस्यमुख्यकर्तृतामंगीकृत्यै
वोक्तवचनयोःसमानकर्तृकत्वमुपपादनीयम् । एवंचानयोर्वचनयोर्देवतात्वसिद्धिप्रयोजनासंकीर्तनाद्विधेयार्थैक्याच्चमूलै
क्यलाघवानुरोधेनप्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येतिकृष्णभट्टीप्रयोगोदाहृतवचनार्थपरत्वंस्वीकर्तुमुचितं । यदिपरंमातामहसपिंडी
करणापकर्षोसगोत्रविषयोनैवंसिद्ध्येदितितथानस्वीक्रियतेश्रीमद्भिर्मास्वीकुर्वंतु । नतुस्वकृतैतद्वाक्यव्याख्यावशेनानेका
भियुक्तोदाहृतस्यसकलदाक्षिणात्यप्रभृत्यनेकशिष्टाचारसंवादिनःप्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येतिवचसोनिर्मूलत्वमर्थांतरकल्पनंचो
क्तशिष्टाचारस्यवाप्रामाण्यकल्पनंप्रामाणिकैःस्वीकर्तुमुचितम् । आस्तांवचनकथा । अस्तितावत्प्राच्यभिन्नशिष्टानांसपिं
डदाहप्रभृतिपुनर्मासिकांतप्रेतकर्माभावेमांगलिककर्मानारंभाचारः । सपिंडेषुसंमताचतत्सत्ताश्रीमतामपितन्मूलंनविद्मः
इतिवदता जनपदधर्माग्रामधर्माश्चतान्विवाहेप्रतीयादितिगृह्यसूत्रकारैरितराचाराणामादरंवदद्भिरस्यैवाचारस्यानादरः
कृतइतिकथमिवनिर्धारितम् । एवंचनांदीश्राद्धदेवतात्वयोग्यस्यापिसापिंडीकरणापकर्षोमांगलिककर्मानुरोधेनसिद्धिः ।
तथाहिपितामहेप्रपितामहेअकृतसपिंडनेसतिपितरिमृतेऔचित्येनतयोःसपिंडीकरणोत्तरंपितुःसपिंडीकरणकर्तव्यतायां
प्राप्तायामपि यदातथानुष्ठानेनपितुःसपिंडीकरणकालातिक्रमोभवतितदापिन्यायतःकालातिक्रमेणतथैवतत्कर्तव्यतायां
प्राप्तायांवचनेनाकृतसपिंडीकरणाभ्यामपिताभ्यांपितुःसपिंडीकरणंकर्तव्यतयाविहितम् । यथाहकात्यायनः—असंस्कृ
तौनसंस्कार्यौपूर्वौपौत्रप्रपौत्रकैः । पितरंतत्रसंस्कुर्यादितिकात्यायनोऽब्रवीत् । पापिष्ठमपिशुद्धेनशुद्धंपापकृतापिवा ।

पितामहेनपितरंसंस्कुर्यादितिनिश्चयइति । असंस्कृतौअकृतसपिंडीकरणौ पूर्वौपितामहप्रपितामहौ पापिष्ठंअकृतसापिंड्यंपितरं शुद्धेनकृतसापिंड्येन पापकृताअकृतसापिंड्येनवापितामहेनसहशुद्धंनिवृत्तप्रेतावस्थंकुर्यादित्यर्थः । एवंकृते दर्शश्राद्धमपितादृशाभ्यांसहकर्तव्यमित्यपितेनैवोक्तम् । पितुःसपिंडनंकृत्वाकुर्यान्मासानुमासिकमिति । एवंचदर्शश्राद्धविकृतित्वान्नांदीश्राद्धेपितादृशयोर्देवतात्वसंभवेपिमांगलिकविवाहाद्यनुरोधेनतयोःसपिंडीकरणंकृत्वैवमांगलिकंकर्म कार्यम् । तयोश्चतुःपुरुषांतर्गतत्वात् । अतएवशुभागमएवसपिंडीकरणापकर्षनिमित्तत्वेनकालादर्शेपठ्यते—एकादशे द्वादशेऽह्नित्रिपक्षेवात्रिमासिवा । षष्ठेवैकादशेवाब्देसंपूर्णेवाशुभागमे । सपिंडीकरणस्येत्थमष्टौकालाःप्रकीर्तिताः । साग्नौकर्तर्युभावाद्यौप्रेतेसाग्नावनंतरः । अनग्नेस्तुद्वितीयाद्याःसप्तकालाःप्रकीर्तिताइति । अनंतरस्त्रिपक्षइतिशुभस्यविवाहादेरागमउपस्थितेसतीतिचतत्रैवव्याख्यायतन्मूलवाक्योदाहरणंचेत्थंकृतंमहाभारते—सपिंडीकरणंकुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमानित्युपक्रम्य एकादशेपिवामासिमंगलेस्यादुपस्थितइति । अत्रचशुभमंगलशब्दाभ्यांविवाहाद्येवोक्तमितिप्रतीतेर्नांदीश्राद्धप्रतीतिः नतरांतद्देवतात्वस्येतिकृतबुद्धयएवविदांकुर्वंतु । नचशुभमंगलशब्दौअंगभूतनांदीश्राद्धलक्षकौ प्रधानवाचिनःशब्दस्यांगलक्षकतायाअन्याय्यत्वाददृष्टत्वाच्चशक्यतेतुवक्तुम् । शाठ्यायनिवाक्येनांदीमुखग्रहणंविवाहाद्यारंभपरं । सपिंडीकरणांतमपकृष्यविवाहाद्यारंभंकुर्वीतेत्यर्थः । मूलश्रुतिकल्पनालाघवात् । चरुंनिर्वपेत् पशुमालभेत पूतिकानभिषुणुयात् भक्षंप्रयच्छेतेत्यादौ अंगवाचिनःशब्दस्यप्रधानलक्षकतायादृष्टत्वाच्च नांदीश्राद्धंविवाहादावितिनांदीश्राद्धस्यतदारंभत्वेनप्रसिद्धेश्च सत्यपिदेवतात्वसिद्ध्यर्थापकर्षस्यशास्त्रार्थत्वेमातामह्याःसपिंडीकरणस्यनापकर्षः । तस्यानांदीश्राद्धदेवतात्वाभावात् । प्रकृतिभूतपार्वणएवगृह्यसूत्रगृह्यपरिशिष्टेषुनिर्गुणपित्रादीनांदेवतात्वावगमेनसपत्नीकत्वेनगुणस्यापिदेवतानुप्रवेशासंभवात् । स्विष्टकृतेसमवद्यति पात्नीवतंगृह्णातीत्यादौ चतुर्थ्याद्यवगतदेवतात्वस्यगुणस्यगुणिनंप्रतिनित्यसापेक्षत्वाद्धिभवतिमांत्रवर्णिकगुणिनोऽग्न्यादेर्देवतानुप्रवेशः । नभवतिचयदग्नयेचेतिचतुर्थ्याद्यवगतदेवतात्वस्यगुणिनोगुणिनंप्रतिनित्यसापेक्षत्वाभावेनगुणस्यज्योतिष्ट्वादेस्तदनुप्रवेशइतिप्रसिद्धम् । यत्तु—नयोषिद्भ्यःपृथग्दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तृपिंडमात्राभ्यस्तृप्तिरासांयतःस्मृतेतिवचनात्सपत्नीकानांदेवतात्वमिति, तद्विस्मयकरं । तद्धितादिरहितस्यार्थवादस्य बृहस्पतेर्वाएतदन्नंयन्नीवाराइतितद्देवतायामप्रामाण्यात् । येचत्वामत्रान्वितिपिंडदानमंत्रेणान्येषामनुचराणामिवपत्न्याअपिप्राप्तस्यांशलाभस्यतदालंबनत्वसंभवाच्च । यद्यपिदाक्षिणात्याचारवशेनसपत्नीकत्वविशिष्टपित्राद्युद्देशःपार्वणश्राद्धेप्रामाणिकस्तथापिशक्यतेवक्तुं यथाप्रस्तरयागस्योद्देशांशेनेष्टदेवतासंस्कारस्यदेवेभ्यआज्यपेभ्यइत्युद्देशेपि प्रयाजादिदेवतानांसमिदादीनामेवदेवतात्वम् । देवाज्यपत्वगुणसंकीर्तनंत्वदृष्टार्थं नतुतस्यदेवतानुप्रवेशः । इष्टदेवतासंस्कारत्वविघातापत्तेः । तथात्रापिसपत्नीकत्वसंकीर्तनमदृष्टार्थमिति । उचितंचैतत् । माहेंद्रग्रहइंद्रस्यादेवतात्ववत्सपत्नीकपितृदेवत्येश्राद्धेकेवलनामदेवतात्वेनजीवन्मातृकमृतपितृकस्यामाश्राद्धाननुष्ठानापत्तेः । अदृष्टार्थंगुणंतूपादेयंविहायापिसंभवतिनित्यानुष्ठानम् । अस्तुवादेवतानुप्रवेशोप्यस्य तथापिकालादर्शे मासिकदार्शिकयोर्भेदानुष्ठानसिद्ध्यैदेवताभेदप्र

दर्शनावसरे पितृपितामहयोरुभयोरन्यतरस्यवामृतभार्यात्वेसपत्नीकदेवतात्वयोग्यतादशायामेवस[1]पत्नीकानांदेवतात्वकथनाज्जीवन्मातृकैर्मृतपितृकैः केवलपित्राद्युद्देश्यकश्राद्धानुष्ठानान्मृतोभयैश्चसपत्नीकतदुद्देशेनैवतदनुष्ठानाच्च मातॄणांदेवतात्वयोग्यतादशायामेवसपत्नीकानांदेवतात्वमितिस्वीकर्तव्यम् । ततश्चमृतपितृकेणदेशांतरमृताहिताग्निमातृस्थिप्रतीक्षां कुर्वतायथाकेवलपित्राद्युद्देशेनदर्शश्राद्धमनुष्ठेयं तथामातामह्याऔर्ध्वदेहिकाभावेपिकेवलमातामहाद्युद्देशेनतस्यांजीवत्यामिवनांदीश्राद्धसंभवान्नतदनुरोधेनापिमातामह्याऔ[2]र्ध्वदेहिकप्रतीक्षावोचितेतिज्ञेयम् । नचमृतयावस्यादिभावंगतयासपत्नमातामह्यासपत्नीकत्वगुणसंभवेकिमितिकेवलानांदेवतात्वमितिशंक्यं । अन्वष्टकासुवृद्धौचप्रतिसंवत्सरंतथा । अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिनासहेतिशातातपस्मृतौ—स्वेनभर्त्रासमंभुंक्तेमाताश्राद्धंसुधासमम् । पितामहीचस्वेनैवस्वेनैवप्रपितामहीतिबृहस्पतिस्मृतौच श्रुतस्यमात्रादिशब्दस्यसपत्नमात्रादिगौणत्वान्मुख्येसंभवतिगौणत्वस्यान्याय्यत्वादमावास्याश्राद्धादौसापत्नमात्रादेर्देवतानुप्रवेशाभावस्यश्राद्धहेमाद्रिणोक्तत्वादित्यलमतिप्रसंगेन ॥ ॥ ॥

अथविवाहभेदाः । तत्रमनुरुद्देशपूर्वकंतत्क्रमेणलक्षणमाह—ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षःप्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चतथाष्टमः । आच्छाद्यचार्हयित्वाचश्रुतशीलवतेस्वयम् । आहूयदानंकन्यायाब्राह्मोधर्मःप्रकीर्तितः । यज्ञेतुविततेसम्यगृत्विजेकर्मकुर्वते । अलंकृत्यसुतादानंदैवंधर्मंप्रचक्षते । एकंगोमिथुनंद्वेवावरादादायधर्मतः । कन्याप्रदानंविधि

---

[1] सपत्नीकदेवतात्वकथनात् । [2] और्ध्वदेहिकापकर्ष ।

वदार्षोधर्मःसउच्यते । सहोभौचरतांधर्ममितियश्चानुभाष्यतु । कन्याप्रदानमभ्यर्च्यप्राजापत्योविधिःस्मृतः । अत्रविशेषंपारिजातेभगवान्—अन्येष्वपिविवाहेषुधर्मस्यचरणंसह । यद्यप्युक्तंतथाप्यत्रविशेषोक्तिर्गृहाश्रमात् । आश्रमांतरसंप्राप्तिर्निषेधार्थेतिगम्यते । नचात्रतस्यांजीवत्यांविवाहस्यपरिग्रहः । आश्रमांतरयोगोवामृतायांभवतस्तुताविति । अन्येतुतीर्थादावनग्निसाध्येषुसाहित्यनियमा[1]र्थोसेति—ज्ञातिभ्योद्रविणंदत्वाकन्यायाश्चस्वशक्तितः । कन्याप्रदानंस्वाच्छंद्यादासुरोधर्मउच्यते । इच्छयान्योन्यसंयोगःकन्यायाश्चवरस्यच । गांधर्वःसइतिज्ञेयोमैथुनेकामसंभवः । हत्वाछित्त्वाचभित्त्वाचक्रोशंतींरुदतींगृहात् । प्रस[2]ह्यकन्याहरणंराक्षसोविधिरुच्यते । सुप्तांमत्तांप्रमत्तांवारहोयत्रोपगच्छति । सपापिष्ठोविवाहानांपैशाचःप्रथितोष्टमः । आर्षेगोमिथुनादानंचकन्यार्हणंनतुतावताकन्याविक्रयेणनिंद्यत्वमित्यपिमनुनैवोक्तम्—आर्षेगोमिथुनंशुल्कंकेचिदाहुर्मृषैवतदित्युपक्रम्य—अर्हणंतत्कुमारीणामानृशंस्यंहिकेवलमिति । तद्गोमिथुनं । आनृशंस्यंअनिंदितम् । किंतुतत्कुमारीणामर्हणंपूजनमित्येवमाचारमदनरत्नेव्याख्यातम् । एषांव्यवस्थामाहमनुः—षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरान् । विट्शूद्रयोस्तुतानेवविद्याद्धर्म्यानराक्षसान् । तत्रब्राह्मादीन्गांधर्वान्तान्ब्राह्मणस्यधर्म्यान्धर्मादनपेतान्विद्यात् । क्षत्रस्यआसुरगांधर्वराक्षसपैशाचान् । वैश्यशूद्रयोराक्षसवर्जितान् । आसुरगंधर्वपैशाचानितिव्याख्यातंमदनपारिजाते । एषा[3]मपिप्राशस्त्यव्यवस्थामाहमनुः—चत्वारोब्राह्मणस्याद्याःशस्तागांधर्वराक्षसौ । राज्ञस्तथासुरोवैश्येशूद्रे

---

[1] सतिजातिभ्यो । [2] प्रगृह्यकन्याहरणं । [3] एष्वपिप्राशस्त्य ।

चांत्यस्तुगर्हितइति । नारायणवृत्तिकारस्त्वाह । पूर्वेषुचतुर्षुपूर्वःपूर्वःप्रशस्तः । उत्तरेषूत्तरोत्तरःपापीयान् । तत्रपूर्वोब्राह्मणस्येतरयोःप्रतिग्रहाभावात् आर्त्विज्याभावाच्च । गांधर्वःक्षत्रियस्यपुराणेदृष्टत्वात् । राक्षसश्चतस्यैवयुद्धसंयोगात् । आसुरस्तुवैश्यस्यधनसंयोगात् । इतरेत्रयोऽनियताइति । त्रयआर्षप्राजापत्यपैशाचाः । अत्राद्येमनुवाक्येषण्णांधर्म्यत्वं भार्यात्वजनकत्वं । द्वितीयेत्वासुरादेःसत्यपिभार्यात्वजनकत्वेप्रत्यवायजनकत्वमप्राशस्त्यम् । यद्यपिवृत्तिकारेणत्रयोनियताइतितुल्यवदविशेषेणोक्तं तथापिपैशाचेप्रत्यवायाधिक्यं पापिष्ठत्वाद्युक्तेस्तदाशयत्वात् वृत्तिकृताचस्पष्टंतत्कथनात् विवाहांतरासंभवेप्रत्यवायाधिक्यमंगीकृत्यापिप्रवृत्तम् । क्षत्रियादिप्रतीतस्यभार्यात्वजनकत्वाभ्युपगमात् । यथाहमाधवः—अन्यविवाहालाभेक्षत्रियादीनांपैशाचमप्यनुजानातिवत्सः । सर्वोपायैरसाध्यास्यात्सुकन्यापुरुषस्यया । चौर्येणापिविवाहेनसाविवाह्यारहःस्थिता । इति । चौर्येणनीतापिविवाहहोमाभावेततोपहृत्याऽन्यस्मैदेयेतिमाधवीयेवसिष्ठः—बलादपहृताकन्यामंत्रैर्यदिनसंस्कृता । अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसेति । अस्तिचगांधर्वादिषुचतुर्ष्वपिपरिग्रहोत्तरंहोमविधिर्गृह्यपरिशिष्टे—गांधर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसश्चयः । पूर्वंपरिग्रहस्तेषांपश्चाद्धोमोविधीयतइति । मंत्रैर्यदिनसंस्कृतेतिसप्तमपदातिक्रमणमंत्रांतामंत्राविवक्षिताः तत्रैवभार्यात्वोत्पत्तेरितिमाधवः । धर्म्यविवाहफलंदुष्टविवाहजनितप्रत्यवायफलंचाहमनुः—दशपूर्वान्परान्वंश्यानात्मानंचैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रःसुकृतकृन्मोचयत्येनसःपितॄन् ।

दैवोढायाःसुतश्चैवसप्तसप्तपरावरान् । आर्षोढायाःसुतस्त्रींस्त्रीन्षट्षट्कायोढजःसुतः । ब्राह्मादिषुविवाहेषुचतुर्ष्वेवानुपूर्वशः । ब्रह्मवर्चसिनःपुत्राजायंतेशिष्टसंमताः । इतरेष्ववशिष्टेषुनृशंसयानृतवादिनः । जायंतेदुर्विवाहेषुब्रह्मधर्मद्विषःसुताइति । ब्राह्मादिषुविवाहेषुवाग्दानोत्तरमद्भिर्दानोत्तरंवावरमरणेवसिष्ठः—अद्भिर्वाचाचदत्तायांम्रियेतोर्ध्वंवरोयदि । नचमंत्रोपनीतास्यात्कुमारीपितुरेवसेति । वाग्दानोत्तरंदेशांतरगमनेतुअपरार्केनारदः—प्रतिगृह्यतुयःकन्यांवरोदेशांतरंव्रजेत् । त्रीनृतून्समतिक्रम्यकन्यान्यंवरयेद्वरमिति । एतच्चकन्यायैशुल्कदानाभावे । शुल्कदानेतुकात्यायनः—प्रदायशुल्कंगच्छेद्यः कन्यायाःस्त्रीधनंतथा । धार्यासावर्षमेकंतुदेयान्यस्मैविधानतइति । वर्षोत्तरमितिशेषः । यत्तुवसिष्ठः—कन्यायांदत्तशुल्कायांम्रियेतयदिशुल्कदः । देवरायप्रदातव्यायदिकन्यानुमन्यतेइति, तद्युगांतरीयक्षेत्रजोत्पत्त्यनुमतिविषयम् । अनेकेभ्योवाग्दानेपिचंद्रिकायाम्—अनेकेभ्योहिदत्तायामनूढायांतथैवच । पूर्वागतश्चसर्वेषांलभेताद्यवरस्तुताम् । पश्चाद्वरेण यद्दत्तंतस्याःप्रतिलभेतसइति । सर्वेषांतुल्यत्वेआद्यवरएवलभेत । तल्लाभासंभवनिर्णयेइतरेषांमध्येयएवपूर्वागतःसएव लभेतेत्यर्थः । आद्यस्यदोषवत्त्वेपरस्यगुणवत्त्वेचपरस्मैदेया । कुलशीलविहीनस्यपश्चाद्धिपतितस्यच । अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणांवेषधारिणाम् । दत्तामपिहरेत्कन्यांसगोत्रोढांतथैवचेतिवसिष्ठोक्तेः । दत्तामपिहरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वरआव्रजेदिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च । पश्चाद्वाग्दानोत्तरंपतितस्येत्यर्थः । वरस्यदोषाभावेवाग्दत्तामप्रयच्छन्दंड्यः । कन्यायाश्चापस्मारादि महादोषसत्वेतमनाख्यायप्रयच्छन्दंड्यइत्यप्याहयाज्ञवल्क्यः—सकृत्प्रदीयतेकन्याहरंस्तांचोरदंडभागिति । अनाख्याय

ददद्दोषंदंड्यउत्तमसाहसमितिच दोषमनाख्यायेत्यन्वयः । उत्तमसाहसंतेनैवोक्तं—साशीतिपणसाहस्रोदंडउत्तमसाहसइति । अधर्म्येषुविवाहेषुभोजनादिनिषेधः तदतिक्रमप्रायश्चित्तंचोक्तंपारिजातेत्रिकांड्याम्—अधर्मेषुविवाहेषुतांबूलमनुमोदनम् । भोजनंवाहनंचैववर्जयेत्सर्वथाद्विजः । आसुरेतूपवासःस्याद्गांधर्वेचत्रिरात्रकम् । राक्षसेचैवपैशाचेचरेच्चांद्रायणंतथेति । इतिविवाहाष्टकगतविशेषनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथपरिवेत्त्रादिनिर्णयः । तल्लक्षणंमनुः—दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थिते । परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्वजइति । स्मृत्यंतरे—ज्येष्ठायांयद्यनूढायांकन्यायामूह्यतेनुजा । यासाग्रेदिधिषुर्ज्ञेयापूर्वातुदिधिषुः स्मृतेति । परिवेत्त्रादिस्वरूपकथनपूर्वकंतत्प्रायश्चित्तंहारीतः—ज्येष्ठेनिविष्टेकनीयान्निविशमानःपरिवेत्ताभवति पूर्वःपरिवित्तिः परिवेदिनीकन्या परिदायीदाता परियष्टायाजकः तेसर्वेपतिताः सम्यक्संवत्सरंप्राजापत्येनकृच्छ्रेणपावयेयुरिति । एतत्कामतःपित्राद्यनुज्ञातोद्वाहविषयम् । अकामतःपित्रादिदत्तोद्वाहेतुमानवंत्रैमासिकम् । अज्ञानतःपित्राद्यदत्तोद्वाहेयाज्ञवल्कीयंव्रतचतुष्टयम् । उपपातकशुद्धिःस्यादेवंचांद्रायणेनवा । पयसावापिमासेनपराकेणाथवापुनरिति । एवमितिगोवधप्रायश्चित्तातिदेशः । अज्ञानतःपित्रादिदत्तोद्वाहेतुयमः—कृच्छ्रौद्वयोःपारिवेद्येकन्यायाःकृच्छ्रएवतु । अतिकृच्छ्रंचरेद्दातायष्टाचांद्रायणंचरेदिति । प्रायश्चित्तांतेकृत्यमाहवसिष्ठः—परिविदानःकृच्छ्रातिकृच्छ्रौचरित्वातस्मैदत्वापुनर्निविशेततांचैवोपयच्छेदिति । परिविदानइतिपरिवेत्तुरेवसंज्ञा । तस्मैज्येष्ठाय । ब्रह्मचर्याहृतभैक्षवन्निवेद्यपुनरुद्वहेत् । कामित्यतउक्तं तामेवेतिव्याचष्टेविज्ञानेश्वरः । तथाग्रेदिधिषुपत्यादेरपिविशेषंवसिष्ठः—अग्रेदिधिषुपतिःकृच्छ्रंद्वादशरात्रंचरित्वानिविशेततांचैवोपयच्छेत । दिधिषुपतिःकृच्छ्रातिकृच्छ्रौचरित्वाज्येष्ठायामन्येनोढायांपश्चात्तामेवोद्वहेत् । तस्मैकनीयस्याःपूर्ववोढ्रूज्येष्ठांदत्वाअन्यामुद्वहेतेतिव्याख्यातंपारिजातादौ । एवंतस्मैपुनर्निविशेतेतिनिर्णीतपरिवेदनदोषस्यापवादमाहयमः—पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परपुत्रांस्तथैवच । दाराग्निहोत्रधर्मेषुनदोषःपरिवेदनेइति । परपुत्रादत्तकादयइतिपारिजातः । सोदर्येपितमाहकात्यायनः—देशांतरस्थान्क्लीबांश्चतथाकुवृषणानपि । वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकांधबधिरकुब्जवामनखेलकान् । अतिवृद्धानभार्यांश्चकृषिसक्तान्नृपस्यच । धनवृद्धिप्रसक्तांश्चकामतःकारिणस्तथा । कुहकोन्मत्तचोरांश्चपरिविंदन्नदुष्यतीति । खेलकोभग्नपादद्वयः । अभार्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । कामतःकारिणोविवाहादिच्छयानिवृत्ताइतिव्याख्यातंपारिजाते । देशांतरगतज्येष्ठसोदरविषयेप्रतीक्षावधिमाहवसिष्ठः—अष्टौद्वादशवर्षाणिज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणःप्रायश्चित्तीभवतीति । द्वादशेतिमुख्यःपक्षः । द्वादशैवतुवर्षाणिश्रेयान्धर्मार्थयोगतः । न्याय्यःप्रतीक्षितुंभ्राताश्रूयमाणःपुनःपुनरिति । अत्राप्यपवादंकार्ष्णाजिनिः—उन्मत्तःकिल्बिषीकुष्ठीपतितःक्लीबएववा । राजयक्ष्मामयावीचनन्याय्यःस्यात्प्रतीक्षितुमिति । कन्याविषयेप्युक्तदोषापवादंगर्गः—एकमातृप्रसूतानांकन्यानांपरिवेदने । दोषःस्यात्सर्ववर्णेषुनदोषोभिन्नमातृष्विति । वृद्धमनुः—विवाहेऽनधिकारेणज्येष्ठकन्यास्थितायदा । तदनुज्ञांविनाचापिकनिष्ठामुद्वहेत्तदेति । अन्यत्सर्वंपरिवेदनोक्तमनुसंधेयमितिपारिजातः । इतिपरिवेत्त्रादिनिर्णयः ॥ ॥

अथमंडपादिनिर्माणंवसिष्ठः—षोडशारत्निकंकुर्याचतुर्द्वारोपशोभितम् । मंडपंतोरणैर्युक्तंतत्रवेदिंप्रकल्पयेत् । अष्टहस्तंतुरचयेन्मंडपंवाद्विषट्करमिति । अन्यत्रतु—मंगलेषुचसर्वेषुमंडपोगृहमानतः । कार्यःषोडशहस्तोवान्यूनहस्तोदशावधिः । स्तंभैश्चतुर्भिरेवात्रवेदीमध्येप्रतिष्ठितेति । पारिजातेनारदः—हस्तोच्छ्रितांचतुर्हस्तैश्चतुरस्रांसमंततः ।स्तंभैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णांवामभागेतुसद्मनि । समांचैवचतुर्दिक्षुसोपानैरतिशोभिताम् । प्रागुदक्प्रवणांरंभास्तंभैर्हंसशुकादिभिः । विचित्रेणांकितैःकुंभैर्विहितैस्तोरणांकुरैः । भृंगारपुष्पनिकरैर्वर्णकैःसमलंकृताम् । विप्राशीर्वचनैःपुण्यैस्त्रीभिर्दीपैर्मनोरमाम् । वादित्रगीतनृत्याद्यैर्हृदयानंदिनींशुभाम् । एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनंसाग्निवेदिकामिति । गृहमानतइतिमहतिगृहेमहान्मंडपः । न्यूनेन्यूनइत्यर्थः । दशावधिरितिन्यूनतायांदशसंख्यावधिरित्यर्थः । अतोवसिष्ठोक्तोऽष्टहस्तपक्षोऽत्यंतापद्विषयः । साग्निवेदिकामितिदंपत्योरारोहणात्पूर्वंहोमोपयोगिनामग्न्यादीनामुपकल्पनंकार्यमित्याशयः । कृष्णभट्टीयेपक्षांतरं—कन्याहस्तैःसप्तभिःपंचभिर्वाकार्यावेदिःकूर्मपृष्ठोन्नताग्रा । हर्म्यैरम्येनिर्गमाद्वामभागेजायापत्योराशिषैःस्तंभयुक्ता । विवाहर्क्षेशुभदिनेवेदिःकार्यासमंडपेति । तत्रैवविशेषांतरम्—नवत्रिषष्ठोनववारकःशुभोनवर्णकेनैवविवाहमंडपेइति । नववारकोंऽकुरार्पणमितितत्रैवव्याख्यातम् । वर्णकेनैवानुकल्पतयामंडपनिर्माणमपिनवमादिदिनेनकार्यम् । मुख्यकल्पेनतन्निर्माणंतुतेषुदिनेषुसुतरांनकार्यमितितदाशयः । विवाहार्थोमंडपोवर्णकेनैवक्रियमाणोनशुभोऽन्यार्थस्तुवर्णकेनैवक्रियमाणोपिशुभइत्यन्ये ॥ ॥ ॥ ॥

अथकन्यायाजन्मकालीनग्रहादिसूचितवैधव्यपरिहारोपायःकर्मविपाके—ब्राह्मणंसाधुमामंत्र्यसंपूज्यविविधार्हणैः । तस्मैदद्याद्विधानेनविष्णोर्मूर्तिंचतुर्भुजाम् । शुद्धवर्णसुवर्णेनवित्तशक्त्याथवाकृताम् । रुचिरांनिर्मितांशंखगदाचक्राब्जसंयुताम् । दधानांवाससीपीतेकुमुदोत्पलमालिनीम् । सदक्षिणांचतांदद्यान्मंत्रमेतमुदीरयेत् । यन्मयाप्राचिजनुषिघ्नंत्यापतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतोवातिविरक्तया । प्राप्नुवंत्यामहाघोरंयशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघंतन्नाशायसुखाप्तये । बहुसौभाग्यलब्ध्यैचमहाविष्णोरिमांतनुम् । सौवर्णींनिर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्रददेद्विजेति । अनघाद्याहमस्मीतित्रिवारंप्रजपेत्ततः । एवमस्त्वितितस्योक्तिंगृहीत्वास्वगृहंविशेदिति । सुवर्णशब्दोत्रजातिवाची । परिमाणंतुपलतदर्धार्धान्यतररूपंदानपरिभाषोक्तंग्राह्यम् ॥ ॥ अथप्रयोगः । स्नानाचमनेकृत्वाकन्यादेशकालौसंकीर्त्य वैधव्यहरंमहाविष्णुप्रतिमादानंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनस्वस्तिवाचनेकृत्वा आचार्यवरणंकृत्वायथाशक्तितंसंपूज्यतद्धस्तेनाग्न्युत्तारणपूर्वकंषोडशोपचारैःपूजनंचकारयेत् । वस्त्रार्पणसमयेपीतेवाससीदापनीये पुष्पार्पणंकुमुदोत्पलमालांच । पूजांतेदेवंकन्याप्रणम्यमंत्रंपठित्वाब्राह्मणायदद्यात् । ततःसुवर्णपरिमितंयथाशक्तिवाहेमदक्षिणांदत्वाअनघाद्याहमस्मीतित्रिर्वदेत् । एवमस्त्वितिब्राह्मणोपित्रिः । ततोयथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयित्वाविवाहयोग्याभवेदिति । इतिवैधव्यहरप्रतिमादानविधिः ॥ ॥ अथवावैधव्यपरिहारायकुंभविवाहःकार्यः । यथोक्तंतत्रैव । विवाहात्पूर्वकालेचचंद्रताराबलान्विते । विवाहोक्तेयथालग्नेकन्यांकुंभेनचोद्वहेत् । सूत्रेणवेष्टयेत्पश्चाद्दशतंतुविधानतः । कुंभमालंकृतंदेहंतयोरेकांतमंदिरे । ततःकुंभं

चनिःसार्यप्रभज्यसलिलाशये । ततोऽभिषेचनंकुर्यात्पंचपल्लववारिभिरिति । आसमंताच्चंदनपुष्पादिभिरलंकृतंकुंभंकन्यादेहंचवेष्टयेदित्यर्थः । तदुभयसंबंधिनिमंदिरेइति । विवाहकर्तापित्रादिःकन्यावैधव्यहरंकुंभविवाहंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतंकृत्वा वरुणविष्णुप्रतिमयोरग्न्युत्तारणंकृत्वा महीद्यौरित्यादिविधिनाकुंभस्थापनवरुणपूजने विधाय तत्रस्थापितविष्णुप्रतिमायांविष्णोरावाहनादिषोडशोपचारैःपूजांविधायप्रार्थयेत् । वरुणांगस्वरूपायजीवनानां समाश्रय । पतिंजीवयकन्यायाश्चिरंपुत्रसुखंकुरु । देहिविष्णोवरंदेवकन्यांपालयदुःखतइति । ततोविष्णुरूपिणे कुंभायेमांकन्यांश्रीरूपिणींसमर्पयामीतिसमर्प्य परित्वेत्यादिमंत्रैरधस्तादुपरिष्टाच्चमंत्रावृत्त्याकुंभंकन्यांचपरिवेष्ट्य ततः कुंभंनिःसार्यसलिलाशयेप्रभंजयित्वा पंचपल्लवैःशुद्धजलेनसमुद्रज्येष्ठाइत्यादिमंत्रैःकन्यामभिषिच्यब्राह्मणान्भोजयेत् । इतिकुंभविवाहप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवरस्यजन्मकालीनग्रहसूचितमृतभार्यात्वपरिहारोपायः । महार्णवे—ज्येष्ठभ्रातर्यनूढेतुयोनुजोद्वहतिस्वयम् । सभवेन्मृतपत्नीकउष्णज्वरसमुद्भवात् । प्राजापत्यत्रयंकुर्याद्दैवंत्रयमेवच । तामग्निमितिवाज्येनचरुणाष्टोत्तरायुतम् । जुहुयाद्भोजयेद्विद्वानेवंपापात्प्रमुच्यतेइति । असकृन्मृतभार्यात्वसूचनेप्राजापत्यत्रयचांद्रायणत्रययोरावृत्तिः । तामग्निमितिजातवेदसइत्यनुवाकोलक्ष्यते । अस्यानुवाकस्ययाज्ञिकीदेवताउपनिषदऋषयः दुर्गाग्निविष्णवोयथायोग्यंदेवताः त्रिष्टुप्छंदः । अष्टोत्तरायुतहोमस्यार्धंचरुणार्धमाज्येन । प्रथमंचरोःपश्चादाज्यस्येतिक्रमोनविवक्षितः । प्रत्यृचंचहोमः । अग्निस्थापनादिस्वगृह्योक्तमार्गेणेतिमहार्णवः । प्रायश्चित्तविधिनाप्राजापत्यचांद्रायणानिकृत्वा मृतभार्यात्वपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंचर्वाज्यायुतहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यअग्निस्थापनाद्यन्वाधानांतंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंते दुर्गाग्निविष्णून्अष्टोत्तरायुतसंख्याभिश्चर्वाज्याहुतिभिः शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिप्रतिदैवतंतूष्णींचतुःकृत्वोनिर्वापःप्रोक्षणंच । त्यागकालेऽष्टोत्तरायुतसंख्याहुतिपर्याप्तंचर्वाज्यद्रव्यंयथामंत्रलिंगंदुर्गायैअग्नयेविष्णवेचनममेतित्यागः । स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यदशब्राह्मणान्भोजयेदितिअयुतहोमप्रयोगः । यद्वाकस्यचिद्ब्राह्मणस्यविवाहंकुर्यादित्यपिमहार्णवः ॥ ॥ ॥

अथतादृशग्रहसूचितमृतपुत्रत्वहरंमहार्णवे—बालघातीचपुरुषोमृतवत्सःप्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनंचैवकर्तव्यंतेनशुध्यति । श्रवणंहरिवंशस्यकर्तव्यंचयथाविधि । महारुद्रजपंचैवकारयेच्चयथाविधि । जुहुयाच्चदशांशेनदूर्वामाज्यपरिप्लुताम् । एकादशस्वर्णनिष्काःप्रदातव्याश्चदक्षिणा । एकादशपशूंश्चैवदद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योपियथाशक्तिद्विजेभ्योदक्षिणांदिशेत् । स्नापयेद्दंपतीपश्चान्मंत्रैर्वरुणदैवतैः । आचार्यायप्रदेयानिवस्त्रालंकरणानिचेति । ब्राह्मणोद्वाहनंहरिवंशश्रवणंरुद्रजपश्चेतित्रीण्यपिनिरपेक्षाणि शक्त्याद्यपेक्षयाव्यस्तानिसमस्तानियोज्यानि । पशुर्गौः । वारुणमंत्राः कस्यनूनमित्यादयः पवमानःसुवर्जनइत्यादयश्चग्राह्याइतिमहार्णवः ॥ ॥ अथहरिवंशश्रवणविधिस्तदुक्तएवोच्यते––दंपत्योरनुकूलेसुदिनेविनायकशांतिंविनायकपूजांवास्वशक्त्यनुसारेणविधाय स्वस्तिवाचनंकुर्यात् । ततोदीर्घायुःपुत्रकामनयाहरिवंशश्रवणंकरिष्यावहेकरिष्येइतिवासंकल्प्य । उभयोर्दंपत्योःकर्तृत्वेप्रथमःसंकल्पः । एकस्यकर्तृत्वेद्वितीयः । ततोविभवा

नुसारेणश्रुताध्ययनसंपन्नंब्राह्मणंवस्त्रमुद्रिकाकुंडलतांबूलादिभिःसंपूज्यएभिश्चंदनतांबूलादिभिःहरिवंशश्रवणेश्रावयितारं त्वामहंवृणेइतिवरणंकुर्यात् । ततःप्रतिदिनंत्रायंतामित्यादिवैदिकमंत्रैः सुरास्त्वेत्यादिपौराणमंत्रैश्चसुस्नातावलंकृतौदंपतीतदैकचित्तौशृणुयाताम् । वाचयिताचप्रतिदिनंनारायणंनमस्कृत्येत्यादिपठित्वा नारायणायनमोनरायनरोत्तमायनमोदेव्यैसरस्वत्यैनमोव्यासायनमोगुरुभ्योनमइत्युक्त्वावाचयेत् । श्रोताप्रतिदिनमाचार्यंपुस्तकंचपूजयेत् । अंतेस्वलंकृतांगांपयस्विनींसवत्सांस्वर्णशृंगींरौप्यखुरांताम्रपृष्ठींकांस्यदोहनवस्त्रयुतांगोदानविधिनावाचकायदत्वा वाचकसंतोषावहपरिमाणंहेमदक्षिणांदत्वा न्यूनंसंपूर्णमस्त्वितिवाचयेत् । गोदानविधिःकार्तिककृत्येऽभिहितः । विनायकशांतिरुपनयनप्रकरणेऽभिहिता । इतिमृतपुत्रत्वहरम् ॥ ॥ ॥ ॥

अथकन्यादानप्रशंसा । संवर्तः[1]—अलंकृत्यतुयःकन्यांभूषणाच्छादनादिभिः । दत्त्वास्वर्गमवाप्नोतिपूज्यते[2]वासवादिभिः ।

---

[1] ब्रह्मपुराणे—कन्यांतुपरयाभक्त्याह्यलंकृत्यप्रयत्नतः । कुलीनायासुपुत्रायगुणज्ञायविशेषतः । कन्यांवरयमाणायदद्यादेषविधिःस्मृतः । लैंगे—कन्यादानंप्रवक्ष्यामिसर्वदानोत्तमोत्तमम् । यद्दत्त्वासर्वदानानांफलमाप्नोतिमानवः । स्मृत्यंतरे—महीदातुश्चगोदातुःकन्यादातुश्चयेरथाः । कन्यादानानुगाःपश्चात्समंयांतित्रयोरथाः । बृहस्पतिः—सहस्रमेवधेनूनांशतंचानडुहांसमम् । दशानडुत्समंयानंदशयानसमोहयः । दशवाजिसमाकन्याभूमिदानंचतत्समम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनकन्यादानंविशिष्यते । मनुः—अग्निहोत्रादिभिर्यःस्याल्लक्षतोब्राह्मणस्यवा । तत्कन्यांविधिवदत्त्वाफलमाप्नोतिमानवः । स्कांदे—वैवाहिकप्रदानंनायोददातिदयापरः । विमानेनविचित्रेणकिंकिणीजालमालिना । महेंद्रभवनंयातिवीज्यमानोऽप्सरोगणैः । इति ।

[2] बांधवादिभिः ।

कूकुदश्चाश्वमेधीचप्राणदाताभयेषुच । समंयांतिरथाएषांत्रयोवैनात्रसंशयइति । सालंकारकन्यादाताकूकुदः । सत्कृत्यालंकृतांकन्यांयोददातिसकूकुदइत्यभिधानात् । वह्निपुराणे—श्रुत्वाकन्याप्रदानंचपितरःसपितामहाः । विमुक्ताःसर्वपापेभ्योब्रह्मलोकंव्रजंतितेइति । अथतद्विधिर्गृह्यपरिशिष्टे—दातारमधिकृत्यवरंविधिवदभिषेचयेत् । अथदक्षिणतःपुरोधाःउदङ्मुखउपविश्य मध्येप्रागग्रोदगग्रान्दर्भानास्तीर्यतैजसमयंपूर्णकलशंनिधायव्रीहियवानोप्यगंधादिभिरलंकृत्यदूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्याब्लिंगाभिर्ऋग्भिरभिमंत्र्यताभिरद्भिःप्रयोजयेत् । अथदातापुण्याहादीन्वाचयित्वाशिवाआपःसंतु सौमनस्यमस्तु अक्षतंचारिष्टंचास्तु दीर्घमायुरस्तु शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु इत्युक्त्वा भार्यादिसमेतःकन्यांसंप्रगृह्य[1] वत्सगोत्रोद्भवाममुष्यप्रपौत्रीममुष्यपौत्रीममुष्यपुत्रींसुशीलांलक्ष्मीनाम्नींकन्यां वासिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्यप्रपौत्रायामुष्यपौत्रायामुष्यपुत्रायश्रुतशीलनाम्नेऽस्मैवरायसंप्रददे कन्यांप्रतिगृह्णातुभवानितिब्रुवन्वरस्यपाणौहिरण्यमुपधायकलशोदकधारामासिं[2]चन्मनसाप्रजापतिःप्रीयतामितिब्रूयात् । अथवरःपुण्याहाशिषोवाचयित्वादक्षिणांसेकन्यामभिमृश्य कइदंकस्माअदात्कामःकामायादात्कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामंसमुद्रमाविशकामेनत्वाप्रतिगृह्णामिकामैतत्तेवृष्टिरसिद्यौस्त्वाददातुपृथिवीप्रतिगृह्णातुइतिजपित्वाप्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थंकन्यांप्रतिगृह्णामीतिब्रूयादेवंत्रिःप्रत्युक्तेपुरोधाःदातृवरौप्रत्यृतस्यहिशुरुधःसंतिपूर्वीरितितिस्रोजपित्वैतद्वःसत्यंसमृद्धम्[3]इतिब्रूयादिति ॥

---

[1] कन्यांप्रगृह्य, संप्रतिगृह्य । [2] सिंचेत् । [3] समृद्धमस्त्विति ।

अथवाग्दानादिप्रयोगः ॥ विवाहनक्षत्रयुतेसुदिनेवरस्यपित्रादिःसुहृद्भिःसहकन्यागृहंगत्वाआसनेप्रत्यङ्मुखउपविशेत् । ततोवृद्धःकश्चित्कन्यायाःपित्रादीन्प्रतिब्रूयात्—अस्यपुत्रोवरोस्ति तदर्थंभवत्कन्यांयाचितुंसुहृद्भिःसहायमागतः भवद्भिः स्वीयैःसहविचार्यकन्यापूजनार्थमनुज्ञैतेभ्योदेयेति । ततःकन्यापितामान्यजनाज्ञांगृहीत्वाऽनुज्ञांदद्यात् । ततःकन्यायाः पुरोहितादिर्देवींवाचमित्यानयनपूर्वकंचतुरस्रपीठेशुद्धवस्त्रावृतेतांप्राङ्मुखीमुपवेशयेत् कन्यायाउत्तरतस्तत्पित्रादिःप्राङ्मुख उपविशेत् वरपितातुकन्यादक्षिणतउदङ्मुखः उभावाचम्यसुमुखश्चेत्यादिदेशकालसंकीर्तनांतेवरपिताकन्यापूजनंकरिष्ये तदंगत्वेनगणपतिपूजनंवरुणपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्य । कन्यापिताकरिष्यमाणकन्या[1]दानांगवाग्दानंकरिष्येइतिसंकल्पंकुर्यात् । तदचिकीर्षायांगणपतिपूजनंवरुणपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्यउभौगणेशवरुणयोःपूजनंकुरुतः । ततोवरपित्रादिःकन्यायाअंजलिंसकुंकुमचंदनेनानुलिप्यमान्येभ्योदर्शयेत् । सर्वेमहालक्ष्मीरितिब्रूयुः । ततोगौरीर्मिमायेतिकन्यां चंदनेनाभ्यर्च्यस्वपक्षीयसुवासिन्यानीराजनंकारयेत्श्रियेजातइति वस्त्रार्पणंचयुवंवस्त्राणीति भूषणानिहिरण्यरूपइति आयुष्यमिति[2]च । ततःकन्यायैगुडादिनिवेदनंतत्पाणौफलार्पणंचकुर्यात् याःफलिनीःअर्वाचीसुभगेति। ततःकन्यापिता वरपितरंस्वस्थानउपवेश्यस्वयंतत्स्थानेउदङ्मुखउपविशेत् । ततोवरपितरंतन्मान्यैःसहगंधादिनापूजयेत् । तथावरपिता कन्यापितरंतन्मान्यैःसहपूजयेत् । ततःकन्यापितेत्थंकन्यायावाग्दानंकुर्यात् । पंचफलानिकुंकुमाक्तान्यादाय एतत्प्रवरान्वितैतद्गोत्रोत्पन्नएतच्छर्माऽहं एतत्प्रवरान्वितैतद्गोत्रोत्पन्नायैतच्छर्मणःप्रपौत्रायैतच्छर्मणःपौत्रायैतच्छर्मणःपुत्रायैतच्छर्मणेश्रीधररूपिणेकन्यार्थिने एतत्प्रवरान्वितैतद्गोत्रोत्पन्नामेतच्छर्मणःप्रपौत्रीमेतच्छर्मणःपौत्रीमेतच्छर्मणःममपुत्रीमेतन्नाम्नींकन्यांश्रीरूपिणींवरार्थिनींज्योतिर्विदादिष्टेमुहूर्तेदास्ये तदस्तुमित्रावरुणागृहावैप्रतिष्ठेतिवरपितुर्वस्त्रप्रांतेबध्वाग्रंथिंचंदनलिप्तंकुर्यात् । पितामहकर्तृकेवाग्दानेममपौत्रीमितिपाठः । एवंसंकल्पत्वेनप्रपितामहकर्तृकेममप्रपौत्रीमिति । एवंभ्रात्रादिकर्तृकेममेतिनैवपाठः। ततः—अव्यंगेऽपतितेऽक्लीबेदशदोषविवर्जिते। इमांकन्यांप्रदास्यामिदेवाग्निद्विजसन्निधावितिवाग्दानकर्त्रोक्ते वरस्यपित्रादिःपंचफलानिपूर्ववदादायएतद्गोत्रोत्पन्नवरविषयेभवंतोनिश्चिताइतिकन्यापित्रादेर्वस्त्रप्रांतेपूर्ववद्बध्नीयात् । तदस्तु० गृहावै० कन्यापित्रादिः—वाचादत्तामयाकन्यापुत्रार्थंस्वीकृतात्वया । कन्यावलोकनविधौनिश्चितस्त्वंसुखीभवेतिवदेत् । वरपित्रादिः—वाचादत्तात्वयाकन्यापुत्रार्थंस्वीकृतामया । वरावलोकनविधौनिश्चितस्त्वंसुखीभवेतिवदेत् । भ्रात्रादिंप्रतितस्यचयथार्थंभ्रात्रर्थंशिष्यार्थंमित्रार्थंवरार्थमित्यूहः । ततःसर्वेब्राह्मणाः हिंकृण्वती० समिद्धस्य० वनस्पते० इंदुर्देवाना०अस्यपिबक्षुमतः०घृतादुल्लुसं० तदस्तु०गृहावै०इतिकन्याशिरस्यक्षतप्रक्षेपणाशीर्दानंकुर्युः । ततःइंद्राणींपूजयित्वातत्प्रार्थनंकुमार्याकार्यम्—देवेंद्राणिनमस्तुभ्यंदेवेंद्रप्रियभामिनि । विवाहंभाग्यमारोग्यंपुत्रलाभंचदेहिमेइतिवाग्दानम्॥ ॥ततःसुमुहूर्तेवधूवरयोस्तैलहरिद्रारोपणंयथाचारंकार्यम्।रजकीतैलमादायकन्यकामभिषिंचति। निशायाःप्रथमेभागेनागवल्लीदलेनत्वितिज्योतिर्निबंधोक्तमप्याचारानुसारेणस्वीकार्यं वध्वातदारो

---

[1] दानांगभूतंवाग्दानं । [2] मितिवा ।

पणोत्तरंतच्छेषेणहरिद्रादिनावरस्यस्नानंकारणीयमित्याचारः॥ ॥अथविवाहदिनेतत्पूर्वदिनेवास्वस्तिवाचनादि। तत्रपरिशिष्टे—सुस्नातालंकृतोवरःस्वस्तिवाचयित्वेत्युपक्रम्यवधूगृहंप्रतिवरस्यगमनमुक्तम्। इदमेवशास्त्रमवलंब्यपारिजाते—ममदेवपित्र्यर्णापाकरणहेतुभूतधर्मप्रजोत्पादनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंकन्याप्रतिग्रहणंकर्तुंतदंगभूतंस्वस्तिवाचनंकरिष्य इतिसंकल्पपूर्वकंवरकर्तृकंस्वस्तिवाचनमुक्त्वाततोविधिवतपित्र्यां[1]नांदीश्राद्धंकारयेदित्युक्तम्। अन्येतुवधूगृहगमनारंभेस्वस्तिवाचनानंतरंपरिशिष्टेविधीयते भगवतातथैवस्मरणात्। विवाहंप्रकृत्यतेनह्युक्तम्—तत्राभ्युदयिकंश्राद्धंकुर्यात्स्वस्तिचवाचयेत्। अपरेद्युःकृतस्नानोधृतधौतांबरद्वयः। भूषितोगंधमाल्याद्यैर्वंदिताभीष्टदेवतः। ब्राह्मणान्भोजयित्वातैःकृतपुण्याहवाचनः। यानार्हंयानमारुह्ययायाच्चैववधूगृहमिति। अतःप्रथमस्वस्तिवाचनंपित्रादिकर्तृकमेवेत्याह तदनुसारेणप्रयोगः॥ ॥संस्कार्यस्यपित्रादिःपत्न्यासंस्कार्येणसहकृताभ्यंगस्नानोऽहतवासाःशुभासनेप्राङ्मुखउपविश्यस्वदक्षिणतःपत्नींतदग्रतःसंस्कार्यंचोपवेश्यदेशकालौसंकीर्त्य ममास्यपुत्रस्यदैवपित्र्यर्णापाकरणहेतुभूतधर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंविवाहाख्यसंस्कारकर्मकरिष्ये। तदंगत्वेनस्वस्तिवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंनंदिन्यादिमंडपदेवताप्रतिष्ठापनंचकरिष्ये। तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्ये इतिपुत्रविवाहेसंकल्पंकुर्यात्॥ कन्याविवाहेतु ममास्याःकन्यायाःभर्त्रासहधर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहेष्वधिकारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंविवाहाख्यसंस्कारकर्मकरिष्येइतिविशेषः।

---

[1] पित्रादिर्नांदी।

शेषंपूर्ववत्। भ्रातृपितृव्यादिस्तु ममास्यभ्रातुरिति भगिन्याइतिवा भ्रातुःसुतस्येतिवा भ्रातुःकन्यायाइतिवोहेनसंकल्पंकुर्यात्। मातृकापूजनांते अजीवत्पितृमातृमातामहःपितास्वपित्राद्युद्देश्यकंपार्वणत्रयंकुर्यात्। मातरिजीवत्यांतत्पार्वणलोपः। मातामहेएवजीवतितत्पार्वणलोपः। तदापार्वणद्वयेनैवनांदीश्राद्धसिद्धिः। मातृमातामहजीवनेपितृपार्वणेनैवतत्सिद्धिः। अजीवत्पितृप्रपितामहोजीवत्पितामहः पितृप्रपितामहतत्पितॄनुद्दिश्यपितृपार्वणंकुर्यात्—पितापितुःपितामहप्रपितामहौचनांदीमुखाइदंवःपाद्यमितिप्रयोगः। एवंप्रपितामहमात्रजीवनेपिपितृपितामहतत्पितामहानुद्दिश्यतत्कुर्यात्—पितृपितामहौपितुःप्रपितामहश्चनांदीमुखाइति। पितामहप्रपितामहयोरेवजीवने—पितरंपितामहस्यपितामहप्रपितामहौचोद्दिश्यतत्कुर्यात्—पितापितामहस्यपितामहप्रपितामहौचनांदीमुखाइति। एवमजीवन्मातृकस्यपितामहीमात्रजीवने—मातापितुःपितामहीप्रपितामह्यौचनांदीमुखाइतिमातृपार्वणेप्रयोगः। प्रपितामहीमात्रजीवनेमातृपितामह्यौपितुःप्रपितामहीचनांदीमुखाइति। पितामहीप्रपितामह्योर्जीवने—मातापितामहस्यपितामहीप्रपितामह्यौचनांदीमुखाइति॥ इदंचपितामहीप्रपितामहीसपत्न्योर्मृतयोर्देवतात्वसंभवेताभ्यांसहैवपार्वणंकार्यम्। एवंमातामहपार्वणेमुख्यमातामह्यादिषुजीवतीषुतत्सपत्नीभिःसपत्नीकत्वगुणोपपत्तिः। नतुसपत्नमात्रामातृपार्वणनिर्वाहःपरिशिष्टविरोधात्। एवमजीवन्मातामहस्यमातुःपितामहजीवने—मातामहस्तत्पितामहप्रपितामहौचनांदीमुखाइति। मातुःप्रपितामहजीवनेमातामहमातुःपितामहौमातामहस्यप्रपितामहश्चनांदीमुखाइति। तयोरुभयोर्जीवने—मातामहोमातुःपितामहस्यपिता

महप्रपितामहौचेतिप्रयोगः॥ ॥ अथजीवत्पितृकोऽजीवन्मातृमातामहश्च—मातृमातामहपार्वणद्वयमेवसुतसंस्कारारंभे कुर्यात् । तस्यामपिजीवत्यांमातामहपार्वणमेवकुर्यात् । मातामहएवजीवतिमातृपार्वणमेवदेवरहितंकुर्यात् । त्रिष्वपि जीवत्सुपितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् बाधकपरिशिष्टाप्रवृत्तौविष्णुस्मृतेर्निःशंकप्रवृत्तेः । एवंस्वस्यद्वितीयादिविवाहांगत्वेनांदीश्राद्धंकुर्वन्अजीवत्पितृकः । जीवत्पितृकस्तुपितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात्—पितुःपितृपितामहप्रपितामहानांदीमुखाइति पितुर्मातृपितामहीप्रपितामह्यःनांदीमुखाः पितुर्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहा इतिचप्रयोगः । जीवत्पितृपितामहस्तुपितामहस्यपित्रादीनुद्दिश्यकुर्यात् । तदुक्तवाक्येषुपितुरित्यस्यस्थानेपितामहस्य निर्देशः । त्रयाणांजीवनेतुपितृपार्वणलोपः । सुतसंस्कारइवस्वीयमात्राद्युद्देश्यपार्वणद्वयेनैवश्राद्धसिद्धिः । नित्यवन्नांदीश्राद्धविधिनैवलोपशास्त्रसहकृतेनतत्प्रापणात् । एवंप्रथमविवाहेपिकर्त्रंतराभावेपारिजातोक्तरीत्यावरएवनांदीश्राद्धंकुर्वन् अजीवत्पितृकःस्वपित्रादीनुद्दिश्यजीवत्पितृकादिस्तुपितुःपितामहस्यवापित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् । तत्राजीवत्पितृकस्यनस्वस्येतिसंबंधकीर्तनं स्वसंबंधिकत्वमहिम्नैवपित्रादिषुविशेषसिद्धेः । अदृष्टार्थतत्कीर्तनस्यनांदीश्राद्धेनिषेधात् । अतएवपरकीयपित्राद्युद्देश्यकनांदीश्राद्धविशेषलाभार्थस्यपितुरित्यादेःसंबंधकीर्तनस्यनिषेधः । यदातुपितृव्यमातुलादिः कन्याविवाहंकुमारस्योपनयनमुपनीतस्यप्रथमविवाहंवाकुर्यात्तदासंस्कार्यस्याजीवत्पितृकत्वेतत्पित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयं कुर्यात् । सोदरज्येष्ठभ्रातुःप्रयोगे नविशेषः तदीयपित्रादीनांसंस्कार्यपित्रादिभिरभेदात् । सापत्नज्येष्ठस्तुमातृपार्वणे

संस्कार्यस्यमातृपितामहीप्रपितामह्यइतिप्रयोगंकुर्यात् । पितृव्यादिस्तुसर्वपार्वणेषुसंस्कार्यस्येतिसविशेषेणप्रयोगंकुर्यात् । संस्कार्यस्यजीवत्पितृकत्वेसंस्कार्यपितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् । तस्यजीवत्पितृकत्वेतदीयमात्रादीन्तदीयमातामहादींश्चोद्दिश्यपार्वणद्वयंकुर्यात् । मात्रादिजीवननिमित्तोविशेषःपूर्ववद्बोध्यः मुख्यस्ययथाप्राप्तकार्येऽमुख्यकर्तृकाणांप्रवृत्त्यौचित्यात् । एवंआत्मीकृत्यसुवर्णेनपरकीयांतुकन्यकाम् । धर्मेणविधिनादातुःसमगोत्रोपियुज्यतेइतिस्कांदवचनात् । अनाथांकन्यकांदत्त्वासदृशेवाधिकेवरे । द्विगुणंफलमाप्नोतिकन्यादानेयदीरितमितिविष्णुधर्मोत्तरवचनाद्वा केनापिहेतुनाकन्यांदातुमशक्नुवतादानाधिकारिणात्वंकन्यादानंकुर्विंतिप्रार्थनाद्वा यःपरकीयकन्यांदातुमिच्छतिसोपिसंस्कार्यकन्यायाःपित्रादीनुद्दिश्यतस्याजीवत्पितृकत्वेतदीयमात्राद्युद्देश्यकपार्वणानुष्ठानंयथासंभवंकुर्यात् । दत्तककन्यायास्तुविवाहंकुर्वन्प्रतिग्रहीतास्वपित्रादीनुद्दिश्यैवपितृवन्नांदीश्राद्धंकुर्यात् । दत्तकन्यायाअसंभवसंकोचनिराकृतीशंकाच निराकृतादत्तकनिर्णये । दत्तकपुत्रस्तुयदिलब्धबीजिरिक्थःतदोभौपितरौपितामहौप्रपितामहौचोद्दिश्यकुर्यात् । एवंमातृपार्वणेमातामहपार्वणेचबोध्यम् । यदितुबीजिरिक्थग्रहणेअधिकार्यंतरसंभवाद्गोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्रिमःसुतइति शास्त्रादलब्धतद्रिक्थस्तदाप्रतिगृहीतृकुलसंबद्धपित्राद्युद्देश्यकमेवकुर्यात् । पिंडदोरिक्थहारीचपूर्वाभावेपरःपरइतिपिंडदानरिक्थग्रहणसाहचर्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । एवंचानेकसंस्कार्यविषयानेकसंस्काराणांसहानुष्ठानंयत्रननिषिद्धंतदंगनांदीश्राद्धीयदेवतानामभेदश्च । तत्र—गणशःक्रियमाणानामेकंस्यान्मातृपूजनम् । वृद्धिश्राद्धंचतंत्रंस्याद्धोमस्तुस्यात्पृथक्पृथगि

तिस्मृत्यर्थसारवचनानुसारितंत्रानुष्ठानंबोद्धव्यम् ॥ इतिनांदीश्राद्धेदेवतानिर्णयः ॥ ॥ प्रदेयस्यान्नादेरपरोक्षत्वेइदमन्नमितिप्रयोगः । परोक्षत्वेदास्यमानमिति । अन्नासंभवेआममिति । तच्चचतुर्गुणंद्विगुणंसमंवा । आमासंभवेहिरण्यमितिवा । हिरण्यासंभवेपर्याप्तान्ननिष्क्रयीभूतंद्रव्यमितिवा । इतिहविर्निर्णयः । परकीयपित्राद्युद्देश्यकेपितुर्मातापितामहीचेतिश्लोकपाठः । लुप्तपार्वणसंबंधिश्लोकलोपश्चपूर्वोक्तोनुसंधेयः । इतिनांदीश्राद्धम् ॥ ॥ ॥

पूर्ववन्मंडपदेवताप्रतिष्ठापनंब्राह्मणसुवासिनीभोजनसंकल्पंभूयसीदानसंकल्पंचकृत्वाविष्टरंदधिमधुपाद्यादिपात्राणिवरस्यवस्त्रयज्ञोपवीतालंकारान्वरायदक्षिणांभोजनपात्राणिजलपात्रंत्रिसूत्रींक्षीरंमांगलिकजीरकादिद्रव्यंइध्मंबर्हिःआज्यलाजान्दृषदुपलौउदकुंभंआम्रादिपल्लवान्प्रणीतादिपात्राणिगौरीहरपूजोपयोगिप्रतिमादिकन्यापितोपकल्पयेत् ॥ विष्टरलक्षणंपरिशिष्टे—पंचाशताभवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरः । ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मालंबकेशस्तुविष्टरः । दक्षिणावर्तकोब्रह्मावामावर्तस्तुविष्टरइति । केशाअग्राणि । निर्माणकालेतदूर्ध्वत्वादिपंचविंशतिदर्भाणांवेण्यग्रेग्रंथिभूषितः । विष्टरःइत्यन्यत्र ॥ ॥

तत्पूजाविधिःसंग्रहे—लग्नाहेमातृकाःपूज्याःपूज्यागौरीहरान्विता । पीठेवातदलाभेतुसवस्त्रेतंडुलान्विते । पंकजंकारयित्वातुतत्रगौरीहरौयजेत् । कलशैःकलशैःकार्यापिधानोत्तरश्रेणिका । दिशांचतुर्षुकोणेषुस्थापयेत्तंदुलोपरि । प्रतिमांपलहेम्नातुकुर्याद्गौरीहरौयतः । यतःयस्यांप्रतिमायांउभौमीलितावित्याशयः । पलद्वयेनरौप्येणकुर्यान्नंदिनमग्रतः । अशक्तस्तुतदर्धेनपादेनशक्तितोथवा । अलाभे[1]कुंकुमाद्यैस्तुलेखयित्वाप्रपूजयेत् । ध्यात्वामंत्रेणदेवौद्वौभक्त्यासंपूजयेत्सुधीरिति । ध्यानमंत्रस्तत्रैव—सिंहासनस्थांदेवेशींसर्वा[2]लंकारसंयुताम् । पीतांबरधरंदेवंरुद्रंचंद्रार्धशेखरं । करेणाधःसुधापूर्णंकलशंदक्षिणेनतु । वरदंचाभयंवामेनाश्लिष्यचतनुप्रियाम् । एवंध्यात्वापूज्यगौरींपुण्यभाजस्तथास्त्रियः । कन्यांसमुद्वहेत्पश्चादिति । पूजामंत्रस्तत्रैव—गौरीहरमहेशानसर्वमंगलदायक । पूजांगृहाणदेवेशसर्वदामंगलंकुर्विति । कन्यादेहप्रमाणेनसप्तविंशतितंतुभिः । वर्तिकांदीपयेत्पश्चाद्व्रतसंपत्तिहेतवे । भोजनीयाब्राह्मणाश्चसुवासिन्यःसुपूजिताः । दशाष्टपंचयुग्मंवाहिरण्येनाथतोषयेदिति । तथा—व्रतांतेमंडपेस्थाप्यमंचकंसोपधानकम् । चतुष्कोणेषुमंचस्यस्थाप्याभांडप्रभातत(?)इति । अतोलग्नदिनेकन्यापितोक्तगौरीहरमूर्तिकात्यायनीमहालक्ष्मीशचीप्रतिमाभिःसहाग्न्युत्तारणेनसंस्कृत्य । कोणचतुष्टयस्थापितकलशश्रेणीनांमध्येउपलयुक्तदृषदिसूत्रितायांपीठेवस्त्रेवातंडुलैःपंकजंकारयित्वा तत्रगौरीहरौउक्तध्यानपूर्वकमुक्तमंत्रेणपूजयित्वा प्रतिमात्रयेदेवतात्रयंयथाविभवंसंपूज्य कन्ययासहप्रणम्यदीपंप्रज्वालयित्वाब्राह्मणसुवासिनीश्चभोजयेद्दक्षिणांचदद्यादिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकन्यादातावरगृहंगतः आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यकरिष्यमाणकन्याविवाहांगत्वेनवरस्यसीमांतपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशवरुणपूजनेकृत्वा अस्मिन्राष्ट्रेश्रियमितिपत्नीप्रक्षिप्तजलेनतदीयदक्षिणवामपादौप्रक्षाल्याचम्यगं

---

१ तंडुलाद्यैस्तु । २ लंकारभूषितां ।

धपुष्पनीराजनवस्त्रैर्यथाविभवंसंपूज्ययथाचारंदुग्धादिप्राशनंकारयेत् । ततोवरोदेवताःपित्रादिमान्यांश्चप्रणम्य स्वस्तिनोमिमीतामितिकनिक्रददितिचब्राह्मणैःसहपठन्पदातिर्वाहनारूढोवावधूगृहंगत्वासुवासिनीभिर्यथाचारंपूर्णकुंभनीराजनादिनाकृतमंगलोवधूगृहेप्रविशेत् । ततोवरपितागणेशवरुणौसंपूज्य कन्यां । याःफलिनीरितिमंत्राभ्यांफलैस्तांबूलैश्चयथाचारंपूजयेत् । ब्राह्मणाःहिंकृण्वतीत्यादिमंत्रैःपूर्ववदाशिषोदद्युः । पूर्ववाग्दानंनकृतंचेत्फलपूजानंतरंकर्तव्यम् ॥

॥अथमधुपर्कः॥ परिशिष्टे—वरस्ययाभवेच्छाखातच्छाखागृह्यचोदितः । मधुपर्कःप्रदातव्योह्यन्यशाखेपिदातरीति । दध्यलाभेपयोजलंवा । पयोवामधुसंसृष्टमभावेउदकमितिधर्मप्रश्नात्प्रतिनिधिः । सर्पिर्मध्वलाभे तदलाभेगुडः[1] । कन्यादातादेशकालसंकीर्तनांतेगृहागतंस्नातकंवरंमधुपर्केणार्हयिष्येइतिसंकल्पयेत् । द्वितीयविवाहार्थमागमनेतुस्नातकमितिपदलोपः । दाता विष्टरोविष्टरोविष्टरःप्रतिगृह्यतामितिविष्टरंदद्यात् । वरः प्रतिगृह्णामीतिदक्षिणहस्तेनप्रगृह्य । अहंवर्ष्मेत्यस्यवामदेवोविष्टरोनुष्टुप् आसनकरणेविनियोगः । अहंवर्ष्मसजातानांविद्युतामिवसूर्यः । इदंतमधितिष्ठामियोमाकश्चाभिदासति । (इत्युदगग्रेविष्टरउपविशेत्) । ततोवरोलौकिक[2]जलेनाचामेत् । स्वगृहागतस्यप्रथमंचरणप्रक्षालनंकुर्वन्दातापि । गंधाक्षतपुष्पयुक्तंपाद्यपात्रेजलमादायपाद्यंपाद्यंपाद्यं प्रतिगृह्यतामितिदातापाद्यंदद्याद्धस्तयोर्वरःप्रतिगृह्णामीति । अस्मिन्राष्ट्रइतिदातां[3]पत्नीप्रक्षिप्तजलेनदक्षिणपादप्रक्षालनपूर्वंप्रतिग्रहीतुःपादौप्रक्षालयेत् । अर्घ्यपात्रेगंधाक्षतपुष्पफलयुतंजलं

---

१ गुडोवा । २ लौकिकजलेनैवपाद्यादिष्वाचमनं । ३ पादप्रक्षालनेदातुर्वामतःपत्नीतिसंग्रहे ।

दात्राअर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यंप्रतिगृह्यतामितिनिवेदितमंजलिनावरोगृह्णीयात्प्रतिगृह्णामीति । पात्रांतरस्थंशुद्धजलंदात्राचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामितिदत्तंदक्षिणहस्तेनप्रतिगृह्यवामेतत्पात्रंनिधायतज्जलंतृतीयांशंवरोऽमृतोपस्तरणमसीतिपिबेत् । अथमधुपर्कमानीयमानमपसारितापिधानंवरोऽवेक्षेत मित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षेइति । दातामधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्कःप्रतिगृह्यतां वरोदेवस्यत्वा० भ्यांप्रतिगृह्णामीत्यंजलिनाप्रतिगृह्यतत्स्थमेवमध्वितितृचेनावेक्षेत । मधुवाताइतितृचस्यराहूगणोगोतमोविश्वदेवागायत्री मधुपर्कावेक्षणेविनियोगः । ॐमधुवाता० माध्वीर्गावोभवंतुनः ३ इति सव्यहस्तस्थापितेमधुपर्कपात्रेंऽगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यांमधुपर्कंप्रदक्षिणंत्रिरालोड्य । वसवस्त्वागायत्रेणच्छंदसाभक्षयंत्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि[1] । रुद्रास्त्वात्रैष्टुभेनेतिदक्षिणस्यां । आदित्यास्त्वाजागतेनेतिप्रतीच्यां । विश्वेत्वादेवाआनुष्टुभेनेत्युदीच्यां । आलोडनसंजातांगुलिलेपस्यैवदिक्चतुष्टयेप्यपनयनंनतुपुनर्ग्रहणं । ताभ्यामेवमध्यात्रिर्गृहीत्वाभूतेभ्यस्त्वेतित्रिरावृत्तेन त्रिरूर्ध्वंक्षिपेत् ।—भूमौपात्रनिधानंचभूतेभ्यस्त्वेतिमंत्रतः । निमृज्यांजलिलेपंतुभूतेभ्यस्त्वेतिमंत्रतः । त्रिरुद्धृत्यत्रिरुत्क्षिप्यभूमौपात्रंनिधायचेतिकारिकोक्तेः । यद्वासकृद्गृहीतस्यैवत्रिःसमंत्रकउत्क्षेपः ।—ततोमध्याच्चकिंचन । आदायभूतेभ्यस्त्वेतिमंत्रमुक्त्वात्रिरुत्क्षिपेदिति । मंत्रस्योत्क्षेपणस्यापित्रिरभ्यासंसमाचरेदितिभगवत्स्मृतेः । वृत्तिस्वरसादपीदृशार्थप्रतीतेः । ततोविराजोदोहोसीतिमधुपर्कैकदेशंप्रथमंप्राश्नीयात्[2] । विराजोदोहमशीयेतिद्वितीयं । मयिदोहःपद्यायैवि

---

१ पूर्वस्यांनिमार्ष्टि । २ प्राशनेतुविराजोदोहोसीतिप्रथममुद्राहंप्राश्नामीति । एवंद्वितीयेतृतीयेपि ।

राजःइतितृतीयं । स्वयंगृहीतस्यपरेणवाहस्तेप्रक्षिप्तस्यप्राशनत्रयमेतत् । यद्वामधुपर्कोपरिभागात्पात्रत्रयेभूतेभ्यस्त्वेतिमंत्रावृत्त्यात्रिरादाययथाक्रमंमंत्रत्रयेणप्राश्नीयात् । अयंप्रकारोग्रंथकारैरनादृतोपिसूत्रस्वरससिद्धोन्यायसिद्धश्च । निमार्ष्टीत्यनुषंगाभावात्उद्धृत्येत्यत्रगृहीतातेःक्षेपणार्थत्वकल्पनाभावाच प्रथमद्वितीयादिपदानांसार्थकत्वलाभाच्च दृष्टरूपस्योपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्यलाभाच्च । मधुपर्कशेषमुत्तरतउपविष्टायब्राह्मणायदद्यात् । अप्सुवाक्षिपेत् । तृतीयप्राशनकालेसर्वंवाप्राश्नीयात् । अथाचमनीयशेषार्धममृतापिधानमसीतिप्राश्यलौकिकजलेनाचामेत् । सर्वंतदादाय सत्यंयशःश्रीर्मयिश्रीःश्रयतामितिप्राश्यलौकिकजलेनद्विराचामेत् । दातागौर्गौर्गौःप्रतिगृह्यतामितिगांनिष्क्रयंवादद्यात् । वरःमातारुद्राणामित्यस्यभार्गवोजमदग्निर्गौस्त्रिष्टुप् । उत्सर्जनेविनियोगः । ॐ मातारुद्राणां० वधिष्टओमुत्सृजतेत्युत्सृजेत् । अत्रजयंतः—गोःप्रतिनिधित्वेनछागआलभ्यते उत्सर्जनपक्षेपिच्छागएवनिवेदनीयइति । अत्रापिमतेछागस्यप्रतिनिधित्वान्निष्क्रयइव नीवारेषुव्रीहिशब्दइवगौर्गौरितिमातारुद्राणामितिवाविकृतंभवतिगविमनसिधृतायांद्वात्रिंशत्पणात्मकनिष्क्रयवच्च छागेमनसिधृतेपणाष्टकात्मकोनिष्क्रयोदेयः। ततःकर्तव्यमाहभगवान्—दाताथगंधमाल्याद्यैर्विधितोभ्यर्चयेद्वरम् । पश्चात्तेन सहायातांस्तद्बंधूनपिपूजयेदिति । वृद्धाआहुः—गंधमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगाभरणादिभिःयथाविभवंपूजयेदिति । विधितइतिपदात्आदिभिरितिबहुवचनाच्चभोजनात्पूर्वंधूपदीपौतदुत्तरतांबूलदक्षिणेअपिदातुमुचिते । नामांसोमधुपर्कोभवतिइइतिसूत्रादुत्सर्जनपक्षे अन्येनमांसेनभोजनदानमितिवृत्तिकृज्जयंतादिभिरभिधानाच्च मांसप्रतिनिधित्वेनमाषविकारोभोजनेदेयः । विनायकशांत्यादौमांसप्रतिनिधित्वेनतस्यैवमहार्णवादिभिरभिधानाच्च । इत्याश्वलायनोक्तोमधुपर्कः ॥ ॥ अथापस्तंबोक्तः । दाताकूर्चंददाति वरःराष्ट्रभृदस्याचार्यासंदीमात्वघोषंतस्मिन्नुपविशति । आपःपाद्याइत्युदकंप्रयच्छति आपःपादावनेजनीर्द्विषंतंनिर्दहंतुमे अस्मिन्कुलेब्रह्मवर्चस्यसानिइतिपाद्यमवेक्षते । यजमानस्तेनोदकेनवरस्यपादौप्रक्षालयतिब्राह्मणोदक्षिणंपूर्वं । वरःप्रक्षालयितारमुपस्पृश्य मयिमहोमयियशोमयींद्रियंवीर्यम् । आत्मानंप्रत्यभिमृश्यअपउपस्पृश्य पुष्पगंधादियुक्तमर्घ्यंमृन्मयेनिधायकूर्चाभ्यांपरिगृह्यार्हणीयाआपइतिप्रयच्छति । आमागन्यशसावर्चसासँसृजप[1]यसातेजसाच । तंमाप्रियंप्रजानांकुर्वधिपतिंपशूनां । अभिमंत्र्यविराजोदोहोसि विराजोदोहमशीय मयिदोहःपद्यायैविराजः । अंजलावेकदेशआनीयमानेजपति समुद्रंवःप्रहिणोम्यक्षितास्वांयोनिमपिगच्छत । अच्छिद्रःप्रजयाभूयासंमापरासेतिमत्पयः । शेषंपुरस्तान्निनीयमानं । केचिदस्मिन्कालेभोजनांतेवापूज्यायवस्त्रालंकरणादिदातव्यम् । अन्यथायंपूजितएवनस्यादितिसुदर्शनः । दधिमधुसंसृष्टंकांस्येवर्षीयसापिधायकूर्चाभ्यांपरिगृह्यमधुपर्कइत्याहवरोमधुपर्कंपरिगृह्यपिधानमपनीय त्रय्यैविद्यायैयशोसियशसोयशोसिब्रह्मणोदीप्तिरसितंमाप्रियंप्रजानांकुर्वधिपतिंपशूनां आमागन्निति[2]चद्वाभ्यामभिमंत्रयते । दाताआचमनीयाअपःआवेदयति वरस्तदेकदेशंपिबतिअमृतोपस्तरणमसि । ततःअपआचम्येत्थंसुदर्शनः । यन्मधुनोमधव्यंपरममन्नाद्यंवीर्यंतेनाहंमधुनोमधव्येनपरमेणान्नाद्येनवीर्येणपरमोन्नादोमधव्योसानि इतित्रिः

---

१ यशसा । २ न्नितिद्वाभ्यां ।

प्राश्य सकृन्मंत्रेणद्भिस्तूष्णींप्राश्य हस्तौप्रक्षाल्यामृतापिधानमसिपूर्वशेषंपिबति पुनराचामतिशेषमनुकंपयाब्रह्मचारिणेप्रयच्छति । अस्मिन्कालेवस्त्रालंकरणादिभिरलंकृत्यगौरित्युक्तेवरःयज्ञोवर्धतांयज्ञस्यवृद्धिमनु[1]वर्धापचितिरस्यापचितिंमाकुर्वपचितोऽहंमनुष्येषुभूयासंगौर्धेनुर्भव्या । मातारुद्राणांदुहितावसूनाꣳस्वसा० प्रनुवोचं० वधिष्टपिबतूदकंतृणान्यत्तु उपाशूक्त्वा ॐमुत्सृजतउच्चैरियंगौरुत्सर्गपक्षेपिभोक्तुरेवेतिसुदर्शनः । सिद्धमन्नंभूतमित्युक्तेः । भूतंसाविराट्तन्मआक्षायितस्यतेशीयतन्मऊर्जंधाः उपांशूक्त्वा ॐकल्पयतउच्चैर्ब्रूयात् । एवंवरस्यमधुपर्कंकृत्वातत्पित्रादेर्मधुपर्कःकार्यः । आपस्तंबशाखिनाविवाहेगौर्गृहेषुगौस्तयावरमतिथिवदर्हयेद्योस्यापचितस्तमितरयेत्यापस्तंबीयगृह्यसूत्रात् विवाहस्थानेगौःसंनिधाय गृहशालायामन्यापूर्वयोत्सर्गद्वारेणांगभूतयायुक्तेनमधुपर्केणवरमभिपूजयेत् । योस्यवरस्यपित्रादिःसंबंधीलोकेचापचितोविद्यादिना यद्वावरस्यापचितःपूज्यः तमितरयापूर्ववदंगभूतयायुक्तेनमधुपर्केणपूजयेत् । एतन्मधुपर्कद्वयमपिविवाहांगमित्युदाहृतंसूत्रव्याख्यावसरे सुदर्शनोक्तेश्च।यत्रक्कचाग्निमितिविधिनाग्निंप्रतिष्ठाप्यकन्याशालांगत्वावरोयथार्हंयथाविधिमधुपर्कंगृह्णाति एवंवरापचितोपीतिप्रदेशांतरेतदुक्तेश्च । यथार्हमितिएतौसांगशाखाध्यायिनौचेद्दक्षिणार्थाधिकगवासहैताभ्यांमधुपर्कोदेयः अन्यथाकेवलइति । गोमधुपर्कार्हौवेदाध्यायइतिधर्मप्रश्नव्याख्यावसरेगांचदक्षिणामितिउज्वलोक्तेः । दक्षिणार्थगोराधिक्यंप्रकृत्यवरापचितस्नातकमधुपर्केषुउक्तव्यवस्थायाःसुदर्शनेनाप्युक्तेश्च । आश्वलायनशाखिनागंधादिनातत्पित्रादेःपूजनंकार्यं । अनंतरोदाहृतभगवद्वचनात् ॥ इत्या[1]पस्तंबोक्तोमधुपर्कः ॥ ॥

अथकन्यादानम् । मदनरत्नेऋष्यशृंगः—वरगोत्रंसमुच्चार्यप्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेवहि । तिष्ठेत्पूर्वमुखोदातावरःप्रत्यङ्मुखोभवेत् । मधुपर्कार्हणेकन्यांतस्मैदद्यात्सदक्षिणामिति । तत्रैववृद्धवसिष्ठः—नामगोत्रेसमुच्चार्यसंप्रदानस्यचात्मनः । संप्रदेयंप्रयच्छंतिकन्यादानेतुपुंस्त्रयमिति । पुंस्त्रयकीर्तनंचप्रपितामहपूर्वकम् । नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्तयेदितिवचनात् । अत्रनांदीमुखेतत्पूर्वकत्वविधिर्यच्छाखायांतद्विधिस्तद्विषय इति तत्रैव ॥ दानपरिभाषायांतत्रैवषट्त्रिंशन्मते—नामगोत्रेसमुच्चार्यप्राङ्मुखोदेयकीर्तनात् । उदङ्मुखायविप्रायदत्वातत्स्वस्तिवाचयेदिति । देयस्यसदेवताकस्यकीर्तनानंतरंदत्वेत्यन्वयः । अयंदिङ्नियमोनकन्यादाने । प्राक्प्रत्यगास्यतोद्वाहेदातृग्राहकयोःस्थितिरितिवचनादित्यपितत्रैवोक्तम् । प्रतिग्रहेविशेषस्तत्रैवोक्तोविष्णुधर्मोत्तरे—प्रतिग्रहीतासावित्रंसर्वत्रैवानुकीर्तयेत् । ततस्तुकीर्तयेत्सार्धंद्रव्येणद्रव्यदेवताम् । समापयेत्ततःपश्चात्कामस्तुत्याप्रतिग्रहम् । तदंतेकीर्तयेत्स्वस्तिप्रतिग्रहविधिस्त्वयमिति । सावित्रंयजुःदेवस्यत्वेति । यजुःशाखिविषयस्तद्विधिः । कन्यायादेवताविशेषःविष्णुधर्मोत्तरे—कन्यादासस्तथादासीप्राजापत्याप्रकीर्तितेति । तथा—कन्यादानेतुनपठेद्द्रव्याणांतुपृथक्पृथक् । प्रतिग्रहंद्विजश्रेष्ठ

---

१ वर्धायचिति ।

१ इत्यापस्तंबोक्तोमधुपर्क इतिकाचित्कम् ।

तत्रैवांतर्भवंतितेइति । सुवर्णादिद्रव्याणांद्विजस्यचसंबंधघटितंप्रतिग्रहमंत्रंपृथक्नपठेदित्यर्थः ॥ ॥ अथतत्प्रयोगः । तत्रहेमाद्रिरित्थंदानवाक्यमुदाजहार—ॐ अद्यामुकसगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःप्रपौत्रायामुकसगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःपौत्रायामुकसगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःपुत्रायामुकसगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणेवराय अमुकसगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःप्रपौत्रींअमुकसगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःपौत्रीं अमुकसगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणःपुत्रीं अमुकसगोत्राममुकप्रवराममुकाभिधानामिमांकन्यांसालंकारांप्रजापतिदैवतांअमुककामस्तुभ्यमहंसंप्रददे इति । संमतंचेदृशदानवाक्यंमदनरत्नकृतोपिवरप्रपितामहनामकीर्तनावसरेगोत्रप्रवरोच्चारणंप्रदर्शयता । अनेनतयैववरीत्या पितामहादिनामोच्चारणावसरेपितदुच्चारणकर्तव्यतासूचनात् । किमत्रमूलमितिचेत् उभाभ्यामुदाहृतमृष्यशृंगवाक्यम्—वरगोत्रंसमुच्चार्यप्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेवहीति । नचात्रवरविशेषणत्वेनैवगोत्रोच्चारणं विहितंनप्रपितामहादिविशेषणत्वेनेतिशंक्यम् । दानसामान्यविषयेणवृद्धवसिष्ठवचनेनैवकन्यादानेपितत्प्राप्तेः । अतः प्रपितामहपूर्वकनामोच्चारणेप्रत्येकंवरगोत्रोच्चारणांगत्वेनविधीयतइतिनिबंधकृतोरभिप्रेतम् । तथान्योपिविशेषोमदनरत्नएवोक्तः—प्रजापतिदैवतामित्यंतेअक्षय्यब्रह्मलोककामस्तुभ्यमहंप्रतिपादयामीतिवरहस्तेकुशाक्षतजलानिकन्याकरेण सहदत्वाकन्यांकनकसंपन्नामितिमंत्रंपठेदिति । ततोदक्षिणादानमुक्तम् । हेमाद्रिस्तुदक्षिणादानोत्तरंगौरींकन्यामिति दानमंत्रोच्चारणमाह । तत्रमूलमुदाहृतऋष्यशृंगवाक्यशेषः—मधुपर्कार्चितायैनांतस्मैदद्यात्सदक्षिणाम् । उदपात्रंततोगृह्यमंत्रेणानेनदापयेत् ॥ ॥ अथगृह्यपरिशिष्टानुसारीपारिजातोक्तदानप्रकारउच्यते । दानदेशेपुरोधावधूवरयोर्दक्षिणतउदङ्मुखउपविश्य वधूवरयोर्मध्यदेशेप्रागग्रोदगग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषुतैजसंपूर्णकलशंनिधाय तस्मिन्व्रीहियवानोप्यगंधादिभिरलंकृत्यदूर्वापल्लवैर्मुखमवच्छाद्याब्लिंगाभिरापोहिष्ठेत्यादिभिर्ऋग्भिरभिमंत्रयेत् । अथदातापुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वित्येवंपुण्याहंस्वस्त्यृद्धिवाक्यत्रयंब्राह्मणद्वारावाचयित्वाशिवाआपःसंत्वित्याशिषःप्रयुज्य भार्यासमेतःपवित्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममसमस्तपितॄणांनिरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंकन्यादानंकरिष्येइतिसंकल्प्य वरंकन्यांचयथाशक्त्यलंकृत्य वरहस्तेहिरण्यंनिधायपूर्वार्चितकलशोदकमादायकन्यांहस्ताभ्यांसंप्रगृह्य—कन्यांकनकसंपन्नामितिमंत्रौपठित्वा वत्सगोत्रोद्भवाममुष्यप्रपौत्रीममुष्यपौत्रीममुष्यपुत्रींममकन्यांसुशीलानाम्नींश्रीरूपांप्रजापतिदेवतां वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्यप्रपौत्रायामुष्यपौत्रायामुष्यपुत्रायसुशीलनाम्नेश्रीधररूपिणेवरायतुभ्यं ममसमस्तपितॄणांनिरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीतिकामःप्रजासृजत्वकर्मभ्यःसंप्रददेप्रतिगृह्णातुभवानितिब्रुवन्वरस्यपाणावुदकंनिषिच्यप्रजापतिःप्रीयतामितिमनसास्मरन् ॐ स्वस्तीत्युक्त्वागौरींकन्यामितिमंत्रद्वयेनप्रार्थयेत् । अथवरः ॐ पुण्याहमित्यादिदातृवदुक्त्वा कन्यादक्षिणांसमभिमृश्यकइदमितिमंत्रंपठेत् प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थंकन्यांप्रतिगृह्णामीतिब्रूयादिति । कारिकायांकन्यादानस्येत्थंविधिरुक्तः—वरेणैववृतांकन्यांतत्पिताप्रददातिताम् । पुत्रायास्यप्रपौत्रायनप्त्रेस्यामुकगोत्रिणे । पुत्रस्यामुकगोत्रीयास्यप्रपौत्र्यस्यनप्तृका । श्रीरूपेयंमयादत्तातुभ्यंश्रीधररूपिणे ।

इत्युक्त्वोदकपूर्वांतांदद्यात्स्वस्तिपदंपठन् । वरोथप्रतिगृह्णीयात्स्पृशेत्कइतिमंत्रतइति । शौनकीयेपि—उपलिप्यतथोल्लिख्यस्थंडिलेग्निंनिधायच । पश्चादग्नेःप्रतिष्ठाप्यपेषणीभस्मनिर्मिता । प्रागुत्तरेऽग्नेःसंस्थाप्यपूर्णकुंभमथोवरः । उत्थायप्राङ्मुखःस्थित्वाप्रत्यगुत्तरतोजलात् । तदानीमात्मनादत्तंनूतनंवसनद्वयम् । वसित्वाचांतसलिलांभूषितांकुसुमादिभिः । प्रत्यङ्मुखःप्राङ्मुखींतांस्थितामात्मसमीपतः । कन्यकामभिगृह्णातिदत्तांपित्रादिभिर्वरः । कन्यादानप्रकारश्चपूर्वाचरितउच्यते । तद्यथागार्ग्यगोत्रायपरमेश्वरशर्मणे । आत्रेयगोत्रप्रभवांपार्वतींप्रददाम्यहम् । कन्यांसहत्वकर्मभ्यःकरोतिप्रतिपादनम् । ततोमंगलसूत्रंचध्यायन्निष्टांचदेवताम् । वध्वाःकंठप्रदेशेस्याभूषणानिचशक्तितः । कन्यकांप्रतिगृह्यैववरःपूर्ववदासने । तत्रैवोपविशेत्पश्चात्तांवधूंमातुलादिकः । स्वजनःपरिगृह्याग्नेरुत्तरेणवरस्यतु । पश्चिमेनयथानीत्वातस्मिन्नेववरासने । वरस्यदक्षिणेपार्श्वेप्राङ्मुखीमुपवेशयेत् । समाधायपुरस्तंत्रमन्वाधानादिकंक्रमात् । इत्यादि । अत्राग्निप्रतिष्ठापनोत्तरमन्वाधानात्पूर्वंकन्यादानमितिप्रतीयते । जयंतस्त्वाह—आज्यसंस्कारांतंकृत्वापरिहितधौताभिनववासोयुगुलमाचांतामलंकृतामभितःस्वस्त्ययनांकुमारीमग्निसमीपमानयंति । ततोवरोप्युत्थायप्राङ्मुखःस्थित्वोदकपूर्वांकन्यांप्रतिगृह्यतस्मिन्नेवासनेउपविशति । तांचाग्नेरुत्तरतएवनीत्वावरस्यबहिःप्रतिपाद्य तस्मिन्नेवासनेदक्षिणतउपविशति । केचिदस्यांतरंगत्वंवर्णयंति । अथवापूर्वमेवोदकपूर्वांकन्यांप्रतिगृह्यतामात्मनःसमीपेकृत्वादक्षिणतउपवेश्योपलेपनादिप्रक्रमतइति । केचिदित्यनेनसंस्कार्यत्वेनभार्यायाअंतरंगत्वाद्वराग्न्योर्मध्यमार्गेणसीमंतइवनयनपक्षःसूच्यते ॥ ॥अत्रग्रंथानांविरोधेकिमुचितमित्यपेक्षायांपारिजातेउक्तं—कारिकागृह्यपरिशिष्टविरोधेपरिशिष्टोक्तमेवानुसंधेयं आचार्येणोक्तत्वात् । तथैवलौकिकंवाक्यंस्मृतिबाधेपरित्यजेदितिवचनाच्चेति । तथागृह्यपरिशिष्टकारशौनकयोर्विरोधेपरिशिष्टोक्तमेवानुसंधेयंआचार्येणोक्तवचनत्वादितिच । एवंचहेमाद्र्यादिनिबंधोदाहृतस्मृतिविरोधेगृह्यपरिशिष्टोक्तमेवसुतरामुचितमाश्वलायनशाखिनां बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तमितिशास्त्रात् स्मृतीनांशाखांतरविषयत्वसंभवाच्च । आश्वलायनशाखिकुलेषुसर्वशिष्टैःप्रपितामहादिपुरुषेषुप्रत्येकंगोत्रादिसंकीर्तनस्यानादृतत्वाच्च । तान्विवाहेप्रतीयादितिगृह्यविरुद्धकुलधर्माणामपिसंग्रहार्थमितिवृत्तिकृतोक्तत्वात् तदनुसारिकुलधर्माणांसुतरांसंग्राह्यत्वात् । एवंचहेमाद्र्याद्युदाहृतंप्रतिपुरुषंगोत्रादिकीर्तनंबह्वृचान्यशाखिविषयम् । अतएवहरिहरेणहेमाद्र्यनुसारेणप्रतिपुरुषगोत्रादिसंकीर्तनयुक्तमेवदानप्रयोगमुक्त्वा द्यौस्त्वाददातुपृथिवीप्रतिगृह्णात्वितिवरःप्रतिगृह्य कइदमितिकामस्तुतिंपठेदित्युक्त्वासुवर्णंगोमिथुनंदक्षिणांगांचदद्यादित्युक्तं प्रत्यङ्मुखेनवरेणप्राङ्मुख्याःकन्यायाःस्वीकारश्चशौनकोक्तआश्वलायनशाखिभि[१]न्नबह्वृचविषयः । कारिकायास्तुपुरुषेयत्तायामेवतात्पर्यं नपित्रादिक्रमे बहुग्रंथविरोधात् । एवंसत्यपिसकलग्रंथाननादृत्याचारानुसरणमेवेच्छतांपरितोषाययथाचारमपिप्रयोगोलिख्यते ॥ ॥ हस्तांतरालंविहायप्रत्येकंप्रस्थपरिमिततंदुलराशीपूर्वापरौविधायपूर्वस्मिन्प्रत्यङ्मुखंवरंअपरस्मिन्प्राङ्मुखीं कन्यामवस्थाप्य तयोर्मध्येकुंकुमादिकृतस्वस्तिकांकितमंतःपटमुदग्दशंधारयेयुः । कन्यावरयोःपित्रादिर्ज्योतिर्विदोवस्त्रा

---

[१] भिन्नविषयः ।

दिनापूजांविधाय तद्दत्तान्सपूगीफलान्कुंकुमाक्षतान्कन्यावरयोरंजलौदद्यात् । तावुभौयथाचारंतद्धारणंकुर्वंतौस्वस्तिकालोकनसमाहितचक्षुर्मनसौस्वस्वेष्टदेवतामनुष्यैनमइत्येवंध्यायंतौतिष्ठतः । ज्योतिर्विदामंगलपद्यपाठांतेतदेवलग्नमितिपठित्वासुमुहूर्तमस्तु ॐ प्रतिष्ठेत्युक्तेऽतःपटमुत्तरतोऽपसारयेयुः । ततःकन्यावरौपरस्परशिरसोरक्षतप्रक्षेपंपरस्परेक्षणंचकुर्याताम् । वरः अभ्रातृघ्नींवरुणापतिघ्नींबृहस्पते । इंद्रापुत्रघ्नींलक्ष्म्यंतामस्यैसवितुःसवेतिजपन्वीक्षेत । तयावीक्ष्यमाणःअघोरचक्षुरितिमंत्रंजपेत् । अथतस्याभ्रुवोर्मध्येदर्भाग्रेण ॐ भूर्भुवःस्वरितिपरिमृज्यदर्भंनिरस्यापउपस्पृशेत् । अथवैदिकैःपठ्यमानब्राह्मणखंडवाक्यांतेकन्यापूर्वकंताभ्यामक्षतारोपणंकार्यम् । तत्रऋक्चवाइतिखंडद्वयं २ उत्तमाप्रतिष्ठा० १ यच्चावांचो० २ ततोनुदेतां० ३ महीद्यौः० ४ धारयन्धारयन्० ५ दक्षिणाअनु० ६ हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे० ७ साम्राज्यंभौज्यं० ८ एतानिवाक्यानि । दक्षिणाअन्वित्यस्यस्थानेवाग्वाइतिखंडंकेचित्पठंति । अनृक्षराऋजवःसंत्वितिविपर्यासेनप्राङ्मुखंवरंप्रत्यङ्मुखींकन्यांकृत्वा दातावरदत्तवस्त्रादिरहितांस्वदेयाहतवस्त्रालंकारमात्रयुतांअलंकारभिन्नकनकयुतहस्तांवरपूजावशिष्टचंदनलिप्तहस्तचरणांकन्यामित्थंदद्यात् । वधूवरयोर्दक्षिणतःस्वदक्षिणस्थितपत्नीसहितउदङ्मुखःपीठेउपविश्यबद्धशिखआचम्यकुशहस्तःप्राणानायम्यदेशकालसंकीर्तनांते अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोऽमुकशर्माहं ममसमस्तपितृणांनिरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्याद्वादशावरान्द्वादशपरान्पुरुषांश्चपवित्रीकर्तुंआत्मनश्चलक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्राह्मविवाहविधिनाकन्यादानमहंकरिष्ये इतिसकुशाक्षतजलप्रक्षेपेणसंकल्प्य सपत्नीकउत्थायोदङ्मुखएवकन्यांसंप्रगृह्य—कन्याकनकसंपन्नाकनकाभरणैर्युताम् । दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया । विश्वंभरःसर्वभूताःसाक्षिण्यःसर्वदेवताः । इमांकन्यांप्रदास्यामिपितृणांतारणायचेतिपठित्वा नवकांस्यपात्रस्थकन्यांजलेरुपरिवरांजलिंनिधाय तत्रदक्षिणेहस्तेयथाशक्तिहिरण्यंनिधाय स्वदक्षिणस्थितपत्न्यानूतनपात्रस्थितानुच्छिष्टशुद्धोदकधारामविच्छिन्नांक्रियमाणांसहिरण्येतद्धस्तेक्षिपन्वदेद्ब्राह्मणैःसह । कन्यातारयतु पुण्यंवर्धतां शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु स्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु श्रीरस्त्वितिभवंतोब्रुवंत्वेतद्वाक्यचतुष्टयांते ॐ पुण्याहमित्याद्युत्तराणिब्राह्मणाःपठेयुः । अमुकप्रवरोमुकगोत्रोमुकशर्माहं ममसमस्तेत्यादिप्रीतयेइत्यंतमुक्त्वा अमुकप्रवरोपेतामुकगोत्रायामुकशर्मणःप्रपौत्रायामुकशर्मणःपौत्रायामुकशर्मणःपुत्रायामुकशर्मणेश्रीधररूपिणेवरायकन्यार्थिने अमुकप्रवरामुकगोत्राममुकशर्मणःप्रपौत्रीममुकशर्मणःपौत्रीममुकशर्मणःममपुत्रींअमुकनाम्नींकन्यांश्रीरूपिणींवरार्थिनींप्रजापतिदेवत्यांप्रजासृजत्वकर्मभ्यस्तुभ्यमहंसंप्रददे इतिसहिरण्यहस्तेसाक्षतजलंक्षिपेत् । प्रजापतिःप्रीयतामितिध्यात्वा कन्यांप्रतिगृह्णातुभवानितिवदेत् । वरः ॐ स्वस्तीत्युक्त्वाकन्यायादक्षिणांसमभिमृशेत् कइदंकस्मा० प्रतिगृह्णात्विवितित्रिर्वदेत् । अथधर्मप्रजासिद्ध्यर्थंकन्यांप्रतिगृह्णामीतिवदेत् । ततोदाता—गौरींकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय । कन्येममाग्रतोभूयाःकन्येमेदेविपार्श्वयोः । कन्येमेपृष्ठतोभूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् । ममवंशकुलेजातापालितावत्सराष्टकम् । तुभ्यंविप्रमयादत्तापुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ।

धर्मेचार्थेचकामेचनातिचरितव्यात्वयेयमिति । नातिचरामीतिवरः । दातोपविश्यकृतस्यकन्यादानस्यप्रतिष्ठाफलसिद्ध्यर्थंइदंसुवर्णमग्निदैवत्यंदक्षिणात्वेनसंप्रददेइतिदद्यात् । ॐ स्वस्तीतिवरः । ततःकृतस्यकन्यादानस्यप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थंजलपात्रंभोजनपात्रंतदुपपात्रेचसंप्रददेइति । दानपात्रेषुकांस्यादिजातिभेदेनमंत्रभेदाअग्रेद्रष्टव्याः ॐ स्वस्तीतिवरःइत्थंपित्रा दानंकार्यम् । ([1]अथान्यदातृनिर्णयः) । पितामहस्तुदानंकुर्वन् पौत्रीमित्यतःपूर्वंममेतिवदेत् पुत्रीमित्यतःपूर्वंनवदेत् । भ्रात्रादिर्दानंकुर्वन्पुरुषत्रयसंकीर्तनमेवकुर्यात् ममेतिक्वापिनवदेत् । सकुल्यत्वेनप्रपितामहःकुर्वन् प्रपौत्रीमित्यतः पूर्वंममेतिवदेन्नोत्तरत्र । जननीदानंचेत्कुर्यात् गोत्रामुकनाम्न्यहमितिविकारः । भर्तृगोत्रमेवेत्थंवदे[2]न्नगोत्रोत्पन्नेति । पितृगोत्रंनैववदेदितिनिषेधात् । पुत्रिकागांधर्वादिविवाहोढाचपितृगोत्रमेववदेत् पुंस्त्रयसंकीर्तनेममेतिनवदेच्च । मातामहमातुलादिःसंबंधीअसंबंधीवायःकश्चिद्गोत्रांतरीयःकन्यादानंकुर्वन्स्वगोत्रंस्वविशेषणत्वेनसंकीर्त्य अमुकशर्मणःसमस्तपितृणामितिकन्यापितृनामषष्ठ्यंतमुक्त्वाकन्याविशेषणत्वेनतदीयप्रवरगोत्रकीर्तनमेवकुर्यात् । ममवंशकुलेजातेतिश्लोकेपिममेत्यस्यस्थानेकन्यापितृनामैववदेच्च । कुलशब्दस्यपितृवंशपरत्वेनैवसाफल्यात् । अतएव—पितादद्यात्स्वयंकन्यां भ्रातावानुमतेपितुः । मातामहोमातुलश्चसकुल्योबांधवस्तथा । मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायांदद्युःकन्यांसजातयः । इतिनारदव्याख्यावसरे—सकुल्याःपितृपक्षीयाः बांधवा मातृपक्षीयाः सजातयोब्राह्मणादयइतिव्याख्यातंमदन[1]पारिजाते । यद्यप्यत्रभ्रात्रनंतरंसकुल्यात्पूर्वंमातामहमातुलयोःसंकीर्तनमौरसकन्याविषयेपुत्रिकाविषयेचवेदितव्यमितितत्रैवोक्तं तथापिपुत्रिकाविषयमेवैतत् । औरसकन्यायांयाज्ञवल्क्योक्तश्रौतक्रमस्यबलवत्त्वात् । अतएवनारदवाक्येभ्रातुःपूर्वंपितामहोपसंहारः । पुत्रिकाकरणंचकलौनोचितम् । दत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहइतिकलिवर्ज्येषुपाठात् । यदिदत्तकःस्वौरसकन्यादानंकुर्यात् प्रतिगृहीतोयेनतद्गोत्रमेवस्वस्यकन्यायाश्चविशेषणत्वेनवदेत् । प्रतिग्रहीतुःपितुरनंतरंचप्र[2]पितामहस्थानेपितामहगोत्रंवदेत् । दत्तककन्यादानेपिस्वगोत्रस्यकन्याविशेषणत्वेनसंकीर्तनं । श्लोकेजातेत्यस्यस्थानेस्वदत्तेत्येवमूहः । एवंदत्तकवरायकन्यादानेसयेनप्रतिगृहीतःतदीयगोत्रस्यतत्कुलगतपुरुषाणामेववरविशेषणत्वेनसंकीर्तनंबोद्धव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकन्यादानांगत्वेनगवादिदानंयःकुर्यात्संकल्पपूर्वकंतत्तन्मंत्रेणतत्तद्दानंकुर्यात्——यज्ञसाधनभू[3]तायाविश्वस्याघौघनाशिनी । विश्वरूपधरोदेवःप्रीयतामनयागवा । गोः १ । सर्वसस्याश्रयाभूमिर्वराहेणसमुद्धृता । अनंतसस्यफलदाअतःशांतिंप्रयच्छमे । भूमेः २ । इयंदासीमयातुभ्यंश्रीवत्सप्रतिपादिता । सदाकर्मकरीभोग्यायथेष्टंभद्रमश्नुते । दास्याः ३ अशून्यंशयनंनित्यमनूनांश्रियमुन्नतिम् । सौभाग्यंदेहिमेनित्यंशय्यादानेनकेशव । शय्यायाः ४ । हिरण्यगर्भसंभूतंसौवर्णंचांगुलीयकम् । सर्वप्रदंप्रयच्छामिप्रीणातुकमलापतिः । अंगुलीयकस्य ५ । क्षीरोदमथनेपूर्वमुद्धृतंकुंडलद्वयम् ।

---

[1] इदंवाक्यंकेषुचित्पुस्तकेषुदृश्यते । [2] स्वगोत्रोत्पन्नेति ।

[1] मदनरत्ने । [2] प्रपितामहेत्यत्रकन्यायाः, पितामहेत्यत्रस्वीयजनकगोत्रमितिभाति । [3] साधनसंभूताविश्वस्याघप्रणाशिनी ।

श्रियासहसमुद्भूतंददेश्रीःप्रीयतामिति । कुंडलयोः ६ । महार्णवसमुत्पन्नउच्चैश्रवःसपुत्रक । मयात्वंविप्रमुख्यायदत्तः शांतिंप्रयच्छमे । अश्वस्य ७ । रजतंसर्वभूतानांपितॄणांपरमंहितम् । शिवनेत्रोद्भवंयस्मादतःशांतिंप्रयच्छमे । रजतस्य ८ । सुप्रतीकगजेंद्रत्वंसरस्वत्याभिषेचित । इंद्रस्यवाहनंशश्वत्सर्वदेवैश्चपूजित । दानेनानेनदत्तेनमुहुःशांतिंप्रयच्छमे । गजस्य ९ । इदंगृहंगृहाणत्वंसर्वोपस्करसंयुतम् । तवविप्रप्रसादेनममास्त्वभिमतंफलम् । गृहस्य १० । इंद्रादिलोकपालानांयाराज्यमहिषीशुभा । महिषासुरस्यजननीसास्तुमेसर्वकामदा । महिष्याः ११ । परापवादपैशुन्यादभक्षस्यचभक्षणात् । उत्पन्नपापंदानेनताम्रपात्रस्यनश्यतु । ताम्रपात्रस्य १२ । यानिपापानिकाम्यानिकामोत्थानिकृतानिच । कांस्यपात्रप्रदानेनतानिनश्यंतुमेसदा । कांस्यपात्रस्य १३ । अगम्यागमनंचैवपरदाराभिमर्शनम् । रौप्यपात्रप्रदानेनतानिनश्यंतुमेसदा । रौप्यपात्रस्य १४ । जन्मजन्मसहस्रेषुयत्कृतंपातकंमया । स्वर्णपात्रप्रदानेनशांतिस्तस्यास्तुमेसदा । स्वर्णपात्रस्य १५ । पूरितंपूगपूगेननागवल्लीदलान्वितम् । पूर्णेनचूर्णपात्रेणकर्पूरपिटकेनच । सपूगखंडनंदिव्यंगंधर्वाप्सरसांप्रियम् । करकत्वंनिरातंकंत्वत्प्रसादात्कुरुष्वमाम् । करकस्य १६ । कांचनंहस्तवलयंरूपकांतिसुखप्रदम् । विभूषणंप्रदास्यामिविभूषयतुमांसदा । वलयस्य १७ । सर्वविद्याश्रयंज्ञानकारणंललिताक्षरम् । पुस्तकंसंप्रयच्छामिप्रीताभवतुभारती । पुस्तकस्य १८ । धर्मस्त्वंवृषरूपेणजगदानंदकारक । अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतःशांतिंप्रयच्छमे । वृषस्य १९ । एवंदानंकृत्वाकुक्ष्यभिमर्शनपक्षे—यत्कक्षीवांसंवननंविश्वेदेवाअनुष्टुप् दक्षिणकुक्ष्यभिमर्शनेविनियोगः । ॐ यत्कक्षीवांसंवननमितिमंत्रेणकन्यादक्षिणकुक्षिमभिमृशेत् । अथकांस्यपात्रेकलशजलमासिच्य । अनाधृष्टमित्यस्यवामदेवआपोबृहतीउदकाभिमंत्रणेविनियोगः । अनाधृष्टमित्यभिमंत्र्य सकुशदूर्वयौदुंबर्यार्द्रयाशाखयावावधूवरावभिषिंचेत् । आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्री आद्याजगतीद्वितीयात्रिष्टुप् अंत्येद्वेअनुष्टुभौ अभिषेकेविनियोगः ॐआनःप्रजां०अघोरचक्षु० इमांत्वमिंद्र० सम्राज्ञी० ४ । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् अभिषेके० ॐ समुद्रज्येष्ठाःस० ४ । आपोहिष्ठेतितिसृणांसिंधुद्वीपआपोगायत्री अभिषकेवि० ॐ आपोहिष्ठा० ३ एवमभिषिच्य । अथैशानीमारभ्यदुग्धाक्तंसूत्रंवधूवरयोःकंठदेशेकटिदेशेचतुर्वारंपंचवारंवाप्रदक्षिणं परित्वागिर्वणो० १ तान्वोमहो० २ दशावनिभ्यो० ३ तेसोमादो० ४ वृषावो० अजुषध्वमध्वर ५ मित्येतैर्मंत्रैर्वेष्टयित्वा कंठदेशस्थमधोनिष्कास्यकटिदेशस्थमुपरिनिष्कास्यऊर्णां[1]हरिद्राखंडंबध्वाकंठदेशस्थंसूत्रंवधूवामहस्तेवरोबध्नीयात् नीललोहितमित्यनेनमंत्रेण । तथाकटिदेशस्थंसूत्रंवरदक्षिणहस्तप्रकोष्ठेवधूर्बध्नीयात् तेनैवमंत्रेण । यद्वापूर्वसंपादितंकौतुकबंधसूत्रंविश्वेत्तातेइत्यनेनमंत्रेण ऊर्णास्तुकेकेशपक्षयोर्बद्धेभवत इतिसूत्रात् पक्षेविहितस्य अग्नेविश्वेभिःस्वनीकदेवैरितिमंत्रेणवरोदक्षिणोत्तरकेशपक्षयोर्मंत्रावृत्त्या ऊर्णादशांबध्नीयात् । इदंकृताकृतमिति ॥ ततोऽक्षतारोपणम् । तत्रायंक्रमः—तैजसपात्रेणक्षीरमानीयघृतमासिच्यपात्रांतरेणार्द्राक्षतशुक्लशालितंडुलानादायवरःक्षालितपाणिःप्रक्षालितवध्वंजलौक्षीरघृतंपाणिनाद्विरुपस्तीर्यद्विवारंतंडुलानोप्यद्विवारंतथैवा[2]भिघार

---

[1] प्रत्वामुंचामीतिमंत्रावृत्त्याउभयोःपक्षयोर्ग्रंथिंविसृज्य । [2] तेनैवाभि ।

येत् । एवंवरांजलावन्येनापूरितेदातातदंजल्योःसुवर्णंनिधायवरांजलिंकन्यांजल्युपरिनिधाय कन्यातारयत्वित्यादिमुहूर्तंनक्षत्रसंपदस्त्वित्यंतंपठित्वाकन्यांजलिस्थितानक्षतान्वरमूर्धन्यारोपयेत् भगोमेकामःसमृद्ध्यतामिति । वरःस्वांजलिस्थानक्षतान्वधूशिरसिक्षिपेत् यज्ञोमेकामःसमृद्ध्यतामिति । एवंपुनर्द्विवारंकुर्यात् तत्रश्रियोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवधूःधर्मोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरः इतिद्वितीयेकुर्यात् । प्रजामेकामःसमृद्ध्यतामितिवधूः यशोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरः । एवंतृतीयेकुर्यात् । तूष्णींचतुर्थंचकुर्यात् । सप्तवारंकुर्यादितिकेचित्[1] अन्येतुअक्षतारोपणेमंत्रान्नेच्छंति । एवमक्षतारोपणंकृत्वा—वरःस्वशेखर[2]पुष्पमादायक्षीरघृतेनाप्लाव्यकन्याललाटेतिलकंकुर्यात् । सापिपूर्वोक्तंतिलकंवरस्यकुर्यात् । पुष्पमालांवरकंठेनिदध्यात् ततोकन्याकंठेवरोमालांनिदध्यात् । ततोवधूवरौप्राङ्मुखावुपविश्यअष्टपुत्रीसंज्ञकंवस्त्रद्वयंसकंचुकंमांगल्यतंतुयुक्तंनीराजनपुरःसरंसुवासिनीभिःसमर्प्य । वरः—मांगल्यतंतुनानेनममजीवनहेतुना।कंठेबध्नामिसुभगेसाजीवशरदांशतमितिमंत्रेणकंठेबध्वा कुलदेवतांचस्मृत्वाआयुष्यमितिसूक्तेनभूषणैर्भूषयेत्।ततःविवाहव्रतनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्ये।

---

[1] ततःकन्यावरांजलिंद्विरुपस्तीर्यद्विस्तंडुलैरापूर्यद्विरभिघारयेत् । ततोदात्रान्येनवापूरितेपूर्ववत्कन्यांजलौदातापूर्ववद्धिरण्यंनिधायकन्यांजलिंवरांजलौनिधाय पूर्ववत्कन्यातारयत्वित्यादिवाक्यषट्कंवदेत् । ततोवरोयज्ञोमेकामःसमृद्ध्यतामितिकन्यामूर्धन्यक्षताःप्रक्षिपेत् । कन्याभगोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरमूर्धनि । एवंपुनर्द्विवारंकुर्यात् । द्वितीयेधर्मोमेइतिवरःश्रियोमेइतिवधूः । तृतीयेयशोमेइतिवरःप्रजामेइतिवधूः । अथवरोवध्वंजलिंपूर्ववदापूर्यस्वांजलिमन्येनपूरयित्वाउभौवधूपूर्वकंतूष्णीमक्षतारोपणं कुर्यातां । एवंसप्तवारमक्षतारोपणंकार्यं ।

[2] शिरसिपुष्पं ।

गणानांत्वाआतूनइंद्रक्षुमंतमितिमंत्रद्वयेनहरिद्राखंडपूगीफललड्डुकादिनिधायषोडशोपचारैःसंपूज्य पुनःपूर्वोक्तमंत्राभ्यांवस्त्रप्रांतेबध्वाउत्तरीयांते[1]परस्परंबध्नीयात् । ततोवधूवरौमहालक्ष्मींशचींपार्वतींचप्रणमेतां षोडशोपचारैश्चपूजयेतां । ततोदेशकालसंकीर्तनांतेविवाहव्रतंकरिष्यावहेइतिसंकल्प्य ततःप्रथमदिवसेरोहिणीसोमौभूत्वादाक्षायणीमावाहनादिभिःपूजयेत् । ततोवधूर्मंगलद्रव्यपरिपूर्णानिवायवानिदेवतात्रयोद्देशेनसुवासिनीभ्योदद्यात् । ततोद्विजैराशीर्देया—भद्रंकर्णेभिः० २ द्रविणोदाद्रवि० २ सवितापश्चातात्० ३ नवोनवोभवति० ४ उच्चादिवि० ५ दक्षिणावता० ६ इतिपठेयुः[2] ॥

॥ अथविवाहहोमः । ततोवधूवरौपूर्वोक्तलक्षणांवेदिंमंत्रघोषेणगच्छेतां । वरःस्वयमासनेउपविश्यपश्चिममार्गेणनियमितवाचंवधूमानीय दक्षिणतउपवेश्य आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यप्रतिगृहीतायामस्यांवध्वांभार्यात्वसिद्ध्येगृह्याग्निसिद्ध्येचविवाहहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्य स्थंडिलोपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकर्मकृत्वाप्रत्यगग्नेर्दृषदंसोपलांप्रतिष्ठाप्यप्रागु

---

[1] उत्तरीयवस्त्रप्रांते ।

[2] अथकन्यादानानुक्रमकारिकाः—वधूप्रत्यङ्मुखत्वेचदानसंकल्पकीर्तनम् । अष्टवर्गोवधूदानंदक्षिणापारिबर्हकम् । कुक्षिस्पर्शोऽभिषेकश्चमिथःकौतुकबंधने । ऊर्णास्तुकाभ्यांग्रंथीचकुर्याद्यःकेशपक्षयोः । वधूपूर्वंभगोयज्ञःश्रियोधर्मःप्रजायशः । वरपूर्वंतुयज्ञादिःस्यान्मेकामःसमृद्ध्यताम् । एवंषडक्षतारोपान्मंत्रैस्तूष्णींतुसप्तमम् । अन्योन्यपुष्पतिलकौतथान्योन्यस्रगर्पणे । कंचुकीवस्त्रमांगल्यतंतुभूषार्पणंस्त्रियै । गणेशपूजादंपत्योःपटयोर्लड्डुबंधनम् । तथोत्तरीयपटयोस्तद्वद्ग्रंथिनियोजनम् । आशिषार्द्राक्षतारोपोज्ञातिस्त्रीबांधवेष्टया । तंडुलाद्यत्रयेलक्ष्म्यागौर्याःशच्याश्चपूजनम् । द्विजार्चाजीरधान्याकवायमंवेदिकागमः । इत्यनुक्रमकारिकाः ।

दीच्यामुदकुंभंधान्यराशेरुपरिनिधायपल्लवैरपिधायगंधपुष्पैरलंकृत्यउदगग्नेःसप्ततंडुलराशीनुपकल्प्य समिद्द्वयमादायदेश
कालौसंकीर्त्यअस्मिन्विवाहहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानमित्यादिआघारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रिरग्निंपवमानंसकृदग्निंप्र
जापतिंचाज्येन । अर्यमणमग्निंवरुणमग्निंपूषणमग्निंप्रजापतिंचलाजद्रव्येणशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि आज्याधिश्रपणांतंपू
र्ववत्कृत्वाऽज्यंलाजैःसहपर्यग्निकृत्वाज्योत्पवनादिस्रुक्स्रुवसंमार्गांतेहविरासादनाद्यर्चनपूर्वकमाघारांतंकृत्वावध्वान्वार
ब्धः अग्नआयूंषीतितिसृभिःपूर्ववद्धोमत्यागौकृत्वा त्वमर्यमेतिमंत्रस्यवसुश्रुतऋषिः अग्निर्देवतात्रिष्टुप्छंदः आज्यहो
मेवि० ॐ त्वमर्यमाभवसि० कृणोषिस्वाहा अग्नयइदं० । प्रजापतेनत्वदेतामितिपंचभिराज्याहुतीर्हुत्वाप्रत्यङ्मुख
स्तिष्ठन्प्राङ्मुख्यावध्वाउत्तानहस्तांगुष्ठादिप्रदेशमवाङ्मुखेनकरेणगृभ्णामीतिमंत्रस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप्अस्या
वध्वाःपाणिग्रहणेविनियोगः ॐ गृभ्णामितेसौभगत्वाय० यदेवाइतिमंत्रेणगृहीत्वावध्वाकरौप्रक्षाल्यांजलिंकारयि
त्वास्रुवेणाज्यमादायोपस्तीर्यवधूभ्रात्राभ्रातृस्थानीयेनवातिष्ठताशूर्पस्थाँल्लाजान्मुष्टिपरिमितान्द्विरोप्य स्वयंपात्रस्थानभि
घार्यांजलिस्थानप्यभिघार्य अर्यमणमितिमंत्रस्यवामदेवोर्यमाग्निरनुष्टुप् विवाहप्रधानलाजहोमे० ॐअर्यमणंनुदेवंकन्याअ
ग्निमयक्षत । सइमांदेवोअर्यमाप्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा अर्यम्णेऽग्नयइदं० इतिमंत्रमुक्त्वातिष्ठन्नविच्छिन्नांजलिनांगुल्यग्रै
हावयेत् । ततोदृषदमुपलांचवर्जयित्वाकुंभसहितमग्निं अमोहमस्मिसात्वंसात्वमस्यमोहंद्यौरहंपृथिवीत्वंसामाहमृक्त्वं
तावेहविवहावहै । प्रजांप्रजनयावहैसंप्रियौरोचिष्णूसुमनस्यमानौजीवेवशरदःशतमितिमंत्रेणाग्रेस्वयंगच्छन्वध्वासहप्रद

क्षिणीकृत्यतांप्राङ्मुखीं—इममश्मानमारोहाश्मेवत्वंस्थिराभव । सहस्वपृतनायतोभितिष्ठपृतन्यतइतिमंत्रेणद्वाभ्यामपिपा
दाभ्यांदृषदमारोप्य । अश्मानमारोहयत्युत्तरतोग्नेर्दक्षिणपादेनेतिकात्यायनः । पुनःपूर्ववत्तदंजलिमुपस्तीर्यलाजावदानं
द्विःकारयित्वाभिघार्य वरुणमितिमंत्रस्यवामदेवोवरुणाग्निरनुष्टुप् विवाहप्रधानलाजहोमे० ॐ वरुणंनुदेवंकन्याअग्निम
यक्षत । सइमांदेवोवरुणःप्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा । वरुणाग्नयइदंनममेतिमंत्रेणपूर्ववद्धावयित्वा । पुनस्तेनैवमंत्रेणव
ध्वासहप्रदक्षिणीकृत्यअश्मानमारोप्यपुनर्लाजावदानंपूर्ववत्कारयित्वा । पूषणमितिमंत्रस्यवामदेवः पूषाग्निरनुष्टुप् विवा
हप्रधानलाजहोमे० ॐ पूषणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत । सइमांदेवःपूषाप्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा । पूष्णेग्नयइदं० इतिमं
त्रमुक्त्वाहावयित्वापुनर्मंत्रेणप्रदक्षिणीकृत्यअश्मानमारोप्यस्वयंप्रजापतयेस्वाहेतिस्मरन्नवशिष्टाँल्लाजानात्माभिमुखशूर्पको
णेनैवनिरवशेषंतथैवहावयेत् । ततोवधूंपरिगृह्यअग्नेरुदक्सप्ततंडुलराशिष्वपि—इषएकपदीभवसामामनुव्रताभव । पुत्रा
न्विंदावहैबहूंस्तेसंतुजरदष्टयइतिप्रथमराशिं । ऊर्जेद्विपदीभवेत्यादिनाद्वितीयराशिं । रायस्पोषायत्रिपदीभवेत्यादिनातृ
तीयराशिं । मायोभव्यायचतुष्पदीभवेत्यादिनाचतुर्थराशिं । प्रजाभ्यःपंचपदीभवेत्यादिनापंचमराशिं । ऋतुभ्यःषट्प
दीभवेत्यादिनाषष्ठराशिं । सखासप्तपदीभवेत्यादिनासप्तमराशिं । प्रत्यगादितःक्रमेणाभ्युत्क्रमय्य तस्याःशिरसास्वशिरः
संयोज्यकलशोदकमादायप्रथममात्मशिरःपश्चाद्वधूशिरःपूर्वोक्तशांतिरस्त्वित्यादिपंचदशवाक्यैरभिषिच्य पूर्ववदासित्वा

ज्येनस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य पूर्वबद्धोत्तरीयांतौतूष्णींविस्रस्य रात्रौध्रुवमरुंधतींसप्तर्षींश्चवध्वासहदृष्ट्वाजीवपत्नीप्रजां विंदेयेतिमंत्रंपत्न्यावाचयेत् । ततोवधूर्वाचंविसृजेत् । एतदादिविवाहाग्निंरक्षेत् । इतिविवाहहोमः ॥ ॥ ॥

अथौपासनम् । ततःसायंसंध्यामुपास्यविवाहाग्निंप्रज्वाल्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य अस्मिन्विवाहाग्नौयथोक्तकाले श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंयावज्जीवमुपासनंकरिष्येइतिसंकल्प्यौपासनंकुर्यात् । तत्राऽयंक्रमः—शुद्धदेशेचतुर्विंशत्यंगुलप्रमाणं षोडशांगुलप्रमाणंवाचतुरस्रंप्रत्येकंचतुरंगुलोत्सेधंमेखलात्रययुक्तमायतनंनिर्माय गोमयेनोपलिप्योल्लिख्य तत्रयथालाभं सिकतापद्मपत्रादिसंभारान्निःक्षिप्य तत्रगृह्याग्निंपूर्ववत्प्रतिष्ठाप्यविवाहदिनस्यसायंकालादारभ्यौपासनंकुर्यात् । तदित्थम्—यजमानःकृतसंध्यावंदनआचम्याग्नेःपश्चिमतउपविश्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं औपासनंकरिष्येइतिसंकल्प्य अस्तमानात्पूर्वकालेप्रज्वालिताग्नौचत्वारिशृंगेतिमंत्रेणयज्ञपुरुषमूर्तिंध्यात्वासोदकेनपाणिनासमंतात्प्रदक्षिणंपुनःपुनरुदकमादायत्रिःपरिमृज्यपरिस्तीर्य त्रिरुदकमादायत्रिःपर्युक्ष्य होमद्रव्यंप्रक्षाल्यपात्रेनिक्षिप्यतत्पात्रमग्नेरुत्तरतोनिधायज्वलतादर्भेणावज्वाल्य प्रोक्ष्यतेनैवदर्भेणज्वलतात्रिःपर्यग्निकृत्वातदुल्मुकंनिरस्यापउपस्पृश्य अग्नेःपश्चिमतःकुशानास्तीर्यतत्रसमिधासहहविर्निधायविश्वानिनइत्यादिऋग्भिर्गंधादिभिरग्निमभ्यर्च्यदक्षिणंजान्वाच्यतत्समिधंतूष्णीमग्नौप्रक्षिप्यापउपस्पृश्य समिधिप्रदीप्तायांसत्यांविधूमेप्रज्वलिताग्नौ शतसंख्याकान्प्रस्थधान्यस्यचतुःषष्टितमभागरूपान्वातंडुलान्दक्षिणहस्तेनादायसव्यपाणिंहृदिनिधायांगुल्युत्तरपार्श्वेनसमिन्मूलतोद्व्यंगुलप्रदेशेऽग्नयेस्वाहेतिहुत्वाऽग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा तस्याआहुतेरैशानदेशेपूर्वाहुतेर्भूयसीमाहुतिंप्रजापतिपदंचतुर्थ्यंतंमनसाध्यायन्स्वाहेत्युच्चार्यपूर्वाहुत्यसंसृष्टांहुत्वा पूर्ववदुपविश्यपरिस्तरणंविसृज्यपरिसमूहनपर्युक्षणेकृत्वा अग्नआयूंषीतिमंत्रत्रयस्यशतंवैखानसाऋषयःअग्निपवमानोदेवतागायत्रीच्छंदः अग्न्युपस्थानविनि० अग्नआयूंषि० १ अग्निर्ऋषिः० २ अग्नेपवस्वस्वपा० ३ अग्नेत्वंनइति ४ प्रजापतेनत्वदिति १ तंतुंतन्वन्नित्यस्यवामदेवऋषिःअग्निर्देवताजगतीछंदः उपस्थानेविनियोगः ॐ तंतुंतन्वन्रजसो० । हिरण्यगर्भइत्यस्यहिरण्यगर्भऋषिःप्रजापतिर्देवतात्रिष्टुप्छंदः उपस्थानेविनियोगः । हिरण्यगर्भःसमवर्तता० विधेमएतैर्मंत्रैर्वायव्यदेशेप्रह्वीभूतःकृतांजलिःस्थित्वाग्निंसमीक्षमाणउपस्थाय पुनरुपविश्यन्यूनातिरिक्ततापरिहारार्थंविष्णुंस्मृत्वाऽनेनहोमेनश्रीभगवान्परमेश्वरःप्रीयतामित्युच्चारयेत् । एवंप्रातरुदयात्पूर्वमग्निप्रादुष्करणंकृत्वाहोमकालेपूर्वांगानिकृत्वा पूर्वसंकल्पितप्रातरौपासनंकरिष्येइत्युक्त्वा सूर्यायस्वाहेतिपूर्वद्रव्येणैवप्रथमाहुतिंहुत्वा सायंकालीनद्वितीयाहुतिवदत्रापिद्वितीयाहुतिंहुत्वापरिसमूहनादिकंकृत्वोपस्थानंकुर्यात् । तत्रायंक्रमः—सूर्योनइतिचक्षुःसूर्योगायत्री सूर्योपस्थानेवि० ॐ सूर्योनोदिवस्पातु० १ उदुत्यं० चित्रंदेवानां० नमोमित्रस्येत्यस्यसौर्योभितपाःसूर्योजगतीसूर्योपस्थाने० ॐ नमोमित्रस्य० एतैश्चतुर्भिर्मंत्रैःपूर्वोक्तप्राजापत्यैश्चोपस्थायाचामेत् । इत्यौपासनम् ॥ ॥ ॥ ॥

अथगृहप्रवेशनीयहोमः । स्वमंदिरंगच्छन्वधूंयानमारोहयेत्पूषात्वेतोनयतुहस्तगृह्यस्येतिसूर्यासावित्रीऋषिर्देवताचत्रिष्टुपयानारोहणेवि० ॐ पूषात्वेतोनयतु० वदासीतिमंत्रेणगृहंगत्वाश्वशुरगृहेवा । पुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्यममाग्नेर्गृह्याग्नित्व

सिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगृहप्रवेशाख्यंहोमंकरिष्ये इतिसंकल्प्यचत्वारिशृंगेतिध्यात्वा तत्रदेवतापरिग्रहार्थमित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं—सूर्यासावित्रींचतुर्वारमाज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्युक्त्वाऽन्वाधाय प्रत्यगग्नेःस्वदक्षिणदेशेप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमानडुहंचर्मास्तीर्यतस्मिन्वधूमुपवेश्य पात्रासादनाद्यग्न्यलंकरणपर्यंतंकृत्वा तयान्वारब्धःसन्इध्माधानाद्याज्यभागांतंकृत्वा आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीऋषिःसूर्यासावित्रीदेवता प्रथमाजगतीद्वितीयात्रिष्टुप् अंत्येद्वेअनुष्टुभौ गृहप्रवेशनीयप्रधानाज्यहोमेविनि० ॐ आनःप्रजांजनयतु० चतुष्पदेस्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० १। अघोरचक्षुरपति० ष्पदेस्वाहा सूर्यासावित्र्या० २। इमांत्वमिंद्रमीढ्वः० कृधिस्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० ३। सम्राज्ञीश्वशुरेभव० देवृषुस्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० ४। इतिचतसृभिराज्याहुतीर्हुत्वा। समंजंत्वित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप्हृदयांजनेविनियोगः ॐ समंजंतु० (अवि[1]धंवाभव० जनयद्बहुपुत्राणिइतितृचा) हुतशिष्टाज्येनस्वस्य वध्वाश्चहृदयेअंक्त्वाहस्तंप्रक्षाल्यस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य पतिपुत्रवतीभिःसुवासिनीभिर्नीराजितोब्राह्मणेभ्यआशिषोगृहीत्वावध्वासहाभिनंदन्नासीत। ततोद्वितीयाहेवधूवरौअप्सरोगंधर्वौभूत्वामहादेवीं तृतीयाहेस्वाहाग्नीभूत्वाकालिकां चतुर्थेहेमानवौभूत्वाशांकरीमावाहनादिभिःपूजयेतां । एवंचतुर्षुदिवसेषुवस्त्रहेमदानसहितंचकृत्वाबहुब्राह्मणभोजनवेदोक्ताशीर्वादपूर्वकंव्रताचरणंकुर्याताम्। ततस्त्रिरात्रंवधूवरौब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौअक्षारालवणाशिनौभूत्वा

---

[1] अयंचिह्नितोभागःप्राचीनपुस्तकेऽधिकः।

तिष्ठेताम्। ततोवरःव्रताचरणांतेविवाहकालेवध्वापरिहितंवस्त्रंसत्येनोत्तभिताभूमिरितिसूक्तेनतदर्थविदेब्राह्मणायदत्वा व्रतसंपूर्त्यर्थंब्राह्मणान्भोजयित्वा ॐ स्वस्तीतितानुक्त्वापुनरोंस्वस्तीतितेनैववाचयेत् । अयंगृह्यपरिशिष्टमतेनविवाहप्रयोगः। अर्धरात्रेव्यतीतेतुपरेद्युःप्रातरेवहि। गृहप्रवेशनीयःस्यादितियज्ञविदोविदुरितिसंग्रहे। इतिगृहप्रवेशनीयहोमः॥

[अथौपासनप्रायश्चित्तानि—तत्रआचम्यप्राणानायम्यअग्न्यनुगमननिमित्तंप्रायश्चित्तंकरिष्यइतिसंकल्प्याज्यंसंस्कृत्य अयाश्चेतिविमदोयाअग्निःपंक्तिःऔपासनाग्न्यनुगमननिमित्तप्रायश्चित्ताज्यहोमेवि० ॐ अयाश्चाग्ने० भेषजंस्वाहेतिहुत्वा भूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसर्वप्रायश्चित्तंहुत्वाविष्णुस्मरणंकुर्यात्। इदंप्रायश्चित्तमेकादशदिनपर्यंतं। अतऊर्ध्वंपुनःसंधानं नित्यानुगृहीतः। स्याद्यदितूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येकेइतिसूत्रंच । तदर्थःपत्नीतुतस्माद्धोमकालादारभ्याज्यहोमपर्यंतमुपवसेत् । यजमानोपवासपक्षेपिद्वादशरात्रपर्यंतमिदमेवप्रायश्चित्तम् । कारिकायांतु—औपासनोनुगच्छेच्चेदुपलेपादिपूर्ववत् । आहृत्यश्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्यहविर्भुजं । अन्यस्माद्धोमकालात्स्त्रीनाश्नीयाद्यदिवागृही । पर्यूहनादिनाशक्तौसंस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । अयाश्चेत्यनयाहुत्यायथापूर्वंजुहोत्यथेति । गृहीतोपिवायुक्तोद्वादशरात्रमतिक्रांतस्तदुक्तक्रिययापश्चाद्गृहीतोभवतीतिवृत्तावुक्तत्वात् । उक्तयाक्रिययालाजहोमादियुक्तपुनःसंधानेनेत्यर्थः॥ ॥ अथान्वाहिताग्नावनुगमनप्रायश्चित्तम् । अन्वाहिताग्नेःप्राग्यागादनुगमनेपूर्ववदग्निमुत्पाद्यसमिधावाधायभूर्भुवःस्वरित्युपस्थायप्रायश्चित्तंहुत्वास्थालीपाकंकुर्यात् ॥ ॥ अत्रकारिकाः—अन्वाधानेकृतेयागात्प्राक्चेदनुगतोभवेत् । प्रायश्चित्तमिदंकृत्वापुनरन्वादधात्यथ । व्याहृत्या

ज्याहुतिंदद्याद्भूर्भुवःस्वरितीहतु ॥ ॥ **अन्वाधानोत्तरंप्रयाणोपपत्तौप्रायश्चित्तं** । अन्वाहिताग्नेःप्रयाणोपप
त्तौपृथगग्नीन्नयेयुरितिसूत्रं । **कारिकायातु**—अन्वाधानेकृतेपश्चादग्निमारोपयेद्यदि । तुभ्यंताइत्यृचाहुत्वावह्निमारोपयेत्त
द्इति ॥ ॥ **औपासनहोमलोपेतुकारिकायां**—नित्यहोमेत्वतिक्रांतेसंस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । चतुर्गृहीत्वाआज्यंतुमनस्व
त्याजुहोत्यथ । आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वंविच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तंतुयत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके । मनुनातत्प्रकुर्वींतततत्त
त्कालानुसारतः । त्रैमासिकंगोवधूक्तंत्यक्ताग्नेर्निष्कृतिर्भवेत् । चांद्रायणंवाहोम्यस्यदानंवापिसमाचरेत् । संवत्सरंतुत्य
क्त्वाग्निंकुर्याच्चांद्रायणंव्रतमिति । समारूढेसमिन्नाशेपुनराधेयमिष्यते । उपलेपादिकंकृत्वासंस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । स्रुवेणजुहु
यादाज्यमयाश्चेत्यनयैकयेतिपुनराधेयं ॥ ॥ **स्वाग्नावन्ययजनेतुकारिकायाम्**—स्थालीपाकेत्वतिक्रांतेयद्यन्याग्नौस्वयंयजेत् ।
स्वाग्नावन्योयजेद्यद्वाकार्यःपथिकृतश्चरुः । यद्यमावास्यांपौर्णमासींवातीयाद्यदिवान्यस्याग्निषुयजेतयदिवास्यान्योग्निषुयजेते
तिसूत्रं । स्रुचिद्वादशगृहीतेनस्रुवंपूरयित्वाग्नयेपथिकृतेस्वाहेतिजुहुयात् । आज्यंद्वादशकृत्वस्तुगृहीत्वापूरयेत्स्रुचम् ।
तयावाज्याहुतिःकार्यासापूर्णाहुतिरिष्यते । स्रुवपूर्णाहुतिर्वास्यादिहैकेयाज्ञिकाविदुरितिकारिकायाम् ॥ ॥ **अग्नेरायतना
द्बहिःपातेकारिकाकारः**—अर्वाक्शम्यापरासात्तुबहिरायतनाद्गते । प्रायश्चित्तसमाप्त्यंतंसमर्थंजीवितुंयदि । इदंतइत्यृचात
स्यस्थानेग्निंप्रक्षिपेत्पुनः । आज्याहुतिंचजुहुयाद्व्याहृत्याख्यैश्चपूर्ववत् । इतिप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ **अथेध्माधानोत्तरंहविर्दोष
निमित्तेकारिकाकारः**—इध्माधानेकृतेदुष्टंप्रधानंहविरत्रचेत् । तत्स्थानेजुहुयादाज्यमदुष्टंचजुहोत्यथ । एवंसमाप्ययद्दुष्टं
तदप्सुप्रक्षिपेदपि । अन्वाधानादिकोयागःपुनःकर्तव्यएवतु । पर्वणिव्रतलोपेतुप्रायश्चित्तंचपर्वणि । व्रतलोपेतुयःकुर्यादग्ने
व्रतपतेचरुम् । समानतंत्रःकुर्वींतपार्वणेनतुकर्मणा । इतिकारिकायाम् ॥ ॥ **पवित्रनाशे**—अग्नयेपवित्रवतेस्थालीपाकं
पूर्णाहुतिंवा । अकृताग्रयणनवान्नप्राशने अग्नयेवैश्वानरायस्थालीपाकंपूर्णाहुतिंवाजुहुयात् ॥ ॥ **हूयमानाहुतिस्कन्दनेप्रा
यश्चित्तम्** । देवांजनमगन्यज्ञस्तस्यमाशीरवतुवर्धतां । भूतिर्घृतेनमुंचतुयज्ञोयज्ञपतिमंहसः । भूपतयेस्वाहा । भुवनपतये
स्वाहा । भूतानांपतयेस्वाहा । यज्ञस्यत्वाप्रमयोन्मयाभिमयाप्रतिमयाद्रप्सश्चस्कंदेतिप्रक्षिप्यभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसर्वप्रायश्चित्तं
कृत्वाविष्णुंस्मरेत् ॥ ॥ **देवताहविर्मंत्रादिविपर्यासे** यद्वोदेवेतिप्रायश्चित्तम् । **कृत्स्नहविर्दाहेतु**—कृत्स्नंदग्धंयदातुस्यात्पु
नरुत्पादयेद्धविः । सएवयागःकर्तव्यःपुनर्यागस्तुनेष्यतइतिकारिकायाम् ॥ ॥ **चरौश्रप्यमाणेप्राग्दिशितापादुत्सिक्तेप्रा
यश्चित्तम्**—यस्यैयस्यैदिश्युत्सेकस्तस्यैतस्यैदेवतायैस्रुवाहुतिं यदिप्रागग्नये यदिदक्षिणतोयमाय यदिपश्चाद्वरुणाय यद्युत्तरतः
सोमायाथ यदिसर्वतएवोत्सिच्येतताभ्यःसर्वाभ्योदेवताभ्यःस्रुवाहुतिंजुहुयात्तमाज्येनाप्यायस्वसमेतुते आप्यायमानोअमृ
तायसोमेतिद्वाभ्यांमिंदाहुतीच यन्मआत्मनः पुनरग्निरितिजुहुयात् । प्रधानहविषांविपर्यासेमिंदादिगणः । दुष्टंहविरप्सुक्षि
प्यमिंदाहुतीचव्याहृतीर्हुत्वाशूर्पादानप्रभृतिहविरंतरमुत्पादयित्वायजेत ॥ ॥ **पिंडपितृयज्ञाकरणेतुकात्यायनः**—पितृय
ज्ञात्ययेचैववैश्वदेवात्ययेपिच । भोजनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेदिति । स्थालीपाकत्रयातिपत्तौपुनराधेयम् । इत्यनंत
देवीयेसंस्कारकौस्तुभेऔपासननिमित्तानिप्रायश्चित्तानि ॥] ॥ ॥ ॥

अथैरिणीदानं । वधूपिताचतुर्थदिनेप्राणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्यममोमामहेश्वरलक्ष्मीनारायणप्रीतिद्वारासकलकामनासिद्ध्यर्थंकन्यादानस्यसंपूर्णफलावाप्त्यर्थं वरस्यतत्पितृमात्रादीनांतत्पक्षीयाणांचयथाविभववस्त्रादिभिःपूजनंवंशाभिवृद्ध्यर्थमैरिणीपूजनं वरमात्रे[1]ऐरिणीदानंचकरिष्ये । वस्त्रदानांतंकृत्वाऐरिणीपूजनंकरिष्ये तदंगंगणपतिपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्य ऐरिणित्वसुमादेवीमहेशोगिरिजापतिः । अतस्त्वांपूजयिष्यामिऐरिणींसर्वकामदामितिमंत्रेणषोडशोपचारैरभ्यर्च्य ऐरिणीदानंवरमात्रेकुर्यात् । तत्रमंत्रः—महद्वेणुमयंपात्रंनानापक्वान्नसंयुतम् । सवस्त्रफलतांबूलंदंपतीवंशवर्धनम् । सदक्षिणंसदीपंचशूर्पैःषोडशभिर्युतम् । वरमात्रेप्रयच्छामिकन्यादानस्यसिद्धये । ऐरिण्याख्यंवंशपात्रंपक्वान्नैःपरिपूरितम् । करकैरुद्रसंख्याकैःसुवर्णपरिपूरितैः । एतावदैरिणीरूपंकर्तव्यंकिलसूरिभिः । वंशोवंशकरःश्रेष्ठोवंशोवंशसमुद्भवः । अनेन वंशदानेनश्रीशऋद्धिंकरोतुमे । वंशपात्रमिदंपुण्यंवंशजातसमुद्भवम् । वंशानामुत्तमंदानमतःशांतिंप्रयच्छमे । अनेनवंशपात्रदानेनश्रीलक्ष्मीनारायणौप्रीयेताम् । वंशपात्राणिसर्वाणिमयासंपादितानिवै । उमाकांतायदास्यामिममवंशाभिवृद्धये । वंशवृद्धिकरंदानंसौभाग्यादिसमन्वितम् । वस्त्रेणाच्छादितंपूगफलहेमसमन्वितम् । सर्वपापक्षयकरंनानाद्रव्यैश्चपूरितम् । दानानामुत्तमंदानमतःशांतिंप्रयच्छमे । इतिवंशदानंकृत्वा । ततः कन्यांवरमातुरुत्संगयोरुपवेश्यवरमातरं प्रार्थयेत् । अष्टवर्षात्वियंकन्यापुत्रवत्पालितामया । इदानींतवपुत्रायदत्तास्नेहेनपाल्यतामिति । वधूमात्रादिःतत्पक्षसुवासिनीभ्योयथाचारंकंचुकीक्षुद्रशूर्पवायनादिदद्यात् । इदंवधूपितृभ्यामभुक्तवद्भ्यामभुक्तवत्यैवरमात्रेकार्यंयथाचारं ज्ञेयम् । इत्यैरिणीदानं । देवकोत्थापनंतुपूर्वोक्तोपनयनप्रकरेणज्ञेयम् ॥ ॥ ॥ ॥

[अथचतुर्थीकर्म॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालावुत्कीर्त्य परिगृहीतायाअस्यावध्वाःसोमाद्युपभुक्तदोषनिवृत्त्यर्थंव्रतसमाप्तिविहितंचतुर्थीकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य समिद्द्वयमादाय अस्मिन्कर्मण्यन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यादिचक्षुष्यंतमुक्त्वाअत्रप्रधानं—-अग्निंपृथिवींमहांतं वायुमंतरिक्षंमहांतं आदित्यंदिवंमहांतं चंद्रमसंनक्षत्राणिदिशोमहांतं पुनरग्निंवायुं सूर्यंचएताःप्रधानदेवताआज्यद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिचक्षुष्यंतंकर्मकृत्वा महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् । स्रुवेणाज्यंगृहीत्वा ॐ भूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहा अग्नयेपृथिव्यैमहतइदं० । ॐ भुवोवायवेचांतरिक्षायमहतेचस्वाहा वायवेंतरिक्षायमहतइदं० । ॐ सुवरादित्यायचदिवेचमहतेचस्वाहा आदित्यायदिवेमहतइदं० । ॐ भूर्भुवःसुवश्चंद्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहतेचस्वाहा चंद्रमसेनक्षत्रेभ्योदिग्भ्योमहतइदं० । ॐ अग्नेप्रायश्चित्तिरसित्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसियास्याअपतिघ्नी तनूस्तामस्यामपजहिस्वाहा अग्नयइदं० । ॐ वायोप्रायश्चित्तिरसित्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसियास्याअपुत्र्यातनूस्तामस्यामपजहिस्वाहा वायवइदं० । ॐ सूर्यप्रायश्चित्तिरसित्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसियास्याअपशव्यातनूस्तामस्यामपजहिस्वाहा सूर्यायेदं० । एतामहाव्याहृतयः । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । कन्यासुसोमाद्युपभुक्तदोषप्रशांतयेकर्मचतुर्थिकाख्यम् । कुर्वीत पाणिग्रहणाच्चतुर्थेदिनेरजन्याःपरतोविभागे । तच्चतुर्थ्यामपररात्रेद्वादशरात्रेसंवत्सरेवाकार्यं । इतिवसिष्ठकल्पेचतुर्थीकर्म ॥

---

[1] वरमातूरजोदोषेतस्याःशुद्धिप्रतीक्षाकरणासंभवेमनसापात्रमुद्दिश्येतिरीत्यातांमनसोद्दिश्यैरिणीदानम् ।

अथवधूप्रवेशः—मासषट्कंविवाहादौव्रतप्रारंभणेनच । जीर्णभांडादिनत्याज्यंगृहसंमार्जनंतथा । ऊर्ध्वंविवाहात्पुत्रस्यतथाचव्रतबंधनात् । आत्मनोमुंडनंचैववर्षंवर्षार्धमेववा । गंगायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्मृतेहनि । आधानेसोमपानेचषट्सुक्षौरंविधीयते । अभ्यंगेसूतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । मांगल्येषुचसर्वेषुनधार्यंगोपिचंदनम् ॥ ज्योतिर्निबंधे—उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनिजतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् । पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्वपित्रालयेतिष्ठंतीपितरंनिहंतिनभयंतेषामभावेभवेत् ॥ निबंधे—विवाहात्प्रथमेपौषेआषाढेचाधिमासिके । नसाभर्तुर्गृहेतिष्ठेच्चैत्रेपितृगृहेतथा ॥ जयंतः—मार्गशीर्षेतथामाघेमाधवेज्येष्ठसंज्ञके । सुप्रशस्तेभवेद्वेश्मप्रवेशोनवयोषिताम् । नववध्वाःप्रवेशस्तुरात्रौशस्ततरःसदा ॥ नारदः—आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमेदिने । वधूप्रवेशःसंपत्त्यैदशमेऽथसमेदिने ॥ संग्रहे—विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतिथौषोडशवासरांतात् । ऊर्ध्वंततोब्देयुजिपंचमांतादतःपरस्तान्नियमोनचास्ति ॥ नारदः—समेवर्षेसमेमासेयदिनारीगृहंव्रजेत् । आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीमृत्युमाप्नुयात् ॥ प्रयोगरत्ने—वधूप्रवेशःप्रथमेतृतीयेशुभप्रदःपंचमकेतथाह्नि । द्वितीयकेवाथचतुर्थकेवाषष्ठेवियोगामयदुःखदःस्यात् ॥ वृद्धवसिष्ठोपि—षष्ठाष्टमेवादशमेदिनेवाविवाहमारभ्यवधूप्रवेशः । पंचांगसंशुद्धिदिनंविनापिविधावतद्गोचरगेपिकार्यः ॥ लल्लः—स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविप्लवेतथोद्वाहे । नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति ॥ मांडव्यः—नित्ययानेगृहेजीर्णेप्राशनांतेषुसप्तसु । वधूप्रवेशमांगल्येनमौढ्यंगुरुशुक्रयोः ॥ ज्योतिःप्रकाशे—वामेशुक्रेनवोढायाःसुखंहानिश्चदक्षिणे । धनधान्यंचपृष्ठस्थेसर्वनाशःपुरःस्थिते । नवोढायास्तुवैधव्यंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदेवंविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे । पूर्वतोभ्युदितेशुक्रेप्रयायाद्दक्षिणेपरे । पश्चादभ्युदितेचैवयायात्पूर्वोत्तरेदिशौ ॥ व्यवहारतत्वे—पौष्णात्कभाच्चश्रवणाच्चयुग्मेहस्तत्रयेमूलमघोत्तरासु । पुष्येचमैत्रेचवधूप्रवेशोरिक्तेतरव्यर्ककुजेचशस्तः ॥ गर्गः—व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणेवैधृतावपि । श्राद्धंविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपिमानवः । अमासंक्रांतिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेत् । इतिवधूप्रवेशः ॥ ॥ ॥

अथद्विरागमनम् । ऋक्षोच्चये—माघफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने । गुर्वादित्यविशुद्धौस्यान्नित्यंपत्नीद्विरागमः ॥ बादरायणः—नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशक्रेभास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रेप्रशस्तेतिथौ । कुंभाजालिगतेरवौशुभकरेनष्टेगुरौभार्गवेजीवज्ञास्फुजितांदिनेनववधूवेश्मप्रवेशःशुभः ॥ अत्रविशेषः—भार्गवेप्रतिमुखेनववध्वाभर्तृगेहगमनंद्वितीयकं । वर्जयेच्चशुभदंशुभग्रहैःसत्स्थितैरुदितजीवशुक्रयोः । आषाढचैत्राधिकपुष्यमासेसिंहस्थितेज्येगुरुभार्गवास्ते । पाणिग्रहादूर्ध्ववधूप्रवेशमेकादशाहेमुनयोवदंति । विवाहदिनमारभ्यरुद्रावानृपवासराः । द्विरागमनकालेचप्रतिशुक्रोनविद्यते । द्विरागमंप्रकुर्वीतजीवेशुक्रेचसंमुखे । विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतिथौषोडशवासरांतान् । नवात्रऋक्षंनतिथिर्नयोगोनवारशुद्ध्यादिविचारणीयम् ॥ वृत्तशते—नैतेषांप्रतिशुक्रयानमशुभंयेवत्सभृग्वंगिरोभारद्वाजवसिष्ठकश्यपकुलोत्पन्नास्तथात्रेःकुले । दुर्भिक्षेविषयप्लवेप्रतिसितेतस्माद्विवाहेतथातीर्थानांगमनेतथैकनगरेग्रामेचसौम्येतथा । नवोढायाश्चवैधव्यं

यदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे । मासेधिकेवापिहरौप्रसुप्तेद्वितीयवर्षेगुरुशुक्रमौढ्ये । नवोढजायानवमं
दिरेचद्विरागमंसंमुखगेस्तगेवा ॥ इतिद्विरागमनम् ॥ ॥ ॥ ॥
अथविवाहमध्येआशौचेनिर्णयः । विधिवत्कृतेकन्यावरणेत्रिरात्रादिव्रतसमाप्तिपर्यंतंमध्येआशौचप्राप्तौतदपोह्यसद्यःशौचं
विधीयतइतिचंद्रिकाकारआह ॥ तत्रयाज्ञवल्क्यः—दानेविवाहेयज्ञेचसंग्रामेदेशविप्लवे । आपद्यपिचकष्टायांसद्यः शौचं
विधीयतइति । दातुर्वरस्यकन्यायश्चसद्यःशौचंविवाहइत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥
अथाशौचेहोमविधिः । तत्रजननशावाशौचयोःऋत्विगादिनासायंप्रातर्होमौकारयेत् । स्वयंचद्रव्यत्यागंकुर्यात् । ऋत्वि
गाद्यन्याभावेतुआशौचपातात्पूर्वंहोमांतेवक्ष्यमाणप्रकारेणाग्निसमारोपणंकृत्वासूतकनिवृत्तौस्नात्वाकृतनित्यक्रियोऽग्निंप्रतिष्ठा
प्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य । ममनित्यहोमातिक्रमजन्यदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्तपूर्वकमतिक्रांतहोमान्करिष्येइतिसंक
ल्प्य परिसमूहनादिकृत्वाअग्नेःपश्चिमतःसपवित्रेपात्रेआज्यमासिच्यांगारानायतनादुत्तरतोबहिःकृत्यतेष्वाज्यपात्रंनिधायतृणे
नावज्वल्यदर्भाग्रद्वयंक्षिप्त्वातेनैवत्रिःपर्यग्निकृत्वोल्मुकंनिरस्य कर्षन्निवोदगुद्वास्यांगारानग्नावतिसृज्य सवितुष्ट्वेतिमंत्रेणसकृ
द्भिस्तूष्णीमेवत्रिरुत्पूयपवित्रेप्रोक्ष्याग्नौप्रहृत्याज्यंपश्चिमतोदर्भेष्वासाद्यस्रुक्स्रुवयोःसंमार्जनंकृत्वाज्यंस्रुवेणस्रुचिचतुर्गृहीत्वा ॐ
मनोज्योतिर्जुषतामाज्यंमेविच्छिन्नंयज्ञंसमिमंदधातु । याइष्टाउषसोयाअनिष्टास्ताःसंतनोमिहविषाघृतेनस्वाहा । मनसेज्योति
षइदंइतिहुत्वा नित्यहोमार्थंपूर्ववत्तंडुलान्संस्कृत्य होमवत्परिसमूहनादिसमित्प्रक्षेपणांततंत्रपूर्वकंअतीतकालादारभ्यक्रमेणद्वे

द्वेआहुतीहुत्वातत्कालहोमंचकृत्वाऽग्निंसूर्यंप्रजापतिंचोपस्थायपरिसमूहनाद्यंगजातंसकृत्कुर्यात् । इत्याशौचेहोमविधिः ॥ ॥
अथहोमद्वयसमासप्रयोगः । सोप्यापत्कालेकर्तव्यः । पूर्ववत्सायंकालीनमाहुतिद्वयंहुत्वापर्युक्षणादिकंकृत्वाकिंचित्कालंनि
मील्यानिमील्यवापुनःपर्युक्षणादिसमित्प्रक्षेपणांतंकृत्वा तत्रकर्तव्यप्रातराहुतिद्वयमपकृष्यहुत्वोपस्थानंकुर्यात् । एकैवसमि
त्सायंहोमादावेव ॥ ॥ उपस्थानमंत्राः—ह॒विष्पांत॑म॒जरं॑स्व॒र्विदिं॑दिवि॒स्पृश्याहु॑तं॒जुष्ट॑म॒ग्नौ । तस्य॒भर्म॑णे॒भुव॑नायदे॒वाधर्म॑
णे॒कंस्व॒धया॑पप्रथंत ॥ गी॒र्णंभुव॑नं॒तम॒साप॑गूळ्ह॒मा॒विःस्व॑रभवज्जा॒तेअ॒ग्नौ । तस्य॑दे॒वाःपृ॑थि॒वीद्यौरु॒तापोर॑णय॒न्नोष॑धीःस॒ख्येअ॑स्य ॥
दे॒वेभि॒र्न्वि॑षि॒तोय॒ज्ञियै॑भिर॒ग्निंस्तो॑षाण्य॒जरं॑बृ॒हंत॑म् । योभा॒नुना॑पृथि॒वींद्यामु॒तेमामा॑त॒तान॒रोद॑सीअं॒तरि॑क्षम् ॥ योहोतासीत्प्रथ॒
मोदे॒वजु॑ष्टो॒यंस॒मांज॒न्नाज्यै॑नावृणा॒नाः ॥ सप॑त॒त्रीत्व॒रंस्थाजग॒द्यच्छ्वा॒त्रम॒ग्निर॑कृणोज्जा॒तवे॑दाः ॥ यज्जा॑त॒वेदो॒भुव॑नस्यमू॒र्धन्नति॑
ष्ठोअ॒ग्नेस॒हरो॑च॒नेन॑ ॥ तंत्वा॑हेमम॒तिभि॑र्गी॒र्भिरु॒क्थैःसय॒ज्ञियो॑अभवोरोद॒सिप्राः ॥ इत्यंतंपठित्वापर्युक्षणाद्यंगजातंसकृत्कुर्यात् ॥
अथगुर्वापदिपक्षहोमः । तत्रप्रतिपदिसायंकालेसमित्प्रक्षेपणांतंपूर्वांगजातंकृत्वाआहुतिप्रमाणेनतंडुलान्पात्रद्वयेप्रतिपात्रंच
तुर्दशवारंगृहीत्वाहोममंत्रैःकालेप्रथमपात्रस्थानग्नयेस्वाहेतिसर्वान्जुहुयात् । ततःप्रजापत्यर्थंगृहीतान्प्रजापतिशब्दंचतुर्थ्यंतं
मनसाध्यायन्स्वाहेतिहुत्वोपस्थानाद्यंगजातंसकृत्कुर्यात् । एवंद्वितीयायांप्रातःसमित्प्रक्षेपणादिपूर्ववत्कृत्वा सूर्यायस्वाहेति
हुत्वासायंकालीनोत्तराहुतिवद्द्वितीयाहुतिंचहुत्वोपस्थानाद्यंगजातंसकृत्कुर्यात् । पक्षमध्येवापत्तावागामिचतुर्दशीसायंका
लीनहोमांतंशेषहोमंसायंसमस्येत् । पूर्ववत्प्रातर्होमांतांश्चप्रातःशेषहोमान्समस्येत् । सर्वथापर्वसायंहोमःप्रतिपत्प्रातर्होमश्चपृ

थगेवहोतव्यौ । अत्रपूर्ववदग्निमभिरक्षेत् । अंतरायनिवृत्तौतुतदारभ्यपूर्ववत्सायंप्रातर्होमानंतरं अयंतेयोनिरित्यस्यविश्वामित्रोग्निरनुष्टुप्अग्निसमारोपणेविनियोगः। अ॒यंते॒योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒यतो॑जा॒तोअरो॑चथाः। तंजा॒नन्न॑ग्न॒आसी॒दाथा॑नोवर्धया॒गिरः॑ । इत्यनेनारणिद्वयेग्निंसमारोपयेत् । अथवातेनैवाश्वत्थसमिधिसमारोपयेत् । यद्वा याते॑अग्ने॒य॒ज्ञिया॑त॒नूस्तये॒ह्यारो॑हा॒त्मामानं॑ । अच्छा॒वसू॑निकृ॒ण्वन्न॒स्मेनर्या॑पु॒रूणि॑ । य॒ज्ञोभू॒त्वाय॒ज्ञमासी॑द॒स्वांयोनिं॒जा॒तवे॑दो॒भुव॒आजाय॑मानः । इतिमंत्रेणपाणीप्रताप्यात्मनिसमारोपयेत् । तत्रप्रादुष्करणकालेऽरणिसमारोपेअरणीनिर्मथ्य प्रत्यवरोहजातवेदःपुनःस्त्वंदे॒वेभ्यो॑ह॒व्यंव॑हनःप्रजा॒नन् । प्र॒जांपु॒ष्टिंर॒यिम॒स्मासु॒धे॒ह्यथा॑भव॒यज॑मानाय॒शंयोः ॥ इत्यनेनस्थंडिलेग्निंप्रतिष्ठापयेत् । अश्वत्थसमित्समारोपणपक्षेश्रोत्रियागारादग्निमाहृत्यसंस्कृतेस्थंडिलेप्रतिष्ठाप्यप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणतांसमिधंनिदध्यात् । आत्मसमारोपणपक्षेसर्वदास्पृश्यस्पर्शनंजलेनिमज्ज्यस्नानंस्त्रीगमनंचाकुर्वन्मूत्रपुरीषोत्सर्गशौचमकृत्वाचिरकालमतिष्ठंश्चहोमकालेआत्मसमारूढमग्निमुच्छ्वासरूपेणप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणलौकिकेग्नौनिदध्यात् । एवंयथाधिकारमग्निंप्रतिष्ठाप्य कालद्वयेएककालेवापूर्ववज्जुहुयात् । इदंसमारोपणंद्वादशरात्रमेवकुर्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथपुरुषस्यैवप्रवासकालेकर्तव्यम् । प्रवासश्चसाग्निकेनद्रव्यार्जनादीष्टकार्यार्थमेवकेवलेनपुरुषेणकार्यःनतुतीर्थयात्राद्यदृष्टार्थकार्यार्थं । तत्रहोमांतेपूर्वोक्तमंत्रैरुपस्थायपुनःप्रवासार्थं अभयंवोभयंमेस्त्वितिमंत्रेणाग्निमुपस्थायद्विमासमध्यवर्तिकालेषुअन्यतमकालपर्यंतंप्रोष्यपुनःस्वगृहसमीपमेत्यगृहामाबिभीतोपवस्वस्त्येवोस्मासुचप्रजायध्वंमाचवोगोपतीरिषदितिमंत्रेणगृहंनिरीक्ष्य गृहानहंसुमनसःप्रपद्येवीरघ्नोवीरवतःसुवीरान् । इरांवहंतोघृतमुक्षमाणास्तेष्वहंसुमनाःसंविशानीतिमंत्रेणगृहंप्रविश्य शिवंशग्मंशंयोःशंयोरितिपुनस्त्रिरनुवीक्ष्यहोमकालेउपस्थानांतंकृत्वा ॐ अभयंवोभयंमेस्त्वितिपुनरग्निमुपतिष्ठेत् । ततोज्येष्ठपुत्रमुभाभ्यांपाणिभ्यांपरिगृह्यअंगादंगादितिमंत्रंजपित्वामूर्धानंत्रिराजिघ्रेत् । एतत्पुत्रेप्रतिपुत्रेपिप्रोष्यागतेभवति । अवगतमप्यप्रियंप्रवासादागतंप्रतितदहर्ननिवेदयेयुः । इतिसमारोपणप्रवासौ ॥ ॥ ॥ ॥

अथप्रवासादिषुनिर्णयः । अग्नीननुगतेयस्यहोमकालद्वयंव्रजेत् । उभयोर्विप्रवासोवालौकिकाग्निर्विधीयते । विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रमेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । पत्न्यंतरेथवापत्न्योर्हुताशनसमीपगे । तदापत्नीयथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि । पत्नीसीमामतिक्रांतायजमानोगृहेयदि । आहोमाद्यदिनागच्छेत्पुनराधानमर्हति । विहायाग्निंसभार्यश्चेत्सीमामुल्लंघ्यगच्छति । होमकालात्ययेतस्मिन्पुनराधानमिष्यते । अन्यग्रामांतरंगत्वानत्वातिक्रममागतः । सीमांतातिक्रमादेवकेवलंनाशमब्रुवन् । यदासीमामतिक्रामेद्विनामंत्राग्निभिःसह । तत्रनाशःपरेत्वाहुर्भयाद्यानेनदुष्यति । आत्मारोपणपक्षेषुनवान्वारंभणंमिथः । नक्वाप्यारंभणंकेचिल्लौगाक्ष्यस्यनिबंधनात् । कूलद्वयांतरालंतुनदीशब्देनचोच्यते । किंतुतद्देशवर्त्येवजलसंघोनदीभवेत् । अष्टौधनुःसहस्राणिप्रस्रवंतिचयज्जलं । नदीशब्दाभिधेयत्वंतस्येच्छंतीहसूरयः । एकेननामधेयेनशतयोजनगामियत् । उदकंतन्नदीशब्दवाच्यमित्यपरेजगुः । कर्तव्यंपुनराधानंपुनःपरिणयेसति । अग्न्याधेयमुशंतीहकेचिदुद्वाहकर्मणि । लौगाक्षिणानिबंधत्वादुभयंनेतिकेचन । तत्रौपासनमग्निश्चभूयात्पूर्वाग्निहोत्रिणः । पुनःपरि

णयेऽग्नीनामुत्पत्तावीदृशोविधिः। इतित्रिकांडोक्तानि। अन्यान्यपिग्रंथातरेभ्योज्ञेयानि। श्रौतादेशस्तुस्मार्तेज्ञातव्यइति ॥]

अथद्विभार्याग्निसंयोगप्रयोगः । शौनकः—अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगंसपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहंवक्ष्यामि शौनकः[1] । पृथक्स्थंडिलयोरग्नीसमाधाययथाविधि । तंत्र[2]कृत्वाज्यभागांतमन्वाधानादिकंततः । पूर्वपत्न्यग्नौजुहुयात्तयान्वारब्धआहुतीः । अग्निमीळेपुरोहितंसूक्तेननवकेनच । समिध्येनंसमारोप्यअयंतेयोनिरित्यृचा । प्रत्यवरोहेत्यनयाकनिष्ठाग्नौनिधायच । आज्यभागांतमत्रापिकृत्वारभ्यतदादितः । समन्वारब्धएताभ्यांपत्नीभ्यांजुहुयाद्धृतम् । चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिश्चैवयथाक्रमम् । अग्नावग्निश्चरतिअग्निनाग्निःसमिध्यते । अस्तीदमितितिसृभिःपाहिनोअग्नएकया । ततःस्विष्टकृदारभ्यहोमशेषंसमापयेत् । गोयुग्मंदक्षिणांदद्याच्छ्रोत्रियाया[3]हिताग्नये । पत्न्योरेकायदिमृतादग्ध्वातेनैवतांपुनः । आदधीतान्ययासार्धमाधानविधिनागृहीति ॥ ॥ अथप्रयोगः । देशकालौसंकीर्त्यममद्वाभ्यांभार्याभ्यांसहनिष्पन्नगृह्याग्न्योस्ताभ्यांसहाधिकारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंअग्निद्वयसंसर्गंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजनंस्वस्तिवाचनंचकृत्वोदगपवर्गस्थंडिलयोर्गृह्याग्नीप्रतिष्ठाप्यप्रथमेऽग्नौज्येष्ठपत्न्यन्वारब्धोऽन्वाधानंकुर्यात् । अग्निद्वयसंसर्गार्थेप्रथमाग्निहोमकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानं अग्निंनवभिर्ऋग्भिराज्याहुतिभिः शेषेणेत्यादिषट्पात्रासादनादिआज्यभागांते अग्निमीळइतिनवानांमधुच्छंदाअग्निर्गायत्री अग्निद्वयसंसर्गार्थेप्रथमाग्नौप्रधाना

---

[1] अरोगामुद्वहेत्कन्यांधर्मलोपभयात्स्वयम् । कृतेतत्रविवाहेचव्रतांतेतुपरेहनि ।

[2] तंत्रंकृत्वा ।

[3] श्रोत्रियायकुटुंबिने ।

ज्यहोमेवि० स्वाहांतेनवभिःस्रुवेणनवाहुतीर्जुहुयात् । अग्नयइदंनममेतिसर्वत्रत्यागः । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य अयंतेयोनिरितितमग्निंसमिधिसमारोप्यप्रत्यवरोहेतिद्वितीयाग्नौतंप्रत्यवरोह्यद्वाभ्यामन्वारब्धोन्वाधानंकुर्यात् । अग्निद्वयसंसर्गार्थंप्रथमसंसृष्टद्वितीयाग्नौविहितहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽत्रप्रधानं अग्निंषड्वारमाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि पात्रासादनेप्रोक्षणींकुशान्दर्वींस्रुवौप्रणीताज्यपात्रेइध्माबर्हिषीतिपात्राष्टकमासाद्य आज्यसंस्कारांतेकुशैर्दर्वीस्रुवयोःसंमार्गः । आज्यभागांतेदर्व्यांचतुर्गृहीतमाज्यंगृहीत्वापत्नीद्वयान्वारब्धोजुहुयात् । अग्नावग्निरित्यस्यहिरण्यगर्भोग्निरष्टीअग्निद्वयसंसर्गार्थेसंसृष्टाग्नौप्रधानाज्यहोमेविनियोगः ॐ अग्नावग्निश्चरतिप्रविष्टऋषीणांपुत्रोअधिराजएषः । तस्मैजुहोमिहविषाघृतेनमादेवानांमोमुहद्भागधेयंमोअस्माकंमोमुहद्भागधेयंस्वाहा अग्नयइदं०। शिष्टपंचहोमेषुचतुर्गृहीतमाज्यग्रहणं । विनियोगस्त्यागश्चपूर्ववत् । अग्निनाग्निःकाण्वोमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्निद्वयसंसर्गहोमे० ॐ अग्निनाग्निःसमिध्यते० जुह्वास्यःस्वाहा १। अस्तीदमितितिसृणांविश्वामित्रोऽग्निरनुष्टुप् अंत्येत्रिष्टुभौ अग्नि० होमे० ॐ अस्तीदमधिमंथ० पूर्वथाःस्वाहा २ । ॐ अरण्योर्निंहितो० मनुष्येभिरग्निःस्वाहा ३ । ॐ उत्तानायामवभरा० जनिष्टस्वाहा ४। पाहिनोअग्नइत्यस्यभर्गःप्रगाथोऽग्निर्बृहती अग्नि० होमे० ॐ पाहिनोअग्नएकया० चतसृभिर्वसोस्वाहा ५। सर्वत्रस्वाहाकारसमकालमाहुतिः । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यश्रोत्रियायआहिताग्नयेगोमिथुनंदद्यात्। ब्राह्मणान्भोजयेत् । इतिद्विभार्याग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥

अथार्कविवाहयोगः ॥ कर्तारविवारेहस्तर्क्षेशनिवारेवाऽन्यस्मिन्शुभदिनेवाग्रामात्प्राच्यामुदीच्यांवापुष्पफलसंयुतमर्कंपरीक्ष्य अर्ककन्यादातारमाचार्यंपरिकल्प्यस्नात्वालंकृतवासाःरक्तगंधादिभूषितःअर्कसंनिधिमागत्य आचम्यप्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्य ममतृतीयमानुषीविवाहजन्यदोषपरिहारार्थंतृतीयमर्कविवाहंकरिष्येइतिसंकल्प्यस्वस्तिवाचनंकृत्वा । हिरण्येननांदीश्राद्धंकृत्वाआचार्यवरणंकृत्वा अष्टवर्गान्पूजयेत् । दातामधुपर्केणयज्ञोपवीतवस्त्रहस्तकर्णभूषणैःउष्णीषगंधमाल्यादिभिश्चवरंपूजयेत् । वरःस्वशाखोक्तप्रकारेणमधुपर्कंसमाचरेत् । अर्कस्यपुरतस्तिष्ठन्—त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वछाययासहितोरवे । तृतीयोद्वाहजंदोषंनिवारयसुखंकुरु । इतिसूर्यंसंप्रार्थ्य छाययासहितंरविंतत्राध्यारोप्याब्लिंगमंत्रैरभिषिच्यवस्त्रमाल्यगंधैस्तत्तन्मंत्रैःसंपूज्य श्वेतवस्त्रेणकार्पासतंतुभिश्चसंवेष्ट्यगुडौदनंनिवेद्यतांबूलंसमर्पयेदिति । ततः—ममप्रीतिकराचेयंमयास्पृष्टापुरातनी । अर्कजाब्रह्मणासृष्टाह्यस्मान्संप्रतिरक्षतु । इतिमंत्रेणार्कंप्रदक्षिणीकृत्य । पुनः–नमस्तेमंगलेदेविनमःसवितुरात्मजे । त्राहिमांकृपयादेविपत्नीत्वंमइहागता । अर्कत्वंब्रह्मणासृष्टःसर्वप्राणिहितायच । वृक्षाणामादिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धन । तृतीयोद्वाहजंपापंमृत्युंचाशुविनाशय । इतिमंत्रेणप्रदक्षिणीकुर्यात् । ततःकन्यादानपर्यंतविधिंकृत्वा कन्यादाताआदित्यस्यप्रपौत्रींसवितुःपौत्रींअर्कस्यपुत्रीं काश्यपगोत्रां अमुकगोत्रायवरायतुभ्यमहंसंप्रददे । अर्ककन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय । इतिमंत्रेणदद्यात् । अंजल्यक्षतकर्माणिकृतकंकणपूर्वकम् । यावत्पंचकृतंसूत्रंतावदर्कंप्रवेष्टयेत् । स्वशाखोक्तेनमंत्रेणगायत्र्यावाथवेष्टयेत् । पंचीकृत्यपुनःसूत्रंस्कंधेबध्नातियत्नतः । बृहत्सामेतिमंत्रेणसूत्ररक्षांप्रकल्पयेत् । अर्कस्यपूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराग्नेयादिचतुष्टयेषुकुंभानष्टौनिधायप्रतिकुंभंवस्त्रसूत्राभ्यांवेष्टयेत् । गंधहरिद्रायुक्तशीतजलैस्तान्कुंभानापूर्य प्रतिकुंभंनाममंत्रेणमहाविष्णुंपाद्यार्घ्यादिनैवेद्यांतंपूजयेत् । ततःअर्कस्यउत्तरदिग्भागेअर्कभार्ययान्वारब्धः—वरःप्राणानायम्य अस्याःसम्यग्भार्यात्वसिद्ध्यर्थंपाणिग्रहहोमंकरिष्ये । तदंगंस्थंडिलोल्लेखनादिआघारदेवतेआज्येनेत्यंतमुक्त्वा । अत्रप्रधानं बृहस्पतिं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचैताआज्यद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्याघारांतंतंत्रंकृत्वा संगोभिरित्यस्यांगिरसोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् आज्यहोमेवि० ॐ संगोभिरांगिरसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणंनिनाय । जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूँरिवाजौस्वाहा बृहस्पतयइदं० १ । यस्मैत्वाकामकामायेत्यस्यवामदेवोग्निरनुष्टुप् आज्यहोमेविनियोगः । ॐ यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राड्यजामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्वाथेदंत्वंघृतंपिबस्वाहा अग्नयइदं० २ । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चहुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य प्रदक्षिणांकृत्वा । मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा । अर्कापत्यानिनोदेहितत्सर्वंक्षंतुमर्हसीत्युक्त्वा शांतिसूक्तानिपठित्वागोयुग्मंश्रोत्रियायाचार्यायदत्वा इतरेभ्योपिविप्रेभ्योयथाशक्तिदक्षिणांदत्वा धारितवस्त्राणित्यक्त्वान्यानिधारयेत् । त्यक्तवस्त्राणिगुरवेदद्यात् । चतुर्थदिवसानंतरंहोममग्निंचविसृज्यपुण्याहंवाचयित्वामानुषींविधिनोद्वहेत् । इत्यर्कविवाहप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥

[अथनास्तिक्यादग्नित्यागेप्रयोगः । नास्तिक्याद्द्वादशाहमग्नित्यागेयथाशक्तिसुवर्णदानंमासद्वयपर्यंतंकृच्छ्रंमासचतुष्टयपर्यंतमतिकृच्छ्रंषण्मासपर्यंतंपराकमब्दपर्यंतंमासंपयोव्रतंपूर्णेब्देत्रैमासिकंव्रतंपूर्ववत्संकल्पपूर्वकंकृत्वातीतहोमादिद्रव्यंअग्निहोत्रिणेदत्वा अपराह्णेआयतनोपलेपादिसंभारनिधानांतंकृत्वा इदंतएकं० इतिमंत्रेणव्याहृत्याचाग्निंप्रतिष्ठाप्य समिद्द्वयमादायदेशकालौसंकीर्त्यममनास्तिक्याद्विसृष्टाग्नेःपुनःसंधानांगभूतमन्वाधानंकरिष्यइतिसंकल्प्य अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्यादिआघारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं अग्निंअष्टवारंअग्निंपावकंअग्निंशुचिंअग्निंपथिकृतंअग्निंतंतुमंतंआज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्याघारांतंकृत्वा स्रुवेणाज्यंचतुर्गृहीत्वा त्वमग्नेसप्रथाअसीत्यस्यात्रेयःसुतंभरोग्निर्गायत्रीआज्यहोमे० । योअग्निमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिरग्निर्गायत्रीआज्यहोमे० । सत्वंनोअग्नइत्यस्यगौतमोवामदेवोग्निस्त्रिष्टुप् आज्यहोमे सप्ततेअग्ने० मनोज्योति० पुनस्त्वादि० इत्येभिर्मंत्रैरष्टवारंयथाक्रमंतथैवस्रुवेणजुहुयात्। ततःस्रुवेणअग्नयेपवमानाय० अग्नयेपावकाय० अग्नयेशुचये० अग्नयेपथिकृते० अग्नयेतंतुमते० यथादैवतमुद्दिश्यत्यक्त्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य आहिताग्नयेनड्वाहंदक्षिणांदद्यात्।]

अथाग्निसंसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः । स्वगृह्याग्निरन्यगृह्याग्निनासंसृष्टश्चेदग्निंविभज्यउभौसमिधिसमारोपणंकुर्याताम् । ततःप्रत्यवरोहणंकृत्वापूर्वंहोमात्प्राणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्य समिद्द्वयमादाय अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं अग्निंविविचिंचरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा पवित्रवतिशूर्पेऽग्नयेविविचयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निरुप्यप्रोक्षणाद्याज्यभागांतंकृत्वा अग्नयेविविचयेस्वाहेत्युद्देश्यत्यागौकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । अनुपक्रांतदर्शपूर्णमासश्चेत्पूर्ववदाज्यंसंस्कृत्यस्रुवेणद्वादशवारंस्रुचिगृहीत्वाअग्नयेविविचयेस्वाहेतिस्रुवेणैवहुत्वाकालेहोमंचरेत्। पश्चाद्धोताऽग्नयेपथिकृतेजुहुयात्। (शवाग्निनासंसृष्टश्चेदग्नयेशुचयेस्वाहेतिजुहुयात्) पचनाग्निसंसृष्टश्चेदग्नयेसंवर्गायजुहुयात् । वैद्युतेनसंसृष्टश्चेदग्नयेऽप्सुमतेचजुहुयात् । इतिसंसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

अथस्थालीपाकप्रयोगः ॥ यजमानआधानदिनेस्त्रियासहस्नात्वाकृतनित्यक्रियोविधिवत्प्रातरौपासनंकृत्वाचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपूर्णमासस्थालीपाकेनयक्ष्ये । चत्वारिशृंगागौतमोवामदेवोग्निस्त्रिष्टुप् अग्निमूर्तिध्यानेविनियोगः ॐ चत्वारिशृंगा० सप्तहस्तश्चतु० हुताशनइतिमंत्रैः । तत्रस्थालीपाकहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्येइतिसंकल्प्य समिद्द्वयंगृहीत्वा अस्मिन्नन्वाहितेग्नौ जातवेदसमग्निमिध्मेनप्रजापतिंप्रजापतिंचाघारदेवतेआज्येनअग्नीषोमौचक्षुषीआज्येनेत्युक्त्वा अत्रप्रधानं अग्निमग्नीषोमौचरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमग्निमिध्मसंनहनेनरुद्रमयासमग्निंदेवान्विष्णुमग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचैताःप्रायश्चित्तदेवताआज्येनज्ञाताज्ञातदोषनिबर्हणार्थंत्रिवारमग्निमाज्येनव्युत्क्रमादिदोषपरिहारार्थंमरुतआज्येनएवंसांगेनकर्मणाश्वोयक्ष्ये सद्यस्कालेतुसद्योयक्ष्ये । व्याहृतीनांपरमेष्ठीप्रजापतिःप्रजापतिर्बृहतीआन्वाधानसमिद्धोमेविनियोगः । ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहाप्रजापतयइदं० समिद्द्वयमग्नावाधायेध्माबर्हिषोश्चसंनहनंकुर्यात् । तत्रायंक्रमः—प्रादेशमात्रान्दर्भान्षट्त्रिंशत्संख्यान्रज्जुकरणार्थंगृहीत्वा तत्रद्वादशदर्भैःसंधित्रयवतींरज्जुंप्रादक्षिण्येनकृत्वा पुनरन्यांरज्जुमेवंकृत्वा तद्रज्जुद्वयमप्रादक्षिण्येनसमस्य पुनरन्यांरज्जुंपूर्ववत्कृत्वा प्रादक्षिण्येनत्रिवृतं

समस्याग्रेप्रदक्षिणंग्रंथिंकृत्वा तांरज्जुमुदगग्रांवितत्य तत्रप्रादेशमात्रान्मुष्टिपरिमितान्दर्भान्निधाय तयारज्ज्वातान्दर्भान्द्विरावेष्ट्यतद्रज्ज्वग्रेणतद्रज्जुमूलंसकृदावेष्ट्यतद्रज्ज्वग्रशेषंपूर्ववेष्टितरज्ज्वाऽधस्तान्निनीयअन्यैर्दर्भैःसहायतनात्पश्चाद्भागेउपरिनिदध्यात् । ततःपूर्ववदन्यांत्रिवृतांरज्जुंकृत्वोदगग्रांवितत्यतत्रपलाशखदिराद्यन्यतमयज्ञियवृक्षद्विप्रादेशप्रमाणपंचदशसमिधात्मकेध्मंप्रागग्रंनिधाय तयारज्ज्वासकृदाबध्य आयतनात्पश्चाद्भागेउपरिनिधाय । ततःउभौस्वशरीरेगंधादिभिरलंकृत्य तद्दिवसेकलहंक्रयविक्रयमनृतंसाहसंबहुभाषणंनृत्यगीतवादित्रव्यसनंपर्यंकशयनंदंतधावनंदध्यन्नंकुलित्थकोद्रवसक्तुचणकमसूरवृंताकक्षारलवणंमधुमासमाषपरान्नमेतानिवर्जयित्वा घृतमिश्रहविष्यान्नंदिवैवसकृद्भुंजीयाताम् । ततोयजमानः सायंहोमंकृत्वाअग्नेःसकाशादष्टांगुलपरिमितेदेशेपरिसमुह्य प्राच्यामुदगग्रैर्दक्षिणस्यांप्रागग्रैःप्रतीच्यामुदगग्रैरुदीच्यांप्रागग्रैर्दर्भैःपरिस्तृणीयात् । पूर्वपश्चिमपरिस्तरणमूलयोरुपरिदक्षिणपरिस्तरणं पूर्वपश्चिमपरिस्तरणाग्रयोरधस्तादुत्तरपरिस्तरणं एवमग्निंपरिस्तीर्यपर्युक्ष्य ब्रह्मचारीभूत्वाधःशयीत । ततःपरेद्युःप्रातर्होमानंतरंअग्नेर्दक्षिणतोब्रह्मासनार्थमुत्तरतःपात्रासादनार्थंदर्भान्प्रागग्रानास्तीर्यअग्नेरीशानीमारभ्यपूर्ववत्परिमृज्य अग्नेरुत्तरतःपूर्वमास्तीर्णेषुदर्भेषुचरुस्थालींप्रोक्षणपात्रंदर्वींस्रुवंप्रणीतापात्रमाज्यपात्रमिध्मंबर्हिःशूर्पंकृष्णाजिनमुलूखलंमुसलंचैतानिपात्राणिद्वंद्वशउदगपवर्गंप्राक्संस्थंन्यग्बिलमासादयेत् । ततःप्रोक्षणपात्रमुत्तानीकृत्यप्रादेशमात्रेपवित्रेनिधायशुद्धाभिरद्भिःपूरयित्वाअंगुष्ठानामिकाभ्यांतेपवित्रेउदगग्रेअसंसृष्टेगृहीत्वात्रिरुत्पूयपात्राण्युत्तानानिकृत्वाइध्मंविस्रस्यसर्वाणिपात्राणित्रिःप्रोक्षयेत् । ततईशानदिगवस्थितंविप्रंअस्मिन्कर्मणिब्रह्माणंत्वांवृणेइतितत्पाणिंपाणिनागृहीत्वावृणुयात् । ततोब्रह्मावृतोस्मीत्युक्त्वाप्राङ्मुखोयज्ञोपवीत्याचम्य समस्तपाण्यंगुष्ठोभूत्वाग्रेणाग्निंपरीत्याग्नेर्दक्षिणतउदङ्मुखःस्थित्वा पूर्वमासनार्थनिहितदर्भेषुदक्षिणभागस्थितमेकंदर्भमंगुष्ठानामिकाभ्यांगृहीत्वा निरस्तःपरावसुरितिमंत्रेणनैर्ऋत्यांनिरस्यापउपस्पृश्य इदमहमर्वावसोःसदनेसीदामीत्युक्त्वोदङ्मुखोवामोपरिदक्षिणपादंसंस्थाप्योपविश्ययजमानेनगंधादिभिरर्चितःसन् ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदनआशिष्यतेबृहस्पतेयज्ञंगोपाय(सयज्ञंपाहिसयज्ञपतिंपाहिसमांपाहि)इतिजपित्वा यज्ञावेक्षणेरतोभूयात् । ततोयजमानः अग्नेःपश्चात्प्रणीतापात्रंनिधायतत्रपवित्रेनिधायपूर्वमुत्पूताभिरद्भिःपूरयित्वागंधपुष्पाक्षतान्निक्षिप्याह––ब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामीति । ब्रह्माॐभूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतइत्युपांशु उच्चैराहॐप्रणयेति । यजमानस्तत्पात्रंमुखसममुद्धृत्य अग्नेरुत्तरतोदर्भेषुनिधाय तेपवित्रेगृहीत्वातत्पात्रमन्यैर्दर्भैराच्छाद्य अग्नेःपश्चाच्छूर्पंनिधायशूर्पेपवित्रेनिधाय पवित्रोपरिअग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिमंत्रावृत्त्याचतुरश्चतुरोमुष्टीन्निरुप्याऽग्नीषोमाभ्यांत्वाजुष्टंनिर्वपामीतितथैवनिरुप्यतेपवित्रेनिरुप्तव्रीहीणामुपरिनिधाय उत्पूताभिरद्भिर्निर्वापसंख्ययाप्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवेऊर्ध्वलोम्निकृष्णाजिनेउलूखलंनिधाय उलूखलेनिरुप्तव्रीहीनोप्यतान्मुसलेनपत्न्यावहत्यत्रिःफलीकृत्यत्रिःप्रक्षाल्य अविदग्धमबहिर्गतकंचुकंसुश्रृतंचरुंश्रपयेत् । ततस्तेपवित्रेआज्यपात्रेनिधायतत्पात्रंपुरतःसंस्थाप्यतस्मिन्नाज्यमासिच्याऽग्नेरुत्तरतःस्थितांगारान्भस्मनासहाग्नेरुदक्परिस्तरणाद्बहिर्निरुह्य तेष्वाज्यस्थालीमधिश्रित्यज्वलतादर्भोल्मुकेनावज्वल्यांगुष्ठपर्वमात्रंप्रक्षालितंदर्भाग्रद्वयमाज्येप्रक्षिप्यपुनर्ज्वलतातेनैवदर्भोल्मुकेनचरुणासहाज्यंत्रिः

पर्यग्निकृत्वातदुल्मुकमपास्यापःस्पृष्ट्वा आज्यस्थालींभुविकर्षन्निवोदगुद्वास्यागारान्प्रत्यूह्यापःस्पृष्ट्वा तत्रस्थितमेवाज्यं ।
सवितुष्ट्वेत्यस्यहिरण्यस्तूपःसवितापुरउष्णिक्आज्यस्योत्पवनेविनियोगः ॐ सवितुष्ट्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेण व
सोःसूर्यस्यरश्मिभिरितिमंत्रेणैकवारंद्विस्तूष्णींपवित्राभ्यांप्रागुत्पूय तेपवित्रेअद्भिःप्रोक्ष्यअग्नौ[1]प्रहृत्य अग्नेःपश्चात्परिस्तरणा
द्बहिरात्मनोऽग्रेभुवंप्रोक्ष्यभुविबर्हिःसंनहनींरज्जुमुदगग्रांवितत्यतस्यांबर्हिःप्रागग्रमुदगपवर्गंनिबिडमास्तीर्यतत्राज्यपात्रं
निधाय दक्षिणहस्तेनदर्वींस्रुवौगृहीत्वासव्येनकांश्चिद्दर्भानादायसहैवाग्नौप्रताप्यदर्वींनिधाय सव्यहस्तेस्रुवंगृहीत्वादक्षिणे
नपाणिनादर्भाग्रैःस्रुवबिलंप्रादक्षिण्येनप्रागादिप्रागपवर्गंत्रिःसंमृज्यस्रुवस्याधस्ताद्दर्भाग्रैरभ्यात्मंबिलपृष्ठंत्रिःसंमृज्यदर्भमू
लैःस्रुवदंडाधस्ताद्बिलपृष्ठादारभ्ययावदुपरिबिलंतावत्त्रिःसंमृज्यद्भिःप्रोक्ष्यस्रुवंनिष्टप्य आज्यस्थाल्याउत्तरतःदर्व्यसंसृष्टंनि
धायापःस्पृष्ट्वा तैरेवदर्भैर्दर्वींतद्वत्संमृज्यतांस्रुवस्योत्तरतोनिधायदर्भानद्भिःप्रोक्ष्याग्नावनुप्रहरेत् । ततःश्रृतंचरुंस्रुवगृहीते
नाज्येनाभिघार्य चरुस्थालीमुदगुद्वास्य अग्न्याज्ययोर्मध्येननीत्वाज्याद्दक्षिणतोबर्हिषिसांतरमासाद्यपुनश्चरुमभिघार्य
चरोरुद्धरणायचर्वाज्ययोर्मध्येपात्रांतरंनिधायगंधाक्षतपुष्पैरग्नि[2]मर्चयेत् । विश्वानिनइतितिसृणांवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् अग्न्य
र्चनेविनियोगः ॐ विश्वानिनो० तनूनाम् यस्त्वाहृदाकीरिणा० मृतत्वमश्यामितिऋग्भ्यांप्रतिपादंप्रतिदिशंप्राचीमा
रभ्याभ्यर्च्य यस्मैत्वंसुकृते० शतेस्वस्तीत्युपस्थायात्मानंचालंकृत्यहस्तंप्रक्षाल्य इध्मबंधनरज्जुंतत्रैवनिधायदक्षिणपाणिने

---

[1] अत्रप्रोक्ष्यपवित्रं ॐ स्कंदायस्वाहेतिमंत्रस्यप्रचुरआचारोदृश्यते । [2] अग्नेरायतनादेकादशांगुलपरिमितेदेशे ।

ध्ममादायत्रिरिध्ममभिघार्य मूलमध्ययोर्मध्यभागेगृहीत्वा अयंतइध्मेत्यस्यवामदेवोजातवेदाअग्निस्त्रिष्टुप् इध्महोमेवि
नियोगः ॐ अयंतइध्मआत्माजातवेदस्तेनेध्यस्ववर्धस्वचेद्धवर्धयचास्मान्प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसमेधयस्वाहाइ
तीध्मंहुत्वा जातवेदसेग्नयइदंनममेत्युद्दिश्यत्यजेत् । अथस्रुवेणाज्यंगृहीत्वापरिस्तरणवायव्यकोणतोनीत्वा वायव्यकोण
मारभ्याग्नेयीपर्यंतंप्रजापतयेइतिमनसास्मरन्स्वाहेत्युच्चार्य अविच्छेदेनाज्यधारांप्रदीप्तेऽग्नौइध्मदारुणिपरिप्लावयन्हुत्वा
पुनराज्यंगृहीत्वापरिस्तरणनैर्ऋत्यकोणतोनीत्वानैर्ऋतीमारभ्यऐशानीपर्यंतंतथैवहुत्वा उभयत्रप्रजापतयइदंनममेत्युद्देश
त्यागौकृत्वा स्रुवेणाज्यमादायाग्नयेस्वाहेत्यग्नेरुत्तरपार्श्वपूर्वभागेहुत्वा पुनराज्यंगृहीत्वासोमायस्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणपार्श्वेतत्स
मप्रदेशेहुत्वा यथादैवतमुद्देशत्यागौकृत्वा चरुंपूर्वनिहितपात्रांतरेपृथक्कृत्य इदमग्नयेइदमग्नीषोमाभ्यामितिचरुभागद्वय
मुत्तरसंस्थमभिमृश्य स्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्य प्रथमप्रधानदेवताचरोर्मध्यादंगुष्ठपर्वमात्रंतिरश्चीनाभिरंगुष्ठमध्यमानामिका
भिरुदगग्राभिर्नखसंस्पर्शमकृत्वाअवदायदर्व्यामोप्य ततःपूर्वभागंप्रागग्राभिस्ताभिस्तथैवावदायदर्व्यामोप्य स्थालीस्थं
हविरभिघार्यपश्चाद्दर्वीस्थितमभिघार्यविधूमाल्पज्वालांगाराग्नौ अग्नयेस्वाहेतिआज्यभागयोर्मध्येप्राग्देशेवादर्व्याःपार्श्वेना
च्छादयन्निवहुत्वा अग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा पुनस्तथैवगृहीत्वाॐअग्नीषोमाभ्यांस्वाहेतिपूर्वाहुतेःप्राग्भागेहुत्वाअग्नीषोमा
भ्यामिदंनममेतित्यागमुक्त्वादर्व्यामुपस्तीर्यप्रथमहविषउत्तरार्धात्पूर्वावदानतो भूयोऽनूचीनाभिरेवावदायदर्व्यामोप्य ।
पुनर्द्वितीयहविषस्तथैवावदायस्थालीस्थितमनभिघार्यदर्वीस्थंद्विरभिघार्य यदस्येत्यस्यहिरण्यगर्भोग्निःस्विष्टकृदतिधृतिः

स्विष्टकृद्धोमेविनियोगः ॐ यदस्यकर्मणोत्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वंस्विष्टंसुहुतंकरोतुमे । अग्नयेस्विष्टकृतेसुहुतहुतेसर्वप्रायश्चित्ताहुतीनांकामानांसमर्धयित्रेसर्वान्नःकामान्समर्धयस्वाहा इत्यग्नेरैशानदेशेजुहुयात् । अग्नयेस्विष्टकृतइदं० । पंचावत्तीतुप्रधानहोमेमध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धात्त्रिवारमवद्यति स्विष्टकृत्युत्तरार्धाच्चद्विरवद्यति इतरत्सर्वंसमानम् । ततःअग्नेरुत्तरतःस्थितामिध्मबंधनरज्जुंविस्रस्यरुद्रायपशुपतयेस्वाहेतिहुत्वा रुद्रायेदंनममेतित्यक्त्वा अपः स्पृष्ट्वास्रुवेणाज्यमादाय । अयाश्चाग्नेरित्यस्यविमदोअयाळग्निःपंक्तिः प्रायश्चित्ताज्यहोमेविनियोगः ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्चसत्यमित्वमयाअसि । अयासावयसाकृतोयासन्हव्यमूहिषेयानोधेहिभेषजंस्वाहा अयसेऽग्नयइदं० । अतोदेवा इत्यस्यमेधातिथिर्देवागायत्रीप्रायश्चित्ताज्यहोमे० ॐ अतोदेवाअवंतुनो० मभिःस्वाहा देवेभ्यइदं० । इदंविष्णुरित्यस्यमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री प्रायश्चित्ताज्यहोमे० ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमे० सुरेस्वाहा विष्णवइदं०। व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयोऽग्निवायुसूर्यप्रजापतयोगायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यःप्रायश्चित्ताज्यहोमे०ॐभूःस्वाहा अग्नयइदं० । ॐ भुवःस्वाहा वायवइदं० । ॐ स्वःस्वाहा सूर्यायेदं० । ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहाप्रजापतयइदं० इतिसप्ताज्याहुतीर्जुहुयात् । ततोब्रह्माऽग्नेर्वायव्यदेशेस्थित्वाएताःसप्ताज्याहुतीर्हुत्वा । मंत्रविपर्यासादिनियतनिमिंत्तेप्राप्ते । अनाज्ञातमितिमंत्रद्वयस्यहिरण्यगर्भोग्निरनुष्टुप् प्रायश्चित्ताज्यहोमे० ॐ अनाज्ञातंयदाज्ञातंयज्ञस्यक्रियतेमिथु । अग्नेतदस्यकल्पयत्वꣳहिवेत्थयथातथꣳ स्वाहा अग्नयइदं० । ॐ पुरुषसंमितोयज्ञोयज्ञःपुरुषसंमितः । अग्नेतदस्यकल्पयत्वꣳहिवेत्थयथातथꣳ स्वाहा अग्नयइदं० । यत्पाकत्रेत्यस्यास्यस्त्रितोग्निस्त्रिष्टुप् प्रायश्चित्ताज्य० ॐ यत्पाकत्रामनसादीनदक्षानयज्ञस्यमन्वते मर्त्यासः । अग्निष्टद्धोताक्रतुविद्विजानन्यजिष्ठोदेवाꣳऋतुशोयजातिस्वाहाअग्नयइदं० यद्वोदेवाअभितपामरुतत्रिष्टुप् । प्रायश्चित्ताज्यहोमे० ॐ यद्वोदेवाअतिपातयानिवाचाचप्रयुतीदेवहेळनम् । अरायोअस्माँअभिदुच्छुनायतेन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतनस्वाहा मरुद्भ्यइदं० । ततःस्कन्नभिन्नाद्यनियतनिमित्तेसतिवक्ष्यमाणप्रकारेणतत्तत्प्रतिपदोक्तजपहोमान्कुर्यात् । (ततोयजमानःसर्वकर्मप्रपूरणींभद्रद्रव्यदांपूर्णाहुतिंजुहुयात् । यथा—स्रुवेणाज्यंगृहीत्वास्रुचंसमबिलांपूरयित्वातस्यांस्रुवमूर्ध्वबिलंनिधायपुनरधोनिक्षिप्यस्रुवाग्रेकुसुमाक्षतंनिधायसव्यपाणिनास्रुक्स्रुवमूलेधृत्वादक्षिणपाणिनास्रुवंशंखमुद्रयागृहीत्वातिष्ठन्समपादऋजुकायःस्रुवाग्रेन्यस्तदृष्टिःप्रसन्नात्मा)। समुद्रादूर्मिरित्येकादशर्चस्यवामदेवआपस्त्रिष्टुबंत्याजगतीपूर्णाहुतिहोमेविनियोगः । ॐ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदारदुपांशुनासममृतत्वमानट् । घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वा देवानाममृतस्यनाभिः । वयंनामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञेधारयामानमोभिः । उपब्रह्माशृणवच्छस्यमानंचतुःशृंगोवमीद्गौरएतत् । चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य । त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याँआविवेश । त्रिधाहितंपणिभिर्गुह्यमानंगविदेवासोघृतमन्वविंदन् । इंद्रएकंसूर्यएकंजजानवेनादेकंस्वधयानिष्टतक्षुः । एताअर्षंतिह

---

१ सर्वत्रान्वाधानेप्रायश्चित्तीयसप्तमंत्रोहोत्तरंत्रिवारमाग्निंमरुतश्चाज्येनेतिक्रमोल्लेखेपिलिखितमुद्रितग्रंथेषु मंत्रविपर्यासादिनियतनिमित्तेप्राप्ते इत्यस्याग्रेपूर्वं यद्वोदेवा० मरुद्भ्यइदंइतिमरुदाहुतिः ततःपरंचानाज्ञातमित्याद्याहुतित्रयमुपक्लृप्तमुपलभ्यते तच्चक्रमविपर्यासकरमित्यस्माभिर्बहुविद्वत्संमत्यातदनुकूलप्रमाणैश्चयथास्थानंनिवेशितंवेदितव्यम् ।

द्यात्समुद्राच्छतव्रजारिपुणानावचक्षे । घृतस्यधाराअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसोमध्यआसाम् ॥ १ ॥ सम्यक्स्रवंतिसरितोनधेनाअंतर्हृदामनसापूयमानाः । एतेअर्षंत्यूर्मयोघृतस्यमृगाइवक्षिपणोरीषमाणाः । सिंधोरिवप्राध्वनेशूघनासोवातप्रमियःपतयंतियह्वाः । घृतस्यधाराअरुषोनवाजीकाष्ठाभिंदन्नूर्मिभिःपिन्वमानः । अभिप्रवंतसमनेवयोषाःकल्याण्यः १ स्मयमानासोअग्निम् । घृतस्यधाराःसमिधोनसंतताजुषाणोहर्यतिजातवेदाः । कन्याइववहतुमेतवाउअंज्यंजानाअभिचाकशीमि । यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्यधाराअभितत्पवंते । अभ्यर्षतसुष्टुतिंगव्यमाजिमस्मासुभद्राद्रविणानिधत्त । इमंयज्ञंनयतदेवतानोघृतस्यधारामधुमत्पवंते । धामंतेविश्वंभुवनमधिश्रितमंतःसमुद्रेहृद्यं१तरायुषि । अपामनीकेसमिथेयआभृतस्तमश्याममधुमंतंतऊर्मिंस्वाहेतिपठन्यवपरिमितधारांसंततांदर्व्यग्रेणसावशेषंहुत्वा अग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा । विज्योतिषेत्यस्यजारोवृशोग्निस्त्रिष्टुप् अवशिष्टहोमे० ॐ विज्योतिषाबृहताभात्यग्निराविर्विश्वानिकृणुतेमहित्वा । प्रादेवीर्मायाःसहतेदुरेवाःशिशीतेशृंगेरक्षसेविनिक्षेस्वाहा इत्यनेनावशिष्टंसर्वंहुत्वा अग्नयइदंनममेत्युक्त्वाविश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिसंस्रावंहुत्वाविश्वेभ्योदेवेभ्यइदंनममेतित्यजेत् (ततस्तंडुलकणान्समिद्दर्भशकलान्यद्भिःप्रोक्ष्यअग्नौप्रहरेत् । पूर्णाहुत्याद्येतदंतंसमूलंप्रयोगपारिजातकारेणलिखितमपीदंशिष्टानकुर्वंति । अथावभृथस्थानीयंपूर्णपात्रजलेनमार्जनंकुर्यात् । तद्यथा) । ततःपूर्वासादितप्रणीतापात्रंआस्तीर्णेबर्हिषिदक्षिणपाणिनानिधाय तत्रगंगादिपुण्यनदीःस्मृत्वादक्षिणपाणिनास्पृशन् । ॐ पूर्णमसिपूर्णंमेभूयाःसुपूर्णमसिसुपूर्णंमेभूयाःसदसिसन्मेभूयाःसर्वमसिसर्वंमेभूयाः । अक्षितिरसिमामेक्षेष्ठाःइतिजपित्वाकुशाग्रैःप्रागादिपंचदिक्षुप्रादक्षिण्येनजलमंत्रैर्यथालिंगंसिंचेत् । प्राच्यांदिशिदेवाऋत्विजोमार्जयंतां दक्षिणस्यांदिशिमासाःपितरोमार्जयंतां अपःस्पृष्ट्वा प्रतीच्यांदिशिग्रहाःपशवोमार्जयंतां उदीच्यांदिश्यापओषधयोवनस्पतयोमार्जयंतां ऊर्ध्वायांदिशियज्ञःसंवत्सरःप्रजापतिर्मार्जयतामित्येकश्रुत्यापठन्प्रतिदिशंसिक्त्वा स्वशिरसिकुशाग्रैर्मार्जयेत् । आपोअस्मानित्यस्यदेवश्रवाआपस्त्रिष्टुप् मार्जनेविनियोगः ॐ आपोअस्मान्मातरःशुंधयंतुघृतेननोघृतप्वःपुनंतु । विश्वंहिरिप्रंप्रवहंतिदेवीरुदिराभ्यःशुचिरापूतएमि । इदमापइत्यस्यसिंधुद्वीपआपोनुष्टुप् मार्जनेविनियोगः ॐ इदमापःप्रवहत० शेपउतानृतम् सुमित्र्यानआपओषधयःसंतु एतैर्मंत्रैर्मार्जयित्वा निर्ऋतिदेशेदुर्मित्र्यास्तस्मैसंतुयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तंहन्मीतिकुशाग्रैरपःसिंचेत् । ततोयजमानस्ववामपार्श्वस्थितपत्न्यंजलौप्रणीतापात्रस्थजलम्—माहंप्रजापरासिचंयानःसयावरीस्थन समुद्रेवोनिनयानिस्वंपाथोअपीथ । इत्येकश्रुत्योच्चारितेनप्रत्यङ्मुखंनिषिच्य तदंजलिस्थजलैःपापनिरसनाय आत्मानंयजमानंतत्पत्नींचप्रोक्षेत् । पत्नीतज्जलंबर्हिषिनिषिंचेत् । (अथवायजमानएवस्ववामपाणिमुत्तानंबर्हिषिनिधायतत्रदक्षिणपाणिनापूर्णपात्रमादायमाहंप्रजामित्यनेनतज्जलंप्रत्यङ्मुखंनिषिंच्यताआपःसमुद्रंगच्छंतीतिध्यात्वापाणिस्थजलैरात्मानंपत्नींचप्रोक्षेत् । ततः) यजमानःअग्नेर्वायव्यदेशेस्थितःसंस्थाजपेनोपतिष्ठेत । तद्यथाअग्नेत्वंनइतिचतसृणांगौपायनालौपायनावाबंधुःसुबंधुःश्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चैकर्चाऋषयः अग्निर्देवताद्विपदाविराट्छंदः अग्न्युपस्थानेविनियोगः ॐ अग्नेत्वंनोअंतम० वसुरग्निर्वसुःश्रवा० सनोबोधिश्रुधीहव० तंत्वाशोचिष्ठदीदिवः० सखिभ्यः

ॐ इत्युपस्थायपरिस्तरणंविसृज्यपर्युक्ष्यपरिषिंच्यअलंकृत्य [संपूज्य ततःकर्ताचारा[1]च्चमानस्तोकेइत्यस्यकुत्सोरुद्रोजगतीविभूतिग्रहणेविनियोगः । ॐ मानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मंतःसदमित्त्वाहवामहे इतिस्रुवबिलपृष्ठेविभूतिंगृहीत्वात्र्यायुषमित्यादिशतायुषमित्यंतंललाटेकंठेनाभ्यांदक्षिणस्कंधेवामस्कंधेशिरसिधारयेत् । ततः ॐ चमेस्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च । यत्तेन्यूनंतस्मैतउपयत्तेतिरिक्तंतस्मैतेनमः । अग्नयेनमः ॐ स्वस्ति ॥ श्रद्धांमेधांयशःप्रज्ञांविद्यांबुद्धिंश्रियंबलं । आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहन । देहिमेहव्यवाहनोन्नम इतिपठित्वाब्रह्मापितत्रैवस्थित्वाएवमेवोपतिष्ठेत् । ततो) घृतादिहिरण्यंचब्राह्मणायदक्षिणांदत्वायस्यस्मृत्येतिविष्णवर्पणंकुर्यात् । इतिपौर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥

अथदर्शस्थालीपाकप्रयोगः । यजमानःसायंहोमंकृत्वापूर्ववद्व्रतनियमपरिस्तरणादिकंकृत्वापरेद्युःप्रातर्होमंविधायप्रणीताप्रणयनांतेअग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामिइंद्राग्निभ्यांत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिपूर्ववन्निरुप्यप्रोक्षणादिहविरवदानांतंकृत्वा अग्नयेस्वाहा इंद्राग्निभ्यांस्वाहेतिहुत्वायथादैवतमुद्देशत्यागौकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । इतिदर्शस्थालीपाकप्रयोगः ॥ ॥

अथपिंडपितृयज्ञः । प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यपितृतृप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपिंडपितृयज्ञंकरिष्येइतिसंकल्प्य आग्नेय्यभिमुखोऽग्निंध्यात्वा अग्नेराग्नेयींदिशमारभ्याप्रदक्षिणमेवाग्निंपरिसमुह्यप्राग्दक्षिणाग्रैर्दर्भैःपरिस्तीर्यपर्युक्ष्य अग्नेरीशान्यांवायव्यांवाप्राग्दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषुस्थालींशूर्पंस्फ्यमुलूखलंमुसलंस्रुवंध्रुवांकृष्णाजिनंसकृदाच्छिन्नंबर्हिरिध्मंमेक्षणंकमंडलुमेकैकशःप्राग्दक्षिणापवर्गाणिपात्राणिसादयेत् । शूर्पेस्थालींनिधायव्रीहिपूर्णांनिमृज्यशूर्पस्थान्व्रीहीन्शकटेनिधायस्थालीस्थान्व्रीहीन्कृष्णाजिनेउलूखलेकृत्वापत्न्यावघात्यविवेचनंसकृत्फलीकृतान्सकृत्प्रक्षाल्याऽग्नौचरुंश्रपयेत् । अग्नेरुल्मुकंपृथक्कृत्वाप्रदीप्तंतत् । येरूपाणिप्रतिमुंचमानाअसुराःसंतःस्वधयाचरंति । परापुरोनिपुरोयेभरंत्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्वस्मात्इतिमंत्रेणअग्नेराग्नेयींदिशंनिनयेत्तदुल्मुकं । पूर्ववद्दर्भैःपरिस्तीर्यतस्मादर्वाक् अपहताअसुरारक्षांसिवेदिषदइतिमंत्रेणस्फ्येनलेखामाग्नेयीसंस्थास्पष्टामुल्लिखेत्। तांचलेखामभ्युक्ष्यपूर्वासादितसकृदाच्छिन्नबर्हिषावस्तीर्य आज्यंकंचित्पात्रे निषिंच्य तेनैवपात्रेणध्रुवायांनिधायध्रुवाज्येनचरुमभिघार्य अग्नेरुत्तरतोदक्षिणतोवाउद्वास्यपुनरभिघार्याऽग्नेःपश्चिमदेशे आस्तीर्णेबर्हिषिनिदध्यात् । ध्रुवामंजनाभ्यंजनेकशिपूपबर्हणानिचाग्नेर्दक्षिणतःसादयित्वाग्निंप्रज्वाल्य प्राचीनावीती भूत्वातमिध्मंतूष्णीमग्नौहुत्वास्रुवेणध्रुवाज्यंगृहीत्वा आज्येनमेक्षणमुपस्तीर्यमेक्षणेनचरुंद्विरवदायस्रुवेणचरुमभिघार्यावदानंप्रत्यभिघार्य सोमायपितृमतेस्वधानमइतिमंत्रमुच्चार्याग्नौहुत्वासोमायपितृमतइदंनममेतित्यक्त्वा पुनस्तथैवावदायअग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइतिमंत्रमुच्चार्याग्नौहुत्वा अग्नयेकव्यवाहनायेदंनममेतित्यक्त्वा यज्ञोपवीतीभूत्वामेक्षणमग्नौप्रहृत्यप्राचीनावीतीसन् तांलेखांआदौमध्येअंतेचशुंधंतांपितरःशुंधंतांपितामहाःशुंधंतांप्रपितामहाः इतित्रिरुदकेनपरिषिच्य तस्यांपितृतीर्थेन एतत्तेअस्मत्पितःअमुकशर्मन्नमुकगोत्रवसुरूपयेचत्वामत्रानुएतत्तेअस्मत्पित्रेऽमुकशर्मणेऽमुकगो

---

[1] विभूतिधारणमाचारप्राप्तमितिप्रमाणविदः ।

त्रायवसुरूपायअयंपिंडःस्वधानमः येचत्वामत्रानुगच्छंतितेभ्यश्चेतिपित्रेपिंडं पितामहप्रपितामहयोरपिरुद्रादित्यरूपयोः पिंडौ आदिमध्यांतेषुदत्वा ततःपिंडान्सकृदत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमित्यनुमंत्रयेत् । ततःस्वपाणिंपिंडबर्हिर्मूलेनिमृज्यसव्यपार्श्वेनव्यावृत्त्ययथाशक्तिवायुंनियम्यतथैवपर्यावृत्य अमीमदंतपितरोयथाभागमावृषायीषतेतिपुनस्ताननुमंत्र्यपिंडशिष्टचरोःकिंचिदादायअवघ्रायत्यजेत् । ततोहस्तंप्रक्षाल्यशुंधंतामित्यादिमंत्रैःपिंडेषुपितृतीर्थेनजलंनिषिंचेत् । ततःपिंडेषुदर्भेणपितृतीर्थेनतैलंअस्मत्पितःअमुकशर्मन्नमुकसगोत्रवसुरूपाऽभ्यंक्ष्वेति एवंपितामहप्रपितामहयोरपिसंबुद्ध्यंतेअभ्यंक्ष्वेत्यंतंचोक्त्वादत्वा तथैवसंबुद्ध्यंतानिनामगोत्राण्युक्त्वाअंक्ष्वेतिचोक्त्वातथैवअंजनंदद्यात् । अथवासःवस्त्रांतंसूत्रच्छेदंवापंचाशद्वर्षाधिकत्वेदातुःस्वप्रकोष्ठस्थंलोमवा । एतद्वःपितरोवासोमानोतोऽन्यत्पितरोयुंग्ध्वमित्यनेनप्रत्येकंपिंडेषुसमर्प्यपूजयित्वा । नमोवःपितरइषेनमोवःपितरऊर्जेनमोवःपितरःशुष्मायनमोवःपितरोघोरायनमोवः पितरोजीवायनमोवःपितरोरसाय । स्वधावःपितरोनमोवःपितरोनमएतायुष्माकंपितरइमाअस्माकंजीवावोजीवंतइहसंतःस्याम । मनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमेन पितॄणांचमन्मभिः। आतएतुमनःपुनःक्रत्वेदक्षायजीवसे ज्योक्चसूर्यंदृशे । पुनर्नःपितरोमनोददातुदैव्योजनः जीवंव्रातंसचेमहि । इत्यनेनपिंडानुपतिष्ठेत । अथपिंडस्थान्पितॄन्याम्यांदिशमनुव्रजन् परेतनपितरःसोम्यासोगंभीरेभिःपथिभिःपूर्विणेभिः । दत्वायास्मभ्यंद्रविणेहभद्रंरयिंचनःसर्ववीरंनियच्छतइत्यनेनोद्वासयेत् । अथाऽग्निंप्रत्येयात् । अग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैःक्रतुंनभद्रंहृदिस्पृशम् । ऋध्यामातओहैः । यदंतरिक्षंपृथिवीमुतद्यां यन्मातरंपितरंवाजिहिंसिम । अग्निर्मातस्मादेनसःप्रमुंचतुकरोतुमामनेनसम् । वीरंमेदत्तपितरइतिजप्त्वापिंडानांमध्यमं पिंडंपत्नी—आधत्तपितरोगर्भंकुमारंपुष्करस्रजम् । यथायमरपाअसदितिप्राशयेत् अप्स्वतिप्रणीतेवाइतरौपिंडौप्रक्षिपेत् । अन्नारुचिमान्महारोगग्रस्तोवापिंडावुभौप्राश्नीयात् । रोगान्मुक्तिर्मृतिर्वाऽस्यभवेत् । उपयुक्तावशिष्टपात्राणांद्विर्द्विरुत्सर्गः । द्वंद्वातिरिक्तमेकंतृणेनसहोत्सृजेत् । इतिपिंडपितृयज्ञः ॥ ॥ ॥

अथव्यतिषंगप्रयोगः ॥ योऽनाहिताग्निरौपासनाग्निमान्मृतपितृकःसवक्ष्यमाणंपार्वणश्राद्धंपिंडपितृयज्ञंचव्यतिषंगेणैवकुर्यात् । व्यतिषंगोनामद्वयोर्विच्छिद्यविच्छिद्यसहानुष्ठानात्मकस्तंत्रविशेषः । पार्वणश्राद्धंपिंडपितृयज्ञंचव्यतिषंगेणकरिष्ये । इध्माधानात्प्राक्तनपिंडपितृयज्ञंकृत्वाब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनांतमग्नौकरणपूर्वकंसर्वंश्राद्धंकुर्यात् । पुनरिध्माधानादिपितृयज्ञःआमेक्षणानुप्रहरणं अथपार्वणमन्नानुज्ञानात् अथोभयशेषंक्रमेणसमापयेदितिक्रमः । आहिताग्निस्तुसर्वाधानी अर्धाधानीवादक्षिणाग्नावेवपिंडपितृयज्ञंकृत्वापार्वणश्राद्धंपृथगेवकुर्यात् ॥ इतिव्यतिषंगप्रयोगः ॥ ॥ इतिश्रीमदनंतदेवसुतापदेवतनयेनानंतदेवेनविरचितःसंस्कारकौस्तुभःसमाप्तिमगमत् ॥ ॥ ॥ ॥

अयं ग्रंथो मुंबय्यां श्रीतुकारामजावजीश्रेष्ठिभिः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालयेंऽकयित्वाप्रकाशितः । शके १८३५, सन १९१३.
Published by Tukaram Javaji Proprietor Nirnaya Sagar Press, 23 Kolbhat Lane, Bombay.

Printed by R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 23 Kolbhat Lane, Bombay,

इतिसंस्कारकौस्तुभःसमाप्तः ॥

```
[OrderDescription]
,CREATED=13.09.19 12:02
,TRANSFERRED=2019/09/13 at 12:54:49
,PAGES=251
,TYPE=STD
,NAME=S0001773
,Book Name=M-690-SANSKARKOUSHTUBH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
```

```
FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
```

```
FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
```

```
FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
```

```
FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
```

```
FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
```

```
FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,
```